

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
Кафедра політології і державного управління

**ПОЛІТИЧНІ
ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ
у країнах Центральної і Східної Європи
наприкінці XX – на початку XXI століть**

Колективна монографія

*За загальною редакцією
Юрія Остапця і Маріана Токаря*

Ужгород
Поліграфцентр «Ліра»
2023

УДК 321.1:323(4-191.2+4-11)"20/21"

П-50 Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бурдяк, В. Бусленко, Є. Гайданка, І. Дудінська, В. Дудінський, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, Н. Кононенко, Ю. Копинець, М. Лендель, В. Литвин, Н. Марадик, Н. Нечасва-Юрійчук, Ю. Остапець, М. Палінчак, В. Петрінко, А. Романюк, Н. Ротар, Д. Стебляк, М. Токар, М. Цірнер, Г. Шипунов]; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2023. 680 с.

Пропоноване видання колективу авторів підсумовує дослідження актуальних питань політичних інститутів та процесів у країнах Центральної і Східної Європи у контексті демократичної практики суспільно-політичних та публічно-управлінських відносин. Колективна монографія фокусує увагу на зміні політичного ландшафту в одному з найскладніших регіонів Європи.

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й громадянського суспільства, державної політики й розвитку демократії в країнах Центральної та Східної Європи.

Рецензенти:

Валерій БОРТНИКОВ, доктор політичних наук, професор кафедри політології та публічного управління Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Сергій ДЕРЕВ'ЯНКО, доктор політичних наук, професор кафедри політичних інститутів та процесів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Михайло ШЕЛЕМБА, кандидат політичних наук, доцент кафедри європейських студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку:

на засіданні Вченої ради

ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
(протокол № 7 від 20 червня 2023 р.);

на засіданні Редакційно-видавничої ради

ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
(протокол № 4 від 16 червня 2023 р.);

на засіданні Науково-методичної комісії факультету суспільних наук ДВНЗ
"Ужгородський національний університет"
(протокол № 7 від 31 травня 2023 р.)

© Колектив авторів, 2023
© Поліграфцентр «Ліра», 2023

ISBN 978-617-596-359-3

ЗМІСТ

Преамбула	5
Розділ 1. Процес інтеграції країн Центральної і Східної Європи до Європейського Союзу та НАТО (Анатолій Романюк, Віталій Литвин)	7
Розділ 2. Вишеградська Європа: антиномії процесів демократизації (Галина Зеленько, Наталія Кононенко)	43
Розділ 3. Вплив патерних взаємовідносин влади та опозиції на процеси демократизації в державах Вишеградської групи (2019 – 2022) (Василь Бусленко)	85
Розділ 4. Політичний вимір транскордонного співробітництва в Центральній Європі на сучасному етапі (Мирослава Лендьел)	133
Розділ 5. Оновлення інструментів політичної участі в умовах цифрової трансформації Європейського Союзу (Наталія Ротар)	167
Розділ 6. Характеристика партійного ландшафту країн Європейського Союзу (Юрій Копинець, Владислав Дудінський)	209
Розділ 7. Партійна система Чеської Республіки (Міхал Цірнер, Наталія Марадик)	241
Розділ 8. Партійна система Словаччини в контексті сучасних викликів (Анатолій Ключкович)	269
Розділ 9. Специфіка «ліво-правого» партійно-ідеологічного розмежування у політичному полі посткомуністичних держав Центральної та Східної Європи (Геннадій Шипунов)	295
Розділ 10. Праворадикальні партії Європейського Союзу: генеза, ідеологічні маркери, електоральні результати (Юрій Остапець, Віктор Петрінко)	329

Розділ 11. Труднощі формування демократичних політичних інституцій у сучасній Республіці Болгарія (<i>Віра Бурдяк</i>)	355
Розділ 12. Характеристика електоральних процесів у країнах Європейського Союзу в контексті протистояння «мейнстримних» партій та партій «нової політики» (2020–2022) (<i>Юрій Остапеч, Ірина Дудінська</i>)	395
Розділ 13. Електоральні процеси у Чеській та Словацькій Республіках у контексті регіональних виборів (<i>Свєній Гайданка</i>)	463
Розділ 14. Нормативно-правове й інституційне забезпечення політики щодо прав національних та етнічних меншин у країнах Центральної і Східної Європи (<i>Надія Кічера</i>)	495
Розділ 15. Інституційний дизайн етнополітики й політичне представництво міноритарних етнічних груп у країнах Центральної та Східної Європи (національні case studies Республіки Польща, Словацької Республіки, Угорщини та Румунії) (<i>Михайло Зан</i>)	539
Розділ 16. Досвід державного сприяння розвитку неурядових організацій у країнах Центральної та Східної Європи (<i>Маріан Токар</i>)	601
Розділ 17. Державно-церковні відносини у країнах Вишеградської групи (<i>Микола Палінчак, Діана Стеблук</i>)...	631
Розділ 18. Політики пам'яті в країнах Центральної та Східної Європи: пастки ресентименту і можливості конструювання регіональної солідарності (<i>Наталія Нечасва-Юрійчук</i>)	641
Післямова	673
Про авторів	675

РОЗДІЛ 1

ПРОЦЕС ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА НАТО

Анатолій РОМАНЮК, Віталій ЛИТВИН

Вступ. *Європейський Союз* створено в 1951 році як Європейське об'єднання вугілля та сталі у складі шести країн, а від 1957 року – Європейське економічне співтовариство (ЄЕС). Лише з 1992–1993 років об'єднання почали називати Європейським Союзом¹. Наприкінці 1980-х років до ЄЕС входили дванадцять країн, які демонстрували високий рівень економічного розвитку та добробуту громадян, були стабільними демократіями. Країни Центральної та Східної (Центрально-Східної) Європи одразу після завершення періоду „народної демократії” (державного соціалізму) як головну мету свого розвитку і трансформації задекларували бажання долучитися до ЄЕС. Відтак вони вступили у переговори з інститутами ЄЕС, які чітко окреслили вимоги щодо потенційних кандидатів. У травні 1992 року Європейська Рада констатувала, що „повага до демократичних принципів і прав людини..., як і принципів ринкової економіки, – невід'ємні елементи угод про співпрацю та асоціацію між Співтовариством та його партнерами” [2, с. 38]. У Договорі про Європейський Союз (прийнятий 1992 року в Маастрихті), зокрема в статтях 49 і 2 вказано, що будь-яка європейська держава, яка поважає людську гідність, свободу, демократичні цінності, захищає права людини, зокрема права осіб, які належать до меншин, та зобов'язується реалізовувати їх в життя, – може звернутись із своєю заявою з метою стати членом Союзу. Вказані цінності є спільними для держав-членів у межах простору, що характеризується плюралізмом, відсутністю дискримінації, терпимістю, справедливістю, солідарністю, а також рівністю жінок і чоловіків. Повний перелік *вимог/критеріїв* до країн-претендентів на вступ до ЄС був прийнятий у червні 1993 року під час засідання Європейської Ради в Копенгагені і вони отримали

¹ Рішення про запровадження назви Європейський Союз було прийняте 7 лютого 1992 р., а стало чинним з 1 листопада 1993 р.

назву „Копенгагенські критерії”. Згодом вони були зафіксовані в: Амстердамському договорі (ст. 6 (1)), підписаному 2 жовтня 1997 року в Амстердамі; тексті Європейської Конституції, затвердженої 29 жовтня 2004 року в Римі (не набула чинності); Хартії Європейського Союзу з прав людини, яка включена до Лісабонського трактату (13 грудня 2007 р.). Виділяють такі критерії членства: *політичні* – забезпечення стабільності інститутів, які гарантують демократію, права людини, захист меншин і верховенство права; *економічні* – наявність „працюючої” ринкової економіки, а також здатність нівелювати тиск конкуренції та ринкових сил у межах Європейського Союзу. Країни, які претендують на вступ до ЄС, зобов’язані виконувати загальні правила, стандарти та політику, що є основою законодавства Європейського Союзу. Вони також повинні бути віддані цілям політичного, економічного та валютного союзу.

Одночасно процес приєднання країни-кандидата передбачає проходження низки формальних кроків, які відбуваються під головуванням Європейської Комісії (Комісар з питань розширення і Генеральний директор з питань розширення) [11]. Перед поданням формальної заявки про членство кожна країна підписує угоду про асоціацію, яка спрямована на підготовку до висунення кандидатури і можливого членства. Оскільки більшість країн-претендентів не відповідають існуючим критеріям до вступу, процес асоціації може бути тривалим. Особлива ситуація стосувалася країн Західних Балкан, які додатково проходили процес стабілізації та асоціації. Коли країна офіційно подає заявку про членство, Європейська Рада доручає Європейській Комісії підготувати заключення щодо готовності країни до початку переговорів. На підставі доповіді Рада може або прийняти, або відхилити рішення/рекомендацію Комісії. Схвальне рішення означає, що Рада дає згоду на початок переговорів. У їхніх рамках Комісія і країна-кандидат вивчають національні закони та порівнюють їх до законів ЄС і визначають відмінності. У разі, якщо існує небагато розбіжностей, Рада рекомендує розпочати переговори, в рамках яких країна-кандидат переконує ЄС у тому, що її закони й адміністративні можливості є достатніми для реалізації європейського законодавства (*Acquis Communautaire* – європейське право, директиви та стандарти). З метою оцінки прогресу країни-кандидата Європейська Комісія готує щорічні звіти для Європейської Ради. Вони слугують підставою для прийняття Радою рішень. Після завер-

шення переговорів має бути підписаний Договір про приєднання, який, своєю чергою, має бути ратифікований всіма державами-членами ЄС, а також інститутами ЄС і країною-кандидатом. Після завершення ратифікації країна врешті приєднується до Європейського Союзу станом на дату, вказану у договорі.

Враховуючи це, розділ присвячений аналізу перебігу процесу інтеграції країн Центрально-Східної Європи. В умовах повномасштабної війни Росії проти України, наша держава остаточно визначилась із європейським вектором свого розвитку. 23 червня 2022 року Європейська Рада надала нашій державі статус кандидата на вступ до Європейського Союзу [5]. Однак за цих умов ми свідомо дещо розширили географічні межі країн, які мають європейські аспірації. Зокрема, ми включили у сферу аналізу і країни Західних Балкан, досвід яких може бути доречним для нас, незалежно чи це буде позитивний або негативний досвід.

Інститути регіональної співпраці як інструмент інтеграції країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу. Перебудова в Радянському Союзі знаменувала процес лібералізації політичних режимів і в країнах „народної демократії”. Ці зміни отримали схвалення та рішучу підтримку політиків і громадських діячів демократичних країн. У цьому контексті формулювалось й обговорювалось питання можливої інтеграції двох частин Європи. Першим кроком щодо країн регіону, які бачили своє майбутнє у спільній Європі, була ініціатива Президента Франції Ф. Міттерана від 25 жовтня 1989 року в Європейському парламенті – проєкт про створення *Європейського банку реконструкції і розвитку*, який повинен був сприяти змінам у посткомуністичних країнах. Угода про його створення підписана 29 травня 1990 року в Парижі, а діяти він почав 28 березня 1991 року.

Наступний важливий крок – це започаткована Радою ЄЕС 18 грудня 1989 року програма (№ 3906/89) економічної допомоги Польщі й Угорщині з ціллю реформування їхніх господарських систем. Програма отримала назву *FAPE* (від англ. *PHARE* – Poland and Hungary: Aid for Restructuring of the Economies). Досить швидко завдання програми конкретизувалось як фінансова допомога країнам-кандидатам із Центрально-Східної Європи у підготовці до вступу в ЄС. Вона охопила, окрім вказаних країн, Естонію, Латвію, Литву, Словаччину,

Словенію та Чехію, а дещо пізніше – Болгарію і Румунію, а також інші балканські країни.

Розпад інституційних формувань колишнього соціалістичного блоку, зокрема Ради економічної взаємодопомоги, негативно позначився на господарських зв'язках. Спільне прагнення країн регіону до вступу в європейську спільноту стимулювало формування низки регіональних інституційних утворень. Першим із них стала *Центральноєвропейська ініціатива*, проголошена в Будапешті 11–12 листопада 1989 року Австрією, Італією, Угорщиною і Югославією. Спершу вона мала назву „Квадрагонале” (*Quadragonale*). У 1990 році до цих країн доєдналася Чехословаччина, а у 1991 році – Польща. Сучасну назву „Центральноєвропейська ініціатива” об'єднання отримало в 1992 році після долучення до неї Боснії і Герцеговини, Словенії та Хорватії. Сьогодні організація об'єднує 18 країн, серед яких Австрія, Албанія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Італія, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Хорватія, Чехія та Чорногорія. Мету організації сформульовано на засіданні 1 вересня 1990 року у Венеції. Полягала вона у сприянні державам, які раніше були членами Варшавського договору, у засвоєнні досвіду західноєвропейських країн, їхньої інтеграції до європейських інститутів.

15 лютого 1991 року була створена *Вишеградська група* (V4) – об'єднання спочатку трьох країн – Польщі, Угорщини і Чехословаччини, під час зустрічі президентів Л. Валенси (Польща), В. Гавела (Чеська та Словацька Федеральна Республіка), прем'єр міністра Угорщини Й. Антала в угорському місті Вишеград¹. Від 1 січня 1993 року, у зв'язку із розпадом Чехословаччини, членами групи стали окремо Чехія та Словаччина. На першому засіданні було прийнято спільну декларацію про співпрацю заради європейської інтеграції [21]. У Декларації зазначено, що подібність ситуації в країнах регіону визначає спільність базових цілей: 1) повне відновлення державної незалежності, демократії та свободи; 2) ліквідація всіх суспільних, господарських та духовних виявів тоталітарної системи; 3) побудова парламентської демократії, правової держави, повага прав людини та її базових свобод; 4) побудова сучасної ринкової еко-

¹ До речі, у 1335 та 1338 рр. у цьому місті/замку зустрічалися королі Польщі, Чехії та Угорщини.

номіки; 5) включення в повному обсязі у європейську політичну систему, господарську систему та систему безпеки і права. Для досягнення таких цілей держави планували розвивати всебічну господарську співпрацю, консультації у питаннях власної безпеки, формувати вільні від бар'єрів зв'язки між громадянами, інститутами та різними структурами громадянського суспільства. У Декларації зазначено, зокрема, що всі форми співпраці мають бути спрямовані на інтеграцію цих країн із Європейським Союзом. Уже під час третього засідання 6 травня 1992 року в Празі поряд із президентами країн були присутні представники Європейського Союзу. У зв'язку із „оксамитовим розлученням” Чехії та Словаччини в роботі групи виникла перерва. Реактивація роботи відбулась у травні 1999 року. Зокрема було домовлено про необхідність проведення регулярних зустрічей голів урядів країн регіону (не менше двох разів на рік). У 2000 року було створено Міжнародний Вишеградський фонд, який постійно мав знаходитись у Братиславі. У Декларації прем'єр-міністрів Вишеградської групи, прийнятій після входження країн у ЄС, констатовано, що діяльність Вишеградської групи сприяла інтеграції країн із Європейським Союзом та НАТО [9].

У березні 1992 року в Копенгагені було створено *Раду держав Балтійського моря* (Данія, Естонія, Латвія, Литва, Німеччина, Норвегія, Польща, Росія, Фінляндія та Швеція) за участі представника Європейської Комісії. Головні напрями діяльності – господарська співпраця, підтримка демократичних інститутів і взаємодія у питаннях екології та боротьби зі злочинністю.

У грудні 1992 року члени Вишеградської групи підписали *Центральноєвропейську угоду про вільну торгівлю* (СЕФТА), яка вступила в дію з 1 березня 1993 року. Зумовили створення цієї структури: суттєве зменшення торговельного обороту між країнами регіону після ліквідації Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ); тиск Європейського Союзу, щоби за рахунок тісної взаємної співпраці країни, які декларували бажання приєднатись до ЄС, могли сприяти господарському розвитку. Відповідно до угоди передбачалась ліквідація мит у торгівлі між країнами [7]. Успіх у діяльності структури став підставою дозволу на розширення угоди за рахунок нових країн, які мали відповідати наступним критеріям: наявність угоди про асоціацію країни з ЄС; членство в Світовій організації торгівлі; наяв-

ність угоди про вільну торгівлю з кожною із країн-членів Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю.

Визначення європейської інтеграції як головного пріоритету розвитку країн Центральної та Східної Європи. Питання європейської перспективи були актуальні в суспільному дискурсі багатьох країн регіону. Серед країн регіону Румунія була першою, яка ще в 1974 році встановила офіційні відносини з Європейським співтовариством. Польща встановила дипломатичні відносини з ЄЕС у 1988 році, а в 1989 році було засновано представництво Республіки Польща при ЄЕС. У 1989 році прем'єр-міністр Сполученого Королівства М. Тетчер сформулювала ідею необхідності підписання документів про асоціацію між країнами Центральної Європи і ЄЕС як інституційної форми взаємодії на шляху інтеграції. 17 січня 1990 року голова Європейської Комісії Ж. Делор запропонував підписати договори про асоціацію. Першими розпочали вести переговори Польща, Угорщина та Чехословаччина. Відповідно, перші договори про асоціацію були підписані у 1991 році з Польщею та Угорщиною. Зразком став договір, підписаний у 1954 році між Європейською спільнотою вугілля і сталі та Сполученим Королівством. Згодом подібні договори про асоціацію підписані із Грецією (1961 р.), Туреччиною (1963 р.), Кіпром (1972 р.) та іншими державами. За змістом вони були подібними і передбачали однакову процедуру ратифікації. Договір із Чехословаччиною не був підписаний, зважаючи на складну внутрішню ситуацію (а вже 1 січня 1993 р. було проголошено утворення двох самостійних держав). Угоди про асоціацію підписувалися ЄС у рамках двох політик – Процесу стабілізації та асоціації (SAP) і Європейської політики сусідства (ENP). Терміни підписання договорів вказано в *табл. 1*:

Таблиця 1

Визначальні етапи інтеграції країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу [11]

Країна	Підписання документів про асоціацію, рік	Дата подання заявки про членство в ЄС	Дата початку переговорів про приєднання	Дата прийому країни до ЄС
Болгарія	1992	16.12.1995	15.02.2000	1.01.2007
Естонія	1995	28.11.1995	31.03.1998	1.05.2004

Латвія	1995	13.10.1995	15.02.2000	1.05.2004
Литва	1995	11.12.1995	15.02.2000	1.05.2004
Польща	1991	8.04.1994	31.03.1998	1.05.2004
Румунія	1992	22.06.1995	15.02.2000	1.01.2007
Словаччина	1993	27.06.1995	15.02.2000	1.05.2004
Словенія	1996	10.06.1996	31.03.1998	1.05.2004
Угорщина	1991	1.04.1994	31.03.1998	1.05.2004
Хорватія	2001*	21.02.2003	03/10.2005	1.07.2013
Чехія	1993	23.01.1996	31.03.1998	1.05.2004
<i>Країни-кандидати станом на 01.04.2023 р.</i>				
Албанія	2006*	28.04.2009	03.2020	—
Боснія і Герцеговина	2007*	15.02.2016	15.12.2022	—
Молдова	2016	3.03.2022	23.06.2022	—
Північна Македонія	2001*	22.03.2004	19.07.2022	—
Сербія	2007*	22.12.2009	12.2013	—
Україна	2017	28.02.2022	23.06.2022	—
Чорногорія	2007*	15.12.2008	29.06.2012	—

* Країни Західних Балкан підписували Угоду про стабілізацію та асоціацію.

Договір складався зі вступу, головної частини та додатків¹. У вступі, приміром, констатовано відданість ЄЕС і країни-підписанта ідеям політичних та господарських свобод, прагнення країн-підписантів щодо швидкого переходу до нової політичної та господарської моделей розвитку, які мали ґрунтуватися на повазі прав людини, нормах регулювання ринкових відносин, засадах багатопартійної системи та демократичних виборах. Констатувалось, що повинен бути зв'язок поміж повною реалізацією договору про асоціацію і практичною діяльністю країн-підписантів щодо проведення політичних і господарських реформ та реформ національної правової ба-

¹ Аналіз тексту документа про асоціацію зроблено на підставі договору, підписаного між ЄЕС та Республікою Польща. Див.: [20].

зи як підстави майбутнього входження цих країн до складу ЄЕС. Було акцентовано на готовності європейських інституцій до надання конкретної допомоги стосовно реалізації реформ та подолання низки негативних наслідків, які неминучі під час реформ. Передбачалось, що договір створить новий клімат економічних відносин, особливо в сфері торгівлі й інвестицій, які трактувались інструментами, необхідними для реструктуризації економік і технологічної модернізації. У головній частині чітко було окреслено цілі Договору про асоціацію: встановлення відповідних рамок для політичного діалогу, який уможливить політичні відносини між сторонами; підтримка розвитку торгівлі та гармонізація економічних відносин між сторонами з метою сприяння динамічному розвитку національної економіки і добробуту населення; створення підстав для надання фінансової та технічної допомоги з боку ЄЕС; створення необхідних рамок для поступової інтеграції країни з ЄЕС; підтримка співпраці у сфері культури. Договір фіксував нормативи щодо політичного діалогу, свободи руху товарів та руху працівників, створення підприємств, надання послуг, системи плат, конкуренції та зближення правових нормативів. Також у документі окреслено систему господарської співпраці та взаємодії у сфері культури і фінансів. Підписані умови дали поштовх наданню економічної допомоги та активізації роботи з експертами щодо проведення реформ. Це сприяло входженню на ринок країн регіону суб'єктів господарської діяльності європейських країн. Підписані договори про асоціацію мали пройти тривалий процес ратифікації Європейським парламентом і національними парламентами країн, які підписали документ, а також національними парламентами країн-членів ЄЕС. Тому, наприклад, договір із Польщею вступив в дію лише 1 лютого 1994 року. На етапі асоціації стали регулярними двосторонні консультації керівників країн, що підписали документ, із керівництвом європейських інститутів.

У 1999 році ЄС сформулював і запустив Процес стабілізації та асоціації для зміцнення своєї ролі у регіоні Західних Балкан і забезпечення довгострокової підтримки відбудови та розвитку країн регіону які постраждали внаслідок війни у колишній Югославії. Процес був підтриманий ЄС, НАТО, ОБСЕ, МВФ, Всесвітнім банком і низкою міжнародних структур. Процес передбачав укладення міжнародних угод між ЄС та конкретними країнами Західних Балкан. Метою цієї угоди вважали сприяння вступу держав цього регіону, які

трактувалися потенційними або вже були визнані кандидатами до вступу в ЄС. У рамках цього процесу щорічно проводився саміт „ЄС-Балкани”. Перший саміт відбувся в Загребі у листопаді 2000 року. У 2003 році Європейська Рада на засіданні в Салоніках констатувала, що всі країни регіону трактувалися потенційними кандидатами на членство в ЄС. Наприкінці 2017 року Європейська Комісія прийняла Стратегію для країн регіону, у якій визначила шість цілей [13]:

- Верховенства права з розробкою індивідуальних і конкретних планів дій по дотриманню стандартів ЄС та проведенню спеціального моніторингу ситуації у країнах-кандидатах, зокрема за рахунок розгортання нових консультаційних завдань;

- Безпеки та міграційного контролю: з посиленою співпрацею по боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом, а також із посиленням прикордонного контролю та взаємодії з агенцією „Frontex”;

- Соціально-економічного розвитку, який включав у себе набір механізмів, спрямованих на сприяння фінансуванню, дослідженням та інноваціям. ЄС також підтримував програми економічних реформ із наголосом на забезпеченні зайнятості, соціальних реформах, освіті й охороні здоров’я;

- Транспорт та енергетика мали сконцентруватися на забезпеченні поставок з Балкан і на Балкани. Енергетичний союз повинен був бути поширений на цілі Західні Балкани;

- Цифрова стратегія охоплювала конкретні сфери, зокрема, зниження видатків на роумінг, підтримку розгортання широкополосного зв’язку, розвиток державних онлайн послуг;

- Регіональне примирення та добросусідські відносини були спрямовані на покращення співпраці у сферах правосуддя, освіти, культури, молоді та спорту, щоб подолати проблеми військового протистояння у минулому в цьому регіоні.

Створення та діяльність фондів для країн-кандидатів на інтеграцію в Європейський Союз у Центральній та Східній Європі. Країни Центральної та Східної Європи на початку інтеграції відчутно відставали від країн ЄЕС у своєму економічному розвитку внаслідок того, що: вже на етапі падіння радянської моделі за своїм рівнем економічного розвитку вони були слабші від країн ЄЕС; після падіння „Берлінського муру” була припинена діяльність Ради економічної взаємодопомоги, що спонукало розрив багатьох традиційних

господарських зв'язків; проведення реформ у сфері економіки зумовлювало чергове тимчасове погіршення соціально-економічної ситуації. Тому угоди про асоціацію передбачали надання різнопланової допомоги країнам-підписантам. Із цією метою розроблено вже загалом програму *ФАРЕ*. З 1994 року завдання програми ФАРЕ адаптувались до пріоритетів та потреб кожної країни регіону. Загальна мета програми полягала в наданні допомоги країнам Центральної та Східної Європи, зокрема у створенні надійних, ефективних та дієвих державних інститутів, які мали дозволити країнам кандидатам відповідати Копенгагенським критеріям шляхом зміцнення загальних систем управління державними установами та за рахунок підвищення потенціалу урядів у розробці і реалізації програм інституційного будівництва. Для реалізації цих цілей програма ФАРЕ мала сконцентруватися на:

- Зміцненні загальної системи управління державними установами в якості ефективного підходу до підвищення потенціалу, особливо при підготовці до приєднання;
- Підтримці стабільної роботи експертів;
- Підтримці мережевої взаємодії та обміну досвідом між колегами-практиками;
- Забезпеченні своєчасного, гнучкого, конкретного реагування в межах встановлених довгострокових цілей;
- Діях паралельно або в рамках національних програм ФАРЕ і тісній координації своїх дій із зовнішніми та технічними службами Комісії;
- Забезпеченні потоків інформації, обмінів між декількома країнами та спільної розробки додаткових інструментів та знань [1].

Завдання першої групи стосувались прийняття *Acquis Communautaire*¹. На цьому етапі було акцентовано на: фінансуванні інвестиційних проєктів, для яких виділяли приблизно 70 відсотків засобів із бюджету програми; підтримці розвитку та зміцненні публічних інститутів або інституційному розвитку, на що виділяли до 30 відсотків коштів. Із метою досягнення відповідності інститутів публічної адміністрації країн-кандидатів вимогам, притаманним країнам ЄС, головними *інструментами програми* були технічна допомога (англ. „technical assistance”), а також „співпраця близнюків” (англ.

¹ Тобто – „доробок спільноти” – спільно напрацьовані в ЄС правові норми.

„twinning”), які полягали в наданні допомоги радників та експертів, а також проведенні навчань представниками ЄС. Допомогу в рамках програми ФАРЕ отримували у формі грантів, а не кредитів. Підтримка надавалась ЄС самостійно або у форматі співфінансування з країнами-кандидатами, третіми країнами, а також європейськими структурами. У 1997 році програма переформатована в інструмент допомоги для країн, які подали заявки на вступ до ЄС.

Таблиця 2

Фінансові зобов’язання, контракти та платежі в межах програми ФАРЕ за 1990-1998 рр., у млн євро [8]

Країна	Зобов’язання	Контракти	Платежі
Болгарія	746,94	518,13	479,44
Естонія	162,33	116,76	93,57
Латвія	206,57	149,56	115,07
Литва	272,03	197,33	146,46
Польща	1 731,51	1 386,04	1 251,30
Румунія	971,85	675,75	598,13
Словаччина	253,23	149,45	132,95
Словенія	131,29	95,65	77,67
Угорщина	864,04	586,59	566,92
Чехія	389,73	246,12	95,41
Колишня Чехословаччина	232,71	228,85	229,17
<i>Разом</i>	<i>5 962,23</i>	<i>4 350,23</i>	<i>3 786,09</i>

Із 2000 року ФАРЕ поступово перетворилась у структурний фонд, спрямований на заохочення економічного розвитку. Спочатку 2003 року було окреслено як останній щодо фінансування країн-кандидатів, вступ яких планувався на 2004 році. Пізніше прийнято рішення про продовження частини програм допомоги до 2006 року. У 2000–2005 роках бюджет програми ФАРЕ складав 10 млрд євро (близько 1,5 млрд на рік). Було також визначено два базові пріоритети: інституційне будівництво і фінансування інвестицій. Зокрема, у 2005 році фінансування програми виглядало наступним чином: всього програма ФАРЕ – 1 178,96 млн євро, в тому числі на національні програми було виділено 921 млн євро, 80 млн – на програми прикордонної співпраці, 84,75 млн – на регіональні програми, 6,31 млн – на ядерну безпеку; 50 млн – на виведення з експлуатації АЕС

«Козлодуй» (Болгарія) та 36,9 млн. додаткових асигнувань на допомогу пов'язану з повеннями у Болгарії та Румунії [15].

21 червня 1999 року Європейський Союз ініціював програму ІСПА – *„Інструмент структурної політики у передвступний період”* (англ. „Instrument for Structural Policies for Pre-Accession” – ISPA), який був спрямований на надання фінансової підтримки інвестиційних проєктів у сфері охорони довкілля, а також в транспорті. Програма передбачала окремі завдання у сфері транспорту: розвиток інфраструктури транспорту; поєднання національних комунікаційних систем з інфраструктурою країн ЄС; розбудова трансєвропейської транспортної мережі. У сфері захисту довкілля планували заходи: подолання забруднення вод та повітря; допомогу в утилізації відходів; підтримку у запровадженні правових нормативів щодо охорони довкілля. Підставою для реалізації проєктів ІСПА були національні плани розвитку транспорту та захисту навколишнього середовища. Відповідно, країна, яка прагнула отримати фінансову допомогу, мала гарантувати надання 25 відсотків власних коштів на заплановані цілі. Технічну допомогу надавали тільки з бюджету ІСПА. Керівництво фонду брало до уваги такі показники/критерії: кількість населення, розміри валового продукту на душу населення в паритеті з купівельною спроможністю та площу кожної країни. У 2000–2006 роках у рамках програми було підтримано 366 масштабних проєктів: 201 – у сфері охорони навколишнього середовища, 78 – у сфері транспорту, 87 – у сфері технічної допомоги. У рамках програми проєкти були підтримані на суму 7 280 млн євро, річний бюджет програми становив 1 040 млн євро (за цінами на 1999 р.) [18].

У червні 1999 року ЄС прийняв рішення, а від січня 2000 року вже почала працювати *„Спеціальна передвступна програма для сільського господарства та розвитку села”* – САПАРД (англ.: „Special Accession Program for Agriculture and Rural Development” – SAPARD). Ця програма трактувалась ЄС як продовження і спеціалізований розвиток програми ІСПА. Мета її полягала у сприянні країнам-кандидатам у пристосуванні сільського господарства та сільських районів до вимог, які діяли в ЄС. Визначені пріоритети: інвестиції у сільськогосподарські угіддя; покращення переробки та збуту сільськогосподарської і рибної продукції; покращення якості фітосанітарного та ветеринарного контролю заради забезпечення якості

продуктів харчування і захисту прав споживачів; запровадження методів сільськогосподарського виробництва, які були спрямовані на захист довкілля та підтримку сільської території; створення організацій виробників; модернізація та розвиток села і захист та збереження культурної спадщини села; розвиток меліорації; створення та оновлення земельних кадастрів; покращення професійної підготовки працівників сільського господарства; вдосконалення сільської інфраструктури; покращення менеджменту водних ресурсів і в лісовому господарстві. Пізніше до переліку завдань додано розробку та реалізацію місцевих та регіональних стратегій розвитку сільських районів для сільських громад Болгарії і Румунії. Країни, які планували отримати допомогу для реалізації національних програм, мали видати кошти на їхню реалізацію – від 25 до 50 відсотків, залежно від типу видатків. Для реалізації окреслених цілей програма САПАРД мала річний бюджет в сумі 520 млн євро (за цінами на 1999 р.). Всього було підтримано 24 431 національних проєктів.

Відтак, програми ФАРЕ, ІСПА і САПАРД були трьома головними інструментами надання фінансової допомоги для країн-кандидатів у процесі їхньої підготовки до вступу в ЄС.

Після 2000 року для Балканських країн спеціально було створено *„Програму сприяння громаді для відновлення, розвитку і стабілізації”* – КАРДС (*„The programme of Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilization”* – CARDS). Зокрема, право на використання фондів програми отримали Албанія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Союзна Республіка Югославія та колишня югославська Республіка Македонія, а також організації, які знаходилися під юрисдикцією та адмініструванням ООН. Було наголошено на особливому статусі Хорватії, адже вона вже була визнана країною-кандидатом на вступ в ЄС у 2004 році, а тому вона могла претендувати лише на проєкти які мали регіональний вимір в рамках КАРДС. Метою програми було проголошено надання можливості країнам Південно-Східної Європи брати участь у процесі стабілізації й об’єднання. Відповідно, ця програма передбачала наступні завдання: реконструкція; стабілізація регіону; допомога у поверненні біженців і переміщених осіб; підтримка демократії, верховенства права, прав людини та прав меншин, громадянського суспільства, незалежних ЗМІ і боротьбу з організованою злочинністю; розвиток стійкої ринкової економіки; скорочення масштабів бідності, гендерну рів-

ність, освіту та навчання а також відновлення оточуючого середовища; регіональну, транснаціональну, міжнародну і міжрегіональну співпрацю між країнами регіону та ЄС й іншими країнами регіону. Було зазначено, що надання допомоги буде залежати від дотримання засад демократії, верховенства права, базових свобод, прав людини та прав меншин, а також від реалізації передбачених демократичних, інституційних й економічних реформ. Загальний бюджет програми на період 2000–2006 років склав 4,65 млрд євро[12].

У 2007 році програми PHARE, ISPA, SAPARD і CARDIS замінила нова програма „Інструмент допомоги перед вступом” – ІПА („The Instrument for Pre-Accession Assistance” – IPA), яка мала надавати допомогу як країнам-кандидатам до вступу в ЄС (Албанія, Чорногорія, Північна Македонія, Сербія, Туреччина), так і потенційним кандидатам (Боснія і Герцеговина, Косово). Програма була розрахована на 2007–2013 роки і мала аббревіатуру ІПА I. У березні 2014 року вона була замінена новою аббревіатурою ІПА II, яка була розрахована на 2014–2020 роки із загальним бюджетом 11,7 млрд євро. Чергова програма (ІПА III) була прийнята на період 2021–2027 років [10] із загальним бюджетом 14 748, 7 млн євро. Її місія була окреслена як підтримка у прийнятті і реалізації політичних, інституційних, правових, адміністративних, соціальних та економічних реформ, необхідних для відповідності цінностям ЄС та поступового наближення до правил, стандартів, політики та практики ЄС з метою майбутнього членства в ЄС і тим самим сприяючи взаємній стабільності, безпеці, миру та процвітанню. Відповідно було окреслено сім цілей програми:

1) Зміцнювати верховенство права, демократію, повагу до прав людини та основних свобод, в тому числі шляхом сприяння незалежній судовій системі, зміцненню безпеки та боротьби з корупцією й організованою злочинністю, дотримання міжнародного права, свободи ЗМІ, академічної свободи і формування сприятливого середовища для громадянського суспільства;

2) Заохочення недискримінації та терпимості, забезпечення дотримання прав осіб, які відносяться до меншин, заохочувати гендерну рівність та покращувати управління міграцією, зокрема шляхом управління кордонами, вирішення проблем нелегальної міграції та вимушеного переміщення осіб;

3) Підвищення ефективності державного управління та підтримки прозорості структурних реформ й ефективного управління на всіх рівнях, в тому числі у сфері державних закупівель і державної допомоги;

4) Формувати правила, стандарти, політику і практику бенефіціарів ІРА ІІІ у відповідності до правил ЄС та зміцнювати регіональну співпрацю, примирення, добросусідські відносини, контакти між людьми та стратегічну комунікацію;

5) Зміцнювати економічний і соціальний розвиток та згуртованість, приділяючи особливу увагу молоді, в тім числі шляхом якісної освіти та політики зайнятості, підтримки інвестицій і розвитку приватного сектора, приділяючи особливу увагу малим та середнім підприємствам, а також сільському господарству та розвитку сільських районів;

6) Посилити захист довкілля, покращити стійкість до зміни клімату, прискорити перехід до низьковуглецевої економіки, розвивати цифрову економіку і суспільство та зміцнювати стійкий зв'язок у всіх його вимірах;

7) Підтримувати трансграничну співпрацю через сухопутні і морські кордони, включаючи транснаціональну та міжрегіональну співпрацю [10].

Вступ країн Центрально-Східної Європи і Західних Балкан у НАТО. Відновлення/проголошення незалежності країнами Центральної та Східної Європи впродовж 1989–1990 років поставило перед ними питання гарантій/забезпечення їхньої безпеки. Парадокс значною мірою полягав у тому, що всі ці країни були членами військово-політичного блоку Організації Варшавського Договору (ОВД) й водночас, виходячи з історичного досвіду, власне Радянський Союз вони вважали винним за вимушений соціалістичний етап свого розвитку після Другої світової війни. Тому „молоді” демократії одразу поставили питання про пошук нової моделі регіональної безпеки та про її зв'язок із системою європейської безпеки. Безумовно, рух у напрямі Європейської Спільноти імпліцитно передбачав усвідомлення потреби перспективи долучення до структур НАТО. Відповідно, для країн регіону їх рух у напрямі Альянсу передбачав виділення двох етапів.

На першому етапі, що, на нашу думку, тривав до 1993 року, ці країни ще були членами ОВД, на їхній території ще дислокувалися

військові підрозділи СРСР/Росії. За цих умов говорити про членство в НАТО було нереально. Міністр закордонних справ Польщі К. Скубішевський зазначав: „Доти, поки існував СРСР і ним керував М. Горбачов, про вступ до Альянсу колишніх радянських сателітів не говорили, оскільки такою була позиція самого Союзу та його членів” [17]. Однак у 1990 р. президент Чехословаччини В. Гавел і прем'єр-міністр Угорщини Г. Хорн публічно заявили про інтерес своїх держав у набутті членства в НАТО. Спочатку ці заяви не отримали зацікавлення з боку НАТО. Так, під час візиту до Варшави Генеральний секретар НАТО М. Вернер на питання про можливість розширення Союзу зазначив, що питання про розширення не є актуальним. Власне на рубежі 1980–1990-х років між керівництвом НАТО й ОВД відбувався активний діалог про скорочення в Європі різних видів озброєння і формування систем/механізмів співпраці й взаємної довіри. У цьому діалозі провідним партнером був Радянський Союз та його керівник М. Горбачов. Тому на першому етапі найважливішим для країн Центральної та Східної Європи було налагодження діалогу між кожною конкретною державою регіону та НАТО. Зміни в регіоні стали потужним викликом для самого Альянсу, що тривалий період був активною стороною білатерального протистояння. Саме в процесі такого протистояння сформувалася система європейської безпеки. Події в Центральній та Східній Європі детермінували якісні зміни у цілій конструкції європейської безпеки.

25 лютого 1991 року ОВД ліквідувала військові структури, а 1 липня 1991 року в Празі було підписано Протокол про повне припинення дії договору. Ще у 1988 році, під час виступу в ООН, М. Горбачов заявив, що Радянський Союз планував вивести свої військові частини з НДР, Чехословаччини, Польщі, Угорщини до початку 1990-х року. Після суспільно-політичних подій, які охопили країни регіону, нове керівництво Польщі, Угорщини та Чехословаччини зажадало від СРСР/Росії негайно вивести військові підрозділи. Угорщина була першою країною, з якої вже у травні 1989 року почався вивід радянських військ (завершений у вересні 1992 р.). Чехословаччина 20 лютого 1990 року підписала угоду про виведення радянських військ зі своєї території, починаючи з 26 лютого 1990 року (завершився процес 19 червня 1991 р.). Польщу радянські підрозділи залишили впродовж 5 травня 1992 – 17 вересня 1993 років. У свою чергу, Росія, як правонаступниця СРСР, під час переговорів домага-

лася від Польщі, Угорщини та Чехословаччини гарантій щодо недопущення в майбутньому їхньої участі в інших військово-політичних блоках і прагнула отримати зобов'язання про ненадання ними своїх територій для збройних сил інших країн. Жодна із цих країн не погодилася на такі вимоги.

Значно складнішою була ситуація із виведенням радянських військ із території Естонії, Латвії, Литви. На їхній території перебувало від 100 до 150 тис. солдат та базувався Балтійський флот СРСР. Тому одразу після проголошення незалежності політичне керівництво вказаних країн поставило питання ще перед керівництвом СРСР про статус військ, які перебували на їхній території. Також було висунуто пропозицію підписання міждержавних угод з цього питання. Як відповідь, у травні 1992 року керівництво Росії запропонувало план поступового виведення військ, починаючи з 1995 року. Передбачалось, що цей процес буде тривати до 1999 року. Окрім того, Росія сподівалася на збереження за собою низки військових об'єктів. Переговорний процес був досить складним. Керівництво країн регіону висунуло вимоги з приводу відшкодування збитків, які зазнали країни від дислокації військ, починаючи з 1940 року. Врешті-решт, радянські/російські війська були виведені із Литви у 1993 році, а з Естонії та Латвії – 31 серпня 1994 року. Відносно перспективи вступу в Альянс Естонії, Латвії і Литви тогочасне керівництво Росії зайняло відкрито негативну позицію, відмовляючи цим суверенним державам у праві самостійно вирішувати власну долю. Міністр закордонних справ Російської Федерації Є. Примаков зауважив у травні 1997 року, що питання входження цих країн до НАТО трактують як „червону лінію”, перетин якої зумовить корінний перегляд Росією своїх відносин із НАТО [4].

Крах серпневого путчу в Радянському Союзі і „парад незалежностей” колишніх союзних республік стали вагомою підставою зміни позиції НАТО щодо країн регіону. На саміті Альянсу 7–8 листопада 1991 року в Римі було ухвалено „Нову стратегічну концепцію Союзу”. Про відносини з СРСР та країнами Центрально-Східної Європи йшлося у спеціальному розділі.

Зокрема, у параграфах 9–12 були сформульовані такі позиції: Альянс був готовий допомогти країнам регіону у ствердженні почуття безпеки та довіри; проголошувалась готовність розвивати більш інституціолізовані відносини, у тому числі шляхом про-

ведення регулярних зустрічей на різних рівнях; було проголошено створення Північноатлантичної Ради співпраці, яка мала бути щорічною зустріччю Північноатлантичної Ради з представниками країн-нечленів НАТО; констатувалось, що взаємні консультації та співпраця мали фокусуватись на проблемах безпеки та дотичних питаннях, про які Альянс міг поділитись досвідом. Остаточний розпад СРСР прискорив розвиток співпраці з країнами регіону, але обсяги співпраці відрізнялись між країнами.

На другому етапі (від 1993 р.) важливим напрямком співпраці НАТО та країн Центральної та Східної Європи стала програма „Партнерство заради миру”. Ідея програми сформульована міністром оборони США Л. Асмпіном у жовтні 1993 року як пропозиція підписання умови про співпрацю в галузі оборони між НАТО та країнами регіону. Офіційно програма була прийнята у Брюсселі 10 січня 1994 року. У рамках „Партнерства заради миру” окремі держави підписали свої індивідуальні програми співпраці з НАТО (детально див. табл. 3).

Магістральними цілями програми „Партнерство заради миру” були: досягнення прозорості процесу військового планування та формування оборонних бюджетів держав; запровадження демократичного контролю за діяльністю збройних сил; забезпечення проведення міжнародних операцій; досягнення рівня підготовки сил та засобів, необхідних для допомоги операціям, які здійснюються під егідою ООН або на підставі санкцій ОБСЄ; підвищення рівня знань та вмінь, потрібних державам-партнерам для їхньої участі у миротворчих, гуманітарних операціях та операціях по спасінню. Для цього до програми були включені розділи про: розвиток військового співробітництва з НАТО, які передбачали спільне планування, підготовку особового складу та проведення навчань; розширення й активізацію політичного/військового співробітництва в межах Європи; підвищення стабільності, зменшення загрози миру, а також зміцнення відносин шляхом створення духу відданості практичній співпраці та демократичним засадам Північного альянсу.

Таблиця 3

Етапи взаємовідносин країн Центральної та Східної Європи і НАТО [14]

Країна	Підписання програми „Партнерство заради миру”	Запрошення до вступу в НАТО	Вступ до НАТО
<i>Країни-члени ЄС</i>			
Болгарія	14.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
Естонія	03.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
Латвія	14.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
Литва	27.01.1994	21.11.2002	29.03.2004
Польща	02.02.1994	08.07.1997	12.03.1999
Румунія	26.01.1994	21.11.2002	29.03.2004
Словаччина	09.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
Словенія	30.03.1994	21.11.2002	29.03.2004
Угорщина	08.02.1994	08.07.1997	12.03.1999
Хорватія	25.05.2000	03.04.2008	01.04.2009
Чехія	10.03.1994	08.07.1997	12.03.1999
<i>Країни-не члени ЄС</i>			
Албанія	23.02.1994	03.04.2008	01.04.2009
Північна Македонія	15.11.1995	12.07.2018	27.03.2020
Чорногорія	14.12.2006	02.12.2015	05.06.2017
Боснія і Герцеговина	14.12.2006	—	—
Молдова	16.03.1994	—	—
Сербія	14.12.2006	—	—
Україна	08.02.1994	—	—

Підставою для реалізації програми „Партнерство заради миру” став *Рамковий документ*. Згідно з ним кожна країна брала на себе зобов’язання: зберігати/розвивати демократичне суспільство; дотримуватись принципів міжнародного права; виконувати зобов’язання, які передбачені Статутом ООН, Загальною декларацією прав людини, Гельсінським заключним актом, міжнародними угодами про роззброєння і контроль над озброєннями; утримуватися від погроз або застосування сили стосовно інших держав; не порушувати іс-

нуючих кордонів інших держав; вирішувати спірні питання мирним шляхом.

На зустрічі глав держав і урядів країн-членів НАТО 8–9 липня 1997 року в Мадриді було прийнято рішення про розширення Альянсу за рахунок Польщі, Угорщини та Чехії. Розгляд можливості вступу до НАТО Естонії, Латвії, Литви, Румунії та Словаччини відтермінували. На саміті НАТО 21 листопада 2002 року в Празі Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина та Словенія отримали запрошення на переговори щодо членства в НАТО. Всі країни Центрально-Східної Європи в процесі інтеграції до ЄС спочатку стали членами НАТО. Безумовно спільна діяльність країн регіону і НАТО сприяла розширенню сфери довіри між країнами. Одночасно вона дала можливість влитись країнам Центральної та Східної Європи до нової системи безпеки та певною мірою її модифікувати.

Складніше відбувся процес вступу до НАТО Хорватії. Перша спроба долучитися до програм НАТО, зокрема „Партнерство заради миру” в 1994 році, була невдалою і лише у 2000 році країна приєдналася до програми. Представництво Хорватії при НАТО було відкрито у 2001 році. Цікавою особливістю процесу стало створення у 2003 році під егідою США „Групи Адріатичної хартії”, яка об’єднала Албанію, Хорватію та Північну Македонію. У вересні 2008 року до Групи доєдналися Чорногорія та Боснія і Герцеговина, а в 2008 році статус спостерігача отримала Сербія. Зусилля Хорватії були відзначені у 2006 році в декларації Ризького саміту НАТО і в 2007 році на Бухарестському саміті вона отримала формальне запрошення до вступу в НАТО. Разом із Хорватією на саміті запрошення отримала і Албанія, уряд якої з початку 1990-х років декларував пріоритетним завданням вступ країни до організації європейської безпеки¹. У березні 2009 року хорватський парламент ратифікував Північно-атлантичний договір і 1 квітня 2009 року Хорватія стала членом НАТО. Водночас із 1 квітня 2009 року повноправним членом організації стала й Албанія.

Чорногорія серед всіх країн регіону останньою отримала незалежність у 2006 році внаслідок виходу зі складу соювної з Сербією

¹ Албанія з 1999 р. реалізовувала План дій щодо набуття членства. Урядовий курс на вступ до НАТО користувався абсолютною підтримкою населення. Напередодні вступу у 2008 р. 95 % населення схвалювали приєднання до НАТО.

держави. Вже в тому же році вона долучилася до програми „Партнерство заради миру”. Від 2009 року вона стала членом Адріатичної хартії і в тому ж році отримала „План дій по набуттю членства”. Вже у 2015 році НАТО офіційно запросив країну до організації і 5 червня 2017 року Чорногорія стала членом структури.

Низка контраверсійних питань у відносинах з сусідніми країнами (про що буде сказано нижче) ускладнили процес вступу Північної Македонії до НАТО, хоч країна ще під попередньою назвою („Македонія”) приєдналася до програми „Партнерство заради миру” у 1995 році. Офіційна зміна назви країни у 2018 році відкрила можливість для початку переговорів стосовно вступу країни в липні 2018 року, а остаточно Північна Македонія стала членом Альянсу 27 березня 2020 року.

На тлі означених прикладів успішних історій особливим випадком є ситуація з Сербією. Складний процес розпаду СФРЮ, кривава війна на території Боснії і Герцеговини та збройні конфлікти з сербськими меншинами в Хорватії і в Косово, у яких активну участь брали армія і парамілітарні сербські структури, а також гостра внутрішньополітична боротьба в Сербії детермінували, що тільки на саміті в Ризі у 2006 році країна отримала запрошення до участі в програмі „Партнерство заради миру”. В межах програми країна підписала Угоду про обмін інформацією з НАТО, однак активної взаємодії не було. Більше того, офіційні представники Сербії у 2017 та березні 2022 років публічно заявили про відсутність планів долучення Сербії до НАТО [16]. Означена позиція зумовлена, на нашу думку, настроями більшості населення та традиційно близькими відносинами Сербії і Російської Федерації, яка негативно ставиться до НАТО. Однак дана позиція не може розглядатися як остаточна. Країна декларує своє прагнення приєднатися до ЄС, в ній відбуваються складні політичні процеси переосмислення минулого і ролі націоналістичної/шовіністичної політики та позиції багатьох політичних акторів. Вагомим чинником також є наявний стан економічного розвитку та добробуту населення, усвідомлення перспектив його змін на тлі активних трансформацій сусідніх країн, коли порівняння не є на користь Сербії. Це дає підстави сподіватися на модифікацію позиції населення і політичних акторів з цього питання у майбутньому.

Переговори щодо набуття членства країн Центральної та Східної Європи в Європейському Союзі. Під час зібрання Європейської Ради в Ессені у грудні 1994 року було схвалено „*Стратегію щодо вступу*” для країн кандидатів з Центрально-Східної Європи. Через рік, у грудні 1995 року, Європейська Рада у Мадриді доручила Європейській Комісії підготувати пропозиції стосовно звернень країн регіону про набуття членства та проведення аналізу фінансових аспектів розширення і впливу факту розширення на політику ЄС у різних сферах.

Європейська Комісія 16 липня 1997 року опублікувала пропозиції „*Програма 2000*” („*Agenda 2000*”), над якими працювали експерти з 1995 року. Документ містив оцінку рівня трансформацій країн, які подали заявку на вступ до ЄС. Відповідно, Європейська Комісія виділила *дві категорії країн-кандидатів*. Так, перша група охоплювала країни, які на той момент вже були готові до початку переговорів про повноправне членство, внаслідок цього документ містив рекомендацію Європейській Раді розпочати переговори щодо вступу в ЄС із такими країнами, як Естонія, Кіпр, Польща, Словенія, Угорщина та Чехія. Також виділено другу групу країн, які ще не були готовими до початку переговорів. Мета документа – надання країнам-кандидатам практичної та фінансової допомоги у проведенні так званих горизонтальних реформ, необхідних для отримання членства, зокрема здатності до функціонування в межах єдиного ринку. У документі зазначено, що потребують зміцнення адміністративні структури і судова система, однак одночасно з забезпеченням їхнього ефективного функціонування. Також окреслено навчання спеціалістів у сфері права, податків, фінансів, контролю бюджету, охорони довкілля, а також інспекцій ветеринарних та фітосанітарних справ, телекомунікації, статистики, енергетики тощо. Мали також бути розбудовані структури по боротьбі з нелегальною міграцією, поширенням наркотиків, боротьбі з міжнародними кримінальними угрупованнями. Окрім того, у документі акцентовано на потребі набуття/встановлення спільних стандартів щодо транспорту, енергетики, продуктів тваринництва, контролю за виробництвом, умов праці тощо.

На засіданні Ради Європейського Союзу в Люксембурзі (12–13 грудня 1997 р.) було прийнято офіційне рішення про розширення Європейського Союзу шляхом прийняття Естонії, Кіпру, Польщі,

Словенії, Угорщини та Чехії. На цьому саміті Словаччину виключено зі списку країн Центральної та Східної Європи першої хвилі розширення. Щодо решти країн Центральної та Східної Європи аналогічне значення мало засідання Ради Європейського Союзу 10–11 грудня 1999 року в Гельсінкі. На цьому засіданні було прийнято рішення про початок із березня 2000 року переговорів із Болгарією, Латвією, Литвою, Мальтою, Румунією та Словаччиною. Від того часу в переговорах із ЄС одночасно брали участь дві групи кандидатів: „люксембурзька” (Естонія, Кіпр, Польща, Словенія, Угорщина та Чехія) та „гельсінська” (Болгарія, Латвія, Литва, Мальта, Румунія та Словаччина). „Гельсінська” група досить швидко розкололась на дві підгрупи: країни, які швидко проводили реформи і активно вели переговори (Латвія, Литва, Мальта і Словаччина) та дві країни – Болгарія і Румунія, – які запізнювались із трансформаційними процесами.

Офіційні переговори стосовно членства країн-членів „люксембурзької групи” почались у Брюсселі 31 березня 1998 року, щодо членства країн „гельсінської групи” – 15 лютого 2000 року (теж у Брюсселі). Ці переговори варто розглядати як самостійний елемент інтеграційного процесу. Це пов’язано із тим, що держава, яка вступає до ЄС, повинна була цілковито прийняти правову базу ЄС, яка включала в себе широкий спектр норм – від трактатів до так званих спільних позицій Ради Європейського Союзу з широкого кола питань. Ф. Шіммельфенніг та У. Зедеммаєр констатували, що „... процес вступу до ЄС... це односторонній процес, у якому нові країни-члени повинні повністю прийняти *Acquis Communautaire*” [2, 25]. У документі про вступ країна-кандидат мала право погодити певні винятки щодо окремих нормативних положень, які набували форми так званих „перехідних періодів”. Для отримання згоди про запровадження перехідного періоду держава-кандидат мала прийняти зобов’язання щодо терміну, упродовж якого після вступу до ЄС вона повною мірою запровадить у себе відповідну норму. Тобто відхилення від універсальних норм могли бути тимчасовими та розглядали їх як винятки.

Відповідно до формату, напрацьованого під час попереднього розширення ЄС, нормативні документи були розподілені на 30 *тематичних груп*: 1) вільний обмін товарами; 2) вільне переміщення людей/робочої сили; 3) свобода надання послуг; 4) вільний рух

капіталу; 5) право спілок/компаній; 6) політика конкуренції; 7) сільське господарство; 8) рибальство; 9) транспортна політика; 10) податки; 11) господарський і валютний союз; 12) статистика; 13) суспільна політика та працевлаштування; 14) енергетика; 15) промислова політика; 16) малі та середні підприємства; 17) наука та дослідження; 18) освіта, виховання та молодь; 19) телекомунікація та інформаційні технології; 20) культура та аудіовізуальна політика; 21) регіональна політика і координація структурних інструментів; 22) довкілля; 23) захист прав споживачів та охорона здоров'я; 24) правосуддя та внутрішні справи; 25) митний союз; 26) міжнародні відносини; 27) спільна зовнішня політика / безпека; 28) фінансовий контроль; 29) фінанси та бюджет; 30) інституції. Остання позиція стосувалася засад/принципів, на яких держави-кандидати мали бути представлені в інститутах ЄС. Відповідно, цю позицію розглядали лише наприкінці переговорів.

Огляд правових норм здійснювався шляхом формування переліку розбіжностей між правом ЄС і національним правом країни-кандидата. Ці розбіжності сепарувались щодо *трьох головних категорій*: не створюють проблем; створюють технічні проблеми; потребують переговорів. Під час переговорів використовували техніку „тимчасового закриття” тих питань, які були складними і контраверсійними. Спочатку вирішували прості питання і в такий спосіб досягали довіри та взаєморозуміння, що давало змогу повертатися згодом до найбільш проблемних питань.

Із тридцяти розділів п'ять вважали легкими, тобто такими, де не було суттєвих проблем, зважаючи на незначну кількість нормативних документів ЄС. Стосувалося це, зокрема, тематичних груп: наука та дослідження; освіта та виховання; малі і середні підприємства; промислова політика; статистика. До розділів, де виникло відносно небагато технічних проблем, віднесені: господарський і валютний союз; телекомунікація та інформаційні технології; культура та аудіовізуальна політика; спільна зовнішня політика та безпека; захист прав споживачів та охорона здоров'я; фінансовий контроль; міжнародні відносини і рибальство. Лише Польща віднесла останній розділ до числа тих, де була значна кількість непорозумінь. Багато проблем, суперечок та розходжень виникло під час обговорення розділів: вільний обмін товарами; свобода надання послуг; право спілок/компаній; податки; політика конкуренції; суспільна політика

та працевлаштування; енергетика. До найбільш складних, які відклали на завершення переговорного процесу, належали: сільське господарство; навколишнє середовище; правосуддя та внутрішні справи; вільне переміщення людей/робочої сили; вільний рух капіталу; фінанси та бюджет. Наприклад, досвід переговорного процесу Польщі засвідчив, що найбільше проблем виникло в таких сферах: сільське господарство, охорона довкілля, вільний рух капіталу; політика конкуренції; податки; фінанси та бюджет. Власне у цих сферах з боку Польщі висунуто найбільше вимог з приводу встановлення перехідних періодів. Приміром, у сферах сільського господарства та вільного руху капіталу гострим питанням стали умови купівлі землі в Польщі громадянами ЄС. Польща домовилася про запровадження дванадцятирічного перехідного періоду, протягом якого діяла заборона на купівлю земель і лісів громадянами ЄС, Ісландії, Норвегії і Ліхтенштейну, які входили до спільного європейського господарського простору. До кінця 2000 року країни-члени „люксембурзької групи” подали звіти про результати переговорів з усіх 29 розділів, за якими велись переговори. Країни-члени „гельсінської групи” у цей час дали оцінку стану переговорів лише щодо половини розділів.

У цьому випадку треба додатково зазначити, що процес взаємовідносин Хорватії із європейськими структурами мав низку проблем. Фактично процес співпраці розпочався лиш у 2000 році після поразки на виборах партії Ф. Туджмана „Хорватський Демократичний Союз”. Статус кандидата країна отримала у 2004 році.

Проблемні ситуації у процесі інтеграції країн Центральної та Східної Європи з Європейським Союзом. Інтеграційний процес кожної країни регіону не був простим. На цьому шляху були проблемні питання, вирішення яких передбачало різні варіанти дій та наслідки. Позаяк інтеграція збігалася з масштабними трансформаційними процесами всіх суспільних сфер, це викликало зміну природи підтримки основних політичних сил та їхнє чергування при владі. Попри стабільність зовнішньополітичного курсу, зміна акторів при владі завжди передбачала певну корекцію інструментів, пріоритетів і темпів дій.

Найбільш помітною виявилась зміна політичного формату в ході інтеграції Словаччини до Європейського Союзу. Так, у вересні 1994 року на парламентських виборах у Словаччині переміг „Рух за демо-

кратичну Словаччину” В. Мечіяра. На основі цієї партії було сформовано урядову більшість, в діях якої простежувались авторитарні тенденції, зокрема тиск на опозицію, спроби встановлення контролю за ЗМІ, обмеження повноважень й усунення з посади президента М.Ковача, обмеження прав угорської меншини і загалом прав людини, нестабільність словацьких державних інституцій. У 1995–1996 роках словацький уряд неодноразово отримував від європейських інститутів та політиків критичні сигнали/повідомлення про стан справ у країні. Певним підсумком стало рішення, яке було прийняте в грудні 1997 року на саміті ЄС у Люксембурзі, про виключення Словаччини зі списку країн регіону, які претендували потрапити до „першої хвилі” розширення ЄС. Водночас було акцентовано на тому, що двері до Європейського Союзу відкриті перед країною. Умовою для вступу в ЄС була зміна політичного курсу і урядового кабінету В. Мечіяра. Рішення викликало значний резонанс у словацькому суспільстві і сприяло консолідації опозиційних сил на спільній платформі неприйняття „політики мечіяризму”. Восени 1998 року опозиційні сили перемогли на парламентських виборах і прем’єр-міністром Словаччини, а також одночасно виконувачем обов’язків президента став М. Дзурінда. З моменту формування новий уряд розпочав активно працювати над вирішенням проблемних питань, зокрема й щодо інтеграції до ЄС. 24 лютого 1999 року уряд ухвалив „План інтенсифікації процесу інтеграції Словацької Республіки до Європейського Союзу”. Проведено відкладені президентські вибори, відновлено права опозиції. Вже у липні 1999 році парламент Словаччини прийняв закон про мову національних меншин, який враховував зауваження ОБСЄ. Урядовий кабінет Словаччини намагався компенсувати допущенні помилки, інтенсифікуючи переговорний процес. Так, у жовтні 1999 року Європейська Комісія у своїй доповіді констатувала значний прогрес Словаччини у виконанні політичних умов та відчутні зміни в економічній сфері. Відповідно, на саміті у Гельсінкі 11 грудня 1999 року ЄС відновив переговори зі Словаччиною щодо її вступу до Союзу. У своєму русі до ЄС Словаччина активно використовувала досвід Чехії. Цікаво, що в доповіді ЄС про стан підготовки країн-кандидатів за 2002 рік Словаччина зуміла випередити Чехію за рівнем готовності [6, с. 417], що й уможливило підписання 16 квітня 2003 року в Афінах угоди про вступ до Європейського Союзу.

Другим особливим випадком в інтеграційному процесі країн регіону потрібно вважати ситуацію, яка склалась навколо інтеграції Латвії. Головною проблемою в інтеграційному процесі цієї країни була політика Латвії до нелатиського населення. Європейські інституції визнали закон про громадянство і закон про мову як такі, що не відповідають стандартам щодо прав меншин. У грудні 1993 року Європейська Рада заявила, що Латвія не зможе стати членом ЄС, якщо не внесе зміни у закон про громадянство. Також у липні 1997 року Європейська комісія у своїй оцінці країн-кандидатів зазначила, що „Латвії треба вжити заходів задля прискорення процедур натуралізації із метою кращої інтеграції російськомовних апатридів у латвійське суспільство” [2, с. 56]. Проте політичні сили не хотіли погоджуватись зі змінами, які від них вимагали. Це призвело до чергового попередження в квітні 1999 року з боку Верховного Комісара у справах національних меншин Макса ван дер Штоля щодо необхідності приведення у відповідність до європейських норм закону про мови. І тільки 9 грудня 1999 року, за декілька днів до саміту Європейської Ради у Гельсінкі, адаптований до вимог ЄС закон було прийнято. Відповідно, у 2000 році Латвія отримала запрошення до переговорів про вступ до ЄС. Ці обидва приклади свідчать, що формальні правила та критерії із приводу вступу в ЄС у дійсності можуть стати проблемними у випадку, коли політична влада країни намагається їх не виконувати або трактувати на власний розсуд, вважаючи, що ніхто цього не помітить. Тобто формальні вимоги справді сприяють формуванню у країн-кандидатів розуміння важливості та необхідності дотримуватися системи європейських цінностей.

Інший формат проблемних питань повстав під час процесу інтеграції Болгарії і Румунії. Вже після офіційного долучення значної групи країн до ЄС 22 червня 2004 року відбувся „Комітет асоціації”, який поряд з констатацією прогресу Болгарії і Румунії наголосив на необхідності подальшої роботи по реформі судових структур в обох країнах, а також продовження боротьби з політичною корупцією та організованою злочинністю, включно з торгівлею людьми. Також у процесі переговорів про вступ низка країн поставили питання про отримання громадянами Болгарії і Румунії дозволів на роботу на території країн-членів ЄС. Означена вимога була відображена в Договорі про приєднання (2005 р.) і передбачала впровадження перехідного періоду, в межах якого країни-члени ЄС мали право самос-

тійно встановлювати перехідний період на два роки, потім могли його продовжити на три роки і за умови, що існували достатні докази негативного впливу робітників з означених країн для національного ринку праці, обмеження могли продовжити ще на два роки [19]. Додатковою особливістю випадку цих двох країн було те, що факт офіційного набуття ними членства не зняв побоювань ЄС щодо корупції та організованої злочинності і зумовив продовження моніторингу ситуації у двох країнах спочатку на три роки після приєднання, а потім на невизначений час. Моніторинг не лише фіксував приклади особливо корупції, але і стимулював тиск на країни з метою продовження реформ.

Хорватія, ще в якості союзної республіки СФРЮ, після парламентських виборів 1990 року декларувала прагнення приєднатися до Європейського Співтовариства. Однак югославська криза, пов'язана з розпадом союзної держави, особливо підтримка хорватських сил у Боснії і Герцеговині, спричинили напругу у відносинах Хорватії і ЄС та відчутний дипломатичний тиск. Негативна оцінка європейцями операції „Буря” у 1995 році викликала фактичну зупинку співпраці з Хорватією у межах програми FARE і припинення роботи над угодою про спільну торгівлю. Відносини залишилися напруженими і після завершення війни у 1996 році. Головною перешкодою поставав авторитарний характер правління Президента Хорватії Ф. Туджмана, зокрема численні звинувачення у недотриманні Хорватією прав людини.

Крім того, Хорватія зіткнулася з потужним викликом, оскільки Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії, який розслідував військові злочини, висунув вимогу до Хорватії видати двох високопоставлених військових Анте Готовіну¹ та Младена Маркача² міжнародному суду за підозрою у вчиненні злочинів під час

¹ Анте Готовіна (Ante Gotovina) – один із керівників військової операції „Буря” 1995 р. У 2001 р. Міжнародний кримінальний трибунал висунув йому звинувачення у військових злочинах і злочинах проти людства. У 2005 р. він був заарештований, а у 2011 р. А. Готовіна був визнаний винним та засуджений до 24 років позбавлення волі. У 2012 р. вирок був відмінений апеляційною комісією Міжнародного трибуналу і він був звільнений. У Хорватії визнається національним героєм.

² Младен Маркач (Mladen Markač) – командувач спецпідрозділів хорватської поліції під час операції „Буря”. Аналогічно був звинувачений Міжнародним кримінальним трибуналом у військових злочинах, у 2011 р. був визнаний винним і засуджений до 18

операції „Буря”. Це викликало відчутні внутрішні суперечки між політичними акторами і в середовищі хорватського суспільства. Хорватія була змушена погодитись з цими вимогами та надати сприяння затриманню і передачі міжнародному суду звинувачених у військових злочинах. Також проблемою стала неурегульованість кордону зі Словенією. Одразу після проголошення незалежності Словенії і Хорватії у 1992 році словенська сторона артикулювала вимогу повного контролю над акваторією Піранської затоки. Різне бачення приналежності акваторії та відповідно кордону між двома державами зумовило блокування Словенією європейських прагнень Хорватії. Цю суперечку було вирішено тільки у 2008 році – на підставі рішення міжнародного арбітражу, – що відкрило можливість вступу Хорватії до ЄС.

Шлях кожної країни до ЄС є особливим, навіть унікальним. Однак спектр проблем, які стають предметом обговорення, в кожному випадку характеризується як подібністю (верховенство права, корупція тощо), так і особливістю. В цьому контексті випадок Північної Македонії є унікальним і тому потребує деталізації. Ще у 2004 році країна, яка на той час називалася Республіка Македонія, подала заявку на членство в ЄС. Поряд із класичними проблемами, які стояли перед кожною країною під час вступу, означилася несподівана – пов’язана з назвою. Греція від моменту проголошення союзною республікою СФРЮ незалежності ще у 1991 році сформулювала претензію стосовно використання у назві нової країни терміну „Македонія”. Зміст претензії полягав у вимозі відмовитися від цієї назви, оскільки в складі Греції існувала під такою назвою провінція на півночі. Відтак, Греція вважала, що збереження назви Македонія за новою балканською державою буде свідчити про територіальні претензії до Греції. Це зумовило фактичне блокування переговорів Македонії як з НАТО, так і з ЄС упродовж 2008–2019 років. Тривалі суперечки завершилися компромісом – Переспанською угодою між Грецією і на той час Республікою Македонією, яка відбулася під егідою ООН та вступила в силу після ратифікації 12 лютого 2019 року. Згідно з угодою була змінена офіційна назва Республіки Македонія на Республіку Північна Македонія. Відповідно, Греція у

років в’язниці. У 2012 р. апеляційна комісія виправдала його по всім пунктам звинувачення і він був звільнений. У Хорватії визнається національним героєм.

березні 2020 року дала згоду на початок переговорів про приєднання Республіки Північна Македонія до ЄС.

Однак проблеми продовжилися, оскільки в листопаді 2020 року процес переговорів фактично заблокувала Болгарія. Зміст претензій у широкому контексті можна кваліфікувати як історичний. Республіка Македонія та Болгарія підписали договір про дружбу у серпні 2017 року і відповідно до нього створили спільну комісію для вирішення наявних у відносинах між двома країнами спірних історичних питань та залежних освітніх питань. Зміст претензій з боку Болгарії полягав у наступному. По-перше, Болгарія рекомендувала ЄС зовсім не використовувати назви „македонська мова” під час переговорів про вступ, адже не вважала цю мову окремою від болгарської. Також Болгарія вимагала визнати наявність спільної історії для обидвох територій і народів, які їх населяли.

Крім того, від Республіки Північна Македонія вимагали офіційного визнання наявності в країні болгарської меншини та недопущення негативних висловлювань в адрес цієї меншини. Факт претензій спровокував потужні дискусії і протести політичних акторів та громадян в обох країнах, навіть призивів до політичної кризи в Болгарії у червні 2022 року. У липні 2022 року підписано компромісний двосторонній протокол до Договору про дружбу між двома країнами, який передбачав конкретні заходи і терміни щодо зняття озвучених історичних питань. Парламент Болгарії схвалив зняття вето на початок переговорів. Однак, станом на момент підготовки цього матеріалу, в Болгарії констатують відсутність належного прогресу у вирішенні деяких питань і публічно звучать погрози повернення Болгарії до вето на процес інтеграції Республіки Північна Македонія в ЄС.

Таким чином бачимо, що процес європейської інтеграції в межах усталених процедур передбачає не тільки відповідність країн-кандидатів Копенгагенським критеріям, але і врегулювання спірних питань із країнами-членами ЄС з широкого спектра суспільно-політичних, територіальних й інших питань.

Вступ країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу. На засіданні Ради Європейського Союзу в Лаакені (Брюссель) 14–15 грудня 2001 року в заключному документі йшлося про те, що ЄС у 2004 році міг прийняти тільки десять країн-кандидатів. Тим самим тоді була зафіксована *формула „10+2”*. До двох країн,

інтеграція яких відкладалась, віднесли Болгарію і Румунію. Головною причиною такого рішення були економічні показники розвитку цих країн. Теоретично на засіданні допускали, що Болгарія могла потрапити до „десятки” за умови, якщо показники її розвитку будуть кращими, ніж показники однієї із країн, яка віднесена до „десятки”. Проект договору про вступ десяти країн регіону було погоджено 13 грудня 2002 року та запропоновано Раді ЄС, яка спрямувала документ на розгляд Комісії і Європейського Парламенту.

На цьому засіданні у столиці Данії Копенгагені були сформульовані офіційні запрошення до вступу в ЄС Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Чехії, Словаччині, Словенії, Угорщині, Кіпру та Мальті. Комісія підтримала проект документу 19 лютого 2003 року, а Європейський парламент – 9 квітня 2003 року. Після цього 14 квітня 2003 року проект договору схвалили на засіданні Ради ЄС у Люксембурзі. 16 квітня 2003 року в Афінах відбулося урочисте підписання Трактату представниками держав-членів ЄС і країнами-кандидатами. Після підписання цей документ був направлений до 15 країн-членів ЄС та десяти країн, що вступали, на ратифікацію, згідно до вимог національного законодавства.

Країни першої десятки провели референдуми з питанням про підтримку рішення про вступ до ЄС (детально результати див у табл. 4).

Таблиця 4

Результати референдумів щодо вступу країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу

Країна	Дата	Явка	„За”	„Проти”
Естонія	14.09.2003	64,1	66,8	33,2
Латвія	20.09.2003	71,5	67,5	32,5
Литва	10–11.05.2003	63,4	91,1	8,9
Польща	07–08.06.2003	58,9	77,6	22,6
Словаччина	16–17.05.2003	52,1	93,7	6,3
Словенія	23.03.2003	60,2	89,6	10,4
Угорщина	12.04.2003	45,6	83,8	16,2
Хорватія	22.01.2012	43,51	66,67	33,33
Чехія	13–14.06.2003	55,2	77,3	22,7

Наприкінці 2003 року Європейська Комісія у своїй доповіді про стан підготовки „десятки” до вступу констатувала, що: в 70 відсотків

категорій, за якими держави-претенденти мали відповідати стандартам ЄС, всі необхідні заходи були виконані, відносно 25 відсотків тривала робота, яка мала завершитися до травня 2004 року; лише стосовно 5 відсотків зберігались не вирішені питання (всього таких проблемних питань було 39) [3, с. 24]. Після завершення процедури ратифікації цими країнами, трактат про прийняття нових членів набрав силу закону від 1 травня 2004 р.

Афінський трактат про вступ до ЄС разом із додатками нараховував близько 5000 сторінок. Договір складався з вступу і 3 параграфів. У трактаті констатувалось, що 10 країн-кандидатів від 1 травня 2004 року ставали членами Європейського Союзу й учасниками/сторонами трактатів, які належать ЄС. Інтегральною частиною трактату був Акт вступу, який прописував особливі умови вступу. Він складався із 62 параграфів, 18 додатків, 9 протоколів та текстів Римського та Маастрихтського трактатів мовами країн, які стали членами ЄС. До найважливіших положень належали такі рішення:

- нові країни-члени приймали цілісний доробок ЄС у сфері права, включаючи рішення Європейського Центрального Банку та норми Шенген (це не означало ліквідації контролю на кордонах від моменту вступу);
- нові країни-члени від дня вступу отримували місця в спільних інститутах ЄС пропорційно щодо кількості населення в них (причому, нові країни отримали квоти до Європарламенту (Естонія – 6; Латвія – 9; Литва – 13; Польща – 54; Словаччина – 14; Словенія – 7; Угорщина – 24; Чехія – 24) та інших європейських інститутів);
- у 2004 році нові держави-члени мали заплатити 3/4 від належного їм річного внеску до бюджету ЄС;
- у 2004–2006 роках нові держави-члени мали отримувати з бюджету Союзу засоби на стабілізацію національних бюджетів; додатково Кіпр, Мальта, Словенія, Чехія впродовж цього періоду мали отримувати тимчасові компенсації до національних бюджетів;
- від моменту вступу і до 2006 року нові країни-члени мали отримувати фінансову допомогу на запровадження європейського права, спеціальні засоби також мали бути виділені для покращення контролю на нових зовнішніх кордонах ЄС (однак це не стосувалося Кіпру, Мальти та Чехії);
- у випадку виникнення відчутних труднощів у будь-якому секторі національної економіки нового члена ЄС країна мала право

звертатися за дозволом про прийняття захисних інструментів у визначеній сфері (ця норма була передбачена на три роки).

Крім того, в Афінах прийнято низку декларацій, серед яких декларація „Єдина Європа”. У ній озвучено заплановане подальше розширення ЄС шляхом прийняття Болгарії та Румунії у 2007 році.

На саміті в Лаакені у грудні 2001 року була затверджена формула „10+2”. Власне в заключному акті виділено проблемні питання, над якими потрібно було активно працювати Болгарії та Румунії. До першочергових завдань належали: скорочення безробіття, зниження дефіциту державного бюджету до 3 відсотків ВВП і скорочення бюджетних видатків. У Румунії до головних проблем віднесли: повільне зміцнення демократії та дотримання прав людини, потребу підвищення ефективності роботи адміністративного апарату, слабе поширення стандартів європейського законодавства і потребу покращення положення національних меншин. 13 квітня 2005 року члени Європейського Парламенту схвалили приєднання обох країн до ЄС. Так, за вступ Болгарії проголосували 522 депутати (проти – тільки 70), на підтримку Румунії виступили 497 депутатів (проти – лише 93). У квітні 2005 року цим країнам нагадали про проблемні питання, які мали бути вирішені до 1 січня 2007 року. Так, Болгарії рекомендували: посилити закони про боротьбу з корупцією і злочинністю, покращити систему взаємовідносин із національними меншинами, економічний прогрес. Перед Румунією стояли завдання: продовження реформи освітньої та судової системи, вдосконалення соціальної політики щодо національних меншин та відповідального ставлення до охорони довкілля. Зазначено також, що в разі відсутності помітного прогресу у визначених питаннях вступ цих країн до ЄС міг бути відкладений ще на один рік. Договір про вступ Болгарії та Румунії до ЄС підписано 1 січня 2007 року у Ньюмюнстері в Люксембурзі. За змістом він був подібним до підписаних в Афінах договорів. Рішення про приєднання до ЄС в обох країнах приймали національні парламенти, без проведення референдумів.

Хорватія завершила переговори про вступ до ЄС 30 червня 2011 року та 9 грудня 2011 року в Брюсселі, де підписала Договір про приєднання. Текст договору містив 250 сторінок та включав у себе доповнення щодо додавання представників Хорватії до інституцій ЄС і фіксував положення про фінансові внески Хорватії. На відміну від договорів з Болгарією та Румунією документ не передбачав

процедур моніторингу з боку ЄС за продовженням реформ в окремих сферах. У січні 2012 року в країні відбувся референдум з самою низькою явкою серед країн-претендентів на вступ, під час якого 66 % підтримали вступ. Процес ратифікації завершили у червні 2013 року, а з 1 липня 2013 року Хорватія стала повноправним членом ЄС.

Висновки. Отже, країни Центральної та Східної Європи пройшли тривалий процес інтеграції з ЄС. Успіх трансформації всіх сфер суспільного життя та інтеграції був результатом цілеспрямованої консолідованої праці національних інститутів, політичних акторів і всього суспільства. Одночасно процес інтеграції був можливий завдячуючи значній допомозі, наданій країнам регіону Європейським Союзом.

Водночас, станом на 1 квітня 2023 року ЄС веде переговори стосовно приєднання з Албанією (з 2020 р.), Чорногорією (з 2012 р.), Північною Македонією (з 2020 р.), Сербією (з 2014 р.) та Туреччиною (з 2005 р.). У червні 2022 року Україна та Молдова були визнані офіційними кандидатами, а в грудні 2022 року статус офіційного кандидата отримала Боснія і Герцеговина.

Джерела:

1. Брифінг № 33 Програм PHARE та розширення Європейського Союзу від 4 грудня 1998 р. URL: https://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/33a2_en.htm
2. Європеїзація Центральної та Східної Європи / упор. Франк Шімельфенніг, Ульріх Зедельмаєр ; пер. Олексія Сидорчука, Михайла Смугка, Юліана Романишина. К.: Юніверс, 2010.
3. Кіш Є. Європа у пошуках нової ідентичності: Процеси інтеграції країн Центрально-Східної Європи. *Нова політика*. 2005. № 8.
4. Примаков Е. Мир без России? К чему ведет политическая близорукость. М.: ИИК „Российская газета”, 2009.
5. Україна офіційно отримала статус кандидата на вступ до ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/23/7141922/>
6. Федорчак Т. Політична трансформація Чеської республіки: внутрішні та зовнішні виміри. Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012.
7. Central European Free Trade Agreement. URL: www.worldtradelaw.net/fta/agreements/cefta.pdf

8. CVCE: Total Phare commitments, contracts and payments (inc CBC) by country (1990 – 1998). URL: https://www.cvce.eu/en/collections/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/8e77fc44-4f9a-48ee-9f71-696b2dad042b/Resources#f3e52aeb-b34f-417a-92d8-06ddff880a5d_en&overlay
9. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union, 12 May 2004 (The Kroměříž Declaration). URL: www.visegradgroup.eu/2004/declaration-of-prime
10. European Commission: IPA. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/performance-and-reporting/programme-performance-overview/instrument-pre-accession-assistance-ipa-iii-performance_en
11. European Union. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/joining-eu_en
12. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-cards-programme-2000-2006.html>
13. EU-Western Balkans. Six flagship initiatives: six new flagship initiatives to support the transformation of the Western Balkans. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e9b4e4ab-9c46-11e8-a408-01aa75ed71a1>
14. North Atlantic Treaty Organization. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49212.htm
15. Phare Programme: Outline of the Community (European Union) legislation about Phare Programme. URL: <https://europeanlaw.lawlegal.eu/phare-programme/?amp=1>
16. Serbia will not join NATO: President. URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/serbia-will-not-join-nato-president/2535096>
17. Skubiszewski K. Stosunki między Polską i NATO w latach 1989-1993 – przyczynek do historii dyplomacji w III Rzeczypospolitej [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.skubi.net/nato.html
18. The Instrument for Structural Policies for Pre-Accession (ISPA), 2000–06. URL: European Court of Auditors. – Special Report. – 2008. – No. 42. – 37 p. – Доступ: <http://eca.europa.eu/portal/pls/portal/docs/1/8428724.PDF>
19. Treaty of Accession 2005. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Accession_2005

20. Układ Europejski ustanawiający stowarzyszenie między Rzeczpospolitą Polską z jednej strony, a Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z drugiej strony, sporządzony w Brukseli dnia 16 grudnia 1991 r. URL: http://polskawue.gov.pl/files/Dokumenty/uklad_europejski/ue.pdf
21. Visegrad Declaration 1991: Declaration on Cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in Striving for European Integration. URL: www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412-2

Крім явних повноважень, президенти країн регіону мають широкі «приховані» повноваження, яких вони набувають в умовах війни, загрози війни, при введенні режиму надзвичайного стану, неможливості функціонування парламентів. Глави держав також мають право амністії, установчі повноваження щодо кадрової комплектації дипломатичних представництв тощо. Вплив президента істотно посилюється також у випадку, коли він є лідером партії, яка має парламентську більшість. Але тут йдеться про неформальне посилення позицій глави держави.

З метою зниження рівня конфліктності у суспільстві, пов'язаних з ротацією влади, країни ВЄ вдалися до зміцнення апарату уряду і поділу його на дві частини: політичну (прем'єр-міністр і два віцепрем'єри), де посади належать обов'язково членам правлячої коаліції, і неpolітичну (громадянський чиновницький корпус усіх рівнів). Це дозволяє зберегти спадкоємність у проведенні реформ і необхідний професійний рівень апарату міністрів.

Традиції місцевого самоврядування у країнах регіону формувалися протягом століть і беруть початок від магдебурзького права – основи міського самоуправління. Діюча ж модель *місцевого самоврядування країн ВЄ* ґрунтується на принципах, визначених Європейською Хартією місцевого самоврядування, прийнятою у 1985 році. Про це свідчить як зміст локальних законів про місцеве самоврядування, так і ратифікація Хартії парламентами цих країн. Безумовно, країни ВЄ наприкінці минулого століття зітнулися з проблемою імплементації європейської моделі державного управління, що передбачає залучення громадян до формування політик (навіть на регіональному рівні) і здійснення ними реального контролю щодо чиновників. На її вирішення були спрямовані реформи системи державного управління, основними ідеями якої були:

- ліквідація командно-адміністративної системи через скасування механізму безпосереднього управління міністерств та інших центральних органів підпорядкованими органами;
- реорганізація внутрішньої структури уряду та міністерств за функціональним принципом замість галузевого;
- розмежування політичних та адміністративних функцій в уряді;
- розмежування функцій вироблення політики та нагляду від власне виконавчих функцій;

- підвищення ролі стратегічного планування і регуляторних функцій центральних органів та запровадження механізмів координації процесу впровадження політики [32, с. 70–71].

Маємо визнати, що реформа державного управління справила безпосередній вплив на створення умов для соціально-політичної модернізації в країнах ВЄ. Відродження місцевого самоврядування, яке супроводжувалося передачею місцевим самоврядним структурам низки функцій і відповідних фінансових ресурсів, стало основою для виконання ними делегованих повноважень та водночас звільняло центральні органи влади від надмірного перевантаження і вирішення неприродних для них питань місцевого значення. Адміністративно-територіальна реформа, проведена в країнах регіону майже одночасно із реформою державного управління, сприяла оптимізації процесу територіального управління і проводилася відповідно до існуючої в ЄС системи регіонального поділу NUTS [32, с. 110].

Створення органів на рівні урядів, наділених повноваженнями координації реформи державного управління з широким залученням до цього процесу представників різноманітних сфер, у тому числі й громадських інституцій, свідчить про консенсусний і органічний характер реформи. Чи не найбільш характерною рисою реформи місцевого самоврядування у країнах ВЄ стало ослаблення контролю уряду за податковою системою і державними витратами та делегування цих функцій органам місцевого самоврядування. Для порівняння: у Польщі до реформи органи місцевого самоврядування залишали у своєму розпорядженні 17% податкових надходжень, після реформи у їх віданні стало залишатися 49% [5, с. 24]. У Словаччині до реформи 94% всіх податкових надходжень перебували у розпорядженні центрального уряду, а після реформи частка централізованих податкових надходжень скоротилася до 54%. Таким чином, країнам ВЄ у 1990-х роках та в «нульові» ХХІ ст. вдалося досягти високого рівня децентралізації і передачі повноважень при вирішенні питань місцевого значення органам місцевого самоврядування.

Серед проблем цих реформ, які обумовили певні регресні демократичні процеси наприкінці 2010-х років – на початку 2020-х років, збереження державних адміністрацій на регіональному (а в Словаччині і на локальному) рівні, недостатнє розмежування сфер компетенції між державними адміністраціями і місцевими самоврядними

структурами, а також недостатні фінансові ресурси, що зумовлювали обмеження можливостей органів місцевого самоврядування та стримувало інституалізацію громадянських структур на місцевому рівні.

Виборчі системи. На початку 1990-х років країни ВЄ випробовували найпростіші форми пропорційної виборчої системи – без обмежувальних бар’єрів. У результаті – парламенти були паралізовані протистоянням парламентських партій, кількість яких в парламентах була значною, що робило їх недієздатними. Крім того, з падінням соціалістичної системи у країнах регіону процес партієтворення набув небаченого розмаху: процес появи партій було простимульовано спрощеною процедурою їх реєстрації. Приводом для перегляду і корекції виборчого законодавства в середині 1990-х років стала надзвичайна розбалансованість політичних систем. Крім того, мета набуття членства в ЄС також була тригером адаптації (змін) виборчого законодавства до вимог ЄС. Польща, Словаччина та Чехія адаптували свої моделі пропорційних виборчих моделей до європейських норм. Угорщина також покращувала свою електоральну модель, але зберегла змішану мажоритарно-пропорційну систему [46]. Наголосимо на наступних адаптаційних кроках щодо виборчих моделей країн ВЄ:

- запровадження виборчих бар’єрів (зафіксованих законом відсотковий мінімум голосів, які має набрати партія (виборчий блок), щоб бути допущеною до розподілу мандатів у парламенті). Тобто пропорційна система стала засобом, який дав можливість відсікти від парламенту дрібні партії, або ж змусити їх об’єднуватися у виборчі коаліції, які з часом перетворюються на партії і тим самим покінчити із чварами в парламенті. Наприклад, пропорційна виборча система Польщі не мала з 1990 року обмежувального бар’єру. Не дивно, що перший польський парламент було розпущено достроково. Наступні парламентські вибори до Сейму проводилися також на пропорційній основі, але із застосуванням обмежувального бар’єра. Для отримання представництва у Сеймі партія повинна набрати не менше 5% голосів виборців, а партійна коаліція – не менше 8%. Всепольський список кандидатів повинен отримати підтримку не менше 7% виборців. Вибори до Сенату (друга палата парламенту Польщі) проходять за мажоритарною системою [8]. Стовідсоткова виборча система застосовується також Словаччиною і Чехією [9; 11]. В обох країнах застосовуються регіональні виборчі списки. Дещо відмінними є обме-

ження для політичних партій. Так, у Словаччині з метою недопущення об'єднання малих партій у виборче законодавство було внесено поправки у 1998 році, відповідно до яких кожен учасник коаліції повинен набрати по 5 % голосів. Дещо по-іншому до цього підійшла Чехія, де обмежувальний бар'єр для партій становить 5 %, для коаліції з двох партій – 7 %, з трьох партій – 9 %, з п'яти партій – 11 %. Вибори до Сенату – верхньої палати парламенту – проводяться на мажоритарній основі. Втім, із часом виборчі бар'єри почали використовуватися в якості факторів, що обмежують доступ до парламенту конкурентам правлячих партій, що сприяло маргіналізації партій та нівелюванню партійної конкуренції. Наприклад, в Угорщині з 2011 року бар'єром для проходження партії у парламент стали 10 %, що нівелювало політичних конкурентів правлячої партії Fidesz та майже знищило реальну політичну конкуренцію в країні;

- ускладнено процедуру формування нових політичних партій;
- змінено формулу підрахунку голосів;
- забезпечено рівний доступ до ТБ-ефірів учасникам електоральних кампаній. Втім, ця норма також зазнала впродовж 2010-их років певних корекцій в Угорщині і Польщі через посилення ролі держави на медійному ринку та концентрації медійної приватної власності у бізнесменів, лояльних до влади в цих країнах;
- запровадження лімітів витрат партій та окремих кандидатів на передвиборчу кампанію, заборонена пожертв юридичних осіб, насамперед бізнесу, з метою нейтралізації практик політичного клієнтізму, що набували поширення в регіоні. Зокрема, у Польщі закон про вибори до Сейму та Сенату від 12 квітня 2001 року забороняє публічний збір фінансових коштів, обмежує пожертви від фізичних осіб в сумі 1100 злотих (приблизно 300 дол. США). Всі фінансові надходження вносяться на рахунок виборчого об'єднання за допомогою чека, переказу або пластикової картки, щоб уникнути анонімності та нелегального фінансування. Всі факти надходжень підлягають оприлюдненню. Отже, якщо керівник кампанії як фізична особа зробив пожертви до виборчого фонду партії, то потім можна буде перевірити, чи є фракція партії лобістом цієї компанії.

Лише Угорщина зберегла змішану мажоритарно-пропорційну систему. Місця в угорському парламенті (386 мандатів) розподіляються за трьома різними принципами. 176 мандатів виборюються в одномандатних округах за мажоритарною системою на основі

виборів у два тури. Не більш ніж 152 мандати розподіляються за пропорційною системою у двадцяти великих територіальних округах. Решта 62 мандати розподіляються у загальнонаціональному виборчому окрузі, але не за принципом пропорційності, а відповідно до т.з. “залишкового голосування” – розподіляються між партіями, які отримали по двох попередніх системах великий відсоток голосів, але не дотягнули до встановленої виборчої квоти [10].

Звертає на себе увагу той факт, що реалізація активного виборчого права можлива тільки на угорській території. Навіть на парламентських виборах може голосувати лише той громадянин, який має на території країни постійне або тимчасове проживання. Громадянин, який постійно мешкає за кордоном, відповідно до угорського законодавства, не може приїхати в день голосування в Угорщину і віддати свій голос.

У індивідуальних виборчих округах застосовується процедура абсолютної більшості, тому вибори проводяться найчастіше у два тури. Кандидатів можуть висувати виборці і політичні партії. Дві і більше партій можуть висувати кандидатів спільно. Якщо одна особа висувається окремо виборцями і партією, сумування підписів не допускається. Для висунення необхідно не менше 750 підписів виборців. Показово й те, що кандидат може балотуватися лише по одному індивідуальному виборчому округу, причому лише по тому, де постійно мешкає.

У територіальних виборчих округах партії виставляють свої списки кандидатів. Такий список може бути висунутий партією не менше ніж в ¼ загальної кількості індивідуальних виборчих округів, які є на території виборчого округу, однак не менш ніж у двох округах. Крім того, закон про вибори встановлює обмежувальний пункт: партійний список в територіальному виборчому окрузі не бере участі в розподілі депутатських мандатів, якщо в масштабі країни цій партії не вдалося отримати 5 % дійсних голосів. Загальнонаціональний список кандидатів може висунути партія, чиї кандидати представлені не менш ніж в семи територіальних виборчих округах.

Узагальнюючи особливості демократичного транзиту країн ВЄ в період 1991–2007 років (етап інституціоналізації демократії), слід відзначити, що реалізація лінії на будівництво демократичного суспільства на базі політичного плюралізму і розмежування повноважень гілок влади відбувалася тут в період 1989 – 2007 років ус-

пішніше, ніж у пострадянських республіках, яких було віднесено також до «третьої хвилі демократизації» [48]. Цьому сприяли відповідні історичний досвід і стартова ситуація, значно нижчий, ніж у інших посткомуністичних країнах рівень суспільно-політичних розмежувань, високий рівень національної самоідентифікації як європейських держав, велика роль зовнішніх факторів, які проявилася у формі політичної, економічної та фінансової підтримки ЄС і США [Див. дет. 12; 41; 44], адекватність політико-правових інститутів та процедур, обраних у процесі конституцієтворення і, звісно, повноцінна консоціальна політика.

Зрештою, на середину «нульових» років ХХІ століття ми побачили досить успішні приклади демократичного переходу, які істотно вирізняються від решти варіантів демократичного транзиту своєю незначною тривалістю. Незважаючи на численні навколокоаліційні баталії, які мали місце протягом 1989–2007 років у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині, ці країни, по-перше, продемонстрували дієвість основних атрибутів демократії: виборів, створення коаліцій, взаємодії влади та опозиції; по-друге, електоральні цикли, які відбулися у цих країнах в цей період, за всіма ознаками наближаються до «системи гойдалок», яка характерна для країн Західної Європи, тобто кожен електоральний цикл спричиняє почерговий перехід влади від влади до опозиції на основі одних і тих самих процедур; по-третє, всупереч численним погрозам багатьох екстремістські налаштованих політичних партій і навіть їх приходу до парламентів, політика цих країн не змінилася докорінно (жодна з партій публічно не заявила про необхідність виходу з ЄС чи НАТО, про проведення реприватизації і т.ін.) [47]. Незважаючи на велику кількість конфліктів у країнах регіону, вони не набули статусу суспільно-політичних криз, а розгорталися як конфлікти всередині влади. Угорщина, Польща, Словаччина та Чехія віднесені за підсумком 2006 року авторами індексу Бертсельмана до числа 12 країн так званої «функціонуючої ліберальної демократії», які повністю консолідовані або близькі до того і мають бали по демократичному показником в діапазоні 8,0 – 9,8 (за десятибальною шкалою) [4].

Соціально-політична модернізація країн ВЄ у 2007–2021 роках: фактори демократичного регресу. Загалом же політика країн всіх країн ВЄ за своїм змістом була консоціальною в період 1989–2007 років. Тому і моделі соціально-політичної модернізації в цей період

були консенсусними, що й пояснює їх успіх [14; 15]. Сутність консоціальної політики базувалася на ідеї консоціалізму, як політики широкого залучення антагоністичних політичних сил і соціальних груп до процесів реформування. Тобто процес реформування у країнах ВЄ, які є типовими багатоскладовими, є прикладом грамотного поєднання сприятливих екзогенних факторів з політичною волею і розумінням ситуації з боку політичного класу. Консоціальний підхід, незважаючи на критичні оцінки, є однією з дієвих політичних стратегій врегулювання конфліктів у токсично поляризованих демократичних суспільствах, оскільки рекомендує заходи ненасильницького характеру. У посткомуністичних країнах такі розмежування, які можуть перетворитися на розломи, стосуються насамперед ставлення до зовнішньополітичних орієнтацій, типу політичного режиму, способу політичного транзиту, характеру конституціоналізму, пізніше в країнах ВЄ – умов вступу до ЄС, а згодом – способів адаптації у ЄС. Тому для суспільств, які мають за мету уникнути розломів, в якості найважливіших характеристик А. Лейпхарт виділяв політичну стабільність, яка б включала в себе такі поняття як підтримання системи, громадянський порядок, легітимність та ефективність – коаліційні уряди, пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподілу посад в державі, взаємне вето або правило «співпадаючої більшості», що передбачає при остаточному прийнятті рішення не звичайну, а кваліфіковану більшість, що давало б представникам меншості додаткові шанси на захист своїх інтересів, високий ступінь автономності кожного сегмента в управлінні своїми внутрішніми справами [25, с. 47].

Починаючи з другої половини першого десятиліття ХХІ століття, адаптація частини країн ЦСЄ до ЄС, як і їхні модернізаційні проекти, почали зазнавати помітних труднощів. За підсумком Freedom House засвідчила погіршення умов для розвитку демократії в Угорщині після 2004 року. Більше того представники цього *think tank* зробили акцент на тому, що демократизацію у посткомуністичній Європі не можна вважати ані повною, ані незворотною [40]. На нашу думку, це «підгальмовування» можна пояснити і ендегенними (про які йшлося вище), і екзогенними факторами. Якщо казати про зовнішні впливи на модернізаційні проекти країн ВЄ, то передусім мова йде про глибоку внутрішню кризу самого ЄС. Економічні проблеми 2008 року підсвітили глибоку кризу ідентичності, кризу світоглядів в ЄС,

що ставила під сумнів основоположні принципи буття ЄС і загострювали розбіжності у питаннях убереження Греції, а згодом і Іспанії від дефолту, врегулювання подій, пов'язаних з «арабською весною», а згодом із російсько-українською війною на Сході України. Різке зниження рівня довіри до базових європейських і національних інститутів, розбіжності у поглядах на майбутнє євро, криза мультикультуралізму надавали сигнали про глибинну кризу всередині ЄС.

Крім того, кризові процеси в ЄС співпали із імперським ренесансом РФ та початком великої геополітичної гри за біполярний світ Китаю [18]. Економічний прогрес Пекіна, його авторитарна націленість на успіх на тлі структурного та ціннісного розладу в ЄС (локалізація якого стартувала лише після старту повномасштабної війни РФ проти України) не в останню чергу детермінували й масштабне падіння репутаційної привабливості демократії, загострення конкуренції між демократичною та автократичною аджендами, зростання сировинної залежності демократій від автократій. Так, на кінець 2022 року 72 % населення світу (5,7 млрд) проживало в автократіях; важливо, що 28 % населення (2,2 млрд) живуть у закритих автократіях (диктатурах) і 13 % (1 млрд) живуть у ліберальних демократіях [36].

На жаль, в таких умовах не всім країнам-неофітам ЄС із регіону ВЄ вистачило «запасу міцності» суспільств і політичних систем для того, щоб протистояти демократичному регресу, обумовленому і внутрішніми, і зовнішніми причинами [18]. Йдеться, насамперед про Угорщину, а також в окремих аспектах про Польщу, на чій кейсах зупинимось детальніше.

Так, проблеми постсоціалістичної ціннісної нестабільності угорців, вибіркове сприйняття ними ліберальних цінностей, пошук власної цивілізаційної ідентичності та її гармонізація з національною ідентичністю, гостре неспівпадіння очікувань від євроінтеграції та фактичних її результатів, персоніфікація політики, наявність корупції та популізм у поєднанні із зростанням впливу на країну та її еліту з боку авторитарної РФ обумовили наймасштабніший демократичний відкат у регіоні ВЄ Угорщини під керівництвом В. Орбана (голова уряду з 1998 по 2002 роки та з 2010 року – по н.ч.). Фактично, політичний режим Орбана обмежив і права людини (в розрізі свободи слова, свободи ЗМІ, прав ЛГБТ та незалежності

судової системи), і можливості громадянського суспільства (особливо тих його інституцій, що мали зовнішнє фінансування); консолідував владу в руках однієї партії, обмежив права опозиції та президента; масштабно використовував популістську та імперську риторичку, сприяючи наростанню токсичної поляризації в угорському суспільстві [46].

У 2011 році зазнала змін Конституція, в якій було закріплено традиційне розуміння сім'ї як гетеросексуального шлюбу. У 2013 році ухвалено Закон про визнання шлюбів, який забороняв визнання шлюбів одностатевих пар, які були укладені закордоном. У 2018 році було прийнято Закон про опіку, який надавав перевагу гетеросексуальним парам при прийнятті усиновлених дітей та встановленні опіки. Закон стверджував, що найкращим інтересам дитини відповідає виховання у традиційній сім'ї.

Так, зміни в угорському виборчому законодавстві, внесені у 2011 році, суттєво обмежили партійну конкуренцію через встановлення порогу 5 % загальнонаціональних голосів. Правки до виборчого законодавства від 2013 року суттєво ускладнили участь у загальнонаціональних виборах об'єднаної опозиції: двом партіям потрібно було отримати 10 % голосів, а трьом чи більше, щоб отримати представництво у парламенті, потрібно було подолати 15-відсотковий бар'єр. У тому ж 2011 році шляхом ухвалення конституційних законів Орбан суттєво порушив принцип незалежності судової гілки влади, змінивши процеси призначення суддів, обмеживши незалежність і впливовість Конституційного суду через збільшення кількості його суддів з 11 до 15, надання преференцій на його заповнення особами, афілійованими із урядом та правлячою партією Fidesz, та скорочення можливості Конституційного суду впливати на закони, які приймаються парламентом.

Майже епічні зміни, що практично знищили незалежні медіа, відбулися за останні десять років на медійному ринку країни: у 2010 році було закладено фундамент для запровадження державної машини пропаганди шляхом утворення наглядової інституції NMHH (Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság) із претензією на медійне цензурування та об'єднання всіх державних медіа у фонд MTVA (Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap). Створення державного холдингу закрило доступ до державних медіа опозиції. Наприклад, у ході виборчої кампанії 2022 року спільний кандидат у

прем'єри від опозиції Петер Маркі-Зай отримав аж 5 хвилин у прямому ефірі на М1. На ринку недержавних медіа монопольно працює контрольований Fidesz медіахолдинг, яким керують (вали) наближені до В. Орбана мільярдер Л. Месарош, піарник А. Габонь, кінопродюсер Е. Вайна та політик А. Роган, відомий своєю співпрацею із росіянами (службою зовнішньої розвідки РФ). Друга за розмірами приватна медійна компанія, яка підтримувала до 2018 року конкурента Fidesz партію Jobbik Magyarországért Mozgalom, також перейшла під контроль наблнжених до Орбана бізнесменів. Обмеження доступу до рекламних ресурсів та інтимідація щодо журналістів стали інструментами тиску на нелояльні до влади приватні медіа [2; 31].

У країні формально існуючої, але за фактом майже нівельованої свободи слова партія Орбана вп'яте – не без маніпуляцій із електоральними процедурами, використовуючи і легке ставлення до чисельних порушень процедури голосування проорбанівських угорців з «ближнього зарубіжжя» (і України – також), і жорстка регуляція участі у виборах угорців, які емігрували з країни переважно після 2010 року через перемогу В. Обрана та його партії, і джерримандерінг – у 2022 році виграла парламентські вибори, чим було порушено принцип «системи гойдалок», що характерний для країн Західної Європи і передбачає, що кожен електоральний цикл спричиняє почерговий перехід влади від влади до опозиції на основі одних і тих самих процедур.

Якщо за класифікацією V-Dem В. Орбан є автократом, який припинив у 2022 році регрес автократії в Угорщині, то про Польщу також кажуть, як про дефектну (регресну) електоральну демократію, який вдалося у минулому році зупинити демократичний відкат. Так, через ухвалення наче нормативно коректного закону у 2017 році про зниження пенсійного віку суддів Конституційного суду з 70 років до 65 років правляча партія PiS оновила його склад за рахунок кандидатів, наблнжених до правлячої партії. Проведена у такий спосіб трансформація Конституційного суду стала підґрунтям для тверджень, що (1) баланс у судовій системі було змінено на користь правлячої партії, (2) зростає вплив уряду та парламенту на судову владу країни.

Правляча партія PiS здійснила значні зміни трансформації на медійному ринку країни, які суттєво збільшили як частку держави в

медіа активах країни, так і її вплив на приватні медіа. Наприклад, у 2020 році німецька компанія "Polska Press" (власник великої кількості регіональних медіа) була придбана нафтопереробною компанією PKN Orlen, що перебуває під контролем польського уряду. Лідер правлячої партії PiS Ярослав Качинський вітав такий крок, наголошуючи на тому, що медіа з іноземними власниками створюють загрозу для національних інтересів [26].

У лютому 2021 року польський уряд поінформував, що ведеться робота над законом «Про додаткові доходи для Національного фонду здоров'я, Національного фонду охорони історичних пам'яток і створення фонду підтримки культури й національної спадщини у сфері ЗМІ». Власне, цей законопроект передбачав накладення нового податку на рекламу в усіх типах медіа (традиційних та соціальних). Урядовці порахували, що у разі імплементації такого закону вже у 2022 році до бюджету країни потрапить додатково від 800 млн до 1 млрд злотих (від 6 до 7,5 млрд грн). Польська опозиція наголошувала на тому, що державні та приватні медіа перебувають у нерівних умовах, оскільки урядові медіа отримують щорічно 2 млрд злотих (14 млрд грн.) дотацій та мають протекціоністський доступ до великих рекламних бюджетів від стратегічних підприємств країни. Фактично опозиція робила акцент на тому, такі кроки несуть небезпеку обмеження свободи слова та створення умов для контролю та маніпуляції інформацією урядом [28]. Плани уряду збільшити податковий тиск на медіа обумовили масштабні протести медійників (аналітики стверджують, що в протестах брали участь 80 % усіх учасників медійного ринку Польщі). Політичною відповіддю уряду М. Моравецького на протести недержавних медіа стало ухвалення парламентом, контрольованим PiS, обмежень щодо власності нерезидентів (на рівні 49 % у статутному фонді) у медіа компаніях в Польщі та непідписання продовження договору власності з американською компанією Discovery щодо найбільшого приватного польського телевізійного каналу – TVN24, співробітники та менеджмент якого брали активну участь в акціях протесту, спрямованих проти нового режиму оподаткування медіа.

Відстоюючи традиціоналістські (консервативні) цінності, які популярні серед поляків, політичні актори ухвалювали закони та імplementовували політики, що суперечили домінуючому в ЄС ліберальному ціннісному контексту та дискримінували права ЛГБТ-меншості

через невизнання одностатевих шлюбів, суттєво обмежували права всіх польських жінок, регламентуючи їхнє право на штучне припинення вагітності (аборт).

Серед чинників, що ускладнювали імплементацію консоціальної політики ми б назвали, по-перше, існуванні конфлікту двох тенденцій – демократизації (як влади більшості) і ліберального конституціоналізму (основний принцип якого – гарантія прав особистості) [30, с. 221]. Продуктом цього конфлікту та абдикації (за Є.Вятром), як форми демократичного переходу, що детермінує проведення непопулярних насамперед економічних реформ, стала популярність у країнах ВЄ демагогічних партій. Відповідно – високого розвитку набув феномен популізму [30, с. 222]. Певним чином, популістськими можна вважати правлячі польську партію Prawo i Sprawiedliwość (з 2015 р. по н.ч.) та угорську Fidesz (з 2010 р. по н.ч.), що базуються на принципах націонал-консерватизму, євроскептицизму та солідаризму. І Угорщина, й Польща переживають наразі демократичний регрес та за класифікацією V-DEM з категорії «консолідованих демократій» перейшли до категорії «електоральних демократій» (Польща) [37] і «електоральних автократій» (Угорщина).

По-друге, солідаризаційний потенціал суспільств країн ВЄ девальвувався активізацією процесів пошуку національної ідентичності, завершення формування національних держав. Форма, в якій він відбувався в таких країнах регіону, як Угорщина та Польща, обумовлювала його конфлікт із європейською концепцією громадянського суспільства, частково зафіксований у документі Єврокомісії «Новий початок для Європи: Стратегічні пріоритети 2019–2024». Жорсткий акцент на національних інтересах країн-неофітів ЄС певним чином суперечить універсальним цінностям, зафіксованим в Маастрихтському договорі, на яких, як прийнято вважати, базується ЄС.

По-третє, створення нових політичних інститутів часто випереджало соціальну реальність. І в такій ситуації інститути провокували зміну реальності – зокрема, парламенти утворились раніше партій, які повинні були в них працювати. Для мобілізації своїх прихильників партії вдавалися до популістських лозунгів та обіцянок, що часто штучно відволікало виборців і відповідно партійних функціонерів від вирішення нагальних проблем. Водночас партії аби триматися у політичному просторі повинні були шукати консенсус по

принципових питаннях перехідного періоду, демонструючи результативність діяльності. Виникав «парламентський гармидер», що не сприяв стабільній конституційній роботі. Зрештою намагання одночасно поєднати різнорідні задачі розвитку політичної системи, ринкової економіки і забезпечення прав і свобод громадян призвело до створення телеологічних (орієнтовних) за своїм характером конституцій [30, с. 223]. І хоча конституції країн ВЄ отримали схвальну оцінку Венеціанської комісії, Ради Європи, Європарламенту, слід мати на увазі той факт, що критерієм їх оцінки була не стільки адекватність реальним процесам у регіоні, скільки відповідність ідеальному типу, меті, існуючим у дискусіях *a priori*. Тому завданням політичного класу країн ВЄ з їх телеологічним конституціоналізмом (конституціоналізмом фіксації очікувань) було наповнення орієнтовних конституційних положень реальним змістом.

По-четверте, не дивлячись на високий рівень інституціоналізації політичних партій в країнах ВЄ, відносно ефективну партійну конкуренцію, що розширює канали політичної участі та відповідно робить політичний процес більш відкритим, а процес ротації складу політичного класу за партійними каналами – більш різноманітним, спостерігається високий рівень персоніфікації політики, що призвело до формування диванних партій, партій «під себе». Серед яскравих прикладів партій такого типу назвемо чеську ANO 2011 (партія А. Бабіша, керівника чеського уряду з січня 2014 р. по травень 2017 р.), польську Prawo i Sprawiedliwość (заснована у 2001 р. Лехом та Ярославом Качинськими), угорські Fidesz (заснована В. Орбаном у 1988 р.) та Демократична коаліція (DK) (заснована у 2011 р. экс-прем'єр-міністром Ф. Д'юрчанем) та словацьку Sme Rodina (заснована Б. Колларом у 2015 р.). Крім того, партії в ЦСЄ хоча й артикулюють певні ідеології, в реальності функціонують, швидше, як прагматичні *sach-all party* структури, які проголошують популістські цінності, що сприяє нівелюванню міжпартійних розбіжностей.

Висновки. Підсумовуючи політичні процеси в країнах ВЄ за останні тридцять років, можемо стверджувати, що умовою успішного демократичного транзиту в країнах ВЄ є доволі успішне поєднання ендегенних та екзогенних факторів. До ендегенних можемо віднести т.з. «консоціальну політику», яка була своєрідною «системою акомодатції» та компромісу між елітами, в рамках якої розколоті суспільства ВЄ могли зберегти політичну стабільність. Водночас слід

мати на увазі, що ця теорія демократії є елітарною, коли громадяни (населення) змушені довіритися правлячому політичному класу, органи державної влади користуються довірою з боку населення, компроміси укладаються на вищому рівні, а усі найважливіші рішення вимагають згоди лідерів різних спільнот. В межах цієї політики справедлива акомодация досягається завдяки участі представників усіх груп в управлінні країною, автономії цих груп, пропорційному представництву і наявності права вето у меншин.

Політика консолідації стала можлива в країнах ВЄ за наявності відповідної «політичної матриці», що уможливило її реалізацію і складається з:

- типу виборчої системи і форми політичної участі громадян у виробленні суспільно значущих рішень;
- способу формування урядів і рівня їх легітимності;
- рівня консолідованості політичного класу щодо національних інтересів цих держав;
- наявності груп вето, здатних заблокувати захист або підтримку забезпечення відповідних національних інтересів;
- рівня соціальної активності, який має релевантні форми і відповідно співвідношення релевантних і нерелевантних форм політичної участі;
- якості державної бюрократії;

У країнах ВЄ відповідна «політична матриця» створювалася через:

- по-перше, нормативне (конституційне) регулювання заради створення адекватної конфігурації політико-правових інститутів, прийняття необхідних процесуальних законів, які забезпечили повноцінність затверджених на конституційному рівні політико-правових процедур;
- по-друге, підтримання доволі високого (хоча й не без коливань) рівня політичної довіри до органів державної влади (на рівні 23-40%, що є нормою для сталих демократій; для порівняння в Україні до початку повномасштабної війни РФ проти України рівень довіри до органів державної влади тримався на рівні 8-12%);
- по-третє, підтримання високого рівня консолідації навколо стратегічних політичних пріоритетів, а саме – демократії, ринкової економіки, євроатлантичної інтеграції, які не були предметом полі-

тичного протистояння (політичні актори сперечалися переважно щодо тактичних кроків у реалізації цієї політики);

- по-четверте, створення умов для розвитку релевантних форм політичної участі та підтримки високої легітимності інструментів демократії (політичні вибори, правлячі партії, політичні рішення, відчуття особистої причетності до реалізації державної політики);

- по-п'яте, підтримку з боку ЄС та НАТО країн ВЄ, що уможливлювало реалізацію «моделі зовнішніх стимулів» та існування позитивного зовнішнього тла для реалізації консоціальної політики.

Джерела:

1. Бирч С. Эффекты смешанных избирательных систем в Восточной Европе. *Ойкумена*. Вып. 3. Харьков, 2005. С. 106–123.
2. Богар З., Кропман В. Венгрия поддерживает российский шпионаж в Евросоюзе? *DW*. 13.12.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/rossijskie-agenty-i-hakery-v-es-vengria-podderzivaet-spionaz-rossii/a-64078130> (дата звернення: 31.05.2023).
3. Бокало Н., Трохимчук С. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи). Львів, 2000.
4. Брузис М. Восточная, Центральная и Юго-Восточная Европа / Доннер С., Хартманн Х. Индекс трансформации – 2010 Фонда Бертельсмана. *Свободная мысль*. 2010. №7. С. 125–144.
5. Вторая волна польских реформ / Под ред. Л.Колярской-Бобиньской. Варшава : Instytut Spraw Publicznych, 2000.
6. Гарлицкий Л.Л. Институт президентства в новой Конституции Польши. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 1997. № 3 – 4.
7. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность. Коллективная монография / Научн. ред. И.Ф. Кононов. Луганск : Альма матер, 2002. 284 с.
8. Закон від 12 квітня 2001 р. про Вибори до Сейму Польської Республіки та до Сенату Польської Республіки. *Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи*. Міжнародна Фундація Виборчих Систем. Вашингтон Д.К., 2002. С. 279–349.

9. Закон Національної Ради Словачької Республіки від 20 травня 1998 р. про вибори до Словачької Національної Ради. *Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи*. Міжнародна Фундація Виборчих Систем. Вашингтон Д.К., 2002. С. 381– 412.
10. Закон про вибори до Національної Асамблеї Республіки Угорщина. *Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи*. Міжнародна Фундація Виборчих Систем, Вашингтон Д.К., 2002. С. 415–481.
11. Закон про вибори до Палати представників Чеської республіки. *Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи*. Міжнародна Фундація Виборчих Систем, Вашингтон Д.К., 2002. С. 507–536.
12. Зеленько Г. І. Досвід впливу екзогенних факторів на модернізаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи / Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2020. С. 222–242. URL. <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu/intehratsiini-vymiry-transformatsii-postradianskoho-prostoru-monohrafiia-za-redaktsiieiu-kandydata-istorychnykh-nauk-dotsenta-ah-bulvinskoho.html>
13. Зеленько Г.І. «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи: Монографія. К., Знання України, 2007. 336 с.
14. Зеленько Г.І. Політичний клас у країнах Центральної і Східної Європи (на прикладі держав Вишеградської групи) / Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку. За заг. ред. Ф.М. Рудича. К.: Парламентське вид-во, 2010. С. 289 – 330.
15. Зеленько Г.І. Рушійні сили та зміст соціально-політичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору* / Монографія. За ред. А. Г. Бульвінського, К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії» НАН України, 2017. С. 76 – 92.

16. Карозерс Т. Помощь Запада становлению гражданского общества в Восточной Европе и бывшем Советском Союзе. КПВО. 2000. № 1.
17. Ковлер А.И. Конституция “формальная” и “реальная”. *Полис*. 1998. №6. С. 26–31.
18. Кононенко Н. В. Актуальний інструментарій інституційного впливу на модернізацію ціннісної парадигми українців. *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні: збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 301–321.
19. Кононенко Н. Легітимність влади: чинники детермінації у повоєнній Україні. *Політичні дослідження*. Київ. ІПІЕНД. №1(5) 2023. С. 68–87.
20. Конституция Республики Польша / Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 3. Отв. ред. Б.А. Страшун. Москва : Издательство БЕК, 1998. С. 720–722.
21. Конституція Республіки Угорщина. *Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий*. Київ : Укр. правн. фундація. Вид-во “Право”, 1996. С. 307–339.
22. Конституція Словацької Республіки / Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – Київ : Укр. правн. фундація. Вид-во “Право”, 1996. С. 445–484.
23. Конституція Чеської Республіки / Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. Київ : Укр. правн. фундація. Вид-во “Право”, 1996. С. 485–509.
24. Кынев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // *Полис*. 2002. №2. С. 126–137.
25. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий. *Полис*. 1995. №2.
26. Лідер керівної партії Польщі вважає непольські медіа "зайвими" в країні. *Європейська правда*. 01.2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/01/29/7119127/> (дата звернення: 31.05.2023)

27. Міхник А. Оксамитова реставрація. *Сучасність*. 1995. № 4. С. 683–744.
28. Незалежні медіа вважають, що новий податок на рекламу має на меті закрити рота критикам влади. *Укрінформ*. 12.02.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3189391-media-bez-viboru-najmasstabnisij-v-istorii-protest-polskih-zmi.htm>
29. Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. С. 153–178. 560 с.
30. Теория конституционных циклов [текст] / А.Н. Медушевский; Гос ун-т – Высшая школа экономики. Москва : Изд.дом ГУ ВШЭ, 2005.
31. Тужанський Д. Міністерство правди Орбана. Як працює антиукраїнська та антизахідна пропаганда в Угорщині. Європейська правда. 26.05.2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/05/26/7162473/> (дата звернення: 31.05.2023).
32. Цветков В., Кресіна І., Коваленко А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. Київ, 2003.
33. Шкаратан О. И., Ильин В. И. Социальная стратификация России и Восточной Европы: сравнительный анализ. М.: Издательский дом ГУ–ВШЭ, 2006.
34. A Political Analysis of the Post-2010 Rise of Nationalism in Hungary. Ed. By Katie Frank. University of Manchester, 2015. 44 p.
35. Arik M. Controversies of the Post-Communist Transition. *Eurasian Studies*. 1999. № 16. P. 51–68.
36. Democracy report 2023. Defiance in the face of autocratization. V-DEM Institution. Department of Political Science University of Gothenburg. 55 p. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf (дата звернення: 14.03.2023).
37. Demokracja w Polsce po 2007 roku. Pod red. Danuty Plecka. Katowice, 2014. 282 s.
38. Foreign Policy of the Slovak Republic the Impact of Socio-cultural and Institutional Factors / Juraj Marušiak, Zuzana Poláčková et al.

- Bratislava: VEDA, Publishing House of the Slovak Academy of Sciences Institute of Political Science, Slovak Academy of Sciences, 2013. 238 p.
39. Freedom House. Nations in Transitions 2014. URL: <http://freedomhouse.org/report/charts-and-graphs-nations-transition-findings#>. VEPUM2d
 40. Langbein J., Wolczuk K. Convergence without membership? The impact of the European Union in the neighbourhood: evidence from Ukraine. *Journal of European Public Policy*. 2012. Vol. 19, No. 6.
 41. Linz X., Stepan A. Problems of democratic Transformation and Consolidation – Southern Europe, South America, Post-Communist Europe. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. P. 255–292.
 42. Marušiak J. et al. Internal Cohesion of the Visegrad Group. Institute of Political Science, Slovak Academy of Sciences. Bratislava: VEDA, Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 2013. 167 p.
 43. Marušiak J. et al. IS VISEGRAD STILL A CENTRAL EUROPEAN “TRADE MARK”? Institute of Political Science, Slovak Academy of Sciences, Bratislava: VEDA, Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 2013. 204 p.
 44. Marušiak J. The Normalisation Regime and its Impact on Slovak Domestic Policy after 1970. *EUROPE-ASIA STUDIES*. Vol. 60, No. 10, December 2008, P. 1805–1825. DOI: 10.1080/09668130802434695
 45. The consolidation of Democracy in East-Central Europe / Dawisha K., Parrott B. (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 37.
 46. The Funding and Oversight of Political Parties and Election Campaigns in East Central Europe. Prague, 2015. 41 p. URL. the-funding-and-oversight-of-political-parties-and-election-campaigns-in-east-central-europe.pdf
 47. Zelenko G. Democratization Through Convergence: the Role of External Factors in Political Transition in Eastern Europe. *Wschod Europy*. Vol. 4, 2 / 2018. URL. <http://journals.umcs.pl/we>. P. 85–97.

48. Zelenko G. If Vishegrad Group will has on the West that it earns on the East? *Ukraine, between integration and partnership*. Bruxelles. Бельгія. 2010. Р. 205–216.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ПАТЕРНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ НА ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В ДЕРЖАВАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ (2019 – 2022)

Василь БУСЛЕНКО

Вступ. Взаємовідносини владних інститутів та опозиції залишаються вагомим чинником, що істотно впливає на стабільність функціонування політичної системи та режимні зміни. Їх характер та динаміка у свою чергу залежать від стратегій політичних акторів до накопичення та конвертації суспільних капіталів, які в силу кінцевої мети – отримання/утримання влади, диференціюють політичне поле на два протилежні полюси. Дані взаємовідносини часто є патерними і виявляються у відтворенні політичних практик, зразків політичної поведінки в діях політичних агентів, що супроводжується перенесенням таких явищ, як політична корупція, зловживання службовим становищем, клієнтелізм та ін. Такий асоційований капітал дає можливість правлячій еліті швидко компенсувати витрати на виборчу кампанію та конвертувати політичний капітал в економічний як кінцеву мету стратегій основних соціальних агентів.

Систематизація впливу патерних взаємовідносин опозиції та влади на динаміку демократизації Чехії та Польщі. Не розкритим залишається питання: яким чином взаємовідносини влади та опозиції впливали на демократизацію політичних систем. Наскільки визначальною була суб'єктність опозиції в процесі становлення консолідованих демократій та яка її роль у появі «дефектних демократій». Ми виходимо з того, що оцінка якості процесу демократизації політичних систем на різних її етапах, як і моделей цих взаємовідносин, передбачає вивчення динаміки темпів та причин зростання/спадання таких індикаторів, як політична участь, верховенство права, політична та соціальна інтеграція, стабільність демократичних інституцій, рівень корупції. Застосування кількісних даних дає змогу вибудувати динамічну модель демократизації політичних систем країн на основі врахування впливу провладних й опозиційних соціальних агентів та специфіки їхніх конвертаційних стратегій. Саму

систему розглянуто, згідно з Д. Істоном, як певну множину змінних незалежно від ступеня їх взаємозв'язку [4, с. 632]. Такими в дослідженні виступали індикатори демократизації. При цьому, застосовуючи аналітичні процедури класичної науки, витримані дві важливі умови. По-перше, взаємодія між змінними, що вивчалися, була пряма або опосередкована, або ж взагалі відсутня, якою можна нехтувати для дослідження. По-друге, відносини, що описували поведінку частин, могли бути як лінійними, так і нелінійними.

Із огляду на параметричну загальну теорію систем демократизація політичної системи визначена в дослідженні двояко: в атрибутивному вимірі – як сукупність усіх явищ та процесів, системоутворювальною властивістю яких є здобуття, утримання та реалізація політичної влади; у реляційному вимірі – як сукупність процесів та динамічних явищ, що прямо або опосередковано є результатом взаємовідносин влади та опозиції і впливають на зміцнення / послаблення демократизації, що супроводжується сприйняттям чи несприйняттям стану демократії в країні, трансляцією політичних символів, тиску на владу, політичним конфліктом, виробленням політичних рішень та здійсненням відповідних політичних дій.

Наявність значної кількості політичних агентів, які одночасно могли займати різні позиції в політичному полі і впливати на його стан, призводило до нелінійності політичного процесу. Тому для аналізу дисипативних нелінійних систем, замість «стандартного» системного підходу, використано синергетичний. У контексті моделювання процесу демократизації застосовано засадничий принцип синергетики – принцип підпорядкування. Прикладами дисипативних політичних систем у нашому дослідженні гіпотетично виступали країни Вишеградської групи. Зокрема, Чеська Республіка належала до категорії країн з успішною політичною трансформацією та консолідованою ринковою економікою. Можна стверджувати, що процес демократизації в країні мав чіткі цілі і проходив досить послідовно. Проте він не був лінійним. Помітні коливання низки індикаторів, що не є істотними для порівняльних досліджень, проте мали вагомий вплив на внутрішню політику. Так, у другій половині 1990-х років у країні простежувалося зниження рівня демократизації. *Див. табл. 1.* У ній подано порівняльні характеристики низки базових індикаторів у країнах Вишеградської групи, розроблені *Freedom House*. 1997 рік розглядаємо як нижню межу оцінки рівня демократизації країни,

оскільки за попередні роки є дані лише щодо окремих індикаторів. Проте вони використовуються задля врахування ендегенних та екзогенних чинників, що впливали на цей процес загалом, визначення суб'єктності політичних акторів та специфіки їхньої взаємодії в контексті перебігу суспільно-політичних процесів.

Таблиця 1

Демократизація країн Вишеградської групи в 1997 – 2003 рр. [15]

Індикатори	Рік	Польща	Угорщина	Чехія	Словаччина
Виборчий процес	1997	1,50	1,25	1,25	3,75
	2003	1,50	1,25	2,00	1,50
Громадянське суспільство	1997	1,25	1,25	1,50	3,25
	2003	1,25	1,25	1,50	1,50
Незалежні медіа	1997	1,50	1,50	1,25	4,25
	2003	1,75	2,25	2,25	2,00
Уряд	1997	1,75	1,75	2,00	3,75
	2003	2,00	2,50	2,25	2,25
Зведений індекс демократизації	1997	1,50	1,50	1,50	3,80
	2003	1,63	1,81	2,00	1,81

Примітка: на шкалі 1 позначено найвищий рівень демократизації, а 7 – найнижчий.

На фоні позитивної динаміки процесів демократизації в інших країнах, випадок Чехії розглянуто як гібридний. Помітним є зниження показників у таких категоріях, як «виборчий процес», «незалежні медіа», «ефективність уряду». При цьому рівень розвитку громадянського суспільства залишився незмінним і становив 1,5. Відповідно зведений індекс демократизації в країні опустився з показника 1,5 до 2.

Якщо взяти до уваги дані Світового Банку в проєкті *Worldwide Governance Indicators*, то реперною точкою флуктуації виявився 2000 рік. При цьому з 1996 року до 2000 року простежувалося поступове зниження чотирьох з шести індикаторів, у тому числі таких, як «право голосу та підзвітність», «верховенство права», «контроль корупції», «політична стабільність та відсутність насильства». Після цієї точки насичення потенціал зниження вичерпав себе і помітними стали незначні неритмічні коливання системи при домінуванні

позитивної динаміки демократизації. Зазначимо, що амплітуда коливань вищезазначених показників істотно зменшилася після вступу країни до ЄС. Див. рис. 1.

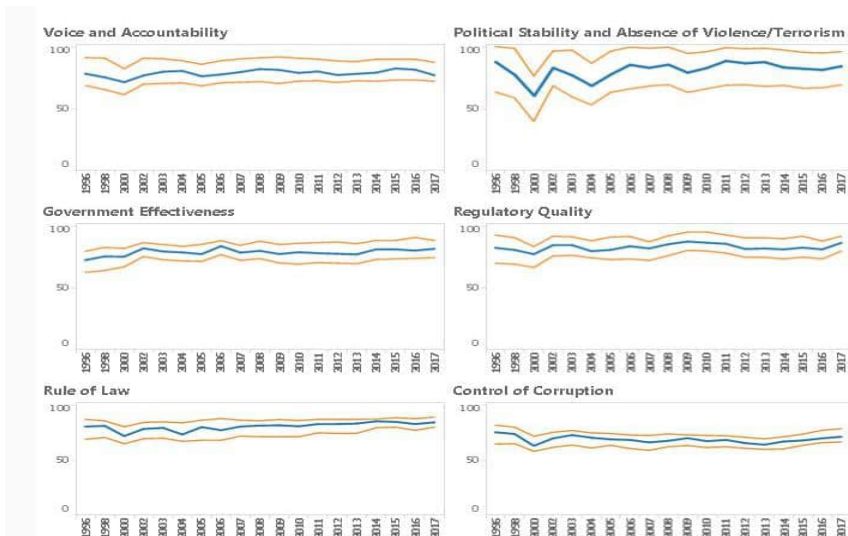

Рис. 1. Динаміка змін базових індикаторів демократизації в Чеській Республіці за період 1996 – 2017 рр. (за даними WGI) [18].

Для нас було важливим чи пов'язане досягнення точки насичення зі змінами, що відбувалися за інерцією, в примусовому порядку, чи це результат дії сил вирівнювання, зокрема опозиції. Чехія демонструвала результативний старт. Однак у 1992 – 2000 роках виявився характерний для нових демократій розрив між формальними інститутами, що відповідали демократичним стандартам, та неформальною практикою, яка цим стандартам не відповідала. На думку А. Гжимали-Бусе, країна нагадувала Словаччину, оскільки жодна з них не мала на початку 1990-х років ефективної опозиції. «Там, де одна партія домінувала в політичному змаганні, слабкі (або взагалі відсутні) правила вможливлювали неформальне витискання ресурсів із державних фірм, проведення зискових приватизаційних оборудок і концентрацію посад у державній адміністрації» [17, с. 1133]. Організаційна та ідеологічна слабкість опозиції мала наслідком те, що в 1992 – 1997 роках фактично не відбулося ротації влади. Основною

політичною силою до 1997 роках була Громадянська демократична партія (далі ГДП). У той же час у Польщі та Угорщині репозиціонування партій здійснювалося систематично, завдяки чому рівень підзвітності та прозорості влади залишався дещо вищим.

У дослідженні нових демократій варто звернути увагу на міцність і дієздатність режиму та державних інституцій. Особливо важливим є аналіз спроможності правничих систем захищати права та свободи людини. Skorиставшись сприятливою політичною ситуацією, два уряди прем'єр-міністра В. Клауса (1992 – 1996 та 1996 – 1997 рр.) із ГДП нехтували створенням незалежної державної публічної служби та підважували інші джерела суспільної думки за межами уряду, як-от університети, неурядові організації та групи за інтересами [3, с. 223]. Зокрема, ГДП шляхом ухилення від діалогу та затягування прийняття відповідної законодавчої бази, намагалася мінімізувати вплив діяльності неурядових організацій. Як наслідок, за даними *Worldwide Governance Indicators* (далі *WGI*), в 1997 – 2000 роках відбулося зниження показників, що діагностували верховенство права. *Див. рис. 2.*

У зазначений період простежувалася обмеженість політичного змагання, концентрація влади в руках ГДП, брак прозорості влади та відкрита корупція в політичній системі. Характерно, що всі негативні в демократичному розвитку країни моменти не викликали активізацію протестної участі населення. Дався взнаки стабільно невисокий рівень розвитку громадянського суспільства.

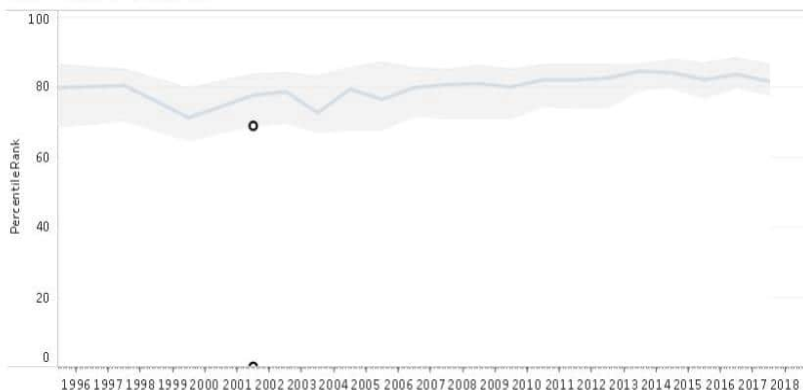

Рис. 2. Індикатор верховенства права в Чеській Республіці за період 1996 – 2018 рр. [26]

Примітка: графік складено за даними WGI.

Із появою у 1998 році уряду постопозиційної Чеської соціал-демократичної партії (далі ЧСДП) ситуація істотним чином не змінилася. Силою вирівнювання позиціонувала ГДП з її досвідом не-ліберального правління та впровадження неефективних економічних та політичних реформ. Партія все ж залишалася потужним гравцем на політичному полі. Замість конкуренції, як суттєвої ознаки ліберальної демократії, помітним стало встановлення нових правил політичної гри, вигідних насамперед для ЧСДП та ГДП. Формальна сторона питання полягала в укладеній між сторонами т. зв. «опозиційній угоді». У результаті соціал-демократичний уряд меншості М. Земана заручився підтримкою ГДП, що передбачало встановлення та фіксацію балансу сил та певну розмитість меж між владою та опозицією. Лояльність ГДП ускладнювала викорінення корупційних практик накопичення економічного капіталу, що характерні для уряду В. Клауса та ЧСДП у попередній період урядування. Таким чином, неформальні практики, що послаблювали демократію, розвивалися шляхом інкрементних змін, а їх розвиток стимулювався формальними інститутами. Це яскраво демонструють дані WGI. У 1996 р. рівень контролю за корупцією в країні дорівнював 74,73 і знизився до показника 62,44 в 2000 р. (де 100 – найвищий результат). Див. рис. 3.

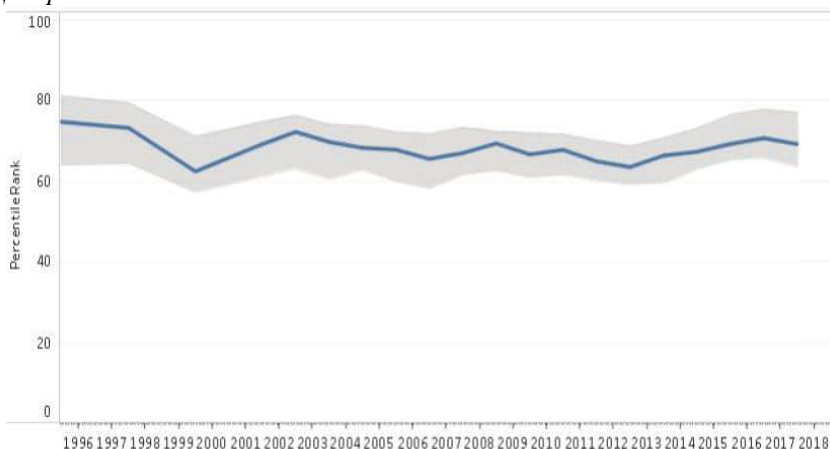

Рис. 3 Індикатор контролю за корупцією в Чеській Республіці за період 1996 – 2018 рр. [26]

Примітка: графік складено за даними WGI.

Неформальна сторона компромісу між двома партіями стосувалася переділу політичного поля одночасно з ослабленням спільних конкурентів на центристському та лівому фланзі політичного спектру з метою встановлення оптимальних умов для формування партійної системи з двома домінуючими партіями. Така система дозволяла зменшити невизначеність трансакцій між двома сторонами та забезпечувала механізм накопичення капіталів та відновлення диспозицій, що сторони займали у політичному полі. Фактично ціною послаблення демократії для влади та опозиції зменшувалися ризики втрат накопичених капіталів. Угода фактично передбачала фіксацію стану демократії, який існував до того часу, і тим самим сприяла збереженню тенденції до флуктуації демократизації політичної системи. Це демонстрували дані *Freedom House*. Див. табл. 1.

Аналізуючи агреговані індикатори демократизації, що визначали в сукупності якість цього процесу, зазначимо зростання показників ефективності функціонування демократичних інституцій; зафіксовано найвищий рівень їх відповідальності. Позитивні зрушення в плані виправлення попередніх дефектів демократії спостерігалися в індикаторах «державність», «верховенство права». Стабільно високим (10 балів) залишався рівень політичної участі населення. Див. рис. 4. В той же час досить контрастно на цьому фоні виглядав індекс управління. Значення показника коливалося в діапазоні від 6,5 до 7.

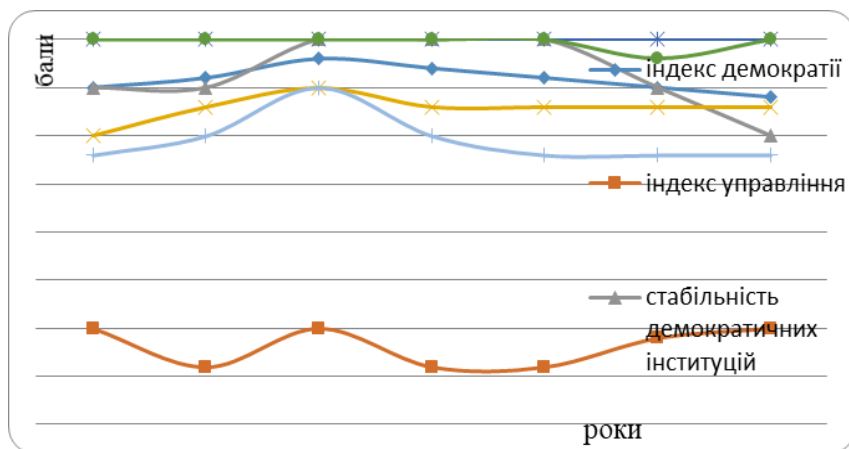

Рис. 4 Індикатори демократизації в Чеській Республіці [12]

Характерно, що позитивна динаміка демократизації в багатьох випадках збігалася з періодом перезавантаження влади, а вибори розглядаються як кульмінаційна точка. Вважаємо це не випадково. Такі аргументи надавали демократизації змісту крізь спектр випадків, яких обмежено в кількості. В результаті конкурентних прозорих виборів існувала велика ймовірність того, що сили вирівнювання (опозиція) замінять сили стратифікації (провладні партії). Такі реперні точки були своєрідними додатковими точками насичення, за якими можемо проаналізувати ефективність діяльності провладних партій у контексті забезпечення демократичних прав та свобод. Проте дисперсність політичних систем, як характерна риса новітніх демократій, часто виявлялася саме після приходу до влади опозиції. В цьому плані слушною є думка В. Банса, який розглядав демократію як двоїсте поняття, що має невизначені результати (чи конкуренцію), але яке водночас має визначені процедури [1, с. 117]. Тому важливо вияснити, чи в результаті конкуренції та повторного приходу партії до влади відбувалося перенесення старих практик врядування та неформальних інститутів, а відтак і стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів. Припускаємо, що у партії з досвідом перебування при владі і за урядування якої виявилися певні дефекти демократії, вони можуть у тій чи іншій формі знову виявитися в нових умовах. При цьому важливо проаналізувати роль патерних взаємодій влади та опозиції у збереженні дефектів демократії. Йдеться, передусім, про перенесення неформальних корупційних практик конвертації політичного капіталу в економічний та реверсні процеси. Теоретичні та емпіричні узагальнення в ході кросрегіонального порівняльного дослідження в галузі демократизації дозволяють знайти відповідь на поставлене питання.

Нелінійність процесу демократизації в Чехії знову стала помітною в 2010 році. Така реперна точка, за даними *Bertelsmann Transformation Index* (далі *BTI*), засвідчувала найвищий (9,8) рівень процесу демократизації в країні. Далі простежувалася чітка динаміка її падіння до 9,4 в 2018 р. Див. рис. 4. Цей показник був дещо нижчим ніж у 2006 році, коли країні вдалося виправити попередні дефекти демократії. Подібну тенденцію підтверджував Індекс демократії Світового Банку. Див. рис. 5.

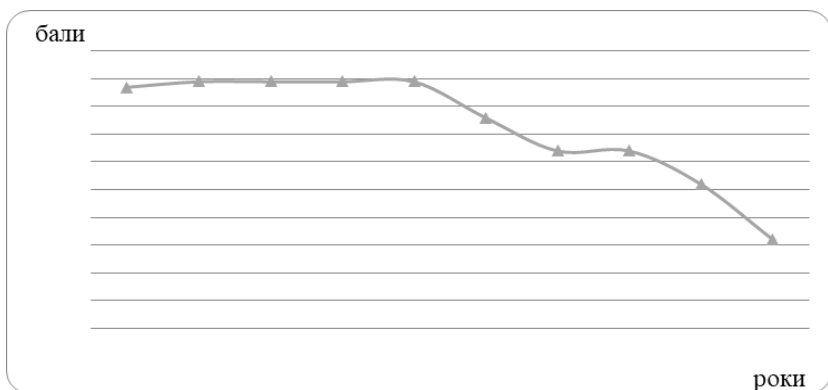

Рис. 5 Індекс демократії в Чеській Республіці (за даними Світового Банку) [24]

Примітка: використано 10-бальну шкалу, де показник 10 – найвищий, 0 – найнижчий.

У той же час у країні функціонувала відносно незалежна судова система. Див. рис. 6.

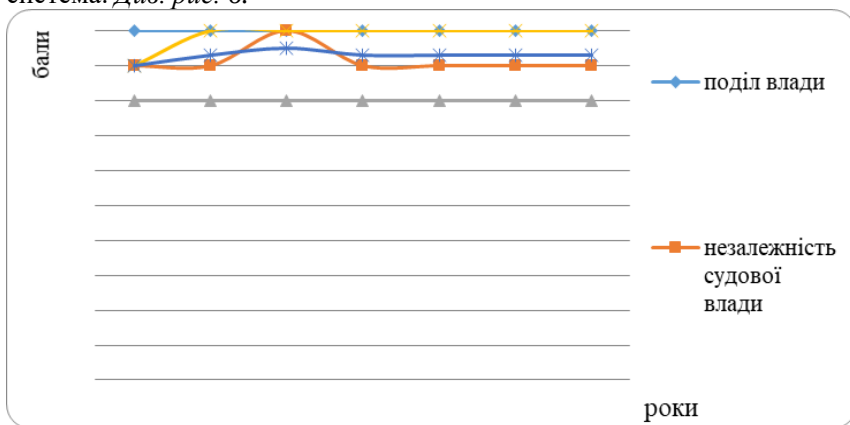

Рис. 6. Індекс верховенства права в Чеській Республіці [13]

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

Слабкими місцями в роботі судових органів залишалася довготривалість судового процесу, яка негативно впливала на ефективність верховенства права та його сприйняття громадськістю. Більше половини судових рішень на регіональному рівні мали період очіку-

вання більше двох років, що впливало на збільшення претензій, поданих до Європейського суду з прав людини громадянами Чехії. Зокрема, у 2007 році зареєстровано 2976 таких подань [21].

У той же час чеська судова система зіткнулася з поширеною корупцією. Згідно з глобальним показником корупції *Transparency International* з 2009 року судова влада країни потрапила в категорію третього найвищого рівня корупції серед судових систем світу. Крім того, за даними того ж джерела, в 2016 – 2017 роках ситуація дещо погіршилася. Додатковим підтвердженням був індикатор контролю за корупцією, який на початку 2000-х років, за даними Світового Банку, залишався балансувати в середньому на рівні 70 балів (де 100 балів – найнижчий рівень корупції). Проте такий індикатор швидше за все не брався до уваги експертами ВТІ, які оцінили стан судової системи в середньому в 9 балів. У Чеській Республіці загалом дотримувалися громадянських прав та свобод. Значну роль у цьому відігравав інститут омбудсмена, який інституціоналізований з 1999 року.

Аналіз даних ВТІ дозволяє стверджувати, що, починаючи з 2010 року до 2017 року, в країні зі статусом консолідованої демократії продовжувалася повільна негативна флуктуація. Простежимо як це позначилося на інших індикаторах. Одним із них – індекс політичної та соціальної інтеграції. Він має внутрішню структуру, яка включала в себе діагностику партійної системи, груп інтересу, утвердження демократії, соціальний капітал. Загалом цей індикатор відтворював криву демократизації. Разом із тим, у 2006 – 2010 роках помітним був стабільний рівень соціального капіталу, який зафіксовано на рівні 8 пунктів. Щодо індикатора груп інтересу, то з 2010 до 2018 року цей показник залишався на рівні 10 балів. *Див. рис. 7.*

Починаючи з 2010 року спостерігалось падіння індикатора «утвердження демократії» (з 10 в 2010 р. до 8 в 2014 р.). Аналогічні зміни простежувалися в індикаторі «партійна система»: від 8 балів в 2006 році до 10 в 2010 році з поступовим падінням до 8 балів у 2016 році. Однією з причин могла бути фрагментованість партійної системи та нездатність партій досягти політичного консенсусу після президентських виборів у лютому 2008 року. Загалом партійна система залишалася відносно стабільною. Проте її стабілізація відбувалася не за рахунок високого рівня міжпартійної конкуренції, а через тенденції формування двоблокової системи з домінуючими ЧССД та

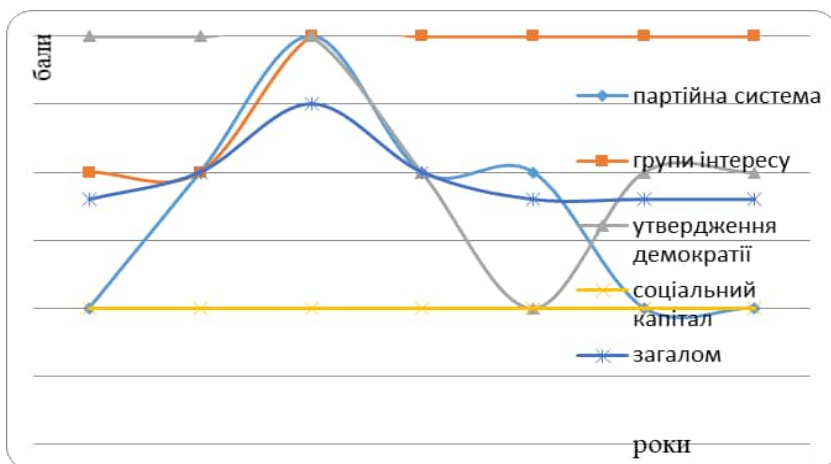

Рис. 7. Індикатор політичної та соціальної інтеграції в Чеській Республіці за період 2006 – 2018 рр. [13]

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

ГДП. Характерно, що закріплення позицій цих партій ускладнювало формування урядів більшості. Впродовж 1992 – 2010 років всі уряди переважно спиралися на мінімально виграшні коаліції або формувалися, як уряди меншості, що передбачало значною мірою залежність від опозиції. Лише в 2009 – 2010 роках сформувався уряд більшості на чолі з Я. Фішером, до якого увійшли конкуруючі ЧССД та ГДП. Цей випадок – ще одне свідчення того, що диспозиція по лінії «влада – опозиція» в процесі демократизації Чехії досить умовна і швидше носила атрибутивний характер.

У діях двох партій простежувалися патерні взаємовідносини, в основі яких лежав принцип емерджентності, тобто сукупний політичний капітал двох партій завжди більший від суми політичного капіталу кожної з них. Капітал, у свою чергу давав можливість агентам отримати владу над тими, у кого її менше або зовсім не було. Відповідно домінування в партійній системі двох політичних акторів дозволяло їм максимально контролювати політичне поле і робити механізм конвертації суспільних капіталів максимально контрольованим. Такі процеси часто залишалися непомітними для індикаторів, які діагностували стабільність політичних інститутів, ефективність уряду, рівень демократичності, поділ влад, захист прав та свобод у

країні, рівень корупції. Це пов'язувалося з тим, що в процесі демократизації влада і опозиція змушені під дією ендогенних та екзогенних чинників погоджувати і задіювати політичні інститути, що істотно збільшували трансакційні витрати на отримання та збереження владного статусу, оскільки передбачали конкуренцію. Там, де провладні й опозиційні партії мали значну організаційну та програмну погодженість дій або досягали переваг над конкурентами ще на початковому етапі формування демократії, вони прагнули до максималізації свого впливу, надаючи перевагу інститутам демократії навіть тоді, коли вони виглядали ірраціональними для досягнення їхніх довготермінових перспектив.

Наскільки виражено патерні взаємовідносини між двома соціальними агентами виявлялися в конфліктній моделі стосунків, яка характерна для Польщі? Для відповіді на таке запитання за допомогою індикаторів визначимо періоди флуктуації демократизації та досягнення точки насичення та з'ясуємо вплив на цей процес влади та опозиції як потенційних сил стратифікації та стримування. Випадок Польщі демонстрував нестабільність функціонування демократичних інституцій. За даними *WGI*, такими періодами відзначені 1998 – 1999, 2005 – 2006, 2015 – 2016 роки. У той же час позитивну динаміку зафіксовано в 2006 – 2012 роках. *Див. рис. 8.*

Розділимо процес демократизації в країні на два умовні періоди: до та після вступу до ЄС. Порівняльні дослідження, проведені *Freedom House* в 1997–2003 роках, продемонстрували, що в перший період помітними стали недемократичні симптоми у виборчому процесі, індекс якого становив 1,5 (де 1 – найвищий рівень). Негативні тенденції виявилися також у сфері дотримання свободи преси. Незалежність медіа погіршилася з показника 1,74 в 1997 році до 2 в 2003 році. Дещо зменшилася в цей час ефективність уряду (з 1,75 до 2). На такому фоні досить стабільно виглядав індикатор «розвитку громадянського суспільства», який залишився на позначці 1,25. За даними *Freedom House*, в зазначений період спостерігалось падіння зведеного індексу демократизації (з 1,50 до 1,63), який враховував зазначені індикатори. *Див. табл. 1.*

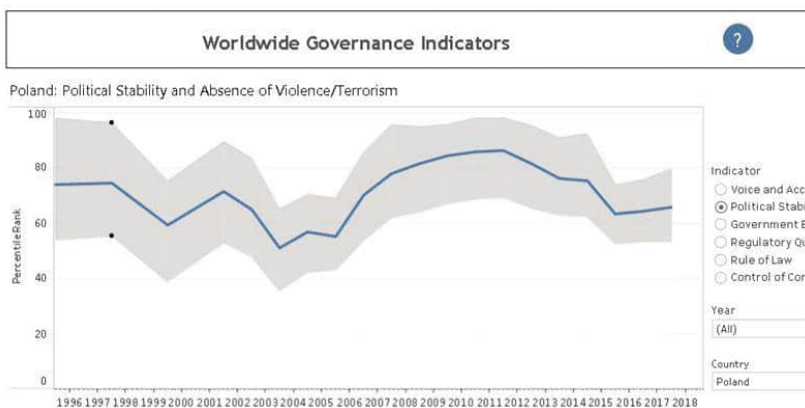

Рис. 8. Індикатор політичної стабільності в Польщі за період 1996 – 2018 рр. [26]

Зазначимо, що в 1990-х роках у партійній системі виявилось домінування двох протилежних за ідеологією політичних таборів – посткомуністичних лівих на чолі з СЛД та правих з табору колишньої «Солідарності». Диференціація політичних уподобань виборців максимально сприяла розподілу та акумулюванню партіями суспільних капіталів. Спостерігалися тенденції падіння ефективності та легітимності чинних інститутів, насамперед уряду, політичних партій, що мало наслідком зменшення рівня демократизації держави в 2003 році. Таку тенденцію підтверджували дані *Freedome Hause* за 1997 – 2003 роки. Зниження ефективності чинних інститутів, в свою чергу, вимірюється величиною транзакційних витрат, що виникають при взаємодії акторів. Оскільки політична взаємодія є відносинами панування та підкорення, то витрати включають у себе кількість владних ресурсів, які необхідно задіяти суб'єкту для здійснення влади над об'єктом. Якщо взяти до уваги, що обсяг владних ресурсів, який витрачається обернено пропорційний авторитету та легітимності влади, то ефективність інститутів прямо залежить від рівня легітимності влади. Тобто інститути з низькою легітимністю влади можуть забезпечувати стабільність та стійкість системи, але при цьому залишаються неефективними.

Низька легітимність влади та висока конфліктність домінуючих соціальних агентів у межах політичного поля стала причиною повної

зміни влади в 1991, 1993, 1997, 2001 роках. Це зумовлювало постійне перетікання політичного капіталу від влади до опозиції, що часто супроводжувалося т.зв. «війною на горі» та перманентними урядовими кризами. Однією з причин ефекту «пісочного годинника» стала відсутність неформальних інститутів, що могли б виконувати стабілізаційну роль у відносинах між владою та опозицією, зменшивши тим самим трансакційні витрати сторін, спрямовані на послаблення політичного конкурента та змагання з ним.

Проте політичні опоненти не виявляли зацікавленості у взаємних угодах та довготривалих правилах гри. Про це свідчить прийняття Конституції Республіки Польща лише в 1997 році. Для них більш важливим завданням залишалася підтримка відносно високого рівня міжпартійної конкуренції за рахунок поділу електорату за ідеологічною ознакою як джерела політичного капіталу. Диспозиція політичних партій необхідна для підтримки статусного та символічного видів капіталів, що на той час можна вважати основними для посткомуністів та постопозиції. Варто погодитися з думкою української дослідниці Н. Наталіни, що «оскільки політична боротьба супроводжується символічною боротьбою за номіналізацію політичних явищ та процесів, символічний капітал під час електоральних процесів стає визначальним для легітимації претензій елітної групи на владу та отримання нею кредиту довіри від населення у вигляді політичного капіталу» [6, с. 88]. Проте статусний капітал у силу частого репозиціонування політичних партій, а відтак зміни їх статусу, поступово втрачав свою первинну синергію. Вдалися взнаки разюча відмінність між задекларованою програмою діяльності уряду та її реалізацією, а також складна економічна ситуація в країні.

Кожні парламентські вибори, а також часті урядові кризи ставали своєрідними біфуркаційними точками у процесі демократизації, надаючи йому ознак дисипативності. Такі точки насичення свідчили, з одного боку, про демократичну нестабільність як результат неефективності владної еліти вирішувати соціально-економічні питання та здійснювати демократизацію. З іншого боку, вони загострювали проблему накопичення та конвертації основними політичними акторами суспільних капіталів, і в першу чергу економічного та соціального. Економічний капітал відігравав важливу роль у стратегіях як владної, так і опозиційної еліт. Однак, в умовах динамічної приватизації та розвитку ринкових відносин партії та їх лідери не змогли його

накопичити. Як посткомуністи, так і постопозиція, в основному істотно не впливали на хід приватизації великих індустріальних об'єктів і не стали їх власниками, позбавляючись тим самим права на отримання майбутніх економічних дивідендів. Тобто на політичному полі не з'явилися нові агенти, які б одночасно перебували в політичному та економічному полях (ефект капіталізм без капіталістів). Щодо середнього класу, то він як правило був соціальною базою центристських ліберальних партій і залишався на той час на стадії формування.

У сукупному капіталі партій гостро відчувався дефіцит соціального капіталу. По-перше, це пов'язано зі спадщиною соціалізму. Така спадщина, як зазначає польський вчений Е. Внук-Ліпінський, – «значною мірою впливала на формування соціального капіталу, консолідацію т.зв. аморального колективізму в трансформації від комунізму до демократії та дихотомії «ми» та «вони». У 1990-х роках така спадщина розвивалася до «племінного корпоратизму», заснованого на солідаризмі, побудованого на почутті загрози від інших груп чи державної політики в період трансформації» [25, с. 165]. Схожу позицію обстоював польський соціолог Е. Мокржицький, який вважав, що слабкий вплив продемократичних і проринкових сил пов'язаний з опором окремих середовищ, а «найсильніший опір організований не там, де було найбільше падіння реального доходу, а там, де його падіння стало одним із показників соціальної деградації» [22, с. 65]. Збільшення нерівності доходів призводило до росту незадоволення економічним рівнем життя та до різкої прірви між урядом та громадянами. Це не слугувало створенню мостового соціального капіталу і більше сприяло розвитку сфери соціального виключення, ніж «включення» в діяльність спільнот, що в кінцевому результаті призводило до зниження політичної участі громадян.

По-друге, вдалася взнаки відсутність рівномірного впливу акторів на соціальне середовище та розмиття кордонів між приватною та публічною сферами, відсутність механізмів самоочищення політичної еліти, що тісно пов'язувалося з переконаннями політиків про різні нормативні (формальні та звичні) стандарти, що обов'язкове для еліти та суспільства. Також мало значення відсутність взаємного проникнення економічної та політичної сфер [14, с. 223].

Стійкий поділ електорату на прихильників посткомуністичних та постопозиційних сил свідчив про специфіку габітусу виборців, який

на той час значною мірою визначався політичною культурою, традиціями, що сформувалися в умовах комуністичного режиму та новими демократичними цінностями, що перебували на стадії апробації і носіями яких на політичному рівні були партії. Це не сприяло підвищенню рівня солідарності в окремій громаді та в суспільстві загалом, а в політичній сфері ускладнювало утвердження свободи та демократії попри періодичну підтримку електоратом сил стримування. В той же час стійкі преференції виборців робили потенційно успішними патерні взаємовідносини між партіями.

Таким чином, процес демократизації політичної системи Польщі в 1990-х років супроводжувався постійною конкурентною боротьбою сил стратифікації та вирівнювання і свідчив про ритмічні флуктуації процесу демократизації політичної системи країни. Перманентна втрата правлячою елітою політичного капіталу та часті перезавантаження влади спричиняли розмитість в ідентифікації сил стратифікації та вирівнювання, даючи шанс новим акторам накопичити протестний потенціал та заповнити утворений вакуум.

Встановлена тенденція до ритмічності циклів змінилася після 2001 року, коли на політичній сцені з'явилися нові політичні актори – правоцентристська «Громадянська платформа» (далі ГП) та націонал-консервативна «Право і Справедливість» (далі ПіС). З їх появою центр протистояння в політичному полі змістився з осі «ліві-праві» до «правоцентристи-праві». З того часу гострота політичного суперництва між парламентськими партіями ПіС та ГП істотно не змінилася. При цьому незалежно від зміни влади на наступних виборах не спостерігалось зближення та започаткування співпраці між двома домінуючими партіями, як це, наприклад, відбулося в Чехії в 1998 р., коли дві найбільші партії підписали між собою опозиційну угоду.

Уже починаючи від парламентських виборів 2005 року на темпи та ефективність демократизації істотно впливала конфігурація політичних сил у парламенті. Якщо зіставити динаміку демократизації, складену за індексами *Freedom House* (1997 – 2003) та *ВТІ* (2006 – 2018 рр.), то можна припустити, що період 2003 – 2006 років був продовженням тренду падіння індексу демократії, який намітився з 1997 року і тривав до 2008 року. Див. табл. 1, рис. 9.

Характерно, що основні реперні точки, визначені *Freedom House*, не зовсім співпадали з даними Британської економічної групи *The*

Economist Intelligence Unit (далі *EIU*). Так, згідно з *EIU*, період падіння рівня демократизації припадав на 2008 – 2010 роки. Див. рис. 10. Це може бути пояснено поступовим виправленням попередніх недоліків уряду ПіС з боку ГП. У 2010 – 2014 роках помітним став стабілізаційний період та позитивна динаміка, що досягла своєї кульмінаційної точки в 2014 році.

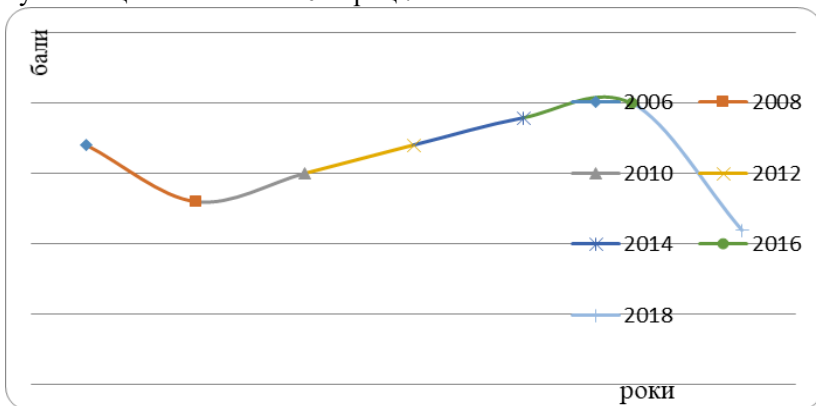

Рис. 9. Індекс демократії в Польщі (за даними ВТІ) [13].

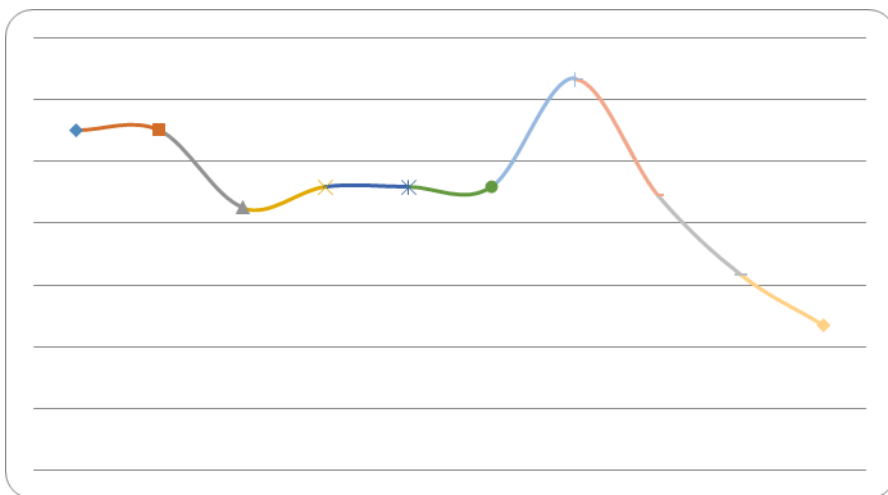

Рис. 10. Динаміка демократизації в Польщі за період 2006 – 2017 рр. (за даними ЕІУ) [24].

Примітка: опрацьовано автором дані ЕІУ.

Дані ВТІ вказували на зниження індексу демократії в країні в 2006 – 2008 роках із 9,2 до 8,8. Урядову коаліцію на той час в основному очолював ПіС разом із союзниками – Самообороною та Лігою польських родин. Флуктуація досягла своєї точки насичення в період дострокових парламентських виборів жовтня 2007 року. Силою стримування виступала ГП та її союзник Польська селянська партія (далі ПСП).

Що ж призвело до кризових моментів у процесі демократизації в 2006 – 2008 роках? Насамперед, помітними виявилися зміни в індикаторі «політична участь» (зменшення з 9,8 до 9,5 з десяти максимальних). Негативна динаміка зафіксована в індикаторі свободи вираження поглядів, рівень якого опустився з позначки 9 до 8. Див. рис. 11.

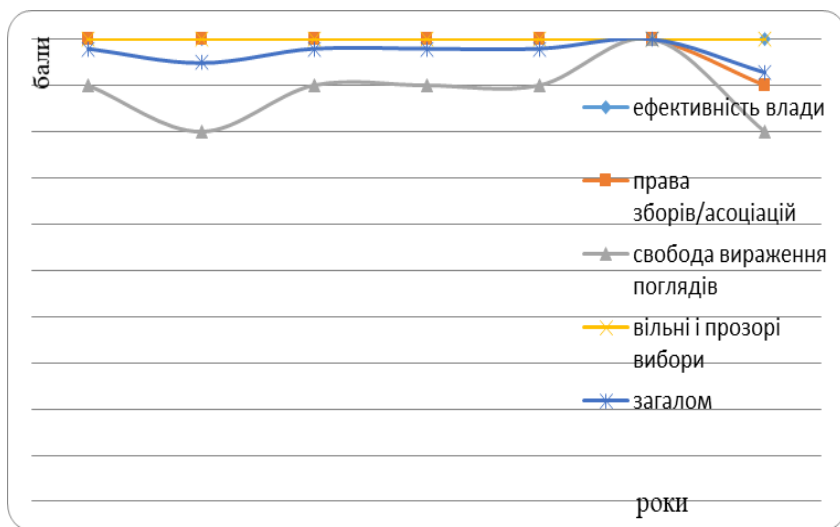

Рис. 11. Індикатор політичної участі в Польщі за період 2006 – 2018 рр. [13]

Примітка: опрацьовано автором за даними ВТІ.

У той же час стабільними до 2017 року залишалися показники дотримання прав громадян на участь у зібраннях та асоціаціях. Залишився незмінним на рівні 8 індекс соціального капіталу. В країні не спостерігалися істотні порушення виборчого процесу. Також мо-

жемо говорити про досить високий рівень міжпартійної конкуренції. Проте така конкуренція супроводжувалася нестабільним функціонуванням демократичних інституцій, що було прямим результатом інтеракцій сил вирівнювання та стратифікації. Виключав будь-яку можливість домовленості між основними суперниками поляризаційний потенціал смоленської трагедії. В 2010 році після трагічної смерті президента Л. Качинського вибори виграв представник від урядової ГП Б. Комаровський. Після президентських виборів саме суперечки щодо причин авіакатастрофи домінували в публічних дебатах. ПіС послідовно ставила під сумнів висновки урядової комісії та прокуратури і стояла на позиціях, що відповідальність за катастрофу залишалася делегітимізуючим чинником результатів президентських виборів, що були виграні «випадково». Це призвело до порушення того, що П. Нортон називав балансом правлячої та опозиційної легітимності.

Важливими додатковими інструментами, що дозволяли продіагностувати процеси демократизації в Польщі, були індикатори, розроблені в межах регулярного моніторингу Світового банку в проєкті *WGI*. Зокрема, в 2006 – 2007 роках аналітиками зафіксовано найнижчі показники індикатора «право голосу та підзвітність». У 2006 році він становив 0,80, а в 2007 році 0,88 (де – 2,5 є найнижчим, а + 2,5 найвищим) [26]. Це загалом демонструвало зниження можливості вільної участі громадян у виборі влади та її підзвітності, а також рівня захищеності громадянських свобод і політичних прав й незалежності мас-медіа.

Симптоматично, що, за даними *WGI*, зниження рівня демократизації в означений період збіглося з подібними змінами індикатора «ефективності уряду». Див. *рис. 12*. Така тенденція підтверджувалася даними *ВТІ*. Відтворення плину цього процесу дозволяє говорити про низьку ефективність управління в плані надання державою послуг, посилення політичної залежності державних службовців. З іншого боку, це було свідчення погіршення якості формування політики та її здійснення, а також зниження рівня довіри людей до політики, що здійснювалася урядом.

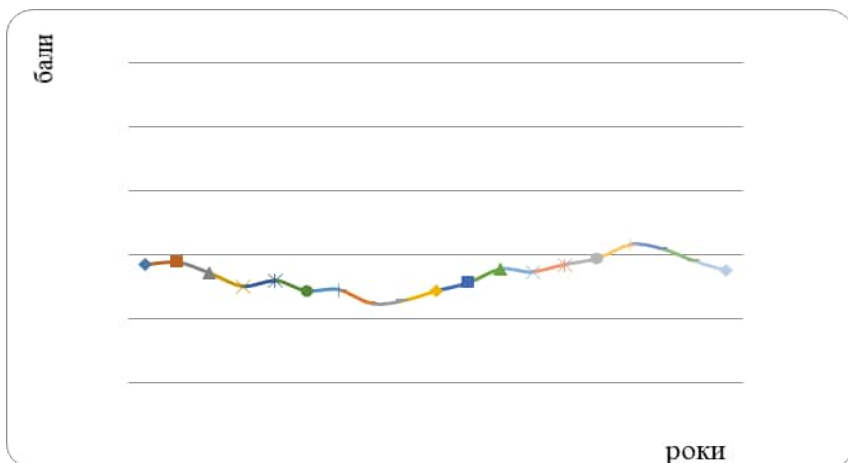

Рис. 12. Індикатор ефективності уряду в Польщі в 1996 – 2017 рр. [26].

Примітка: опрацьовано автором за даними ВТІ.

Представлені в вищезазначених аналітичних проєктах дані фіксували падіння рівня демократизації в період урядування ПіС. Опозиції не вдалося змінити ситуацію з основних агрегованих показників в міжелекторальний період. Тому біфуркаційною точкою були саме вибори, які дозволяли зафіксувати новий баланс сил у ході зміни влади та створити сприятливі умови для виправлення дефектів демократії. Проте було б неправильно стверджувати про повну відсутність впливу опозиції на владу з метою змін параметрів демократії. Сили стримування, за відсутності достатніх важелів впливу на уряд, акумулювали протестний електорат та мали шанс прийти до влади в результаті чесних та прозорих виборів. Аналіз низки індикаторів дозволяє стверджувати, що вибори в Польщі відбувалися саме за таким принципом. Процес накопичення політичного капіталу опозицією можна простежити за допомогою індикатора «політична стабільність і відсутність насильства» (WGI). Він включав у себе групу показників, що вимірювали ймовірність дестабілізації правління неконвенційними засобами. Серед них – різні форми протесту, що не завжди мали легітимний характер. Українська дослідниця Н. Ротар зазначає, що влада завжди сприймає масовий, навіть конвенційний,

політичний протест як небажаний вияв громадської активності, що дестабілізує політичне та економічне життя [8, с. 204 – 205].

Цей індикатор дозволив простежити зміни протестного потенціалу суспільства. Помітно, що повільне зниження процесу демократизації, що спостерігалось за правління посткомуністів, а пізніше за ПiС у 1996 – 2007 роках супроводжувалося погіршенням політичної стабільності. Сили, що раніше виявляли лояльність до демократичного режиму, починали поводити себе у конституційно не-лояльний або напівлояльний спосіб у ставленні до влади. Це реакція на нову динаміку, за якої демократичний режим виявлявся нездатним до розв'язання низки проблем. Найбільше несприйняття урядової політики через активізацію форм конвенційної та неконвенційної участі простежувалося в 2004 – 2007 роках, де дострокові парламентські вибори 2007 року розглянуто як точку насичення.

Відмітимо, що процес біфуркації демократизації не супроводжувався істотними змінами її параметрів. Ми не спостерігаємо масових мітингів, акцій протесту чи значної активізацією опозиції. Всі вимоги до влади здійснювалися в конституційний спосіб у межах встановлених демократичних правил і процедур, навіть незважаючи на наявні політичні та економічні кризи. Переважна більшість населення була переконана в тому, що конфлікт у державі мав вирішуватися відповідно до встановлених правових норм. У опитуванні, проведеному в листопаді 2007 року, близько 74 % поляків вважали демократію найкращою формою правління і не ставили під сумнів конституційну базу. Ці показники супроводжувалися найвищою з 1989 року явкою на парламентських виборах – 54 % [13]. Така електоральна поведінка особливо характерна для молоді, яка мобілізувалася через антагоністичну політичну ситуацію в державі.

Певні відхилення від курсу демократизації все ж не розглядалися опозицією та її прихильниками як серйозна спроба усунути демократичний режим. Самі ж заємовідносини влади та опозиції виявляли ознаки функціонування консолідованої форми демократії у визначенні, яке запропонували Х. Дж. Лінц та А. Степан. Це поняття вони тлумачать як політичний режим, за якого демократія, як складна система інститутів, правил та впорядкованих стимулів і засобів стримування, стала... «єдиною грою у місті» [5, с. 196]. На думку вчених, з консолідацією демократія стає встановленою та глибоко закоріненою у соціальному, інституційному та навіть у психоло-

гічному житті, а також у політичних розрахунках задля досягнення успіху. Звідси можемо припустити, що для електорату поділ політичного поля між ПіС та ГП розглядався як своєрідне змагання, протиборство між легітимними демократичними альтернативами.

Щодо проурядових та опозиційних сил, то вони однаковою мірою визнавали себе суб'єктами права і виробили взаємну практику розв'язання конфліктів у межах специфічних законів, процедур та інститутів, санкціонованих демократичним процесом. З приходом до влади в 2007 році найбільшої опозиційної партії ГП і до 2015 року зафіксовано зростання індикатора політичної стабільності як вияв того, що політична система, досягнувши точки насичення, поступово почала приходити в стабільний стан. *Див. рис. 13.*

Опозиційні партії розглянуто як один із основних механізмів активізації політичної участі громадян, які, у разі приходу до влади, реалізовували компенсаторну функцію, зменшуючи напруження в суспільстві.

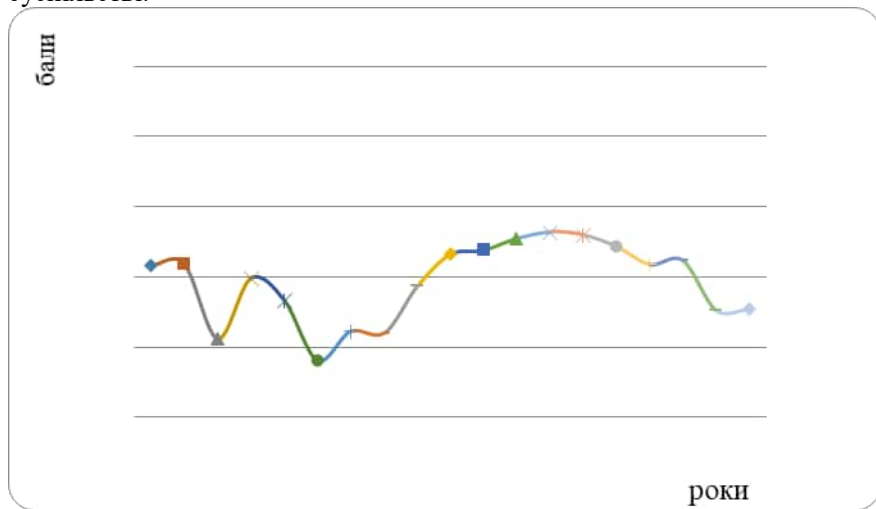

Рис. 13. Зміни індикатора політична стабільність і відсутність насильства в Польщі в 1996 – 2017 рр. [26]

Примітка: опрацьовано автором за даними ВТІ.

Важливою рисою консолідованої демократії є її еластичність, здатність системи до підтримки демократичної репродукції або призначення до кризових ситуацій [20, с. 3]. Консолідація демократії –

остання фаза демократизації, яка, за переконанням С. Гантінгтона, становить закінчення транзиту. У випадку Польщі не можна говорити про повну завершеність цього процесу. Це підтвердили індикатори демократії. Див. рис. 9, 10. Вони демонстрували її загальне зростання в 2008 – 2016 роках та істотне падіння в 2016 – 2018 роках.

Хвилеподібна динаміка засвідчувала зміни якісних параметрів демократії. На думку А. Антошевського та Л. Морліно, якість демократії включає в себе процедури (верховенство права, політичну конкуренцію, політичну участь), субстанційний елемент (рівень реалізації цінностей, рівність і свободу) та завершальний ефект (відповідна реакція), поєднаний з ростом задоволення діями влади і демократії [10, с. 15 – 18]. На подальшу інституціоналізацію демократії, її сприйняття громадянами, рівень політичної участі та реалізації цінностей визначально впливав характер взаємовідносин між владою та опозицією. Виходимо з того, що саме партії формують зразки політичного суперництва та здобувають для тих зразків широку підтримку. Вони на тривалий час вписують у суспільний габітус модель політичної боротьби. Як зазначає польський вчений А. Антошевський, «якщо така боротьба набуде антагоністичної форми, то утворення демократії стане уповільненим». Відповідно показник демократизації визначається через рівень змагальності [9, с. 48 – 49].

Суть будь-якої демократичної політики полягає в боротьбі та співпраці політичних партій на виборчому, урядовому та парламентському рівні. Політичне суперництво можна визначити як загальну стратегію та поведінку політичних партій, що прагнуть отримати найкращу позицію для себе. Суперечності та конфлікт у свою чергу є рушійною силою процесів демократизації, що породжує справжній антагонізм та реальне протиборство, яке вміщується у цілісній політичній структурі. Кожна влада генерує одночасно як нерівність, так і конфлікт. Зокрема, всі коаліції та кабінети в Польщі утворювалися та діяли як частина політичного конфлікту, який спирався на посткомуністичному поділі. Процеси політичного суперництва та консолідації демократії – це два взаємні визначальні елементи політичної системи. Проте в Польщі в умовах поділу політичного поля між ПiС та ГП істотної ваги набули крайні форми політичного антагонізму, що негативно позначилося на подальшому функціонуванні демократії в 2006 – 2017 роках.

Як же відбувалася подальша демократизація Польщі? Якість та ступінь консолідації демократії презентує журнал «*The Economist*». У цьому дослідженні всі країни поділялися на повні демократії (шкала від 8 до 10), неповні демократії (шкала від 6 до 7,9), гібридні демократії (шкала від 4 до 5,9) та авторитарні (шкала нижча 4). Згідно з такою кваліфікацією після 1999 року польська демократія пройшла початковий етап інтеграції (за концепцією Дж. Лінча та А. Степана розглядається як вступний процес консолідації). Наступні роки – це етап подальшої інтеграції демократії. У світлі аналізу «*The Economist*» польська демократія була не повною. Див. рис. 10. Зауважимо, що за даними *EIU* в 2010 – 2014 роках простежувався певний підйом якості польської демократії (з 7,05 до 7,47). Подібна тенденція зафіксована *ВТІ*. До зміцнення демократії могла призвести модель неструктурованого, антагоністичного політичного суперництва, коли в результаті жорсткої міжпартійної конкуренції до влади прийшла ГП.

Варто звернути увагу, що після парламентських виборів 2015 року та перемоги ПiС помітним стало поступове сповзання країни в напрямку до гібридної демократії. Негативну динаміку зафіксували аналітики Фонду Бертельсмана. Найгіршу оцінку демократія в країні отримала в 2016 (6,83) та в 2017 роках (6,67). У 2016 році індекс демократії становив 9,5, а в 2018 році 8,6 (з 10 максимальних). Див. рис. 9. На таке явище мала вплив антагоністична модель урядування, наприклад, спроба посилення контролю уряду над Конституційним трибуналом, дискусія на тему політизації судової влади, публічних ЗМІ та державних інституцій, суперечки про часткове обмеження свободи, політичних та громадянських прав. Більш розгорнутий комплексний аналіз змін індексу демократії та окремих індикаторів знаходимо в *EIU*.

Таблиця 2

Аналіз функціонування польської демократії в Польщі в 2006 – 2017 рр. [24]

Рік – 20...	06	08	10	11	12	13	14	15	16	17
Виборчий процес та плюралізм	9,58	9,58	9,58	9,58	9,58	9,58	9,58	9,58	9,17	9,17
Функціонування публічної адміністрації	6,07	6,07	6,07	6,43	6,43	6,43	5,71	5,71	5,71	6,07

Політична участь	6,11	6,11	6,11	6,11	6,11	6,11	6,67	6,67	6,67	6,11
Політична культура	5,63	5,63	4,38	4,38	4,38	4,38	6,25	4,38	4,38	4,38
Громадянські свободи	9,12	9,12	9,12	9,12	9,12	9,12	9,12	9,12	8,24	7,65

Примітка: опрацьовано автором на підставі даних ЕІУ.

Зазначимо, що у світлі аналізу «*The Economist*» індикатор функціонування виборчого процесу та плюралізму від 2006 року (коаліція ПiС – ЛПР – Самооборона) до 2015 року (ГП – ПСП) становив 9,58. Цей чинник у 2016 – 2017 роках (уряд ПiС) знизився до рівня 9,17. Найвищий показник індикатора політичної участі (6,67) продемонстровано в 2014 – 2016 роках (коаліція ГП – ПСП, уряд ПiС). У 2006 – 2013, 2017 роках він становив лише 6,11. *Див. табл. 2.*

Аналіз динаміки демократизації, за даними ВТІ та ЕІУ, дозволяє стверджувати, що в період урядування ПiС загалом відбулося зниження її рівня. Особливо це стало помітним після 2015 р. Відповідно саме вибори стали реперною точкою змін у процесах демократизації. ПiС в 2006 – 2007 роках та в 2015 – 2017 роках розглянуто як силу стратифікації, оскільки саме в цей період почали виявлятися дефекти демократії. Однак, як пояснити, чому виборці знову проголосували за політичну партію, що демонструвала елементи антидемократичної поведінки? Цей приклад дозволяє говорити про модифікацію класичної моделі взаємовідносин між силами стримування та стратифікації, запропонованої Т. Сорокіним. На нашу думку, для розуміння складних процесів демократизації, особливо появи флуктуації, варто проаналізувати характер конкуренції між правлячою та опозиційною партією з погляду концепції конвертації соціальних капіталів. Антагоністична модель міжпартійної конкуренції, яка окреслилася з 2005 року, тісно пов'язана з намаганням розподілити суспільний капітал із урахуванням габітусу виборців. Так, одним із критеріїв структури конкуренції стало ставлення до змін після 1989 р. та, зокрема ідеї IV Речі Посполитої. Між ГП та ПiС постійно велися суперечки щодо сприйняття сучасних зразків культури поведінки та їх відкидання, а також ставлення до цінностей аксіологічно-історичних (наприклад, «круглий стіл», Польська народна республіка та ін.). Проте, на думку Б. Барбер, ні англо-американська модель (ліберали – неоліберали), ні консерватори – націоналісти не набли-

зили польське суспільство до ідеалу громадянської демократії [11, с. 56]. У 2010 році поява нової категорії конфлікту (т.зв. «пост-смоленський поділ») дозволила підтримувати антагоністичну модель політичного суперництва.

Погоджуємося з думкою польського науковця М. Гдули, що нео-лібералізм та ескалація політичного антагонізму вплинули на розвиток явища, яке окреслюється як неоавторитаризм [16, с. 46]. Характерною рисою неоавторитаризму є популістична ескалація ворожості та відкрита відраза до широко інтерпретованих еліт. Популізм не виражається в категоріях демократичний або антидемократичний, він швидше сумісний з демократією. Популізм фактично вписаний як елемент функціонування ліберальної демократії. Я.Мюллер вважає, що нейтральний популізм, як іманентна частина демократії, вирізняє популізм негативний (право-націоналістичний), який впливає на дестабілізацію процесу функціонування ліберальних демократій [23, с. 17, 21].

Негативний популізм завжди акумулює політичний капітал, який спирається на політику тотожності та моральності. Це відбувається за рахунок специфіки збіднілої та маргіналізованої частини суспільства, яка голосує всупереч власним економічним інтересам за популістів, що гарантують їй натомість охорону ідентичності, культурних та релігійних цінностей. Зазначимо, що в посткомуністичній Польщі на початках демократизації відчувався брак зразків політичного суперництва. Відповідно програми правих політичних партій інтегрували риси консерватизму, націоналізму, лібералізму та соціалізму. В політичній боротьбі ідейні питання (антикомунізм, державність) часто переважали над питаннями економічного характеру. Ці чинники значною мірою впливали на низьку ефективність уряду. Саме популізм дозволяв партії (опозиційній чи провладній) в умовах тенденцій до формування партійної системи з двома домінуючими партіями максимально акумулювати політичний капітал за рахунок свого конкурента. Звідси, якщо в ролі сил стримування перебували популістські партії, то це несло загрозу для демократії.

Таким чином, польська демократія залишалася лише частково консолідованою і характеризувалася антагоністичним стилем поведінки еліт, що призводило до її модифікації та набуття рис гібридності. Характерними рисами процесу демократизації були низький рівень політичної участі, слабка виборча фреквенція, високий

рівень виборчої конкуренції. Все це ускладнювало її подальший процес інтеграції та загрожувало дестабілізації політичної системи та зниженню якості урядування.

Весь розвиток демократизації політичної системи розглядався як сукупність станів рівноваги та певних відхилень у вигляді флуктуацій. Рівновага та флуктуація, а також перехід між ними проаналізовано через раціональні терміни з використанням індикаторів. Проте в ході побудови моделі виникають концептуальні та емпіричні труднощі в операціоналізації динамічних змін у політичній системі. Серед них виділимо неоднозначні підходи до самого стану рівноваги. З одного боку, її можна розглядати як наслідок дії збурювального середовища в контексті боротьби сил стримування та стратифікації. Однак рівновага, хоч і свідчила про стабілізацію політичної системи, вирішення конфліктних ситуацій на основі консенсусу, проте не обов'язково була ознакою зміцнення демократії. Це наймовірніше фіксація розподілу політичного поля як результат реалізації стратегій конвертації капіталу, що не завжди збігалися з процесами демократизації. Про це свідчив факт, що після стану рівноваги в окремих випадках спостерігалось зниження індикаторів, що діагностували стан процесу демократизації.

Реальний суспільно-політичний процес у Польщі демонстрував, що для домінуючих політичних партій не було основною метою діяльності шляхом подолання зовнішніх збурювальних дій здійснити повернення до вихідної точки рівноваги або рухатися до будь-якої нової точки рівноваги. Для них збереження нестабільності дозволяло максимально поляризувати та мобілізувати електорат. Певним тимчасовим досягненням точки рівноваги залишалися вибори.

Систематизація досвіду взаємодії влади та опозиції в контексті нелінійної динаміки демократизації політичних систем Угорщини та Республіки Словаччини. Досить специфічно відбувалися процеси демократизації політичної системи Угорщини. Аналіз базових індикаторів дозволив відтворити у модельному вигляді їх трендову динаміку. Критичним для країни виявився показник стабільності та відсутності насильства, який на 1997 рік, за даними міжнародного моніторингу Світового банку (WGI), дорівнював 90, в 2003 році – 87, а в 2009 році – 63. *Див. рис. 14.*

Безумовно, що низькі значення індикаторів безпосередньо пов'язані з політичною діяльністю партії Фідес та її лідера В. Орбана. Так,

в 2006 році спостерігалася активізація праворадикальних рухів. Фіде-су вдалося адаптуватися до зростаючої дестабілізації політичної ситуації шляхом підтримки/нейтралізації рухів найбільш небезпечних з погляду потенціалу зовнішнього впливу на політичну систему. Фактично їх було використано ресурсами для накопичення політичного капіталу.

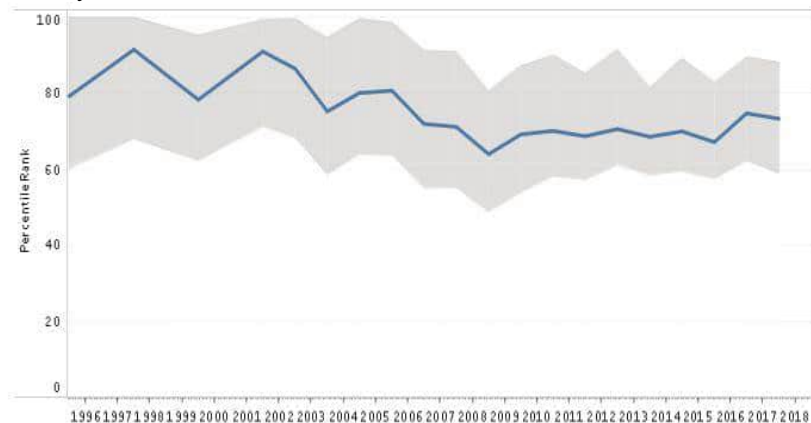

Рис. 14 Індикатор політичної стабільності та відсутності насильства в Угорщині за період 1996 – 2018 рр. (за даними WGI) [26]

Також варто відзначити низький рівень консенсусу між політичними партіями та конфліктний характер їх взаємовідносин. Все це негативно позначилося на стабільності функціонування демократичних інститутів. Припускаємо, що в найближчій перспективі показник суттєво не зміниться, а тренд до флуктуації демократизації в фазі зниження збережеться. Підтверджує тенденцію індикатор політичної участі з допоміжними змінними, що пропонує Фонд Бертельсманна. В Угорщині спостерігалось зниження даного індикатора з 10 максимальних у 2006 році до 7,5 у 2017 році. Характерно, що такі тенденції супроводжувалися погіршенням показника свободи слова та асоціацій (з 10 в 2006 р. до 7 в 2017 р.). Дещо іншу траєкторію демонстрував індикатор свободи вираження поглядів. Найнижчий його результат на рівні 8 зафіксовано в 2008 та 2017 роках. На такому фоні помітними виявилися зміни індикатора, що діагностував демократичність проведення виборів. З 2010 по 2017 роки

зафіксовано тренд до різкого зниження показників: з 10 в 2010 році, 8 в 2012 році до 6 в 2017 році [12].

Все це давало підстави стверджувати, що рівень політичної участі громадян у політичному просторі країни повільно та неухильно регресував. Тенденція до послаблення поведінкової активності почалася простежуватися з періоду приходу до влади Фідес у 2006 році і свідчила про два основні аспекти діяльній активності громадського сектора як публічного актора, що діяв по траєкторії «знизу – вгору». З одного боку, помітними були позитивні вияви інституціоналізації громадянського суспільства, що сформувалися в громадянській самосвідомості і виражали прагнення через різні форми участі захищати свої інтереси.

З іншого боку, істотне зниження ступеня громадянської активності супроводжувалося зменшенням прозорості виборчої системи, звуженням громадянських прав та свобод і сигналізував про наявність проблем у політичній системі, пов'язаних з порушенням зворотного зв'язку між громадянами та представниками владних повноважень. Таким чином, політика Фідес спрямовувалася на адаптацію політичної системи до вимог зовнішнього середовища через амортизацію стресових ситуацій за рахунок послаблення складових демократизації.

Одним із визначальних інституціональних показників демократизації є індикатор верховенства права. За даними ВТІ в 2006 – 2010 роках не простежувалося якихось змін в індикаторах «незалежність судової влади», «громадянські права», «зловживання службовим становищем». У цей період поліпшення з 9 до 10 спостерігалось в галузі дотримання громадянських прав. Індикатор верховенства права залишався в середньому на рівні 9. Проте в 2010 – 2017 роках стан правового показника системи зазнав істотних змін, знизившись відповідно з 9 до 6. Найбільш помітним виявилось падіння індикатора поділу влади (з 10 в 2010 р. до 5 в 2016 – 2017 рр.). Це пояснювалось спробами посилення виконавчої влади в системі поділу влад та зростанням політичного впливу Фідес. Спостерігався дефіцит демократії, пов'язаний із забезпеченням громадянських прав. Показник індикатора опустився з позначки 9 в 2010 році до 7 в 2017 році. Симптоматично, що істотних змін зазнав індикатор «незалежності судової влади» (з 9 в 2010 р. до 6 в 2017 р.). Паралельно виявилися негативні тенденції в секторі зловживання службовим становищем.

У порівнянні з 2014 року, у 2017 році він опустився на 2 пункти і становив 7. У перспективі лінія тренду не показувала кардинальних коливань і фіксувала ситуацію на тому ж рівні [12].

Критичним для Угорщини виявився показник «політична та соціальна інтеграція». Див. рис. 15.

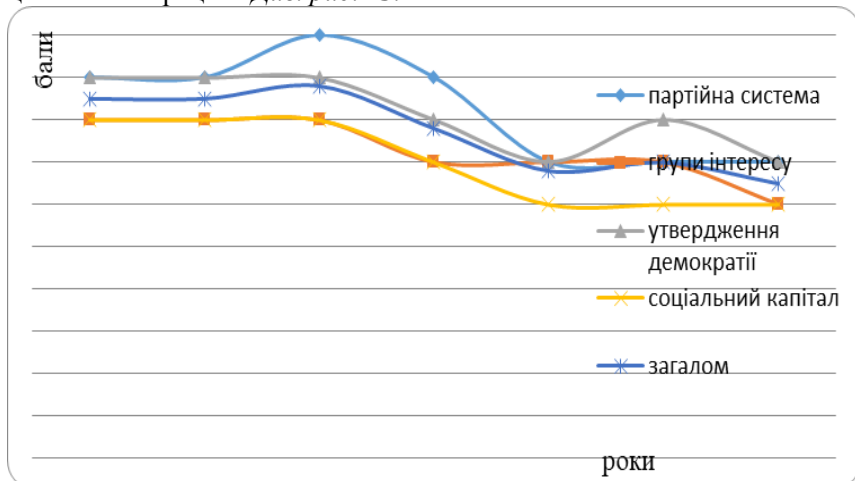

Рис. 15 Зміни індексу політичної та соціальної інтеграції в Угорщині в 2006 – 2017 рр. [12]

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

Найбільш помітним було падіння індексу «партійна система» з максимального показника 10 у 2010 році до 7 у 2014 році та 6 у 2017 році. Такі цифри загалом засвідчували зниження рівня міжпартійної конкуренції, наростання конфліктності в партійному середовищі та посилення елементів авторитаризму в політичній поведінці В. Орбана.

Важливим моментом стало зниження індексу «соціальний капітал» з показника 8 у 2010 році до 6 у 2014 – 2017 роках. Це найнижчий результат серед країн Вишеградської групи. З огляду на те, що соціальний капітал є продуктом соціальних відносин та включає соціальні норми та цінності, громадянську культуру довіри до людей та інститутів, соціальну єдність суспільства, то його падіння підриває соціальну та економічну базу для формування громадянського

суспільства та загалом негативно позначається на перспективах демократизації.

Динаміка зміни індикатора політична та соціальна інтеграція показувала нестабільність та різке падіння показників, що свідчили про складні та суперечливі процеси утвердження демократії в трансформаційний період. Стадія стабілізації значень на позначці 9 простежувалася в 2006 – 2010 роках, після чого почалася стрімка регресія показників утвердження демократії до 7 в 2014 році. Якісний стрибок простежувався в 2016 році, досягнувши значення 8 з незначним уповільненням в 2017 році на рівні 7. Тобто з 2010 року очевидним був т.зв. «відкат» демократії. Характерно, що цей негативний процес супроводжувався змінами в індикаторі «групи інтересу». Він опустився з показника 8 у 2010 році до 7 у 2012 – 2016 роках та досягнув позначки 6 у 2017 році. *Див. рис. 15.*

Таку динаміку можна пояснити акумулюванням економічного капіталу владною елітою та активізацією неформальних інститутів, зокрема корупції. Корупція особливо помітною була у партійній владній еліті. Її показники в Угорщині були високі, що залишалось одним із найсерйозніших перешкод для проведення якісних реформ і формування ефективного управління. Цьому сприяло зниження незалежності судової системи та посилення виконавчої вертикалі. Низький рівень соціального капіталу, звуження громадянських прав та свобод, низька політична участь, у свою чергу, призводили до поступової деформації демократичних інститутів та накопичення асоціативного капіталу. Загалом все це призвело, за даними ВТІ, до зниження індексу демократії з 9,3 у 2010 році до 7,3 у 2017 році. *Див. рис. 16.* Подібну тенденцію підтверджували аналітичні дослідження, проведені ЕІУ. *Див. рис. 17.*

Аналіз інституціональних показників демократизації демонструє, що угорський кейс є суперечливим, нестабільним і малоефективним з погляду дотримання прав та свобод, міжпартійної конкуренції без помітних позитивних тенденцій зміни якості демократії. У чомусь модель демократизації в Угорщині нагадувала польський варіант в аспекті антагонізму між базовими політичними силами. Проте в Угорщині була певна відмінність, яка виявлялася у відсутності серйозного політичного опонента для Фідес як наслідок штучного звуження міжпартійної конкуренції та домінування партії в політичному

полі. Як наслідок, політичне поле мало один значущий політичний полюс та неструктуровану іншу його частину.

У випадку Угорщини нас цікавить, наскільки вагомими виявилися вигоди, отримані Фідес з 2010 року і чому це негативно позначилося на процесах демократизації? У фокусі уваги не інституційні структури самі по собі, а швидше об'єктивні зв'язки між різними позиціями, інтересами, задіяваних у них людей, їх суперництво чи співпраця один із одним за заволодіння специфічними вигодами політичного поля.

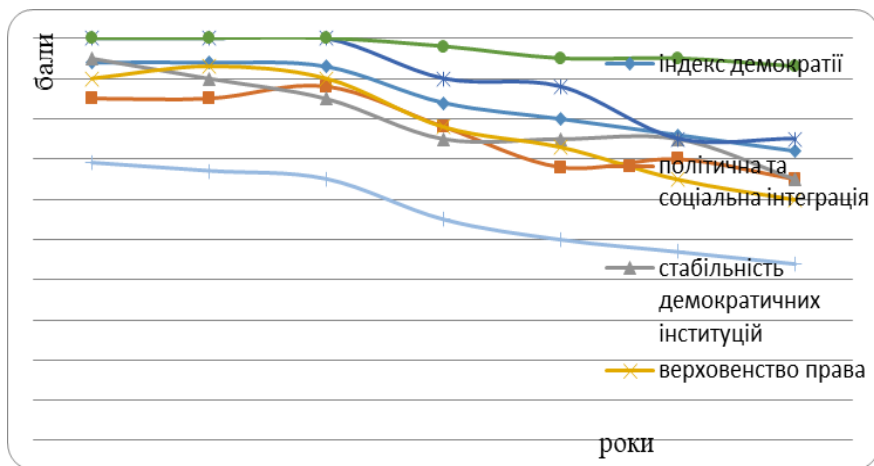

Рис. 16 Індекс демократії в Угорщині (за даними ВТІ) [12]

Вигода поля може бути різною: заволодіння владою, економічними чи інтелектуальними ресурсами, зайняття домінуючих позицій тощо. Капітали у свою чергу дають агентам владу над тими, у кого їх менше, або у кого їх зовсім немає. Відповідно домінування в політичному полі одного політичного актора з погляду теорії раціонального вибору та теорії конвертації капіталів дозволяє більшою мірою його контролювати і зробити механізм конвертації суспільних капіталів максимально замкнутим, скориставшись демократичним принципом більшості. У випадку Угорщини Фідес скористався конституційною більшістю, що призвело до появи дефектів демократії.

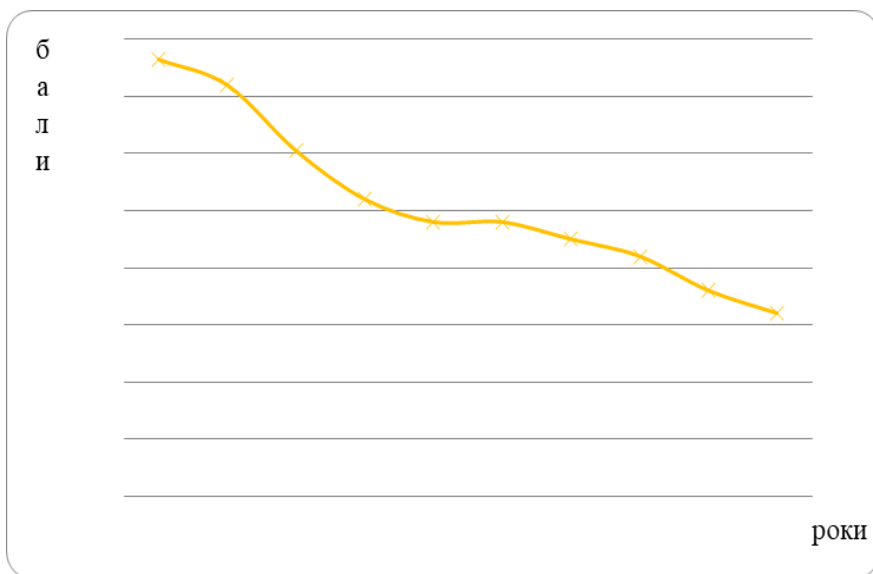

Рис. 17 Індекс демократії в Угорщині (за даними EIU) [24]

Примітка: опрацьовано автором дані EIU.

Через те, що правляча Фідес задля активної мобілізації виборців ідентифікувала себе з демократичною силою, сприймала демократичні ідеї, правила та процедури, однак при цьому імітувала гру за демократичними правилами, флуктуація відбувалася досить повільно і непомітно для більшості виборців, у силу їх невисокого рівня політичної культури та низького рівня конвенційної участі. Проте подібні тенденції мали стійкі характеристики. Це також зумовлювалося й тим, що розрізнена та слабка опозиція не могла повноцінно виконувати роль сили вирівнювання. Ця обставина допомогла силам стратифікації адаптуватися до нових суспільно-політичних умов та закріпити своє домінуюче становище. Фактично можемо говорити про мінімізований вплив дії зовнішнього оточення на політичну ситуацію в країні. У результаті менш впливові партії змушені грати за правилами домінуючих. Частина з них ставала політичним капіталом правлячої партії шляхом входження до парламентської більшості, сформованої навколо Фідес.

Варто також взяти до уваги той факт, що поєднання групових та індивідуальних конвертаційних стратегій політичних лідерів дозво-

ляло максимально впливати на визначення вектору демократизації та появу флуктуацій. Щодо В. Орбана, то маємо професійного політичного актора, який конвертував свій делегований політичний капітал у економічні ресурси через неформальні і клієнтелістські практики.

Як же досягався вплив групових та індивідуальних політичних агентів на процеси демократизації? Поясненням слугує принцип емерджентності. Неможливо звести властивості системи до суми властивостей частин, що її складають. Системні властивості цілісного об'єкта якісно відрізняються від властивостей усіх елементів, що входять до системи. Зумовленість властивостей цілого властивостями частин виявляється не безпосередньо, а через зв'язки. Зокрема, простежувався зв'язок між індикаторами дотримання громадянських прав у країні, демократичності виборів (параметри демократизації, що визначала правляча партія), політичної участі громадян (як наслідок діяльності провладної партії). Також помітною є залежність між індикаторами груп інтересу, корупції (вплив на які здійснює правляча партія), соціального капіталу, політичної та соціальної інтеграції. У той же час емпірично складно довести, наскільки відчутною була значущість впливу кожного з параметрів на стан демократизації. Проте можемо стверджувати, що сумарно у взаємозв'язку ці параметри давали більший синергетичний ефект і визначально впливали на рівень демократизації політичної системи.

Принцип емерджентності також дозволяв правлячій партії через поєднання формальних та неформальних інституцій досягати посилення політичного впливу і росту значущості кожного з індикаторів на загальний процес демократизації. Посилювальний ефект відбувався за рахунок специфічних ендегенних чинників, якими були популізм, націоналізм, євроскептицизм.

При цьому генеральна мета агента політичного поля спрямовувалася не на встановлення стійкої рівноваги між політичними силами як умови демократизації, а на подальше поглиблення флуктуацій. Відповідно, з погляду синергетики правляча партія задля посилення свого впливу на політичне поле застосовувала принцип емерджентності з подальшими наслідками витіснення з нього політичних конкурентів, що негативно позначалося на базових індикаторах демократизації. Скажімо, порушення прав та свобод громадян у сфері забезпечення прозорості та демократичності виборів і свободи зі-

брань спричинило появу дефектної демократії з закріпленням впливу домінуючої партії, яка, у свою чергу, зорієнтовувалася на мінімізацію входу в систему у вигляді вимог та подальше згортання демократії.

У такий спосіб можна пояснити, чому після приходу до влади Фідес у 2010 році став помітний тренд до зниження таких індикаторів, як «державність», «політична участь», «політична та соціальна інтеграція», «стабільність демократичних інституцій», «верховенство права». Подібну залежність добре ілюструвала зміна рівня демократичності політичного режиму, в якому співіснування базових демократичних інститутів і серйозні зловживання владою з боку Фідес давали реальну, але несправедливу за своєю природою, електоральну конкуренцію. Погоджуємося з думкою С. Левітського та Л. Уея, які розглядали політичний режим, що встановився в Угорщині після 2010 року, як конкурентний авторитаризм [19, с. 50]. У цьому плані корекція конституції та виборчих правил гри мало за мету послабити опонентів та зафіксувати здобутий політичний капітал. Це досягалось за допомогою стратегії поляризуючого популістського чи етнонаціоналістичного характеру. У цьому разі вмілі етнонаціоналістичні заклики отримували широку підтримку громадськості, що легітимізувала дії парламентської більшості вжити конституційних та інших змін, спрямованих на зміну правил гри. Фідес домоглася електоральної перемоги, майстерно мобілізуючи антиелітні настрої після великого корупційного скандалу. Проте, з приходом до влади В. Орбан відновив подібну практику. Популістський характер передвиборчої кампанії партії демонстрували індикатори, що не фіксували істотного поліпшення у сфері корупції. Характерно, що провідні аналітичні центри ще в 2010 році вважали Угорщину державою з консолідованою демократією, сильними інституціями, конкурентною партійною системою, розвиненим громадянським суспільством та вільними засобами масової інформації.

Індикатори також дозволяли зафіксувати завершення циклу флуктуації демократизації і досягнення точки насичення, якою були парламентські вибори 2010 року. На перший погляд, зміна влади, як малозначна причина здійснювала визначальний вплив на всю подальшу траєкторію демократизації і за своїм характером нагадувала дію звичайного атрактора. Відразу після виборів політична система, попри стабільність функціонування інститутів влади, перебувала на

етапі хаотизації. У цей момент правляча політична сила мала максимально значущий політичний капітал у вигляді довіри, що дозволяв їй сформувати політичну більшість та уряд. Порівняння емпіричних даних дало підстави стверджувати, що відбувалося відтворення зразків політичної поведінки, характерних з попередніх періодів перебування її при владі. Цьому сприяли накопичений соціальний капітал партії та її лідера, встановлені довготривалі формальні та неформальні зв'язки.

Припускаємо, що, окрім зразків політичної поведінки, в нове політичне середовище переносилися попередні системи практик складної взаємодії в межах політичного поля. Скажімо, складно очікувати від політичного лідера з виявами недемократичної поведінки періоду перебування при владі зміни моделі поведінки в умовах повторного приходу до влади. Теж саме можна говорити про політичні партії. У нашому випадку доречно враховувати габітус як систему диспозицій, яка породжувала та структурувала практику агента та його уяву. Він дозволяв агенту більш-менш адекватно орієнтуватися в соціальному просторі та реагувати на події й процеси з врахуванням диспозицій у структурі політичного поля.

Угорщина наприкінці досліджуваного періоду демонструвала стійку тенденцію до фіксації дефектів демократизації. Подібні процеси простежувалися і в Словацькій Республіці. В 1994 – 1998 роках, за правління РЗДС та її лідера В. Мечіяра, в державі спостерігалось згортання демократії. Воно супроводжувався обмеженням демократичних прав та свобод громадян, послабленням міжпартійної конкуренції шляхом звуження інституційних можливостей опозиції контролювати діяльність уряду та спеціальних служб.

Зміна влади в 1998 році в країні привела до позитивних зрушень у плані демократизації режиму, який у 2000 – 2008 роках зафіксовано на рівні 9. Після цього помітний етап його стабілізації на рівні максимальних 10 балів. Згідно з даними *EIU*, індекс демократії в Словацькій Республіці в 2007 – 2015 років у середньому становив 7,35 балів, у 2006 році – 7,4. Лише з 2015 року спостерігалось його незначне зниження до 7,29, а в 2017 році – до 7,16. *Див. рис. 18.*

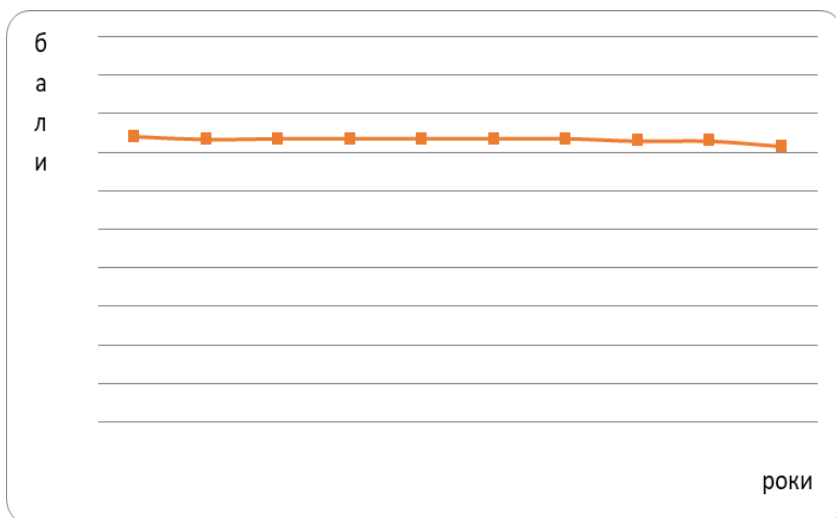

Рис. 18 Індекс демократії в Словачській Республіці в 2006 – 2017 рр. [24]

Примітка: складено за даними EIU. 0 – найнижчий показник, 10 – найвищий.

Дещо відмінну тенденцію демонструвало дослідження Фонду Бертельсманна. На рис. 19 помітне повільне зменшення індексу демократії з 9,4 у 2010 році до 8,6 у 2017 році. Регрес у динаміці корелювався зі зниженням індикаторів «управління», «стабільності демократичних інституцій», «верховенства права», «державності», «політичної та соціальної участі», «політичної та соціальної інтеграції».

Тренд до відносної стабілізації процесів демократизації в країні, який окреслився в 2006 – 2017 роках, свідчив про дві суперечливі тенденції. З одного боку, помітна консолідація демократії як процес «перетворення випадкових систем, розважливих норм та непередбачуваних рішень, що виникли протягом переходу на стосунки співпраці та змагання, що заслуговують на довіру» [7, с. 78]. Одним із підтверджень слугував той факт, що зміна влади, яка відбулася в 2006 та 2010, 2012 роках, істотним чином не відобразилася на флуктуації, що досить симптоматично і потребує глибшого аналізу. Характерно, що в 2006 – 2010 і 2012 – 2017 роках правлячою партією залишалася Смер – СД.

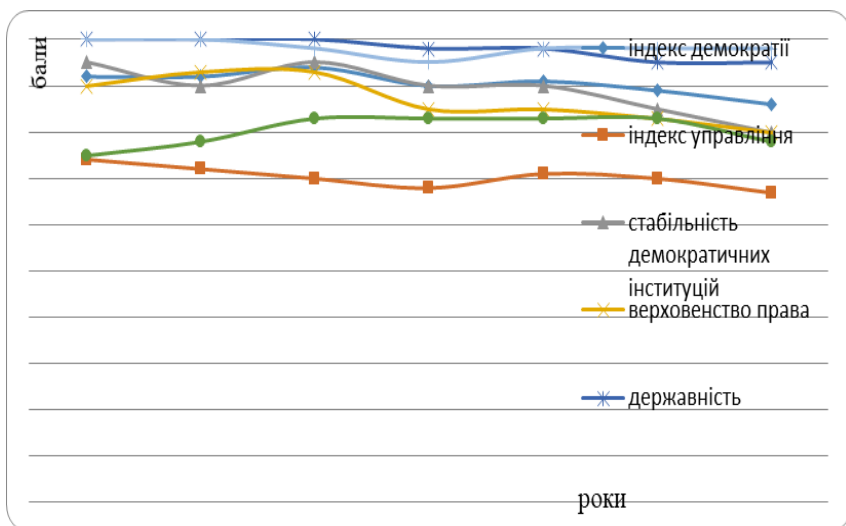

Рис. 19 Індикатори демократії в Словаччій Республіці в 2006 – 2018 рр. [12]

Примітка: опрацьовані автором дані ВТІ.

З іншого боку, відсутність відчутно вираженої флуктуації в процесах демократизації свідчила про своєрідне «замороження» політичних змін у напрямі створення, розширення та солідаризування демократичних способів урядування. Тому важливо приділити більшу увагу як короткотерміновим виборам (контекстуальний підхід), так і стратегіям та підходам владної еліти до формування політичної системи (структурний підхід) у контексті досягнення ефективності функціонування інститутів та процедур демократії як і подальшої траєкторії та тривалості процесів демократизації. Поєднання структурних та контекстуальних підходів не є несумісним і дозволяє комплексно підійти до досліджуваного явища з урахуванням взаємозв'язків між соціальними агентами.

З появою на політичній сцені Смер – СД помітною стала відносна стабілізація політичної системи країни. Скажімо, якщо середньоарифметичний показник стабільності в 1996–2005 роках становив 0,87, то в 2006–2017 роках він зріс до 0,9. При цьому після 2006 року істотно зменшилася амплітуда коливань цього індикатора. Зокрема, в 1996 – 2005 роках найвищий скачок спостерігався в 1998

– 2000 роках і становив 0,52 бали, а в 2006 – 2017 роках найбільшу різницю в 0,26 зафіксовано в 2006 – 2008 роках [26]. Проте саме по собі значення індикатора «політична стабільність» ще не достатній аргумент для оцінки стану демократизації.

Доповнював загальну картину індекс політичної стабільності, змодельований *ВТІ*. Він демонстрував певні коливання показників у 2008, 2010 та 2014 роках, що хронологічно збігалось з проведенням парламентських виборів і свідчило про зростання конфліктності між-партійних відносин в електоральний період та поступове їх спадання в міжелекторальний [12].

На фоні відносно лінійного тренду демократизації індекс стабільності та додаткові індикатори дали підстави зробити низку припущень. По-перше, з приходом до влади партії Смер – СД простежувалося поступове зниження політичної стабільності в країні. При цьому така тенденція прогресувала в 2010 – 2017 роках. Із огляду на те, що подібні процеси виділялися в 2006 – 2008 роках, складається враження, що хвиля дестабілізації політичної ситуації була живильним середовищем для лівоцентристської Смер – СД. Це виглядало правдоподібно через те, що т. зв. «м'який» популізм став інструментом, що дозволяв її лідеру Р. Фіцо накопичувати політичний капітал.

Після парламентських виборів 1998 року, що привели до влади опозицію, відбулися позитивні зрушення в демократизації. В громадян істотно зросла можливість брати участь у виборах, а сама влада стала більш підзвітною з ознаками транспарентності, що було ознакою ліберальної демократії. Фактично з 2002 року, згідно з даними *WGI*, простежувався чіткий тренд до стабілізації індикатора «право голосу та підзвітність влади» на рівні 1. У той же час з 2002 по 2017 роки не простежувалося росту цього показника, незважаючи на перманентні зміни влади. Складається враження, що відбувалася не боротьба, а імітація боротьби сил стримування та стратифікації. Це досить симптоматично, оскільки не йшлося про стабілізацію демократичних процесів в аспекті прозорості, демократичності виборів та відкритості влади, а про їх призупинення на рівні 2002 року. Смер – СД не мала чітко структурованої опозиції, що дозволяло партії та її лідеру виступати стримуючим чинником у розширенні ліберальних прав та свобод громадян.

Дослідження ВТІ продемонстрували в 2006 – 2017 роках стадію високих значень індикаторів «вільні та прозорі вибори» та «права зборів/асоціацій». За означений період вони не опускалися нижче від максимальних 10 балів, що підтвердило тренд до стабілізації демократії. Жодна політична сила не ставила під сумнів альтернативи демократичним процесам та інститутам як суттєвої ознаки консolidованої демократії.

Проте демократизація, на думку У. Рейсингера, «належить до процесів політичних змін, що відбуваються у намаганні розширити та солідаризувати демократичні способи урядування» і де громадянам надається право вільного вираження поглядів [7, с. 79]. Таке право дозволяє їм заявити про вето щодо рішень недемократичного характеру законно обраних урядовців. Фактично йдеться про канали формування соціального капіталу для опозиції. У Словаччині індикатор «свобода вираження поглядів» досить суперечливий та нестабільний і вказував на найбільш проблемні зони в індексі політичної участі. Стадія стабілізації значень індикатора на рівні 10 балів простежувалася в 2006 – 2008 роках. Після того почалася регресія показника до 8 в 2012 році. З 2014 року індикатор зафіксований на рівні 9 балів. *Див. рис. 20.* Звуження прав громадян щодо вираження своїх поглядів певною мірою створювало перешкоди для формування сил протидіаги.

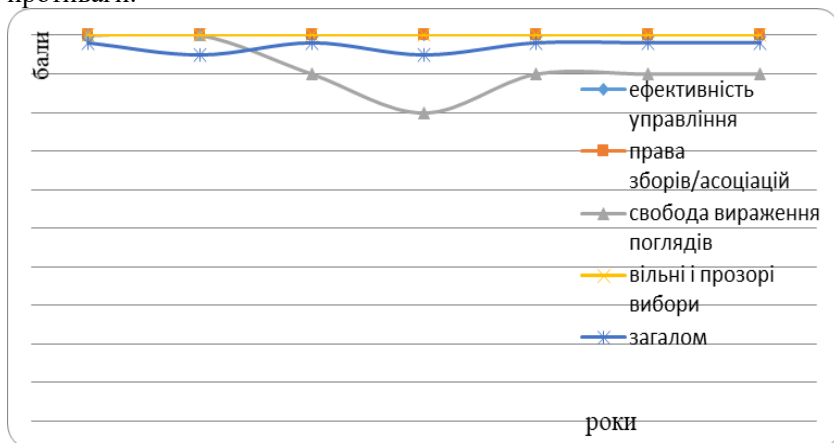

Рис. 20 Індекс політичної участі в Словаччій Республіці за період 2006 – 2018 рр. [12]

Примітка: опрацьовані автором дані ВТІ.

Загалом індекс політичної участі не зазнавав істотних змін. За весь аналізований період він опускався з позначки 9,8 до 9,5 в 2006 – 2008 та в 2010 – 2012 роках. Після 2012 року простежувалася його стабілізація на рівні 9,8. Характерно, що падіння показників збігалася з парламентськими виборами і початком правління більшості на чолі з Смер – СД. Це дозволяє розглядати цей соціальний агент силою стратифікації, а 2010 рік як біфуркаційну точку.

Додатковим аргументом на користь цього твердження став помітний регрес у лінії тренду індексу верховенства права, який простежувався з 2010 року. Після незначного підвищення цього показника з 9 в 2006 році до 9,3 в 2010 році відбулося поступове його падіння до 8,5 в 2012 році та 8 в 2017 році. *Див. рис. 21.*

Характерно, що серед агрегованих показників негативна динаміка найбільш виражено простежувалася в індикаторі «поділ влади». Якщо в 2010 р. його значення становило 10, то в 2012 – 2014 роках – 9, а в 2016 – 2017 роках опустилося до позначки 7. Мовою теорії соціального капіталу це означало, що правляча партія намагалася в недемократичний спосіб посилити свої позиції в політичному полі за рахунок конституційних змін, що в довготривалій перспективі підривало баланс стримування та протизаг в системі влади. Фактично Смер – СД через зміни параметрів демократизації (інституційний дизайн) поступово змінювала вектор та динаміку процесу, посилюючи флуктуацію.

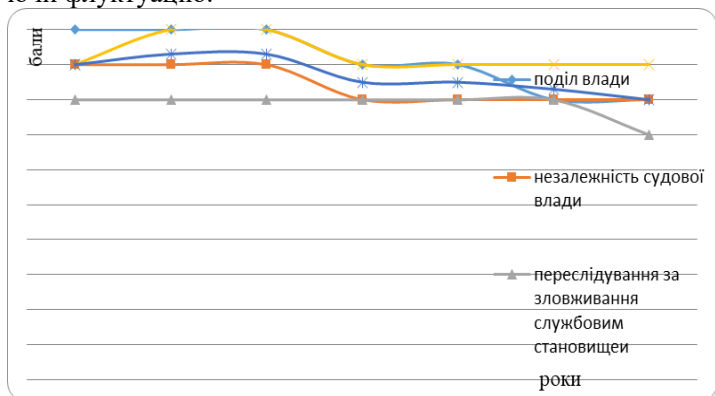

Рис. 21 Індекс верховенства права в Словаччій Республіці за період 2006 – 2018 рр. [12]

Примітка: опрацьовані автором дані ВТІ.

У 2003 – 2017 роках спостерігалось різке зростання політичного капіталу Смер – СД. Ріст популярності партії відбувався за рахунок т.зв. «м'якого популізму», що дозволило розширити свою присутність у політичному полі за рахунок як лівоцентристських, так і правоцентристських партій. Використовуючи механізм демократичних виборів та застосовуючи принцип більшості, Смер – СД демократичним способом вдалося контролювати законодавчу та виконавчу гілку влади, посиливши свої позиції в системі розподілу влади. Слабкість опозиції дозволяла флуктуацію в межах встановлених нових зі збереженням старих правил гри. Таку стратегію соціальних агентів добре ілюструє підхід П. Бурдьє щодо властивостей поля. Він вважав, що у полі відбувається постійна боротьба між тими, хто домінує, і претендентами на їх місце, що набуває різних форм. При цьому перші намагаються захистити монополію і виключити конкуренцію, а другі – зруйнувати перешкоди, що передбачаються правом входу у поле [2]. Розрізненість та організаційна слабкість опозиції в Словаччині дозволяла Смер – СД визначати ставки гри та специфічні інтереси, що змушені сприйматися тими, хто грав у цьому полі.

У цьому плані демократизація не була домінуючою стратегічною ціллю для Смер – СД. Слушною щодо цього є думка Н. Наталіні, яка розглядала політичну систему «як поле боротьби між правлячою елітою, що прагне зберегти свій контроль над розподілом специфічного метакapіталу держави і утримати легітимне насильство, та опозиційною елітою, яка вступає у боротьбу за цей контроль, проте має прийняти правила гри та основні ставки як ініціацію при вході у поле» [6, с. 73].

Висновки. Таким чином, для відтвореної за допомогою індикаторів у модельному вигляді трендової динаміки демократизації політичних систем країн Вишеградської групи характерні періоди флуктуації з фазами наростання та падіння. Визначено, що типовими точками флуктуації були парламентські вибори. Вони дозволяли агентам легітимно реалізовувати передвиборчу стратегію, змінювати в конституційний спосіб вектор демократизації; визначати коротко- чи довгостроковість реалізації стратегії правлячої партії чи лідера, які, за умови більшого обсягу сукупного суспільного капіталу, сприяли приходу до влади сил стримування або стратифікації, що і зумовлювало дисипативність демократизації політичної системи.

На основі аналізу тренду демократизації визначено реперні точки, що фіксували призупинення цього процесу і входження в фазу флуктуації. Такий стан системи визначений як результат досягнення певної рівноваги між владою та опозицією, пролонгації встановлених «правил гри», за якими сторони несли мінімальні трансакційні витрати, що супроводжувалося зниженням рівня міжпартійної конкуренції, інституційною стабільністю. Доведено, що після певної стабілізації наступав етап зниження рівня демократичності політичної системи до нової точки насичення.

Подальший процес демократизації залежав від вибору політичними акторами стратегій взаємодії: погодження та закріплення нових правил або їх зміни на користь опозиції. Тому динаміка демократизації залежала від множини замкнутих, взаємозв'язаних дій між владою та опозицією як її структурних елементів.

Зближення полюсів політичного поля супроводжувалося задіянням інститутів конструктивної взаємодії агентів, інституцій. Відтворення такого типу поведінки було раціональним в умовах розподілу політичного поля між двома політичними акторами. Впродовж політичної взаємодії вибудовується певна символічна матриця, яка існувала в уяві, відношенні, схемах і моделях мислення та поведінки, політичних оцінках і судженнях соціальних агентів. Висока полярність політичного поля здатна призвести до зміни процесів дивергенції на конвергенцію чи навпаки.

Шляхом договірних витрат та створення мереж, двом конкуруючим партіям вдавалося зберегти свої початкові переваги у вигляді накопичених суспільних капіталів. Це відбувалося за рахунок зменшення демократичного ефекту від створених політичних інституцій та через задіявання неформальних інститутів і практик, що виявлялося в стабільному рівні корупції, який істотно не змінювався після перезавантаження влади і дозволяв конвертувати політичний капітал в економічний як кінцеву ціль стратегій основних соціальних агентів. Відтворення політичних практик, зразків політичної поведінки в діях провладних та опозиційних партій та їх лідерів в умовах репозиціонування відбувалося й шляхом перенесення таких явищ, як зловживання службовим становищем, клієнтелізм та ін. Асоційований капітал дозволяв правлячій еліті швидко компенсувати витрати на виборчу кампанію та накопичувати економічний капітал як основну ціль конвертаційних стратегій.

Виявлено патерні взаємовідносини між владою та опозицією, в основі яких лежало намагання «законсервувати» диспозиції між двома протилежними полюсами та не допустити інших агентів до поділу політичного поля, що загалом негативно позначалося на параметрах демократизації. Дії двох домінуючих партій будувалися за принципом емерджентності. Відповідно до домінування в партійній системі двох політичних акторів з погляду теорії раціонального вибору та теорії конвертації суспільних капіталів дозволяло їм максимально контролювати політичне поле і робило механізм конвертації суспільних капіталів максимально контрольованим, замкнутим та непросторим.

Простежений зв'язок між станом демократизації та її параметрами. Зміна останніх визначалася залежністю від мети, типів і механізмів реалізації індивідуальних і групових стратегій провладних та опозиційних політичних агентів. Все це впливало на об'єктивну структуру політичного поля та визначало вектор демократизації (дивергенція чи конвергенція). З іншого боку, об'єктивна структура політичного поля з зафіксованими після виборів диспозиціями політичних агентів, правовими нормами, фіксувала вектор демократизації, що підкреслювалося ефектом дисипативності політичних систем.

Простежувався негативний тренд демократизації політичних систем. Оскільки домінуючі партії в основному сприймали демократичні ідеї та процедури, імітуючи міжпартійну конкуренцію, то флуктуація відбувалася повільно. Незначне, але постійне зниження рівня демократизації, за умов низького рівня соціального капіталу та невисокого рівня політичної участі, не дозволяло говорити про фазу біфуркації. Повільності цього процесу сприяла адаптації сил стратифікації до нових суспільно-політичних умов, не даючи приводу новим силам вирівнювання здійснювати активну електоральну мобілізацію. В результаті частина менш впливових партій починала грати за правилами домінуючих, посилюючи тим самим їх сукупний суспільний капітал.

У той же час у кожній із країн у силу різних диспозицій між полюсами та нерівномірності поділу політичного поля, виокремилися власні моделі взаємовідносин між владою та опозицією, що давали різний демократичний ефект. Приклад Угорщини демонстрував, що накопичення політичних ресурсів у правлячих партій, за умов низь-

кого сукупного капіталу в сил стримування, призводило до поступового переходу демократій до розряду дефектних, що супроводжувалося активізацією неформальних інститутів.

У Чехії маємо феномен, коли влада задавала параметри демократизації, які беззаперечно сприймала лояльна опозиція. Одним із них було встановлення балансу політичних сил і розподіл політичного поля з основним конкурентом за рахунок зниження рівня міжпартійної конкуренції. Слабкість ендогенного чинника вирівнювання компенсувалася посиленням ваги екзогенного. Йшлося про активні важелі впливу з боку ЄС на інституційне та інформаційне середовище а також прямий вплив на уряд.

Узагальнення і систематизація зібраних даних щодо динаміки демократизації та з'ясування причин змін конкретних агрегованих індексів дозволяло визначити основні підходи до побудови моделі демократизації політичної системи Польщі, взявши за основу взаємовідносини влади та опозиції. При цьому варто враховувати, з одного боку, появу двох антагоністичних партій, поведінка яких та стратегії конвертації суспільних капіталів визначали напрями та ефективність демократизації. Також відзначено високий рівень міжпартійної конкуренції при низькому консенсусі між політичними елітами. Зафіксовано, що сили стримування та стратифікації в міжелекторальний та електоральний період «гнали» за своїми правилами, прийнявши загалом демократичні принципи і не завжди виконували роль детермінанта демократичної консолідації. Політична практика показала, що репозиціонування сил мало наслідком перенесення зразків політичної поведінки партій із досвідом перебування при владі в нове політичне середовище. Відповідно, в одних умовах прихід до влади опозиції дозволяв виправити дефекти демократії, а в іншому їх поглибити. Типовим прикладом була діяльність консервативної ПіС.

Більш чітка картина взаємовідносин між політичними партіями, як чинниками демократизації, простежувалася через призму структуривання політичного поля. Той факт, що в партійній системі Польщі в 2005 – 2017 роках домінували дві політичні сили, підтверджував тезу П. Бурд'є, що будь-яке політичне поле прагне організуватися навколо опозиції між двома полюсами. В цьому випадку сторони сприймали демократію, декларували її цінності, проте намагалися знайти ідеологічні відмінності між собою, що розширювало їх стра-

тегічні можливості та дозволяло закріпитися на одному з полюсів політичного поля. Як результат – структура політичного поля не зазнавала істотних змін в умовах існування режиму «керованої конкуренції», який мав мало спільного з демократичною стабілізацією. Позиції партій залежали від того, що проповідували в межах політичного поля їх конкуренти. Антагоністичний характер конкуренції не дозволяв виробленню поміркованих, виражених підходів та часткової підтримки правлячої партії з боку її опонента. Це поступово підривало її легітимність і негативно позначалося на індикаторах стабільності діяльності демократичних інститутів.

Досвід Польщі, Словаччини, Угорщини свідчить, що причиною приходу до влади партії, за правління якої стали відчутними дефекти демократії, був популізм. Він дозволяв максимально швидко та ефективно реалізувати стратегію накопичення та конвертації суспільних капіталів. Популізм, за умов низької електоральної активності громадян, став причиною того, що правляча партія, навіть з результатом позитивної динаміки демократизації, могла втратити значну частину політичного капіталу, який переходив до популістської опозиційної партії.

Джерела:

1. Банс В. Порівняльна демократизація. Широкі та обмежені узагальнення. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред. Д. Гузіни; пер. з англ. Ю. Некрутенка. Київ: Ай Бі, 2003. С. 107 – 139.
2. Бурдые П. Некоторые свойства полей. *Альманах «Восток»*. 2004. № 11 (23). URL http://www.situation.ru/app/j_art_633.htm (дата звернення: 16.10.2018).
3. Вахудова М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 379 с.
4. Данилов Ю. Роль и место синергетики в современной науке. URL: <http://www.synergetic.ru/science/rol-i-mesto-sinergetiki-v-sovremennoy-nauke.html> (дата звернення 18.03.2018).
5. Лінц Х. Дж., Степан А. На шляху до консолідованих демократій. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред.

- Д. Гузіна; пер. з англ. Ю. Некрутенко. Київ: Ай Бі, 2003. С. 195 – 214.
6. Наталіна Н. Стратегії політичної конвертації суспільних капіталів у пострадянських державах: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Донецький нац. у-тет. Донецьк, 2008. 227 с.
7. Рейсингер У. Встановлення та зміцнення демократії. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*. Київ: Видавничо-поліграфічне ТОВ «Ай Бі», 2003. С. 77 – 106.
8. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.
9. Antoszewski A. System polityczny RP. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. 320 s.
10. Antoszewski A. Współczesne teorie demokracji. Warszawa: Wydawnictwo Sewmowe, 2016. 243 s.
11. Barber B. Dżihad kontra Mcświat / przeł. H. Jankowska. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA, 2007. 483 s.
12. Bertelsmann Transformation Index. URL: <https://atlas.bti-project.org> (дата звернення: 17.08.2018).
13. Bertelsmann Transformation Index. Country report. Poland. 2008. <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/pol/ity/2010/itr/ecse/> (дата звернення: 09.02.2017).
14. Dzwonczyk J. Polityczne aspekty rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce po 1989 roku. *Zeszyty Naukowe. Seria Specjalna. Monografie / Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie*. Kraków, 2009. nr 191. 251 s.
15. Freedom House. 2003. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2003> (дата звернення: 09.02.2021).
16. Gdula M. Nowy autorytaryzm. Warszawa: Wydawnictwo Krytyka polityczna, 2018. 112 s.
17. Grzymała-Busse A. Political competition and the politicization of the state in East Central Europe. *Comparative Political Studies*. 2003. Vol. 36, No 10. December. P. 1123 – 1147.
18. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. *The Worldwide Governance Indicators. Methodology and Analytical Issues*. 2017. URL: www.govindicators.org.
19. Levitsky S., Way L. The New Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. Vol. 31, No 1. 2020. January. P. 50 – 65.

20. Linz J., Stepan A. Problems of democratic transition and consolidation. Southern Europe, South America, and Post--Communist Europe. Baltimore--London, 1996. P. 2 – 15.
21. Mansfeldova Z, Guasti P. Parliamentary opposition in the Czech Republic. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/69c98acc-1ff0-4016-8e7d-89d6dc284028.pdf> (дата звернення: 18.03.2018).
22. Mokrzycki E. Bilans niesentymalny. Warszawa: WFiS PAN, 2001, 199 s.
23. Muller J. Co to jest populizm? / przeł. M. Sutowski. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017. 154 s.
24. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://infographics.economist.com/2019/DemocracyIndex/> (дата звернення: 09.02.2021).
25. Wnuk–Lipiński E. Socjologia życia publicznego. Warszawa: Scholar, 2005. 356 s.
26. Worldwide Governance Indicators. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>. (дата звернення: 18.03.2022).

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Мирослава ЛЕНДЬБЕЛ

Вступ. Повномасштабна агресія росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року і яка *de facto* є лише новим етапом триваючої російсько-української війни стимулює оцінити в нових безпекових умовах інструментальність тези про регіональну стійкість Центральної Європи, зокрема врахувати фактори, які її визначають. Із методологічного ракурсу розглядаємо Центральну Європу як (суб)регіональну міжнародну систему для підтримки стійкості якої є важливими зовнішні виклики та внутрішні ресурси, які можна інвестувати у розвиток або ж використати для нейтралізації загроз, критичних для її європейськості та цілісності як історико-культурного ареалу. Її географічні межі збігаються з територією колишніх європейських соціалістичних країн, які складають єдиний соціально-політичний регіон, зважаючи на поєднання дотичного розташування із спільною історичною спадщиною, набутою у післявоєнний період, коли були сформовані схожі політичні інститути, неформальні політичні практики, деякі культурні орієнтації. Для зручності і, враховуючи теоретичні розробки з теми, використовується термін «Центральна Європа», незважаючи на те, що відповідно до обставин та політичної кон'юнктури, його значення постійно змінювалося в ході розвитку історії. Позаяк Україна зробила свій остаточний геополітичний вибір – європейський та євроатлантичний – у 2014 році і утверджує його, протистоячи експансіоністській геополітичній агресії росії, то ми відносимо її до Центральної Європи, до якої вона тяжіє за багатьма соціально-політичними, культурними та економічними ознаками [34].

Вважаємо, що одним із елементів субрегіональної системи Центральної Європи є транскордонне співробітництво її регіонів та громад, хоча потенціал його дієвості для її стійкості не застосовується повною мірою. Парадокс полягає ще в тому, що згадана вище «нерозкритість» цієї взаємодії як транскордонного співробітництва (у

класичному тлумаченні Ради Європи) має водночас негативний і позитивний вплив на розвиток Центральної Європи загалом.

Із одного боку, брутальна агресія російської федерації проти України в лютому 2022 року шокувала дослідників територіального співробітництва в Європі, оскільки викрила хибність зовнішньополітичних ідей про те, що співпраця з москвою може зупинити її територіальний експансіонізм. Незважаючи на зміну геополітичного пасьянсу на континенті, моніторинг ситуації, що склався на зовнішніх кордонах Європейського Союзу з Україною, тобто у центральноєвропейському транскордонні вказує, що "транскордонне співробітництво та міжкультурний діалог живі та процвітають, незважаючи на численні виклики" [41].

Метою дослідження є з'ясувати політичні фактори, які визначали характер транскордонної взаємодії між громадами та регіонами в Центральній Європі з початком посткомуністичних трансформацій та європейської інтеграції та є сутнісними у період переформування системи міжнародних відносин у 2020-х роках.

Для досягнення цієї мети наша увага буде сфокусована на виконанні *таких завдань*:

- 1) визначити сучасні теоретичні підходи до вивчення політичних транскордонних процесів та інших політичних факторів, які впливають на цю форму міжнародних відносин загалом;
- 2) з'ясувати найбільш ефективну методологію, яку можна застосовувати для аналізу транскордонної взаємодії на внутрішніх та зовнішніх кордонах Європейського Союзу;
- 3) систематизувати фактори впливу, які впливають на політичний розвиток транскордоння та політичні чинники, які визначають характер транскордонної взаємодії, ефективність транскордонного співробітництва.

Зауважимо, що для написання цього розділу монографії нами було частково узагальнено та використано попередні авторські публікації.

Сучасний теоретичний фон дослідження політики у транскордонні. Поняття «кордон», яке є засадничим для аналізу транскордонної взаємодії має давні традиції застосування, що зумовило формування багатьох підходів до розуміння сутності цього феномену, зміст яких визначався історичним контекстом та метою – соціально-економічною, культурно-історичною, зовнішньополітичною,

іншою – для використання. Цілком можна погодитися з тезою, висловленою Р. Гуо, що «штучні бар'єри та кордони є одним із найбільших винаходів людської цивілізації. Ці бар'єри та кордони зумовили існування світу, розділеного на різні суспільства та економіки; з методологічної точки зору, вони можуть слугувати інструментом, який пояснює дуже складний феномен двосторонніх, трьох-сторонніх відносин чи навіть багатосторонню дилему сучасного світу» [13].

Не ставимо перед собою мету систематизувати усі версії розуміння явища кордону, яке належить до базових у дослідженні географії, міжнародних відносин, політології, соціології, політичної історії та інших сфер. Вважаємо більш доцільним та актуальним узагальнити розуміння кордону як інструменту інтеграції європейського континенту навколо Європейського Союзу.

З початком посткомуністичних трансформацій на зламі 1980-1990-х років вивчення кордонів вже не пов'язувалося виключно з військово-політичними, міждержавними відносинами або ж функціонуванням етнокультурних ареалів на межі двох чи більше країн. Цей феномен почав сприйматися через призму ліній розмежування різних просторових масштабів – локального, регіонального, супранаціонального чи навіть глобального. Кордони вже досліджувалися як система розмежувань, включно помітних природних кордонів та невидимих соціальних, культурних, лінгвістичних та міжконфесійних меж на різних географічних рівнях, метою яких є означити поділ на «нас» та «їх» [17].

Однак беручи до увагу стрімкі зміни в існуючій системі міжнародних відносин, свідками чого ми є, чисельні випадки порушення суверенітету держав, крайнім проявом чого є повномасштабна агресія росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, «кордон» знову доцільно сприймати також у його класичному розумінні – як невід'ємну частину концепції державного суверенітету, зокрема принципів недоторканості території, права народів на самовизначення.

Також наприкінці ХХ століття набули популярності у науковій літературі поняття *"пограниччя"*, *"прикордоння"*, *"транскордоння"*, що пояснюється переходом від парадигми розвитку в контексті функціонування *"національних держав"*, ієрархічного управління та просторових структур до моделей детериторіалізації, денационалізації та

глобалізації. Не зосереджуючись на систематизації змісту усіх згаданих вище понять, обираємо як найбільш відповідний для потреб даного дослідження концепт *«транскордоння»*. Водночас його позначаємо як *контактну зону між прикордоннями сусідніх держав, в межах якої актори формують локальні соціально-політичні практики*. При тім, погоджуємося з авторкою цього підходу С. Коч, що транскордоння є соціально-політичною та ментальною конструкцією, яка виходить за межі класичного концепту «держава – нація – територія» [18].

Враховуючи теоретико-методологічні обставини та сучасну політичну, ба більше, геополітичну ситуацію, фокус зміщено з вивчення винятково функціонування державних кордонів та етнокультурних ареалів до аналізу різноманітних – економічних, політичних, управлінських, лінгвістичних, культурних, соціально-просторових, географічних, екологічних – феноменів на місцевому та регіональному рівнях, які структурують функціонування та розвиток межуючих суспільства. При тім студії кордону використовують *міждисциплінарний підхід*, який застосовує, окрім політичної науки, методологію географії, соціології, економіки, міжнародного права, а також широкого спектру гуманітарних наук: історії, антропології, релігієзнавства та інших.

Ускладнення понятійного апарату та теоретичного фону, пожвавлення процесів демократизації, європейської інтеграції та децентралізації стали передумовами формування наприкінці ХХ століття окремого наукового напрямку – *«Дослідження кордону» (Border Studies)*, – який є пов'язаним з вивченням зон, які розділені кордонами (англійський відповідник – *«border»*) як демаркаційними лініями між владними суб'єктами. Основними темами для аналізу є суверенітет над прикордонням та пошук оптимальної моделі врядування ним, вплив культурних факторів на розвиток транскордонних політичних процесів, націоналізм, транскордонна безпека, формування «порядку» на кордонах. Активно використовується *концепція політичних режимів*, зокрема «транскордонних політичних режимів», які гіпотетично, зокрема неоавторитаризм можуть поширюватися через кордон. У випадку європейського континенту дослідження кордону також фокусує особливу увагу на вивченні *політики ЄС щодо транскордонного співробітництва*, зокрема в категоріях «управління», «розвитку» [4].

Зокрема завдяки зусиллям Дж. В. Скотта для дослідження транс-кордонної взаємодії застосовується *концепція «бодеризації»*, яка наголошує на соціо-політичному значенні кордонів всередині і назовні Європейського Союзу. На відміну від усталеному аналізу кордонів як фізичних демаркаційних ліній між державами, які функціонують відповідно до визначених міжнародно-правових засад, «бодеризація» фокусує увагу на щоденному конструюванні кордонів між суспільствами завдяки ідеології, соціо-політичним дискурсам, політичним інституціям, політичній культурі, які в свою чергу, визначають присутність чи ефективність транскордонного співробітництва. Іншим вимір «бодеризації» стосується зовнішніх кордонів ЄС, де ця політика є складовою стратегії інтеграції, розширення та регіональної співпраці [40].

Притім у західних соціально-поведінкових науках та культурології розвиваються також *Boundary Studies*, що концентрують увагу на дослідженні символічних, уявних меж між спільнотами, їх соціо-культурних відмінностей, причин, що їх зумовили, тобто термін *boundary* у цьому контексті означає межу між культурами [16].

Знову ж таки не зосереджуючи дослідницькі зусилля на аналізі та систематизації всього різноманіття концепцій та визначень транскордонного співробітництва використаємо те, яке є ефективним інструментом для аналізу його політичних аспектів. Отже, термін «*транскордонне співробітництво*» використовуємо для означення *процесу побудови та розвитку добросусідських відносин між місцевими органами влади та зацікавленими сторонами по різні боки кордону з метою подолання і попередження існуючих проблем та стимулювання гармонійного розвитку межуючих громад та регіонів* [7].

Концепт транскордонного співробітництва, зокрема після його міжнародно-правового оформлення Європейською рамковою конвенцією у 1980 році використовується виключно у позитивних змістовних конотаціях як діяльність, яка має добросусідські відносини. Тому доцільно стисло проаналізувати більш широке поняття, яке визначає процеси, що відбуваються у транскордонні, а саме концепт «*транскордонної взаємодії*». Як зазначає С. Устич, «транскордонна взаємодія може виникнути між індивідуальними (окремими громадянами держав) та спільнісними (скажімо, націями, народами) суб'єктами, бути двосторонньою (відносини між двома сусідніми на-

родами) чи багатосторонньою (відносини між блоками держав), організованою (до прикладу, – офіційний візит делегації) і стихійною (до прикладу, мисливці, збирачі – в минулі часи; неорганізовані туристи, "човники", нелегальні мігранти тощо – в сучасних умовах), санкціонованою (наприклад, узгоджений переліт через повітряний простір) чи незаконною (як-то порушення кордону та вторгнення в суверенний простір) і т. д.» [47, 119].

Також варто наголосити, що прибічники комплексного дослідження кордонів також ефективно застосовують вже апробований для аналізу соціально-політичних просторових явищ інструментарій. *Неоінституціоналізм* є основним методологічним підходом, який можна використовувати для вивчення політичних процесів, що розвиваються на локальному/регіональному рівні, який є засадничим для транскордонного співробітництва, оскільки дозволяє врахувати вплив як формалізованих політичних структур, так і неформальних правил політичної взаємодії.

Прибічники неоінституційного підходу визначають формальні інституції та організації як ті, що мають законну владу в політичній системі, тоді як неформальні інституції – це ті, що визначаються як угоди між окремими особами, звичаї, традиції чи моральні кодекси. Хоча правові норми можна швидко змінити, історичний розвиток і культурні моделі перешкоджають зміні правил, розроблених неформальними інституціями та всередині них [31]. А саме неформальні правила та практики є важливими стимулами чи перешкодами для розвитку транскордонного співробітництва.

Також актуальним є питання визначення *акторів транскордонного співробітництва*, діяльність та вплив яких визначає соціально-політичний фон та спрямування розвитку європейського прикордоння. Можна їх класифікувати за критерієм географічного масштабу та правової сутності, виділяючи *урядові структури національного та субнаціонального рівнів, міжнародні організації урядового та неурядового характеру, структури громадянського суспільства, бізнес* [29]. Серед неурядових акторів, що мають вплив на транскордонні процеси, зокрема у мультинаціональному регіоні, яким є, до прикладу Карпатський, та вся Центральна Європа загалом, окрім класичних, слід виділити *національні та етнічні рухи, спільноти експертів та науковців, які формують публічну політику та/чи надають технічну експертизу в рамках реалізації міжнародних*

проектів. Після формування єдиного «безкордонного» простору в межах ЄС у транскордонних процесах зросла роль субнаціональних органів влади, оскільки виникла можливість використовувати європейські ресурси та об'єднувати внутрішні можливості для ініціювання та реалізації спільних проектів розвиткового характеру без надмірного залучення чи погодження з національними урядами. При тім потрібно враховувати, що у Європі після геополітичних змін, зумовлених розпадом Радянського Союзу та соціалістичного табору, кордони у центральноєвропейському регіоні стали еластичними: характер взаємодії між сусідніми прикордонними громадами змінився у залежності від режиму перетину державного кордону між ними [14].

Однак новітні загрози міжнародній стабільності на кшталт пандемії, піднесення націоналізму, зростання ксенофобії, розширення масштабів та форм нелегальної транскордонної взаємодії (торгівля людьми, нелегальна міграція, контрабанда товарів, перевезення наркотиків) і, насамкінець, російсько-українська війна зменшили позитивний потенціал транскордонного співробітництва і роль місцевого самоврядування у його стимулюванні як такого, що не має повноважень та ресурсів, щоб реагувати на сучасні виклики. Більше того, останні дослідження все більше фокусуються на ролі наднаціональних акторів транскордонної взаємодії, так званого *метаврядування*, що реалізується на європейському континенті такими інституціями як ЄС, Ради Європи, субрегіональними організаціями (ініціативами) на кшталт Центральноєвропейської ініціативи, Люблінського «трикутника» та іншими.

Водночас вже з початку цього століття питання впливу на транскордонну взаємодію розглядається через призму концепту «*мережі транскордонних акторів*», які, в свою чергу, характеризуються високим рівнем невизначеності та тимчасовості, зважаючи на присутність конфліктних ліній у відносинах між країнами, що поділяють спільний кордон, ймовірними розбіжностями в обсягах компетенцій регіональних та місцевих органів влади, частою зміною очільників управлінських структур. Тому науковці пропонують здійснювати систематичну оцінку існуючих транскордонних мереж у форматі колективного демократичного процесу аналізу та обговорення складу учасників цієї взаємодії. Інший підхід пропонує здійснювати формування інституційної карти транскордонного співробітництва, що

позначає учасників/акторів взаємодії, і може не співпадати з переліком організацій, залученими до реалізації національних пріоритетів розвитку [45].

Враховуючи важливість визначення акторів транскордонного співробітництва, інструментальним для «Дослідження кордонів» є *елітарний підхід*. Місцеві/регіональні політичні еліти активно сприяють створенню демократичних моделей публічного врядування, точніше, демократичної «власності», а саме місцеве самоврядування є основним майданчиком для налагодження транскордонного співробітництва. Еліти можуть формувати політику, для втілення якої вони мають повноваження, незважаючи на залежність від інституційних умов, створених національним законодавством, соціально-економічної ситуації в громадах, а також політичних і культурних орієнтацій мешканців.

Сучасна європейська школа дослідження кордонів, зокрема після розширення ЄС на Схід значну увагу приділяє *інтересам регіональних еліт*, які вони просувають в рамках їх транскордонної співпраці, відносинам регіональних акторів з національними урядами, факторам підтримки чи розвитку регіональної ідентичності і, водночас, європеїзації взаємин через кордон [7]. Адже регіональний розвиток є процесом складним та структурованим, який вимагає постійної модернізації інституційної бази співпраці, розвитку міждержавного діалогу, покращення взаємодії та порозуміння між регіональними представниками, зокрема, громадськими організаціями, приватними підприємствами та соціальними групами. Успіх даного співробітництва полягає у партнерстві, демократичних принципах управління та планування.

Запроваджуючи елементи елітарного підходу, ми маємо сприймати *місцеву/регіональну еліту* як групу, яка має пріоритетний вплив на прийняття політичних рішень у місцевій громаді чи на регіональному рівні, необхідний рівень автономії від інших типів еліт, і функція якої полягає в організації процесу управління. Відповідно до наведеного вище статусного методу саме самоврядування виступає основою інституціоналізації місцевої/регіональної еліти. Корпус мерів, губернаторів, радників, керівництво партії та місцеві осередки складають структуру місцевої/регіональної еліти загалом, хоча її склад може бути змінений.

Для розуміння мотивацій мешканців прикордоння впливати на місцеву владу чи самим безпосередньо залучатися до налагодження транскордонної взаємодії у різних форматах або ж, принаймні, для розуміння оцінки співробітництва місцевого самоврядування сусідніх країн громадянами важливо застосовувати концепт *політичної культури*. Поняття політичної культури, запроваджене у дослідницький обіг у 1960-х роках і потім дещо призабуте під впливом інституційного погляду на сутність політики, "відродилося" через два десятиліття як результат процесу демократизації, що розпочався в країнах Південної Європи та Латинської Америки. Згідно з класичним визначенням, цей феномен має три аспекти, або, точніше, форми орієнтації людини на політику – когнітивний, емоційний (афективний) та оціночний [1].

Політична культура розглядається як складова місцевої/регіональної політичної системи, поряд із відповідними інститутами публічної влади та політичною інфраструктурою, яка включає місцеві осередки політичних асоціацій та позапарламентські політичні сили [25]. Про можливість виокремлення локальних (регіональних) політичних субкультур заговорили прихильники теорії політичної культури в останній чверті XX-го століття: такі дослідження були проведені в США в рамках вивчення міської політики [42]. Прихильники комунітаризму вважають, що в малих громадах можлива ситуація, коли "ті, хто керує, можуть бути "нами", але не завжди "ними". Іншими словами, громадянське суспільство розглядається в громадах як щось, що не протистоїть "ворожому політичному всесвіту", а має свободу участі в місцевому самоврядуванні, і саме ця якість впливає на культурні орієнтації мешканців [25].

Водночас культурні орієнтації громадян визначаються і зовнішніми чинниками, зокрема міжнародними, головним з яких для мешканців "старого континенту" є *європеїзація*. Теорія європеїзації, що розглядається як процес розробки, інституціоналізації та поширення формальних і неформальних правил, практик, політичних парадигм, стилів політичної поведінки, а також спільних ідеалів і цінностей, які спочатку були вироблені в рамках політичного процесу в ЄС, а потім додані до інститутів національного політичного середовища, є ефективним методологічним підходом в сучасній політології та публічному управлінні. Крім того, вона слугує інструментом реалізації політики та домінуючої ідеології [38].

Для концептуалізації явища *європеїзації*, окрім вже згаданого підходу С. Раделлі, ми можемо прийняти позицію, що воно має декілька вимірів, включаючи наступні: 1) процес розширення ЄС; 2) розвиток європейських наднаціональних структур управління; 3) впровадження європейських процесів у національні політичні системи; 4) експорт форм політичної організації; 5) проект політичного об'єднання Європи [32].

Національні політики, включно транскордонного співробітництва, які дотримуються стандартів ЄС та Ради Європи, часто сприймаються як вимушений тобто стимульований чи регламентований європейськими інституціями процес. Дослідники також беруть до уваги ймовірність різних наслідків адаптації суспільств до наднаціональних норм і потенційну шкоду від впливу національних тенденцій на європейський політичний процес (підхід "знизу вгору"). Оскільки імплементація вимог ЄС може мати різні наслідки, некоректно ототожнювати європеїзацію зі зближенням політичних систем європейських держав, яке може відбуватися під впливом інших "неінтеграційних" процесів, а також з їх гармонізацією. Спільний правовий розвиток також має "м'які" рамки, які складають значну його частину [11].

Загалом вивчення наслідків інтеграції центральноєвропейських країн до ЄС упродовж останніх двох десятиліть дає підстави для висновку, що європеїзація дійсно сприяє змінам у політичній культурі громадян і зокрема політичних еліт на користь більш проактивної позиції щодо впливу на національні політичні процеси [12].

У вивченні практики *транскордонного співробітництва* на кордонах України та в Європі важливо фокусуватися на певних його *рівнях*, визначених за об'єктною ознакою, тобто за критерієм спрямування спільних «через-кордонних» дій. Розпочнемо з того, що серед науковців-юристів та практиків-управлінців прийнято використовувати для визначення *транскордонного співробітництва* дефініцію, запропоновану Європейською рамковою конвенцією про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (від 21 травня 1980 року), а саме, що це «*будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовле-*

ностей», тобто об'єктом цієї взаємодії визначена діяльність, метою якої є налагодження партнерства, що є достатнім у контексті змісту міжнародно-правового документу [9]. Водночас, представники *Border Studies* спробували більш сфокусовано виділити завдання (*об'єктні рівні*), заради реалізації яких потрібно налагоджувати «добро-сусідські стосунки», використовуючи для конструювання концепції практичний досвід післявоєнної Європи.

Перший підхід можна визначити як *соціально-економічний*, і відповідно до нього, основною метою транскордонної співпраці є створення якісних умов проживання громадян по обидва боки кордону. Життєвий простір громадян, які проживають у прикордонних регіонах, не обмежується національною територією, але й забезпечується транскордонними ринками товарів і послуг, транскордонними контактами [28, 63].

Інший ракурс взаємодії пропонує *соціокультурний підхід*, за яким транскордонний регіон є складним багатшаровим соціокультурним простором з особливостями і закономірностями розвитку всередині національної культурної сфери. У транскордонному просторі є можливим діалог культур, результатом якого є стирання меж між ними, навіть, культурна асиміляція, водночас, негативним наслідком цієї взаємодії може бути «розчинення», зникнення певної культури

Політичний підхід сприймає згадану форму міжнародного спілкування як прояв транскордонного регіоналізму, під яким потрібно розуміти «просторово інтегровану форму політичного співробітництва і розв'язання проблем, яка перетинає кордони національних адміністративних практик і намагається сформувати, всупереч цим кордонам, усвідомлення зв'язаності, взаємозалежності та спільних інтересів» [43].

Нарешті, вартим уваги є *соціологічний підхід*, в рамках якого робиться наголос на сприйнятті транскордонної взаємодії як соціального інституту; суб'єктами соціальної взаємодії є місцеві спільноти, які, у такий спосіб, бажають задовольнити спільні потреби у безпеці та комфортному середовищі проживання.

Слід вказати, що всі згадані вище підходи є взаємодоповнюючими і такими, що лише у комплексі формують матрицю узагальненого досвіду транскордонного співробітництва та потенційних напрямів його розвитку.

Оскільки вочевидь для досягнення мети і завдань цього дослідження нами буде використовуватися політичний підхід до аналізу транскордонної взаємодії, то постає питання виявлення декількох *модерних теоретичних концепцій, які сприятимуть вивченню політичних процесів у центральноєвропейському транскордонні упродовж останніх десятиліть.*

Зокрема, з академічної перспективи, цілісне бачення розвитку транскордоння з позицій не лише інституційних рамок функціонування державного кордону чи виключно правових засад транскордонного співробітництва заклав Дж. В Скотт, В. Попеску, просуваючи *концепцію «межування» (bordering)*, яка акцентує на соціально-політичних аспектах кордону. Межування є щоденною практикою конструювання кордону (кордонів) між громадами/спільнотами/групами, використовуючи ідеологію, дискурси, політичні інститути, відносини та інші політичні феномени. Сприймаючи цю реальність, інститути ЄС враховує соціально-політичне значення кордонів під час вироблення політики сусідства та розширення [40]. При тім процеси глобалізації, інтеграції, комунікації сприяють нейтралізації ефекту кордону, межовості, об'єднуючи управлінські структури та процеси, бізнес-активність, громадські ініціативи, спільноти, і цей процес можна означити терміном «*усунення меж*» (*debordering*) [35]. Насправді, досвід розвитку транскордоння в Європі, зокрема центральноєвропейського демонструє, що обидва процеси відбуваються одночасно, однак у певний відрізок часу чи у відносинах між певними суб'єктами транскордонної взаємодії більш вагомим є один із них.

Також сучасний політичний вимір транскордонних процесів частиною науковців сприймається як варіант так званої «*мобілізації діаспори*» тобто використання політичними акторами факту, що, як правило, кордони розділяють етнічну більшість та меншину (меншини) і цією ситуацією можна скористатися для отримання політичних дивідентів впливу або ж навіть для з'ясування геополітичних стосунків [48]. Водночас була розроблена концепція *транснаціональної політичної дії*, яка зосереджувалася на варіантах політичної дії етнічних меншин та їх материнських держав, зокрема чинників, які визначають ці сценарії [3].

Загалом упродовж останніх років дослідження кордону відбувається у симбіозі з більш широким міждисциплінарним нап'ям

мом, а саме *транснаціоналізмом*, відповідно до якого розлогий набір економічних, соціально-культурних, політичних практик у різних комбінаціях впливає на відчуття приналежності людини до певної території, громадянство та етнічність, змінює її прагнення, уявлення та щоденні політичні рішення [44].

Підсумовуючи стверджуємо, наукове поле дослідження транс-кордонного співробітництва у Європі є безмежним у західних і не тільки соціально-поведінкових науках, що цілком виправдано, беручи до увагу епоху децентралізації, яка розпочалася після Другої світової війни і мала наслідком, поміж інших, надання повноважень на ведення «локальної» міжнародної діяльності місцевому самоврядуванню, формування об'єктивних умов для розвитку партнерства чи подолання латентних конфліктів «через кордон» для бізнесу, громадянського суспільства, звичайних громадян.

Методологія аналізу політичної транскордонної взаємодії на внутрішніх та зовнішніх кордонах Європейського Союзу.

Експерти *Ради Європи* (далі – РЄ), яка, як відомо, є творцем міжнародно-правових рамок для розвитку транскордонного співробітництва, систематизатором успішних європейських транскордонних інституційних практик вважають, що цей процес *per se* є позбавленим владної політики, оскільки не має на меті децентралізацію влади до місцевих/регіональних властей, функціонуючих біля кордону. Його завданнями є *краще виконання місцевими властями своїх повноважень для соціально-економічного розвитку прикордоння, надання якісних послуг громадянами та задоволення їх культурних запитів, зокрема у міжетнічному контексті, а загальною метою діяльності – подолання ефекту периферійності*. Периферійність має серед інших негативних ефектів також низький рівень демократичної участі громадян, зумовлений в тому числі і низькою інституційною ефективністю органів влади, взаємні негативні стереотипи жителів прикордоння тобто вочевидь політичні наслідки.

Позаяк експерти РЄ визнають, що, незважаючи на спрямованість транскордонного співробітництва на задоволення соціально-економічних та національно-культурних запитів мешканців прикордоння, воно має політичний вимір, позаяк реалізовується політичними акторами – регіональними та місцевими органами влади, – а також на його розвиток впливають «позатранскордонні» чинники, то варто ці політичні фактори систематизувати. Запропонований РЄ *набір*

факторів впливу на політичний вимір транскордонного співробітництва був нами доповнений, зокрема за рахунок додавання нових сфер, а саме *сфери безпеки та суто політичних факторів*, які виникають у контексті транскордонної взаємодії зацікавлених сторін та іншими нововведеннями (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Фактори впливу на політичний вимір транскордонного співробітництва

Сфера	Фактор
Історія	Тривалість існування міждержавного кордону (тривалий період функціонування; нещодавно встановлений)
	Трактування історії між межуючими суспільствами (спільне чи протилежне)
	Територіальність (суцільний чи фрагментований)
	Інші історичні фактори
Етнічність та культура	Етнічні меншини та етнічність меншканців загалом
	Мова
	Релігія
	Інші культурні фактори
Економіка	Рівень соціально-економічного розвитку
	Співпраця чи конкуренція між бізнесом, що проводить діяльність у прикордонні
	Доступ до державної фінансової підтримки чи її відсутність
	Переваги від близькості кордону (так звана «прикордонна торгівля», «прикордонна економіка»)
	Інвестиції у розвиток інфраструктури чи їх відсутність
	Інші економічні фактори
Зацікавлені сторони	Соціально-політичні, соціально-культурні актори
	Економічні актори
	Адміністративні актори
	Інституційні актори
	Схильність акторів «по різні сторони» кордону до співпраці

	Інтеграційні об'єднання, міжнародні урядові та неурядові організації
	Координація діяльності різних зацікавлених сторін
	Інші специфічні фактори
Право	Рівень (де)централізації у державі
	Владні поноваження та компетенції місцевого самоврядування
	Дво- та багатосторонні зовнішньополітичні угоди
	Членство чи інші договірні відносини з Європейським Союзом
	Стан договірних відносин між сусідніми державами
	Правові рамки функціонування державного кордону
	Інші правові фактори
Безпека	Нелегальна міграція, торгівля людьми, шукачі захисту/біженці
	Контрабанда, наркотрафік, інші форми транскордонної злочинності
	Етнополітична стабільність
	Екологічні загрози
	Тероризм
	Інші безпекові фактори
Політика	Пріоритети національних урядів, місцевих/регіональних органів влади у відносинах з сусідніми державами, громадами/регіонами
	Спадкоємність політики транскордонного співробітництва після місцевих/регіональних виборів
	Присутність партій етнічних меншин чи інших політизованих етнічних представництв
	Геополітична ситуація у регіоні
	Інші політичні фактори

Джерело: Cross-border Cooperation Toolkit (2012) [7] та авторські напрацювання.

Вважаємо, що факторний аналіз, розроблений експертами, науковим середовищем Ради Європи є ефективним методологічним інс-

трументом для аналізу політичних аспектів транскордонної взаємодії у центральноевропейському транскордонні, зокрема тих, які визначають політичний розвиток транскордоння та політичних чинників, які визначають характер та ефективність транскордонного співробітництва.

Систематизація факторів транскордонної взаємодії у Центральній Європі. Варто проілюструвати, яким чином можна застосувати згадану вище методику і якими є висновки, зроблені на основі цієї систематизації на прикладі аналізу досвіду транскордонної взаємодії між центральноевропейськими країнами, зокрема з Україною. Зауважимо, що значна частина чинників дублюються у різних факторних сферах, що є цілком виправданим, беручи до уваги взаємопов'язаність різних сфер розвитку транскордоння та різноманітні інтереси зацікавлених акторів взаємодії. Окрім того, метою цього дослідження не є проілюструвати усі з багатьох факторів, але лише найбільш вагомі для центральноевропейського прикордоння та досліджені науковцями. Нами був свідомо випущений аналіз економічних факторів, які потребують більш прискіпливого статистичного аналізу та моделювання, а також об'єднано сфери історії та культури.

Історія та культура (тривалість існування міждержавного кордону; трактування історії; територіальність; етнічність, етнічні меншини, мова, релігія)

Як вже було відзначено нами у попередніх публікаціях, у Центральній Європі поряд з величезним ресурсом добросусідства, співробітництва та субрегіональної інтеграції, складовою якого може бути транскордонне співробітництва, присутнім є й конфліктогенний потенціал. Він зумовлений поряд з історичними також культурними факторами, які насправді є щільно взаємопов'язаними. Періоди співіснування у складі одного й того самого державного утворення (Угорське королівство, Австрійська імперія, Австро-Угорщина, Чехословацька республіка та інші) різних *етнічностей*, які остаточно сформували національні держави всередині ХХ століття, привели до формування латентних конфліктів, зумовлених зміною лінії кордонів після Першої та Другої світових воєн, етнопсихологічними артефактами відносин «панування – підпорядкування» у складі попередніх державних утворень, релігійними тертями, певних негативних стереотипів сприйняття. Відсутність вироблених єдиних засад куль-

турної політики, нестача діалогу щодо питань ідентичності, єдиних центральноєвропейських цінностей не сприяють транскордонному співробітництву [21].

У поліетнічному транскордонні, яким є де-факто весь регіон Центральної Європи формат використання *мови етнічних меншин* в країні їх проживання може бути стимулом для транскордонної співпраці, однак часто створює перешкоди, ба більше – загрози для етнополітичної стабільності. Під нею слід розуміти збереження сталих відносин між сусідніми державами, на території яких (здебільшого у прикордонних ареалах) проживають одні й ті самі етнічні меншини [2].

На жаль, у центральноєвропейських державах – більш чи менш випукло – функціонують ірідентистські групи, організації та рухи, які визначають своєю метою реалізацію історично-імперських, національно-культурних амбіцій. Якщо у випадку з Польщею у 2010-2020-х роках ця тенденція не є виразною, то у Румунії та Угорщині маємо постійні приклади ситуативного підживлення місцевої самоврядності аж до програм автономізації в українських прикордонних регіонах (Закарпатська, Чернівецька області). На практиці зацікавлені суб'єкти використовують матеріально-фінансову підтримку «материнських» організацій етнічних громад, інформаційну пропаганду, практику біпатризму, антиукраїнську риторичку тощо [34].

Типовим прикладом дихотомії між потенціалом транскордонного співробітництва та *етнополітичними викликами*, зумовленим, зокрема, фактором обсягу використання угорської *мови* у освітніх закладах, є прикордоння Закарпатської області України, яке межує з Угорщиною. З одного боку, Угода про асоціацію між Україною та ЄС відкрила для україно-угорського транскордоння нові програмові та фінансові можливості, які доповнили вже традиційні з середини 2000-х років інструментами Східного Партнерства та фінансові програми Угорщини для здебільшого угорськомовних установ та бізнесу українського Закарпаття. З іншого, після прийняття у вересні 2017 року Закону України «Про освіту», який поставив під сумнів можливість збереження для представників угорської етнічної спільноти модель здобуття освіти виключно рідною мовою на всіх рівнях та ступенях (так звана модель «від дитячого садка – до університету»), несприйняття нових пріоритетів мовної політики в Україні урядом Угорщини, більшою частиною лідерів угорської меншини

сформувала загрозу для етнополітичної стабільності в транскордонні і зменшила конструктивний вимір співпраці між громадами та регіонами [23].

Взагалі політика Угорщини щодо підтримки закордонних угорців у центральноєвропейському (Карпатському) регіоні провокує найбільше етнокультурних та етнополітичних конфліктів, оскільки включає і вимоги до урядів сусідніх держав щодо змісту їх законодавства про *менишини, мову, підтримку освіти та культури*, передбачає стимулювання політичної суб'єктності угорських спільнот у форматі активного функціонування етнічних партій, політизованих національно-культурних товариств [21].

Зацікавлені сторони (соціально-політичні, соціально-культурні актори; економічні актори; адміністративні актори; спеціалізовані інститути транскордонної співпраці; університети, наукові інститути, установи з досліджень та розвитку; інтеграційні об'єднання; міжнародні урядові та неурядові організації, фонди та інші донори).

Відповідно до визначення М. Перкманна, транскордонне співробітництво можна розглядати як агрегований результат створення різних децентралізованих інституцій за можливої участі акторів вищого аніж місцевий/регіональний, рівня управління [33].

Мова йде про *Євро регіони*, що почали формуватися у Центральній Європі з середини 1990-х років, ще більшою мірою – *європейські об'єднання територіального співробітництва* (далі – *ЄОТС*), – як пізніші політико-правові феномени, передбачені міжнародно-правовими документами Ради Європи та Європейського Союзу. Обидві згадані вище інституції – за оригінальним задумом – пропонують застосовувати ці транскордонні форми насамперед як інструменти вирішення просторових проблем транскордоння.

Водночас, у Центральній Європі, де з падінням авторитарних режимів вочевидь набули візуалізації латентні етнополітичні конфлікти та наративи про територіальні претензії між межуючими країнами, *Євро регіони* вже наприкінці 1990-х років стали елементом зовнішньої і навіть геополітики. Цьому сприяла філософія їх створення, запозичена від перших європейських євро регіонів, створених на кордонах Німеччини, а саме як інструменту налагодження порозуміння та добросусідства у повоєнній Європі. Деякі автори вважають, що формат Євро регіонів як форми транскордонного співробітництва був використаний, окрім соціально-економічних аспек-

тів, для «м'якої» ревізії поняття територіальності як ознаки виключно держави, що було досягнуто шляхом формування транскордонних публічних інституцій з визначеними повноваженнями та функціями, хоча й наданих засновниками з конкретних держав (урядами/регіональними/місцевими властями) або ж, щонайменше, транскордонних мереж органів влади [35].

Ця ситуація зокрема характеризує Карпатський Єврорегіон, який був першим (14 лютого 1993 року) створений за участі прикордонних регіонів України. Через побоювання національних урядів, що функціонування єврорегіону становитиме загрозу суверенітету держав до його складу, окрім Закарпаття, еліти якого власне ініціювали це об'єднання, були долучені інші західні області, а прикордоння Словаччини та Румунії доєдналося до партнерів з України, Угорщини та Польщі взагалі пізніше – після зміни владної коаліції. Впровадження системи узгодження та моніторингу діяльності єврорегіонів національними урядами, зокрема міністерствами закордонних справ, привело до технократизації їх діяльності, а, з іншого боку, через негнучкість та повільність у прийнятті рішень до стагнації.

Європейські об'єднання територіального співробітництва, створення яких як нової організаційної форми співпраці, а саме як окремої юридичної особи, стало можливим після прийняття спільного рішення Радою та Європейським парламентом у липні 2006 року, мають потенціал нейтралізувати проблему, яка стала гальмом для розвитку Єврорегіонів, а саме тривалість узгодження транскордонних рішень багатьма органами влади як окремими юридичними особами [39]. Окрім того ці структури, за задумом і відповідно до рішень європейських інституцій, покликані розвивати різні форми територіального співробітництва – транскордонне, міжрегіональне та транснаціональне, – як такі, проекти яких можуть претендувати на фінансування з програм та фондів ЄС. Власне «скорочення» – за рахунок дебюрократизації, деполітизації та синергії інтересів різних акторів – шляху між можливостями фінансової підтримки ЄС та виконавцями ініціатив та проєктів стало основною причиною виникнення нового типу організаційної структури, яка може займатися розвитком, в тому числі, і центральноєвропейського прикордоння. Водночас потреба внесення змін у законодавство України щодо транскордонного співробітництва, недостатній рівень поінформованості зацікавлених сторін в прикордонні, а також нестача досвіду

налагодження довгострокової вузькопрофільної співпраці з партнерами по той бік кордону має наслідком факт, що станом на середину 2023 року українські суб'єкти публічного права є засновниками лише однієї ЄОТС. Мова йде про ЄОТС «Тиса», створене у 2018 році в рамках угоди між Закарпатською обласною радою України та областю Саболич-Сатмар-Берег та місцевим самоврядуванням міста Кішварда з Угорщини [46].

Окрім дво- чи багатосторонніх утворень, до прикладу вже згаданих *Єврорегіонів*, *ЄОТС*, основною метою створення яких є саме координація транскордонних ініціатив, ефективними спеціалізованими інститутами транскордонної співпраці, які можуть «дзеркально» реалізовувати просторові проєкти є *агенції регіонального розвитку* (далі – АРР). Відповідно до аналітики Європейської асоціації агенцій регіонального розвитку, існує більше сотні різних програм, фондів ЄС, до реалізації яких можуть залучатися АРР. Саме ці структури у країнах Центральної Європи у 1990 – 2000-х роках відіграли важливу роль у так званій «передінтеграції» регіону до ЄС, зокрема у формуванні мереж транскордонних зв'язків. Втім форма їх участі залежить від адміністративного-територіального устрою держави, юридичної форми створення АРР, організаційних зв'язків з регіональними (місцевими) органами влади, які, відповідно до класичного розуміння природи АРР, є їх бажаними, а в деяких країнах навіть обов'язковими (спів)засновниками [19]. Зокрема політичні аспекти створення та підзвітності агенцій є такими, що можуть ускладнити результативність їх транскордонної взаємодії. Мова йде насамперед про залежність пріоритетів їх функціонування від політичної конфігурації відповідного представницького органу. У випадку транскордоння, для якого є притаманними латентні етнополітичні конфлікти, це може перешкоджати взаємодії на засадах партнерства та обопільного добросусідського інтересу.

Університети, наукові інститути, установи з досліджень та розвитку мають стати важливими акторами у процесах транскордонного співробітництва у центральноєвропейському транскордонні, якщо досягнуто консенсус між зацікавленими сторонами щодо стимулювання інноваційно-технологічного розвитку прикордонних громад і регіонів, в тому числі завдяки синергії «через кордон» та побудови ланцюжка «освіта-наука-бізнес». Окрім залучення освітніх, наукових та інноваційних установ у процеси місцевого та регіо-

нального розвитку важливо скористатися досвідом прикордонних територій інших європейських країн, які спромоглися сформувати транснаціональні консорціуми, альянси університетів, наукові, технологічні парки (центри трансферу технологій), щоб подолати ефект периферійності, який є притаманним зокрема території Карпатського Єврорегіону. Активно обговорюється можливість створення ЄОТС між публічними освітніми та науково-дослідними установами, щоб використати правові можливості функціонування окремої юридичної особи.

Міжнародні неурядові організації, фонди та інші донори, а, точніше, їх симбіоз є однією з потужних зацікавлених сторін транскордонного співробітництва ще з 1990-х років, коли суспільство центральноєвропейських країн почало активно самоорганізовуватися у громадські об'єднання, ініціативи, а з іншого боку, багато західних неурядових організацій спробували екстраполювати свої підходи у цьому регіоні, зокрема залучаючи підтримку міжнародних фондів та інших приватних та державних донорів. Враховуючи «реноме» Центральної Європи як потенційної зони для міжетнічних конфліктів у прикордонні, а також його периферійність до національних центрів соціально-економічного життя, підтримка конструктивних транскордонних ініціатив місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, зокрема національно-культурних товариств стало стимулом до створення у 1995 році та метою діяльності, до прикладу, Карпатського фонду, функціонуючого «дзеркально» у прикордонних регіонах Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії та України, що входили на той час до складу Карпатського Єврорегіону. Одночасно за підтримки фондів США (Агенція США з міжнародного розвитку, Фонд «Євразія», Фонд Ч.С. Мотта), програм Європейського Союзу (TACIS та інші) були спонсоровані транскордонні ініціативи, які мали мати мультиплікаційний чи модельний характер. Незважаючи на те, що кількість донорів, які підтримують транскордонну співпрацю у центральноєвропейському регіоні і у Європі значно скоротилося (*de facto* – це є здебільшого програми Європейського Союзу, меншою мірою – Ради Європи, фінансового механізму Європейської економічної зони та Норвегії), ці структури в умовах нестачі вільних ресурсів у бюджетах місцевого самоврядування, неурядових організацій, суттєвої зацікавленості бізнесу відіграють важливу роль для розбудови різного роду інфраструктури,

розвитку партнерських мереж, яких все ще не вистачає і встановлення атмосфери довіри [19].

Право (рівень (де)централізації у державі; владні повноваження та компетенції місцевого самоврядування; дво- та багатосторонні зовнішньополітичні угоди; членство чи інші договірні відносини з Європейським Союзом; стан договірних відносин між сусідніми державами; правові рамки функціонування державного кордону; інші правові фактори).

Не вважаємо за можливе розглянути в межах цієї роботи усі правові чинники, які впливають на політичний розвиток центрально-європейського транскордоння, тому зупинимось на тих, які є складовою інших груп факторів. Зокрема, мова йде *рівень децентралізації, повноваження та компетенції місцевого самоврядування, фактор членства в ЄС чи іншого статусу, який має країна у відносинах з цим інтеграційним утворенням.*

Для налагодження транскордонного співробітництва повинні існувати *мінімальні формати інституційних рамок*, зокрема:

1) *децентралізовані повноваження регіональних та місцевих органів влади* щодо налагодження транскордонного співробітництва, зокрема у сферах, які є класичними для цієї форми парадипломатії:

- регіональний розвиток, просторовий розвиток міст та сільської місцевості;
- захист довкілля;
- вдосконалення послуг жителям прикордоння, зокрема медичних, освітніх, культурних;
- надання взаємодопомоги у випадку надзвичайних ситуацій;
- сприяння торгівлі, підприємницьким зв'язкам малого та середнього бізнесу, надходженню інвестицій;

2) *право на участь у міжнародних відносинах у форматі транскордонного співробітництва* (парадипломатія), відповідно до національного законодавства;

3) *означені міжнародні правові рамки транскордонного співробітництва*, які в Європі сформовані відповідною Європейською рамковою конвенцією про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями та додатковими протоколами до неї та про ЄОТС [9; 37; 39].

Членство держави в ЄС чи набуття нею іншого статусу як сусідньої з Спільнотою державою сутнісно впливає не лише на правовий

режим транскордонного співробітництва, але й на рівень автономності, а, точніше, владних ресурсів, якими розпоряджаються місцеві/регіональні еліти межуючих держав. До прикладу набуття Словаччиною членства в ЄС та приєднання до Шенгенської зони (2004 – 2007 роки), водночас, входження України лише до європейського простору сусідства у форматі Східного партнерства у цей відрізок часу мали наслідком передання Братиславою частини повноважень, зокрема щодо регулювання *режиму перетину кордону* європейським інституціям, неминуче запровадження візового режиму для громадян України, асиметрію фінансових та інших ресурсів, що сторони могли виділити для реалізації транскордонних ініціатив. Ця асиметрія влади, «фізична відокремленість» українців від словацьких партнерів не сприяла, попри політичну волю еліт, виконанню основного завдання, яке Рада Європи визначила для транскордонної співпраці – сприяння соціально-економічному та просторовому розвитку суміжних територій. Ситуація покращилася у 2014-2017 роках після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, надання українцям право на безвізові поїздки в ЄС.

Пожвавлення європейської інтеграції Києва включало, окрім іншого, здійснення *децентралізації, а, отже, вирівнювання повноважень з регіональними та місцевими властями* по інший бік кордону, доступ до більшого переліку програм ЄС, які спрямовані на підтримку транснаціонального співробітництва, що сприяло кращому політичному фону для його розгортання. Така ж сама політико-правова ситуація склалася на інших західних кордонах України [5; 6].

Без сумніву, безпрецедентно позитивну роль для поживлення транскордонного співробітництва з центральноєвропейськими партнерами відіграло запровадження *безвізового режиму перетину кордону* перебування у державах-учасниках Шенгенської зони (до 90 днів) для громадян України у червні 2017 року. До того часу асиметричний візовий режим (Україна скасувала необхідність отримувати візи для громадян ЄС у 2005 році) був одним з внутрішніх для реалізації добросусідських ініціатив на її західних кордонах [30].

Безпека ((не)легальна міграція, торгівля людьми, шукачі міжнародного захисту/біженці; контрабанда, наркотрафік, інші форми транскордонної злочинності; етнополітична стабільність; екологічні загрози; тероризм; інші безпекові фактори)

В Україні переважає маятниковий («човниковий») тип *міграції* громадян («неповна міграція», «мобільність»), яка передбачає повернення з-за кордону щонайбільше через півроку, як правило, тоді, коли був отриманий бажаний мігрантом дохід. Країни Центральної Європи стали одним із основних ареалів працевлаштування українців, що пояснюється комплексом факторів – географічною та культурно-ментальною близькістю, меншими транзакційними витратами для човникових приїздів «з» і «в» Україну. Зокрема, частина трудових мігрантів (маятникових та українців, які отримали право на постійне перебування у європейських країнах на підставі працевлаштування, здобуття освіти) осідає у межуючих прикордонних регіонах, незважаючи на їх периферійність щодо національних центрів, а, отже, нижчу вартість оплати праці мігрантів. Як правило, обрання місцем працевлаштування чи здобуття освіти близьких до західних областей України територій пояснюється бажанням підтримувати контакти з родиною, залишати за собою можливість отримувати дохід в Україні і за кордоном, а також факторами культурної та ментальної близькості.

Кордони України із центральноєвропейськими державами набули у 2004 – 2007 роках статусу зовнішнього кордону Європейського Союзу, а, отже, стали ще більш привабливими для бажаючих нелегально потрапити у країни Співтовариства через економічні чи інші причини або ж як пошукувачі міжнародного захисту чи біженці. Як вже було узагальнено нами у 2017 році, приклад функціонування українсько-словацького кордону демонструє, що «явище неконтрольованої масової нелегальної міграції ... може підірвати систему соціальної стабільності у державах континенту, змінити кардинально ситуацію на ринку праці, несе певні загрози поширення явища міжнародного тероризму» [22]. Цьому явищу сприяють налагоджені транскордонні злочинні мережі/канали, низький рівень соціально-економічного розвитку прикордоння з обидвох боків, що сприяє залученню до діяльності щодо сприяння нелегальним мігрантам достатньої кількості пересічних громадян і, навіть гірський характер смуги кордону.

Із початком повномасштабного вторгнення росії до України 24 лютого 2023 року центральноєвропейські кордони стали воротами сприяння для потрапляння на територію ЄС українців, які шукали, і переважна більшість з них здобули, *статус міжнародного захисту* в

європейських країнах. Прикордоння сусідніх держав зокрема у перші місяці російсько-української війни стало гуманітарним хабом для втікачів від війни, а багато зацікавлених сторін транскордонного співробітництва (органи влади, інститути громадянського суспільства, бізнес) перефокусували свою діяльність на надання гуманітарної та іншої допомоги громадянам України, що виїхали за кордон або залишилися на її території.

Іншою формою нелегальної, подекуди злочинної, транскордонної взаємодії, яка несе репутаційні ризики для феномену транскордонного співробітництва, яке відповідно до філософії Ради Європи має виконувати винятково позитивні публічні функції є *контрабанда*. Знову ж таки, як демонструє аналіз аналітичних даних митних служб явище контрабанди буде існувати допоки буде зберігатися сутнісна різниця у вартості товарів по різні боки кордону, що може бути нівельовано після вступу України до ЄС і зокрема до Шенгенської зони. Додатковими чинниками, які сприяють нелегальним формам транскордонної взаємодії є корупційна складова у роботі прикордонних та митних служб, відсутність інтегрованого управління кордонами.

***Політика** (пріоритети національних урядів, місцевих/регіональних органів влади у відносинах з сусідніми державами, громадами/регіонами; спадкоємність політики транскордонного співробітництва після місцевих/регіональних виборів; присутність партій етнічних меншин чи інших політизованих етнічних представництв; геополітична ситуація у регіоні; інші політичні фактори).*

Фахівці, відштовхуючись від європейського досвіду рекомендують властям сприяти формуванню неконфліктного соціально-економічного контексту, позаідеологічного представництва політичних еліт прикордоння на вищих щабелях влади, сприйняття етнічних меншин як об'єднуючих містків між розділеними кордоном територіями. *Сутність транскордонного співробітництва полягає не у винаході «ідеальної» інституційної форми для взаємодії, а у спільному креативному вирішенню проблем, які зумовлені існуванням кордону [7].*

Однак такий «ідеальний» підхід, на жаль, складно запровадити через ряд об'єктивних та суб'єктивних причин. Зокрема, однією з перешкод є різні політичні пріоритети діяльності місцевих / регіональних органів влади, навіть у складі однієї держави. До прик-

ладу, у Карпатському Єврорегіоні однією з ознак функціонування української частини є розбіжності в баченні обласних керівників та керівників органів місцевого самоврядування ролі транскордонного співробітництва у досягненні цілей місцевого та регіонального розвитку. Як результат, територія українського прикордоння, за винятком Львівської області, до початку повномасштабного вторгнення сприймалася як дотаційна, периферійна та відстала за структурою економіки та розвитком інфраструктури [46].

Додамо, що навіть існування відповідної правової основи для співробітництва не означає, що транскордонне співробітництво громад та регіонів буде розвиватися, тим більше, матиме успіх у розумінні покращення життя мешканців прикордоння. Для цього необхідними є засадничі *політичні передумови*, а саме:

1) *визнання учасниками транскордонного співробітництва з обох сторін існування спільних проблем, які можна вирішити спільними зусиллями;*

2) *спільне обрання варіанту вирішення проблеми;*

3) *досягнення транскордонних домовленостей щодо сфери співпраці.*

Досвід транскордонного співробітництва в Європі демонструє, що воно може мати, окрім іншого, *негативні політичні наслідки*:

1) *дефіцит демократичних практик у функціонуванні транскордонних інституцій (Єврорегіони, ЄОТС, АРР), яким, на відміну від органів місцевого чи регіонального самоврядування, бракує підзвітності перед громадянами, прозорості дій та каналів участі громадян;*

2) *може сформуватися парадокс ускладнення відносин з національними органами влади пропорційно до покращення взаємодії з партнерами по той бік кордону, що пояснюється позірним ефектом розмиття державного суверенітету транскордонними діями:*

3) *несподіваним ефектом від кооперації між властями транскордоння є ймовірна, втрата підтримки громадянами, які прагнуть, щоб місцеві політики вирішили латентний транскордонний конфлікт (як правило, етнополітичного характеру) на користь їх етнічної групи.*

4) *прихід до влади нових обраних лідерів місцевих чи регіональних органів влади може означати відмову від «спадщини» транскордонних домовленостей попередніх політиків;*

5) об'єктивно зумовлена тривалість узгодження та прийняття «транскордонних рішень» владними структурами. відсутність швидких результатів від транскордонного співробітництва може привести до *розчарування у його потенціалі*, що підкреслює важливість існування політичної волі в еліті для його розвитку за будь-яких умов.

Враховуючи наведені вище застереження, *владі, які ініціюють пошкваллення транскордонних контактів з партнерами з сусідньої держави повинні прагнути:*

1) *не порушувати рамки державного суверенітету*, повноваження національних органів влади;

2) *дотримуватися та поширювати спільні європейські цінності*;

3) *сприяти демократичній участі громадян у житті громад та регіонів*;

4) *зберігати поліетнічний характер* культури транскордоння зберігаючи при цьому баланс інтересів з титульною нацією;

5) *сприяти розвитку так званої культури транскордонного співробітництва у середовищі усіх зацікавлених сторін, пересічних громадян [7].*

Фактор присутності спільних цінностей, насамперед європейських, та повага до суверенітету сусідньої держави, навіть на рівні громадської думки є важливою передумовою результативного транскордонного співробітництва. Зміна *геополітичної карти світу*, яка була спровокована агресією росії проти України опосередковано впливає на транскордонну взаємодію у на кордонах України із партнерами із сусідніх держав. Мова йде про поширення деякими радикальними політичними силами, насамперед в Угорщині, тез про можливість втрати суверенітету Україною, а, отже, появу шансу для встановлення певної форми контролю над територією прикордонного Закарпаття, євроскептичних настроїв через виділення інститутами ЄС ресурсів для розвитку регіонів та громад України в умовах невирішеності соціально-економічних проблем прикордоння сусідніх країн.

Виклики, які виникають в умовах воєнного часу в Україні (погіршення добробуту мешканців прикордоння України, руйнування частини інфраструктури, мобілізація військовозобов'язаних, зміна структури населення через приїзд внутрішньопереміщених осіб) подекуди використовуються *партіями етнічних меншин, іншими політичними етнічними представництвами* для критики військово-

політичної позиції України, однак такий підхід, насправді, не є переважаючими. Однак реалії 2022 – 2023 років демонструють, що ці структури є важливими політичними акторами у поліетнічному транскордонні і від їх налаштованості залежить (не)добросусідський характер транскордонної взаємодії.

У цілому, набуття ЄС суб'єктності у геополітиці, на що Співтовариство має шанс саме через війну в Україні опосередковано впливає на політичні процеси на його східних кордонах, а також (не)рішучість у виділенні ресурсів саме для розвитку українських територій.

Висновки. Підсумовуючи всі тези, аргументи та систематизовані факти і результати досліджень, власні судження робимо низку висновків, які плануємо використовувати для подальших досліджень.

По-перше, вивчення транскордонної взаємодії/транскордонного співробітництва у центральноевропейському транскордонні, зокрема за участі українських громад та регіонів набуває нової теоретичної та прикладної доцільності, беручи до уваги пришвидшену інтеграцію України у ЄС, а, отже, відкриття нових стимулів та можливостей для зацікавлених акторів. Окрім зростаючого позитивного потенціалу умови російсько-української війни, дезінформаційні антиукраїнські та антизахідні наративи, які просує росія якраз у Центральній Європі створюють виклики для налагодження добросусідської співпраці «через кордон», водночас саме це співробітництво є найкращим запобіжником від інформаційних воєн.

По-друге, незважаючи на те, що транскордонна взаємодія / співробітництво є багатоаспектними явищами (міжнародно-правовий, економічний, історико-культурний, безпековий та інші аспекти), політичний вимір є вирішальним, оскільки передбачає узгодження інтересів, прийнятих рішень зацікавленими сторонами/акторами. Оптимальним підходом до його аналізу є «Дослідження кордонів», оскільки враховує міждисциплінарність площини вивчення транскордонних явищ і, водночас, набір інструментальних концептів.

По-третє, для проведення подальших досліджень політичного фону розгортання взаємодії/співробітництва у центральноевропейському транскордонні доцільно систематизувати фактори, які його формують. Для цього пропонується застосовувати доповнену автором методику, розроблену експертами Ради Європи.

По-четверте, комбінація політичних факторів, які склалися у 2023 році у прикордонні України з центральноєвропейськими сусідами є сприятливими для розвитку транскордонного співробітництва у всіх класичних та новітніх сферах, зокрема, беручи до увагу розширення правового інструментарію, можливостей ЄС для України, «начасованість» розробки проєктів за участі української сторони, готовності бізнесу інвестувати в економіку західних регіонів України відразу після припинення воєнних дій та деякі інші. Водночас дослідники, а ще більше політичні актори транскордонної взаємодії завжди повинні брати до уваги відкриті та латентні конфліктні лінії, які можуть перешкодити атмосфері співпраці.

Джерела:

1. Almond G. A, Verba S. (1980). *The Civic Culture Revisited: An Analytical Study*. Boston: Little Brown, 421 p.
2. Асланов С. (2016). *Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз*: монографія. Ужгород: Ліра, 464 с.
3. Chaudhary A. R., & Moss D. M. (2019). Suppressing transnationalism: Bringing constraints into the study of transnational political action. *Comparative Migration Studies*, 7(1), pp. 1-22.
4. *A Companion to Border Studies* (2012) Ed. Wilson, T. Donnan H. Blackwell Publishing Ltd. URL: <http://DOI:10.1002/9781118255223>. [Accessed on 23/06/2023].
5. *Cross-Border Cooperation between Slovakia and Ukraine* (2019). Ed. A. Duleba. Volume I: Impact of EU Relations with Ukraine. 2022 p. Presov University.
6. *Cross-Border Cooperation between Slovakia and Ukraine* (2019). Ed. A. Duleba. Volume II: Impact of the Intergovernmental Relations. Presov University, 200 p.
7. *Cross-border Cooperation Toolkit* (2012). Prepared by Centre of Expertise for Local Government Reform, Council of Europe in cooperation with Daniele Del Bianco, Italy, and John Jackson, UK. URL: <https://rm.coe.int/cbc-cross-border-co-operation/1680747160> [Accessed on 17/06/2023].
8. *Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними об'єднаннями або властями*, Страсбург, 9 листопада 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_099#Text [Дата звернення: 5.05.2022].

9. *Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями* Мадрид, 21 травня 1980 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_106 [Дата звернення: 5.05.2022].
10. *The EU-Ukraine Association Agreement and Its Impacts on Cross-Border Cooperation*. Ed. M. Lacny. Cambrige Scholars Publishing. 206 p.
11. Fink-Hafner D. (2007). Europeanization in Managing EU Affairs: Between Divergence and Convergence, A Comparative Study of Estonia, Hungary, and Slovenia. *Public Administration* Vol. 85, No. 3. pp. 805–828.
12. Fink-Hafner D., Fink-Hafner M., Novak M. (2014). Europeanisation as a Factor of National Interest Group Political-Cultural Change: The Case of Interest Groups in Slovenia. *East European Politics and Societies*. Vol. 29, Issue 1. pp. 287-305.
13. Guo R. (2021). *Cross-Border Resource Management*. Elsevier, 4th edition. 569 p.
14. Nataley T., Leuprecht Ch. (2018) Determinants of Cross Border Cooperation, *Journal of Borderlands Studies*. 2018, Vol. 33, pp. 317-328.
15. Houtum H., Scott J. (2005) *Boundaries and the Europeanisation of Space: The EU, Integration and Evolving Theoretical Perspectives of Borders*. Berlin and Nijmegen: EXLINEA State of Art Report, 2005, pp. 3-17.
16. Колінько М. (2017). Розвідки культурного порубіжжя: border, boundary, frontier studies. *Схід*. № 2 (148). С. 96-100.
17. Kolosov V., Więckowski M. (2018). Border changes in Central and Eastern Europe: An introduction. *Geographia Polonica*. Vol. 91 No. 1. pp. 5-16.
18. Коч С. (2019) *Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії*: монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 357 с.
19. Лендшел М.О. (2006). Роль агентств регіонального розвитку у процесах транскордонного співробітництва і європейської інтеграції. *Carpatica – Карпатика*. Ред. кол.: М.М. Вегеш, С.В. Віднянський, Д.Д. Данилюк та ін.; відповід. за вип.: В.І. Фенич, Т.С. Сергієнко. Ужгород : Говерла. Вип. 35 : Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. С. 65-73.

20. Лендьел М. (2014). Особливості відтворення місцевих політичних еліт у Словацькій Республіці. *Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право: науковий збірник* / Ред. Лендьел М., Мітряєва С., Стряпко А.. Ужгород: «Ліра», С. 110-116.
21. Лендьел М.О. (2015). Конфліктогенний потенціал відносин України з центральноєвропейськими сусідами у період кризи 2013-2014 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Вип. 1 (18). С. 187-190.
22. Лендьел М., Іванов М. (2017). Система загроз безпеці українсько-словацького кордону у контексті сучасної міжнародної кризи у Східній Європі. *Skvalitňovanie manažmentu slovensko-ukrajinskej hranice*ю Ed. V. Benc, Presov, Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politik 83 s.
23. Lendel M. (2018) Security Challenges of Language Politics' Discussion between Ukraine and Hungary: The Case of Transcarpathia Region *The European Union and the Eastern Partnership: Security Challenges*. Ed. Cucurescu, C.E. Pacheto Amaral, G. Gabrichidze, I. Horga, A. Kruglashov, E. Latoszek, M. Pachoska. Chişinău-Cernăuţi-Tbilisi: ECSA Moldova, pp. 493-510.
24. Lendel M. (2021). Ukrainian-Slovak relations milestones in the context of the EU-Ukraine Association Agreement. *Annales Scientia Politica*. Vol.10. Issue 2. pp. 44-53.
25. Лендьел М.О. (2022) Модерні теоретичні підходи до дослідження транскордонного співробітництва у Європі *Політичне життя. Political Life*. 2022 – 3. С. 14-25.
26. Лендьел М. (2022) Теоретико-методологічні засади аналізу місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах Центральної і Східної Європи. *Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів*: колективна монографія, Ред. Остапеч Ю., Токар М.; Кафедра політології і державного управління. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. С. 117-152.
27. Lunden T. (2018) Border Regions and Cross-Border Cooperation in Europe. A Theoretical and Historical Approach, *European Territorial Cooperation, Theoretical and Empirical Approaches to the Process and Impacts of Cross-Border and Transnational Cooperation in Europe*. Ed. E. Medeiros, The Urban Book Series, Springer International Publishing AG, pp. 97-113.

28. Мікула Н. (2004) *Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво*: монографія. Львів : ІРД НАН України, 2004. 395 с.
29. Мітряєва С (2013). Класифікація акторів транскордонної взаємодії. *Геополітика України: історія і сучасність. Методологія та інструментарій соціологічного аналізу транскордонного співробітництва*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 24–25 січня 2013 року); спеціальний випуск збірник наукових праць. Редкол. С.І. Устич, І.В. Артьомов, І.І. Вовканич, І.Ф. Король, О.М. Майборода, Ю.М. Пахомов, О.М. Руденко. Ужгород : ЗакДУ. Вип. 10. С. 56–63
30. Mytrayeva S. (2014) Endogenous Factors for the Development of CBC Area: Schengen Visa Regime. *Enhancing Crossborder Cooperation Between the European Union and Ukraine with Regard to Regional Development, Investments and Social Capital Development in the Crossborder Region*. Ed. V. Benc. Slovak Foreign Policy Association. Presov, pp. 38-45.
31. North D.C. (1990) *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press. 159 p.
32. Olsen J.-P. (2002). Many Faces of Europeanization. *Journal of Common Market Studies*. Vl. 40, No 2. pp. 921–952.
33. Perkmann M. (1999) Building Governance Institutions Across European Borders. *Regional Studies*. Vol. 33. Issue 7. pp. 657-667.
34. *Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття*: навчальний посібник (2016) Упор. М. Лендшел. Ужгород: «Ліра». 462 с.
35. Popescu G. (2008). The conflicting logics of cross-border reterritorialization: Geopolitics of Euroregions in Eastern Europe. *Political Geography*, 27(4), pp. 418-438.
36. Popescu G. (2012): *Bordering and Ordering the Twenty-first Century. Understanding Borders*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth. 238 p.
- 36а. *Протокол N 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва*, Страсбург, 5 травня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_520#Text [Дата звернення: 5.05.2022].

37. *Протокол N3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно об'єднань єврорегіонального співробітництва* (ОЕС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_947#Text [Дата звернення: 5.05.2022].
38. Radaelli C.M. (2000). Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change. *European Integration Online Papers (EIoP)*. URL: <http://eiop.or.at/eiop/pdf/2000-008.pdf> [Accessed on 22/03/2023].
39. *Regulation (EC) No 1082/2006 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC)* (2006) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:32006R1082> [Accessed on 06/05/2023].
40. Scott J. (2015). Bordering, Border Politics and Cross-Border Cooperation in Europe. In: Celata, F., Coletti, R. (eds) *Neighbourhood Policy and the Construction of the European External Borders. GeoJournal Library*, vol 115. Springer, Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-18452-4_2 [Accessed on 06/05/2023].
41. Scott J. (2022). *Regional Cooperation in Times of Disruptive Crisis: Revisiting 'Civic Neighbourhoods'*. Cross-Border Review: Yearbook, 2022. Budapest. pp. 9-22.
42. Stone Cl. (1993). Urban Regimes and the Capacity to Govern: A Political Economy Approach. *Journal of Urban Affairs*. Vol. 15., Issue 1. P. 1-28. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9906.1993.tb00300.x> [Accessed on 20/03/2023].
43. Студенніков І. *Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату*. URL: http://www.crs.org.ua/assets/files/regional_studies.doc. [Дата звернення: 6.06.2022].
44. Tedeschi M., Vorobeva E. & Jauhiainen, J.S. (2022) Transnationalism: current debates and new perspectives. *GeoJournal*, Issue 87, pp. 603–619.
45. Tobias Ch., Evrard E., Schultz Ch. (2012) On the Territoriality of Cross-Border Cooperation: “Institutional Mapping” in a Multi-Level Context, *European Planning Studies*. Vol. 20, Issue 6. pp. 961-980.

46. *Транскордонне співробітництво як інструмент місцевого та регіонального розвитку* : аналітична доповідь (2021). /Химинець В. В., Головка А. А., Мірус О. І.. Київ : НІСД. 47 с.
47. Устич С. (2013). Системна теорія транскордонних процесів та її соціальна імплементація. *Український соціум*. № 2 (45). С. 112-125.
48. Waldinger R., Shams T. (2023). Cross-Border Politics: Diasporic Mobilization and State Response. *Annual Review of Sociology*. Vol. 49. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-030420-121720> [Accessed on 22/06/20223].

РОЗДІЛ 5

ОНОВЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТІВ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Наталія РОТАР

Вступ. Цифрові трансформації є формою технологічних змін, що мають і матимуть суттєві наслідки для суспільного, економічного та політичного розвитку кожної держави та людини. Водночас, цифрові трансформації є не механічним процесом технічної, соціально-економічної та політичної модернізації, їх варто розуміти як «(гео)-політичні дискурси та практики» [50, р. 923], що створюється й оскаржуються певними способами внутрішньої і зовнішньої політики та відображаються в цифровій політичній географії. На тлі відсутності загальноновизнаного визначення цифрових трансформацій, серед науковців був досягнутий консенсус про необхідність відокремлення даного поняття від пов'язаного, але змістовно іншого – оцифрування: якщо оцифрування є перетворенням «аналогових потоків інформації та механічних процесів у цифрові біти» [4, р. 5], то цифровізація є комплексом масштабних змін, що реструктуризують «соціальне та політичне життя... навколо цифрових комунікацій та медіа» [4, р. 6]. І. Мергел, Н. Еделмен та Н. Хаугне [54] не тільки розмежовують поняття *цифровізація* та *оцифрування*, але й поняття *цифровізація* та *цифрові трансформації*, обґрунтовуючи, що *цифровізація, на відміну від двох інших понять, є спробою використовувати нові інформаційні та комунікаційні технології з метою прискорення вироблення політики й підвищення якості надання державних послуг. Одночасно, в сучасній політичній науці постає дискурс здатності національних урядів реалізувати стратегії цифровізації, що є інструментом адаптації до соціального прискорення, спричиненого соціальними трансформаціями* [74].

Ці, революційні за суттю зміни, актуалізували потребу в переосмисленні сталих концептів політичного, політики та демократії. В достатньо сформованому комплексі наукових досліджень щодо напрямів та характеру впливу цифрових трансформацій на сферу політики, науковці здійснюють пошук обґрунтованих відповідей на

питання: чи загрожує цифровізація політичної сфери сталим демократичним практикам [3; 5]; чи підсилює та стабілізує цифровізація авторитарні політичні режими [57]; які запобіжники має сучасна демократія для унеможливлення політичного маніпулювання та дезінформування засобами соціальних медіа, наборів даних (big data) та телефонних додатків [66]; які правила та норми сприятимуть інноваціям та ефективному використанню цифрових процесів у сфері політики, водночас запобігаючи їх руйнівному впливу на політику [56]; в яких формах цифрові трансформації вплинуть на світову політику [51]. Важливим зрізом цифрової трансформації політичного процесу є оновлення інструментів політичної участі громадян ЄС. Більшість досліджень, в яких актуалізується питання цифровізації політичної участі присвячено вивченню особливостей розгортання політичної суб'єктності громадян засобами соціальних мереж, соціальних медіа та мережі Інтернет. Дещо осторонь залишаються інституційні виміри трансформації інституту політичної участі в умовах цифровізації політичного процесу в ЄС та державах-членах ЄС.

Проблема оновлення інструментів політичної участі. Для деталізації оновлення інструментів політичної участі в умовах трансформацій політичного процесу під впливом цифрових інновацій важливе значення має зафіксоване в офіційних документах ООН співвідношення понять *електронне урядування* та *цифрове урядування*, коли останнє означається як майбутнє управлінських системи та участі громадян в процесах політичного управління [71]. Цифрова трансформація політичного змінює традиційні механізми політичного управління, вимагаючи від національних урядів ініціювання та застосування інноваційних технологій, спрямованих на підвищення їх чутливості, підзвітності, гнучкості та ефективності. Одночасно, цифровізація сприяє розширенню віяла інструментів політичній участі громадян через розширення прав і можливостей залучення до деліберації та ухвалення рішень, оновлення каналів комунікаційної взаємодії, що сприяють визначенню актуальних потреб суспільства та соціальних груп та реалізації проактивної стратегії політичної діяльності. Рада Європи, що підтримує, запропонований ООН, концептуальний каркас зв'язку між цифровими трансформаціями та процесами політичного управління, наголошує на залежності між цифровими трансформаціями та демократією: «Цифрова трансформація стосується використання будь-яких цифрових технологій, інстру-

ментів і програм: від оцифрування процесів до блокчейну та штучного інтелекту. Цифрова трансформація відкриває нові способи функціонування демократії» [69].

У «Глобальній структурі показників для цілей сталого розвитку та завдань Порядку денного сталого розвитку до 2030 р.», схвалених та затверджених ООН, участь громадян в політичному управлінні означена як ключовий вимір управлінських систем та, відповідно, віднесена до індикаторів завдання 16.7, що спрямовує уряди національних держав до забезпечення «прийняття рішень на всіх рівнях, відповідно до принципів інклюзії, заснованих на участі та представництві» [73]. В умовах розвитку цифрових технологій, їх використання, з метою розширення інструментів залучення громадян до процесу прийняття рішень, було визначено ООН як невід’ємну складову системи та процесу електронного урядування. Відтак, з 2001 року дослідження електронного урядування, що здійснюється ООН, було доповнено (суб)Індексом електронної участі (EPI). Структурно EPI, що відображає особливості інструментів електронної участі, які впроваджуються національними урядами, є поєднанням трьох основних вимірюваних елементів: (1) електронна інформація як забезпечення участі через надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації; (2) електронне консультування як залучення громадян до участі в обговоренні державної політики; (3) електронне прийняття рішень як розширення можливостей громадян у виробленні політики [71, р. 117–118]. EPI не спрямовується його авторами на визначення конкретної практики як модельної, а пропонує розуміння того, як в різних країнах використовуються онлайн-інструменти політичної участі у міжвиборчий період.

Результати вимірювань EPI вказують на те, що серед усіх регіонів світу Європа є лідером в розгортанні практик цифрового середовища, в якому належна увага приділяється розвитку цифрових інструментів політичної участі. За результатами EPI-2022 до першої десятки рейтингу увійшли три держави-члени ЄС: Естонія, Нідерланди та Фінляндія, що посіли, відповідно, третє, п’яте та шосте рейтингові місця. Зауважимо, що Естонія в рейтингу, сформованому за результатами вимірювання EPI-2020 обіймала першу позицію, тоді як Нідерланди та Фінляндія, відповідно дев’яту та чотирнадцяту [72].

Високі позиції держав-членів ЄС у світовому рейтингу ЕПІ є результатом особливої уваги ЄС до проблеми цифрових трансформацій. Її консолідоване розуміння було оприлюднене 9 березня 2021 року, коли Єврокомісія виклала своє бачення цифрової трансформації Європи до 2030 року в повідомленні про «Цифровий компас: європейський шлях для цифрового десятиліття» [27]. Європейський шлях до цифрової економіки та суспільства був офіційно визначений як «солідарність, процвітання та стійкість, що базується на розширенні прав і можливостей громадян і бізнесу, забезпеченні безпеки та стійкості цифрової екосистеми та ланцюгів постачання» [27]. Важливими кроками на європейському шляху цифровізації, поряд із забезпеченням доступу до Інтернет-послуг, створенням безпечного і надійного онлайн-середовища, формуванням пакету орієнтованих на людину цифрових державних послуг, належна роль відводилася формулюванню принципів забезпечення цифрового громадянства, онлайн-свобод та онлайн-прав громадян ЄС. В такому контексті європейський шлях до цифрового суспільства пов'язувався з: необхідністю розвивати та підтримувати інструменти прямої демократії цифровими засобами; уможливленням цифрової взаємодії інститутів влади з громадськістю; стимулюванням розвитку локальних ініціатив як факторів, що сприяють демократичній стійкості ЄС. Вже у вересні того ж року Єврокомісія запропонувала структуру управління для досягнення цифрових цілей у формі Шляху до цифрового десятиліття та упродовж травня – вересня 2021 року провела відкриті публічні консультації щодо цифрових принципів ЄС. Результати цих консультацій показали широку підтримку Європейських цифрових принципів з боку респондентів: на консультацію надійшло 609 відповідей, з них 65% – від громадян, 10% – від інститутів громадянського суспільства.

Дослідження можливостей досягнення цифрових цілей. За результатами спеціального дослідження Євробарометру (вересень – жовтень 2021 р), в якому здійснювалося дослідження сприйняття громадянами ЄС перспектив поширення цифрових інструментів в соціально-економічному та політичному житті Об'єднання, переважна кількість опитуваних (81 %) зауважили, що ці інструменти відіграватимуть важливу роль у повсякденному житті європейців в перспективі до 2030 року [67] Найбільше громадян ЄС, що дотримувалися такої думки, проживала в Нідерландах (95 % опитаних в

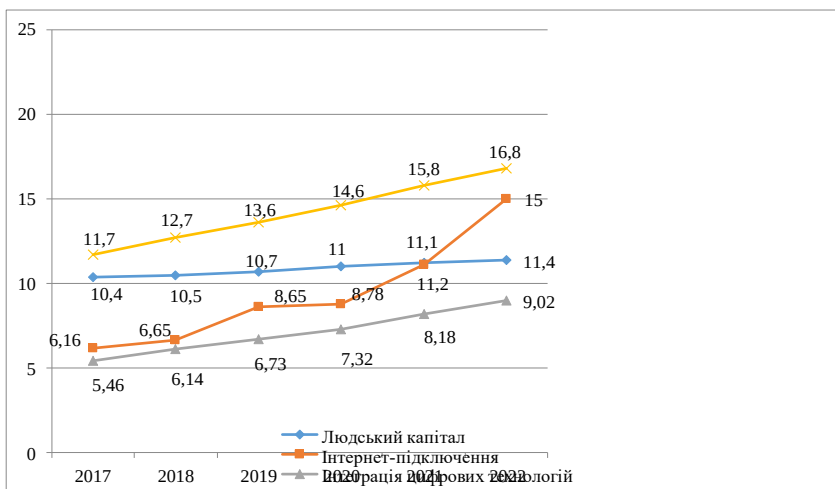
цій країні), найменше – в Румунії (61 % опитаних в цій країні). 41 % громадян ЄС вважали, що використання цифрових інструментів та Інтернету матиме до 2030 року більше переваг, ніж недоліків: так вважали 67 % респондентів, опитаних в Фінляндії (найвищий показник) та 25 % респондентів, опитаних в Румунії (найнижчий показник). Значно менша кількість громадян ЄС (12 %) очікували від цифрових трансформацій більше недоліків, ніж переваг: найбільше їх зосереджені в Греції (22 %), найменше – в Фінляндії (2 %) [67].

Оцінюючи ризики цифрових трансформацій, громадяни ЄС висловлювали занепокоєння поширенням кібератак та кіберзлочинів (середній – 56 %; макс. – 82 %, Швеція; мін. – 38 %, Румунія), використанням персональних даних компаніями чи публічною адміністрацією (середній – 46%; макс. – 71 %, Ірландія та Кіпр; мін. – 38 %, Румунія), необхідністю формування балансу між онлайн та офлайн життям (середній – 34 %; макс. – 44 %, Греція, Хорватія та Нідерланди; мін. – 38 %, Литва), труднощами з вивченням нових цифрових навичок, необхідних для активної професійної діяльності та політичної участі (середній – 26 %; макс. – 35 %, Греція та Італія; мін. – 15 %, Латвія). Але, 34 % опитаних громадян ЄС (макс. – 64 %, Болгарія; мін. – 14 %, Фінляндія) не знали, що їхні громадянські та політичні права, які захищаються в офлайн просторі, мають бути захищені і в мережі Інтернеті [67].

Ефективність та результативність цифрових трансформацій європейці пов'язували з Декларацією про цифрові принципи, що має сприяти цифровому переходу, що ґрунтується на основі спільних європейських цінностей та зорієнтованого на людину. 82 % громадян ЄС (макс. 93 %, Ірландія; мін. – 71 %, Румунія) вважали корисним визначення та просування спільного європейського бачення цифрових прав та принципів, при чому 90 % виступають за включення принципу рівного для всіх громадян доступу до цифрових державних послуг, приватних онлайн-сервісів та інструментів політичної участі.

Посилення присутності цифрових технологій в усіх сферах функціонування ЄС наочно відображено й в Індексі цифрової економіки та суспільства (DESI), за допомогою якого здійснюється візуалізація узагальненої картини цифрової ефективності Європи та відстежується цифровий розвиток держав-членів ЄС за такими показниками як: людський капітал, підключення до Інтернету, інтеграція

цифрових технологій, цифрові державні послуги¹. Дані, наведені на *Малюнку 1* унаочнюють позитивну динаміку цифрової присутності в сферах державних послуг та бізнесу [13].

Малюнок 1. Індекс цифрової економіки та суспільства (DESI), ЄС (2017–2022)

Дані, наведені на *Малюнку 1* засвідчують позитивну динаміку кожного з показників DESI. Найбільш повільно цифрові процеси розгорталися в сфері людського капіталу (зростання даного показника за період 2017–2022 рр. на 1 бал), а найбільш інтенсивно – в сфері Інтернет-підключення (зростання даного показника за період 2017–2022 рр. на 8,84 бали). Позитивна динаміка кожного з показників DESI забезпечила зростання загального Індексу цифрової економіки та суспільства для ЄС з 33,7 балів у 2017 році до 52,3 балів – в 2022 році. Найвищий показник розвитку цифрової економіки та суспільства в 2022 році був зафіксований в Фінляндії – 69,5 бали, що на 17,2 бали вище за середній показник в ЄС, а найнижчий – в Румунії (30,38 бали, що на 21,72 бали нижче, ніж середній показник в ЄС) [13].

¹ У структурі DESI кожен з чотирьох показників має частку в 25 %, сума яких і визначає загальний Індекс цифрової економіки та суспільства в рік вимірювання.

Розгортання цифрових трансформацій політики в ЄС, актуалізувало низку теоретичних дискусій, зокрема, й довкола проблеми цифрового суверенітету держави. Зокрема, в липні 2020 року Німеччина, виголошуючи основні тези офіційної програми головування в Європейській Раді, артикулювала наміри щодо «встановлення цифрового суверенітету як лейтмотиву європейської цифрової політики» [10]. Ідея цифрового суверенітету задала потужний імпульс оновленню політичного дискурсу, що розгорнувся довкола пошуків інструментів посилення суб'єктності національних держав в глобальному управлінні цифровою інфраструктурою. Сьогодні концепція цифрового суверенітету набула значної варіативності конотацій, конкретне значення яких змінюється залежно від дій національних політичних акторів, спрямованих на самовизначення держави (об'єднання держав) щодо цифрового суверенітету [53; 58; 59; 60; 61; 75].

Найбільш значимими для деталізації проблеми оновлення інструментів політичної участі в умовах цифрової трансформації політичного процесу в ЄС є два виміри. По-перше, це ідея про формування можливості та здатності національної держави (об'єднання держав) самостійно приймати рішення, якими регулюються цифрова інфраструктура та використання відповідних технологій в обмеженому суверенітетом просторі. В політичній практиці ця ідея розгорнулася через формування політичного простору кіберсуверенітету в авторитарних державах (Китай [11], росія [68]) та безпекової архітектури контролю за цифровою інфраструктурою в європейських ліберальних демократіях [6]. По-друге, це ідея, що відходить від державоцентричного розуміння суверенітету як передумови здійснення влади на певній території та еволюціонує в напрямі означення цифрового суверенітету як впорядкованого, орієнтованого на цінності, регульованого та безпечного цифрового простору, сформованого через індивідуальне самовизначення громадян [2, р. 103–120]. Ми підтримуємо висновок Дж. Поле про те, що цифровий суверенітет держави «не можна зводити до її здатності встановлювати та виконувати закони. Він не покладається на символічне представництво та організаційну спроможність держави, оскільки є глибоко інвазійним. Ідея зміцнення цифрового суверенітету означає не лише активне управління залежностями, але й створення інфраструктур контролю та (можливих) маніпуляцій. Тому ми вважаємо,

що потрібно набагато більше міркувати та дебатовати про те, як суверенна влада може бути демократично підзвітною щодо цифрових технологій. Недостатньо припустити, що могутність великих цифрових корпорацій можна приборкати, підпорядкувавши їх демократичному суверенітету, як пропонували багато демократичних урядів у всьому світі. Так само ми не повинні просто ототожнювати цифровий суверенітет зі здатністю захищати ліберальні та демократичні цінності, як це часто роблять політики в Європі» [61].

Означивши контекст розгортання цифрових трансформацій в сфері політики ЄС, наголосимо, що принциповим аспектом оновлення інструментів політичної участі в умовах цифрової трансформації політичного процесу в ЄС є розуміння та позиціонування цифрового зрізу демократії не як її нової моделі, а як нового формату, потенційно здатного забезпечити ефективність демократії участі та практичну деталізацію її принципів та концептуальних положень про те, що: по-перше, демократія участі передбачає інституційні умови, що сприяють громадянам безпосередньо урядувати над собою; по-друге, політична суб'єктність громадян виражається не тільки через політичних активістів, а, насамперед, через громадян, зорієнтованих на позитивну політичну свободу; по-третє, метою розширення меж політичної участі є демократизація політичних відносин, соціальна емансипація та політична самореалізація особистості, а наслідками – здолання політичного відчуження громадян, досягнення стійкої легітимації влади, децентралізація процесу політичного управління; по-четверте, демократія участі передбачає опанування всіма суб'єктами політичного процесу діалогових форм політичної участі на принципах деліберації «як процесу обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами політичного процесу з метою аргументованого переконання у правильності вироблених політичних рішень або зміни переконань шляхом сприйняття аргументів іншої сторони діалогу» [65, р. 139].

Політична участь як важливий механізм інституційного посилення європейської демократії. В ЄС сформована доволі варіативна матриця діалогових форм політичної участі, що ґрунтується на принципах відкритого паритетного партнерства влади та громадян. Кожен із суб'єктів такого партнерства наділений ресурсами, що стверджують їх суб'єктність та визначають потенціал участі у

діалозі. Інститути та інституції ЄС (інституціоналізовані суб'єкти) опираються на систему особливої політичної інфраструктури, громадяни ЄС – на право делегування повноважень щодо ухвалення політичних рішень та низку (не)конвенційних засобів тиску на владу, громадські організації та інститути-медіатори – на можливості щодо забезпечення комунікації між суб'єктами діалогу, акумулювання й трансляцію інтересів громадян до площини офіційного політичного дискурсу ЄС. Нашу увагу привернули три кейси – система звернень громадян ЄС, Європейська громадянська ініціатива (далі – ЄГІ) та інституціоналізовані діалоги, що відповідають принципам демократії участі, деліберативної демократії та є відкритими для інтеграції цифрових інновацій.

Від часу створення ЄС, політична участь позиціонувалася як важливий механізм інституційного посилення європейської демократії. В Маастрихтському договорі право звертатися з петицією до Європейського парламенту було закріплено як одне з основних прав. Сьогодні воно є наріжним каменем європейської демократії участі та одним з основних прав громадян ЄС, закріплених статтями 20, 24 і 227 Договору про функціонування Європейського Союзу [18] та статтею 44 Хартії основних прав ЄС [17]. У 1958 – 1979 роках до Європейського парламенту (до 1962 р. – Європейська парламентська асамблея) надійшло 128 петицій [47], кількість яких в процесі поглиблення євроінтеграції постійно зростала. Після деталізації процедури подання громадянами петицій в Регламенті Європейського Парламенту, в 1987 році був створений спеціальний парламентський Комітет з питань петицій (далі – РЕТІ) [15, р. 169], який забезпечує процедурний супровід використання цієї форми політичної участі на рівні ЄС. Упродовж 1992 – 2008 років громадяни держав-членів ЄС отримали можливість використовувати низку індивідуалізованих форм політичної участі на рівні політичних інститутів ЄС, серед яких і право подавати петиції до Європарламенту, звертатися до Європейського омбудсмена та окремих європейських інституцій, маючи на меті артикуляцію власних інтересів та потреб [19].

Петиція, для того, щоб вона була прийнятою до розгляду Європарламентом, має предметно стосуватися питань, що належать до сфери діяльності ЄС. Процедура розгляду петицій визначена в Розділі IX (п. 226–230) [46] Регламенту Європарламенту та Додатком VI (XX) до нього. Відповідно до визначених норм, по-перше, відпо-

відальність за координацію цієї сфери діяльності європейського інституту представницької демократії покладена на парламентський комітет РЕТІ [35]; по-друге, в петиції мають бути зазначені ім'я, громадянство (національність) та адреса заявника; по-третє, петиції, що написані однією з офіційних мов ЄС, окрім надсилання в паперовому вигляді, можуть подаватися в електронному вигляді через веб-портал парламентських петицій [70], який був запущений в листопаді 2014 р. та одразу почав виконувати функцію публічного реєстру петицій, автоматичного завантаження порядку денного засідань РЕТІ, протоколів, повідомлень та інших документів, що стосуються петицій. Тобто, веб-портал парламентських петицій в ЄС одразу проєктувався з орієнтацією на практичне застосування цифрових інструментів політичної участі.

Петиції, що відповідають вимогам, передаються до РЕТІ, члени якого вирішують, чи належать петиції до предметного поля політики ЄС, щодо якого можуть застосовуватися інструменти деліберативних форм політичної участі. Якщо тематично петиція не належить до сфери діяльності ЄС, то вона маркується як неприйнята, а відповідна інформація надсилається її автору. Зазвичай, основними причинами неприйняття до розгляду петицій на рівні РЕТІ є те, що автори невірно визначають рамки компетенцій та відповідальності інститутів ЄС, плутаючи їх з компетенціями та повноваженнями держав-членів ЄС чи інших міжнародних організацій [48]. Залежно від специфіки конкретної петиції, РЕТІ може: по-перше, звернутися до Європейської Комісії з пропозицією провести попередній розгляд петиції та надати інформацію про дотримання відповідного законодавства ЄС; по-друге, спрямувати петицію до інших комітетів Європарламенту з метою отримання інформації або визначення подальших дій, наприклад, обговорення або врахування петиції в законодавчій, політичній чи контрольній діяльності; по-третє, скоординувати свої дії з інститутами цієї національної держави, якщо петиція стосується проблеми, що потребує особливої уваги на рівні держави-члена ЄС; по-четверте, вдаватися до інших дій з метою вирішення проблеми або надання відповіді на петицію [46].

Саме РЕТІ вирішує, чи включати петицію до порядку денного свого засідання, на яке запрошуються автори петиції та представники зацікавлених держав-членів ЄС. На засіданні автори можуть презентувати петицію та вислухати позицію РЕТІ, після чого члени

парламентського комітету мають можливість обмінюватися думками з питань, порушених в процесі деліберації, та пропонувати подальші дії. В особливих випадках РЕТІ може прийняти рішення про необхідність проведення слухань або парламентського обговорення, здійснення візиту до держави-члена ЄС з метою підтвердження або заперечення фактів, викладених в петиції. Наприклад, у 2019 році РЕТІ ініціював та провів три громадських слухання:

По-перше, на основі змісту петиції № 0900/2016, поданої від імені Food&Water Europe [43], 21 березня 2019 року відбулися спільні громадські слухання РЕТІ з Комітетом із питань навколишнього середовища, громадського здоров'я та безпеки харчових продуктів. Автори петиції закликали до дій проти транснаціональної нафтової компанії, яка заперечувала зміни клімату, пов'язані з її діяльністю. Слухання мали дослідити тему з різних позицій та вивчити комунікаційні прийоми, за допомогою яких підприємці/політики вводили громадськість в оману, заперечуючи негативний вплив промислової діяльності/промислової політики на клімат.

По-друге, в 2016 році РЕТІ розглядав петицію № 1088/2016 про порушення прав ЄС та екстериторіальну дію законів США в ЄС (FATCA) [44] та за результати розгляду ініціював слухання, які були проведені 12 листопада 2019 року. Метою слухань був визначений обмін думками між зацікавленими сторонами та обговорення потенційно конструктивних шляхів вирішення проблем, з якими безпосередньо стикаються громадяни ЄС через дію FATCA. Структурно слухання були поділені на дві частини: предметом першої були фінансові послуги, другої – непрямі (опосередковані) впливи FATCA на громадян ЄС, з акцентом на потенційних конфліктах між законодавством США та європейськими нормами захисту даних. Результатом слухань стало рішення про необхідність захисту цифрових громадян ЄС.

По-третє, 5 грудня 2019 року РЕТІ спільно з Комітетом з питань навколишнього середовища, громадського здоров'я та безпечності харчових продуктів та Комітетом із питань сільського господарства та розвитку села провів громадські слухання щодо переоцінки популяції вовків в ЄС [39]. Ці слухання на основі двох петицій, авторами яких були громадяни з різних держав-членів ЄС: петиція 0984/2016 [42] була подана іспанцем Самуелем Мартіном Соса від Ecologas en Acción; петиція 0426/2018 [32] – словенцем Станіславом

Бергантом від Асоціації органічних фермерів, яку підтримали ще 50 громадських організацій. Метою слухань була визначена необхідність досягнення, відповідного сьогоднішню, розуміння статусу популяції вовків в ЄС та доречність змін в поточному управлінні їх популяцією в Європі.

Наведені приклади вказують на те, що, основною метою громадських слухань, що ініціюються РЕТІ, є не стільки вироблення конкретних пропозицій, скільки надання можливості артикуляції інтересів та узгодження позицій всіх зацікавлених сторін процесу вироблення й реалізації публічної політики в ЄС засобами цифрової та деліберативної демократії. Діюча система петицій сприяє тому, що через залучення до деліберативних практик вироблення політики, діяльність Європарламенту стає більш зрозумілою для громадян ЄС, а застосування інструментів цифрової демократії скорочує дистанцію між інститутами Об'єднання та громадянами ЄС в процесі комунікації щодо артикульованих проблем.

Щодо здійснення візитів членів РЕТІ до держави-члена чи регіону ЄС з метою встановлення, підтвердження або заперечення фактів, викладених в петиціях, то в 2019 – 2020 роках жодного візиту не відбулося, що пов'язано, з обмеженнями, спричиненими пандемією COVID-19 та виборами до Європарламенту. Впродовж 2019 – 2021 років РЕТІ здійснював оцінку результатів попередніх візитів з метою ухвалення за їх результатами відповідних рішень. Зокрема, обговорювалися результати 8 візитів, серед яких найбільш резонансним був візит представників РЕТІ до іспанського національного парку Доньяна. За результатами візиту, який відбувся у вересні 2018 року, РЕТІ виступив із пропозицією припинити проєкти з розвідки та видобутку газу на території національного парку Доньяна [38].

За результатами своєї роботи РЕТІ готує звіт та пропозиції, що мають бути розглянуті Європарламентом на пленарному засіданні. Будь-яка подана петиція може бути закрита комітетом на будь-якому етапі процедури розгляду як з ініціативи комітету, так і з ініціативи автора петиції. Важливою особливістю даного процесу, яку варто використовувати в українських політичних практиках діяльності національного парламенту є те, що весь процес аналізу та вироблення рішення про (не)прийнятність петицій здійснюється РЕТІ виключно на основі деліберативно досягнутого консенсусу, що розгортається приблизно упродовж 3 місяців від моменту її реєстрації.

Але, жодними правилами не встановлено конкретні терміни ухвалення такого рішення.

Всі петиції, що подаються до Європарламенту, набувають публічного статусу, відповідно їх резюме оприлюднюється офіційними мовами ЄС на вебсторінці portalу парламентських петицій. Наприклад, станом на початок липня 2023 року була розміщена інформація про 10625 петицій, які були допущені до розгляду парламентським комітетом від 2013 року, з яких 298 були подані в 2023 році [45]. На офіційні вебсторінці portalу парламентських петицій фіксується кожна дія, що реєструється у внутрішній базі даних про петиції, яка недоступною для громадськості, але до якої мають доступ всі члени РЕТІ [35]. Водночас, РЕТІ в письмовій формі аргументовано інформує автора петиції про всі рішення неї, надає необхідну додаткову інформацію та документацію. Попри те, що процес цифрового адміністрування петицій здійснює РЕТІ, вони приймаються і реєструються Відділом прийому та передачі документів, в якому петиціям надається унікальний ідентифікаційний номер, що супроводжує її упродовж усього життєвого циклу. Таким чином, поєднання традиційних та цифрових інструментів європейської демократії забезпечується прозорість використання цієї форми політичної участі.

Процес розгляду петицій у Європарламенті належним чином регламентований, функції РЕТІ чіткі та прозорі, однак процедура розгляду петицій оцінюється експертами як недостатньо доступна для кожного зацікавленого громадянина ЄС. Такі оцінки зумовлені тим, що деталізовані керівні принципи діяльності РЕТІ переважно стосуються етапу, на якому петиція спрямовується до цього комітету для попереднього розгляду й здійснення оцінки на відповідність законодавству ЄС. Наголосимо, що до 2017 року у відкритому доступі була відсутня будь-яка інформація про те, що відбувається з петицією після її надходження до РЕТІ. З розгортанням цифрових трансформацій політичного процесу з кінця 2017 року, порядок денний, протоколи та повідомлення РЕТІ автоматично завантажуються на офіційний портал парламентських петицій, забезпечуючи громадянам ЄС прозорий доступ до процедури та результатів діяльності комітету [70]. Саме цифрові інструменти демократії сприяли ширшому залученню авторів петицій до безпосередньої участі в діяльності РЕТІ. Так, у 2021 році РЕТІ провів 12 засідань ко-

мітету, на яких були обговорені 159 петицій за участі в дистанційному режимі 113 авторів петицій, більшість з яких брали активну участь в процесі деліберації проблеми, артикульованої в поданій петиції [30].

Цифрові інструменти політики оновили та вдосконалили такий важливий процедурний аспект використання петицій на рівні Європейського парламенту як залучення до дискурсу РЕТІ інших парламентських комітетів, що забезпечує комплексний розгляд проблем, означених в петиції. На сьогодні участь інших парламентських комітетів у розгляді петицій означається як вирішальна, оскільки забезпечує більш високий рівень експертизи з питань, порушених авторами петиції. В керівних принципах зазначається, що петиція, що направляється для отримання висновку до іншого парламентського комітету, повинна мати виразний та однозначно європейський характер, а запит РЕТІ щодо характеру необхідного висновку має бути конкретним. Керівні принципи орієнтують на те, щоб РЕТІ мінімізував кількість таких запитів, враховуючи, що ця робота є додатковим навантаженням для парламентарів [40]. Процедура підготовки письмової відповіді залученим комітетом не врегульована, однак за неформальними правилами, вона надається впродовж 3 місяців після отримання петиції від РЕТІ [35]. Більшість комітетів Європарламенту мають внутрішню легітимну процедуру розгляду петицій, якою, передбачається, що петиції, отримані від РЕТІ можуть використовуватися в системі аргументів під час засідань парламентських комітетів. Динаміка спрямування петицій до інших комітетів Європарламенту є хвилюподібною, що пов'язано з тематичною варіативністю петицій. У 2021 році РЕТІ направив до інших комітетів 82 петиції для отримання висновків (у 2019 р. – 65, 2018 р. – 47) та 548 клопотань про необхідність ознайомлення з петицією (в 2019 р. – 351, 2018 р. – 660 клопотань), відповідно до РЕТІ від інших комітетів надійшло 46 висновків у 2021 році, 38 – у 2019 році, 30 – у 2018 році та 176 підтверджень підтверджень про врахування петицій у своїй парламентській діяльності в 2021 році, 9 – в 2019 році та 38 – в 2018 році [31; 34]. Отже, петиції, що спрямовуються РЕТІ до інших комітетів Європарламенту можуть виконувати як функції інформування, так і функції залучення до підготовки висновку, що забезпечує розширення рамок артикуляції інтересів громадян за допо-

могою даної форми політичної участі та сприяє пришвидшенню законодавчого реагування з боку парламентарів.

Петиції, за рішенням РЕТІ, можуть бути спрямовані й до інших інститутів та інституцій ЄС для отримання висновку. Наприклад, в 2019 році 537 петицій (47,4 %) були спрямовані до Європейської Комісії (в 2018 р. – 34,9 %); 42 петиції (3,7 %) були спрямовані для висновку до інших інститутів ЄС (у 2018 р. – 1,8 %), а 554 петиції (48,9 %) були спрямовані для ознайомлення іншими інститутами та інституціями ЄС (в 2018 р. – 63,1 %) [34]. Але, за результатами розгляду Європейської Комісії надісланих петицій, Європарламент у своїй резолюції від 9 березня 2022 року «Про взаємодію з громадянами: право на звернення, право на звернення до Європейського омбудсмена та Європейська громадянська ініціатива» висловив «жаль з приводу того, що відмова Комісії вжити заходів щодо питань, порушених в окремих петиціях, є порушенням положень чинних договорів ЄС щодо права на подання петицій, оскільки воно не обмежується питаннями стратегічної важливості чи відображенням структурних проблем» [41]. Відтак, Європарламент закликав Європейську Комісію переглянути свій стратегічний підхід до розгляду петицій, оскільки це перешкоджає реалізації прав громадян ЄС. Механізмом дотримання права на петицію, як життєво важливого в сучасних умовах інструменту взаємодії між громадянами та інституціями ЄС й основного елементу демократичного управління на рівні ЄС, вбачається перспектива укладання між Європарламентом та Європейською Комісією обов'язкову до виконання міжінституційну угоду про розгляд петицій, яка забезпечить чітку, передбачувану та прозору правову основу, спрямовану на послідовну реалізацію права громадян ЄС на петицію, визначеного Договорами ЄС.

Європарламент демонструє свою зацікавленість в підвищенні активності використання громадянами ЄС права на петицію та рівня поінформованості про сфери компетенції ЄС, на які громадяни ЄС можуть впливати засобами даного інструменту демократії участі. В 2021 році до Європарламенту надійшло 1392 петиції, що є тільки половиною від кількості петицій, отриманих у 2013 році (2891 петицій) і 2014 році (2715 петицій) та на 11,5 % менше, ніж у 2020 році (1573 петицій) [30]. На тлі падіння зацікавленості до подання петицій, що спостерігалось впродовж 2015 – 2020 років, РЕТІ іні-

ціював низку заходів, спрямованих на підвищення обізнаності громадян ЄС про можливості та потенціал інструментів діалогової моделі політичної участі, насамперед, це більш активне залучення авторів петицій до участі в засіданнях комітету, що розширило спектр знань про те, як працює Європарламент з інтересами та запитам громадян, викладеними в петиціях. За ініціативою PETI відбулися парламентські слухання [36], проведені 29 жовтня 2020 року спільно чотирма комітетами Європарламенту (JURI, LIBE, AFCE, PETI) та Європейською комісією, предметом яких стала проблема підвищення поінформованості про права громадян ЄС, до яких належить право подавати петиції.

Одним із результатів прийнятих на парламентських слуханнях рішень стало зростання кількості громадян ЄС, які підтримували зареєстровані петиції: в 2021 році кількість громадян, які підтримали одну чи декілька петицій на веб-порталі парламентських петицій, становила 209272, що в 4,3 рази більше, ніж в 2020 році (48882 громадян). Також, у 2021 році 78,6 % (1094) петицій були подані через веб-портал петицій Європарламенту, що підтверджує важливість даного каналу подання петицій та довіру до нього з боку громадян ЄС [30].

Відтак, одним із перспективних заходів для поширення обізнаності громадян ЄС щодо подання петицій Європарламент позиціонує розвиток основного цифрового інструменту – веб-порталу петицій, що забезпечує прозорість процесу вироблення європейської політики через покращення доступу до публічної інформації, до якої належать агреговані дані про петиції. У своєму звіті за 2021 р. PETI наголошує, що веб-портал петицій є важливим інструментом для забезпечення ефективного та прозорого процесу подання та розгляду петицій, тому вдосконалення функцій захисту даних громадян та результатів діяльності Європарламенту в частині роботи з поданими петиціями зробить портал більш: зручним та безпечним для громадян; доступним та відомим для громадян, зокрема і тих, що мають обмежені можливості; інформативним та зрозумілим. Водночас, як перспективу, що відповідає принципам розвитку цифрової демократії та цифрових інструментів політичної участі, Європарламент:

- підтримав створення єдиного цифрового порталу, на якому громадяни зможуть отримувати доступ до всіх процедур подання та розгляду петицій;

- пов'язав дотримання права громадян ЄС подавати петиції з відповідністю онлайн-платформ держав-членів ЄС стандартам доступу;

- вважає необхідним розробити інтерактивні онлайн-форуми, на яких громадяни ЄС зможуть отримувати інформацію, здійснювати обмін думками та вільно висловлюватись щодо петицій;

- орієнтує Європейську Комісію на створення належної системи для збору інформації про петиції та їх зв'язок з процедурами порушення правових актів ЄС, оскільки в щорічних звітах Комісії про моніторинг застосування законодавства ЄС посилення на петиції здійснюється в надто загальних формах;

- пропонує створити спільну цифрову базу даних Європарламенту та Європейської Комісії з метою здійснення прозорого двостороннього обміну інформацією про дії Європейської Комісії щодо петицій, процедур порушення законодавства та законодавчих пропозицій;

- вважає нагальним вдосконалення веб-порталу петицій, щоб він став більш помітним для громадськості, зручним для користувачів, простим та інтуїтивно зрозумілішим в навігації та доступним для людей з обмеженими можливостями;

- наполягає на вдосконаленні функції аналізу даних у базі даних ePetition з метою полегшення пошуку петицій на однакову тему з ePetition та спрощенні процесу підтримки громадянами петицій, поданих через онлайн-портал, що сприятиме дотриманню їх права на петицію;

- вважає, що оскільки автори петиції не мають доступу до інформації про статус своїх петицій в режимі реального часу, необхідно посилити взаємодію між порталом петицій та внутрішньою базою даних Європарламенту з метою сприяння прозорості під час розгляду петицій;

- пропонує, забезпечуючи повне дотримання правил захисту даних, ініціювати збір додаткової інформації в профілі авторів петицій з метою визначення недостатньо представлених груп в процесі формування політичного порядку денного ЄС через реалізацію громадянами права на звернення [30].

Отже, перспективи поглиблення цифрових трансформацій щодо процедури застосування такого інструменту європейської демократії як подання петицій громадянами ЄС з метою артикуляції та представництва інтересів в процесі вироблення та реалізації політик Об'єднання, можуть розглядатися як потужне джерело скорочення дистанції між ними, подолання настроїв євроскептицизму та уникнення свавільного використання запитів громадян.

Певна стандартизація індивідуалізованих форм політичної участі, серед яких і право подавати петиції, сприяла розвитку потенціалу політичної участі громадян держав-членів ЄС, однак не відображала колективного виміру європейського громадянства. Тільки з набранням чинності Лісабонського договору (2009 р.) був запроваджений новий формат масової політичної участі в демократичному політичному процесі ЄС – Європейська громадянська ініціатива (ЄГІ), що надавав громадянам ЄС право ініціювати процес ухвалення нового європейського законодавства. Зауважимо, що ідея надання права громадянам брати участь у формуванні політичного порядку денного ЄС була запропонована коаліцією європейських громадських організацій, що лобіювали інтеграцію інструментів та механізмів демократії участі в простір публічної політики Об'єднання [12, р. 302]. Французький політик А. Лямасур стверджував, що ідея ЄГІ була найменш амбітною, порівняно з тими артикульованими механізмами прямої демократії, що передбачали радикальну концептуальну трансформацію засобів демократичної легітимності в ЄС [52, р. 34–36]. Відтак, ЄГІ постала як компроміс, досягнутий для створення додаткових можливостей політичної участі в розгортанні європейської моделі демократії участі.

Відповідно до положень Лісабонського договору, ЄГІ стала новим інструментом демократії участі, основою якого є право окремого громадянина ЄС подавати пропозиції до Європейської Комісії, відповідно до її повноважень. Правові основи ЄГІ були визначені у статті 11 (4): «Не менше одного мільйона громадян, які є громадянами значної кількості держав-членів, можуть виступити з ініціативою подати будь-яку відповідну пропозицію до Європейської Комісії в межах її повноважень, якщо громадяни вважають, що цей правовий акт необхідний Об'єднанню для реалізації Договорів. Процедури та умови, необхідні для реалізації такої ініціативи громадян, визначаються відповідно до першого пункту статті 24

Договору про функціонування Європейського Союзу» [18]. Попри те, що ЄГІ є правом громадян ЄС (індивідуалізованих суб'єктів політики), за своєю функціональною спроможністю вона відрізняється від права на звернення, закріпленого статтею 227 Договору про функціонування ЄС, оскільки спрямовувалася на посилення європейської інтеграції через синергію індивідуальних імпульсів участі та агрегування індивідуальних інтересів. Таким чином, інноваційний характер ЄГІ визначається: (1) транснаціональним механізмом реалізації політичної участі, в основу якої є змагальна мобілізація окремих громадян; (2) потенціалом щодо розширення та стабілізації відносин між інститутами та громадянами ЄС через паритетну участь у формуванні порядку денного європейської політики; (3) опертям на комунікативні ресурси цифрової демократії.

Після розгляду пропозицій Європейської Комісії, 16 лютого 2011 року Європейський парламент та Рада Європейського Союзу ухвалили Регламент, яким регулювалося використання права на європейську громадянську ініціативу та визначалися процедури, що мають переглядатися кожні три роки [63]. Практичне застосування ЄГІ розпочалося з травня 2012 року, коли були затверджені процедури, визначені Регламентом 211/2011. У 2012 – 2015 років до Європейської Комісії надійшов 51 запит щодо реєстрації ініціатив, з яких 31 була зареєстрована в статусі ініціативи: 16 – в 2012 році, 9 – в 2013 році, 5 – у 2014 році, 1 – у 2015 році [23]. З 18 ініціатив, збір підписів під якими завершився в 2015 році, 3 («Right2Water», «One of us», «Stop vivisection») набрали необхідну кількість підписів про підтримку та були передані на розгляд Європейської Комісії, 6 ініціаторів подали позови до Генерального суду проти рішень Європейської Комісії про відмову у реєстрації ініціатив [23], 2 ініціатори подали скарги до Європейського омбудсмана, але ним була констатована відсутність порушень з боку інститутів ЄС в процесі опрацювання ініціатив. Упродовж 2012 – 2015 років 6 млн. громадян ЄС використали ЄГІ як форму політичної участі, але наприкінці 2015 року було зафіксовано зниження інтересу до її деліберативного потенціалу, що було пов'язано, зокрема, й з необхідністю поглиблення інструментів цифрової демократії.

Реагуючи на ці імпульси, Європейський парламент Резолюцією від 28 жовтня 2015 року закликав Європейську Комісію переглянути й оновити Регламент 211/2011 [37] в частині забезпечення більшої

доступності до ЄГІ як інструменту демократії участі для кожного громадянина ЄС. У грудні 2018 року між Європейським парламентом, Радою ЄС та Європейською Комісією, був досягнутий консенсус щодо оновленого регламенту ЄГІ, ухваленого 17 квітня 2019 року [62]. Важливими новаціями Регламенту, що вступив в дію з 1 січня 2020 року були: по-перше, надання можливості організаторам ЄГІ реєструвати, з метою управління ініціативою, юридичну особу; по-друге, зазнали розмежування дати реєстрації ініціативи та початку збору підписів, через що організаторам ЄГІ отримали 6 місяців для планування кампанії з однорічного збору підписів; по-третє, була гармонізована система вимог до даних: 13 існуючих наборів вимог, що застосовувалися до громадян та резидентів держав-членів ЄС, були зведені до 2 наборів, з яких держава-член ЄС могла обирати найбільш прийнятний для себе; по-четверте, громадяни ЄС отримали право підписувати ЄГІ незалежно від статусу громадянства держави-члена та країни проживання; по-п'яте, держави-члени ЄС змогли знижувати мінімальний вік громадян, що використовують ЄГІ з 18 до 16 років, якщо це відповідає національному законодавству; по-шосте, встановлювалася мінімальна кількість громадян-підписантів для кожної держави-члена ЄС (наприклад, для Бельгії – 15771, Данії – 9763, Німеччини – 72096, Естонії – 4506, Іспанії – 40554, Франції – 55574, Литви – 8261, Австрії – 13518, Польщі – 38301, Румунії – 24032).

Три новації Регламенту відповідали цифровим трансформаціям політичного поля ЄС, зокрема:

1) організатори ЄГІ отримали дозвіл запитувати та фіксувати електронні адреси підписантів на додаток до наборів обов'язкових даних;

2) організатори ЄГІ отримали можливість використовувати центральну систему он-лайн збору підписів, якою управляє Європейська Комісія безкоштовною, уникаючи, таким чином, проблем із сертифікацією програмного забезпечення та надійністю захисту персональних даних;

3) запроваджувалася система інформаційно-комунікаційної підтримки ЄГІ шляхом створення спеціальних офісів у представництвах Європейської Комісії в кожній державі-члені ЄС [62].

Таким чином, завдяки посиленню цифрових інструментів, оновлений Регламент 2019/788 зробив формат ЄГІ більш доступним

та сприяв залученню якомога більшої кількості громадян до процесу прийняття рішень в ЄС.

Оцінюючи кількісні параметри ЄГІ як інноваційного формату політичної участі громадян ЄС, наголосимо що станом на 13 червня 2023 року до Європейської Комісії надійшло 127 запитів на реєстрацію ініціатив, з яких 101 була зареєстрована: з них 10 зібрали по 1 млн. голосів, 21 ініціатива була відкликана організаторами до завершення часу збору голосів, решта не набрали необхідної кількості голосів підтримки [29]. Ініціатива «One of Us» отримала підтримку в 18 державах-членах ЄС, «End the Cage Age» – у 17, «Right2Water» – у 12, «Minority SafePack» – у 10, «Stop glyphosate» – у 9, «Stop vivisection» – у 8.

При чому всі успішні ініціативи були підтримані тільки громадянами Італії та Іспанії, по 5 ініціатив підтримали громадяни Словаччини та Німеччини, по 4 – громадяни Австрії, Франції, Угорщини, Люксембургу, Голландії та Литви, по 3 – громадяни Бельгії, Данії, Фінляндії, Польщі, Словенії, Хорватії, по 2 – громадяни Греції, Болгарії, Ірландії, Латвії та Румунії, по 1 – громадяни Кіпру, Чехії, Мальти, Португалії, Швеції та Естонії.

Нами була зафіксована відсутність кореляції між рівнем підтримки ініціатив та обсягом заявлених фінансових ресурсів, залучених організаторами для проведення інформаційно-комунікаційного супроводу ЄГІ. Наприклад, організатори ініціативи «One of Us», що підтримана у 18 державах-членах ЄС, залучили на її промоцію 159219 євро, а організатори ЄГІ «End the Cage Age», підтриманої громадянами 17 держав-членів ЄС залучили у 2,5 рази більше (392000 євро). Організатори ініціативи «Right2Water» (підтримана у 12 державах-членах ЄС) залучили 14000 євро, «Stop vivisection» (підтримана у 8 державах-членах ЄС) – 23651 євро, «Minority SafePack» (підтримана у 10 державах-членах ЄС) – 348500 євро, «Stop glyphosate» (підтримана у 9 державах-членах ЄС) – 328399 євро [20].

Таблиця 1

Кількість підписів, зібраних на підтримку ЄГІ в державах-членах ЄС

	Кількість підтверджених підписів, зібраних в 9 успішних ініціативах, 2012 – травень 2023	Кількість підписів, зібраних через Централізовану онлайн систему Європейської Комісії, січень 2020 – травень 2023
Кіпр	13859	3034
Естонія	16560	3762
Люксембург	34704	7346
Латвія	39820	4858
Мальта	44106	2900
Словенія	62303	9457
Литва	64105	3080
Ірландія	65961	51280
Хорватія	66456	7838
Болгарія	114018	7717
Фінляндія	125552	36737
Швеція	134429	11872
Греція	136429	43687
Данія	143286	33097
Португалія	160875	10623
Чехія	197049	3801
Словацьчина	202784	27971
Австрія	228022	12548
Бельгія	287008	44689
Нідерланди	416140	96243
Польща	431226	15094
Румунія	457805	13369
Іспанія	624964	131506
Угорщина	685389	14254
Франція	944488	325000

Італія	1820454	171163
Німеччина	3954870	455122

Джерело: Складено за: [21]

Дані, наведені в *Таблиці 1* вказують на те, що упродовж 2020–2023 років у всіх державах-членах ЄС зростає зацікавленість до використання інструментів цифрової демократії в процесі реалізації права на участь у форматі ЄГІ. Зростання інтересу до цифрового виміру демократії в ЄС пояснюється й можливостями, що надає Об'єднання в частині забезпечення деліберації змін до законодавства та нормативно-правового поля ЄС за допомогою ЄГІ. Успішні ЄГІ умовно поділяються на три групи. До першої належать ЄГІ, за результатами розгляду яких було ухвалено нове законодавство ЄС. Зокрема, це ЄГІ «Right2Water», щодо якої 1 липня 2015 року Європейська Комісія ухвалила «Дорожню карту для оцінки «Директиви про питну воду» [28], в лютому 2018 року внесла пропозицію щодо перегляду Директиви, а у грудні 2020 року Європейський парламент та Рада ЄС ухвалили відповідну Директиву, що набрала чинності в січні 2021 року [14] та ЄГІ «Stop glyphosate», результатом деліберації якої стали ухвалені Європейською Комісією пропозиції до Регламенту щодо прозорості та стійкості оцінки ризиків ЄС в харчовому ланцюгу (квітень 2018 р.). У червні 2019 року Регламент був прийнятий Європарламентом та Радою ЄС й набув чинності 27 березня 2021 року [64].

До другої групи успішних ініціатив належать ті, за результатами яких Європейська Комісія ініціювала заходи незаконодавчого характеру. Наприклад, це ініціатива «Stop vivisection», яка стала поштовхом до критичної оцінки того, як ЄС може посилити свої зусилля для відмови від проведення тестування на тваринах. В офіційному повідомленні від 3 червня 2015 року, було визнано, що оскільки експерименти на тваринах залишаються важливими для організації системи охорони здоров'я, Європейська Комісія не має намірів ініціювати скасування чинної Директиви 2010/63/ЄС та пропонувати вироблення нової законодавчої бази, оскільки чинна Директива є каталізатором розвитку й впровадження тих альтернативних підходів, що артикульовані в ЄГІ «Stop vivisection». Відтак, Європейська комісія ініціювала конференцію з обговорення шляху ЄС до припинення випробувань на тваринах [25]. Ще одна ініціатива, яку

ми віднесли до даної групи «Minority SafePack», спрямовувалася на «посилення захисту осіб, що належать до національних та мовних меншин, та зміцнення культурного та мовного різноманіття» [55]. Європейська Комісія у своїй відповіді від 14 січня 2021 року, висловлюючи повагу до багатокультурного різноманіття Європи, що належить до спектру пріоритетів політики ЄС, наголосила на своєму прагненні продовжувати надавати політичну підтримку та фінансування цих процесів, однак вважає, що додаткових правових актів правове поле ЄС не потребує [22]. Наголосимо, що по кожному з 9 пунктів ЄГІ «Minority SafePack» було заявлено про нові незако-нодавчі ініціативи.

До третьої групи ініціатив нами віднесена одна – «One of Us», щодо якої Європейська Комісія не виробила пропозицій [26].

У червні 2023 року відповідною Резолюцією Європарламент кон-статував «обмежену видимість та низьку ефективність з позиції вне-сених пропозицій Комісії до правових актів Союзу, що створює ри-зики для послаблення цього механізму участі» [29], тому ЄГІ потре-бує зміцнення. Процес зміцнення механізму ЄГІ розглядається Євро-парламентом пов'язується з посиленням цифрових інструментів гро-мадських ініціатив, зокрема:

- онлайн-збір голосів на підтримку ЄГІ означається як фунда-ментальний принцип успішності ініціативи;
- централізована онлайн-система збору голосів має незаперечні переваги над іншими системами з позицій фінансових та часових витрат, тому вона має розвиватися в напрямі налаштування її функ-цій та надання статистичних даних громадянам. Зауважимо, що 17 зареєстрованих ЄГІ управлялися за допомогою індивідуальних онлайн-систем збору голосів, з яких 5 зібрали понад 1 млн підписів;
- припинення використання спеціально створених онлайн-систем збору голосів з кінця 2022 року може мати негативні ефекти, оскільки обмежує свободу авторів ініціативи створювати, адаптовані до їх потреб, системи збору голосів. Відтак, необхідно розглянути можливість інтеграції індивідуалізованих онлайн-систем до веб-сайтів тих інститутів громадянського суспільства, що підтримують конкретну ЄГІ, без зобов'язань сертифікації;
- інтеграція систем електронної ідентифікації (eID) до системи підписів ЄГІ в усіх державах-членах ЄС.

Отже, запроваджений, а згодом оновлений, механізм ЄГІ, по-перше, сприяє залученню громадян до формування політичного порядку денного та дискурсивного простору європейської політики; по-друге, поглиблює інтеграційні процеси на рівні системи агрегування інтересів громадян ЄС через проведення спільних кампаній з підтримки ініціатив, зокрема і цифровими засобами політики; по-третє, забезпечує цілісність багаторівневого діалогу між європейськими і національними політичними інститутами та громадянами ЄС.

Проаналізовані механізми петицій та ЄГІ підтверджують тезу про те, що модель демократичного представництва в ЄС унікальною, оскільки розроблена для союзу держав, відтак опирається на транснаціональний контекст функціонування демократії, є подібною до національних моделей представництва, однак перебуває в неперервному стані оновлення, реагуючи на розширення ЄС та динаміку повноважень його інституцій. Транснаціональна модель представництва інтересів в ЄС функціонально розгортається через механізми та інструменти представницької, прямої, деліберативної демократії, що стають більш спроможними за допомогою ресурсів, актуалізованих потребами цифрової трансформації сфери політики. Одним із таких механізмів, що змістовно належить до деліберативної демократії, стала Конференція про майбутнє Європи (2020–2022), що запустила процес оновлення деліберативної моделі політичної участі громадян ЄС за допомогою цифрових технологій.

Дискурс майбутнього Європи, відображений в численних резолюціях Європарламенту, Братиславській та Римській деклараціях, Білій книзі Комісії про майбутнє Європи, дебатах на рівні політичних інститутів ЄС, консультаціях з громадянами та громадянським суспільством, з новою силою розгорнувся після призначення Президентом Європейської Комісії Урсули фон дер Ляен. Визначаючи політичні орієнтири, політик наголосила на необхідності вдосконалення функціонування ЄС, концептуально опираючись деліберативний простір Конференції про майбутнє Європи (*далі – Конференція*) [24].

Ініціатива була підтримана політичними лідерами ЄС, які спрямували вектор деліберації на пошук: інструментів підтримки демократичної легітимності та функціональності європейського проекту; пріоритетних цілей і цінностей; адекватних сучасним геополітичним викликам відповідей на питання про суб'єктність та роль Об'єднання

в сучасному світі; механізмів здійснення зеленого та цифрового переходу; інструментів зміцнення стійкості й забезпечення конкурентоспроможності європейської економіки; формату суспільного договору, спрямованого на подолання нерівності [16]. Опираючись на факти, що вказували на підвищення електоральної активності виборців на виборах до Європарламенту у 2019 році, було ухвалено рішення про те, що Конференція має стати тим новим простором делібератії, в рамках якого громадяни «з усіх верств та куточків Євросоюзу» [16] зможуть взяти участь у подоланні викликів сучасності та визначенні пріоритетів політики ЄС.

Розгортаючи ідею делібератії майбутнього Європи, Європарламент 15 січня 2020 року своєю резолюцією ініціював дворічний термін Конференції: вона «має бути процесом, який триватиме два роки, його бажано розпочинати в День Шумана, 9 травня 2020 року (70-та річниця Декларації Шумана) та планувати завершення до літа 2022 року» [31]. Попри те, що початок роботи Конференції був перенесений через пандемію COVID-19, цим документом був змодельований формат Конференції саме як простору делібератії майбутнього європейської демократії із активним застосуванням сучасних цифрових інструментів:

По-перше, основою делібератії став підхід *знизу* – *догори*, що передбачав безпосереднє залучення громадян до діалогу, а в перспективі наділявся характеристиками «постійного механізму залучення громадян до обговорення майбутнього Європи» [31]. До початку Конференції громадяни ЄС отримували можливість висловити свої ідеї та запропонувати власне бачення того, що для них означає Європа, використовуючи найбільш інноваційні цифрові платформи. Одночасно, пропонувалося зорганізувати кілька «тематичних громадянських агор», максимум з 200–300 громадян за принципами пропорційної репрезентативності на основі методу випадкових чисел, які у форматі діалогу визначатимуть політичні пріоритети.

По-друге, були сформульовані пропозиції щодо процесу та процедури Конференції, що означалися як відкриті, прозорі, інноваційні, інклюзивні та збалансовані в частині представництва всіх зацікавлених сторін на європейському, національному, регіональному та локальному рівнях політики ЄС. Перебіг Конференції мав здійснюватися в двох форматах: (1) пленарні засідання як відкриті форуми для обговорень без заздалегідь визначеного результату; (2)

агори громадян, не обмежені конкретними сферами політики, але вкладені в простір пріоритетів політики ЄС: європейські цінності; основні права та свободи; демократія та інститути в ЄС; кліматична криза та екологічні виклики; соціальна справедливість та рівність; зайнятість та економічний розвиток; цифрова трансформація Об'єднання; роль ЄС у формуванні простору глобальної безпеки.

По-третє, управління перебігом Конференції, організаційно забезпечувалося органів з чітко визначеними обов'язками: Керівний комітет Конференції та Виконавча координаційна рада Конференції, що мали забезпечити функціонування всіх форматів деліберації (Малюнок 2, складено за: [31]).

КЕРІВНИЙ КОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ	ВИКОНАВЧА КООРДИНАЦІЙНА РАДА КОНФЕРЕНЦІЇ	ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ КОНФЕРЕНЦІЇ
• Європарламент: представники всіх політичних груп, представник Комітету з конституційних питань, представник Бюро Європарламенту • Рада ЄС: представники головної сторони • Єврокомісія: три відповідальних уповноважених	• Європарламент: обрані представники (керівна функція у Виконавчій координаційній раді) • Рада ЄС: обрані представники • Єврокомісія: обрані представники	• Європарламент: представники (за принципом збалансованого представництва) • Рада ЄС: представництво на рівні міністрів • Єврокомісія: 3 комісари • Національні парламенти держав-членів: по 2–4 представники (за принципом збалансованого представництва) • Європейський економічний і соціальний комітет (EESC): 4 представники • Комітет регіонів (CoR): 4 представники • Соціальні партнери на рівні ЄС: по 2 представники від кожного партнера

Малюнок 2. Матриця управлінської структури Конференції

Дані Малюнку 1 вказують, що інституційним ядром організаційного забезпечення ефективності Конференції як простору деліберації майбутнього демократії в ЄС, стали три інституції ЄС – Європарламент, Рада ЄС та Єврокомісія, що мали здійснювати щоденне управління перебігом Конференції, залучати інститути громадянського суспільства, експертів, науковців, представників аналітичних центрів з усієї Європи.

По-четверте, організація комунікаційного супроводу Конференції передбачала використання сукупності інструментів цифрової та безпосередньої участі всіх суб'єктів деліберації, що мало сприяти розгортанню медійного дискурсу майбутнього європейської демократії. Всі засідання Конференції мали транслюватися на ресурсах в мережі

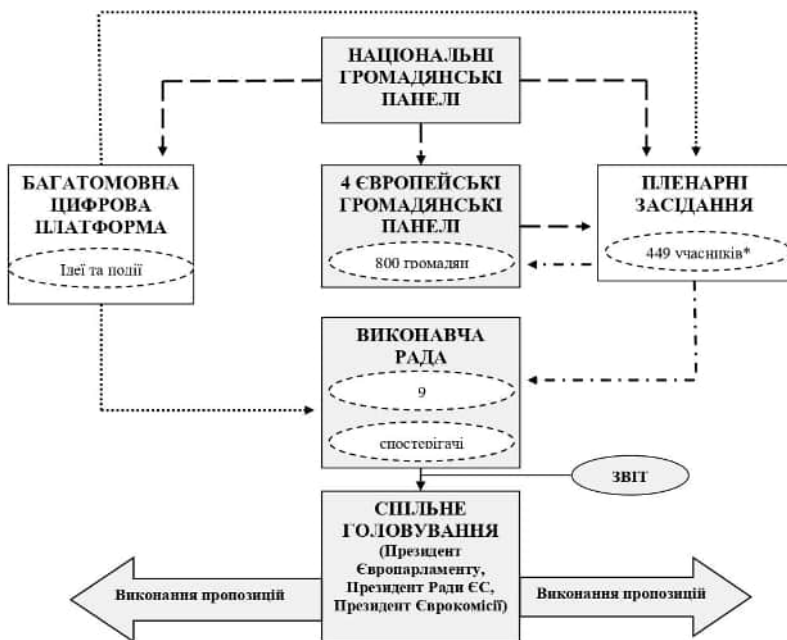
Інтернет та бути відкритими для громадськості, а до документів, що стосуються розгортання процесу Конференції, мав бути забезпечений цифровий доступ всіма офіційними мовами ЄС.

По-п'яте, результат деліберації означався як конкретні рекомендації, що мають бути розглянуті інституціями ЄС та втіленими в політичній практиці через ухвалені управлінські рішення, що відповідають очікуванням всіх зацікавлених сторін. Європарламент покладав на себе зобов'язання вносити законодавчі зміни до Договорів чи інших документів без зволікання. Важливо, що результати деліберації майбутнього ЄС набували не статусу рекомендацій, а одразу інкорпоровалися в простір публічної політики ЄС на Європарламенту, Ради ЄС та Єврокомісії, в межах сфери їх компетенцій та відповідно до Договорів ЄС.

Зауважимо, що моделювання наведеного формату Конференції відбувалося в січні 2020 року, коли розпочалася пандемія COVID-19, яка загальмувала політичні процеси, зокрема, й пов'язані з розвитком демократії. ЄС повертається до актуалізації формату деліберації майбутнього європейської демократії тільки в лютому 2021 р., публікуючи частково оновлене бачення процедури Конференції [9].

Наголошуючи на збереженні основних принципів, Єврокомісія наголосила, що після спалаху пандемії COVID-19, деліберація майбутнього демократії має відбуватися довкола проблеми забезпечення стійкості соціальних та економічних систем ЄС в перспективі 10–20 років. І якщо в 2020 році припускалося, що тематика деліберації може бути варіативною, то в документах 2021 року йшлося, що «зміст конференції має бути зосереджено навколо кількох ключових тем, зокрема зі Стратегічного порядку денного ЄС, які є достатньо широкими, щоб забезпечити можливість всім учасникам для висловлення своїх поглядів, та актуальних в контексті пандемії COVID-19» [9]: сталість в соціальному та екологічному вимірах; проблеми суспільного розвитку у вимірі охорони здоров'я, генерацій, демографії, соціального захисту, інклюзії ринків праці, (не)рівності, міграції; конкурентоспроможність, інновації та цифрова трансформація; фундаментальні цінності, права та свободи, протидія дезінформації, зміцнення довіри до політичних інститутів; геополітична та міжнародна роль ЄС. Організація процесу деліберації, цифрові інструменти та роль громадян як суб'єктів застосування деліберативної моделі політичної участі наведені на Малюнку 3 (складено за: [1]).

Отже, суб'єктами процесу делібератії були визначені Європарламент, Рада ЄС, Єврокомісія та держави-члени ЄС, які зобов'язувалися спільно працювати в інтересах європейської спільноти, європейської демократії та громадян ЄС, зміцнюючи зв'язок в системі *громадянин – інститут (інституція)*. Функціональна спроможність суб'єктів делібератії майбутнього Європи забезпечувалася їх статусом, ресурсами та сукупністю інструментів партнерства з: інститутами громадянського суспільства; зацікавленими сторонами на європейському, національному, регіональному та локальному рівнях політики ЄС; національними парламентами; інституціями ЄС; науковим співтовариством [16]. Такий підхід забезпечив вихід проблем, що сформували предметне поле обговорення майбутнього Європи, далеко за межі європейських столиць.

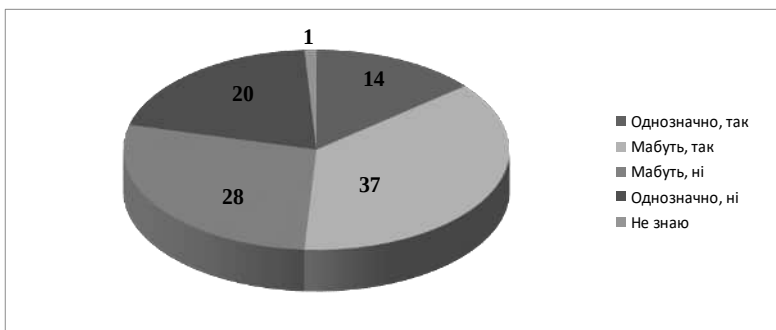
Малюнок 3. Організація процесу делібератії на Конференції про Майбутнє Європи, 2021–2022

* 3 449 учасників пленарного засідання Конференції: 108 учасників від Європейського парламенту; 108 учасників від національних парламентів; 80

учасників від Європейської громадянської панелі; 54 учасників від Ради ЄС; 27 учасників від Національних громадянських панелей (події); 18 учасників від Комітету регіонів; 18 учасників від Економічного і соціального комітету; 12 учасників від соціальних партнерів; 8 учасників від інститутів громадянського суспільства; 6 обраних представників місцевого самоврядування; 6 обраних представників регіональної влади; 3 учасники від Єврокомісії; 1 – Президент Європейського молодіжного форуму.

Осоливим статусом організатори наділили громадян ЄС, які отримали можливість висловити свою думку щодо очікувань від Об'єднання та брати участь у формуванні порядку денного європейської політики, коли механізм зворотного зв'язку гарантує, що «ідеї, висловлені під час заходів Конференції, стануть основою для конкретних рекомендацій щодо дій ЄС» [16] на інституціональному рівні. Принципи та правила деліберації були визначені Хартією для громадян та організаторів заходів, які беруть участь у Конференції про майбутнє Європи. Кожен учасник Конференції зобов'язувався: поважати спільні європейські цінності; генерувати конструктивні та конкретні пропозиції, поважаючи думки інших; утримуватися від дискримінуючих висловлювань та посилалися на надійні та верифіковані джерела; не використовувати Конференцію для досягнення комерційних або приватних інтересів; забезпечувати дотримання правил ЄС щодо захисту даних та конфіденційності.

Важливим зрізом розгортання деліберативної моделі політичної участі громадян ЄС є наміри щодо особистої участі в Конференції про майбутнє Європи (Малюнок 4. Складено за: [49]).

Малюнок 4. Наміри громадян щодо участі в Конференції про майбутнє Європи, 2020

Відповідно до даних, наведених на *Малюнку 3*, 51 % громадян ЄС задекларували наміри особисто брати участь в процесі деліберативної майбутньої європейської демократії. Європейці, які висловили готовність брати участь у Конференції, надавали перевагу участі у форматах: локальних зустрічей та дебатів (44 % – у 2020 р. та 46 % – у 2021 р.); опитувань (34 % у 2020 р. та 59 % – у 2021 р.); формулювання пропозицій (особисто, е-поштою, через онлайн-інструменти комунікації, поштою) для європейського та національних політиків (31 % – у 2020 р. та 39 % – у 2021 р.); онлайн консультацій на дискусійних платформах (30 % – у 2020 р. та 40 % – у 2021 р.), участі в офіційних зустрічах в Брюсселі чи Страсбурзі (23 % – у 2020 р. та 28 % – у 2021 р.); участі у європейських культурних і спортивних заходах, пов'язаних з роботою Конференції (18% – у 2020 р. та 39 % – у 2021 р.) та активність у соціальних мережах (17 % – у 2020 р. та 35 % – у 2021 р.) [12]; [13]. Зазначимо, що акцентування на участі у форматі локальних зустрічей та дебатів, як перший вибір, у 2020 році був характерний для громадян 12 держав-членів ЄС (найвищий показник підтримки зафіксований у Франції (55%) та Естонії (51%). На тлі загальноєвропейських тенденцій вирізняються позиція громадян Австрії та Румунії. Серед громадян Австрії, зорієнтованих на особисту участь в деліберативній майбутньої демократії в ЄС, жодна з форм деліберативної участі не отримала найвищої позиції у загальноєвропейському вимірі, найчастіше австрійці, воліли формулювати пропозиції європейським та національним політикам (39 %) [49]. Серед громадян Румунії домінує орієнтація на участь в дебатах та зборах на локальному рівні (62 %). До прикладу, на таку форму активності зорієнтовані лише близько третини громадян Литви (32%), Естонії (33 %) та Латвії (34 %) [33].

Варто наголосити й на такому аспекті оцінки потенціалу деліберативної моделі політичної участі, як те, що 35 % респондентів оцінили механізми Конференції як простір мотивації для реформ і змін, 35 % – як простір долучення до вироблення європейської стратегії реагування на сучасні виклики, 21 % – як інструмент оновлення іміджу ЄС, 20 % – як механізм прискорення цифрових інновацій в спільному європейському просторі. 55 % європейців погодилися, що Конференція є суттєвим прогресом в розвитку інструментів європейської демократії (Кіпр – 74 %, Швеція – 71 %, Італія – 70 %), проте стільки ж європейців наголосили, що вона не матиме реального

впливу (Фінляндія – 68 %, Словенія – 64 %, Бельгії та Греції – по 63 %) [33]. Все ж таки, більшість європейців оцінили участь у Конференції як можливість впливати на процес вироблення європейської політики та процес ухвалення політичних рішень. 92 % загалом (55 % повністю) погодилися, що голоси громадян ЄС мають більшою мірою враховуватися при прийнятті рішень під час визначення пріоритетних напрямів розвитку Європи. Означаючи ці напрями, 45 % європейців однозначно позиціонували зміни клімату як найважливішу глобальну проблему, характер розв'язання якої впливає на майбутнє ЄС. Другою і третьою, за кількістю згадувань, проблемами були визначені тероризм (38 %) і ризики, пов'язані зі здоров'ям (37 %), четвертою – вимушена міграція (27 %). Для європейців 15 держав-членів бажаним майбутнім демократії є досягнення більшого паритету у рівнях життя, для європейців 11 держав-членів – зміцнення солідарності між державами-членами [49].

9 травня 2022 року Конференція завершила свою роботу та був оприлюднений звіт, який містив 49 пропозицій для трьох інституцій ЄС, вироблених у процесі деліберації. Пропозиції відображають очікування громадян ЄС щодо дев'яти предметних сфер вироблення та реалізації політики ЄС: більш сильна економіка, соціальна справедливість та робочі місця; освіта, культура, молодь та спорт; цифрова трансформація; європейська демократія; цінності й права, верховенство права, безпека; зміна клімату та навколишнє середовище; здоров'я; ЄС у світі; міграція. У підсумковому звіті Конференція була означена як «безпрецедентний досвід транснаціональної деліберативної демократії», а деліберативна модель політичної участі як така, що довела «свою історичну актуальність і важливість у контексті пандемії COVID-19 та російської агресії проти України» [8]. Найважливішу роль у цьому зіграли нові цифрові інструменти європейської демократії, що уможливили транснаціональну комунікацію всіх зацікавлених громадян ЄС.

Війна росії проти України докорінно змінили зовнішній контекст деліберації майбутнього європейської демократії, зокрема й в тому, що ЄС вступив в нову фазу дискусії про свої територіальні межі, про зв'язок між розширенням і поглибленням інтеграції, а також про його здатність інтегрувати нових членів. Надання статусу держави-кандидата Україні, аявки на членство від Молдови та Грузії, з одночасним поживавленням процесу європейської інтеграції в Західних

Балканах, відкрили нові перспективи дискусії про неоднорідність ЄС та здатність його членів діяти узгоджено.

Висновки. Отже, європейська ліберальна демократія, що ґрунтується на моделях представництва, участі та деліберації, спрямовує зусилля на узгодження інтересів держав-членів ЄС та вирішення колективних проблем. Одночасне опертя у вирішенні проблем функціонування та розвитку ЄС на механізми представництва, агрегування, деліберації та участі сприяє формуванню балансу між необхідністю діяти швидко в умовах (гео)політичної турбулентності сучасного світу та більш повільним процесом вироблення й ухвалення політичних рішень на рівні ЄС. Цифрові інструменти демократичної політики є тим її засобом, що має наскрізний характер для всіх механізмів – представництва, агрегування, деліберації та участі. Результати здійсненого аналізу процесу оновлення інструментів політичної участі в умовах цифрової трансформації доводять, що розширення меж політичної участі громадян ЄС засобами цифрових комунікацій, з одного боку, сприяє залученню кожного зацікавленого громадянина до поля європейської політики в статусі суб'єкта деліберації, з іншого – створення цифрових інструментів політичної участі дозволяє інститутам ЄС виконувати координуючу функцію щодо джерел, каналів та контенту цифрових комунікаційних процесів. Проаналізовані кейси (петиції, Європейська громадянська ініціатива та інституціоналізовані діалоги – Конференція про майбутнє Європи), що відповідають принципам демократії участі, деліберативної демократії та є відкритими для інтеграції цифрових інновацій, доводять, що концепт цифрової демократії не може бути розгорнутий без опертя на принципи моделей деліберативної демократії та демократії участі: цифрові інструменти демократії скоротили дистанцію між інтересами громадянина та політичних інститутів ЄС, взаємодія між ними в кількісному вимірі стала більш інтенсивною, але зміст взаємодії принципово та суттєво не змінився. Відтак, перед ЄС, поряд з необхідністю досягнення цілей Цифрового десятиліття, не менш важливим постає завдання збереження та розвитку моделі європейської ліберальної демократії.

Джерела:

1. An official website of the European Union. Conference on the Future of Europe Process. 2021. URL: <https://futureu.europa.eu/pages/information-material>
2. Bendiek A., Neyer J. Europas digitale Souveränität. Bedingungen und Herausforderungen internationaler politischer Handlungsfähigkeit. *Demokratietheorie im Zeitalter der Frühdigitalisierung*. M. Oswald, I. Borucki (Eds.). Springer VS, 2020. P. 103–125.
3. Berg S., Staemmler D., Thiel T. Political Theory of the Digital Constellation. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*. 2002. Vol. 32. P. 251–265.
4. Brennen J. S., Daniel K. Digitalization. *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*. 2016. P. 1–11.
5. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Malden, MA: Blackwell Publishers, 2010.
6. Cavelti M. D., Egloff, F. J. The Politics of Cybersecurity: Balancing Different Roles of the State. *St Antony's International Review*. 2019. Vol. 15(1). P. 37–57.
7. Conference on the Future of Europe. Charter for citizens and event organisers participating in the Conference on the Future of Europe. URL: <https://cutt.ly/oB1Cp8M>
8. Conference on the Future of Europe. Report on the Final Outcome May 2022. URL: <https://cutt.ly/YB19KVe>
9. Council of the European Union. Conference on the Future of Europe – revised Council position. Brussels, 3 February 2021 (OR. en) 5911/21 AG 12 INST 46. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/48588/st_5911_2021_init_en.pdf
10. Council of the European Union. The German Presidency of the EU Council. 2020. Together for Europe's recovery: Programme for Germany's Presidency of the Council of the European Union (1 July to 31 December 2020). URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20200624STO81905/together-for-europe-s-recovery-germany-takes-over-council-presidency>

11. Creemers R. China's Conception of Cyber Sovereignty. *Governing Cyberspace: Behavior, Power and Diplomacy*, D. Broeders, B. Berg (Eds.). Rowman & Littlefield, 2020. P. 107–145.
12. de Clerck-Sachsse J. Civil Society and Democracy in the EU: The Paradox of the European Citizens Initiative. *Perspectives on European Politics and Society*. 2012. Vol. 13(3). P. 299–311.
13. Digital Economy and Society Index. Compare the evolution of DESI components, 2017–2022. URL: https://digital-agenda-data.eu/charts/desi-see-the-evolution-of-an-indicator-and-compare-breakdowns#chart={%22indicator%22:%22desi%22,%22breakdown-group%22:%22desi%22,%22unit-measure%22:%22pc_desi%22,%22ref-area%22:%22EU%22}
14. Directives Directive (EU) 2020/2184 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on the quality of water intended for human consumption (recast). *Official Journal of the European Union*/ L 435/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32020L2184&from=EN>
15. Epaminondas M. The Right to Petition the European Parliament after Maastricht. *European Law Review*. 1994. Vol. 2. P. 169–183.
16. EUR_Lex. Joint Declaration of the European Parliament, the Council and the European Commission on the Conference on the Future of Europe. Engaging with Citizens for Democracy – Building a more resilient Europe (2021/C 91 I/01). Document 32021C0318(01). URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021C0318\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021C0318(01)&from=EN)
17. EUR-Lex. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012/C 326/02). *Official Journal of the European Union*. C 326/391. 26.10.2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EN>
18. EUR-Lex. Consolidated Version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. C 326/13. 26.10.2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
19. EUR-Lex. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Document 12012E/TXT. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN>

20. European Citizens' Initiative Forum. European Citizens' Initiative: Data & Figures. 2020. URL: https://europa.eu/citizens-initiative-forum/home_en
21. European Citizens' Initiative Forum. European Citizens' Initiative: Data & Figures. May 2023 data. URL: https://europa.eu/citizens-initiative-forum/home_en
22. European Commission Communication from the Commission on the European Citizens' Initiative "Minority SafePack – one million signatures for diversity in Europe". Brussels, 14.1.2021 C(2021) 171 final. URL: https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2017/000004_en
23. European Commission. Report From The Commission To The European Parliament And The Council. Report on the application of Regulation (EU) No 211/2011 on the citizens' initiative. Brussels, 31.3.2015 COM(2015) 145 final. (2020.11.06). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015DC0145&from=EN>
24. European Commission. A Union that strives for more. My agenda for Europe. By candidate for President of the European Commission Ursula von der Leyen. Political Guidelines for the next European Commission 2019–2024, 16 July 2019. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf
25. European Commission. Communication from the Commission on the European Citizens' Initiative "Stop Vivisection". Brussels, 3.6.2015 C(2015) 3773 final. URL: https://europa.eu/citizens-initiative/stop-vivisection_en
26. European Commission. Communication From The Commission on the European Citizens' Initiative "One of us". Brussels, 28.5.2014 COM(2014) 355 final. URL: [https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM\(2014\)355&lang=en](https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM(2014)355&lang=en)
27. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2030 Digital Compass: the European Way for the Digital Decade. Brussels, 9.3.2021. COM(2021) 118 final. URL: <https://eur->

- lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021DC0118&rid=4
28. European Council. Evaluation of the Drinking Water Directive 98/83/EC. URL: https://ec.europa.eu/smart-regulation/roadmaps/docs/2015_env_041_drinking_water_en.pdf
 29. European Parliament. P9_TA(2023)0230. Implementation of the Regulations on the European citizens' initiative. European Parliament resolution of 13 June 2023 on the implementation of the Regulations on the European citizens' initiative (2022/2206(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0230_EN.pdf
 30. European Parliament. P9_TA(2022)0451. Deliberations of the Committee on Petitions in 2021. European Parliament resolution of 15 December 2022 on the outcome of the Committee on Petitions' deliberations during 2021 (2022/2024(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0451_EN.pdf
 31. European Parliament. P9_TA(2020)0010. European Parliament's position on the Conference on the Future of Europe European Parliament resolution of 15 January 2020 on the European Parliament's position on the Conference on the Future of Europe (2019/2990(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0010_EN.pdf
 32. European Parliament. Petition No 0426/2018 by Stanislav Bergant (Slovenian), on behalf of Organic Farmers Association and 50 other NGOs, on Wild Game and Carnivores Management in the EU. URL: <https://www.europarl.europa.eu/petitions-content/docs/petitions/petition-0426-2018-en.pdf>
 33. European Parliament, European Commission. Special Eurobarometer 517. Report. Future of Europe. Fieldwork: September-October 2021. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/7fc24136-8569-11ec-8c40-01aa75ed71a1>
 34. European Parliament. A9-0230/2020. REPORT on the Outcome of the Committee on Petitions' Deliberations During 2019 (2020/2044(INI)) Committee on Petitions Reporter: Kosma Złotowski. URL:

- https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2020-0230_EN.pdf
35. European Parliament. Committee on Petitions Guidelines, December 2015 updated in January 2018, PE575.044v06-00. URL: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/185823/1184468EN.pdf>
 36. European Parliament. Draft Programme Joint JURI – LIBE – AFCO – PETI Hearing Union Citizenship: Empowerment, Inclusion, Participation Thursday 29 October 2020, 13.45 – 15.45 and 16.45 – 18.45 Brussels. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/214270/Programme_JURI-LIBE-AFCO-PETI-COMM%20Hearing%20on%20Union%20Citizenship.pdf
 37. European Parliament. European Citizens' Initiative European Parliament resolution of 28 October 2015 on the European Citizens' Initiative. (2014/2257(INI)) (2017/C 355/03). P8_TA(2015)0382. Wednesday 28 October 2015. C 355/17. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015IP0382&from=EN>
 38. European Parliament. European Parliament Resolution of 13 February 2019 on the Outcome of the Committee on Petitions' Deliberations During 2018 (2018/2280(INI)) P8_TA(2019)0114. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0114_EN.pdf
 39. European Parliament. Hearing "Revaluation of the Wolf Population in the EU". 5 December 2019, 10:30 to 13:00 European Parliament, Brussels, Paul Henri Spaak building Room 3C50. URL: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/189371/Programme-original.pdf>
 40. European Parliament. Inter-institutional Relations in the Treatment of Petitions: the Role of the Commission. Study for PETI Committee. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/659507/IPOL_STU\(2021\)659507\(SUM01\)_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/659507/IPOL_STU(2021)659507(SUM01)_EN.pdf)
 41. European Parliament. P9_TA(2022)0066. Engaging with citizens: the right to petition and refer to the European Ombudsman, the European Citizens' Initiative. European Parliament resolution of 9 March 2022 on engaging with citizens: the right to petition, the right to refer to the European Ombudsman and the European Citizens'

- Initiative (2020/2275(INI)) (2022/C 347/09). *Official Journal of the European Union*. Wednesday 9 March 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022IP0066&qid=1690451538445>
42. European Parliament. Petition No 0984/2016 by Samuel Martin Sosa (Spanish) on Wolves South of the River Duero. URL: <https://www.europarl.europa.eu/petitions/en/petition/content/0984%252F2016/html/Petition-No-0984%252F2016-by-Samuel-Martin-Sosa-%2528Spanish%2529-on-wolves-south-of-the-River-Duero>
 43. European Parliament. Petition No 1056/2016 Mark Wheatley (British) on Behalf of European Union of the Deaf, Requesting the European Parliament Allow for the Tabling of Petitions in National Sign Languages Used in the EU. URL: https://www.eud.eu/files/7415/9516/2061/EUD_Petition_10562016.pdf
 44. European Parliament. Petition No 1088/2016 by Mr J.R. (French) on the US' Foreign Account Tax Compliance Act's (FATCA) Alleged Infringement of EU Rights and the Extraterritorial Effects of US Laws in the EU. URL: <https://www.europarl.europa.eu/petitions-content/docs/petitions/petition-1088-2016-en.pdf>
 45. European Parliament. Petition. Find a Petition. 2023. URL: <https://www.europarl.europa.eu/petitions/en/show-petitions?keyWords=&statuses=ADMISSIBLE&searchRequest=true&resSize=50&pageSize=50&years=2023#>
 46. European Parliament. Rules of Procedure 2019–2024. 9th Parliamentary Term. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RULES-9-2021-01-18_EN.pdf
 47. European Parliament. The citizen's appeal to the European Parliament: petitions 1958–1979. URL: http://www.epgencms.europarl.europa.eu/cmsdata/upload/7a2ee8a8-12fd-4611-be0c-7486d1c0fbb9/citoyens_EN.pdf
 48. European Parliament. The Right to Petition the European Parliament. Briefing June 2015. URL: <https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-Briefing-559514-The%20right-to-petition-EP-FINAL.pdf>

49. European Union. Special Eurobarometer 500. Future of Europe. Annex. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2256>
50. Glasze G., Cattaruzza A., Douzet F., Dammann F., Bertran M.G., Bômont C., Braun M., Danet D., Desforges A., G ry A., Grumbach S., Hummel P., Limonier K., M n inger M., Nicolai F., P tiniaud L., Winkler J., Zanin C. Contested Spatialities of Digital Sovereignty. *Geopolitics*. 2022. April. P. 919–958.
51. Kneuer M., Helen V. M, editors. Political Science and Digitalization – Global Perspectives. 1st ed., Verlag Barbara Budrich, 2019.
52. Lamassoure A. Histoire Secrete de la Convention Europeene. Paris: Albin Michel, 2005. 521 n.
53. Lambach D. The Territorialization of Cyberspace. *International Studies Review*. 2019. Vol. 22(3). P. 482–506.
54. Mergel I., N. Edelmann N. H. Defining digital transformation: Results from expert interviews. *Government Information Quarterly*. 2019. Vol. 36 (4). P. 1–16.
55. Minority SafePack (2021). URL: <http://www.minority-safepack.eu/#about>
56. Oswald M., Isabelle B. (Eds.). *Demokratietheorie im Zeitalter der Fr hdigitalisierung*. Wiesbaden: Springer VS, 2020.
57. Pistor K. Statehood in the digital age. *Constellations*. 2020. Vol. 27. P. 3–18.
58. Pohle J. Digital sovereignty – a new key concept of digital policy in Germany and Europe [Research paper]. Konrad Adenauer Stiftung, 2020. URL: <https://www.kas.de/en/single-title/-/content/digital-sovereignty>
59. Pohle J. Digitale Souveränität. *Handbuch Digitalisierung in Staat und Verwaltung*, T. Klenk, F. Nullmeier, G. Wewer (Eds.). Springer, 2020. P. 1–13.
60. Pohle J., Thiel T. Digitale Vernetzung und Souveränität: Genealogie eines Spannungsverhältnisses. *Internet und Staat: Perspektiven auf eine komplizierte Beziehung*, I. Borucki, W. J. Sch nemann (Eds.). Nomos, 2019. P. 57–80.
61. Pohle J., Thorsten T. Digital Sovereignty. *Practicing Sovereignty: Digital Involvement in Times of Crises*. 2021. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/247156/1/Full-text-chapter-Pohle-et-al-Digital-sovereignty.pdf>

62. Regulation (EU) 2019/788 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the European citizens' initiative. *Official Journal of the European Union*. L 130/55. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R0788&from=EN>
63. Regulation (EU) No 211/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 on the citizens' initiative. *Official Journal of the European Union*. L 65/1. 11.3.2011. (2021.11.03) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011R0211&from=EN>
64. Regulations Regulation (Eu) 2019/1381 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on the transparency and sustainability of the EU risk assessment in the food chain and amending Regulations (EC) No 178/2002, (EC) No 1829/2003, (EC) No 1831/2003, (EC) No 2065/2003, (EC) No 1935/2004, (EC) No 1331/2008, (EC) No 1107/2009, (EU) 2015/2283 and Directive 2001/18/EC. *Official Journal of the European Union*. L 2.6.9.2019. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R1381&from=EN>
65. Rotar N. Uczestnictwo polityczne obywateli Ukrainy: wymiar wyborczy, protestacyjny i dyskursywny. *Politeja*. 2015. Vol. 2 (34/1). P. 107–143.
66. Runciman D. Political theory and real politics in the age of the internet. *Journal of Political Philosophy*. 2017. Vol. 25. P. 3–21.
67. European Union. Special Eurobarometer 518. Report Digital Rights and Principles Fieldwork: September-October 2021. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2270>
68. Stadnik I. Internet Governance in Russia—Sovereign Basics for Independent Runet. *47th Research Conference on Communication, Information and Internet Policy (TPRC47)*, 2019. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3421984>
69. Study on the Impact of Digital Transformation on Democracy and Good Governance. Prepared with a contribution from Professor Ines Mergel, University of Konstanz, Germany Adopted by the CDDG following its 13th meeting (15–16 April 2021). URL: <https://rm.coe.int/study-on-the-impact-of-digital-transformation-on-democracy-and-good-go/1680a3b9f9>

70. The Petitions Web Portal. 2021. URL: <http://www.petiport.europarl.europa.eu/petitions/en/main>
71. United Nations. Department of Economic and Social Affairs. E-Government Survey 2020: Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development. New York, 2020. 364 p.
72. United Nations. Department of Economic and Social Affairs. E-Government Survey 2022. The Future of Digital Government. New York, 2022. URL: <https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2022-09/Web%20version%20E-Government%202022.pdf>
73. United Nations. Global indicator framework for the Sustainable Development Goals and targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution 68/261. URL: https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Global%20Indicator%20Framework%20after%202023%20refinement_Eng.pdf
74. Van Kersbergen K., Vis B. Social acceleration and social investment. *The European social model under pressure*, R. Careja, P. Emmenegger, N. Giger (Eds.). Springer: Wiesbaden, 2020. P. 177–192.
75. Wittpahl V. Digitale Souveränität: Bürger, Unternehmen, Staat. Springer Vieweg, 2017. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-662-55796-9>

РОЗДІЛ 6

ХАРАКТЕРИСТИКА ПАРТІЙНОГО ЛАНДШАФТУ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Юрій КОПИНЕЦЬ, Владислав ДУДІНСЬКИЙ

Вступ. Процес формування партійних систем країн Європейського Союзу є довготривалим і складним. Характеризуючи особливості становлення партійних систем у європейських країнах, ми будемо дотримуватись таких методологічних установок: 1) еволюція партійних систем країн Західної і Східної Європи суттєво відрізнялася і відповідно зумовлювалася набором специфічних чинників; 2) політичний простір країн Західної і Східної Європи можна поділити на кілька кластерів, у яких розвиток партійно-політичних відносин був схожим, а відповідно у розвитку партійних структур домінували схожі тенденції; 3) визначальний вплив на конфігурацію і акторний склад партійних систем мають загальносвітові тенденції розвитку партійно-політичних систем, які і визначають нинішній партійний ландшафт країн Європейського Союзу.

Особливості формування партійних систем Європейського Союзу. До і під час Другої світової війни Європу як частину світу було поділено на кілька антагоністичних таборів, які перебували у жорсткому протистоянні. Лише після завершення Другої світової війни у більшості держав Західної Європи сформувалися сучасні моделі політичного устрою, і саму Західну Європу почали консолідовано сприймати як цілісний геополітичний регіон, який утворюють низка суверенних, незалежних держав.

Їхнє виокремлення у споріднену групу в форматі регіону Західної Європи, підкреслює А. Романюк і В. Литвин, потрібно пояснювати різними чинниками, зокрема історичними, лінгвістичними, культурними, релігійними, інтелектуальними, соціально-економічними тощо, однак сьогодні визначальне значення має врахування політичного чи геополітичного чинника, накладеного на традиції та історію [26, с. 47]. Саме в рамках цього регіону у 1951 році було утворено Європейське об'єднання вугілля і сталі, прообраз майбутнього Євро-

пейського Союзу (Бельгія, ФРН, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція).

Щодо виокремлення субрегіональних кластерів у Західній Європі, то А. Романюк і В. Литвин у монографії «Порівняльний аналіз політичних інститутів і систем Західної Європи» наводять приклад двох таких поділів, які, на нашу думку, і дозволяють зрозуміти особливості формування функціонування партійних систем у державах, які до них належать. Автори приводять приклади поділу Х. Махоуні та Ф. Хендріка, Дж. Лафліна і А. Лідстрьома [26, с. 52–55].

Так, Х. Махоуні виокремлює такі субрегіони чи кластери країн Західної Європи: 1) країни Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург), 2) германські країни (Німеччина, Австрія, Швейцарія), 3) країни північної частини Західної Європи (Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція), 4) країни південної частини Західної Європи (Греція, Іспанія, Італія, Португалія), 5) Британські острови (Сполучене Королівство, Ірландія), 6) середземноморські країни (Мальта, Кіпр), 7) Франція [26, с. 52].

Інші дослідники (Ф. Хендрік, Дж. Лафлін, А. Лідстрьом) на підставі урахування рівня і особливостей розвитку демократії та параметрів адміністративно-територіального устрою виокремлюють такі субрегіони Західної Європи, як: рейнландські країни – Австрія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Швейцарія; Британські острови – Сполучене Королівство й Ірландія; північні країни Західної Європи – Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія і Швеція; південні країни Західної Європи – Греція, Кіпр, Іспанія, Італія, Мальта, Португалія, Франція [26, с. 55].

Для пояснення особливостей становлення і розвитку партійних систем країн Західної Європи зазвичай використовується концепція соціополітичних поділів, запропонована С. Ліпсетом і С. Рокканом [14]. Автори вказаної парадигми вважали, що партійні системи є результатом відображення існуючих соціально-політичних розмежувань. Таких вони виокремили чотири: між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, приватними власниками і робітниками. Появу соціальних розмежувань вони трактують як наслідок двох революцій, які визначили темп і характер процесів модернізації і демократизації Західної Європи – національної та індустріальної [14, с. 204–234].

Досліджуючи формування партійних систем Західної Європи, зазначені автори показали, що партійна структура європейських країн у 1960-ті роки з незначними відмінностями відображала сформовану в 1920-х роках структуру основних соціополітичних поділів. С. Ліпсет і С. Роккан дійшли висновку, що основна кількість політичних партій, які сформувалися наприкінці Першої світової війни, зуміли пережити Другу світову війну і збереглися в 1960-ті роки. Це дало їм підставу говорити про ефект «замороження» партійних систем [14].

У нинішніх умовах концепція класичних соціально-політичних поділів поступово втрачає свою актуальність, а натомість з'являються теорії «розмерзання» партійних систем та концепції соціально-політичних поділів, які враховують особливості суспільно-політичного розвитку сучасних держав. Розмерзання партійних систем, на думку А. Романюка, пов'язане з дестабілізацією масових партій, яка обумовлена мобільністю виборчих голосів, появою нових партій, збільшенням партійної фрагментації [22, с. 64–66]. До прикладу, на основі концепції С. Ліпсета і С. Роккана запропоновано змінений перелік соціально-політичних поділів, які обумовлюють функціонування партійних систем у сучасних державах. До виокремлених С. Ліпсетом і С. Рокканом він додає ще три розмежування: підтримку режиму, зовнішньополітичне та постматеріалістичне розмежування.

Головною причиною виникнення правих популістських політичних партій у Європейському Союзі була поява нового соціально-політичного поділу між глобалізованою постмодерністською елітою і простими громадянами національних держав (конфлікт «глобалізовані еліти – антиглобалістично налаштовані маси»). Одна з найбільш глибоких ліній розколу між прихильниками традиційних цінностей і національних держав, з одного боку, і глобалізованими елітами, з іншого, виникає з питання міграційної політики [13, с. 53–54].

Важливу роль у поширенні мережевих моделей партій зіграла і зміна характеру соціально-політичних розмежувань. Нові суспільні конфлікти не мають постійного і комплексного характеру, вони більш локалізовані і фрагментовані, а розмежування за інтересами часто носить тимчасовий, ситуаційний характер, створюючи в основному короткочасні, нестабільні об'єднання. Відповідно до цього починає фрагментуватися політика, яка носить нині здебільшого «кон-

кретний» і «монопроблемний» характер і не орієнтована на якісь великі, всеосяжні проекти.

Крім соціально-політичних розмежувань, на процес становлення партійних систем мають вплив такі основні чинники: історичні традиції, соціально-демократичні характеристики населення, особливості становлення демократичних режимів (наприклад, для країн південної Західної Європи такий процес розпочався лише з 70-х рр. XX ст.), тип виборчої системи, форма державного правління, форма державного устрою тощо.

Починаючи з 1990-х років, у державах Західної Європи відбувається поступовий процес зміни партійних систем. На думку вітчизняного політолога А. Романюка, цей процес характеризується такими тенденціями: 1) політичні партії демонструють здатність до постійної трансформації, відповідно до суспільних викликів (поява партій «нової політики»); 2) внаслідок поширення державного фінансування політичних партій стає більш тісною їхня взаємодія з державою; 3) домінуючим типом партійної системи для держав Західної Європи стала багатопартійна система з обмеженим плюралізмом, а двопартійні та дво – і півпартійні системи трапляються політичній практиці менше; 4) простежується зменшення дистанції між партійними системами західноєвропейських держав і наявна тенденція до зростання подібних характеристик між партійними системами держав цього регіону; 5) у середовищі лівих партій сталися суттєві зміни: якщо після Другої світової війни вони були представлені комуністичними та соціал-демократичними партіями за умови, що в південних країнах Європи домінували комуністичні партії, а в північних – соціал-демократичні, то наприкінці XX століття домінуючими в усіх країнах стали соціал-демократичні партії. Натомість другою за силою впливу серед лівих партій стали зелені, які пов'язані з постматеріальними цінностями у політичному житті; 6) для консервативних партій у програмно-ідейному плані властиве широке залучення засад лібералізму; 7) зростає вплив праворадикальних партій, поява яких викликана симетричністю відповіді на появу та діяльність партій «зелених», тобто також пов'язана з постматеріалістичними проблемами та викликами [22, с. 361–395].

Отже, сучасні політичні партії зародилися і набули своїх базових характеристик у державах Західної Європи. Саме тому західноєвропейські партії вчені трактують як «ідеальний тип» партії, з яким

порівнюють партійний розвиток у інших країнах, а демократію називають лише партійною демократією, вважаючи політичні партії основою представницького правління: «політичні партії створили демократію, і сучасна демократія без партій немислима».

Для країн Центральної та Східної Європи логіка розвитку партійних систем була дещо іншою і великою мірою залежала від особливостей демократичного транзиту. Відповідно до логіки демократичного транзиту партійна система на кожному з його етапів має свою конфігурацію, а на її становлення впливають відповідні фактори. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, правлячі партії і опозиційні партії. Далі розмежування відбувається в рамках правлячої партії і опозиції. На етапі демократизації визначальний вплив на розвиток партійних систем мають інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави; вибір системи правління; вибір виборчої системи. Відповідно, на етапі консолідації, відбувається остаточне формування конфігурації і акторного складу партійної системи. Такий стан, на думку Р. Манайло-Приходько, характеризується зменшенням фрагментації партійної системи (вимірюється індексом ефективної кількості партій), зниженням рівня неусталеності партійних уподобань (вимірюється індексом волатильності), збільшенням рівня націоналізації партійної системи (вимірюється індексом націоналізації) [15, с. 53].

У рамках нашого дослідження до країн Центрально-Східної Європи ми віднесемо країни, які на нинішній день є членами ЄС: Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія. Для всіх країн регіону характерною є спільність попереднього історичного досвіду, насамперед це стосується періоду після Другої світової війни, коли всі вони були у складі «соціалістичного табору» (країни Варшавського договору). Як і в середовищі країн Західної Європи, серед країн Східної Європи можна виокремити окремі кластери: 1) країни Вишеградської групи: Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія; 2) пострадянські країни: Естонія, Латвія, Литва; 3) балканські країни: Болгарія, Румунія, Хорватія; 4) Словенія. Сам процес формування політичних партій у країнах ЦСЄ має тривалу історію, яку можна окреслити такими періодами: 1) до становлення режимів «народної

демократії»; 2) під час режимів «народної демократії»; 3) у процесі транзиту і після транзиту до «нової демократії» [25, с. 11–12].

Вагомим, на думку Ю. Остапця, є вплив на еволюцію партійних систем в умовах трансформації об'єктивного процесу розвитку партійних структур у сучасному світі. Йдеться про історичні етапи інституціоналізації політичних партій: 1) аристократичні угруповання; 2) політичні клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохоплюючі політичні партії; 5) картельні політичні партії, партії «нової хвилі» (партії постматеріальних цінностей) [16, с. 6–8]. Нині ми можемо говорити і про шостий етап, пов'язаний зі становленням мережових / діджитал партій. Відповідно політичні партії в нинішніх умовах функціонують на принципах, притаманних картельним партіям, партіям «нової політики» та іншим сучасним моделям.

Досліджуючи трансформацію партійних систем у посткомуністичних країнах, вчені виокремлюють 5 факторів, які впливають на цей процес: 1) характер трансформаційного конфлікту; 2) наявність / відсутність історичних партій; 3) вплив політичних інститутів (залежить перш за все від форми правління та виборчої системи); 4) наявність / відсутність тардицій клієнталізму, патерналізму, регіоналізму; 5) вплив соціально-політичних поділів.

Під впливом трансформаційних процесів змінюються і функціональні характеристики політичних партій. Зазначимо, що зміна функціональних характеристик політичних партій відбулася під впливом наступних процесів: 1) зміни домінуючого типу політичної партії: від кадрових і масових партій до універсальних (зменшення ролі первинних організацій, зниження ролі членства, підвищення ролі альтернативних партійних структур); 2) зменшення ролі партій як зв'язуючої ланки громадянського суспільства і держави (зростання ролі ЗМІ, мережі Інтернет у комунікативних зв'язках з виборцями; перебирання партійних функцій іншими громадськими організаціями; зменшення ролі партійної преси тощо); 3) зростання ролі виборчих технологій у політичному житті. Це в свою чергу веде до того, що іміджмейкери принижують роль партійних організацій і активістів у організації та проведенні виборчих кампаній; 4) зміни взаємовідносин партій і держави за рахунок конституалізації партій, прийняття законів про партії і вибори, посилення контролю за діяльністю партій з боку держави, державного фінансування партій; 5) персоналізації політики, посилення впливу партійних лідерів,

зменшення впливу і ролі партійних програм; 6) зміни електорату, який при виборі орієнтується не стільки на партію, стільки на той образ, який створюють їй засоби масової комунікації [13].

Основними типами політичних партій у країнах ЦСЄ у перехідний період були такі: 1) нові політичні партії-рухи, які виникли внаслідок кризи авторитарних режимів; 2) історичні партії, які фактично були відновленими партійними структурами міжвоєнного періоду; 3) посткомуністичні партії, які в умовах «реального соціалізму» діяли як формально незалежні партії; 4) nereформовані / частково реформовані комуністичні / соціалістичні партії; 5) клієнтелістські партії; 6) протестні / антисистемні партії [25, с. 362].

Г.-Й. Феєн виокремлює у країнах ЦСЄ чотири типи партій:

1. Посткомуністичні, нині здебільшого соціалістичні партії і старі комуністичні, які ще й досі існують у Чехії. Соціалісти і комуністи займають партійний спектр ліворуч від центру.

2. Нові партії, серед яких потрібно розрізняти партії першого і другого покоління. Партії першого покоління утворювалися в посткомуністичних державах із дисидентських і опозиційних рухів у другій половині вісімдесятих років часто за зразком «Солідарності» і тріумфували після проведення перших установчих виборів. Вони спочатку не мали чіткого політично-програмного профілю і відображали широкий спектр противників комунізму, але здебільшого займали у політичному спектрі позицію від центру до поміркованих правих. Друга хвиля утворення нових партій розпочалася з кінця дев'яностих років.

3. Третій тип представлений історичними, або традиційними партіями, які під час комуністичного монопартійного панування були заборонені, або вели тіньове буття в межах дозволених партійних блоків.

4. Четвертий тип партій, значення якого може зростати: чисто популістські партії, які здебільшого мають правопопулістські, націоналістичні, антиєвропейські риси [28, с. 9].

Розвиток сучасних партійних систем у країнах ЦСЄ окреслений трьома переломними моментами їхньої поставторитарної історії. Перший зумовлений колапсами авторитарних режимів регіону, другий – наслідками перших / установчих виборів, третій – особливостями та наслідками євроінтеграційних процесів у регіоні. Окрім цього, слід виокремити декілька стадій розвитку партій у країнах

ЦСЄ: 1) формування партій-рухів та їхнє перетворення в універсальні / всеохоплюючі партії, відновлення «історичних» партій і формування посткомуністичних партій (1998–1999 рр.); 2) об'єднання / розколи партій після проведення установчих виборів (1990–1992 рр.); 3) посилення партій-наступниць комуністичних партій (1992–1994 рр.); 4) формування нових партій (з 1994 р.) [25, с. 368].

Але найбільш суттєві зміни відбулися у партійному середовищі країн Європейського Союзу у ХХІ столітті, тому сучасні моделі партій тільки віддалено нагадують еталон класичної масової партії з фіксованим членством, розгалуженою організаційною структурою та ідеологією. Поряд із новими формами існування політичних партій залишилася низка консервативних і ліберальних партій зі «слабкою» структурою, при якій регіональні організації мають значний ступінь автономії у своїй діяльності. Їх консолідуючим початком виступає загальна ідейна платформа і принципи діяльності, що створює умови для укладення горизонтальних контактів і створення партійних мереж місцевого і регіонального масштабів.

Масове поширення цей принцип отримав до кінця ХХ століття, коли розвиток Інтернету та інших засобів комунікації забезпечив громадянам можливість безпосереднього доступу до інформації та участі в управлінні і діяльності політичних інститутів і організацій. У цих умовах трансформується організаційна структура партій. Ставши більш функціональним, партійне життя все менше орієнтується на політичну соціалізацію, підвищення кваліфікації і солідарність партійних кадрів. Партії воліють створювати «мозкові центри» на базі лояльних науково освітніх структур або рекрутувати готових спеціалістів для виконання конкретних завдань у партійному апараті.

У результаті виникає дворівнева модель політичної партії. Керівництво партій, яке стало частиною партійного картелю, створює навколо себе «електорально-професійні» машини. Знизу ж функціонують мережі регіональних і місцевих парторганізацій. Саме така розгалужена партійна структура з вертикальною і горизонтальною диференціацією, розвиненою двосторонньою комунікацією, демократичністю внутрішнього життя і системою молодіжних та інших громадських організацій, яка виступає для партії електоратом і кадровим резервом, визнається найбільш відповідною вимогам сучасного суспільства.

Таким чином, сучасні політичні партії становлять складний конгломерат економічних, політичних і бюрократичних інтересів, формальних та неформальних відносин, що володіють власною історичною реальністю й сформованою в результаті тривалої еволюції соціальною базою. Досить часто партії повністю або майже повністю втрачають ідеологічну ідентичність, що не заважає їм залишатися впізнаваними політичними акторами. Ставлення до парторганізацій як лідерів, так і рядових членів та виборців стає все менш ідеологізованим і більш інструментальним. Як образно зауважив К. фон Бойме, «в постмодерному суспільстві членство в партії, як і членство в церкві, будь-якій асоціації або навіть в шлюбі – більше не є приналежністю всього життя ... Люди входять у вагон, їдуть якийсь час і виходять, коли не бачать причин їхати далі» [9, с. 26].

Як справедливо зазначав Р. Дарендорф, «місце політичних партій займають специфічні інтереси і утворені навколо них соціальні рухи: індивіди більше не «належать» до якоїсь однієї групи, але змінюють свою «приналежність» залежно від того, наскільки важливою виявляється для них та чи інша проблема в той чи інший час» [9, с. 220]. У результаті партійна система, як і її складові – партії, диференціюється: на національному рівні реальний політичний вплив зосереджується у кількох, іноді двох, партій, які не дуже відрізняються одна від іншої у підході до ключових аспектів розвитку країни. Як правило, одна з таких партій підтримує інтереси бізнесу і підприємництва і базується на консервативно-ліберальній ідеології, інша – інституціоналізує інтереси найманих працівників, державних службовців, насамперед зайнятих у сфері освіти, охорони здоров'я, культури. Ця партія дотримується відповідно соціально-демократичної орієнтації. Третя в разі потреби забезпечує необхідний баланс сил і інтересів. Її концептуальні установки дуже рухливі. На регіональному ж і місцевому рівнях діє конгломерат сегментованих партій, що становлять більш-менш постійні мережі взаємодії для вирішення локальних проблем.

Характеристика партійного ландшафту країн Європейського Союзу. Якщо у загальному розумінні ландшафт – це будь-який простір з характерним виглядом, то партійний ландшафт – це партійний простір, утворений політичними партіями певної країни (парламентськими, регіональними, місцевими), що є результатом тривалої взаємодії різних чинників політичного життя суспільства: електоральних

процесів, соціально-політичних розмежувань, виборчої системи, форми правління, соціально-демографічних характеристик виборців тощо [13, с. 97].

На теперішній час партійний ландшафт країн Європейського Союзу (ЄС) утворюють: 1) вищий рівень: федерації національних і регіональних партій, об'єднані спільними ідеологічними установками. В основному вони представлені тими об'єднаннями, які входять до Європейського парламенту, формуючи в ньому групи на основі своїх політичних поглядів. Це так звані загальноєвропейські партії; 2) другий рівень представлений партіями окремих країн. Це національний рівень; 3) третій рівень представлений партіями окремих регіонів усередині держав. Вони, як правило, виступають за відособленість своїх територій і часто теж входять до складу Європарламенту; 4) партії, які представляють етнічні меншини, і виступають за автономію та незалежність у складі окремих країн. Найбільш численними з таких є приблизно 40 політичних партій [21]. Слід також зазначити про європартії, які не є зареєстрованими у ЄС, але в майбутньому деякі з них зможуть також отримати офіційну реєстрацію. До таких партій належать: «Європа-Демократія-Есперанто», «Нові європейці», Європейська партія свободи особистості, Європейська піратська партія», «Європейська партія за права тварин», «Європейська федералістська партія, «Вольт Європа», «Рух за демократію в Європі 2025», «Тепер народ». Усі вони виникли упродовж останніх 15-20 років та у більшості своїй є партіями «однієї проблеми» [7].

Європейська (загальноєвропейська) політична партія (надалі європартія) – особливий тип об'єднання політичних сил, що функціонують на загальноєвропейському рівні і які представлені (або прагнуть бути представленими) в політичних інституціях Європейського Союзу (в Європарламенті, Єврокомісії). Їх діяльність регулюється і фінансується відповідно до законодавства ЄС. Таке об'єднання зазвичай включає в себе національні партії з країн-членів ЄС, а також інших країн Європи і світу [7].

Вперше поняття «європартії» закріплено в Маастріхтському договорі (1992): «Політичні партії на європейському рівні сприяють формуванню європейської політичної свідомості і вираженню волі громадян Союзу» [1, с. 46; 3].

Інститут європартій пройшов складний шлях еволюції, починаючи від перших прямих виборів до Європейського парламенту і до наших днів. Першими європартіями, які почали формуватися у 1970-х роках, були: Європейська народна партія, Партія європейських соціалістів, Європейська партія ліберальних демократів і реформаторів.

Слід зазначити, що до 2004 року європартії суттєво залежали від своїх національних партійних утворень у аспекті фінансування. Правила, що регулюють статус і фінансування політичних партій на європейському рівні приймаються у 2003 році [30]. У 2004 році Європарламент приймає внутрішній документ, який більш чітко прописує процедуру фінансування і контроль за виділеними коштами [29]. У 2007 році правила фінансування були змінені, список потенційних одержувачів фінансової допомоги був розширений, до нього включили фонди, пов'язані з європейськими партіями [38].

Вітчизняний дослідник європейського партогенезу П. Байковський виокремлює три етапи міжпартійної співпраці у рамках ЄС: 1) 1945 – середина 1970-х років (утворення перших структур міжпартійної співпраці); 2) середина 1970-х років – до 1992 року (створення інтегрованих партійних федерацій соціалістів, лібералів та християнських демократів у той час зароджуються контакти між консервативними, регіоналістськими, зеленими, крайніми лівими та крайніми правими партіями); 3) з 1992 року до сучасних днів (запровадження норм правового регулювання діяльності наднаціональних партійних структур, поглиблення їхньої організаційної та ідеологічної інтегрованості, фінансове регулювання їхньої діяльності) [1, с. 76–80].

Вибори нового складу Європейського парламенту (Європарламент) пройшли 23 – 26 травня 2019 року в усіх 28 країнах Євросоюзу і змінили двопартійний формат європейської партійної системи, яка такою була з 1979 року. У таблиці 1 ми наводимо розподіл депутатів Європарламенту по фракціях упродовж 2004 – 2019 років [4; 41].

Таблиця 1

Розподіл депутатів по фракціях Європарламенту (2004–2019 рр.)*

Назва фракції	Вибори 2004	Вибори 2009	Вибори 2014	Вибори 2019
Європейська народна партія (ЄНП)	278	265	221	182

Прогресивний альянс соціалістів і демократів (ПАСД)	199	184	191	154
Європейські консерватори і реформатори	—	54	70	62
Альянс лібералів і демократів за Європу (Об'єднана Європа, 2019)	67	84	67	108
Європейські об'єднані ліві / Нордичні (північні) зелені ліві	39	35	52	41
Зелені / Європейський вільний альянс	41	55	50	74
Європа свободи та прямої демократії	—	32	45	—
Європа націй і свобод (Ідентичність і демократія, 2019)	—	—	36	73
Союз за Європу Націй	27	—	—	—
За Європу демократій та різноманіття	15	—	—	—
Незалежні депутати	66	27	16	57

**Відповідно до Ніццького договору чисельність депутатів Європарламенту становила 736, а починаючи з 2014 р. (відповідно до Ліссабонського договору) кількість депутатів збільшилась до 751. Джерело: [4; 41]*

Як видно з таблиці 1, дві основні фракції (ЄНП і ПАСД) знову будуть мати найчисленніші фракції, відповідно 182 і 154 депутати. Але сумарна чисельність депутатів, які до них входять, скоротилася порівняно з 2014 роком, внаслідок чого вони втратили абсолютну більшість в Європарламенті. Хоча ЄНП на цей раз перемогла в 14 країнах (включаючи Грецію та Румунію, де її партії-члени не входили до складу урядів), в ряді інших країн, включаючи Францію,

Італію та Іспанію, партії, які входять до ЄНП, зазнали серйозної поразки [4; 41].

Продовжуючи аналіз виборів 2019 року, зазначимо, що серед євросоціалістів тільки Іспанська соціалістична робітничка партія, Соціалістична партія Португалії і Партія праці Нідерландів зуміли зберегти лідируючі позиції. В інших країнах партії-члени Партії європейських соціалістів (ПЕС) зазнали поразки. Так, Соціал-демократична партія Німеччини втратила 11 місць, Демократична партія Італії – 12, а Соціалістична партія Франції взагалі показала найгірший результат за всю свою історію [4; 41].

Ліберали зуміли збільшити чисельність своєї групи на 39 депутатів у порівнянні з 2014 роком, ставши третьою групою в Європарламенті. Це багато в чому пов'язано з тим, що до цієї групи приєдналися депутати партії Е. Макрона «Вперед, республіка!». «Зелені» також істотно збільшили чисельність своєї фракції (на 22 депутати) і вийшли на четверте місце, особливо завдяки хорошим результатам у Німеччині, Бельгії, Нідерландах і Франції [4;41].

Отже, з моменту виникнення європартії представляли собою унікальний феномен, що відрізняється як від уже існуючих міжнародних асоціацій політичних партій (Соціалістичний інтернаціонал, Ліберальний інтернаціонал, Міжнародний демократичний союз та інші), так і від традиційних політичних партій, які діють на національному рівні. Від перших вони відрізняються тим, що регулярно беруть участь у загальноєвропейських виборах, за підсумками яких можуть формувати свої фракції в Європейському парламенті і впливати на обрання глави Єврокомісії. Відмінність від традиційних партій полягає в тому, що інституційно вони не представлені у виконавчих органах влади Євросоюзу.

Важливим фактором впливу на подальший розвиток партійно-політичної системи ЄС та самого інституту європартій став ріст популярності та впливу євроскептичних партій як на національному, так і на загальноєвропейському рівні. До 2000 року ці партії займали маргінальне становище на політичній карті Європи. З одного боку, зростання популярності цих партій веде до розмивання існуючої консенсусної культури та зростання партійної фрагментації, а з іншого – до підвищеного інтересу виборців та європейської політичної еліти до європартій і європейських виборів. Відбувається це

за рахунок активної позиції цих партій як на національному, так і на загальноєвропейському рівні [13, с. 101].

Електоральний успіх євроскептичних партій та ослаблення традиційних (консерватори, соціал-демократи, ліберали) привели до появи нового типу загальноєвропейських партій. Їхні представники вважають, що існуючі європейські партії не є справді загальноєвропейськими, оскільки в національних державах вони представлені різними партійними організаціями.

Нові партії побудовані за аналогією з національними партійними структурами. Вони мають: 1) єдині наднаціональні керівні органи; 2) не мають національних партій-членів; 3) побудовані на індивідуальному членстві громадян з різних країн-членів ЄС; 4) виступають за формування транснаціональної європейської партійно-політичної системи та беруть участь як у загальноєвропейських, так і в національних виборах саме як загальноєвропейська партія. Ця нова різноманітність європейських партій виступає за радикальну реформу ЄС, направлену на його демократизацію [7, с. 139].

Першими такими партіями стали партія «Європа-Демократія-Есперанто», яка брала участь у європейських виборах 2004, 2009, 2014 та 2019 років, набираючи від 0,08 до 0,18% голосів) та Європейська федералістична партія (2011 р.). Остання має своїх представників у 12 країнах-членах ЄС та активно співпрацює із загальноєвропейським громадянським рухом «Вставай на захист Європи» [7, с. 139].

Після виборів до Європарламенту 2014 р. виникли ще дві нові партії такого типу: «Рух за демократію в Європі 2025» та федералістський політичний рух «Вольт Європа». Виборчий маніфест партії «Вольт Європа», оприлюднений у вересні 2018 року включав шість основних положень: реформування ЄС у напрямі його федералізації, створення розумної цифрової держави, створення необхідних умов для економічного відродження Євросоюзу, забезпечення соціальної рівності, досягнення глобального балансу на міжнародному рівні та максимальне розширення прав і свобод громадян [32, с. 121].

Партія має єдину для всіх її національних підрозділів програму, але в ході місцевих виборів в неї можна вносити окремі доповнення з урахуванням національних особливостей. Діяльність «Вольт» будується на основі принципів участі та співробітництва, що підтримує

баланс між загальноєвропейською солідарністю та відносною самостійністю місцевих відділень. Для цього з допомогою тимчасових інтернет-інструментів забезпечується регулярний обмін інформацією між групами місцевих активістів. У такий спосіб «на практиці реалізується неієрархічна модель функціонування всього руху в цілому» [32, с. 134].

Незважаючи на те, що вказані партії мали незначний успіх на виборах до Європарламенту в 2019 році, аналітики вважають, що через 1 – 2 електоральні цикли вони будуть мати суттєву підтримку громадян країн Європейського Союзу.

До основних факторів, які впливають на трансформацію європейських партій можемо віднести:

1) Процес європейської інтеграції, від якого залежить вплив конкретних політичних інституцій Євросоюзу, а відтак і роль партій в них. Перш за все тому, що результатом інтеграції був вихід за рамки традиційної міжнародної організації і поява характеристик, які властиві для держави.

2) Розширення ЄС у 2004 році за рахунок держав Центрально-Східної Європи, а відтак і поповнення «європейської партійної системи» новими партіями. В той же час розширення ЄС не могло не викликати низку складностей у розвитку європейських партій. Це пояснюється перш за все різницею політичних культур і політичних ландшафтів західноєвропейських демократій і посткомуністичних країн.

3) Необхідність реагувати на сучасні виклики і проблемні питання розвитку ЄС. На сучасному етапі можна виокремити такі проблеми і виклики: а) економічна криза (2008–2009 рр.), ріст безробіття, бюджетна політика; б) міграційна криза (2015 р.); в) зовнішньополітичні виклики: конкуренція з боку інших держав (перш за все Китаю), соціально-політичні потрясіння в низці арабських країн та інші) [13, с. 103–104].

Використовуючи концепцію сімей політичних партій, яка, на думку А. Романюка, будується на трьох критеріях: генетичному, матеріальному та організаційному [24, с. 198], а також враховуючи концепт партійних сімей та взявши до уваги результати виборів до Європарламенту і до національних парламентів, можна виокремити такі сім'ї політичних партій у країнах Європейського Союзу: а) комуністичні / соціалістичні партії; б) соціал-демократичні партії; в) лі-

беральні партії; г) «нові ліві» («зелені», нові ліворадикальні партії – «СІРІЗА», «Подemos», «Нескорена Франція»); д) християнсько-демократичні партії; ж) консервативні партії; з) праворадикальні партії.

Комуністичні партії. Першою комуністичною партією був «Союз комуністів», утворений К. Марксом у 1847 році. Програмним документом партії став «Маніфест Комуністичної партії», написаний К. Марксом і Ф. Енгельсом (1848 р.). Упродовж тривалого часу комуністичні партії мали значний електоральний успіх і вплив у суспільстві (особливо у період т.зв. «єврокомунізму»), але з розпадом союзу країн «Варшавського договору» та СРСР (С. Хантінгтон називає це «перемогою лібералізму над комунізмом») вплив комуністичної ідеології стає незначним, як і електоральний рейтинг комуністичних партій.

Комуністичні, соціалістичні, робітничі партії ЄС є членами Партії європейських лівих (ПЄЛ). ПЄЛ – це загальноєвропейська ліворадикальна і помірно євроскептична структура, яка включає в себе партії, які відстоюють деякі положення комуністичної доктрини поряд з концепціями демократичного і екологічного соціалізму. У неї входять 25 комуністичних, соціалістичних, робітничих і ліво-екологічних партій з 17 країн – членів ЄС (в т.ч. 3 партії з Іспанії, по 2 з Франції та Фінляндії), Білорусі, Великобританії, Молдови, Туреччини та Швейцарії. Крім того, 8 партій-спостерігачів з 10 європейських країн членів і не членів ЄС та 10 партій-партнерів з 4 країн – членів ЄС. За результатами виборів до Європарламенту (2019) ПЄЛ має ньому сьому за чисельністю фракцію, яка має назву «Об'єднані європейські ліві – Ліві Зелені Півночі» (ОЄЛ-ЛЗП) і включає 41 депутата. При цьому найбільшого успіху ПЄЛ традиційно домоглася в Німеччині, Греції, Іспанії та Франції (по 6 деп.), а також Ірландії та Португалії (по 4 деп.). Слабшими були результати були на Кіпрі, в Бельгії, Великобританії, Данії, Нідерландах, Фінляндії, Чехії та Швеції [13, с. 105].

Основними партіями – членами ПЄЛ, які мають власних депутатів у національних парламентах (днп) та депутатів Європарламенту (деп), є такі – СІРІЗА («Об'єднані ліві Греції») (86 днп, 5 деп), «Ліва партія Німеччини» (69 днп, 7 деп), Комуністична партія Франції» (12 сенаторів і 12 днп, 2 деп), «Ліва партія Франції» (1 днп, 1 деп), «Лівий блок Португалії» (19 днп, 1 деп), «Об'єднані ліві Іспанії» (2 сенатори, 11 днп, 5 деп), «Червоно-зелений альянс Данії» (13 днп, 1

деп), «Лівий союз Фінляндії» (16 днп, 1 деп), «Об'єднані ліві Словенії» (6 днп). 3 партій-спостерігачів відзначимо Прогресивну робітничу партію Кіпру (16 днп, 2 деп), Комуністичну партію Чехії та Моравії (15 днп, 1 деп) і «Партію італійських лівих» (1 сенатор, 2 днп, 2 деп) [33; 34].

Соціал-демократичні партії. Перші соціал-демократичні партії були утворені в другій половині XIX – на поч. XX ст.: Соціал-демократична партія Німеччини (1863 р.), нідерландська Партія праці (1868 р.) [24, с. 201].

Слід зазначити, що розвиток цих партій у країнах Західної і Центрально-Східної Європи відбувався по-різному. Якщо в Західній Європі такий розвиток був природним і його витоки сягають середини XIX століття, то у країнах Центрально-Східної Європи він мав свою специфіку. На основі аналізу програмних положень та діяльності соціал-демократичних партій у Центрально-Східній Європі Є. Задорожнюк виокремлює три їх основні типи:

1) автентичні, або історичні партії, які ведуть свій родовід з XIX століття. Одна частина їх прихильників з кінця 40-х років XX століття опинилася в еміграції, інша ж законспірованою, зберігаючись у вигляді неоформлених організаційно угруповань у правлячих партіях та інших організаціях. Цей тип партій існує практично в кожній з 12 країн регіону. До них у першу чергу можна віднести Чеську (до 1993 р. – Чехословацьку) соціал-демократичну партію, яка домоглася в червні 1998 року суттєвого успіху на парламентських виборах; 2) реформовані, або колишні правлячі комуністичні партії, які оголосили себе «соціал-демократичними», «соціалістичними» та ін. До кінця XX ст. вони перебували при владі (Албанія, Югославія), або ж були правлячими до недавнього часу (Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія); 3) нові партії, які були утворені в кінці XIX ст., і які з тієї чи іншої причини назвали себе соціал-демократичними [13, с. 106–107].

Успішним розвиток європейської соціал-демократії був до останньої чверті XX століття. Р. Дарендорф навіть XX століття назвав соціал-демократичним століттям. Однак у 1980 – 1990 роках науковці, політики констатують кризу соціал-демократії, що була викликана низкою соціальних і економічних чинників. До основних із них Н. Работяжев відносить такі: 1) у міру перетворення європейського суспільства з індустріального в постіндустріальне у со-

ціальній структурі країн скорочувалася частка традиційного робітничого класу – найважливішої соціальної і електоральної опори соціал-демократії, в той час як чисельність нових середніх прошарків, які підтримували інші політичні сили, швидко зростала; 2) певні негативні наслідки для європейської соціал-демократії мав крах комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи і СРСР у 1989 – 1991 роках. Самі соціал-демократи розцінили ті події як перемогу демократичного соціалізму над диктаторським комунізмом. Однак, як незабаром з'ясувалося, крах радянського блоку завдав відчутного удару по лівій ідеї взагалі; 3) кризові явища торкнулися і головного досягнення соціал-демократів – держави загального добробуту / соціальної держави (кейнсіанська модель економіки). Крім того, кейнсіанська соціоекономічна модель багато в чому не відповідала епосі інформаційно-комп'ютерних технологій і імперативів «нової економіки», що вимагали від суб'єктів ринку перш за все гнучкості, ініціативи, готовності до ризику. З іншого боку, можливості соціальної держави були поставлені під сумнів процесом глобалізації [20, с. 107–108].

Криза традиційної (кейнсіанської) соціал-демократичної моделі, яка вже не відповідала процесам глобалізації, «новій економіці», «новому індивідуалізму», привела до активізації в середовищі соціал-демократів правого, проринкового крила, яке пропонувало модернізувати ідеологію і практичну політику європейських лівоцентристів шляхом збагачення їх елементами «соціального лібералізму». Відтак у 1990-ті роки практично всі європейські соціал-демократичні партії так чи інакше почали схилитися до відходу від етатистсько-перерозподільних моделей і визнання переваг ринкової економіки. Найбільш виражену форму ці процеси набули в Лейбористській партії Великобританії і Соціал-демократичній партії Німеччини. Більш позитивно, ніж раніше, ринкові механізми і соціально-економічна роль приватного бізнесу стали оцінюватися в програмних документах Партії праці Нідерландів, Соціал-демократичній (до 1991 р. – Соціалістичній) партії Австрії, Соціал-демократичній робітничій партії Швеції.

Таким чином виникає «нова» соціал-демократія, яка відрізняється від «старої» наступними ознаками: по-перше, вона визнає необхідність глибокого переосмислення лівої ідеології у контексті змін, до яких належать глобалізація, виникнення «економіки знань»,

посилення індивідуалістичних і постматеріалістичних установок, неефективність держави добробуту та виникнення нових ризиків (екологічних, міграційних тощо); по-друге, «нова» соціал-демократія прагне перш за все до електорального успіху, а не до збереження ідеологічної чистоти своєї доктрини. В умовах значного чисельного скорочення її традиційної соціальної опори, робітничого класу, «нові» соціал-демократи повинні завойовувати підтримку різних прошарків суспільства.

Прихильники радикальної модернізації соціал-демократизму прагнули знайти «третій шлях» (неолейбористський, як назвав його Т. Блер) між традиційним демократичним соціалізмом та неолібералізмом. Схожих поглядів дотримувався і колишній лідер СДПН (1999–2004 рр.), канцлер ФРН (1998–2005 рр.) Г. Шредер. Соціально-політична концепція Г. Шредера, сформульована ним напередодні парламентських виборів 1998 року, мала назву «Нова середина» або «Новий центр» [2, с. 85–105].

У 1999 році Т. Блер і Г. Шредер опублікували спільний програмний документ «Європа: Третій шлях – Нова середина» («Europe: The Third Way – die Neue Mitte»), в якому була зроблена спроба послідовно викласти світоглядні установки « нової » соціал-демократії. Т. Блер і Г. Шредер підкреслювали, що вони зберігають відданість базовим соціал-демократичним цінностям (таким, як соціальна справедливість, свобода і рівність, солідарність), але шукають нові засоби їх досягнення, які будуть відповідати реаліям сучасного світу [2, с. 85–105].

Отже, в кінці ХХ – на початку ХХІ століть багато аспектів діяльності соціал-демократичних партій помітно трансформувалися: змінився домінуючий тип партій (з масових на всеохоплюючі і картельні), внутрішньопартійна діяльність, модель керівництва, взаємовідносини з профспілками, електоральна база і в кінцевому підсумку політика й ідеологія.

Аналіз результатів діяльності соціал-демократичних партій Європи показує, що в останні 50 років соціал-демократія послідовно втрачала голоси. Її середній показник по Європі в 1990-ті рр. (26,6 %) був нижчий, ніж у 1980-ті (31,1 %) і 1950-і роки (33,2 %) [20].

Однак електоральні результати європейських соціал-демократів у 2019 році свідчать про те, що вказані партії мають суттєву підтримку громадян: 14 квітня 2019 року на парламентських виборах у Фін-

ляндії перемогу здобула СДПФ на чолі з А. Рінне (17,7 % голосів, перше місце); 28 квітня 2019 року на парламентських виборах перемогла Іспанська соціалістична робітничка партія на чолі з П. Санчесом (28,68 % голосів, перше місце); 7 травня 2019 року на парламентських виборах в Данії СДПД набирає 25,9 % голосів і формує урядовий кабінет на чолі з лідером М. Фрідріксоном; 13 листопада 2019 року в Португалії на парламентських виборах правляча Португальська соціалістична партія підтвердила свою першість, домігшись підтримки 36,65 % виборців, а її лідер А. Коста залишився прем'єр-міністром [33; 34].

Таким чином, із дев'яти національних парламентських виборів (в Іспанії двічі), які в 2019 році відбулися в Європі, соціал-демократи і соціалісти перемогли в п'яти. І тільки на виборах в Австрії і Бельгії соціалісти не змогли поліпшити свої результати і залишилися в опозиції. При цьому в обох країнах партії зайняли друге місце після, відповідно, Народної партії Австрії і правого Нового фламандського альянсу [33; 34].

Отже, аналіз діяльності соціал-демократичних партій Європи в останні роки показав, що наративи з приводу кризи соціал-демократії, її нездатності відображати сучасні тенденції соціального розвитку передчасні, що засвідчують вибори до національних парламентів. А це дозволяє зробити висновок, що вона принаймні упродовж двох електоральних циклів залишиться однією з провідних політичних сил у ЄС.

Ліберальні партії. Більшість партій, які належать до цієї сім'ї, виникли в кінці XIX – на поч. XX століть, а час їх найбільшого піднесення – перша половина XX ст., коли вони домінували як в парламентах, так і в урядах [24, с. 202]. На думку А. Романюка після 1945 р. у середовищі ліберальних партій з'явилися дві основні тенденції, які стосуються визначення програмної самоідентичності: 1) правий лібералізм – акцентує увагу на проголошенні проринкової стратегії розвитку, зменшенні до мінімуму втручання держави в економіку, гарантіях індивідуальних прав і свобод (Партія вільних демократів у Німеччині, Народна партія за свободу і демократію у Нідерландах та інші); 2) лівоцентристський лібералізм, який акцентує на соціальній політичній орієнтації, яка базується на ідеї соціальної справедливості та егалітаризму (Народно-ліберальна партія Фінляндії, Народна партія Швеції, Ліберальна партія Великобританії,

«Демократи-66» в Нідерландах та інші) [24, с. 202–203]. Це, як правило «малі» партії, оскільки вони мають низький електоральний рейтинг і виступають третіми силами в урядових коаліціях.

Ліберальні партії Європейського Союзу об'єднані у європейську партію «Альянс лібералів і демократів Європи» (АЛДЄ). АЛДЄ – це загальноєвропейська політична партія, яка спирається на ліберально-демократичну ідеологію і має проєвропейську орієнтацію. До її складу входять 36 повноправних і 5 асоціативних партій-членів з 26 країн – учасниць ЄС (крім Греції), а також 18 повноправних і 5 асоціативних партій-членів з 15 країн, що не входять до Євросоюзу.

Популярність лібералів в різних країнах Європи є різною. Найбільшу підтримку вони мають у Швеції, де частка ліберально налаштованих людей згідно з даними 2014/2015 рр. становила 59 %. У ряді країн, переважно північно-західних, таких як Німеччина, Данія, Ісландія, Нідерланди, Норвегія і Швейцарія, підтримка лібералів становить понад 40 %. За ними в рейтингу знаходяться в основному західноєвропейські держави з давно усталеною демократичною системою, на зразок Бельгії та Австрії. У колишньому соціалістичному блоці виділяється Словенія, Чехія, Польща.

Ступінь підтримки лібералів корелюється з їх електоральними успіхами. Останнім часом на національному рівні партії - члени АЛДЄ беруть участь в урядах 12 країн – членів ЄС, причому в п'яти з них вони очолюють уряд. Прем'єр-міністри, що представляють / представляли до недавнього часу партії-члени АЛДЄ: С. Вілмс (Реформаторський рух, Бельгія); К. Беттелом (Демократична партія Люксембургу); М. Рютте (Народна партія за свободу і демократію Нідерландів); А. Бабіш (партія «ANO-2011», Чехія); Ю. Ратас (Центристська партія Естонії). Партії-члени АЛДЄ входять і в уряди Австрії, Латвії, Фінляндії та Хорватії. Ліберали мають депутатів в 22 з 27 (після виходу Британії) національних парламентах країн - членах ЄС, за винятком Греції, Італії, Кіпру, Португалії та Словаччини [33; 34].

«Нові ліві» партії. Сім'я цих партій об'єднує відмінні між собою категорії політичних угруповань. Найбільшу групу серед них представляють екологічні партії (партії зелених), діяльність яких ми розглянемо більш детально. Виникають вони на переломі 70-80-х років ХХ століття і вносять до західноєвропейської політики новий перелік проблемних питань (т. зв. «нова політика»). У той час нові

масові рухи мобілізували значну частину західних суспільств навколо проблеми охорони навколишнього середовища та проблем, які стосуються якості життя. Разом з іншими новими партіями вони ініціювали процес поширення змісту міжпартійної конкуренції на нові програмні положення, які часто характеризуються категорією лівого ліберталізму [29].

Екологічний рух у сучасній Європі почав трансформуватися в політичне об'єднання з другої половини ХХ ст. Його головне завдання – дати відповідь на питання про поглиблення конфлікту між наслідками індустріалізації і можливостями оточуючого середовища.

В умовах поглиблення вказаного конфлікту домінуючі партії в країнах Європи (консерватори і соціал-демократи) не включали у свої програми і виборчі документи екологічну проблематику. Це була одна із причин того, що з початку 1980-х рр. у більшості європейських країн відбувається трансформація природоохоронних рухів у екологічні партії. В 1979 році в Німеччині була утворена партія «Зелені», в 1989 році близька до неї партія «Союз 90», а в 1993 році вони об'єдналися і утворили партію «Союз 90 / Зелені». В 1984 році екологічні партії з'являються у Франції, в 1989 році в Нідерландах, у 1990 році – Італії [13, с. 111].

У подальшому ці партії почали заявляти, що екологічні проблеми потрібно вирішувати у комплексі з іншими соціально-політичними проблемами, що в перспективі і зробило ці партії одними із впливових у країнах Євросоюзу. Слід зазначити, що Європейська партія зелених була утворена у 2004 році, і відтоді бере активну участь у роботі Європарламенту. А на виборах 2019 року вона отримала найкращий результат, здобувши 11,7 % голосів виборців (74 депутати). На нинішній час у ЄПЗ входить 37 повноправних політичних партій-членів, в тому числі і з країн, які не є членами ЄС: Албанії, Великобританії, Норвегії, Швейцарії, України [4; 35].

У той же час слід зазначити, що вплив «зелених» у європейських країнах є обмеженим. У посткомуністичних країнах Центральної і Східної Європи вони не змогли прижитися. У західноєвропейських державах «зелені» популярні також не скрізь. На півдні Європи (Іспанія, Італія, Португалія) вони займають маргінальне становище, а найбільш міцними їхні позиції є у Німеччині, Австрії та країнах Бенілюксу.

Християнсько-демократичні партії. Вказана сім'я політичних партій є однією з найсильніших у країнах Європейського Союзу. У рамках вказаної сім'ї партій А. Романюк виокремлює три категорії угруповань: а) партії католицького походження (австрійська, італійська, бельгійська (валонська та фламандська) християнсько-демократичні партії); б) партії, що представляють інтереси католицької громади та протестантів (ХДС/ХСС у Німеччині); в) малі партії (Християнська народна партія Данії, Християнсько-демократична партія Швеції) [24, с. 210].

Консервативні партії. Сім'я консервативних партій виникає у кінці XIX – на початку XX століття. Винятком є голлістська партія у Франції, яка виникає у 50-ті роки XX століття. У нашій роботі ми будемо характеризувати вказані сім'ї разом.

Слід зазначити, що вказані партії входять до Європейської народної партії та Партії європейських консерваторів та реформістів. Європейська народна партія (ЄНП) – це загальноєвропейська політична партія, яка спирається на ліберально-консервативну і християнсько-демократичну ідеологію і має проєвропейську орієнтацію. Партія включає в себе 73 колективних члени – національні партії з 39 країн і найбільшу фракцію в Європарламенті.

Партія європейських консерваторів і реформістів (ПЄКР) утворилася в результаті відокремлення у 2006 році з ініціативи британських і чеських консерваторів. Це також загальноєвропейська правоцентристська євроскептична політична організація, яка відстоює принципи консерватизму і економічного лібералізму. У неї входять 18 партій з 15 країн – членів ЄС, які є повноправними членами, і 24 партії, які мають статус регіональних партнерів. Партія за своїми ідеологічними основами близька до ЄНП, за винятком питання про необхідність суттєвого реформування ЄС, яке вона відстоює.

Остання хвиля консерватизму у сучасному світі мала місце у 1980-х років і була пов'язана з іменами прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер та президента США Р. Рейгана.

Із початком нового тисячоліття консерватизм почав швидко втрачати свої позиції та специфіку, оскільки частина виборців перестала розглядати їх як альтернативу лівим і ліберальним партіям, вважаючи, що між ними немає суттєвої різниці. Це, в свою чергу, привело до гучних перемог на виборах правих популістів і євроскептиків.

У той же час мейнстримним консервативним партіям вдається успішно витримувати конкуренцію з боку правих популістів у разі: 1) наявності значимих соціально-економічних успіхів уряду (Німеччина); 2) збереження в програмних положеннях вірності класичній консервативній ідеології та ідеям захисту традиційних цінностей (Польща, Угорщина); 3) запозичення ідеологічних положень правого популізму.

Для характеристики сучасних консервативних партій ЄС зробимо їх типологію, виходячи з ідеології та місця і ролі в політичній системі суспільства. Якщо взяти за критерій ідеологію, то можна виокремити такі типи мейнстримних консервативних партій:

«1) політичні партії, які знаходяться на поміркованих ліберальних позиціях. Формально консерватори цього напрямку стверджують про вірність консервативним ідеалам, а насправді прагнуть уникати відкритих конфліктів, пов'язаних з практичною реалізацією цінностей неолібералізму (для прикладу, легалізація одностатевих шлюбів). До цього типу відносимо: партію «Республіканці» (Франція), Християнсько-демократичний союз (Німеччина), Австрійську народну партію, Народну партію (Іспанія), партію «Національна коаліція» (Фінляндія);

2) партії, які відійшли від доктрини консерватизму, підтримуючи постхристиянські цінності, які не співпадають з цінностями класичного консерватизму. До них можна віднести: Консервативну партію Великобританії, Народну партію за свободу і демократію (Нідерланди), Національну коаліцію (Фінляндія), Помірковану консервативну партію (Швеція), партію «Хейтре» (Норвегія), партію «Венстре» (Данія);

3) партії, які продовжують дотримуватись і відстоювати традиційну консервативну ідеологію. До таких належать: Християнсько-соціальний союз (Баварія), Християнсько-демократична партія (Швеція), Християнська народна партія (Норвегія), партія «Фідес» (Угорщина), партія «Право і справедливість» (Польща)» [13, с. 114–115].

Якщо взяти за основу типології сучасних мейнстримних консервативних партій їхнє місце і роль у політичній системі, то можна виокремити такі типи партій:

1) Партії, які є однією з двох головних партій країни: Консервативна партія Великобританії, Християнсько-демократичний

союз (Німеччина), Народна партія (Іспанія), Австрійська народна партія, партія «Фідес» (Угорщина), партія «Право і справедливість» (Польща).

2) Партії, які є однією з головних партій країни: «Вперед, Італія!», «Союз за народний рух» (Франція), Народна партія за свободу і демократію (Нідерланди), «Національна коаліція» (Фінляндія), Поміrkована консервативна партія (Швеція), партія «Венстре» (Данія).

3) Нішеві консервативні партії: Християнсько-соціальний союз (Баварія), «Християнські демократи» (Фінляндія), Християнсько-демократична партія (Швеція), Християнська народна партія (Норвегія), Консервативна народна партія Данії [27, с. 21].

Основні типи мейнстримних консервативних партій у країнах Євросоюзу за обраними нами критеріями та їх характеристику подано у додатку Б.

Отже, на нинішній час мейнстримні консервативні партії зберігають лідируючі позиції в Німеччині, Іспанії, Нідерландах, Норвегії, Швеції, Австрії, Фінляндії, Угорщині, Польщі. Суттєво слабшими позиції консерваторів стали у таких країнах, як Великобританія, Франція, Італія, Фінляндія, Данія.

З-поміж основних тенденцій розвитку консервативних партій у ЄС можна виокремити: 1) відмову від харизматичного лідерства (нові лідери, як правило, нехаризматичні, але професіональні і прагматичні); 2) прихильність до ідеології консервативного лібералізму (як результат, з програмних документів партій вилучені такі постулати класичного консерватизму, як захист традиційних цінностей, націоналізм, протекціонізм); 3) підтримку ідей поглиблення євроінтеграції (консервативні партії у більшості підтримують ідею євроінтеграції, що на практиці приводить до засилля євробюрократії); 4) акцент на економічній політиці; загострення внутрішньопартійних конфліктів і втрата частини електорату; 5) виклик з боку правих популістів і євроскептиків; 6) скорочення чисельності партій (традиційна соціальна база консерваторів скорочується як з демографічних причин, так і у зв'язку з переходом частини прихильників на бік правих популістів. Наприклад, у 1950 році чисельність Консервативної партії Великобританії становила 2,8 млн чоловік, а нині – 170 тис. осіб); недостатня ефективність комунікації з виборцями; 7) мейнстримні консервативні партії змушені брати на озброєння найбільш популярні лозунги правих популістів та включати їх у склад

урядових коаліцій, що приводить до падіння їхнього рейтингу в очах виборців [27, с. 21–22].

Праворадикальні партії. Друге десятиліття XXI століття характеризується зростанням впливу праворадикальних партій і рухів у країнах Європейського Союзу (Австрії, Бельгії, Данії, Німеччині, Нідерландах, Фінляндії). А загалом у 19 країнах Європейського Союзу вказані партії представлені в національних парламентах.

Успіх праворадикальних партій у Європейському Союзі, як уже зазначалося, пов'язують виникненням ще одного розмежування, яке можна позначити як «європейське». І якщо на початку 2000-х років дослідники були схильні інтерпретувати цей вимір як різновид культурного (з огляду на ту роль, яку відігравала в ньому проблема національної ідентичності), то в подальшому виникла тенденція до самостійного його розгляду. Автори констатували, що в його основі є конфлікт по лінії «глобалізація – антиглобалізація / націоналізація».

Можна зробити таку класифікацію праворадикальних європейських партій в залежності від ідеології, цілей і методів діяльності:

1) крайні праві ортодокси, які відстоюють національну ідентичність, соціальну гомогенність і традиційну модель політичного порядку. Їхня стратегія – консервативна революція, розрив з існуючою політичною системою, її цінностями та інститутами («Партія свободи» Й. Хайдера в Австрії, «Фламандський блок» і «Фламандський інтерес» у Бельгії);

2) праворадикальні популісти, які критикують владу за неефективність політики у всіх сферах життя суспільства (економіці, соціальній сфері, безпеці, імміграції) і звертаються до консервативної більшості за підтримкою проти влади і правлячої еліти («Партія свободи» Г. Відерса в Нідерландах і «Нові демократи» Швеції). Їхня стратегія – прорив у владу на хвилі зростаючих протестних і «антисистемних» настроїв для реалізації власних політичних програм [5, с. 94];

3) праві «альтерглобалісти» і «єврорегіоналісти», які прагнуть, зберігаючи прихильність до національної та регіональної ідентичності, адаптувати очолювані ними національно-регіональні рухи до процесів глобалізації та європейської регіоналізації, одночасно протистоячи моделі космополітичної і безрелігійної Європи («Новий фламандський альянс»). Їхня стратегія – «консервативна еволюція»

(еволюційна зміна європейських суспільств у напрямі консервативних цінностей) та інтеграція в європейську політичну систему нових національно-консервативних еліт і лідерів для її подальшої модернізації [5, с. 94].

Слід також зазначити, що на виборах до Європарламенту 2019 року суттєво змінилася риторика крайніх правих. Якщо раніше вони виступали за вихід з ЄС і відмову від єдиної європейської валюти, то нині заявляють про трансформацію ЄС зсередини на «користь Європи вільних націй», тобто виступають за збільшення суверенітету національних держав і зміну політики Європейського Союзу на користь країн-членів альянсу. Праві націоналістичні партії країн Вишеградської групи також виступають за реформування Євросоюзу, не ставлячи під сумнів членство в ЄС. Натомість євроскептики в цих країнах отримали зовсім незначний відсоток голосів виборців (польська «Конфедерація» набрала 4, 5 %, а угорський «Йоббік» – 6, 4%) [13, с. 120].

Висновки. Охарактеризувавши особливості формування і тенденції розвитку партійних систем країн ЄС на сучасному етапі, зазначимо про вплив на їхню еволюцію таких трендів: а) зростаюче відчуження між політичним класом і виборцями; б) поглиблення ідейно-ціннісного розколу всередині провідних політичних сил і елітних груп; в) загострення міграційної кризи; г) накопичення різнохарактерного протестного потенціалу (євроскептики, націоналісти, антиглобалісти, «зелені» та інші); д) руйнування в ході глобалізації та становлення постіндустріальної економіки традиційної структури індустріального суспільства і пов'язана з цим деградація сформованого політичного консенсусу право- і лівоцентристських партій, який у сфері політики сприяв просуванню глобалізації, відтак криза мейнстримних партій; ж) віртуалізація політики і поява нових типів масової комунікації, які слабо контролювані, централізовані і дозволяють різним альтернативним силам легко знаходити контакт з масовою аудиторією.

Для пояснення особливостей формування партійних систем країн Західної Європи використано концепцію соціально-політичних поділів та виокремлено нові типи розмежувань, які є актуальними на сучасному етапі як для країн Західної, так і Центрально-Східної Європи. Перш за все йдеться про конфлікт «глобалізована еліта – антиглобалістично налаштовані маси». А також акцентовано, що в

нинішніх умовах суспільно-політичного розвитку соціальні конфлікти у більшості своїй не мають постійного характеру, а є тимчасовими та ситуативними, фрагментованими і локалізованими. Це в свою чергу диференціює партійний простір та приводить до виникнення значної кількості нових партій напередодні виборів.

Для країн Центрально-Східної Європи логіка розвитку партійних систем значною мірою залежала від особливостей демократичного транзиту: партійна система на кожному з його етапів мала свою конфігурацію, а на її становлення впливали відповідні фактори. З переходом до демократії відбувалась консолідація партійних систем, яка характеризувалася зменшенням фрагментації, зниженням рівня волатильності, підвищенням рівня націоналізації та установами чіткої конфігурації. На цей процес визначальний вплив мали такі чинники: характер трансформаційного конфлікту; наявність / відсутність історичних партій; вплив політичних інститутів (перш форми правління та виборчої системи); 4) наявність / відсутність традицій клієнталізму, патерналізму, регіоналізму; 5) вплив соціально-політичних поділів.

Зазначено, що партійний ландшафт країн Європейського Союзу утворюють: 1) вищий рівень: федерації національних і регіональних партій, об'єднані спільними ідеологічними установками. В основному вони представлені об'єднаннями, які входять до Європейського парламенту; 2) другий – національний рівень, представлений партіями окремих країн.; 3) третій рівень представлений партіями окремих регіонів усередині держав; 4) партії, які представляють етнічні меншини і виступають за автономію та незалежність у складі окремих країн; 5) європартії, які не є зареєстрованими у ЄС, але в майбутньому деякі з них зможуть отримати офіційну реєстрацію (наприклад, «Європа-Демократія-Есперанто», «Вольт Європа», «Рух за демократію в Європі 2025»).

До основних тенденцій розвитку політичних партій і партійних систем країн Євросоюзу можна віднести: 1) політичні партії демонструють здатність до постійної трансформації, відповідно до суспільних викликів (поява партій «нової політики»); 2) внаслідок поширення державного фінансування політичних партій стає більш тісною їхня взаємодія з державою; 3) домінуючим типом партійної системи для держав Європейського Союзу стала багатопартійна система з обмеженим плюралізмом, а двопартійні та дво – і пів-

партійні системи зустрічаються у політичній практиці менше; 4) у середовищі лівих партій сталися суттєві зміни: наприкінці ХХ ст. домінуючими в усіх країнах стали соціал-демократичні партії. Натомість другою за силою впливу серед лівих партій стали «зелені», які уособлюють постматеріальний напрям; 5) для консервативних партій у програмно-ідейному плані властиве широке залучення засад лібералізму; 6) зріс вплив праворадикальних партій, поява яких викликана симетричністю відповіді на появу та діяльність партій «зелених», тобто також пов'язана з постматеріалістичними проблемами та викликами; 7) віртуалізація політичного життя спричинила появу мережових партій, які використовують у своїй діяльності нові можливості інформаційних технологій; 8) підвищення рівня персоналізації і професіоналізації політики привело до появи низки персональних (іменних) партійних проєктів (наприклад, партія «Список Мар'яна Шареца»).

У країнах ЄС це призвело до часткового демонтажу усталених партійних систем і завоювання значного числа місць в парламентах представниками нових партій альтернативного характеру. Як результат, традиційні форми організації – членство, централізація, місцеві організації, а також форми рекрутування й отримання ресурсів перестають бути актуальними. Тому політичні партії починають активно пристосовуватися до ситуації, що веде до мережової організації їхньої роботи. Нові віртуальні партії в цьому сенсі мають певну перевагу, але поки вони захоплюють тільки деякі сегменти політики, орієнтуючись на одиничні, «гарячі» проблеми суспільно-політичного життя.

Джерела:

1. Байковський П. Політична система Європейського Союзу: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 226 с.
2. Блэр Т., Шрёдер Г. Европа: Третий Путь – Новая середина. Социал-демократия перед лицом глобальных проблем: проблемно-тематический сборник. М., 2000. С. 88–105.
3. Вархов Г. Партійно-політичне структурування європейського парламенту: організаційне оформлення та чинники впливу: *дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 02 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Івано-Франківськ, 2019. 209 с.

4. Выборы в Европарламент – 2019. Национальные ответы на вызовы европейской интеграции. М.: ИМЭМО, Ин-т Европы, 2019. 178 с.
5. Водак Р. Политика страха. Что значит дискурс правых популистов? Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2018. 404 с.
6. Гримська М. Крайні праві політичні партії в країнах Європи: ідеологічний та електоральний виміри: дис. д. політ. наук: 23.00.02. Київ., 2016. 416 с.
7. Гуселетов Б. Становление института общеевропейских политических партий. *Современная Европа*. 2020. № 4. С. 133–143.
8. Гуселетов Б. Удастся ли европейским либералам остаться третьей силой в Европе? *Научно-аналитический вестник ИЕ РАН*. 2020. № 2. С. 48–54.
9. Дарендорф Р. После 1989. Размышления о революции в Европе. М.: Ad Marginem, 1998. 272 с.
10. Договір про заснування Європейської Спільноти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення 12.03.2022).
11. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва: Новое издательство, 2011. 464 с.
12. Караман К., Сенатосенко В., Парлюк В., Трима К. Направления, векторы, тенденции, перспективы процесса трансформации партийно-политических систем стран-членов Европейского Союза. *Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale*. № 1. Том 15. 2020. С. 116–134.
13. Копинець Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку країн Європейського Союзу на еволюцію і функціонування партійної системи України: дис..... к. політ. наук 23.00.02 / Ужгородський національний університет. 2021. 269 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/dis_kopynets.pdf (дата звернення 17.06.2022).
14. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания. *Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем*. 2004. №4. С. 204–234.
15. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: монографія. Ужгород: Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.
16. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для

- України: монографія. Серія «Studia Regionalistica». № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
17. Остапець Ю., Копинець Ю. Парламентські вибори 2021 року в країнах Європейського Союзу: характеристика загальних тенденцій та національних особливостей електорального вибору. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 82–90.
 18. Остапець Ю., Мартинкович М. Характеристика партійного ландшафту країн Європейського Союзу за результатами парламентських виборів 2022 року. *Регіональні студії*. 2023. № 33. С. 82–93.
 19. Остапець Ю., Петрінко В. Причини успіху, ідеологічні маркери та електоральні результати праворадикальних партій в країнах Європейського Союзу (2019–2022). *Регіональні студії*. 2023. № 33. С. 93–104.
 20. Работяжев Н. «Новая» и «старая» социал-демократия в Западной Европе. *Политическая наука*. 2013. № 4. С. 106–132.
 21. Рокки Т. Политические партии и идеологические течения в современной Европе. URL: <http://www.iarex.ru/articles/53564.html> (дата звернення 12. 11.2022).
 22. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с.
 23. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір: дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. 491 с.
 24. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів: «ЦПД» - «Астролябія», 2005. 348 с.
 25. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
 26. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. Т. 1. Особливості міжінституційних відносин у три кутники «глава держави – парламент – уряд» та їх наслідки для політичного процесу. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456.
 27. Современный консерватизм на Западе. URL: <http://essaysonconservatism.ru/wp-content/uploads/2017/06/65-64-1->

- PВ.pdf (дата звернення 12.05 2021). (дата звернення 03.12.2022).
28. Феєн Г.-Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах. К.: Фонд Конрада Аденауера, 2007. 17 с.
 29. Шипунов Г. Принципи концептуалізації ідейно-інституційної еволюції лівих політичних партій: дис..... докт. політ. наук 23.00.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 532 с.
 30. Chalániová D. Evropská unie: Co nám nabízejí politické strany? URL: <https://europeanvalues.cz/en/evropska-unie-co-nam-nabizeji-politicke-strany-2/> (дата звернення 23.09.2022).
 31. Decision of the Bureau of the European Parliament, of 29 March 2004 laying down the procedures for implementing Regulation (EC) N 2004/2003 of the European Parliament and of the Council on the Regulations governing political parties at European level and the rules regarding their funding (2004/C 155/01).
 32. Knutsen O. Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study. PALGRAVE MACMILLAN, 2004. 282 p.
 33. Parties and Elections in Europe. URL: <http://www.parties-and-elections.eu/index.html> (дата звернення 10.06.2022).
 34. The European Elections Monitor. URL: <https://www.robert-schuman.eu/en/the-european-elections-monitor/2021/> (дата звернення 15.07.2022).
 35. 2019 European election results. URL: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en> (дата звернення 02.03.2022).

РОЗДІЛ 7

ПАРТІЙНА СИСТЕМА ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Міхал ЦІРНЕР, Наталія МАРАДИК

Вступ. Загальновідомим є той факт, що ключову роль у транзитних суспільствах відіграє політичний плюралізм. Політичний плюралізм сприяє підвищенню ефективності народовладдя, залученню в політичну діяльність широких верств населення, легалізує політичну опозицію, створює умови для подолання апатії народу і відчуження його від влади, породжених роками тоталітаризму. Одне з ключових місць в інституційній основі політичного плюралізму займають політичні партії, які виражають політичну волю своїх членів і сприяють вираженню політичної волі громадянського суспільства. Партії є найважливішим елементом політичної системи будь-якої демократичної держави. Без них сьогодні практично неможливе саме здійснення державної влади. Необхідність багатопартійності в демократичних країнах і її специфічні риси зумовлені насамперед тим, що соціальною основою багатопартійності є саме суспільство, що складається з різних соціальних груп із суперечливими інтересами. Крім того, багатопартійність в демократичному суспільстві обумовлена наявністю в ньому конкуруючих угруповань, які борються між собою за вплив в парламентських та інших виборних органах, за те, щоб провести своїх прихильників на виборні посади.

Еволюція політичної культури суспільства. Досліджуючи політичну культуру чеського суспільства, слід підкреслити один важливий момент – спадкоємність її традицій. Протягом перебування Чехословаччини в складі Австро-Угорщини, чехи поступово накопичували досвід політичного плюралізму. Вони створювали групи за інтересами, союзи та політичні партії. Після тимчасової перерви в роки Першої світової війни ця традиція відродилася в епоху буржуазної Чехословацької Республіки, в якій втілювалися плюралістичні тенденції попередніх років.

Однак варто відзначити, що австро-угорський бюрократичний абсолютизм дещо обмежував розвиток в Чехословаччині справжнього плюралізму й наклав певний відбиток на політичне життя Чехословаччини в період між двома війнами, сприяв бюрократизації

політичних партій і профспілок. Крім того, за правління Габсбургів негативний вплив на плюралістичні тенденції мав націоналізм, який насаджував нетерпимість до неортодоксальних поглядів [14, s.116].

Великий удар по плюралістичним традиціям Чехословаччини нанесли події 1938 роки в Мюнхені, окупація Чехії в 1939 – 1945 роках і створення маріонеткової держави. У 1945 – 1948 роках мав місце період розквіту політичного плюралізму. Ліквідований в «сталінські часи», плюралізм відродився в 1960-ті роки і досяг піку свого короткострокового розвитку в період Празької весни. У порівнянні з реформаторським рухом у Польщі Чехословаччина у 1980-х роках здавалася спокійною і стабільною країною. Однак в надрах чехословацького суспільства існували явища, які можна було б визначити як прояви дисидентства. На думку Ю. Щербакової, дисидентський рух в Чехословаччині не відрізнявся високим ступенем організованості і не носив чітко виражений політичний характер. «Хартія-77» не добилася масової підтримки населення і не переросла в широкий соціальний рух, на кшталт польської «Солідарності». Однак вона підготувала ґрунт для майбутніх політичних змін. До 1990 року в Чехословаччині сформувалися ідейно-організаційні передумови для виникнення плюралістичної політичної системи. Опозиція Комуністичної партії Чехословаччини була структурно оформлена і представляла собою мережу груп з широким спектром альтернативних комуністичній ідеології поглядів та інтересів. Швидкі темпи і незворотність політичних змін в Чехословаччині, що послідували за подіями 1989 року багато в чому пояснюються гуманістично-демократичними традиціями чехословацького суспільства. Свою роль, безсумнівно, зіграв і фактор історичної пам'яті народу [13, с.32].

Із самого початку політичної трансформації в Чехословаччині були закладені правові основи функціонування демократичних механізмів реальної багатопартійності. Були прийняті і практично відразу ж впроваджені в суспільну практику відповідні закони, якими регламентувалися порядок утворення партій і політичних рухів, припинення і заборони їх діяльності, участі у виборах. Були скасовані статті Конституції про провідну роль КПЧ в суспільстві.

Парламентські електоральні цикли. Автор дослідження, беручи за критерій типології парламентські електоральні цикли, виділяє наступні етапи установленні нової структури і суб'єктів партійної системи чеського суспільства:

1. 1990 – 1992 роки – характеризувався атомізацією політичного життя, перегрупуванням і дробленням сил. Численні політичні партії не мали ані програм, ані чітких політичних орієнтирів, ані стійкої соціальної бази. Багато з них по суті являли собою протопартії, яким лише треба було стати політичними організаціями сучасного парламентського типу. На даному етапі розвитку багатопартійної системи не вдалося виявити зв'язок між політичною орієнтацією громадян і їх соціально-демографічною приналежністю.

2. 1992 – 1996 роки – етап політичного домінування ГДП, падіння популярності комуністів і формування нині діючих політичних утворень. Парламентські вибори 1996 року виявили наявність в країні двох провідних політичних сил – Громадянської демократичної партії і Чеської соціал-демократичної партії. З цього часу чеська партійна система може бути охарактеризована як багатопартійна модель з двома великими конкуруючими між собою суб'єктами.

3. 1998 – 2002 роки – сповільнення формування основних політичних блоків – правоцентристського і соціал-демократичного. Процес об'єднання політичних сил призупинився, і стали спостерігатися протилежні явища, зокрема розпад урядової коаліції правих партій, який призвів до відставки уряду В. Клауса і розкол в рядах ГДП. В результаті дострокових виборів до парламенту влітку 1998 року ЧСДП отримала найбільшу кількість депутатських мандатів і можливість сформувати в коаліції з Християнсько-демократичною партією уряд меншості. Подібний поворот в сторону соціал-демократії вже стався в ряді країн ЦСЄ, які переживали стадію трансформації суспільної системи.

4. 2002 – 2006 роки – це період правління соціал-демократів. У Чехії склався цілком задовільний з точки зору розвитку демократичного плюралізму комплект політичних партій. Стан політичної системи Чеської Республіки наблизився до положення, коли виборець мав можливість вибирати між класичними ліберально-демократичною та соціал-демократичною партіями.

5. 2006 – 2010 роки – ЧСДП та ГДП і надалі залишались найсильнішими партіями на лівому та правому політичному фланзі відповідно, проте між собою вони більше не співпрацювали і не укладали жодних політичних угод. Віднині вони створювали коаліції незалежно одна від одної, спираючись на підтримку інших суб'єктів партійної системи.

6. 2010 – 2013 роки – період, коли процес стабілізації політичного спектра в ЧР було припинено. Занепад традиційних ідеологічних партій і поява на політичній арені ЧР нових політичних партій правого спрямування (зокрема, TOP-09). Перемога нових правих партій була обумовлена гнучкою виборчою тактикою. У той час як старі політичні партії орієнтувалися на традиційного виборця, нові партії намагалися охопити широкі верстви населення, що в сучасних політичних реаліях ЧР з нестійкою виборчою базою виявилось більш ефективним.

7. 2013 – 2017 роки – ера завершення домінування двох найбільших традиційних партій (ЧСДП і ГДП) і поява в політичному житті чеського суспільства популістських партій, на кшталт ANO, праворадикальної «За свободу і пряму демократію», «Партія піратів Чехії» і т.д. За результатами парламентських виборів 2017 року, вперше за часів існування незалежної Чеської Республіки ані ЧСДП, ані ГДП не отримали можливість формувати Уряд.

Перемога Громадянського форуму на перших за 44 роки вільних демократичних парламентських виборах в 1990 році показала, що короткий період протистояння КПЧ і об'єднаної антикомуністичної опозиції в Чехії завершився переконливою перемогою останньої. ГФ отримав 46 % голосів виборців, однак його реальне представництво у федеральному парламенті було значно вищим у зв'язку з тим, що 16 % голосів, які були віддані за політичні сили, що не змогли подолати 5-відсоткового прохідного бар'єру, були пропорційно розділені між переможцями. Найбільшою опозиційною силою залишилася Комуністична партія Чехословаччини, яка отримала 13% голосів виборців. Третє місце посіли Християнські демократи, що набрали 12 % голосів. Результат останніх був несподівано низьким порівняно з попередніми прогнозами. Цьому, вочевидь, сприяло оприлюднення під час виборчої кампанії фактів, які свідчили про минулу співпрацю лідера Християнсько-демократичної партії з органами державної безпеки. Серед інших партій та об'єднань Моравські автономісти зібрали 7 % голосів. Словацька національна партія – 5 %, і стільки ж – партія «Співіснування», що відстоювала права угорської меншин [6, с.105].

Загроза реставрації колишнього режиму була практично усунена, що створило передумови для подальшого структурування системи політичних партій. По-перше, відбулося розмежування помірковано лівих, центристських і ліберально-консервативних ідейно-політичних течій в рамках ГФ. По-друге, почалися організаційні та ідеологічні

зміни в КПЧ, яка розділилася за принципом прихильності різних груп комуністів принципам реформізму і демократії. По-третє, почали або відновили свою діяльність політичні суб'єкти, що виникли на базі колишніх дисидентських груп, громадських ініціатив кінця 1980-х років або партій, що діяли в 1948 – 1989 роках в еміграції (наприклад, Чеська соціал-демократична партія).

Особливості партійного протистояння. Політичні традиції Першої Республіки зіграли в цьому процесі роль історичного орієнтиру. Це проявилось, зокрема, в тому, що нова політична еліта віддала перевагу пропорційній системі представництва політичних суб'єктів в законодавчих органах влади. ЧСФР розглядалася значною частиною її керівників, насамперед чеських, як історична спадкоємиця ЧСР і відповідно як європейська правова демократична держава, що є невід'ємною складовою частиною західної цивілізації.

На особливу увагу заслуговує питання спадкоємності багатопартійної системи, яка почала формуватися в Чехії після «оксамитової революції», по відношенню до системи політичних партій, що існувала в часи Першої Республіки. Як твердить Я. Шимов, формально два суб'єкта, що діють на політичній арені посткомуністичної Чехії, існували як у міжвоєнній, так і в післявоєнній ЧСР – це комуністи та Народна партія (християнські демократи). Крім того, сучасна ЧСДП є наступницею поміркованого крила післявоєнної чехословацької соціал-демократії, яке виступило проти злиття партії з комуністами. Таким чином, політичну систему сучасної Чехії можна вважати історичною спадкоємицею багатьох демократичних традицій і політичної культури Першої Республіки [12, с.12].

У 1990 – 1992-х роках у країнах ЦСЄ політичні партії європейського типу, специфічними ознаками яких є відносна чіткість програмно-ідеологічних установок, фіксоване членство і багаторівнева ієрархічна структура, поступово витіснили з політичної сцени аморфні суб'єкти – рухи, домінування яких було характерною рисою перших місяців після антикомуністичних революцій. У Чехії цей процес знайшов своє вираження в розпаді Громадянського форуму. На його місці виникли кілька партій і об'єднань, проте найбільш значна роль в новітній політичній історії країни випала на долю правої Громадянської демократичної партії. ГДП як найбільш численна і організована політична партія ліберально-консервативного спрямування швидко завоювала широку популярність. Проте їй не вдалося стати

монополістом на правому фланзі чеського політичного спектра, оскільки виникло і ряд інших, хоч і менш впливових, політичних суб'єктів. Йшло поступове розмежування і на лівому фланзі і в центрі політичної сцени. Однак, у цілому, системі політичних партій в Чехії в 1990 – 1992-х роках була притаманна значна роздробленість і нестабільність (атомізація), що, втім, можна вважати природним явищем, характерним для початкової стадії переходу від комуністичного режиму до демократії в усіх країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Специфічним чеським феноменом стала наявність досить популярної і консолідованої нереформованої Комуністичної партії – однієї з небагатьох в окресленому регіоні, що зберегла саме назву «комуністична». На думку чеських вчених, для того, щоб багатопартійна система стабілізувалася і окреслилися її основні риси, необхідно було відсіяти ті угруповання, які виявилися нездатними всерйоз і надовго закріпитися на політичній сцені, і навпаки – зміцнити позиції тих партій, чії програмні установки репрезентували інтереси конкретних верств населення [19, s.311].

Останні спільні вибори до парламентів Чехословацької Федеративної Республіки відбулися у 1992 році, а їх результати закріпили різницю у політичній орієнтації органів влади обох республік. Зважаючи на суспільний резонанс, на виборчі дільниці прийшло 80,08% виборців. Згідно підрахунку голосів до парламенту потрапили: ГДП-ХДП – 29,73 % (76 депутатських мандатів), Лівий блок (КПЧМ-ПЛД) – 14,05 % (35), ЧСДП – 6,53 % (16), ЛСУ – 6,52 % (16), ХДС-ЧНП – 6,28 % (15), ОЗР-РПЧ – 5,98 % (14), ГДА – 5,93 % (14), РЗСД-ТМС – 5,87 % (14) [7].

Процес консолідації партійної системи в Чехії припав на середину 1990-х років, коли виникли досить міцні зв'язки між основними політичними суб'єктами і певними соціальними групами. Одночасно значно зросла роль партій як центрів прийняття рішень, що визначають подальший хід суспільного розвитку. Зокрема, саме праві партії, що завоювали більшість на виборах 1992 року, перш за все ГДП, взяли в свої руки забезпечення «оксамитового розлучення» Чехії зі Словаччиною, ініційованого словацькою стороною. У той же час відбувалася швидка маргіналізація і «вимивання» невеликих центристських партій та рухів, котрі втратили авторитет і популярність. На думку Я. Шимова, можна говорити про диверсифікацію політичних уподобань виборців уздовж осі «ліві-праві» – з кон-

центрацією преференцій по обидві сторони від центру цієї гіпотетичної осі. У міру поглиблення економічних реформ, посилення соціальної диференціації і розшарування посткомуністичного чеського суспільства значна частина центристського електорату початку 1990-х років «пішла» до правих або лівих політичних сил. З центристських партій міцні позиції вдалося завоювати лише християнським демократам [12, с.17].

На лівому фланзі політичного спектру різко посилилися позиції Чеської соціал-демократичної партії як провідної опозиційної демократичної сили. При цьому зростання популярності ЧСДП багато в чому було результатом «негативного вибору»: виборці віддавали перевагу цій партії, висловлюючи незадоволеність політикою правоцентристської коаліції, яка перебувала при владі з 1992 року. ГДП і ЧСДП в середині 90-х років XX століття стають домінуючими суб'єктами на чеській політичній арені, хоча остаточної консолідації відповідно правих і лівих сил навколо цих партій не відбувається. На лівому фланзі об'єднанню перешкоджає існування нереформованої КПЧМ, що має репутацію недемократичної і тому не володіє коаліційним потенціалом. Концентрація правих політичних суб'єктів блокована, по-перше, протиріччями між членами правлячої коаліції, а по-друге – присутністю іншої «антисистемної» партії – націонал-популістських республіканців. Таким чином, у 1992 – 1996 роках у Чехії відбулася консолідація провідних політичних сил, однак цей процес залишився незавершеним [4, с.118].

Проведення перших виборів до Палати депутатів у рамках незалежної Чеської Республіки в 1996 році, ознаменувало початок нового періоду в партійно-політичному житті чеського суспільства. ГДП на чолі з В. Клаусом отримала 29,62 % (68 мандатів), ЧСДП – 26,44 % (61), КПЧМ – 10,33% (22), ХДС-ЧНП – 8,08 % (18), ОЗР-РПЧ – 8,01 % (18), ГДА – 6,36 % (16) [7]. Наслідком виборів стало створення Уряду правоцентристською коаліцією, на чолі з В. Клаусом. Як бачимо, подібна картина партійно-політичної структуризації Парламенту не залишала Уряду практично ніяких шансів створити переконливу парламентську більшість, оскільки існувала сильна лівоцентристська коаліція, зосереджена навколо ЧСДП.

Неоднорідність правоцентристської коаліції і зростаюче невдоволення значної частини суспільства політикою уряду В. Клауса стало причиною кризи правих сил. Розпад правоцентристського блоку во-

сени 1997 року був наслідком, з одного боку, внутрішніх суперечностей в середовищі правих, а з іншого – складною соціально-економічною ситуацією в країні. Відставка прем'єр-міністра Чехії, голови ГДП В. Клауса поклала край пануванню правих партій на чеському політичному олімпі.

Учені зазначають, що в останні півтора року перебування при владі правоцентристської коаліції (1996–1997) посилися, розпочатий ще раніше, процес персоніфікації чеської політики, перш за все в двох найбільших партіях – ГДП і ЧСДП. Централізаторські і певною мірою авторитарні тенденції взяли гору над прагненням місцевих партійних організацій до більшої самостійності. Будучи одночасно харизматичними постатями і умілими політиками-менеджерами, В.Клаус і лідер соціал-демократів М. Земан підпорядкували своєму контролю не тільки керівництво власних партій, а й всю систему обговорення і прийняття рішень в партійних організаціях різних рівнів. У цих умовах влада голови партії ставала все ближчою до абсолютної. Якщо громадянські демократи фактично з самого початку свого існування були «партією Клауса», то соціал-демократи далеко не відразу стали «партією Земана». Подібна ситуація мала як позитивні (єдність і згуртованість партії, особливо в період передвиборної боротьби), так і негативні риси – відсутність критики на адресу лідера і партійного керівництва, а також «зворотнього зв'язку» первинних організацій і вищої ланки партійного апарату і т.д. [16, р.127].

Можливо, саме тому опозиція політиці В. Клауса в Громадянській демократичній партії в 1997 році не вилилася в демократичну внутрішньопартійну дискусію, а набула форми політичної змови, внаслідок якої ряд соратників В. Клауса виступили проти свого лідера, що призвело до його відставку з посади голови Уряду і розколу в рядах партії. Політики, які покинули ГДП, оголосили в січні 1998 року про створення Унії свободи. Розкол громадянських демократів призвів, з одного боку, до дроблення правих сил на чеській політичній сцені, але з іншого – сприяв згуртуванню в лавах ГДП на чолі з В. Клаус, чия енергія дозволила партії успішно провести виборчу кампанію перед достроковими виборами 1998 року і зберегти за ГДП положення однієї з провідних політичних сил країни. Надії лідерів УС на те, що їй вдасться стати основною ліберальною партією і витіснити з цієї позиції ГДП, не виправдалися. Значна частина виборців знову повернулася обличчям до громадянських демократів як основних

захисників радикально-реформаторського курсу і капіталістичних порядків в країні [17, р.99].

За результатами позачергових виборів 1998 року, до нижньої палати чеського Парламенту змогли потрапити п'ять суб'єктів виборчого процесу: ЧСДП – 32,31 % (74 депутатських мандатів), ГДП – 27,74 % (63), КПЧМ – 11,03 % (24), ХДС-ЧНП – 9,00 % (20), СС – 8,60 % (19) [7].

Після перемоги соціал-демократів (з невеликою перевагою) на виборах 1998 року в Чехії склалася патова ситуація, при якій не вдалося створити ані право-, ані лівоцентристську правлячу коаліцію. У результаті був знайдений нестандартний вихід із патової ситуації – «опозиційний договір». Його суттю стало формування однопартійного соціал-демократичного Уряду, який спирався на явну меншість в Палаті депутатів, але утримувався при владі за рахунок того, що провідна опозиційна партія, ГДП, дозволила йому перебувати при владі, оскільки не піднімала в Парламенті питання про недовіру Кабінету.

«Опозиційний договір» став засобом деблокування політичної системи Чехії – без зміни конституційних принципів парламентської демократії і зі збереженням пропорційного представництва політичних партій в Парламенті ЧР. Позитивний ефект «опозиційного договору» полягав у тому, що політичний прагматизм взяв верх над надмірною ідеологізацією політики, забезпечивши після шести років панування правих сил зміну Уряду і значної частини політичної еліти. Однак обидві партії, які уклали цю угоду, прагнули змінити виборче законодавство таким чином, щоб вибори регулярно призводили до виникнення чіткої парламентської проурядової більшості – по можливості без створення широких коаліцій. З цією метою вони спробували провести реформу, щоб обмежити вплив малих політичних суб'єктів і наблизити виборчу систему в Чехії до мажоритарної. Через протидію інших парламентських партій і Президента В. Гавела домогтися цього не вдалося, що завдало сильного удару всій «опозиційно-договірній» системі [28, s.4].

Для партійної системи ЧР і чеського суспільства в цілому угода між ЧСДП і ГДП мало два найважливіших наслідки. По-перше, відбулася консолідація ряду невеликих політичних суб'єктів, зокрема християнські демократи, Унія свободи і дві невеликі праві партії ГДА і ДУ – об'єдналися в рамках «коаліції чотирьох». По-друге, наростало

відчуження між політичною елітою і громадянським суспільством, яке почало сприймати партії як структури, зацікавлені в розподілі владних повноважень і лобіюванні інтересів окремих груп правлячої еліти, які не виконують свою початкову функцію – представництво і захист інтересів широких соціальних груп. Результатом стала поява громадських ініціатив («Імпульс-99», «Спасибі, йдіть!») і масові акції протесту під час кризи навколо Чеського телебачення в січні 2001 року. Чехія вступила в смугу політичної напруженості, ознаменовану, з одного боку, загостренням суперечностей між партнерами по «опозиційному договору», а з іншого – зростанням невдоволення різних соціальних верств населення.

Хоча «опозиційно-договірна» система і продовжувала існувати, стало зрозуміло, що ця політична комбінація поступово віджила себе. Договір між ЧСДП і ГДП був суто тактичною угодою, яка не усунула глибоких протиріч між цими партіями. Ці протиріччя стали проявлятися більшою мірою після зміни керівництва соціал-демократів навесні 2001 року. Декларативне «полівіння» ЧСДП, до пори до часу майже не відбилося на урядовому курсі, проте, сприяло зростанню її популярності і поверненню до соціал-демократів певної частини виборців, які розчарувалися в них після укладення серії угод з ГДП. Незважаючи на численні поступки, зроблені нею громадянським демократам, починаючи з 2001 року ЧСДП стала отримувати зиск з «опозиційно-договірної» системи: вона отримала можливість позиціонувати себе як силу, якій вдалося вивести країну з кризи другої половини 1990-х років [27].

Навпаки, ГДП незважаючи те, що в 1998 – 2001 роках диктувала свої умови соціал-демократичним партнерам, придбала в масовій свідомості імідж «вічно невдоволеної» опозиції, яка до того ж занадто повільно реагує на мінливу обстановку в суспільстві і не володіє необхідною для сучасної партії здатністю до самовідновлення. Крім того, в стратегічному плані використання надмірно агресивної риторики по відношенню до політичних опонентів виявилось великим прорахунком ГДП. Негативну роль зіграло і підтвердилася в ході передвиборної кампанії 2002 року репутація громадянських демократів як партії «вождистського» типу, авторитарний лідер якої В. Клаус вже не стільки згуртовує своїх соратників, скільки служить перешкодою на шляху вільного обміну думками та необхідного програмно-ідеологічного та організаційного оновлення.

Період 2000 – 2002 років став не тільки часом занепаду і краху «опозиційно-договірної» системи, від збереження якої керівництво ЧСДП офіційно відмовилося напередодні парламентських виборів 2002 року, але і етапом стабілізації партійної системи ЧР. Визначилося кілька великих політичних суб'єктів, які представляють основні ідеологічні течії і мають у своєму розпорядженні відносно стійку популярність серед певних верств електорату, стабільну матеріальну базу, що дозволяє вести широкомасштабну передвиборну кампанію, і міцні контакти з мас-медіа, що забезпечує їм широку «впізнаваність». Такими суб'єктами були ліві соціал-демократи, консервативні громадянські демократи, комуністи і Коаліція, яка об'єднувала соціал-консерваторів з ХДУ–ЧНП і лібералів з Унії свободи. Стабілізація соціально-економічної обстановки в ЧР в 1998 – 2002 роках сприяла подальшій маргіналізації сил, які виступають під радикальними гаслами, насамперед крайнього правого спрямування [16, р.127].

Наступний етап плюралізації партійної системи ЧР розпочався у червні 2002 року, коли відбулися чергові вибори до Палати депутатів. Голоси виборців були розподілені наступним чином: ЧСДП отримала 30,02 %, ГДП – 24,47 %, КПЧМ – 18,51 %, «Коаліція чотирьох» (ХДС–ЧНП та СС–ДС) – 14,27 % [7].

Оскільки жодна з партій-переможниць не могла самостійно сформувати коаліцію та уряд, ЧСДП підписала угоду з так званою «коаліцією чотирьох» (ХДС–ЧНП, СС–ДС). За критерієм ідейної спрямованості правлячу коаліцію можна було вважати ліволіберальним блоком. Особливістю цих виборів став також електоральний успіх КПЧМ (18,51 %). За цю політичну силу проголосувала більша частка протестного електорату, а не лише апологети комуністичних принципів [18, р.1332].

Вибори 2006 року до нижньої палати Парламенту були одними з найскандальніших за весь посткомуністичний період, а їх підсумки лише поглибили кризову ситуацію в державі. «Арифметичним» лідером у виборчому марафоні стала правоцентристська ГДП, яка набрала 35,38 % голосів виборців. ЧСДП завоювала друге місце із трохи меншим результатом (32,32 %). КПЧМ отримала 12,81 %, ХДП – 7,22 % [7]. На тлі політичних скандалів між партіями-лідерами вперше до чеського Парламенту потрапила нова політична сила – Партія зелених (6,29 %). Поствиборча ситуація виявилася патовою, адже новообрані депутати за критерієм схильності формувати коа-

ліцію поділилися на дві однакові групи («сто на сто»). Результатом тривалих політичних перемовин стало утворення з другої спроби (вперше в історії країни) урядової коаліції у складі ГДП, ХДС-ЧНП та Партії зелених. ЧСДП та КПЧМ опинилися в опозиції.

Можна констатувати, що 2002 – 2006 роки – це період правління соціал-демократів. У 2003 році їм не вдалося провести свого кандидата на пост Президента через слабку внутрішньопартійну дисципліну та розквіт політичної корупції. Президентом Чехії було обрано В. Клауса. Згодом Чехією прокотилася серія корупційних скандалів і відставок.

На думку вчених, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років у Чехії склався цілком задовільний з точки зору розвитку демократичного плюралізму комплект політичних партій. Стан політичної системи Чеської Республіки наблизився до положення, коли виборець мав можливість вибирати між класичними ліберально-демократичною та соціал-демократичною партіями [3;6;10;15;19].

Ситуація змінилася після виборів до Палати депутатів у 2010 році. На політичній мапі з'явилися нові актори, такі як ТОП-09 і «Справи громадські». Фактично вибори стали перемогою нових правих партій, а провідні гравці чеської політики – ГДП та ЧСДП втратили ключові позиції.

Вибори-2010 за висловом Т. Федорчак для Чеської Республіки стали «політичним землетрусом» [11, с.231]. Результати голосування засвідчили, що виборці «втомилися» від старих політиків і прагнуть бачити нові обличчя. Перемогу здобула ЧСДП із результатом 22,08 % голосів виборців. Друге місце зайняла ГДП, набравши 20,2 % голосів. У трійці лідерів опинилася консервативна партія TOP 09, що отримала 16,7 %. Традиційно до парламенту пройшла КПЧМ з 11 % голосів. П'ятірку парламентських партій замкнула центристська партія «Громадські справи», за яку проголосували 10,9 % виборців [7]. Сенсацією цих виборів можна, насамперед, вважати успіх нової партії TOP 09, яка зробила ставку на молодіжний електорат та нестандартну виборчу кампанію.

Вибори дійсно стали перемогою нових правих партій, зокрема, створеної в червні 2009 року ТОП-09, яка за рік зуміла залучити на свій бік 16,7 % виборців, і правоцентристська партії «Справи громадські», що набрала 10,88 %. Вперше за останні 20 років до парла-

менту не пройшла найстаріша чеська політична партія ХДУ-ЧНП, яка не змогла подолати 5 % бар'єр.

Як і передбачалося, після виборів між трьома правоцентристськими партіями (ГДП, ТОР 09, «Громадські справи») було підписано коаліційну угоду та сформовано уряд на чолі з лідером ГДП П. Нечасом. Однак внаслідок корупційних скандалів Палата депутатів чеського Парламенту достроково оголосила про саморозпуск.

Дострокові парламентські вибори відбулися у жовтні 2013 року, внаслідок яких на політичній арені ЧР з'явився новий гравець – ліберальний рух «Акція невдоволених громадян 2011», створений мільярдером і агропромисловим магнатом А. Бабішем, який набрав 18,65 % голосів. Авторитетна ЧСДП, якій прогнозували 30 %-ий результат, отримала всього 20,45 % голосів виборців. Третьою найсильнішою партією виявилась КПЧМ (14,91 %). У новий парламент також пройшла партія ТОР 09 К. Шварценберга з 11,99 % і блок ХДС–ЧНП (6,78 %). Протестні настрої вивели на політичний олімп і відверто популістський рух «Світанок прямої демократії», очолюваний чехом японського походження Томіо Окамурою, серед гасел якого було запровадження механізмів прямої демократії в усі сфери управління, а також встановлення жорстких обмежень для мігрантів. Нова політична сила отримала сенсаційні 6,88 % голосів, не набагато менше за колись правлячу ГДП (7,72 %) [7].

Такі результати продемонстрували трансформацію електоральних настроїв чехів: від традиційного вибору між «лівими» й «правими» до більш радикальних, протестних і менш прогнозованих уподобань.

Із часу попередніх виборів у 2013 році на чолі держави перебувала коаліція двох найбільших партій: Чеської соціал-демократичної партії, яка висунула прем'єр-міністром Б. Сobotку, АНО 2011, а також Християнсько-демократичний Союз – Чехословацька народна партія. На початку травня 2017 року сталась урядова криза, коли прем'єр-міністр Б. Сobotка вирішив піти у відставку через фінансові порушення міністра фінансів А. Бабіша. Втім, Б. Сobotка змінив своє рішення через кілька днів після суперечки з Президентом М. Земаном, обмежившись звільненням А. Бабіша.

Передостанні парламентські вибори відбулися 20 – 21 жовтня 2017 року. На них феноменальну перемогу отримала партія АНО (29,64 %), ГДП з 11,31 % посіла друге місце. Експерти відзначали, що специфікою цих виборів стала поява у парламенті таких партій, як

праворадикальна «За свободу і пряму демократію» (10,67 %) і Партія піратів Чехії (10,79 %), а також діяльність у Чехії «фрагментованого Парламенту з дев'ятьма партіями» і величезна втрата підтримки однієї з ключових партій чеського політичного олімпу – ЧСДП (7,27 % проти 20 % чотири роки тому) [7].

Однак ЧР знову очікувала політична криза, адже з лідером АНО, А. Бабішем жодна політична сила не хотіла формувати коаліційний Уряд. Тому ним було створено уряд меншості, котрий отримав вотум недовіри, але подовжував діяти в демісії [1, с.16]. І лише в липні 2018 року була створена урядова коаліція між АНО і ЧСДП на чолі з А. Бабішем. Однак уряду меншості знадобиться підтримка Комуністичної партії для виконання свого мандату. Оскільки коаліція у нижній палаті чеського Парламенту нараховувала 93 із 200 депутатів і потребувала підтримки від інших партій для схвалення законів. Варто відзначити, що протягом останніх майже 30 років КПЧМ не мала можливості впливати на політику на національному рівні. Від виникнення незалежної Чеської Республіки комуністи постійно представлені в Палаті депутатів, але до останнього часу перебували в ізоляції. Тепер, незважаючи на те, що на останніх парламентських виборах вони показали найгірший результат від 1993 року, їхня нова роль у підтримці Уряду відкриває для комуністів небачені політичні можливості. Така коаліція викликала шквал критики з боку аналітиків і населення, а також ряду опозиційних політичних діячів.

У результаті останніх парламентських виборів 2021 року перемогу одержала так звана опозиційна коаліція “РАЗОМ”, яка заручилась підтримкою 27,79 % голосів виборців та одержала 71 місце у чеському парламенті. Друге місце посів правлячий популістичний політичний рух влади Дії незадоволених громадян, який отримав 27,12 % голосів виборців і 72 місце у чеському парламенті. Вперше в історії Чехії в парламенті не буде репрезентована комуністична партія. Був створений нині діючий уряд П.Фіали.

Отже, на межі XX – XXI століть політична система Чехії виглядала стабільно і відповідала принципам західноєвропейських парламентських демократій. Політичні партії відіграли позитивну роль у процесі політичного транзиту Чеської Республіки. В останні роки політичний розвиток відбувається стрімко й непередбачувано, що дозволяє окреслити нові тенденції партійно-політичного життя Чеської Республіки. Упродовж 1990-х – на початку 2000-х років сформувалася

традиційна для демократичних держав модель двох домінантних партій – ГДП і ЧСДП з класичною ідеологією. На політичній сцені час від часу з'являлися нові гравці, але політичний пейзаж вони фактично не змінювали. Результати парламентських виборів, починаючи з 2010 року вказують на спонтанність та імпульсивність вибору чехів і спростовують традиційні для них поведінкові моделі. Внаслідок цього, у політичну гру несподівано ввійшли нові актори, які змінили партійну структуру чеського Парламенту. Такі результати продемонстрували трансформацію електоральних настроїв чехів: від традиційного вибору між «лівими» й «правими» до більш радикальних, протестних і менш прогнозованих уподобань. Наразі можемо з впевненістю стверджувати, що процес стабілізації політичного спектра в Чеській Республіці ще не завершений. Однак, незважаючи на періодичну дестабілізацію, парламентська система в Чеській Республіці є відносно стійкою.

Емпіричний вимір діяльності політичних партій ЧР. Консолідація партійної системи – одна з найважливіших складових становлення демократичного режиму. Дана обставина має величезне значення для посткомуністичних країн з чітко вираженою орієнтацією на об'єднану Європу. Спотворене функціонування партійних систем в умовах перехідного політичного розвитку нерідко стає джерелом дисфункцій політичної системи і як наслідок формує осередки нестабільності. Відповідно в даному контексті актуальною є проблематика критеріїв дисфункцій партійних систем в умовах транзитних процесів.

Загальновідомим є той факт, що політичні партії і утворені ними партійні системи покликані виконувати ряд функцій. Українські дослідники акцентують увагу на різних функціональних аспектах політичних партій. Так О. Долженков ввідзначає, що «призначення політичної партії полягає у здійсненні функцій представництва інтересів різних соціальних груп, спільнот на рівні інтересів всього суспільства, а також в активній роботі по інтеграції соціальної групи, яка входить в сферу політичних відносин» [2, с.14]. Фактично мова йде про артикуляції інтересів різноманітних соціальних груп. Ця функція політичної партії є найбільш суттєвою. Від ефективності артикуляції інтересів соціальних груп залежить якість і стан політичної системи, ступінь ефективності функції представництва інтересів виступає основним індикатором демократичності системи.

Очевидно, що в політичних системах, що не завершили процеси демократизації, дана функція не характеризується високою ефективністю. Більшість політичних партій не орієнтована на представництво інтересів численних громадських груп. Для них пріоритетним є політичне представництво інтересів вузької групи осіб, яка займає вищі позиції в системі економічної стратифікації суспільства.

Слід зазначити, що в перехідних політичних системах, властива їм низька ефективність політичних партій в певній мірі може бути компенсована діяльністю організацій громадянського суспільства. Трансляція інтересів соціальних груп громадськими організаціями є перспективним напрямком оптимізації функції політичного представництва. Однак в сучасних умовах ефективність організацій громадянського суспільства залишається досить низькою.

Поширеною є думка, що партії – це ключовий, але не єдиний елемент партійної системи. «Партійна система не є простою сумою партій, людей і форм активності. Це суперництво між даними партіями у межах конкретного політичного режиму, який надає політичним партіям унікальне значення» [5, с.47]. Дослідники підкреслюють властивий партійним системам комплексний характер, наявність внутрішніх і зовнішніх зв'язків, що їх скріплюють: «Партійна система – це система взаємних дій, які є результатом суперництва між партіями... Вона спирається на взаємні залежності партій; на те, що кожна партія є функцією (у математичному сенсі) інших партій і реагує (у дусі суперництва або іншим чином) на поведінку усіх інших партій» [5, с. 48]. Такий підхід дозволяє аналізувати партійну систему як у внутрішньому вимірі (формування «правил гри», яких дотримуються партії у своїх стосунках, становлення партійних структур тощо), так і зовнішньому – у динаміці змін партійної системи, що детермінується зовнішніми факторами (наприклад, змінами виборчого законодавства або законодавства про партії, еволюцією уподобань виборців) та характером політичних арен, на яких відбувається взаємодія партій.

Інструменти кількісного аналізу партійної системи. У політологічній літературі розроблено інструменти кількісного аналізу партійної системи, які ми будемо застосовувати у вивченні розвитку партійної системи Чеської Республіки.

1. Індекс ефективної кількості електоральних та парламентських партій. Багатопартійна система передбачає наявність великої кіль-

кості політичних партій, однак насправді не всі партії є значущими для виборця. Фактично, вплив на державну політику і законодавчий процес обмежується так званою «ефективною кількістю партій». Вперше цей індекс був запропонований М. Лааско та Р.Таагаперою у 1979 році. Він обчислюється на підставі визначення величини підтримки, яку має кожна партія під час виборів. Є два варіанти її визначення:

1. На підставі результатів виборів до парламенту (ефективне число електоральних партій).

2. На підставі кількості депутатських місць, які належать тій чи іншій партії і виражені у процентному відношенні (ефективна кількість парламентських партій) [23, р.4].

Індекс ефективної кількості партій, що взяли участь у виборах, розраховується за наступною формулою:

$ENPV = 1/\sum v_i^2$, де v_i – частка голосів певної партії.

При цьому слід мати на увазі, що у випадку участі у виборчому процесі великої кількості партій, враховувати потрібно показники лише тих партій, які набрали на виборах більше 1 % голосів виборців.

Ефективна кількість парламентських партій обраховується на основі оцінки рівня підтримки політичної партії під час виборів (до уваги береться або відсоток голосів, отриманих партією на виборах, або частка місць, якими володіє партія в парламенті). Для обрахунку автори запропонували таку математичну формулу:

$$N = \frac{1}{\sum_{i=1}^n P_i^2}, \text{ де } N - \text{символ індексу ефективної кількості}$$

політичних партій; n – кількість політичних партій, що пройшли до парламенту; P_i – відсоток голосів, отриманих партією, що пройшла до парламенту на виборах.

За умови існування двопартійної системи, обидві партії на виборах здобувають приблизно 50 % місць в парламенті. Відповідно ефективна кількість партій становитиме 2,0. Якщо ж одна із політичних сил здобуває 70 % місць, а друга – 30 %, то індекс дорівнюватиме 1,7, що свідчить про тенденцію до утворення однопартійної системи. Трипартійною прийнято вважати систему, де

партії розподілили між собою мандати у відношенні 45:40:15. Індекс ефективної кількості парламентських партій у цьому випадку буде коливатися від 2,0 до 3,0. У багатопартійній системі з домінуючою партією цей індекс буде знаходитися в діапазоні від 3,5 до 4,0. Якщо ж величина індексу становитиме 4,5, то це свідчитиме про існування багатопартійної системи без домінуючої партії [23, р.7].

Як ствержують вчені, значення індексу ефективної кількості електоральних партій є вищим за значення аналогічного індексу на парламентському рівні [8, с.116]. Ця відмінність полягає у неможливості забезпечити 100 % трансформацію отриманих партією голосів на виборах у відповідну частку депутатських мандатів. Така невідповідність обумовлена, перш за все, різними типами електоральних формул. Зменшення ефективної кількості партій у результаті застосування різних електоральних формул називається редукцією. Коефіцієнт редукції виборчої системи розраховується за формулою:

$Wr = (E_{кп} - E_{кпп} / E_{кп}) \cdot 100$, де $E_{кп}$ – ефективна кількість партій на виборчому рівні, $E_{кпп}$ – ефективна кількість партій на парламентському рівні. Величина зменшення ефективної кількості партій є обернено пропорційною до величини індексу пропорційності. Це значить, що чим вищою є пропорційність виборчої системи, тим меншим є рівень зменшення ефективної кількості партій, а значить менший рівень надпрезентації політичних партій.

Значення коефіцієнта знаходиться в інтервалі від 1 до 100. Відповідно, чим меншим є значення коефіцієнта редукції, тим слабшою є можливість виборчої системи скорочувати кількість партій, які конкурують на парламентському рівні. І навпаки – високий коефіцієнт свідчить про збільшення можливості виборчої системи редукувати кількість партій, представлених у парламенті [9, с.155].

Підставивши у формулу результати виборів до Палати депутатів ЧР, отримаємо наступні показники ефективної кількості парламентських партій:

- **1996 р.** : $N = 1 / 0,0877 + 0,0699 + 0,0106 + 0,0065 + 0,0064 + 0,0040 = 5,40$.
- **1998 р.** : $N = 1 / 0,1043 + 0,0769 + 0,0121 + 0,0081 + 0,0073 = 4,79$.
- **2002 р.** : $N = 1 / 0,0901 + 0,0901 + 0,0598 + 0,0342 + 0,0203 = 4,89$.
- **2006 р.** : $N = 1 / 0,1251 + 0,1044 + 0,0164 + 0,0052 + 0,0039 = 3,92$.
- **2010 р.** : $N = 1 / 0,0487 + 0,0408 + 0,0278 + 0,0127 + 0,0118 = 7,05$.

- **2013 р.** : $N = 1 / 0,0418 + 0,0347 + 0,0222 + 0,0143 + 0,0059 + 0,0047 + 0,0045 = 7,80$.
- **2017 р.** : $N = 1 / 0,0878 + 0,0128 + 0,0116 + 0,0113 + 0,0060 + 0,0052 + 0,0033 + 0,0028 + 0,0026 = 6,97$.

Результати показують, що в період з 1998 по 2006 роки індекс ефективної кількості політичних партій Чеської Республіки поступово зменшувався, що свідчило про досить високий рівень концентрації партійної системи. Проте після парламентських виборів 2010 року цей показник зріс і намітилася протилежна тенденція до атомізації чеської партійної системи. Для порівняння слід зазначити, що середнє значення показника даного індексу в країнах Вишеградської четвірки є нижчим. Так у Польщі це 4,2, Угорщині – 2,9, а в Словаччині – 5,7.

2. Індекс фракційності дає можливість вивчити причини політичної диференціації. Загальновідомим є той факт, що політичний плюралізм має свої межі, вихід за які загрожує дестабілізацією політичної системи. Даний індекс запропонований Д. Райє у 1967 році у книзі «Політичні умови електорального права».

Д. Райє описує стан партійної системи за допомогою показників кількості партій, які брали участь у виборах; кількості голосів, які отримала найбільша партія та показника кількості голосів, отриманих двома найбільшими партіями. За допомогою першого показника, формується загальний образ партійної системи, інформація про рівень парламентської конкуренції. Другий індикатор базується на визначенні існування домінування одно- чи багатопартійної системи. Третій показник називає показником двопартійності, який допомагає визначити як партійні системи наближаються до двопартійності, при чому сума голосів двох партій повинна бути не меншою ніж 75 %, і не більшою ніж 90 % [26, р.74].

На нашу думку, індекс фракційності дозволяє простежити тяглість партійних систем від «досконалої однопартійності», коли одна партія здобуває всі голоси виборців, до «абсолютної фракційності», коли кожен виборець голосує за власну партію або виборчий блок. Показник індексу, нижчий за 0,5, свідчить про існування однієї домінуючої політичної партії; показник індексу від 0,5 до 0,67 констатує наявність конкуренції між двома основними політичними партіями. У Західній Європі лише у Великобританії та Греції цей індекс складає 0,5, що дає підстави класифікувати ці держави як

двопартійні. Якщо ж показник індексу перетинає межу в 0,70, це свідчатиме про наявність у країні багатопартійної системи [6, с.112].

Формула Д. Рає виглядає наступним чином:

$F = 1 - \sum S_i^2$, де F – символ індексу фракційності; S_i – відсоток голосів, отриманих партією, що пройшла до парламенту на виборах.

Отже, у випадку ЧР отримуємо такі показники:

- **1996 р.:** $F = 1 - 0,0877 - 0,0699 - 0,0106 - 0,0065 - 0,0064 - 0,0040 = 0,81$.
- **1998 р.:** $F = 1 - 0,1043 - 0,0769 - 0,0121 - 0,0081 - 0,0073 = 0,79$.
- **2002 р.:** $F = 1 - 0,0901 - 0,0901 - 0,0598 - 0,0342 - 0,0203 = 0,70$.
- **2006 р.:** $F = 1 - 0,1251 - 0,1044 - 0,0164 - 0,0052 - 0,0039 = 0,74$.
- **2010 р.:** $F = 1 - 0,0487 - 0,0408 - 0,0278 - 0,0127 - 0,0118 = 0,86$.
- **2013 р.:** $F = 1 - 0,0418 - 0,0347 - 0,0222 - 0,0143 - 0,0059 - 0,0047 - 0,0045 = 0,87$.
- **2017 р.:** $F = 1 - 0,0878 - 0,0128 - 0,0116 - 0,0113 - 0,0060 - 0,0052 - 0,0033 - 0,0028 - 0,0026 = 0,86$.

Як бачимо, в Чехії цей показник завжди був вищим 0,7, що свідчить про існування багатопартійної системи, і хоча на початку 2000-х років деякі науковці говорили про тенденції до двопартійності в ЧР, емпірично це не підтверджується. Причому в інших країнах Вишеградської групи цей показник також в середньому дорівнює 0,7.

3. Індекс пропорційності та диспропорційності. Варто відзначити, що результати виборів залежать не лише від електоральних уподобань виборців, але і від норм права, які регулюють виборчий процес. Оцінка функціонування виборчих систем здійснюється через максимальне пропорційне представництво партій у парламенті, тобто через ступінь співвідношення частки відсотків голосів отриманих партією на виборах із відсотками депутатських місць у парламенті. Запровадження пропорційної виборчої системи сприяє більшій структуризації політичної системи, оскільки вона передбачає розподіл місць у парламенті між партіями пропорційно кількості поданих за них голосів виборців [22, с.237].

Для дослідження рівня впливу виборчої системи на партійну використовують індекси пропорційності Р. Гюнтера та диспропорційності М. Галлахера. Причому дані розрахунки можливо застосовувати лише щодо пропорційних систем. Так, Р. Гюнтер для обчислення пропорційності використовує відсоток отриманих пар-

тією на виборах голосів та відсоток одержаних партією мандатів у парламенті [18, p.33]. Вчений пропонує наступну формулу обчислення рівня пропорційності: $I_p = 100 - (V_1 - S_1) + (V_2 - S_2) + \dots (V_n - S_n) / 2$, де I_p – позначення індексу пропорційності; V – відсоток отриманих партією на виборах голосів; S – відсоток одержаних партією мандатів у парламенті; n – кількість партій, які провели своїх депутатів до парламенту.

Аналізуючи проблему пропорційності в рамках існуючих виборчих систем, вчені констатують, що індекс пропорційності є найвищим у випадку поєднання чотирьох чинників: пропорційної виборчої формули, значного розміру виборчого округу, стабілізації багатопартійної системи, застосування принципу вирівнювання при розподілі депутатських мандатів [24, s.120].

Щодо Чехії отримуємо такі результати:

- **1996 р.** : $I_p = 100 - (29,62 - 34) + (26,44 - 30,5) + (10,33 - 11) + (8,08 - 9) + (8,01 - 9) + (6,36 - 16) / 2 = 92,92$.
- **1998 р.** : $I_p = 100 - (32,31 - 37) + (24,74 - 31,5) + (11,03 - 12) + (9,00 - 10) + (8,60 - 9,5) / 2 = 95,51$.
- **2002 р.** : $I_p = 100 - (30,02 - 35) + (24,47 - 29) + (18,51 - 20,05) + (14,27 - 15,5) / 2 = 98,29$.
- **2006 р.** : $I_p = 100 - (35,38 - 40,5) + (32,32 - 37) + (12,81 - 13) + (7,22 - 9) + (6,29 - 3) / 2 = 100,11$.
- **2010 р.** : $I_p = 100 - (22,08 - 28) + (20,22 - 26,5) + (16,7 - 20,5) + (11,27 - 13) + (10,88 - 12) / 2 = 93,55$.
- **2013 р.** : $I_p = 100 - (20,45 - 25) + (18,65 - 23,5) + (14,91 - 16,5) + (11,99 - 13) + (7,72 - 8) + (6,88 - 7) + (6,78 - 7) / 2 = 96,59$.
- **2017 р.** : $I_p = 100 - (29,64 - 39) + (11,32 - 12,5) + (10,79 - 11) + (10,64 - 11) + (7,76 - 7,5) + (7,27 - 7,5) + (5,80 - 5) + (5,31 - 3,5) + (5,18 - 3) / 2 = 111,35$.

У розвинутих демократичних країнах цей індекс коливається від 86 до 98. Як бачимо, в Чехії дані показники також не виходили за ці межі, і лише на останніх виборах цей показник стрімко зріс.

Індекс диспропорційності М. Галлахера є інтегральним показником відхилення, яке відображає невідповідність між кількістю поданих голосів і розподілом депутатських мандатів [20, p.42]. Математична формула даного індексу має такий вигляд:

$I = \sqrt{\sum 1/2(P_1 - S_1)^2 + (P_2 - S_2)^2(P_p - S_p)^2}$ де, I – індекс диспропорційності виборів; P – відсоток голосів, які отримала партія

на виборах; S – відсоток мандатів, які отримала партія відповідно до свого виборчого результату; p – кількість партій (блоків), які пройшли до парламенту.

Індекс коливається в діапазоні від 0 до 100. Вибірчі системи з низькими рівнями диспропорційності отримують цей показник у межах від 1 до 6; системи із середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; з високим – 13-20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує 20-25.

ЧР демонструє наступні результати:

- **1996 р.** : $I = \sqrt{\sum 1/2 (29,62 - 34)^2 + (26,44 - 30,5)^2 + (10,33 - 11)^2 + (8,08 - 9)^2 + (8,01 - 9)^2 + (6,36 - 16)^2} = 5,55$.
- **1998 р.** : $I = \sqrt{\sum 1/2 (32,31 - 37)^2 + (24,74 - 31,5)^2 + (11,03 - 12)^2 + (9,00 - 10)^2 + (8,60 - 9,5)^2} = 5,7$.
- **2002 р.** : $I = \sqrt{\sum 1/2 (30,02 - 35)^2 + (24,47 - 29)^2 + (18,51 - 20,05)^2 + (14,27 - 15,5)^2} = 5,73$.
- **2006 р.** : $I = \sqrt{\sum 1/2 (35,38 - 40,5)^2 + (32,32 - 37)^2 + (12,81 - 13)^2 + (7,22 - 9)^2 + (6,29 - 3)^2} = 5,72$.
- **2010 р.** : $I = \sqrt{\sum 1/2 (22,08 - 28)^2 + (20,22 - 26,5)^2 + (16,7 - 20,5)^2 + (11,27 - 13)^2 + (10,88 - 12)^2} = 8,76$.
- **2013 р.** : $I = \sqrt{\sum 1/2 (20,45 - 25)^2 + (18,65 - 23,5)^2 + (14,91 - 16,5)^2 + (11,99 - 13)^2 + (7,72 - 8)^2 + (6,88 - 7)^2 + (6,78 - 7)^2} = 7,5$.
- **2017 р.** : $I = \sqrt{\sum 1/2 (29,64 - 39)^2 + (11,32 - 12,5)^2 + (10,79 - 11)^2 + (10,64 - 11)^2 + (7,76 - 7,5)^2 + (7,27 - 7,5)^2 + (5,80 - 5)^2 + (5,31 - 3,5)^2 + (5,18 - 3)^2} = 9,3$.

Отже, можемо констатувати, що ЧР до 2010 року демонструвала низький рівень диспропорційності, а згодом – середній, що було насамперед пов'язано із змінами у виборчому законодавстві, яке є далеким від досконалості та скороченням ефективної кількості парламентських партій. У сусідній Польщі навпаки – спочатку був вищий рівень диспропорційності, а наразі він зменшився (близько 6). В Угорщині цей показник завжди був нестабільним і коливався від 6 до 16. У Словаччині він також є надзвичайно мінливим, але ніколи не перевищував 12.

4. Індекс електоральної неусталеності партійних систем. Три-чотири десятиліття в політичній науці панувала думка, що партійні системи країн Західної Європи є стабільними, оскільки обумовлені дією соціально-політичних розмежувань С. Ліпсета і С. Роккана. Однак, у 1970 році датський політолог М. Педерсен помітив зміни у елек-

торальній підтримці провідних партій і зафіксував такі явища як зниження партійної ідентифікації (коли виборець приймаючи участь у виборах не бажає пов'язувати себе з якоюсь партією), зростання неконвенційної політичної поведінки (коли частина виборців вважає себе вільною від партійної ідентифікації), перехід частини виборців від старих партій до нових (універсальних, посматеріалістичних). Для виміру цих процесів він запропонував індекс електоральної неусталеності партійних систем [25, р.3].

Формула для обчислення індексу чистої неусталеності виглядає наступним чином:

$$I_{ped} = (P_1 - P_1') + (P_2 - P_2') + \dots + (P_n - P_n') / 2$$
, де: I_{ped} – означає перенесення виборчої підтримки; n – кількість партій партій; P_n – загальна виборча підтримка (%) партії « n » в період « t » (I вибори), P_n' – загальна виборча підтримка (%) партії « n » в період « $t + 1$ » (II вибори). Значення індексу неусталеності коливається від 1 до 100. Якщо вподобання електорату стабільні, тоді значення індексу дорівнюватиме 1. Межа усталеності не повинна перевищувати 15. Якщо ж цей індекс перевищує 15, це свідчить про неусталеність електоральних вподобань. Учений вважає, що цей індекс допомагає фіксувати загальну динаміку сили партії від виборів до виборів [25, р.7]. Таким чином у ЧР отримуємо наступні результати:

- **1996 р.:** $I_{ped} = (29,73 - 29,62) + (14,05 - 10,33) + (6,53 - 26,44) + (6,28 - 8,08) + (5,98 - 8,01) + (5,93 - 6,36) + (6,52 - 0) + (5,93 - 0) / 2 = 3,95$.
- **1998 р.:** $I_{ped} = (29,62 - 27,74) + (10,33 - 11,03) + (26,44 - 32,31) + (8,08 - 9,00) + (6,36 - 0) + (8,08 - 0) + (0 - 8,60) / 2 = 5,15$.
- **2002 р.:** $I_{ped} = (27,74 - 24,47) + (11,03 - 18,51) + (32,31 - 30,02) + (17,60 - 14,27) / 2 = 5,83$.
- **2006 р.:** $I_{ped} = (24,47 - 35,38) + (18,51 - 12,81) + (30,02 - 32,32) + (14,27 - 0) + (0 - 7,22) + (0 - 6,29) / 2 = 5,72$.
- **2010 р.:** $I_{ped} = (35,38 - 20,22) + (12,81 - 11,27) + (32,32 - 22,08) + (7,22 - 0) + (6,29 - 0) + (0 - 16,7) + (0 - 10,88) / 2 = 13,1$.
- **2013 р.:** $I_{ped} = (20,22 - 7,72) + (11,27 - 14,91) + (22,08 - 20,45) + (16,7 - 11,99) + (10,88 - 0) + (0 - 18,65) + (0 - 6,88) + (0 - 6,78) / 2 = 20$.
- **2017 р.:** $I_{ped} = (7,72 - 11,32) + (14,91 - 7,76) + (20,45 - 7,27) + (11,99 - 5,31) + (18,65 - 29,64) + (6,88 - 10,64) + (6,78 - 5,80) + (0 - 10,79) + (0 - 5,18) / 2 = 26,5$.

Відповідно отримані результати засвідчують усталеність та традиційність політичних уподобань чеського виборця до 2006 року. Згодом на політичній арені з'являються нові політичні сили, що завоюють симпатії населення.

5. Індекс агрегації, запропонований Л. Майером, відіграє важливу роль у з'ясуванні перспектив стабільності коаліційних урядів. Даний індекс дозволяє виміряти рівень концентрації партійної системи на основі врахування двох змінних: кількості парламентських партій у визначений час та потужності найбільшої парламентської партії. Потужність конкретної політичної партії визначається процентом контрольованих нею місць у парламенті. Вища величина індексу означає вищий рівень концентрації партійної системи, що, відповідно, сприяє стабілізації системи коаліційних домовленостей. Уряди, сформовані в країнах із високим показником індексу агрегації, характеризуються більшою стабільністю, ніж у країнах з низьким числовим значенням даного показника. Обумовлюється це тим, що в межах партійної системи існує потужне угруповання, здатне домінувати в системі конкурентних відносин між різними партіями, що веде до утворення однопартійних урядів або урядів на основі однієї домінуючої партії [21, s.25].

Цей індекс обраховується за такою математичною формулою:

$A = S/N$, де A – символ індексу агрегації; S – відсоток місць у парламенті, контрольованих найбільшою партією; N – кількість представлених у парламенті партій.

Підставляємо у формулу результати виборів у Чеській Республіці і отримуємо наступні показники:

- 1996 р.: $A = 29,62 / 6 = 4,9$.
- 1998 р.: $A = 32,31 / 5 = 6,4$.
- 2002 р.: $A = 30,02 / 4 = 7,5$.
- 2006 р.: $A = 35,38 / 5 = 7,07$.
- 2010 р.: $A = 22,08 / 5 = 4,4$.
- 2013 р.: $A = 20,45 / 7 = 2,9$.
- 2017 р.: $A = 29,64 / 9 = 3,2$.

Із вищевказаного бачимо, що індекс агрегації в ЧР, починаючи з 1996 року постійно збільшувався і лише парламентські вибори 2010 року внесли дестабілізацію в партійну систему і похитнули авторитет найбільших чеських партій – ГДП і ЧСДП. Наразі в Палаті депутатів присутня рекордна кількість політичних сил (9), причому вперше в

історії незалежної Чехії ані ГДП, ані ЧСДП не були ініціаторами створення урядової коаліції і відповідно їх лідери не очолюють Уряд.

Отже, використання системи індексів вдало пояснює фрагментацію партійної системи ЧР, окреслює рамки її аналізу та динаміку змін. Можна констатувати, що в останні роки політичний розвиток ЧР відбувається стрімко й непередбачувано, що дозволяє окреслити нові тенденції партійно-політичного життя. Найавторитетнішими політичними партіями довгий час були Громадянська демократична партія та Чеська соціал-демократична партія, які упродовж десяти років конкурували на виборах. Однак вони не були настільки потужними, щоб у Чехії сформувалася двопартійна система, адже без підтримки інших політичних суб'єктів вони не могли самостійно сформувати Уряд. Нинішній стан багатопартійної системи в Чеській Республіці характеризується певною суперечливістю. З одного боку, як уже зазначалося, визначилося невелике коло політичних партій, які володіють внутрішньою стійкістю і стабільною підтримкою значної частини електорату. З іншого боку, взаємини між цими партіями змінюються в залежності від розкладу політичних сил в конкретний момент. Створювані коаліції і союзи партій носять, як правило, не програмно-ідеологічний, а суто тактичний характер.

Таким чином, є підстави стверджувати, що у ЧР були запроваджені принципи політичного плюралізму, які сприяли успішному переходу від однопартійності до багатопартійності. До 1990 року в Чехословаччині сформувалися ідейно-організаційні передумови для виникнення плюралістичної політичної системи. Опозиція до Комуністичної партії Чехословаччини була структурно оформлена і представляла собою мережу груп із широким спектром альтернативних поглядів і інтересів. Швидкі темпи і незворотність політичних змін в Чехословаччині, що послідували за подіями 1989 року і були спрямовані на перехід від тоталітаризму до демократичного політичного режиму, багато в чому пояснюються гуманістично-демократичними традиціями чехословацького суспільства. Свою роль, безсумнівно, зіграв і фактор історичної пам'яті народу.

Висновки. Із самого початку політичної трансформації в Чехословаччині були закладені правові основи функціонування демократичних механізмів реальної багатопартійності. Були прийняті і практично відразу ж впроваджені в суспільну практику відповідні закони, якими регламентувалися порядок утворення партій і полі-

тичних рухів, припинення і заборони їх діяльності, участі у виборах. Були скасовані статті Конституції про провідну роль КПЧ в суспільстві. На нашу думку, до кінця 1990-х років в Чехії склався цілком задовільний з точки зору розвитку демократичного плюралізму комплект політичних партій. Стан політичної системи Чеської Республіки наблизився до положення, коли виборець мав можливість вибирати між класичною ліберально-демократичною та соціал-демократичною партіями. Однак після 2010 року ситуація змінилася і на політичній мапі Чехії з'явився ряд нових партій популістського спрямування, яких виборці почали підтримували.

Показники емпіричних індексів свідчать, що в країні сформувалася система поміркованого плюралізму, оскільки незважаючи на те, що в країні зареєстрована значна кількість політичних партій, лише частина з них репрезентована в Парламенті та Уряді.

Можемо констатувати той факт, що чеський Парламент є найбільшим політичним інститутом, але вкрай непопулярним. Низький рівень довіри до цього інституту викликаний численними привілеями депутатів, практикою вирішення ключових питань поза парламентськими процедурами, що проявляється в абсентеїзмі громадян: так у 2002 році явка виборців склала 58,8 %, 2006 – 64,5 %, 2010 – 62,6 %, 2013 – 59,5 %, а 2017 – 60,8 %. Крім того, суворою платою за відносну політичну стабільність (зокрема на фоні інших посткомуністичних країн) стала тотальна партизація чеської політики, що йшло врозріз з ідеалами «оксамитової революції». Партизація, поряд з позитивним ефектом стабілізації таїть в собі загрозу для демократичної системи. У ситуації, характерній для багатьох посткомуністичних країн, коли партії з механізму репрезентації інтересів соціальних груп перетворюються в закриті клуби політичних еліт, Парламент може бути використаний як легітимний механізм панування олігархії.

Джерела:

1. Голечек Р. Вплив політичної конкуренції на розвиток парламентаризму в Чеській Республіці. *Політологія. Соціологія. Право*. 2017. №3-4. С.13-17.
2. Долженков О. Посткомуністичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи та СНД: порівняльний аналіз. *Нова політика*. 2000. №5. С. 12-16.

3. Задорожнюк Э. Партии и движения в Чехии: структурная эволюция и проблема приоритетов. *Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов*. Отв. ред. Ю. Зудинов. М.: Academia, 1997. 262 с.
4. Задорожнюк Э. Социал-демократия в Центральной Европе. Отв. ред. Ю. Новопашин. М.: Academia, 2000. 312 с.
5. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий. Перевод Л. Сидорова / Современная сравнительная политология. Под ред. Г.В. Голосова и Л.А. Галкина. М.: Изд-во МОНФ, 1997. 378 с.
6. Марадик Н. Перехід до демократії в Чеській Республіці: монографія. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2012. 174 с.
7. Офіційний сайт Національної виборчої комісії Чеської Республіки URL: <http://www.volby.cz>
8. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А.С. Романюк (заг. ред.), В.С. Литвин, Н.В. Панчак-Бялоблоцка. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 358 с.
9. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці Х – на початку ХХІ століть: Навчальний посібник / Упоряд. М. Лендвел. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
10. Тарасов И. Политические институты и практики посткоммунизма в Центрально-Восточной Европе. Саратов: Издат. центр СГСЭУ, 2009. 272 с.
11. Федорчак Т. Парламентські вибори в Чеській Республіці 2010 року. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. Науки: економіка, політологія, історія. 2014. № 7 (215). С.228-241.
12. Шимов Я. История формирования и особенности многопартийной политической системы в Чешской Республике в конце XX – начале ХХІ вв.: автореф. дисс.... канд. ист. наук. М., 2003. 20с.
13. Щербакова Ю. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии: Конец 80-х-90-е гг. XX в.: Дис...канд. ист. наук. М., 2003. 164 с.
14. Cabada L. Politický systém České republiky. Historie a současnost / Ladislav Cabada, Karel Vodička. Praha: Portál, 2007. 374 s.
15. Fiala P. Česká republika: transformující se nebo konsolidovaný politický systém? Pokus o aplikaci obecných kritérií a indikátorů konsolidace na český případ [online]. *Středoevropské politické studie*. 2001. № 3. Dostupné na: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=93>

16. Hanley S. Dynamics of new party formation in the Czech Republic 1996–2010: looking for the origins of a «political earthquake». *East European Politics*. 2012. Vol. 28. No.2. P. 119-143.
17. Hloušek V. Seeking a Type: the Czech Party System after 1989. *Political Partisanship in Central Eastern Europe: The Journal of the Central European Political Science Association*. 2010. June. Vol. 6. No. 1. P. 90–109.
18. Hloušek V., Kopeček L. Caretaker Governments in Czech Politics: What to Do about a Government Crisis. *Europe-Asia Studies*. 2014. Vol. 66, No. 8. P. 1323-1349.
19. Holzer J., Strmiska M. Politické strany ve střední a východní Evropě. Brno : Mezinárodní politologický ústav MU, 2002. 471 s.
20. Gallagher M. Proportionality, disproportionality and electoral systems. *Electoral Studies*. 1991. Vol. 10. No. 1. P.33-51.
21. Klíma M. Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství. Praha: RADIX, 2001. 180 s.
22. Kubát M. Volby, fragmentace a polarizace stranického systému a politická nestabilita v České republice. *Politologický časopis*. 1998. №3. S.231-243.
23. Laakso M., Taagepera M. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe. Rein. *Comparative Political Studies*. 1979. Vol. 12. №1. P.3-27.
24. Lebeda T. Přirozený prah poměrných systému, teorie a realita. *Politologický časopis*. 2001. № 8. S. 134-149.
25. Pedersen M. The dynamics of European party systems: Changing patterns of electoral volatility. *European Journal of Political Research*. 1979. No 7. P.1-26.
26. Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws. New Haven: Yale University Press, 1971. 180 p.
27. Strmiska M. The Czech Multipartism in the Late 1990 [online]. *Středoevropské politické studie*. 2000. № 7. Dostupné na: <http://www.iips.cz/seps.html>
28. Šimíček V. Proč byla opoziční smlouva špatná již od počátku. Proglas: revue pro politiku a kulturu. Brno: F. Mikš, 2000. Roč. 11. Č. 1. S. 4-5.

РОЗДІЛ 8.

ПАРТІЙНА СИСТЕМА СЛОВАЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Анатолій КЛЮЧКОВИЧ

Вступ. У сучасних умовах країни Центральної Європи, і зокрема Словачка Республіка (далі СР), зіштовхуються з низкою викликів, які впливають на функціонування політичних і партійних систем. Ці виклики пов'язані зі складними трансформаційними процесами в регіоні, загальноєвропейськими фінансовими та міграційними проблемами і, звичайно, з російсько-українською війною. Крім того, розвиток партійної системи Словаччини обумовлює комплекс внутрішніх суспільно-політичних чинників. Електоральні цикли останнього десятиліття і насамперед парламентські вибори 2016 і 2020 років засвідчили значні зміни в партійній системі Словаччини, що відображають як національні особливості, так і загальноєвропейські тенденції партійного розвитку. Поряд із еволюційними характеристиками партійна система демонструє і неоднозначні тенденції розвитку, які ставлять питання про спроможність партій виконувати їх функції та стабільність політичної системи Словаччини в цілому. Виклики та проблеми, які постали перед словацькою демократією у контексті останніх парламентських виборів, поживали в політичній науці дискусії про причини та наслідки цих процесів [21; 24].

Інституційні можливості впливу партій. Політичні партії відіграють ключову роль в організації та функціонуванні законодавчої та виконавчої влади в Словаччині, попри мінімальну увагу до них у тексті Конституції СР. Інституційні можливості для впливу партій на парламент відкриті через партійні списки пропорційної виборчої системи, партійні клуби (фракції) як елементи політичної структуризації парламенту, формування і функціонування парламентсько-урядових коаліцій та ін. Саме політичні партії через своїх представників, по суті, визначають і реалізують законодавчу й урядову політику [3, с. 277]. Важливість інституту політичних партій для словацької демократії підкреслює наявність окремого нормативно-правового акту – «Закону про політичні партії та політичні рухи»

(2005 р.), де детально врегульовані різні аспекти діяльності політичних партій [32].

Якщо зв'язок більшості словацьких партій з виборцями обмежується періодами виборчих кампаній, то союз партій і держави має більш тривалий характер. Політико-правове регулювання діяльності партій у Словаччині створює інституційні умови, що сприяють виникненню «картельних партій» (Р. Кац, П. Меір), ключові характеристики яких дефіновані «ззовні» через механізми державного фінансування, міжпартійні відносини на рівні еліт та більшу закріпленість партій у державних, а не громадянських структурах [19, с. 198]. Громадяни мало зацікавлені в членстві в партіях, а рядові члени мають мінімальний вплив на партійну політику. В умовах скорочення суспільної підтримки партії все більше орієнтуються на державу. Як зазначає М. Рибар, шляхом «колонізації» державної адміністрації та завдяки фінансуванню з державного бюджету словацькі партії отримують ресурси, необхідні для їхньої діяльності [22, с. 140]. За цих умов на політичній сцені бракує акторів, які б могли суттєво послабити домінантне положення партій.

Із огляду на значний вплив партій на державно-владну систему, словацьку парламентську демократію можна було б означити як партократичну [9]. Але нестійкість партійної структури та парламентських клубів, надмірна персоналізація і нестабільність діяльності партій, послаблення їхніх репрезентативних функцій і високий рівень суспільної недовіри, більша залежність партій від держави, ніж від суспільства – всі ці характеристики свідчать про слабку інституціоналізацію партій, що ускладнює і обмежує «владу партій» у Словаччині [13, с. 18–20; 28, с. 48]. Тим не менш політичні партії як базові демократичні інститути, що забезпечують механізм зв'язку між суспільством та державною владою, відіграють ключову роль у трансформаційних процесах в Словаччині.

Умови формування партійної системи. Якісно визначена сукупність політичних партій формує партійну систему, яка є результатом стійких взаємовідносин політичних партій між собою, а також стабільної взаємодії з державно-владними інститутами. Розвинена партійна система є основою представницької демократії, в рамках якої партії намагаються реалізувати суспільні інтереси та власні програмні положення. Партійна система є динамічною конструкцією, контури якої змінюються від виборів до виборів. Ситуація усклад-

нюється тоді, коли змінюються не тільки контури партійної системи, але і її структурні елементи, стабільна взаємодія яких і породжує саму систему. За таких умов знижується рівень інституціоналізації партійної системи, що не є політично сприятливим, особливо для розвитку молодих демократій [12, с. 95].

Для функціонування партійної системи важливе значення має наявність т.зв. «структурного ядра», яке впродовж кількох електоральних циклів фіксує стабільне парламентське представництво тих партій, що визначають основне русло політичного процесу. Г. Сміт до «ядра» партійної системи включає: партію чи партії, що тривалий час займають лідируючі позиції в системі; партії, які мають особливий вплив на її функціонування; домінантний характер взаємовідносин між політичними партіями, особливо в рамках коаліцій [26, с. 161]. Саме ці політичні партії пов'язані з механізмом здійснення державної влади, ретранслюючи й реалізуючи суспільні запити та очікування. В умовах перехідного суспільства складно забезпечити функціонування «структурного ядра» партійної системи, але його значення зростає в умовах консолідації демократії.

Партійна система Словаччини пройшла складним шляхом розвитку, що обумовлено суперечливою логікою трансформацій у перехідному суспільстві. У процесі консолідації демократичного політичного режиму було зроблено значний поступ до консолідованості партійної системи, в умовах якої взаємодія акторів відбувається за визначеними правилами й стабілізується структурований спектр партій, здатних ідеологічно оформлювати та репрезентувати інтереси основних соціальних груп.

Особливості партійного представництва і партійної системи. У ході електоральних циклів 2000–2010-х років окреслилося «структурне ядро», яке було основою стабільності та прогнозованості розвитку партійної системи.

Ядро складали три політичні сили – партія Smer–SD (слов. Smer – sociálna demokracia), SDKU–DS (слов. Slovenská demokratická a kresťanská únia – Demokratická strana), KDH (слов. Kresťansko-demokratické hnutie), які програмно-ідеологічно презентували лівий і правий центр, мали значний досвід як урядової, так і опозиційної діяльності. Парламентські вибори 2016 року намітили ерозію «структурного ядра», а вибори 2020 року зафіксували, по суті, його розпад. У 2016 і 2020 роках електоральні показники Smer–SD суттєво по-

слабилися, порівняно з виборами 2010 і 2012 років, а SDKU–DS і KDH взагалі не представлені в парламенті (див. табл. 1).

Таблиця 1

Результати виборів до парламенту Словачької Республіки у 2010–2020 рр.

Партії/блоки	2010 р.		2012 р.		2016 р.		2020 р.	
	%	М	%	м	%	м	%	м
Smer–SD	34,8	62	44,4	83	28,3	49	18,3	38
SDKU–DS	15,4	28	6,1	11	0,3	-	-	-
SaS	12,1	22	5,9	11	12,1	21	6,2	13
KDH	8,5	15	8,8	16	4,9	-	4,7	-
Most	8,1	14	6,9	13	6,5	11	2,1	-
SNS	5,1	9	4,55	-	8,6	15	3,2	-
OLaNO	-	-	8,6	16	11,0	19	25,0	53
ĽSNS	1,3	-	1,6	-	8,0	14	7,97	17
Sme rodina	-	-	-	-	6,6	11	8,2	17
Siet'	-	-	-	-	5,6	10	-	-
Za ľudí	-	-	-	-	-	-	5,8	12

Джерело: [27].

Smer–SD, SDKU–DS, KDH займали нішу традиційних партій, що відповідно окреслило і кризу цього типу партійних утворень. Тривале ослаблення традиційних партій символізує структурну зміну моделі функціонування партійно-політичної системи Словаччини, оскільки звільнився електоральний простір для нових, т.зв. «нетрадиційних» партій без досвіду політичної діяльності, чітких і обґрунтованих програмно-ідеологічних позицій.

Наприклад, у парламентських виборах 2016 року брали участь 23 політичні партії (і 12 з них – нові політичні сили), а виборчий бар'єр (5%) подолали 8 партій (і 3 з них – вперше). На основі результатів виборів 2016 року Г. Месежніков робить висновок про «деконструкцію» партійної системи Словаччини, оскільки депутатські мандати отримали партії, які не мали чіткого ідеологічного профілю, досвіду управління державою, а їх виборчі гасла відзначалися популізмом [17].

Всі політичні сили, які здобули представництво в парламенті у 2020 році, окрім Smer–SD, з'явилися на політичному ландшафті після 2010 року, що характеризує партійну систему Словаччини як високо динамічну та нестабільну [11, с. 222]. Вступ до парламенту нових партій вносить у партійну систему елементи нестійкості та мінливості на противагу стабілізаційним тенденціям, які забезпечують традиційні партії. Водночас з огляду на мінливість електоральної структури та нестабільність підтримки виборцями політичних партій, що фіксується в контексті останніх виборів до парламенту Словаччини, дослідники роблять висновок про нестабільність всіх парламентських партій у короткостроковій чи довгостроковій проєкції [20, с. 150].

Динамічність і постійне оновлення складу партійної системи є характеристиками, які властиві Словаччині з початку демократичних трансформацій. Вже на рівні закономірності, починаючи з виборів 1990 р. (за винятком виборів 2006 р.), працює правило вступу до словацького парламенту щонайменше однієї нової партії. За результатами виборів 2016 року парламентське представництво отримали відразу три нові суб'єкти – Sme rodina (слов. Sme rodina – Boris Kollár), Siet' та ĽSNS (слов. Kotleba – Ľudová strana Naše Slovensko). У 2020 році до парламенту увійшов новий політичний суб'єкт – партія експрезидента А. Кіски «Za ľudí» (5,77%), яка позиціюється як правоцентристська, проєвропейська сила, поєднуючи ліберальні та консервативні гасла та методи діяльності. Поряд з цим у 2020 році втратили парламентське представництво Most (слов. Most–Híd) і SNS (слов. Slovenská národná strana), які мали значний досвід владної діяльності. Тобто за десятилітній період виборів (з 2010 до 2020 рр.) з одинадцяти парламентських партій тільки дві зберегли свій представницький статус у загальнодержавному органі. Така різка зміна акторного складу партійної системи свідчить про високий рівень

електоральної волатильності й відповідно про низький рівень інституціалізації партійної системи [7, с. 62]. Поява нових політичних проєктів та їх успішність на виборах відображає актуальні очікування і запити словацького суспільства. Як засвідчує електоральний досвід Словаччини, у нестабільному політичному середовищі вибори дають можливість новим учасникам або малим партіям мобілізувати виборців за допомогою кампаній, і можуть бути як відображенням, так і каталізатором змін [10, с. 734].

Більшість партій, які проходять до парламенту, мають слабку організаційну структуру та невелику кількість членів. Наприклад, відповідно до партійної звітності в 2020 році лідер урядової коаліції – OĽaNO (слов. *Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti*) – формально мав тільки 45 членів. Три інші урядові партії повідомили про 696 (Smer rodina), 229 (SaS) і 672 (Za ľudí) членів. При цьому найсильніша опозиційна партія «Smer–SD» у 2020 році нараховувала 13284 членів, що у кілька разів більше, ніж усі парламентські партії разом узяті. Поза парламентом залишилися партії, які мають відносно велику членську базу. Наприклад, в KDH нараховувалося у 2020 році 7158 членів, у Most – 5516 членів [25, с. 29–30]. Тобто в контексті останніх виборів окреслюється тенденція, коли до парламенту потрапляє дедалі більше суб'єктів з невеликою кількістю членів, а партії з масовим членством втрачають свій вплив у суспільстві. Загальне посилення позицій малочисельних партій є проблемною тенденцією, оскільки засвідчує падіння довіри населення до ключових інститутів представницької демократії та негативно впливає на якість прийняття політичних рішень.

Партійна система Словаччини складається в основному з малих партій, яким складно знайти основу для коаліційної співпраці. Її фрагментованість фіксується вже в значній кількості суб'єктів виборчого процесу (партій, об'єднань, коаліцій), які часто складаються ще з доволі самостійних політичних груп із власними інтересами. Таке єднання політичних сил є досить умовне, спричинене скоріше необхідністю подолання п'ятивідсоткового виборчого бар'єра. В площині практичної діяльності партій фіксується значна конфліктність, що загалом не сприяє стійкості партійних утворень.

Тривалий час Smer–SD на чолі з Р. Фіцо вдавалося уникати глибоких внутрішніх конфліктів і утримувати внутрішню стійкість, підтверджуючи статус партії влади та домінанта партійної системи.

Але електоральні невдачі на останніх загальнонаціональних, європейських, регіональних і комунальних виборах оголили проблеми в партії. Крім того, послабився й лідерський авторитет Р. Фіцо, коли він пішов з поста прем'єр-міністра в 2018 році, і поступився конкурентці З. Чапутовій на президентських виборах 2019 року. Як підкреслюють дослідники, до 2020 року Р. Фіцо перестав бути активом, а став більше тягарем для своєї партії [10, с. 742]. У 2020 році партія увійшла у фазу внутрішньополітичної турбулентності та дезінтеграції. Внаслідок гострого конфлікту в Smer–SD відбувся розкол, і частина політиків на чолі з експрем'єром П. Пеллегріні утворили нову партію «Hlas–SD» (слов. Hlas–sociálna demokracia). Обидві політичні партії конкурують за ліворієнтованого виборця, однак на сучасному етапі Smer–SD займає більш популістську та радикальну позицію у лівій частині політико-ідеологічного спектра. У проєкції майбутніх виборів 2023 року перед партією Smer–SD ви-мальовуються більш обнадійливі перспективи, з огляду на її лідерство в соціологічних рейтингах [8].

Доволі високим є ступінь персоніфікації словацьких партій, що з одного боку, посилює їх електоральну ідентифікацію з популярними лідерами (І. Матович, Б. Коллар, А. Кіска, Р. Фіцо, М. Котлеба), а з іншого – послаблює інституційну та ідеологічну основу їх діяльності, створює загрози для існування партій без свого «обличчя», ускладнює інституціоналізацію партійної системи загалом. «Лідерський» характер словацьких партій обумовлює те, що чимало суперечок і конфліктів між політичними акторами набувають не програмно-ідеологічного, а особистісного виміру.

В аспекті оцінки ідеологічної складової слід зазначити, що партійний ландшафт Словаччини представлений як програмними партіями з виразною ідейно-політичною орієнтацією, так і партіями з нечітким, несталим ідеологічним профілем. Але на сучасному етапі в партійній системі домінують популістські, ідейно різномірні, прагматично налаштовані партії з розпливчатим коаліційним потенціалом, що підкреслює умовність застосування ідеологічного принципу їх класифікації.

У проєкції двомірної ідеологічної шкали (ліві – праві) тривалий час фіксується асиметрія партійної системи. Наприклад, за результатами виборів 2020 року, представництво в парламенті отримали єдиний представник лівих – Smer–SD і п'ять суб'єктів правого

(правоцентристського) спектру – OĽaNO (OĽANO – KÚ – NOVA – Zmena zdola-DÚ), SaS, Sme rodina, а також одна крайня права політична сила – Kotlebovci-ĽSNS. При цьому фрагментація правого спектра посилюється від виборів до виборів.

Правий спектр розщеплений не тільки кількісно, але й диференційований програмно-ідеологічно, як крізь призму класичних ідеологій (лібералізм, консерватизм, націоналізм), так і у відношенні до ключових тем (ЄС, США, НАТО, мігранти, національні меншини). Ідеологічна неоднорідність і амбівалентність фіксується і на рівні окремих політичних суб'єктів. Приміром, OĽaNO як словацький різновид «виборчої партії» поєднує в списку лібералів, консерваторів, християнських демократів та ідеологічно невизначених політиків. Інший успішний популістський проєкт, заснований бізнесменом Б. Колларом – партія «Sme rodina» теж не має чіткого ідеологічного ядра (суміш лівої риторики, євроскептицизму, соціального та національного консерватизму), орієнтується на популярні тренди громадської думки і нестандартні підходи до розв'язання актуальних проблем. На інноваційні маркетингові технології та активну комунікацію в соціальних мережах спирається право-лібертаріанська, євроскептична партія SaS на чолі Р. Суліком, яка на парламентських виборах 2010 – 2020 років постійно долала 5%-вий прохідний бар'єр. На виборах 2020 року правоцентристське представництво, попри кількісну перевагу, не реалізувало свій електоральний потенціал. Зокрема, неочікуваним був провал фаворита передвиборчих прогнозів – ліберальної коаліції «Progresívne Slovensko – Spolu», якій не вистачило 0,04 % голосів для подолання 7%-го прохідного бар'єра. Як наслідок, табір ліберальних політичних сил (SaS, Progresívne Slovensko, Spolu, Za ľudí) втратив можливість здійснити системні перетворення в країні на відповідній ідеологічній основі. На даний час у Словаччині немає політичного суб'єкта-лідера, який зміг би консолідувати правий ідеологічний спектр.

Ідеологічна асиметрія партійної системи та фрагментованість правого спектра тривалий час йшла на користь лівоцентристській партії «Smer–SD». У минулому партія Р. Фіцо знаходила можливості для співпраці навіть з правими (правоцентристськими) партіями, яким складно домовитись між собою. Наприклад, за результатами виборів 2016 року було утворено ідеологічно неоднорідну, «мінімально виграшну» коаліцію з чотирьох політичних сил: Smer–SD, SNS, Most i

Siet'. При цьому Р. Фіцо вдалося скласти доволі непростий коаліційно-урядовий «пасьянс», залучивши до співпраці своїх критиків (Siet' і Most), і об'єднавши націоналістів з SNS із захисниками угорської меншини з партії «Most». Такий формат коаліції мав відчутний брак суспільної легітимності та, як показало півторарічне функціонування, внутрішні проблеми при реалізації державної політики. Через внутрішньопартійну кризу в серпні 2016 року коаліцію покинула партія «Siet'». Але попри урядові незгоди, політична гнучкість Р. Фіцо та владні амбіції коаліційних партій дозволили партнерам тривалий час працювати разом. У даному контексті варто підкреслити й послаблення націонал-радикалізму SNS, що дозволило їй розширити коаліційний потенціал. Слід зазначити, що Словаччина вже не вперше демонструє цікаві варіанти владного симбіозу лівоцентристських сил з правими, націонал-популістськими партіями.

У результаті виборів 2020 року ліва частина спектра асиметрично послабилася у зв'язку з електоральною поразкою Smer–SD. А з появою соціал-демократичної партії «Hlas–SD» на чолі з експрем'єром П. Пеллегріні у партії Р. Фіцо також потужний конкурент за лівоорієнтованого виборця.

3-поміж етнічних меншин стабільне партійне представництво в парламенті до виборів 2020 року здобували тільки угорці. З 2010 до 2020 років єдиним партійно-політичним репрезентатом угорців у парламенті був Most на чолі Б. Бугаром. Партія «Most» виступала за міжетнічну співпрацю, налагодження відносин між словаками та угорцями, і загалом, дотримувалася поміркованих позицій на противагу більш радикальній SMK (слов. *Strana maďarskej koalície*). На виборах 2010 року за Most проголосувало і чимало етнічних словаків, але регіональний вимір електоральних здобутків партії на виборах 2010 року був відображений районами компактного проживання угорської нацменшини – південь Словаччини [3, с. 250–251]. Етнонаціональна складова парламентського представництва значно послабилася за результатами виборів 2020 року. Вперше за історію незалежної Словаччини в новому парламенті не буде етнічно орієнтованої партії, яка представляє інтереси угорської громади, що становить близько 10% населення країни. Участь Most у суперечливій коаліції зі Smer–SD і SNS (2016–2020 рр.) не залишилася без уваги прихильників і негативно позначилася на загальному

результаті партії (2,1%). Нова угорська партія MKÖ-MKS (слов. Magyar Közösségi Összefogás – Maďarská komunitná spolupatričnosť), з якою Most безуспішно вів перемовини про співпрацю на виборах 2020 року, не отримала представництво в парламенті (3,9 %). Поряд з угорськими партіями, не змогла подолати бар'єр і SNS, яка протягом урядової діяльності відійшла від радикальних націоналістичних позицій, тим самим втративши й частину протестного електорату [6, с. 14].

Результати SNS і угорських партій засвідчили наступне: по-перше, національне питання не було пріоритетним для словацьких виборців у 2020 році, поступаючись проблемам корупції та злочинності у владі; по-друге, криза національної ідентичності як чинника електорального вибору доповнює кризу конфесійної ідентичності, про яку свідчить друга поспіль поразка на парламентських виборах KDH. Послаблення напруги в соціополітичних площинах «словаки–угорці» та «церква–держави» свідчить про зміну структури «традиційних» розмежувань, що знаходили партійну репрезентацію впродовж усього розвитку Словаччини [2, с. 282].

Аналіз успішності політичних партій у ліво-правому континуумі засвідчує відносну збалансованість ідеологічного потенціалу словацьких партій, оскільки перемогу на виборах здобувають як правоцентристські, так і лівоцентристські партії. Якщо не брати до уваги суперечливі тенденції, пов'язані зі зростанням популізму, то впродовж свого розвитку партійна система Словаччини все більше наближалася до збалансованої європейської багатопартійної моделі правого та лівого центрів [3, с. 269] (див. табл. 2).

Таблиця 2

Ідеологічна спрямованість і статус партій у парламенті Словаччини

Ідеологічне позиціонування партій	Партія	Рік парламентських виборів			
		2010	2012	2016	2020
Соціал-демократичні	Smer–SD	O	B	B	O
Ліберальні	Za ľudí	-	-	-	B
	SaS	B	O	O	B
Християнсько-демократичні	KDH	B	O	-	-
	SDKU–DS	B	O	-	-
Етнічні (угорські)	Most	B	O	B	-
Консервативні	OĽaNO	-	O	O	B
	Siet'	-	-	B	-
	Sme rodina	-	-	O	B

Націоналістичні/	SNS	О	-	В	-
ультранационалістичні	LSNS	-	-	О	О

Примітки: В – владний, О – опозиційний статус партії.

Важливою характеристикою партійно-політичної системи Словаччини є її коаліційність. Пропорційна виборча система та фрагментація партійної системи ускладнюють однопартійну концентрацію влади й спонукають політичних гравців до формування урядових коаліцій. Післявиборчий формат словацьких урядів (окрім виборів 2012 р.) був коаліційним, причому ідеологічна неоднорідність не була перешкодою для парламентсько-урядових коаліцій (див. табл. 3).

Таблиця 3

Уряди (коаліції) в Словаччині в 2010–2020 рр.

Роки	Партійний склад	Прем'єр-міністр	Характеристики
2010–2012 ¹	SDKU-DS, SaS, KDH, Most	І. Радічова	Правоцентристська, мінімально-виграшна коаліція
2012–2016	Smer–SD	Р. Фіцо	Лівоецентристський, однопартійний уряд
2016–2018	Smer–SD, Most, SNS, Siet' ²	Р. Фіцо	Ідеологічно-неоднорідна, мінімально-переможна коаліція
2018–2020	Smer–SD, Most, SNS	П. Пеллегріні	Ідеологічно-неоднорідна, мінімально-переможна коаліція
2020–2021	OLaNO, Smerodina, SaS, Za ľudí	І. Матович	Правоцентристська, надлишкова
2021–2023 ⁴	OLaNO, Smerodina, Za ľudí, SaS ³	Е. Гегер	Правоцентристська, надлишкова коаліція (уряд меншості)
2023–		Л. Одор	Тимчасовий уряд меншості

Джерело: [31].

Примітки:

1. 2011 – відставка уряду І. Радічової.
2. 2016 – Siet' вийшла з правлячої коаліції Р. Фіцо.

3. 2022 – *SaS* вийшла з правлячої коаліції *Е. Гегера* (уряд меншості).

4. 2023 – відставка уряду *Е. Гегера* і призначення тимчасового уряду *Л. Одора*.

Для словацьких партій реалізація коаліційних стратегій стала невіддільною частиною їхньої діяльності, адже більшість впливових партій нагромадили практичний досвід співробітництва в рамках владних коаліцій. Однак, як засвідчує словацький досвід, парламенту з його фрагментованою та нестійкою політичною структурою часто бракує внутрішньої єдності, наслідком чого є розпад коаліцій, формування нестабільних урядів меншості, проведення позачергових виборів.

Створена після виборів 2020 року коаліція у складі чотирьох політичних сил (*OĽaNO*, *Sme rodina*, *SaS*, *Za ľudí*), попри надлишковий формат (95 зі 150 мандатів), не відзначилася політичною стійкістю. Коаліція була складним гетерогенним об'єднанням політичних партій із відносно невеликою кількістю членів, різними внутрішніми механізмами та досвідом функціонування, різним ступенем розвитку партійних структур і ступенем внутрішньої згуртованості [25, с. 30]. До ризиків для внутрішньої згуртованості коаліції також можна віднести різні погляди партій на деякі культурно-етичні питання (традиційне розмежування навколо консервативно-ліберальної осі) та відкритий стиль спілкування прем'єр-міністра *І. Матовича*, який оголює перед громадськістю внутрішні проблеми в коаліції, тим самим піддаючи тиску партнерів по коаліції [24, с. 132]. На всі ці відмінності накладався персональний чинник, зокрема на рівні особистісних характеристик керівників та їх взаємовідносин. Ці чинники часто деструктивно впливали на взаємодію коаліційних партнерів.

Небезпідставно експерти пророкували коаліції нетривале та конфліктне існування, оскільки суб'єкти постали перед рядом ризиків для взаємодії: по-перше, коаліційні партнери не мали досвіду владної співпраці; по-друге, партіям не вистачало досвіду управління державою і здійснення системних перетворень (які обіцяв виборцям *І. Матович*); по-третє, узгодження позицій діяльності було непростим, оскільки *OĽaNO* та *Sme rodina* – популістські політичні сили, а *SaS* та *Za ľudí* – ідеологічно профільовані партії. Крім внутрішньо-коаліційних суперечностей, уряд *І. Матовича* постав перед склад-

ними викликами, зумовленими світовою пандемією COVID-19 [7, с. 64].

У рамках урядової коаліції виникало все більше напружених і кризових ситуацій, коли представники менших урядових партій – SaS і Za ľudí – висловлюють незгоду з діями прем'єра І. Матовича та його команди. Ситуація ускладнилася й тим, що до критики діяльності коаліційного уряду, насамперед його соціального та економічного курсу, активно долучалася й досвідчена опозиція на чолі Р. Фіцо (Smer–SD), П. Пеллегріні (Hlas–SD). Зрештою, через кризу урядової коаліції та критику політичних опонентів у березні 2021 року у відставку з посади прем'єр-міністра подав І. Матович, а в грудні парламент висловив недовіру його наступнику Е. Гегеру, який до травня 2023 року продовжував виконувати обов'язки очільника уряду. Отже, владна коаліція стала жертвою популістських обіцянок та їх нереалізованості, внутрішніх незгод і політичних чвар, що зрештою привело до необхідності проведення позачергових виборів.

Ключовою деструктивною тенденцією, що наростає з кожним електоральним циклом, є зростання популізму в передвиборчих кампаніях словацьких партій. Необґрунтовані обіцянки, демагогічні гасла задля поширення популярності – складова риторики словацької політичної еліти. Соціальний популізм, національний популізм – це електорально сприйнятливі теми, які брали на вістрі виборчих кампаній як опозиційні, так і владні партії, ще починаючи з HZDS (слов. Hnutie za demokratické Slovensko) на чолі з В. Мечіаром. Від владного чи опозиційного статусу Smer–SD залежала тільки інтенсивність використання популістських гасел.

Стійкою складовою словацької політики є національний популізм, який базується на використанні популістських стратегій з яскраво вираженим етнічно-національним забарвленням, прословацькою риторикою в різних аспектах міжнаціональних, міждержавних відносин [16]. З-поміж найбільш успішних представників цього напрямку варто виокремити SNS, Smer–SD, HZDS, які неодноразово були у складі урядових коаліцій. На думку Г. Месежнікова, до 2016 року визначальним фактором у конфігурації словацької партійної системи була конкуренція між двома групами політичних акторів – програмними та національно-популістськими партіями [15, с. 98]. Емпіричні дослідження підтверджують, що в ті періоди, коли при владі були націонал-популістські партії, якість демократії у

Словаччині погіршувалась або застоювалася, тоді як правління програмних партій сприяло її розвитку.

Активність популістських партій і популістської риторики корелюється насамперед із парламентськими виборами. Владна коаліція програмних партій (SDKU–DS, SaS, KDH, Most), яка діяла нетривалий період у 2010 – 2012 роках, оголила конфліктні лінії у середовищі системного мейнстриму і, певною мірою, відкрила простір для посилення популістських партій. Зокрема, успіх електорального проєкту І. Матовича OĽaNO на виборах 2012 і 2016 років засвідчив наявність значної частки громадян, орієнтованих на протестну діяльність і популістські гасла (насамперед антикорупційної, антиелітарної спрямованості). Тоді як електоральний потенціал колись потужних програмних партій таких як KDH, SDKU–DS поступово послаблювався, залишивши їх за межами парламенту [1, с. 27].

Однопартійне правління Smer–SD у 2012 – 2016 роках супроводжувалося кроками до концентрації влади, ігнорування опозиції та поширення клієнтелістських практик, що посилювало розчарування виборців політичною елітою та системою демократичних інститутів загалом. Довгострокове ослаблення програмних партій, криза довіри до владної еліти та неліберальні реверси створили сприятливі умови для активізації популістів, зокрема праворадикальних.

У результаті виборів 2016 року табір популістів ще більше посилювався, оскільки до парламенту увійшли відразу дві нові популістські партії правої спрямованості: Sme rodina і ĽSNS. Якщо суміш націонал-консерватизму, соціального популізму та м'якого євро-скептицизму партії «Sme rodina» не створювала загрози для демократичного ладу, то антисистемні та націоналістичні гасла ультра-правої ĽSNS викликали серйозне занепокоєння. Електоральний успіх ĽSNS обумовила насамперед радикальна націонал-популістська риторика, яку підсилила міграційна криза. Слід зазначити, що напередодні виборів 2016 року актуалізувалися антимигрантські гасла, які популістично експлуатували як владні, так і опозиційні партії [1, с. 27].

У парламенті 2016 – 2020 роках протестний потенціал акумулювали такі парламентські популістські сили як OĽaNO, Sme rodina, ĽSNS, а в форматі мейнстриму функціонували насамперед владні партії на чолі з Smer–SD. Критично оцінюючи етап політичної транс-

формації Словаччини після парламентських виборів 2016 року, Д. Малова вказує на проблеми корупції, клієнтелізму як джерела суспільної недовіри та конструювання конфліктної лінії «мейнстримні партії – партії антиістеблішменту» [14, с. 2–5].

Водночас у контексті політичного розвитку Словаччини слід наголосити на інверсійності системності та популізму. Специфічною рисою Словаччини є те, що «мейнстримні» партії, прагнучи здобути електоральну підтримку, часто використовують популістську риторику, а популісти, отримавши доступ до влади, послаблюють свій радикалізм. Популістським партіям доводиться стикатися з дилемою: як залишатися частиною владної системи, маючи вигоду від цього, і водночас отримувати підтримку від тієї частини електорату, який критично ставиться до системи. Впродовж партійно-політичного розвитку в Словаччині склалася парадоксальна ситуація: популістські сили, риторика яких мала визначену антиелітарну та антисистемну спрямованість, одночасно функціонували як частини політичного істеблішменту, зокрема і його персональної складової частини – владної еліти [18]. 3-поміж найбільш типових носіїв цих суперечностей варто виокремити Smer–SD і SNS.

Формування у 2016 році ліво-правої коаліції у складі Smer–SD, SNS, Most і Siet' оголило суперечливу природу словацького політикуму, яку засвідчив владний симбіоз антагоністів: програмних і популістських сил, ліво- і правоорієнтованих партій, словацьких націоналістів і репрезентантів угорської меншини. Партнерство у рамках коаліції націоналістичної SNS і партії угорців «Most» є свідченням не стільки послаблення напруги в розрізі традиційних розмежувань, скільки намагання владної еліти згуртовано протистояти новим викликам з боку популістів в умовах посилення протестних настроїв.

Тривале перебування Smer–SD при владі, що супроводжувалося клієнтелістськими практиками та корупційними скандалами, актуалізували в опозиційному середовищі та серед активної громадськості тезу про «захоплення держави». Популісти різного кшталту підкреслювали інституційну неспроможність і неефективність ліберальної демократії. На тлі фактів зловживання владою та антикорупційних скандалів зростала радикалізація суспільства. Каталізатором громадського невдоволення та антивладних протестних настроїв стало вбивство журналіста Я. Куціака у 2019 році, що вплинуло на відставку прем'єра Р. Фіцо [1, с. 27].

В умовах такої напруженої ситуації відбулися парламентські вибори 2020 року, на яких ключовими були антикорупційні гасла та боротьба з мафією у державі. Вибори 2020 року відзначилися приголомшливим успіхом популістів, які суттєво потіснили програмні партії. Правоорієнтовані популісти з OĽaNO і Sme rodina утворили урядову коаліцію, а праворадикали з партії «Kotlebovci–ĽSNS» знову здобули представництво в парламенті.

Ідеологічний профіль переможця виборів – широкоспектрального руху OĽaNO на чолі з І. Матовичем – є аморфним, він еклектично поєднує консервативні, ліберальні позиції та протестні гасла. Комунікативний підхід харизматичного і скандального І. Матовича базувався на відмові від стандартних методів спілкування з електоратом, гнучко і динамічно реагуючи на суспільні запити. Свою виборчу кампанію І. Матович та OĽaNO побудували на популістських гаслах боротьби з мафією і злочинністю у владі, на поляризованому протиставленні «простих людей» і «корумпованих політиків», що знайшло широке суспільне сприйняття і підтримку в контексті невдоволення правлячою партією «Smer-SD» та її лідером Р. Фіцо [2, с. 281]. Владний статус і коаліційна форма урядування внесли корективи в політичний профіль OĽaNO та Sme rodina, змушуючи їх балансувати між соціальним популізмом і реалізмом державної політики, неодноразово ставлячи правлячу коаліцію на межу розпаду.

Очевидно, що популісти скористалися напруженою суспільною ситуацією, яка склалася у результаті урядової кризи, корупційних скандалів і масштабних акцій громадського протесту. Однак успіх OĽaNO – це не тільки реакція суспільства на кризову ситуацію, вплив харизми лідера чи вдала маркетингова стратегія, це й ознака кризи легітимності традиційних партій і стагнації інститутів ліберальної демократії, що є відчутним не тільки в словацькому контексті. Популістські, антисистемні партії набувають значного політичного впливу в країнах як сталої, так і молодій демократії, що потребує уважного аналізу цих процесів. А присутність у словацькому парламенті партії М. Котлеби, діяльність якої має правоекстремістські ознаки, додає ризиків неліберального регресу [4, с. 106].

Отже, в партійній системі Словаччини за результатами парламентських електоральних циклів 2016 – 2020 років зростає потенціал

популістських партій. З-поміж основних причин посилення популізму у Словаччині варто виокремити: денаціоналізацію політики та посилення впливу глобальних управлінських структур, що створює ґрунт для діяльності популістських партій із антиглобалістськими, антиіммігрантськими та євроскептичними гаслами; медіатизація політики, яка зумовлює послаблення ролі партійного апарату та посилення безпосереднього зв'язку партійних лідерів з виборцями, сприяючи персоніфікації політики та ускладнюючи інституціоналізацію партій; низький рівень інституціоналізації політичних партій і партійної системи в цілому, що змушує партії продукувати популістичні гасла, а не ідеологічно структуровані преференції виборців; політичне відчуження і критично високий рівень недовіри громадян до мейнстримних партій і політиків (від 55 до 80%) [6, с. 15–16].

Деструктивним є поєднання популістичних гасел і протесту проти системи, що демонстрували насамперед *Sme rodina*, *OLaNO* і *ĽSNS*, перебуваючи в опозиції. Використовуючи протестний потенціал незадоволення мейнстримними партіями, ці політичні сили здобули визначні електоральні результати на виборах 2016 і 2020 років. Стратегія цих партій базувалася на необмеженій критиці владного істеблішменту без пропозиції конкретної обґрунтованої альтернативи для вирішення економічних і соціальних проблем. Водночас до антидемократичної риторики вдавалася тільки одна представлена в парламенті партія – *ĽSNS*.

Саме успіх на виборах 2016 років ультраправої політичної сили «*Kotleba-ĽSNS*» викликав значний негативний резонанс, який вийшов далеко за межі Словаччини. Вперше в історії постсоціалістичної Словаччини парламентське представництво здобула політична сила, діяльність якої має правоекстремістські ознаки. Програмно-ідеологічний профіль партії – це суміш ультра націоналізму, популізму, євроскептицизму та антиглобалізму. Однак вступивши до парламенту в 2016 році, *Kotleba-ĽSNS* обмежилася інституційними механізмами впливу на владу, що значно послабило радикалізм її гасел і діяльності.

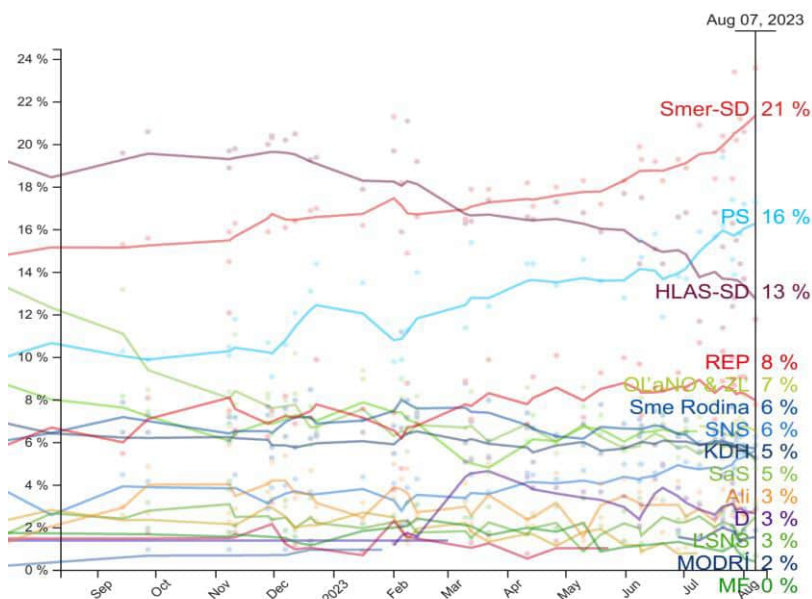
Попри сподівання, що представництво в національному парламенті правих екстремістів буде обмежено тільки однією каденцією, підтримка крайніх правих у Словаччині залишалася на досить високому рівні. На виборах 2020 року котлебівці, по суті, повторили свій минулий результат на рівні 8 % голосів, але при цьому зберегли

потенціал зростання, оскільки за них голосує значний відсоток молоді. Електоральний статус ĽSNS посилюється на фоні слабких результатів інших націоналістичних сил, насамперед SNS, яка не пройшла до парламенту. Однак партія М. Котлеби мало впливала на загальнодержавну політику Словаччини, оскільки в парламенті знаходилася у політичній ізоляції і володіла нульовим коаліційним потенціалом.

Крім того, внаслідок відколу від ĽSNS у 2021 році утворилася нова крайня права партія «Республіка», яка електорально та політично ослабила партію М. Котлеби. Зростання популярності ультраправих гасел зумовлено комплексом причин і чинників, серед яких: низька довіра значної частини словаків до політичної еліти та мейнстрімних партій; незадоволеність індивідів своїм соціально-економічним становищем; ісламофобія та негативна реакція на наплив до ЄС мігрантів із мусульманських країн; традиційні антиромські настрої в окремих регіонах; страх втрати національних, культурних цінностей внаслідок посилення глобалізаційних, інтеграційних процесів та ін. [3, с. 265].

У найближчій перспективі ключовим викликом для партійно-політичної системи Словаччини є позачергові вибори до парламенту, які призначені на 30 вересня 2023 року. За депутатські мандати змагатимуться 25 учасників, з яких на даний момент виборчий бар'єр мають шанс подолати 9 політичних сил (*див. зображ. 1*).

За даними соціологічних досліджень, на парламентських виборах 2023 року може перемогти партія «Smer–SD» на чолі з Р.Фіцо, яка за останній рік суттєво наростила електоральний потенціал (*див. зображ. 1*). У минулому перебування при владі Smer–SD супроводжувалися клієнтелістськими практиками, корупційними скандалами та розслідуваннями зловживань високопосадовців, що негативно позначилося на суспільній довірі та динаміці демократичних перетворень. У Словаччині зростають антизахідні настрої, і як стверджує Балаж Тарнок, Р. Фіцо має намір скористатися цим для здійснення проросійської зовнішньої політики, тому країни Заходу повинні звернути увагу на словацькі вибори [29].

Зображення 1.

Динаміка підтримки словацьких партій (09.2022 – 08.2023) за даними POLITICO's Poll of Polls [23].

Для України можлива перемога партії Р. Фіцо створює ризики в контексті боротьби з російським агресором, оскільки політик неодноразово виступав за гальмування антиросійських санкцій, ветовання вступу України до НАТО, припинення військової підтримки України та заборону транзиту озброєння через територію Словаччини [30]. Така політика ознаменувала б зміну підходів Словаччини до російсько-української війни та додала б нові виклики західним союзникам. У даному контексті президентка Словаччини З. Чапутова стурбовано підкреслила, що після парламентських виборів зовнішня політика країни може стати на кшталт політики угорського прем'єра Віктора Орбана [23]. Ситуація ускладнюється тим, що тою чи іншою мірою проросійські наративи ретранслюють й представники інших політичних сил – ĽSNS, Republika, Hlas-SD, SNS [5, с. 37–38], які також мають реальні шанси пройти до парламенту восени 2023 року (див. зображ. 1).

Водночас поступово нарощує електоральний ресурс і PS (слов. *Progresívne Slovensko*) на чолі з М. Шімечком, що репрезентує табір ліберальних, центристських сил. На виборах 2020 року коаліції PS і Spolu не вдалося пройти до парламенту, попри перспективні прогнози та очікування. Тому PS має шанси для електоральної реабілітації та реалізації ліберально-демократичних перетворень. Для України важливою є перемога партій правоцентристського спектру, насамперед PS, SaS, KDH, «Демократи», які мають прозахідну і проукраїнську позицію в контексті війни з російським агресором. Найбільш ймовірним є те, що саме PS і Smer–SD будуть центрами формування урядових коаліцій після парламентських виборів 2023 року.

Також зберігає значний електоральний потенціал, попри зниження рейтингу, партія «Hlas–SD», яка відкололася від партії «Smer–SD» і конкурує з нею на одному електоральному полі. Решта політичних сил балансують на межі прохідного бар'єра. Як засвідчують минулі вибори, електоральні настрої у Словаччині доволі мінливі, що позначається на перебігу виборчої кампанії та остаточних результатах. Нинішня передвиборча ситуація відображає поляризованість суспільства, суперечливість поглядів, зокрема і щодо російсько-української війни, а також розчарованість словаків діяльністю попередніх урядів.

Партійна система на сучасному етапі. Сучасний партійно-політичний розвиток засвідчив наявність численних соціополітичних розмежувань, які можна розглядати в розрізі як традиційних кліважних типів, так і нестандартних конфліктних ліній, властивих суто словацькому суспільству. В структурі сучасної партійної системи поряд зі збереженням значення традиційних для Словаччини соціально-політичних розмежувань у площинах «центр – периферія», «ліві – праві», «словаки – угорці», «власники – наймані працівники», «єврооптимізм – євроскептицизм» на передній план виходять суспільно важливі теми імміграції, корупції та клієнтелізму у владі. В розрізі парламентських виборів 2020 року дослідники підкреслюють важливість для значної частини електорату передвиборчої агітації та антикорупційних закликів, а також збереження соціально-економічних, географічних, культурних та етнічних суспільних поділів [10, с. 729].

Російсько-українська війна та активна підтримка України словацькою владою (насамперед президенткою З. Чапутовою та прем'єром Е. Гереком) актуалізували соціально-політичне розмежування у площині «проукраїнська – проросійська» позиція, що загострюється у контексті виборів 2023 року. Загалом, не маючи глибокої соціально-структурної основи, нестандартні розмежування часто загострювалися політичними акторами кон'юнктурно, насамперед у контексті активної фази електорального циклу. Наявність традиційних і нестандартних конфліктних суспільних ліній, їхня ситуативна актуалізація створюють перешкоди для стабілізації партійної системи Словаччини.

Емпіричні заміри за результатами парламентських виборів 2010 – 2020 років засвідчують різкі коливання показників фрагментації та концентрації, що не сприяє стабілізації партійної системи (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Показники індексу ефективної кількості партії (ENPS), індексу агрегації (A) і кількість політичних суб'єктів в словацькому парламенті (N) за результатами виборів 1990–2020 рр.

	1990	1992	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2016	2020
ENPS	4,98	3,19	4,41	4,75	6,12	4,81	4,01	2,85	5,67	4,37
A	4,6	9,9	5,8	4,8	3,4	5,6	6,9	9,3	3,5	5,9
N	7	5	7	6	7	6	6	6	8	6

Т.зв. «індекс ефективної кількості партій» (М. Лааксо, Р. Таагапера), що фіксує ступінь фрагментації партійної системи та кількість релевантних партій, за результатами розподілу парламентських місць у 2012 році був найнижчим показником в історії Словаччини – 2,85, тоді як у 2016 році став одним з найвищих – 5,7 (див. табл. 4). Індекс агрегації (Л. Майер), який дозволяє виміряти концентрованість партійної системи через співвідношення частки місць найбільшої партії та кількості партій у парламенті, у 2020 році становив показник 5,9, згладжуючи різкі коливання 2016 (3,5) і 2012 (9,3) років. Однак загалом, значне коливання емпіричних показників

від виборів до виборів засвідчує нестабільний розвиток партійної системи Словаччини.

Значне оновлення парламентського представництва, наявність у парламенті політичних сил антисистемної та екстремістської спрямованості, гострий характер партійної конкуренції в контексті парламентських виборів свідчить про те, що сучасна партійна система є ближчою до типу «поляризованого плюралізму» за класифікацією Дж. Сарторі. Слабкість парламентських партій, фрагментованість об'єднання OĽaNO і ситуативність його електорального успіху, послаблення «істотності» Smer–SD через зниження відносної частки голосів вказує на закріплення у Словаччині типу «багатопартійної системи без домінуючої партії» (за типологією Ж. Блонделя). Зважаючи на високу динамічність і мінливість партійної системи Словаччини, її тип і конфігурація можуть змінитися в результаті майбутніх парламентських виборів.

Висновки. Отже, Словаччина динамічно рухається на шляху побудови партійної системи за західним зразком, відображаючи й ті тенденції, які притаманні молодим демократіям Центральної Європи. Динаміка партійно-політичного розвитку Словаччини обумовлена комплексом ендо- та екзогенних проблем і викликів, які постали перед країною на сучасному етапі. Актуальні питання європейського і глобального розвитку, проблеми корупції та зловживань у владі, ризики міграції та екстремізму знаходять різне розв'язання у програмах політичних партій і риториці їх лідерів. На порядку денному стоїть питання здатності словацьких партій ефективно реагувати на виклики сучасності.

Нині ключовим викликом для партійно-політичної системи є щорічне обрання складу парламенту, адже політична сцена в країні напередодні виборів є фрагментованою і поляризованою, що відображає складність настроїв словаків і конфліктність розмежувань у суспільстві. В контексті майбутніх виборів активізувалися проросійська опозиція на чолі з партією «Smer–SD», перемога якої створить серйозні ризики для підтримки Словаччиною України в умовах війни.

Парламентські вибори останнього десятиліття зафіксували ряд складних тенденцій партійно-політичного розвитку, частина з яких прослідковувалася вже в рамках кількох електоральних циклів, а частина – проявилася тільки в 2016, 2020 роках. З-поміж основних

тенденцій у розвитку сучасної партійної системи Словаччини слід виокремити наступні: ерозія і розпад її «структурного ядра», яке тривалий час визначало основне русло політичного процесу і було основою стабільності, прогнозованості розвитку партійної системи; послаблення політичного домінування Smer–SD, однак збереження потенціалу електорального росту в контексті позачергових виборів у 2023 р.; плюралізація, різке оновлення і нестійкість парламентського представництва партій, що не сприяє стабільності парламентсько-урядової системи; асиметрія партійної системи в проєкції двовірної шкали «ліві – праві» зі послабленням лівої частини спектру та надмірною фрагментацією правої, що ускладнює формування і функціонування коаліцій; ослаблення впливу традиційних партій, що звільнило електоральний простір для «нових» політичних сил без досвіду політичної діяльності й обґрунтованих програмно-ідеологічних позицій; зростання електорального впливу та кількісного представництва політичних суб'єктів популістської, протестної спрямованості; високий ступінь персоналізації словацької політики, що знижує рівень інституціоналізації партійної системи; зростання популізму в передвиборчих кампаніях словацьких партій і недостатня ефективність механізмів виконання власних програмних положень, що створює перешкоди для реалізації партій як ідеологічних інститутів; збереження представництва в парламенті партії, діяльність якої має правоекстремістські ознаки.

Такі ризикові тенденції партійно-політичного розвитку вимагають як інституційного вдосконалення умов діяльності партій (насамперед, запобігання радикалізму та екстремізму), так і посилення відповідальності політичної еліти, партій і громадян, їх взаємної налаштованості щодо подолання суспільних суперечностей і продовження демократичного розвитку Словаччини.

Джерела:

1. Ключкович А. Еволюція популізму та популістських партій у Словацькій Республіці. *Грані: науково-теоретичний альманах*. Дніпро: Видавництво «Грані». 2021. Т. 24. №12. С. 23–29.
2. Ключкович А. Партійно-політичний розвиток Словаччини в контексті парламентських виборів 2020 року: ключові тренди та виклики. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної*

- наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 28 листопада 2020 року / за ред. А.Романюка і В.Литвина. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. Вип. 5. С. 280–285.
3. Ключкович А. Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій. Ужгород: АУТДОР-ШАРК, 2019. 416 с.
 4. Ключкович А. Популізм у Словаччині: особливості політичного феномена. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2021. Вип. 39. С. 100–107.
 5. Месежніков Г. Словаччина в контексті агресії Росії проти України: внутрішній та зовнішньополітичний аспекти. *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. Вип. 1 (28). С. 29-45.
 6. Остапець Ю., Ключкович А. Між мейнстрімом і популізмом: особливості розвитку партійної системи Словацької Республіки у контексті парламентських електоральних циклів. «*Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та теми забезпечення прав національних меншин*». *Матеріали V наук.-практ. конференції (Ужгород, 25 вересня 2020 року)*. Ужгород. 2020. С. 6–17.
 7. Остапець Ю.О., Ключкович А.Ю. Партійна система Словаччини: проблеми функціонування та тенденції розвитку на сучасному етапі. *Регіональні студії*. Ужгород, 2021. №24. С. 59–66.
 8. Belej Majerčínová A. Prieskum Ipsosu pre Pravdu: Rast Smeru a rekordné PS. Matovičove fiatky zrejme zaberajú, na Kollára doľahla kauza (05.08.2023). URL: <https://spravy.pravda.sk/parlamentne-volby-2023/clanok/676963-prieskum-ipsosu-pre-pravdu-rast-smeru-a-rekordne-ps-matovicove-fiatky-zrejme-zaberaju-na-kollara-dolahla-kauza/>
 9. Gbúrová M. K problematike vzťahu demokracie a partokracie v podmienkach Slovenskej republiky. *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989* / M. Pekník a kol.: II. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV, VEDA, 2016. S. 129–141.
 10. Haughton T., Rybář M., Deegan-Krause K. Corruption, Campaigning, and Novelty: The 2020 Parliamentary Elections and the Evolving Patterns of Party Politics in Slovakia. *East European Politics and Society*. 2022. Vol. 36. N.3. P. 728–752.

11. Havlik V., Nemcok M., Spáč P., Zagrapan J. The 2020 Parliamentary Elections in Slovakia Steadily Turbulent Change of Direction. *Politologicky casopis*. 2020. N.3. P. 221–234.
12. Kľučkovič A. Структурні зміни в партійній системі Словацької Республіки в контексті сучасних викликів. *Politologická analýza regionálnych volieb 2017 na Slovensku*. Zborník / I.Dudinská, M.Cirner, G.Székely (eds.). Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej university, 2018. Vyd. 1. S. 94–102.
13. Malová D. Vláda strán, parlamentu alebo kabinetu: kríza reprezentatívnej demokracie? *Vláda strán na Slovensku: skúsenosti a perspektívy* / O. Gyárfášová, G. Mesežnikov (eds.). Bratislava: IVO, 2004. S. 11–23.
14. Malová D. Transformation experiences in Slovakia: governing uncertainty. Berlin: FES, Dept. for Central and Eastern Europe, 2017. 13 p.
15. Mesežnikov G. Neliberálna regresia demokracie a rast pravicového extrémizmu na Slovensku. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2020. №25 (2). С. 91–107.
16. Mesežnikov G. Populizmus a liberálna demokracia: skúsenosti Slovenska, aktuálne výzvy. URL: http://www.ineko.sk/file_download/1110
17. Mesežnikov G. Slovenské voľby 2016: šok pre slovenskú demokraciu, 2016. URL: <http://cz.boell.org/cs/2016/03/22/slovenske-volby-2016-sok-pre-slovensku-demokraciu/>
18. Mesežnikov G. Štvrtstoročie populizmu na Slovensku: vo vláde a v opozícii. *Denník N*. 12. mája 2016. URL: <https://dennikn.sk/458294/stvrtstorie-populizmu-slovensku-vo-vlade-opozicii/>
19. Ondruchová M. Organizácia politických strán a hnutí na Slovensku. Bratislava: IVO, 2000. 61 s.
20. Ondruška M. Nestabilita stranického systému Slovenskej republiky. *Politické vedy / štúdie*. 2022. No.1. S. 130–155.
21. *Parlamentné voľby 2020 na Slovensku* / I. Dudinská, M. Cirner, G. Székely (eds.) Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2020. 162 s.
22. Rybář M. Medzi štátom a spoločnosťou: politické strany na Slovensku po roku 1989. Bratislava: Devin Print, 2011. 160 s.
23. Slovakia risks succumbing to Russian disinformation, president warns. URL: <https://www.politico.eu/article/eu-risks-losing-slovakia-russia-disinformation-president-zuzana-caputova/>

24. Slovenské voľby '20. Akú zmenu priniesli / G. Mesežnikov (ed.). Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2020. 223 s.
25. Slovensko po troch desaťročiach slobody: demokracia, verejná mienka, občianska spoločnosť. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2021. 161s.
26. Smith G. Core Persistence: Change and the “People’s Party”. *West European Politics*. 1989. 12(4) P. 157–168.
27. Štatistický úrad SR. Voľby a referendá. URL: <https://slovak.statistics.sk/>
28. Štefančík R. Politické mládežnícke organizácie na Slovensku. Bratislava: IUVENTA, 2010. 142 s.
29. Tarnok B. The West Can’t Ignore Slovakia’s Election. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/07/18/slovakia-elections-fico-russia-ukraine-war-propaganda/>
30. Ukraine War Aid Faces New Hurdle as Slovak Leader Eyes Return. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-04-27/europe-s-ukraine-war-aid-faces-new-hurdle-as-slovak-leader-fico-eyes-return?srnd=premium-europe>
31. Úrad vlády Slovenskej republiky. URL: <https://www.vlada.gov.sk/>
32. Zákon zo 4. februára 2005 o politických stranách a politických hnutiach. *Zbierka zákonov*. Č. 85/2005. S. 734–744.

РОЗДІЛ 9

СПЕЦИФІКА «ЛІВО-ПРАВОВОГО» ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО РОЗМЕЖУВАННЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ПОЛІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Геннадій ШИПУНОВ

У партології цікавим на сьогодні є вивчення ідеологічних розмежувань партій у країнах посткомуністичного простору Європи.

«Ліво-права» семантика у політичному дискурсі: історія становлення. Концепція «ліво-правого» партійно-ідеологічного розмежування – найпоширеніший метод означення та структурування політичного поля, який активно використовують як у політологічних дослідженнях, так і у публіцистичному дискурсі. Відзначаючи центральну роль, що відіграє ця концепція у сучасній політичній науці [11, с. 73–74], можна також виділити дві головні функції, які вона виконує у реальному суспільно-політичному житті: на колективному рівні сприяє соціальній орієнтації та полегшує політичну комунікацію. Тобто, функціонує як символічна система координат, що дає змогу політичним партіям здійснити своє позиціонування та вирізнити себе з-поміж інших політичних сил, пов'язавши власну політичну позицію з місцем у згаданій системі. На індивідуальному – допомагає людям зробити зважену політичну оцінку та вибір [18, с. 63].

Водночас варто наголосити, що, попри зазначену популярність і загальноновживаність цієї концепції, серед дослідників досі точаться дискусії щодо її теоретичної послідовності й емпіричної адекватності, особливо за нових політичних реалій постіндустріального суспільства [11, с. 74]. Тож це потребує формування чіткої методологічної позиції щодо окресленої проблеми.

Загальноприйнятим підходом у науковому співтоваристві є те, що історію поділу політичних сил на лівих і правих треба виводити з подій Великої французької революції. У серпні 1789 року незабаром після взяття Бастилії відбулося засідання депутатів Національних установчих зборів, на якому вони мали обговорити питання щодо права вето короля. Представники вищих станів, які виступали за

розширене використання королівського вето, для зручності підрахунку голосів зайняли місця праворуч від головуючого, а їхні супротивники, здебільшого представники «третього стану», – ліворуч. Як згадував один із тодішніх депутатів від дворянства барон де Говіль, представники двох таборів чітко ідентифікували один одного: ті, хто був лояльним до релігії та короля, зайняли місця праворуч від головуючого так, аби уникнути криків, лайки та непристойностей, які вільно використовували члени протилежного табору [10, с. 242].

Тож спочатку справа опинились прихильники збереження *status quo* (станового поділу й абсолютної монархії), а зліва – прибічники конституційної монархії, скасування привілеїв і надання більших політичних прав «третьому стану». Треба звернути увагу на те, що захисники інтересів «третього стану» також поділялись на «праве крило» – тих, хто виступав за помірковані зміни (зокрема, за впровадження конституційної монархії за британським зразком із двопалатним парламентом (Палата лордів і Палата громад)); та «ліве крило» – тих, хто наполягав на радикальних змінах старої системи (зокрема, обмеження права вето короля та впровадження однопалатного парламенту). Саме представники «лівого крила» створили відомий Якобінський клуб, який із розгортанням революції також розпався на два крила – радикалів («ліве крило»), які виступали за скасування монархії та встановлення республіки; і поміркованих («праве крило»), що відстоювали конституційну монархію. У підсумку прихильники монархії вийшли з Якобінського клубу та створили Клуб фельянів.

Згодом у новому законодавчому органі, Законодавчих зборах, саме фельяни, які представляли інтереси найзаможнішої частини буржуазії та ліберального дворянства, а також виступали проти республіки, сформували його праве крило. Натомість найрадикальніші члени Якобінського клубу, які відстоювали інтереси бідноти, зокрема селян, виступали за повалення монархії та встановлення республіки, зайняли верхні ряди лівої частини залу засідань (звідси пішла їхня назва «монтаньяри» (від фр. *Montagnards* – горці)). Проміжне місце (у центрі) між фельянами та монтаньярами зайняли жирондисти, помірковані члени Якобінського клубу, які також були прихильниками республіки, але представляли інтереси великої й середньої буржуазії та виступали проти монтаньярів, звинувачуючи їх у намаганнях встановити революційну диктатуру.

За деякий час після повалення монархії обрали новий законодавчий орган – Національний конвент, у якому вже не було фельянів. Праву частину замість них зайняли жирондисти, які виступали проти подальшого продовження революції та застосування революційного терору (зокрема, проти страти Людовіка XVI). Зліва перебували їхні запеклі опоненти – монтаньєри, які відстоювали необхідність подальшого розвитку революції та досягнення соціальної рівності за собом остаточного скасування залишків станових привілеїв. Цікаво, що більшість членів Національного конвенту не приєднались ні до жирондистів, ні до монтаньєрів, а сформували так званий «центр» (для їхнього позначення використовували слово «болото»). Представники центру лояльно ставились до правлячої групи та влади.

Отже, сутнісне наповнення понять «ліві» та «праві» почало змінюватись залежно від того чи іншого суспільно-політичного контексту вже у перші роки їхньої появи та входження до публічного дискурсу. Така трансформація означень лівих і правих тривала у подальшому, поступово набуваючи все більшого ідеологічного забарвлення. У цьому контексті американський вчений І. Валлерстайн звертає увагу на те, що в період між Французькою революцією та революціями 1848 року для сучасників було очевидним, що «єдина чітка розбіжність» існувала між тими, хто вважав прогрес немінучим і бажаним, тобто «в цілому поділяв» ідеї Французької революції, – з одного боку, та контрреволюціонерами, які виступали проти руйнування попередніх цінностей, вважаючи, що це глибоко неправильно, з іншого. Тож політична боротьба тривала між лібералами та консерваторами, а всіх, хто називав себе радикалами, якобінцями, республіканцями або соціалістами, вважали найвоєвничішим різновидом лібералів [1, с. 86–87].

Показовою тут є політична практика Франції періоду Реставрації Бурбонів (1814–1830 рр.). Тоді навіть саме слово «республіка» перебувало під заборонаю, а революціонерів жорстко переслідували. Ліву частину політичного спектра формували ліберали, які чинили опір прагненням ультракоролів (правих) повернути Старий порядок (*Ancien regime*). У науковій літературі лібералів того часу класифікують саме як «династичну лівицю». Їхні вимоги не мали радикального (республіканського) значення. Вони виступали лише за індивідуальну та політичну свободу, головню за свободу друку. Проте за тодішніх умов такі заклики мали чітко революційний характер.

У наступні роки (1830–1848 рр.) відбувається перехід європейського лівого руху в ідеологічному плані від ліберального до демократичного. Це виявлялось передусім у поверненні до ідей республіканізму з перенесенням акцентів на необхідність інсталяції у політичну практику демократичних механізмів забезпечення участі у політичному процесі широких мас населення, насамперед загального виборчого права. Тоді ж починають з'являтися чіткі ознаки відмінностей між лібералами та соціалістами (яких, як уже йшлося, розглядали як радикальних лібералів). У цьому контексті треба зазначити, що у першій половині XIX століття в економічному розвитку європейських країн відбулись суттєві зміни, які зумовили перехід цих суспільств на індустріальну стадію соціальної еволюції. Промисловий переворот, урбанізація та широке використання найманої праці спровокували радикальні суспільно-політичні перетворення, які розгортались на тлі різкого майнового розшарування суспільства. Йдеться про те, що за нової, капіталістичної системи відносин наймані робітники, кількість яких збільшувалась, опинились у незадовільному становищі як з соціально-економічного (бідність), так і з політичного (не було можливості впливати на політичні процеси) погляду. Тому формування опозиції між лібералами та соціалістами стало результатом того, що лібералізм розглядали як головну ідеологічну складову капіталістичної системи, змінити яку прагнули соціалісти. Вони запропонували альтернативну ліберально-капіталістичній системі модель економічної та політичної модернізації, реалізація якої мала б подолати усі вияви нерівності у суспільстві.

Саме поступовий перехід лівого руху на позиції соціалізму став наступною визначальною віхою його (руху) ідеологічної трансформації. Важливими історичними подіями, які значною мірою сприяли цьому процесу, були революції 1848 року та інституалізація робітничого руху (створення у 1864 р. першої масової міжнародної організації робітничого класу – Першого Інтернаціоналу). Варто звернути увагу на те, що після 1848 р. соціалісти перестали посилалися на К.-А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є і Р. Оуена та почали організовуватись навколо марксистських ідей. Це призвело до того, що вони засуджували вже не тільки злидні, які треба було подолати шляхом реформ, а й саму капіталістичну систему як джерело цих

злиднів. Тож було проголошено необхідність її повалення революційним шляхом [1, с. 88].

Одним із важливих наслідків утвердження соціалізму на лівому фланзі було поступове витіснення з нього лібералізму, який став правішати та зближуватись із консерватизмом. Як зауважує І. Валлерстайн, консерватори почали усвідомлювати наскільки реформізм корисний для вирішення завдань, що стояли перед консервативним рухом, а також звернули увагу на подібність їхніх підходів з підходом лібералів щодо значення приватної власності. Найбільше лібералів і консерваторів зближував страх перед конкретною загрозою реальної революції, оскільки «невід’ємною частиною ефективного спротиву якобінству є проведення поміркованих реформ у дусі консерватизму» [1, с. 88–89].

Із другої половини XIX століття лівиця починає все більше асоціюватись із соціалізмом, тоді як справа продовжували домінувати консерватори. У подальшому всередині обох таборів унаслідок ідеологічно-ціннісної еволюції відбулася внутрішня диференціація. Тож цінності лівих і правих розвиваються, трансформуються, перемішуються як під впливом політичної доцільності, так і з огляду на глибокі культурні мутації. Наслідком такого перемішування стала, зокрема, поява двох різновидів лібералізму – лівого (на основі зближення з соціалізмом) і правого (на основі зближення з консерватизмом).

Отже, випадково виникнувши наприкінці XVIII століття у Франції, «ліво-правий» поділ сьогодні є найпоширенішим і найуніверсальнішим методом структурування політичного поля. Водночас треба чітко усвідомлювати, що сутнісні означення лівих і правих не є сталими. Вони постійно змінюються, набуваючи нових характеристик і змісту, залежно від того чи іншого суспільно-політичного контексту або, навіть, політичних традицій, які панують у певному регіоні (наприклад, у США, де лівими є демократи, а правими – республіканці) [15, с. 297–298]. Ми погоджуємось із твердженням італійського вченого Н. Боббіо, що «праве» та «ліве» – не абсолютні поняття, не є якостями, що від самого початку притаманні політичному універсуму. Це місця «політичного простору». Вони виражають певну політичну типологію, яка не має жодного відношення до політичної онтології. Тобто, «ліве» та «праве» – не такі слова, які означають зафіксований раз і назавжди зміст. Те, що є «лівим», є

таким стосовно того, що є «правим». Той факт, що «ліве» та «праве» протистоять один одному, означає лише те, що неможливо одночасно бути «правим» і «лівим», але нічого не говорить про їхній зміст [5, с. 56]. Усе це, на нашу думку, зумовлює необхідність методологічного уточнення сутнісних характеристик понять «ліве», «праве» і «центр», а також визначення на цій підставі критеріїв їхнього розмежування, що дасть змогу чітко ідентифікувати ліві, праві та центристські партії.

Ліві та праві: основні підходи до концептуалізації в політичній науці. Входження й остаточне закріплення у політичному дискурсі «ліво-правой» термінології, а особливо змістова несталість згаданих понять, дали поштовх тривалій науковій дискусії щодо специфіки їхньої концептуалізації та пізнавального потенціалу. В політичній науці склалося два основні теоретико-методологічні підходи стосовно визначення тих проблем і цінностей, які формують змістове наповнення лівого та правого виміру політичного поля: дедуктивний або апіорний, та індуктивний або апостеріорний.

Суть першого полягає у виведенні сутнісних характеристик лівиці та правиці з політичної теорії, тобто з робіт класиків філософсько-політичної думки та визначальних досліджень представників політичної науки. Прихильники другого підходу формують критерії лівих і правих на підставі емпіричних спостережень: виконують попередні вимірювання партійних та суспільних позицій за цілою низкою проблем, які використовують як індикатори для створення певних конструкцій, які потім інтерпретує дослідник. Отже, сутнісні означення лівиці та правиці тут є результатом такої аналітичної інтерпретації. Іншими словами, в основі цього підходу лежить емпіричне визначення тих проблемних питань, які спільні для певних партій, що дає змогу об'єднати їх у єдину ліву чи праву партійну сім'ю [15, с. 297–298; 8, с. 186–187].

У нашому дослідженні ми будемо виходити з позицій дедуктивного (апіорного) підходу у визначенні сутнісних характеристик лівих та правих. Тобто звернемося до політичної теорії та класиків політичної науки. Розпочнемо з концептуального підходу американського вченого Е. Даунса, який у 1957 році одним із перших застосував просторову аналогію для «ліво-правого» позиціонування політичних партій та ідеологій. Розробляючи теорію економічної демократії, дослідник детально проаналізував проблему статичності і

динаміки партійних ідеологій. У цьому контексті він використав теорію просторової конкуренції на ринку, яку розробив американський економіст Г. Хотеллінг у 1929 році та адаптував деякі її положення для політичного аналізу.

Зокрема, Е. Даунс запропонував розташувати політичні партії та їхні ідеології на лінійній шкалі від нуля до ста у звичайному порядку зліва направо. Таке позиціонування, за його твердженням, можливе лише за умови існування згоди щодо характеристик двох закінчень цієї шкали, тобто стосовно того, що є лівим і правим. Згідно з підходом американського науковця, головне питання, яке дає змогу зробити таке розрізнення, – ступінь державного втручання в економіку: ліве закінчення шкали представляє тотальний державний контроль, а праве – повністю вільний ринок. Деталізуючи свою концепцію та роблячи її політично значущою, Е. Даунс сформулював, зокрема, такі положення: політичні партії у будь-якому суспільстві можуть бути розташовані зліва направо у порядку, який узгоджений і приймається усіма виборцями; після розташування на політичній шкалі партії можуть ідеологічно зміщатися вліво або вправо, але лише до тих позицій, що займають найближчі сусідні партії, до яких вони рухаються [9, с. 141–142].

Інші представники американської політичної науки С. М. Ліпсет, П. Лазарсфельд, А. Бартон та Х. Лінц у 1954 році, досліджуючи особливості електоральної поведінки виборців, виходили із таких критеріїв розмежування між лівими і правими: лівими є ті, хто відстоює соціальні зміни у напрямі більшої рівності – політичної, економічної та соціальної; правими – ті, хто підтримує традиційний, більшою чи меншою мірою ієрархічний порядок, а також чинять спротив тим змінам, що ведуть до більшої рівності [26, с. 97].

У контексті великої дискусії навколо гіпотези «кінця ідеології», яка збурила інтелектуальне середовище у 1950 роках, С. М. Ліпсет як її прихильник наголошував, що у розвинутих західних країнах традиційні проблеми, які зумовлювали розмежування між лівими і правими, відступили на другий план та стали порівняно несуттєвими. На його думку, ідеологічні питання, які раніше розділяли лівих і правих, звелись до дещо більших чи менших розмірів державної власності, а також до дещо більшого чи меншого ступеня державного економічного планування [19, с. 440–441]. Така ситуація, за твердженням С. М. Ліпсета, виникла внаслідок формування у західному су-

пільстві консенсусу або «згоди стосовно основ» (тобто визначальних засад організації суспільно-політичного й економічного життя, що обертаються навколо принципу свободи – *Г. III.*), яка охоплює ті питань, які раніше розділяли лівих і правих. Ця ідеологічна згода, яку він означив як «консервативний соціалізм», призвела до зведення гострих політичних конфліктів у державах Західної Європи і США до мінімуму та втрати універсальними ідеологіями своєї політико-мобілізаційної значущості [19, с. 555–556].

Ще один прихильник концепції «кінця ідеології» французький мислитель Р. Арон, розмірковуючи над значенням ідеології у сучасному розвинутому суспільстві, сформулював комплекс ідей, якими надихаються ліві. За його словами, ці ідеї не заперечують одна одну, але зазвичай розходяться між собою: свобода (проти свавілля влади та за права людини); організація (за впровадження раціонального порядку замість традиції чи анархії приватного підприємництва); рівність (проти привілеїв за народженням і багатством) [4, с. 32]. Особливу увагу він звернув на економічні критерії лівиці: відстоює суспільну власність на засоби виробництва, виступає проти концентрації економічної влади (утворення трестів) і з надзвичайною недовірою ставиться до ринкових механізмів. Отож, гасло «триматися лівої», за твердженням Р. Арона, означає прогрес за допомогою націоналізації та контролю у напрямі можливої рівності прибутків [4, с. 10].

Розглядаючи підходи С. М. Ліпсета та Р. Арона в контексті їхньої прихильності концепції «кінця ідеології», варто зазначити, що у 1950 роках серед її прибічників сформувалось чітке переконання, що на тлі завершення ідеологічного протистояння та розмивання традиційних розмежувань між лівими і правими у розвинутих країнах «ліво-права» антитеза виглядає як анахронізм, а отже, має бути замінена на інші протиставлення. Попри контроверсійність цих ідей та усі звинувачення в однобічності (орієнтація на критику головно лівих ідеологій), а отже, у заідеологізованості, у рамках згаданої концепції був зафіксований факт значних зрушень у ціннісній системі суспільства як результату його переходу на нову, постіндустріальну (інформаційну, постмодерну) стадію розвитку та існування, що позначилось на суттєвій зміні статусу ідеології.

Подальші дослідження переконливо довели, що ті процеси, які були пафосно, проте помилково означені як «кінець ідеології», на-

справді означали перехід від пріоритету матеріальних (економічна редистрибуція, добробут, державна регуляція економіки) до постматеріальних цінностей, в основі яких лежать «нові питання» якості життя та самовираження особи. Цей перехід, який американський дослідник Р. Інглхарт назвав «тихою революцією» [12], означав не відмирання ідеологій як таких, а прихід ідеологій нового типу та, як наслідок, виникнення нових політичних конфліктів. Тож «ліво-права» семантика не тільки не застаріла, а й оновилась за рахунок нових питань постматеріального характеру.

Виходячи з цієї методологічної позиції, Р. Інглхарт та Х.-Д. Клінгеманн стверджують, з одного боку, що ключові проблеми, які у своїй сукупності визначають «ліво-правий» вимір, зазнають постійних змін, але, з іншого, вони «ідентифікували постійну та всеосяжну тему», що дає змогу розрізняти лівих і правих [13, с. 257]. За їхніми словами, попри те, що значущість економічної рівності дещо зменшилась, ліві залишилися типовими захисниками змін, які спрямовані на досягнення більшої рівності, особливо наголошуючи на рівноправній участі усіх у політичному та соціальному житті. Тоді як визначальною рисою правих є наголос на ієрархічному порядку. Необхідність існування суспільної ієрархії праві обґрунтовують тим, що це є суттєвим захистом від того безладу, який можуть принести в суспільство злочинці, дисиденти або зовнішні вороги. Тому науковці констатують, що невід’ємною дилемою політики є опозиція між рівністю та традиційним порядком [13, с. 258–259].

Саме питання рівності – центральна тема ґрунтового дослідження Н. Боббіо, в якому він намагався розв’язати проблему виявлення основоположних критеріїв «ліво-правого» поділу. Відправною методологічною точкою італійського мислителя є твердження, що, розмежовуючи лівих і правих, треба говорити про суттєві та несуттєві відмінності між ними. В основі такого поділу лежить визначення, відповідно, постійної кінцевої цінності й інструментальних цінностей (вони можуть постійно мінятися та змінювати одна одну залежно від певного суспільно-політичного контексту) [5, с. 48]. Отож, для встановлення фундаментального розмежування між лівими і правими, виявлення суттєвих відмінностей між ними, потрібно визначити ту постійну кінцеву цінність, яка детермінує цей поділ (іншими словами, постійну детермінанту).

Аналізуючи різні концептуальні підходи до проблеми розрізнення лівих і правих, зокрема праці Дж. Лапонса, Д. Конфранческо, Е. Галеотті, М. Ревеллі, Н. Боббіо доходить висновку, що незважаючи на ту багатоманітність поглядів і методів, які наявні у тім числі й в згаданих дослідженнях, усі вони, по суті, є варіаціями на ту саму тему: протиставлення горизонтального, або егалітарного, погляду на суспільство та вертикального, або антиегалітарного. Тож постійною кінцевою цінністю, яка й визначає «ліво-праву» дихотомію, є рівність. На думку дослідника, ця діада обертається навколо поняття «лівого», а варіації виникають головню через те, що принципу рівності протиставляються різноманітні можливі принципи – нерівності, ієрархічності або авторитарності. Особливу увагу, на наш погляд, треба звернути на твердження Н. Боббіо, що рівність, як основний принцип, – єдиний критерій, який чинить спротив часовій ерозії та не розкладається, як це відбулось з іншими критеріями. Тому «реорганізація» похідних критеріїв «ліво-правого» поділу видається можливою саме з позиції «фіксованої цінності рівності» або з «ключової функції рівності як цінності» [5, с. 58–59].

Невід’ємною складовою такого підходу до аналітичного розрізнення лівих і правих є необхідність чіткого визначення суті принципу рівності, адже кожен може у свій спосіб інтерпретувати його залежно від того чи іншого контексту. Як слушно зауважує Н. Боббіо, поняття рівності є відносним, а не абсолютним. На думку дослідника, воно залежить принаймні від трьох змінних, які варто враховувати кожного разу, коли йдеться про більшу чи меншу бажаність рівності: суб’єкти, між якими ділитимуть блага; блага, які належить ділити; критерії, на підставі яких відбувається розподіл. Іншими словами, жоден проект розподілу не може обійтись без відповіді на три питання: рівність – так, але «між ким?», «у чому?», «на підставі яких критеріїв?» [5, с. 60–61].

Називаючи лівих егалітаристами, а правих антиегалітаристами, Н.Боббіо наголошує, що таке розрізнення між ними не означає, що для того, аби належати до лівих, треба пропагувати максимум, що усі люди є рівними в усьому незалежно від будь-яких дискримінаційних критеріїв. Це, за його словами, було б не просто утопічним поглядом, але, гірше того, гаслом, у яке неможливо вкласти жодного розумного змісту. Тобто, по суті, італійський науковець вирізнив два типи егалітаризму: прагматичний та утопічний. У цьому контексті він заз-

начас, що егалітарна доктрина чи рух, який прагне редукувати соціальну нерівність та зробити природну нерівність менш болісною, повністю відрізняється від егалітаризму під гаслом «рівність усім та в усьому» [5, с. 62–63].

Опираючись на прагматичне розуміння егалітаризму (як тенденція до зменшення нерівності нерівних), у межах якого формулюються згадані три питання, Н. Боббіо проводить чіткі лінії розмежування між лівими і правими. Згідно з його підходом, егалітаристами можуть називати себе ті, хто, хоч і не відкидають факту, що люди є настільки ж рівними, наскільки і нерівними, надають більшого значення тому, що робить їх рівними, ніж нерівними. Антиегалітаристами, відповідно, є ті, хто, відштовхуючись від того ж положення, за тих же обставин надають більшого значення тому, що робить людей нерівними, ніж рівними. Саме контраст між варіантами кінцевого вибору, за твердженням Н. Боббіо, найкраще маркує лівих і правих. Причому цьому контрасту відповідає різна оцінка співвідношення між природною та соціальною рівністю-нерівністю. Егалітарист виходить з переконання, що більша частина виявів нерівності соціально зумовлені, а отже, можуть бути усунені. Антиегалітарист, навпаки, упевнений, що нерівність є природною і тому не може бути подолана [5, с. 66–67].

Таке протиставлення можна чітко простежити, порівнюючи погляди на рівність/нерівність Ж.-Ж. Руссо та Ф. Ніцше. Зокрема, французький філософ виходить з позиції, що люди народжуються рівними, але приватна власність та громадянське суспільство робить їх нерівними [3]. Тобто для нього нерівність є штучною. Натомість Ф. Ніцше обґрунтовує думку про природну нерівність людей, рівними яких зробило саме суспільство з його стадною мораллю, релігією співпереживання та смиренності [2, с. 633, с. 692]. Тому для німецького мислителя штучною є рівність. Отже, там, де Руссо бачить штучну нерівність, яка має бути засуджена та подолана як така, що суперечить фундаментальній природній рівності, Ніцше бачить штучну рівність, яка гідна ненависті, оскільки руйнує благодотворну нерівність, що закладена у людях природою.

Водночас Н. Боббіо наголошує, що той рівень абстракції, на якому зроблено таке розрізнення, дає змогу говорити скоріше про розмежування двох ідеальних типів – «лівого» та «правого». На практиці воно перетворюється на відмінність в оцінці того, що є

релевантним для виправдання або заперечення дискримінації. Іншими словами, йдеться про визначення критерію (критеріїв) дискримінації. Це, у свою чергу, залежить від ставлення до ступеня важливості певних форм відмінностей, які одні (антиегалітаристи) вважають достатньою підставою для неоднакового ставлення, а інші (егалітаристи) – ні. Тобто, егалітаристи прагнуть нівелювати відмінності (зменшити кількість підстав для дискримінації), тоді як антиегалітаристи схильні перебільшувати їхнє значення (збільшувати кількість підстав для дискримінації) [5, с. 69–70].

Наступний важливий елемент концепції італійського дослідника – розгляд «ліво-правої» дихотомії крізь призму ідеалу свободи. За його твердженням, використання цього принципу дає змогу сконструювати ще одне протиставлення – між свободою та авторитаризмом, і, відповідно, розрізнити лібертаріанські та авторитарні рухи й доктрини. Як зауважує Н. Боббіо, це розмежування не співпадає з поділом на лівих і правих, оскільки лібертаріанські й авторитарні рухи і доктрини є як «зліва», так й «справа». Отже, ідея свободи ділить політичний універсум не стільки стосовно цілей, скільки на основі способів і методів (мирні (демократичні) чи насильницькі (авторитарні)), які використовують для досягнення цих цілей [5, с. 77].

Тож різне ставлення до ідеалу свободи, який імплементується за допомогою основних правил і принципів демократичного врядування, а також визнання та захисту фундаментальних особистих, громадянських і політичних прав, є релевантним критерієм для розмежування між поміркованими й екстремістами як серед лівих, так і серед правих. Враховуючи це, Н. Боббіо поділив політичний спектр рухів і доктрин на чотири частини. По-перше, крайні ліві (одночасно егалітарні та авторитарні (антилібертаріанські)). До них він зачислив якобінців як історичний приклад та абстрактне поняття, що використовується в контексті різних історичних періодів і ситуацій.

По-друге, лівоцентристи (егалітарні та лібертаріанські), ідеологією яких є ліберальний соціалізм. До них італійський науковець зачислив усі соціал-демократичні партії з їхніми різноманітними політичними практиками.

По-третє, правоцентристи (лібертаріанські й антиегалітарні), які охоплюють усі консервативні партії. На підставі ідеалу свободи вони відрізняються від реакційних правих своєю прихильністю до демо-

кратичного методу. Щодо ідеалу рівності вони є прибічниками лише рівності перед законом, яка означає, що суддя має неупереджено застосовувати закони.

По-четверте, крайні праві (антилібертаріарні та антигегалітарні). Найкращий історичний приклад – фашисти та нацисти [5, с. 78–79].

У цьому контексті цікавим є висновок італійського дослідника, що попри, здавалося б, діаметрально протилежні позиції крайніх лівих і крайніх правих у «ліво-правому» лінійному спектрі їхня обопільна відверта ненависть до демократії значно зближує їх між собою та віддаляє, відповідно, від поміркованих лівих і поміркованих правих. Як наголошує науковець, відмова від демократії зводить їх разом, але не через близькість позицій на політичному спектрі, а тому, що вони займають крайні положення на ньому. Тож крайнощі зустрічаються [5, с. 21]. За таких умов горизонтальний лінійний «ліво-правий» спектр перетворюється на «підкову», де крайні позиції наближуються одна до одної.

Концептуальний підхід Н. Боббіо здобув широку популярність у сучасній політичній науці. Незважаючи на певні скептичні погляди щодо його емпіричної адекватності в контексті визначення сутнісних відмінностей між лівими та правими, він став основою подальших досліджень цієї опозиції [22, с. 6–9]. Зокрема, німецький вчений Д.Ян, опираючись на основні положення згаданого підходу, розробив оригінальну концепцію «ліво-правого» партійно-ідеологічного розмежування.

Отже, він виходить з таких методологічних установок: по-перше, для розв'язання внутрішньо суперечливої проблеми стабільності та змінюваності сутнісних означень лівиці та правиці треба виокремити стрижневі (*LR_core*) й пов'язані з ними додаткові (*LR_plus*) характеристики лівих і правих. Адже стрижневі компоненти є стабільними і валідними у будь-якому часі та контексті, що дає змогу завжди чітко робити це розрізнення. Натомість додаткові змінюються з плином часу та у певних контекстах, що дозволяє досліднику зафіксувати особливості «ліво-правого» поділу у різні часові періоди та його національну специфіку (залежність від конкретного історико-політичного контексту країни чи регіону).

По-друге, встановлюючи стрижневі та додаткові характеристики, треба чітко визначити ступінь їхньої лівизни та правизни, тобто провести ранжування від найсильніших (тих, які найбільшою мірою

зумовлюють належність до лівих чи правих) до найслабших. Інакше, як зауважує Д. Ян, може статися так, що партію, яка формулює декілька поміркованих лівих тверджень та одну сильну праву заяву, можуть класифікувати як ліву, хоча є вагомі підстави припускати зворотнє [14, с. 749–750; 15, с. 298–299].

По-третє, праві не є однорідною силою та відрізняються у своєму ставленні до нерівності. Погоджуючись з Н. Боббіо, що головна лінія розмежування між лівими і правими пролягає у їхніх відмінних онтологічних позиціях в оцінці ідеалу рівності, Д. Ян водночас на-полягає на необхідності внутрішньої диференціації правих. Фундаментальна підстава, що створює можливості для цього – різні підходи до легітимізації нерівності, які беруть свій початок від згаданих філософських традицій Ж.-Ж. Руссо та Ф. Ніцше: одна частина правих вважає соціальну нерівність штучною, а інша – природною.

Таке розмежування, з одного боку, між лівими та правими, а з іншого – між самими правими відображене у трьох великих класичних ідеологіях: соціалізмі, лібералізмі та консерватизмі. В той час як ліві (соціалісти) концентруються на питаннях рівності, праві (ліберали та консерватори) по-різному обґрунтовують об'єктивність існування нерівності. Зокрема, консерватизм розглядає її як таку, що дана самою природою. Традиції та природний соціальний порядок визначають місце людини в ієрархічній структурі, яка невід'ємно притаманна органічному суспільству. Вони також допомагають усім членам суспільства жити в соціальній і фізичній гармонії один з одним. Натомість лібералізм виходить з того, що місце людини в суспільстві визначається тільки її власною діяльністю. Неробство та лінь призводять до бідності, активність і працьовитість – до за-можності. Можливість реалізації людьми свого власного потенціалу напряду залежить від захисту індивідуальних свобод, що, зокрема, передбачає звільнення від державного втручання [14, с. 751].

На підставі цих методологічних засад, а також звертаючись до даних дослідницької платформи «*Comparative Manifesto Project*», Д.Ян визначив стрижневі позиції лівих і правих, розташувавши їх у порядку зменшення ступеня лівизни та правизни. Для лівих (соціалістів) ними є: 1) націоналізація підприємств; 2) державний контроль над економікою (зокрема, контроль над цінами, запровадження мінімальних розмірів оплати праці); 3) економічне планування; 4) ре-

гулювання ринку (підтримка політики, що спрямована на створення справедливого та відкритого економічного ринку (зокрема, заклики до посилення захисту справ споживачів; боротьба з монополіями; захист дрібного бізнесу; соціальна ринкова економіка).

Для правих (лібералів): 1) обмеження держави загального добробуту (мінімізація державних витрат на соціальні послуги та захист; надання переваги принципу субсидіарності (приватна ініціатива має переважати над державним втручанням)); 2) вільна ринкова економіка; 3) економічна ортодоксальність (необхідність у здійсненні економічно ефективної державної політики (зокрема, зменшення бюджетного дефіциту; заощадливість і скорочення працівників в умовах криз; підтримка традиційних економічних інститутів, таких як фондовий ринок і банківська система; підтримка національної грошової одиниці)).

Для правих (консерваторів): 1) традиційна моральність (зокрема, необхідність цензурування та заборони поведінки, що розцінюється як непристойна; підтримка та популяризація традиційної сім'ї як цінності; підтримка ролі релігійних інститутів у державі та суспільстві); 2) соціальна гармонія (співвідноситься з поняттям природного суспільного порядку – необхідність його дотримання); 3) національний спосіб життя (зокрема, формулювання та підтримка національної ідеї; заклики до громадянської гордості, патріотизму й націоналізму; призупинення дії певних свобод для захисту держави від підривної діяльності) [14, с. 753].

Щодо додаткових показників, то, як уже було зазначено, їх визначають у певному часовому (історичному) та національному (на рівні держави чи регіону) контексті. Причому для того, щоб бути означеними як ліві чи праві, вони мають корелювати з відповідними стрижневими показниками [15, с. 299–300].

На нашу думку, такий підхід, що створює можливості для уточнення ознак «ліво-правого» поділу, має переваги як у теоретичному, так і у емпіричному вимірі. Він дає змогу адекватно досягнути мінливості цього поділу, а також долучити до нього у контексті тих чи інших досліджень специфічні характеристики, зумовлені суспільно-політичними особливостями конкретного періоду соціальної еволюції та/або конкретної держави (регіону). Ця методологічна установка вельми важлива, оскільки дає змогу включити до концептуальної конструкції лівих і правих ті проблемні питання по-

літичного порядку денного, які з'являються у постіндустріальних країнах («нові питання» постматеріального характеру), а також специфікувати «ліво-правий» поділ, враховуючи особливості політичного розвитку посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи.

Як уже було зазначено, перехід розвинутих індустріальних держав на нову, постіндустріальну стадію соціальної еволюції позначився зміною культурно-ціннісних пріоритетів громадян: домінуючими стають питання постматеріального характеру, непов'язані з традиційними соціально-економічними (матеріальними) відносинами між людьми (з одного боку, це проблеми, зокрема, роззброєння, захисту природи, жінок, національних і сексуальних меншин, збільшення безпосередньої участі в політиці звичайних людей; з іншого – протидія глобалізації, євроінтеграції та міграційним процесам, збереження національної ідентичності та повернення до традиційних цінностей), навколо яких формуються нові ідеології, розгортаються нові політичні конфлікти й утворюються нові політичні сили. На цьому тлі постало важливе дослідницьке питання щодо теоретичної та емпіричної адекватності за умов «нової політики» традиційного поділу політичних партій на ліві, праві та центристські. Можна виділити принаймні чотири теорії, представники яких по-різному підходять до розв'язання згаданої проблеми.

Відповідно до теорії іррелевантності (*irrelevance theory*) традиційний «ліво-правий» вимір охоплює лише конфлікт між ліберальною ринковою економікою та соціалістичним етатизмом, тоді як прихильники «нової політики» зосереджені на постматеріальних питаннях, як, наприклад, політична участь та якість життя в сучасному індустріальному суспільстві. Тому проголошується, що поняття «ліві» та «праві» є іррелевантними для нових політичних партій, оскільки ця термінологія не може позбутися своїх економічних конотацій. Політичним гаслом прибічників нових партій є: «Ми ні «праві», ні «ліві», ми попереду». Тож головною тезою цієї теорії є те, що «ліво-права» семантика застаріла, беззмістовна та майже витіснена з широкого використання новою політичною мовою.

Прихильники теорії стійкості (*persistence theory*) виходять з позиції, що нові політичні партії не змінюють існуючий політичний дискурс, а лише зберігають традиційні ліві та праві питання під новою етикеткою. Вони наголошують, що традиційний економічний

«ліво-правий» поділ залишається важливим, але доповнюється новими нематеріальними питаннями – старі та нові значення лівих і правих зливаються в одну суперідеологію.

За твердженням Р. Інглхарта, який є головним представником теорії трансформації (*transformation theory*), виникнення «нової політики» у західних суспільствах поступово трансформує значення лівих і правих у напрямі від економічних до неекономічних цінностей [17, с. 213]. Тобто йдеться про те, що «ліво-правий» дискурс залишається важливим семантичним засобом структуризації політичного простору, але водночас він втрачає своє традиційне значення. Нові політичні партії найбільше сприяють цій семантичній трансформації «ліво-правого» поділу – переходу від асоціації з економічними питаннями до співвідношення з соціокультурними, постматеріальними проблемами.

Теорія плюралізації (*pluralization theory*) є спробою об'єднання основних принципів теорій стійкості та трансформації. Прихильники цього підходу стверджують, що існує плюралізація значень, які асоціюються з лівими та правими. На їхню думку, традиційні та нові означення лівих і правих співіснують. Немає жодних підстав стверджувати, що одні значення замінюють інші. Тож ліва чи права позиція сьогодні визначається у багатовимірному просторі політичних поглядів [17, с. 213–216; 18, с. 64–68].

У нашому дослідженні ми опираємось саме на методологічні принципи теорії плюралізації, оскільки це дає змогу сформулювати теоретично цілісне та емпірично адекватне визначення «ліво-правого» поділу з урахуванням широкого комплексу як традиційних (матеріальних), так і нових (постматеріальних) питань. Такий підхід дає можливість відобразити динамічний характер цього розмежування, а отже, зафіксувати й осмислити зміни в означенні лівих і правих.

Отже, ми виходимо з методологічної позиції про співіснування традиційних і нових визначень лівиці та правиці, які не витісняють одне одного з політичного дискурсу, а лише стають більш чи менш значущими в контексті певної соціально-політичної та економічної ситуації. Тобто, як тільки виникають нові соціальні конфлікти або актуалізуються старі, то одразу ж запускаються процеси трансформації змістового наповнення понять «ліві» та «праві», що є результатом адаптації до нових умов. Наприклад, в обставинах соціально-

економічних криз відбувається відновлення значущості традиційних питань, які розмежовують лівих і правих, за рахунок зменшення важливості інших, передусім постматеріальних проблем [7, с. 228]. І навпаки, стабільний економічний розвиток та створення необхідних умов для реалізації матеріальних потреб усіх соціальних груп у суспільстві (іншими словами, подолання соціальних конфліктів на матеріальній основі) висуває на передній план в контексті визначення лівих і правих нові постматеріальні питання.

Усе це створює підстави для переосмислення традиційного погляду на «ліво-праве» розмежування політичного простору у форматі одновимірного лінійного поділу. Йдеться про те, що необхідність врахування матеріальних і постматеріальних питань у визначенні сутнісних ознак лівих та правих перетворює його на двовимірний. Тобто, він набуває ортогональної структури, у межах якої одна вісь відображає традиційне розмежування, засноване на матеріальних (економічних) питаннях, а інша – нове, що базується на постматеріальних (соціокультурних) проблемах. У рамках такої двовимірної структури і відбувається «ліво-праве» позиціонування політичних сил: за одних умов з упором на економічні питання, за інших – на соціокультурні.

Отже, визначення індикаторів лівих, правих та центристських (лівоцентристських і правоцентристських) партій передбачає, на нашу думку, необхідність дотримання таких методологічних принципів: по-перше, головна ідейна опозиція, яка є основою розмежування лівих і правих, формується навколо протиставлення принципів рівності та соціальної ієрархії (нерівності). Ліві виступають із позицій необхідності забезпечення більшої рівності людей у суспільстві та, відповідно, зменшення простору соціальної ієрархії. Натомість праві відстоюють соціальну нерівність на тих або інших підставах, у тому чи іншому ступені як фундаментальну основу ефективного існування соціуму.

По-друге, наступна ідейна опозиція, яка безпосередньо корелюється з попередньою, формується навколо протиставлення принципів соціальних змін і збереження статус-кво. Ліві прагнуть змін для реалізації принципу рівності. Праві, протидіючи цьому, відстоюють збереження традиційного порядку, тобто існуючої системи суспільно-політичних і соціально-економічних відносин у ієрархічно структурованому суспільстві.

По-третє, ще одна ідейна опозиція дає змогу здійснити внутрішню диференціацію лівих і правих на радикалів та поміркованих. Вона формується навколо протиставлення принципів свободи та авторитаризму. Це, з одного боку, виявляється у безкомпромісності у відстоюванні політичними силами своїх ідеологічних позицій і готовності (навіть доцільності) до нехтування ліберально-демократичними механізмами (відданість яким розглядається як вияв легкодухості й опортунізму) і використання крайніх, авторитарних (насильницьких) методів у політичній боротьбі. З іншого, – у прихильності до ліберально-демократичних засобів реалізації своїх політичних цілей та готовності (необхідності) до діалогу з ідеологічними опонентами задля укладення консенсусу щодо основ і стратегічних напрямів розвитку суспільства.

У цьому контексті, на наш погляд, можна виокремити три основні історичні періоди, у межах яких фіксуємо різні форми вияву сформульованих ідейних опозицій, що у своїй сукупності і визначали суть «ліво-правого» розмежування політичних сил. Перший, який умовно позначимо як «класичний» (кінець XVIII – середина XIX століття), минув під знаком ідей Просвітництва та Французької революції. Тому характерним для цього періоду було протистояння між прихильниками кардинальної трансформації існуючої системи політико-економічних відносин, яка б призвела до ліквідації станового поділу та привілеїв, зрівняння у правах представників так званого «третього стану», загальної лібералізації та демократизації політичного життя (ліві), і противниками таких змін, які відстоювали принципи суспільної організації «Старого порядку», особливо наголошуючи на природності та необхідності існування соціальної нерівності (праві).

Другий період – «матеріальний» (середина XIX – середина XX століття). Динамічна індустріалізація та остаточне утвердження капіталістичної системи перенесли політичну боротьбу до простору, координати якого визначаються матеріальними (економічними) питаннями. Як уже йшлося, внаслідок згаданих процесів відбулось значне збільшення кількості робітників. Вони були обмежені у громадянських правах і перебували у незадовільних умовах життя. Тож основна соціально-політична напруга в цей період виникла між тими, хто вимагав подолання пауперизації робітничого класу та зрівняння його у політичних (передусім виборчих) правах засобом

революційного знищення або кардинального реформування існуючої системи політико-економічних відносин (ліві), і тими, хто чинив спротив зміні усталених ринкових критеріїв економічного розподілу й усуненню принципу ієрархічності в організації суспільно-політичного життя (праві).

У сучасних розвинутих суспільствах на тлі подолання бідності та гарантування участі усіх соціальних груп у політичному процесі гострота цього протистояння значно зменшилась. По суті, сьогодні опозиція між лівими і правими у матеріальному (економічному) вимірі на тлі дискусій щодо питання власності та ступеня участі/неучасті держави у економічному житті звелась до розбіжностей у поглядах стосовно того, які блага і послуги, та у якому обсязі мають бути суспільними. Тут так само йдеться про реалізацію/заперечення принципу рівності у сфері надання соціальних послуг. Наприклад, чи є медичні послуги суспільним благом? Праві вважають, що ні. Повною мірою вони можуть бути надані лише тим, хто може за них заплатити. Правоцентристи – безоплатно тільки літнім людям. Лівоцентристи – тим, чий рівень прибутку не дає змоги їх придбати. Ліві – усім незалежно від рівня матеріального стану (тобто згадані послуги визнаються суспільним благом).

Цікаво, що відмінність у підходах щодо соціальної політики та кож можна розглядати крізь призму принципу привілеїв. Зокрема, крайні праві відстоюють його на підставі кровного (національного) походження у питаннях надання громадянства, права голосу, пенсій та інших форм соціального забезпечення та послуг. Правоцентристи розглядають соціальні привілеї як такі, що можна заробити. Їхнє отримання залежить від здатності людей реалізовувати власні таланти в умовах вільного ринку. Натомість ліві виступають проти надання будь-яких привілеїв, окрім тих випадків, коли це зумовлено принципами гуманності. Тобто, усі без винятку є рівними у можливості отримання соціальних благ і послуг [21, с. 64].

Третій період – «постматеріальний» (середина ХХ століття–наш час). Як уже було зазначено, економічний та суспільно-політичний розвиток західних суспільств призвів до поступового зменшення значення соціальних конфліктів на традиційній (матеріальній) основі. Однак це не означало припинення політичної боротьби та, як наслідок, «кінця ідеології». В умовах забезпечення високого рівня життя та поширення політичних прав на практично усі соціальні

групи на перший план вийшли нові, постматеріальні питання, пов'язані з самовираженням та якістю життя. Протистояння навколо принципу рівності за таких обставин змістилось у нову, соціокультурну площину. Як слушно наголосив італійський філософ М. Каччарі, рівність тут набуває значення частини якості нашого життя, так само як заробіток, стан навколишнього середовища та соціальні послуги. Вона робить можливою різноманітність і дає змогу кожному бути особистістю [5, с. XIV]. Зауважимо, що актуалізація зазначених проблем відбулась на тлі процесів глобалізації, кризи представницької демократії, традиційних суспільних і політичних інститутів західного світу. Інституційними представниками цих питань стали «нові ліві» та «нові праві» політичні партії. Водночас це абсолютно не означає, що традиційні питання економічного характеру в сучасних суспільствах втратили свою актуальність і були витиснуті з політичного порядку денного постматеріальними проблемами. Йдеться лише про те, що сьогодні ідентифікація лівих і правих партій відбувається не в одно-, а у двовимірному просторі, який утворюють дві площини – матеріальна та постматеріальна.

Звернення до методологічних підходів Н. Боббіо та Д. Яна, як ми уже зауважували, дає змогу не тільки виокремити головні ідейні опозиції, які лежать в основі «ліво-правого» партійно-ідеологічного розмежування, а й з'ясувати специфіку визначення лівих і правих політичних сил із огляду на особливості суспільно-політичного розвитку конкретної країни чи регіону (тобто встановити додаткові критерії ідентифікації лівих і правих у цій країні чи регіоні). Тож для повноцінного з наукового погляду застосування «ліво-правого» партійно-ідеологічного поділу, зокрема в контексті структурування політичного поля пострадянських країн, у тім числі й України, треба визначити специфіку згаданого розмежування у політичних системах посткомуністичних держав Центральної та Східної Європи.

«Ліво-праве» партійно-ідеологічного розмежування у політичному просторі посткомуністичних держав. Використання двовимірної структури «ліво-правого» партійно-ідеологічного розмежування є абсолютно необхідним методологічним засобом у контексті визначення особливостей відповідного поділу політичних сил у посткомуністичних державах Центральної та Східної Європи. Адже лише так, на нашу думку, розкривається уся палітра пізнавальних можливостей, по-перше, для фіксації тих відмінностей,

що існують між позиціонуванням політичних партій у консолідованих демократіях країн Заходу та у посткомуністичних державах згаданого регіону, які детермінують різні варіанти поєднання партіями традиційних (матеріальних) і нових (постматеріальних) питань; по-друге, для, як наслідок, ефективного подолання зумовлених цим фактором концептуальних труднощів у ідентифікації лівих і правих у політичному просторі країн Центральної та Східної Європи.

Відповідно до теоретичного підходу німецького вченого Г. Кітшеля, в сучасних демократіях основні політичні розмежування, що визначають міжпартійну конкуренцію, обертаються навколо трьох головних питань: Хто є гравцем? Які правила колективного вибору? Як гравці мають бути наділені ресурсами? У політико-практичному вимірі згадані питання конкретизуються у визначенні, відповідно, по-перше, критеріїв громадянства; по-друге, процедур ухвалення колективних рішень; по-третє, критеріїв розподілу ресурсів і можливостей серед громадян [16, с. 11–13].

Опираючись на цю методологічну установку, Г. Кітшельт обґрунтував положення, згідно з яким фундаментальною основою відмінностей у структурі партійної конкуренції (відповідно, і у позиціонуванні партій у межах двовимірного «ліво-правого» поділу) розвинутих демократій і посткомуністичних країн, що стали на шлях демократизації, є їхні різні економічні статус-кво або, іншими словами, різні вихідні позиції щодо критеріїв розподілу ресурсів. Позиціонування партій у цьому матеріальному вимірі зумовлює специфіку їхніх відповідей на перші два зі згаданих питань, які мають нематеріальний характер.

Тож структуру партійної конкуренції та особливості поєднання партіями матеріальних і постматеріальних питань визначає основоположний конфлікт між захисниками та противниками існуючих прав власності та моделей економічного розподілу: захисники економічного статус-кво, не бажаючи ставити його під загрозу, чинять спротив процесам демократизації процедур ухвалення колективних рішень і лібералізації порядку набуття громадянства, оскільки, за твердженням Г. Кітшеля, у майбутньому ці процеси призводять до непередбачуваних змін у розподілі ресурсів. Тобто, іншими словами, будь-яке відкриття (демократизація) політичного процесу значно підвищує невизначеність у політичному розподілі економічних ресурсів. Тому захисники збереження існуючих економічних відносин

завжди дотримуватимуться традиціоналістських, націоналістичних та авторитарних позицій, прагнучи не допустити наділення політичними правами нових соціальних груп (їхнього включення до політичного процесу) й обмежити розширення можливостей для участі громадян в ухваленні політичних рішень. Тож якщо статус-кво – це неринковий режим економічного розподілу, то його захисники (противники ринкової економіки) стоятимуть на авторитарних (звуження простору демократії в ухваленні рішень і надання переваги у цьому процесі принципам ієрархічності та централізованості) та партикуляристських (пов'язує права громадянства з особливими груповими кваліфікаціями) позиціях. Відповідно, якщо статус-кво – це ринковий режим, то авторитарних і партикуляристських засад дотримуватимуться вже захисники ринкових відносин (прихильники ринкової економіки).

Отже, згідно з підходом Г. Кітшеля, на Заході, де статус-кво – ринкова економіка, її захищають «нові праві», які водночас є націоналістами, традиціоналістами (патерналістами) і прихильниками авторитарних принципів управління й ухвалення політичних рішень. Послідовними ж противниками існуючої економічної системи є «нові ліві», які доповнюють свою антиринкову позицію лібертаріанськими¹ вимогами щодо лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя, виступаючи, зокрема, за розширення сфери політичної участі громадян і децентралізацію процедур ухвалення політичних рішень².

¹ Г. Кітшельт звертається до європейської традиції використання поняття «лібертаріанський», що асоціює його з анархістськими та синдикалістськими теоріями прямої демократії, які, відстоюючи максимальне розширення простору свободи людини (її емансипацію), виступають за самоорганізацію автономних індивідуумів та участь їхніх добровільних асоціацій у процесі ухвалення колективних рішень [16, с. 12–13, с. 41–42].

² Варто звернути увагу на те, що в аспекті поєднання політичними партіями Заходу матеріальних і постматеріальних питань Г. Кітшельт наполягає на протиставленні саме «нових правих» і «нових лівих», оскільки, за його словами, в умовах утвердження на Заході держави загального добробуту партійна конкуренція між традиційними лівими та правими протягом тривалого часу була представлена тільки у форматі одновимірного лінійного поділу, що базувався на питаннях матеріального (економічного) характеру: прихильники ринкової економіки (праві) та її противники (ліві). Актуалізація постматеріальних питань та їхнє входження до політичного порядку денного західних демократій були пов'язані саме з виникненням «нових лівих» і «нових правих» [16, с. 18–19]. Тобто, на нашу думку, тут знову ж таки

Натомість у посткомуністичних державах, де економічний статус-кво на початку процесів їхньої суспільно-політичної та соціально-економічної трансформації був діаметрально протилежний – неринковий режим розподілу ресурсів (планова економіка), ситуація з поєднанням партіями матеріальних і постматеріальних питань складалась принципово іншою. Захисниками статус-кво є головню ліві політичні партії, що чинять спротив ліберально-демократичним реформам, апелюючи до тих соціальних груп, які найбільше постраждали (втратили) унаслідок транзиту до ринкової економіки та демократичної політичної системи. Тож згадані політичні сили займають традиціоналістські, націоналістичні й авторитарні позиції.

Поборниками ринкової економіки, а отже, противниками збереження статус-кво у цих країнах є праві політичні партії. Вони ак-

йдеться про вже згаданий нами консенсус між лівими та правими стосовно основ економічного та політичного розвитку (по суті, про згоду щодо статус-кво у формі держави загального доброту), який склався у західних суспільствах після Другої світової війни. Іншими словами, ні ліві, ні праві не мали наміру порушувати статус-кво, що, як наслідок, не викликало потреби його захищати. На цьому тлі ідеологічна конкуренція між ними, як ми уже зазначали, звелась лише до питань більших чи менших розмірів державної власності та більшого чи меншого ступеня державного регулювання економіки. Перший виклик існуючому стану речей кинули «нові ліві», які поєднали свої заклики щодо тотального нищення ринкової системи з новими, постматеріальними вимогами, зокрема стосовно глибокої лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя. «Нові праві», ставши на захист ринкової економіки, також висунули низку постматеріальних вимог, пов'язаних із перебудовою суспільно-політичних відносин, щоправда на основі традиціоналістських, націоналістичних та авторитарних цінностей. Водночас у цьому контексті треба чітко розрізняти позиції, які відстоюють англо-американські «нові праві» (неоконсерватори) та «нові праві» континентальної Європи (найбільш яскравий приклад – інтелектуальний рух «нових правих» на чолі з А. де Бенуа у Франції). Йдеться про те, що в економічному плані англо-американські «нові праві» є послідовними прибічниками заснованої на принципі *laissez-faire* неоліберальної економічної політики (наприклад, політика М. Тетчер у Великобританії (тетчеризм) і Р. Рейгана у США (рейганоміка)). Натомість європейські «нові праві», починаючи з 1980 рр., виступають проти неоліберальної моделі глобального капіталізму та повністю вільного ринку, вважаючи її, по-перше, інструментом глобального домінування США, які нав'язують усьому світу свою культуру і стиль життя; по-друге, причиною руйнування традиційних зв'язків у суспільстві (атомізації спільнот); по-третє, відповідальною за масовий в'їзд іноземних робітників (глобальну міграцію робочої сили), що призводить до руйнування національно-культурної ідентичності як самої приймаючої держави, так і робітників-іммігрантів. Тому неоліберальному глобальному капіталізму вони протиставляють комунітарний капіталізм, в основі якого покладено соціально-орієнтовану ринкову економіку [23, с. 116; 6].

тивно виступають за проведення глибоких ліберально-демократичних реформ із тим, аби розширити сферу політичної участі громадян і ліквідувати засновану на неринкових механізмах систему економічного розподілу. Причому ці політичні сили представляють так званих «переможців» транзиту. Однак виняток тут становлять крайні праві партії. Вони належали до антикомуністичної опозиції, але через свої ідеологічні переконання є прихильниками традиціоналістських, націоналістичних та авторитарних цінностей. Тому, за словами Г. Кітшеля, згадані партії скоріше чинять опір лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя (відкриттю політичного процесу) та гальмують перехід до ринкової економіки, ніж виступають каталізаторами цих трансформацій [16, с. 15–18, с. 20–21, с. 26, с. 41].

Теоретичний підхід Г. Кітшеля став методологічною основою комплексного порівняльного дослідження особливостей партійної конкуренції в країнах, з одного боку, Західної Європи, а з іншого – Центральної та Східної Європи, яке здійснили Г. Маркс, Л. Хуг, М. Нельсон та Е. Едвардс. Зокрема, вони виявили, що, по-перше, на Заході існує закономірність у поєднанні лівими традиційних (матеріальних), антиринкових і нових (постматеріальних), лібертаріанських вимог; та у поєднанні правими проринкових (матеріальних) і традиціоналістських, націоналістичних й авторитарних (постматеріальних) позицій¹. Винятком з цієї системи закономірностей стали деякі ліберальні партії (захист ринкової економіки і лібертаріанських цінностей). По-друге, у країнах Центральної та Східної Європи політичні партії поєднують матеріальні та постматеріальні питання в інший спосіб: антиринкові ліві дотримуються традиціоналістських, націоналістичних і авторитарних цінностей, а проринкові праві – лібертаріанських. Винятком з цієї системи закономірностей стали, з

¹ Як і у концепції Г. Кітшеля два полюси у постматеріальному (соціокультурному) вимірі тут формують лібертаріанські й авторитарні цінності. Згідно з підходом авторів, перший полюс (*Gal (green/alternative/libertarian)*), відповідно, становлять питання, які пов'язані з захистом навколишнього середовища, альтернативних стилів життя і прав різних меншин; а другий (*Tan (traditional/authority/nationalism)*) – питання, які пов'язані з захистом традиційних (релігійних) цінностей і національної спільноти від тих чи інших загроз засобом насамперед утвердження сильної (авторитарної) державної влади [20, с. 157, с. 160].

одного боку, деякі соціал-демократичні партії (критика неоліберальної моделі ринкової економіки у поєднанні з відстоюванням лібертаріанських цінностей), а з іншого – крайні праві партії (критика неоліберальної моделі ринкової економіки у сполученні з традиціоналістськими, націоналістичними й авторитарними позиціями) [20, с. 157–158, с. 161].

Така ситуація з відмінностями у структурі партійної конкуренції між Заходом і Сходом, за словами дослідників, зумовлена тим, що комуністичні режими, які існували у країнах Центральної та Східної Європи, ґрунтувались на плановій економіці, що забезпечувала їхнім громадянам більшу економічну рівність, ніж ринкова економіка, а також на авторитарному обмеженні (придушенні) інакомислення, акцій громадянської непокори й альтернативних способів життя. Тож в основі реформ, які розпочались у згаданих державах після падіння авторитарних режимів, були вимоги переходу до вільного ринку та демократичного відкриття політичного процесу. Інституційними носіями цих вимог стали праві партії, що представляють інтереси «переможців» транзиту – тих соціальних груп, які поліпшили або сподіваються поліпшити своє суспільно-політичне та соціально-економічне становище унаслідок проведення комплексних політичних і економічних реформ.

Натомість антиринкові ліві чинять спротив їхній реалізації, виступаючи за збереження в тому чи іншому ступені існуючої системи економічних і політичних відносин. Їхня антиринкова позиція поєднується з апеляціями до цінностей традиціоналізму, націоналізму та сильної (авторитарної) державної влади як необхідних засобів збереження статус-кво. У такому вигляді ці партії відображають та представляють інтереси «невдах» транзиту – тих соціальних груп, чиє суспільно-політичне та соціально-економічне становище унаслідок лібералізації суспільних відносин, демократизації політичного життя, а також переходу до вільного ринку погіршилось або може погіршитись. Йдеться, зокрема, про селян, пенсіонерів, безробітних і малокваліфікованих робітників. Вони з глибокою підозрою ставляться до змін у власному політичному та соціально-економічному статус-кво, які відбуваються внаслідок реалізації ліберально-демократичних реформ. Причому неприйняття неоліберальної моделі ринкової системи виходить поза межі лише економічної сфери й інтерпретується ними в контексті ширшого спектра загроз для тради-

ційної системи соціальних зв'язків і відносин у суспільстві. Звідси їхнє прагнення захистити, наприклад, традиційні, релігійні цінності від світського космополітизму або свою націю від нав'язливої інтер-націоналізації. У цьому контексті також варто звернути увагу на те, що саме описаною особливістю (поєднання «невдахами» транзиту неприйняття неоліберального капіталізму та прихильності традиціоналістським, націоналістичним та авторитарним цінностям) зумовлено звернення крайніх правих, націоналістичних партій до лівої риторики в аспекті критики неоліберальної моделі ринкових відносин [20, с. 159–161].

Комплексний підхід до пояснення особливостей структури партійної конкуренції посткомуністичних держав Центральної й Східної Європи та визначення у цьому контексті специфіки поєднання лівими і правими партіями питань матеріального та постматеріального характеру запропонували американська вчена М. Тевітс і польська дослідниця Н. Леткі. Їхньою вихідною методологічною установкою є положення, відповідно до якого вибір тієї чи іншої політики усіма партіями згаданого регіону був детермінований такими чинниками: спадком попереднього режиму, а також подвійним характером транзиту – до демократії та ринкової економіки.

Йдеться про те, що, з одного боку, широкомасштабні економічні реформи, реалізація яких супроводжувалась масовим безробіттям, високими темпами інфляції, низьким рівнем економічного зростання та, як наслідок, зменшенням податкових надходжень до бюджету, поставили на порядок денний необхідність проведення заходів з жорсткої бюджетної економії, насамперед засобом зменшення державних витрат на соціальну політику. З іншого боку, трансформація планової економіки з широкою системою соціального забезпечення у ліберальну ринкову економіку призвела до формування великих груп громадян, які втратили роботу, стабільний прибуток і соціальну підтримку з боку держави. Тому суттєве зниження рівня свого життя та зростання соціально-економічної нерівності в суспільстві (нерівності доходів населення) вони чітко асоціюють зі здійсненням економічних реформ, спрямованих на швидкий перехід від тієї універсальної держави загального добробуту, що існувала за попереднього режиму, до вільного ринку. На цьому тлі згадані групи формують значний суспільний запит на ліву економічну політику, пов'язану насамперед із відновленням широкої системи соціального

забезпечення зокрема та «соціалістичної справедливості» в цілому, яка існувала за попереднього режиму.

За цих обставин усі політичні партії опинились перед необхідністю вибору між двома діаметрально протилежними типами політики (між правою та лівою), основні параметри яких задані такими стратегічними альтернативами: або націленість в об'єктивних економічних умовах на реалізацію заходів з бюджетної економії (та її здійснення в статусі правлячої політичної сили), або прагнення задоволення в ситуації серйозних економічних негараздів суспільного запити щодо збільшення державних витрат на соціальну допомогу [25, с. 555–556; 24, с. 248–249]. Особливу увагу, на нашу думку, треба звернути на те, що вибір тією чи іншою партією однієї з двох згаданих альтернатив не завжди збігається з зафіксованими у її програмі ідеологічними засадами.

Зокрема, частина лівих політичних партій надає перевагу правій економічній політиці, навіть попри те, що в умовах соціально-економічних труднощів і збільшення кількості «невдач» транзиту саме ліва політика є вигіднішою з електорального погляду. Однак це стосується лише тих лівих, які прагнуть ефективно вбудуватись у нову політичну й економічну реальність, що склалась у посткомуністичних державах, засобом категоричного розриву з комуністичним минулим. Йдеться про те, що після падіння авторитарних режимів у Центральній та Східній Європі ліві партії були непопулярні у суспільстві й не розглядались іншими партіями як можливі політичні партнери, оскільки сприймалися як наступники правлячих раніше комуністичних партій і носії дискредитованих авторитарних комуністичних ідей.

За таких обставин найуспішнішою стратегією адаптації до нової реальності для тих лівих партій, які задекларували свій остаточний розрив із комуністичною ідеологією та перехід на позиції соціал-демократії, стала відмова від ностальгії за соціалістичним минулим, а також від безапеляційних звернень до соціалістичної ідеології, оскільки це могло бути інтерпретовано як бажання цих партій повернутись до старого режиму. Тож, щоб позбутися статусу ізгоя у політичній системі, брати ефективну участь у виборчих кампаніях і здобувати владу, згадані партії мали не тільки зафіксувати свою прихильність демократії та вільному ринку, а й реалізовувати праву економічну політику, у тім числі в статусі правлячих політичних сил.

Причому такий вибір лівими партіями правої економічної політики не призводить до втрат ними своїх традиційних прихильників. Це, за твердженням М. Тевітс і Н. Леткі, зумовлено, зокрема, тим, що вони мають чіткий соціалістичний імідж: ліві виборці сприймають праволіберальні економічні реформи, які здійснюють ліві партії, як справді потрібні, виправдані та детально обдумані – для чого ще партіям із соціалістичною ідеологією проводити самовбивчу з електорального погляду політику? Крім того, радикальна декомунізація, яка відбувалась у деяких країнах згаданого регіону, міцно прив'язала виборців із комуністичним минулим до лівих, особливо до колишніх комуністичних партій [25, с. 555–557, с. 566–567].

Натомість праві політичні партії, не маючи настільки лояльного та стабільного електорату, як у лівих (серед головних причин, зокрема – більша фрагментація в країнах Центральної та Східної Європи правої частини партійно-ідеологічного спектра, ніж лівої, а також брак у правих настільки міцних і розбудованих партійних організацій, які є у лівих), змушені для запобігання втрати голосів тих виборців, які розчаровані реформами, звертатись та здійснювати ліву економічну політику: підтримувати під гаслами захисту народу від негативних наслідків економічних реформ необхідність втручання держави в економічну політику та збільшення державних витрат на соціальні програми [25, с. 555, с. 557–558, с. 567].

Однак ця політика правих чи правоцентристських партій може викликати недовіру виборців, а отже, не принести їм бажаного електорального результату. В такому разі згадані партії намагаються реалізувати іншу стратегію: переключити увагу виборців з економічних (матеріальних) питань на соціокультурні (постматеріальні), як-от націоналізм, традиційна моральність, антимультікультуралізм, декомунізація, права меншин (їхня інтерпретація як загрози правам більшості). Іншими словами, праві партії прагнуть применшити значення економічних проблем та перенести основне поле партійної конкуренції з лівими у постматеріальний вимір, у якому вони, посилено апелюючи до згаданих питань, розраховують збільшити свою електоральну підтримку. До того ж ця стратегія дає змогу зберегти власну ідеологічну ідентичність тим правим партіям, які в економічному вимірі звертаються до лівої політики. Проте, згідно з підходом М. Тевітс і Н. Леткі, згадана стратегія буде успішною лише тоді, коли в суспільстві існують соціальні поділи на етнічній та/або

релігійній основі, які можуть політизувати праві партії [24, с. 247–249, с. 256].

Усе це дало підстави дослідникам вивести й обґрунтувати такі кореляції: по-перше, зростання соціально-економічної нерівності з більшою ймовірністю призводить до зменшення значимості постматеріального виміру партійної конкуренції (знаходить своє відображення у зближенні позицій партій у цьому вимірі) в етнічно гомогенних, ніж у гетерогенних суспільствах; по-друге, зростання соціально-економічної нерівності з більшою ймовірністю призводить до зменшення значущості постматеріального виміру партійної конкуренції у світських, ніж у релігійних суспільствах; по-третє, наявність у суспільстві з великою соціально-економічною нерівністю і етнічного, і релігійного соціальних поділів створює особливо сприятливі можливості для партій щодо активізації постматеріального виміру партійної конкуренції; по-четверте, у суспільствах з великою соціально-економічною нерівністю, де існує значний запит на ліву економічну політику, ліві партії робитимуть наголос на економічному вимірі партійної конкуренції, а праві – на соціокультурному [24, с. 250, с. 253–256].

Висновки. Отже, опираючись на проаналізовані теоретичні підходи, ми можемо констатувати, що вихідними методологічними параметрами у дослідженні та визначенні специфіки «ліво-правого» партійно-ідеологічного розмежування у посткомуністичних державах Центральної та Східної Європи є такі положення:

– особливості позиціонування лівих партій у рамках двовимірної структури «ліво-правого» партійно-ідеологічного поділу, а отже, специфіка сполучення матеріальних і постматеріальних питань зумовлена обраними ними стратегіями адаптації до нових суспільно-політичних і соціально-економічних умов, які виникли унаслідок подвійного транзиту від комуністичного авторитарного режиму до демократії та вільного ринку. Зокрема, якщо політична сила обрала шлях ідеологічного й організаційного розвитку у форматі соціал-демократичної партії, лідери якої позиціонують себе як технократи та прагматики, для яких першочергове значення має ефективне розв'язання поточних політичних і соціально-економічних проблем, а не ідеологічні питання, то у матеріальному вимірі вона стоятиме на помірковано проринкових позиціях (з одного боку, критика неоліберальної моделі капіталізму, що дає змогу зберегти партії свій

соціалістичний імідж, а з іншого – прихильність до ринкових механізмів, які мають діяти у межах змішаної економіки), а у постматеріальному – відстоюватимуть необхідність лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя. У такий спосіб політична партія орієнтується як на збереження своїх традиційних виборців, значна частина яких є «невдахами» транзиту, так і на залучення нових груп виборців, зокрема й «переможців» транзиту.

Якщо партія позиціонує себе як політичну силу, що послідовно віддана соціалістичним (комуністичним) ідеалам, то у матеріальному вимірі вона стоятиме на чітких антиринкових позиціях, а у постматеріальному – звертатиметься до традиціоналістських, націоналістичних та авторитарних цінностей. Так партія, активно використовуючи ностальгію за «соціалістичним минулим», орієнтується на отримання максимальної підтримки з боку «невдах» транзиту, яким вона обіцяє захист від «хижацького» неолібералізму та відновлення «традиційного соціалістичного порядку» в суспільстві.

Окремо варто зауважити, що послідовну антиринкову, антикапіталістичну позицію відстоюють також й «нові ліві» партії. Однак, будучи відданими соціалістичним ідеалам, вони водночас категорично розривають із тією моделлю соціалізму, яку намагався у минулому реалізувати Радянський Союз, як з такою, що призвела до поневолення людини й утвердження авторитарно-бюрократичної системи. Тому, максимально дистанціюючись від «соціалістичного минулого» та відстоюючи у постматеріальному вимірі лібертаріанські принципи, вони орієнтуються передусім на залучення нових соціальних груп – постматеріалістів, а також певної частини «невдах» транзиту;

– особливості позиціонування правих партій у рамках двовимірної структури «ліво-правого» партійно-ідеологічного поділу, а отже, специфіка сполучення ними матеріальних і постматеріальних питань зумовлена ступенем ефективності тих політичних та соціально-економічних трансформацій, які відбуваються у посткомуністичних суспільствах. Йдеться про те, що саме праві, як основні спадкоємці антикомуністичної опозиції, що існувала за попереднього режиму, виступили на початку транзиту головними ініціаторами ліберально-демократичних перетворень у суспільно-політичній та економічній сферах. Однак подальший перебіг цих реформ визначив різні варіанти поєднання правими економічних і соціокультурних

питань. Тож праві (ліберали) у матеріальному вимірі є послідовними прихильниками вільного ринку, у постматеріальному – лібертаріанських цінностей. Збільшення соціально-економічної нерівності в суспільстві зумовлює пом'якшення ними своєї ліберальної економічної політики, що виявляється в їхньому зміщенні вліво та переході на позиції лівого (соціального) лібералізму. Виступаючи за соціально-орієнтовану ринкову економіку та збільшення державних видатків на соціальні програми, вони прагнуть максимально мінімізувати негативні наслідки економічних реформ. У такий спосіб вони представляють інтереси передусім «переможців» транзиту й орієнтуються на залучення частини голосів «невдах» транзиту.

Праві (консерватори) у матеріальному вимірі є прихильниками вільного ринку, а у постматеріальному – традиціоналістських, націоналістичних і авторитарних цінностей. В умовах збільшення соціально-економічної нерівності в суспільстві вони фокусуються саме на соціокультурних питаннях, прагнучи так переключити увагу виборців з економічних проблем і зберегти свою праву ідентичність на тлі вимушеного звернення до лівої економічної політики. Особливо це характерно для крайніх правих партій, які у матеріальному вимірі протистоять неоліберальній моделі ринкових відносин і відстоюють необхідність розвитку національно-орієнтованої ринкової економіки (національного капіталізму), виступаючи з позицій протекціонізму та такої моделі економічної редистрибуції, за якої переваги матимуть представники корінної нації (економічний націоналізм). У цьому контексті вони апелюють до лівих ідей щодо необхідності втручання держави в економічну політику та збільшення державних витрат на соціальні програми. У постматеріальному вимірі вони виходять із заперечення лібертаріанських цінностей як таких, що порушують «традиційний порядок», виступаючи натомість з позицій націоналізму, антимультикультуралізму та традиційної (релігійної) моральності. Так згадані політичні сили прагнуть залучити голоси як націоналістично налаштованих та/або релігійних «невдах» транзиту, так і тих «переможців» транзиту, які мають чіткі «нові праві» ідеологічні установки.

Джерела:

1. Валлерстайн И. После либерализма / пер. с англ. под ред. Б. Кагарлицкого. М.: Едиториал УРСС, 2003. 256 с.

2. Ницше Ф. Антихрист. Проклятие христианству. Сочинения: в 2 т. Т. 2 / Ф.Ницше / пер. с нем. М.: Мысль, 1990. С. 632–692.
3. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми. *Об общественном договоре. Трактаты* / Ж.-Ж. Руссо / пер. с франц. М.: Канон-Пресс, Кучково поле, 1998. С. 51–150.
4. Aron R. The Opium of the Intellectuals / translated by T. Kilmartin. New York: The Norton Library, 1962. 324 p.
5. Bobbio N. Left and Right: The Significance of a Political Distinction / translated and introduced by A. Cameron. Chicago: The University of Chicago Press, 1997. XXII, 124 p.
6. Choi C. J. Communitarian Capitalism and the Social Market Economy: An Application to China. *Developments Models, Globalization and Economies* / J. B. Kidd, F.-J. Richter (eds.). London: Palgrave Macmillan, 2006. P. 37–51.
7. De Vries C. E., Hakhverdian A., Lancee B. The Dynamics of Voters' Left/Right Identification: The Role of Economic and Cultural Attitudes. *Political Science Research and Methods*. 2013. Vol. 1, Issue 2. P. 223–238.
8. De Vries C. E., Marks G. The Struggle over Dimensionality: A Note on Theory and Empirics. *European Union Politics*. 2012. Vol. 13, Issue 2. P. 185–193.
9. Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *The Journal of Political Economy*. 1957. Vol. 65, Issue 2. P. 135–150.
10. Gauchet M. Right and Left. *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Vol.1: Conflicts and Divisions / P. Nora, L. D. Kritzman (eds.) / translated by A. Goldhammer. New York: Columbia University Press, 1996. P. 241–300.
11. Huber J., Inglehart R. Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies. *Party Politics*. 1995. Vol. 1, Issue 1. P. 73–111.
12. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977. 482 p.
13. Inglehart R., Klingemann H.-D. Party Identification, Ideological Preference and the Left-Right Dimension among Western Mass Publics. *Party Identification and Beyond: Representations of Voting and Party Competition* / I. Budge, I. Crewe, D. J. Farlie (eds.). Colchester: ECPR Press, 2010. P. 243–274.

14. Jahn D. Conceptualizing Left and Right in Comparative Politics: Towards a Deductive Approach. *Party Politics*. 2011. Vol. 17, Issue 6. P. 745–765.
15. Jahn D. What is Left and Right in Comparative Politics? A Response to Simon Franzmann. *Party Politics*. 2014. Vol. 20, Issue 2. P. 297–301.
16. Kitschelt H. The Formation of Party Systems in East Central Europe. *Politics and Society*. 1992. Vol. 20, Issue 1. P. 7–50.
17. Kitschelt H., Hellemans S. The Left-Right Semantics and the New Politics Cleavage. *Comparative Political Studies*. 1990. Vol. 23, Issue 2. P. 210–238.
18. Knutsen O. Value Orientations, Political Conflicts and Left-Right Identification: A Comparative Study. *European Journal of Political Research*. 1995. Vol. 28, Issue 1. P. 63–93.
19. Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics, Expanded Edition. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 1981. 608 p.
20. Marks G., Hooghe L., Nelson M., Edwards E. Party Competition and European Integration in the East and West: Different Structure, Same Causality. *Comparative Political Studies*. 2006. Vol. 39, Issue 2. P. 155–175.
21. McDonald M. D. Cross-temporal and Cross-national Comparisons of Party Left-Right Positions. *Electoral Studies*. 2007. Vol. 26, Issue 1. P. 62–75.
22. Rosas J. C., Ferreira A. R. Left and Right: Critical Junctures. *Left and Right: The Great Dichotomy Revisited* / J. C. Rosas, A. R. Ferreira (eds.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013. P. 2–20.
23. Spektorowski A. The New Right: Ethno-Regionalism, Ethno-Pluralism and the Emergence of a Neo-Fascist “Third Way”. *Journal of Political Ideologies*. 2003. Vol. 8, Issue 1. P. 111–130.
24. Tavits M., Letki N. From Values to Interests? The Evolution of Party Competition in New Democracies. *The Journal of Politics*. 2014. Vol. 76, Issue 1. P. 246–258.
25. Tavits M., Letki N. When Left is Right: Party Ideology and Policy in Post-Communist Europe. *American Political Science Review*. 2009. Vol. 103, Issue 4. P. 555–569.
26. Weber W. Behind Left and Right. The Meaning of Left-Right Orientation in Europe URL: <http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/107624/tww.pdf?sequence=1>. 153 p. (дата звернення: 14.06.2023).

РОЗДІЛ 10

ПРАВОРАДИКАЛЬНІ ПАРТІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ГЕНЕЗА, ІДЕОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ, ЕЛЕКТОРАЛЬНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Юрій ОСТАПЕЦЬ, Віктор ПЕТРИНКО

Вступ. Друге десятиліття ХХІ століття характеризується зростанням впливу праворадикальних партій і рухів у країнах Європейського Союзу – Німеччині, Франції, Швеції, Австрії, Данії, Італії, Нідерландах, Норвегії, а також в країнах Вишеградської групи. Упродовж останніх двадцяти років вказані партії з невеликих маргінальних об'єднань перетворилися у важливу складову партійно-політичних систем європейських країн. Вони представлені в Європарламенті (фракції «Ідентичність і демократія», «Європейські консерватори та реформісти»), беруть участь у виборах до національних парламентів та місцевих органів влади. Станом на 1 січня 2023 року в двадцяти європейських державах праворадикальні партії мають свої фракції в національних парламентах та приймають участь у діяльності уряду, що дозволяє стверджувати про важливі інституційні зміни в європейському партійному ландшафті.

У політичній науці існує доволі різноманітний категоріальний ряд для позначення правого радикалізму у політико-партійному середовищі: «крайні праві», «ультраправі», «праві екстремісти», «праві радикали», «праві популісти», і т. д. Цікавим залишається той факт, що при вживанні вказаних дефініцій мова йде про один і той самий феномен. Саме в цьому і полягає складність його визначення. У нашому дослідженні для позначення вказаного феномена ми будемо використовувати такі поняття: «нові праві», праворадикальні партії / праворадикальні популістські партії.

Складним і неоднозначним у визначенні є також термін «популізм». У нашому розділі він буде використовуватися у значенні політичної технології, яка застосовується усіма політичними партіями (лівими, центристами, правими), і в основу якої покладений «образ людини з вулиці», котра протиставляється політичному істеблішменту. Тобто «популізм – це не що інше як політична стратегія, яка направлена на досягнення електоральних успіхів, і яка

базується на поєднанні націоналізму, антиєлітизму, антиплюралізму (народ як єдине ціле) та ототожненні себе з народною волею» [11]. При цьому слід зазначити, що популізм є транснаціональним феноменом.

Інституційні характеристики та особливості функціонування праворадикальних партій у країнах Європейського Союзу. У своїй роботі «Радикальні праві популістські партії в Європі» К. Мудде виділяє три ознаки таких партій: «нативізм, авторитаризм і популізм. Під нативізмом він розуміє установку, згідно з якою в країні має проживати винятково її «корінне» населення, оскільки «некорінні» елементи (індивіди і ідеї) несуть в собі фундаментальну загрозу для гомогенної нації-держави» [10]. Тобто, нативізм являє собою поєднання націоналізму і ксенофобії.

«Авторитаризм, – у трактуванні К. Мудде, – це віра в необхідність суворо впорядкованого суспільства, яке жорстко карає порушників встановленого порядку, а під популізмом він розуміє «апеляцію до «справжнього народу», який розглядається ним як якась гомогенна група і протиставляється корумпованій еліті» [10]. Таким чином, усі праворадикальні партії констатують, що вони представляють «голос народу» та звинувачують правлячі партії у змові проти народу.

Констатуємо, що націонал-популізм (правий популізм) має два виміри: вертикальний і горизонтальний. У вертикальному вимірі популісти протиставляють народ еліті, національні держави – брюсельській бюрократії, а в горизонтальному – корінне населення іммігрантам.

Український дослідник Г. Шипунов до індикаторів «нових правих» відносить такі: 1) націоналізм та антиіммігрантську політику (відстоювання принципу привілеїв на підставі етнічного походження у питаннях надання громадянства та політичних прав; вимоги встановлення жорсткішого імміграційного контролю та репатріації безробітних іммігрантів); 2) авторитаризм як інституційне втілення та реалізація ідеї сильної влади та держави (вимоги гарантування високого ступеня внутрішньої безпеки держави); 3) національний капіталізм і «велферний шовінізм» / «соціальний шовінізм» (протидія пануванню іноземного фінансового капіталу; протекціонізм, підтримка національного виробника, дрібного та середнього бізнесу шляхом надання податкових привілеїв; гарантування високого рівня

життя, доступ до соціальних благ і послуг, працевлаштування лише для громадян, які належать до корінної нації); 4) ізоляціонізм, антиглобалізм та євроскептицизм (негативне ставлення до мультикультуралізму; вимоги посилення та збереження національної ідентичності та культури за допомогою ізоляціонізму і зміцнення національної гомогенності); 5) критика традиційних правих партій за ідеологічне відступництво, перехід на позиції лібералізму, компроміси з ідейними опонентами, унаслідок чого вони стали співучасниками творення нової соціокультурної реальності з її відходом від традицій та моралі; 6) критика істеблішменту за «антинародну політику» та «корумпованість» [21, с. 177–179].

Отже, характеризуючи праворадикальні партії Європейського Союзу до вказаного кластеру ми будемо відносити ті з них, ключовими компонентами ідеології яких, є: етнокультурний націоналізм, антиіммігрантські установки, антиглобалізм та поміркований євроскептицизм. Критикуючи глобалізацію праві радикали виступають проти неї дещо з інших позицій, ніж ліві антиглобалісти. Якщо останні критикують глобалізацію за неоліберальний характер і світове панування капіталізму, то праві акцентують увагу на тому, що глобалізація розмиває національну і культурну ідентичність, стимулює міграційні потоки, руйнує традиційні цінності і спосіб життя.

Такий перелік ідеологічних маркерів праворадикальних партій нами зроблено на основі праць Р. Водака [1], М. Гримської [3; 4], М. Мікінберга [9], П. Осколкова [11], А. Романюка [16], А. Шеховцова [20], Г. Шипунова [21] та інших дослідників.

Отже, головне завдання таких партій – збереження національно-культурної ідентичності європейських країн, християнських цінностей перед викликами глобального світу. Звідси назва фракції цих партій у Європарламенті (2019 р.) – «Ідентичність і демократія».

А також в нашій науковій розвідці буде враховано наступні особливості функціонування праворадикальних партій в країнах Європейського Союзу. По-перше, «в сучасному європейському політичному дискурсі відбувається боротьба між неолібералізмом, який підтримує глобалізаційний порядок із економічною домінантою, мультикультуралізмом, наднаціональним управлінням, з одного боку, і національним консерватизмом, який відстоює пріоритети безпеки суверенної держави, культурної ідентичності і національної економіки, з іншого» [19, с. 183–184]. У цьому контексті політичні

програми праворадикальних партій і рухів досить часто можна характеризувати як реновацію цінностей консерватизму в умовах пост-індустріальних суспільств. Наприклад, партії «Ліга», «Брати Італії» (Італія), «Національне об'єднання» (Франція), «Шведські демократи» (Швеція). Йдеться про те, що мейнстримні консервативні партії на ідеологічній шкалі «ліві – праві» під впливом низки чинників змістилися дещо вліво, відповідно їх місце і було зайняте модернізованими праворадикальними (або «новими правими») партіями.

По-друге, радикальні праві популістські партії у культурному вимірі виступають за підтримку старих (традиційних) цінностей, тому їх позиція по цьому колу проблем може розглядатися як константа. В той же час економічна проблематика для них є дещо другорядною.

По-третє, між правими політичними партіями міжвоєнного періоду і сучасними праворадикальними партіями, як правило, мало спільного, тому пошук генетичних зв'язків між ними є марним. Сучасні праворадикальні партії – це феномен нинішніх постіндустріальних суспільств. Саме тому, щоб стати повноцінними учасниками партійно-політичної боротьби, більшість праворадикальних партій публічно дистанціюється від ідеології неонацизму і неонацизму та виключає зі своїх рядів тих членів, які є прихильниками вказаних ідей.

По-четверте, до 1980-х років правий радикалізм у європейському політичному процесі був стигматизований як маргінальне явище, яке не користувалося успіхом у виборців. «Поступове зростання електоральної підтримки від 1 % у другій половині 1980-х років до 15,4 % у 2018 році (дані індексу Timbro Authoritarian Populism Index) називають демаргіналізацією правого радикалізму в європейському політичному процесі» [19, с. 185].

По-п'яте, високий рейтинг і вагомий вплив праворадикальних партій і рухів мають в тих країнах Європейського Союзу, де в ході модернізації суспільства вони змогли оновити власну ідеологію (відмежування від фашизму та нацизму) і політичну стратегію (відмова від радикальних дій й перехід до парламентської діяльності) у відповідності до викликів сьогодення та національних традицій держав, створивши свій власний профіль і досягнувши значної підтримки громадян.

По-шосте, електоральну базу праворадикальних політичних партій утворюють: а) робітники некваліфікованої та низькокваліфі-

кованої праці (К. Мудде називає їх «невдахами модернізації»), які через розвиток новітніх технологій втрачають робочі місця та перспективу знайти інше місце праці; б) вразливі верстви населення, які залежать від державної допомоги (соціальних виплат), і яких приваблює «соціальний шовінізм» праворадикалів; в) представники малого бізнесу (фермери, власники невеликих крамниць, кафе і ресторанів, агенцій надання послуг, майстерень тощо), які потерпають від транснаціональних кампаній і сподіваються на державний протекціонізм, сприятливу податкову політику, популяризацію національного продукту, про що чітко вказано у програмних положеннях «нових правих»; г) молодь.

Таким чином, на відміну від мейнстримних партій, чиї програми орієнтовані в основному на бенефіціаріїв глобалізації, праворадикали роблять ставку на тих, хто програв від неї.

По-сьоме, критеріями класифікації праворадикальних партій можуть бути такі: ідеологія (радикальні або помірковані праві), походження (історичні / традиційні або «нові праві», які виникли в 90-х рр. XX ст.), тривалість існування, організаційна структура (кадрові, масові, мережеві тощо), парламентське представництво (парламентські, позапарламентські), участь в урядових коаліціях (урядові, опозиційні).

У розвитку праворадикальних партій ЄС А. Хрисогелос виокремлює такі періоди [24, с. 76–79]:

Перший період (1980–1990 рр.). У цей час відбувається становлення того націоналістичного дискурсу, яким праворадикальні політичні партії користуються нині. В ідеології цих партій домінували такі теми: імміграція, критика корупційної еліти, моральна криза західного суспільства тощо. У цей час праві партії перебудували свій імідж, відмовившись від своїх ідеологічних попередників.

Другий період (1990–2000 рр.). Для нього характерні такі особливості: а) «нові праві» зміцнюють свій потенціал; б) до ідеологічних маркерів додається євроскептицизм, збереження суверенітету і власної культури; в) розширюється соціальна база праворадикальних партій за рахунок підтримки частини електорату лівих партій, оскільки праворадикали першочерговим вважали соціальне забезпечення корінного населення.

Третій період (2000–2010 рр.). У цей період праворадикали остаточно відходять від неолібералізму в економіці, вважаючи що вона

робить незахищеним населення і будують свій політичний дискурс критикуючи глобалізацію.

Четвертий період (з 2010 р.). Починаючи з 2010 року чітко простежується протистояння праворадикальних партій і поміркованих політичних сил (як правило мейнстримні партії), які упродовж десятиліть були основою політичних систем країн Західної Європи. Цей період у розвитку праворадикальних партій характеризується такими ознаками: а) «нові партії правого спрямування стають повноправними партнерами мейнстримних партій у формуванні урядових коаліцій; б) традиційні партії «запозичують» у нових популістських правих партій програмні положення і виборчі гасла; в) суттєво пом'якшуються «санітарні кордони» для праворадикальних партій, вони долають «поріг руконепотискання»; г) збільшується електоральна підтримка вказаних партій на національних парламентських виборах та виборах до Європарламенту, і як наслідок вони стають впливовими гравцями національних європейських політій».

«Сутність «санітарного кордону» (франц. «cordon sanitaire»), зазначає А. Романюк, полягає у недопущенні політичних суперників переважно радикального (лівого/правого) спрямування до урядової (парламентської і/чи електоральної) арени. Сьогодні термін «санітарний кордон» здебільшого вживають у партійно-електоральній транскрипції. Але слід зазначити, що в плюралістичній, консенсусній і вестмінстерській традиціях демократії термін «санітарний кордон» застосовують також у метафоричному наповненні для визначення різних технік запобігання «небезпечним» чи «небажаним» ідеологіям» [15, с. 130]. На практиці це проявляється в забороні створювати уряди між традиційними та радикальними партіями, а також в обмеженні всякої співпраці з ними. Стратегія правого стримування проявляється у забороні таких партій, або встановленні високих електоральних бар'єрів.

Але незважаючи на стратегію «санітарних кордонів» праворадикальні партії на початку ХХІ століття досягли значних електоральних успіхів у країнах Європейського Союзу. Так станом на 1 січня 2023 року, як нами вже зазначалося, праворадикальні партії представлені в парламентах 20 країн Євросоюзу, причому в Італії вони здобули перемогу на виборах, а в Швеції входять до урядової коаліції. Значним є представництво цих партій і в Європейському парламенті.

Успіх праворадикальних партій у Європейському Союзі пов'язують з виникненням ще одного розмежування, яке можна позначити як «європейське» по лінії «глобалізація – антиглобалізація / націоналізація». У цьому контексті саме проблематика антиглобалізації, захисту національних інтересів і представлена в програмах праворадикальних партій.

Крім вказаного розмежування до причини популярності радикальних правих у ЄС відносять: 1) міграційні процеси / міграційна криза 2015 – 2016 років; 2) нові суспільні розшарування за результатами глобалізаційних процесів; 3) кризові процеси та протиріччя глобальної економіки; 4) невдоволення політичним статус-кво (криза легітимності політичних систем, недовіра до «мейнстримних» партій); 5) трансформацію системи цінностей у напрямку від домінування матеріальних до постматеріальних; 6) безпрецедентне розширення Євросоюзу, що зумовило формування нових викликів та нових форм інституційної нестабільності і популізму; 7) електоральні правила (пропорційна виборча система з низьким виборчим порогом сприяє проходженню до парламенту праворадикальних партій); 8) спекуляцію на питаннях ісламізації європейського суспільства та загрози європейським цінностям; 9) медіатизацію та віртуалізацію політики [7, с. 119]. Інформацію про найбільш впливові партії Європейського Союзу подано в додатку Б.

Електоральні результати праворадикальних партій на виборах до Європейського парламенту. Вибори до Європарламенту відбулися 23 – 26 травня 2019 року в усіх 28 країнах Євросоюзу в умовах помітного зростання явки (50, 6 % по усіх 28 країнах членах ЄС). Зростання явки виборців засвідчило, що все більше громадян Євросоюзу вважають, що питання економічного зростання, безпеки, міграції, навколишнього середовища повинні вирішуватися на європейському рівні.

«Відповідно до регламенту роботи Європарламенту для створення політичної групи (фракції) необхідно, щоб до її складу входило 35 депутатів, які представляють не менше, ніж 7 країн-членів ЄС. Депутати від британської партії «Брекзит» (29) та італійського «Руху 5 зірок» (14) не змогли відновити фракцію «Європа за свободу і пряму демократію» (була у Європарламенті попереднього скликання) саме з вищевказаних причин. Відтак депутати від цих партій залишились незалежними» [2; 22].

У новому складі Європарламенту сформовано сім фракцій, з них чотири проєвропейські: 1) Європейська народна партія (ЄНП), 2) Прогресивний альянс соціалістів і демократів (ПАСД), 3) «Оновлення Європи» (ОЄ), 4) «Зелені – Європейський вільний альянс» (З-ЄВА) (всього 518 депутатів) і три євроскептичні, з них «м'які» євроскептики: «Європейські консерватори і реформісти» (ЄКР) та конфедеративна група об'єднаних «Європейських лівих – Північних зелених лівих» (ОЄЛ-ПЗЛ) (41 депутат) і «жорсткі» євроскептики: «Ідентичність і демократія» (ІД) (74 депутати) [2, с. 27]. Результати виборів до Європейського парламенту подані у таблиці 1 додатку А.

Як видно з *додатку А* праворадикальні партії за результатами виборів здобули 219 депутатських мандатів (ЄКР, ІД, незалежні від британської партії «Брекзит» (29) та італійського «Руху 5 зірок» (14), що становить 23,7 % депутатських місць Європарламенту. А це засвідчує про значний вплив вказаних партій на електоральні уподобання громадян Європейського Союзу.

Електоральні результати праворадикальних партій на останніх виборах до національних парламентів у країнах Європейського Союзу. Аналіз виборів зробимо в рамках двох умовних кластерів: країни Західної Європи та країни Центральної Європи. Результати виборів до національних парламентів у країнах Західної Європи подано у *таблиці 2 додатку А*.

Зазначимо, що до кластеру країн Західної Європи для аналізу включено 16 країн (див. Додаток А, таблиця 2). У цих країнах праворадикальні партії здобули депутатські мандати у 13 країнах, в Ірландії, Мальті, Люксембурзі вони не мають своїх представників, оскільки такі партії не користуються популярністю у виборців. В Італії праворадикали виграли вибори, утворивши урядову коаліцію («Брати Італії», «Ліга», «Вперед, Італіє!»), а в Швеції праворадикальна партія «Шведські демократи» увійшла до урядової коаліції.

«За результатами парламентських виборів в Італії 25 вересня 2022 року, зазначено у статті Ю. Остапця, перемогу здобула коаліція правих партій. Популістська партія «Брати Італії» на чолі з Дж. Мелоні, яка на виборах 2018 року набрала 4,26 % голосів, отримала у 2022 році більше чверті голосів (25,99 %) виборців. Партія виникла з «Італійського соціального руху», який після Другої світової війни створили прихильники Б. Муссоліні, а її прапор символізує вогонь на могили «дуче». Сама ж Дж. Мелоні стверджує, що «Брати Італії» – це

мейнстримна консервативна партія, просуваючи гасло «Бог, батьківщина і сім'я». Нині Дж. Мелоні стала обличчям європейських правих консерваторів. Вона очолює «Європейських консерваторів і реформістів» – групу євроскептиків у Європейському парламенті, до якої також належать польська партія «Право і справедливість», партія «Шведські демократи» та іспанська партія «Вокс» («Голос») [14].

Зростання популярності праворадикальної партії «Шведські демократи», яка була утворена у 1998 році внаслідок злиття низки маргінальних ультраправих нацистських та екстремістських груп, можна продемонструвати наступним чином: «на парламентських виборах у 2006 році вона отримала 2,9 % голосів виборців, у 2010 році – 5,7 %, у 2018 році – 17,5 %. До 2010 року всі шведські партії підтримували політику «санітарного кордону» щодо «Шведських демократів». І лише після їхньої перемоги на парламентських виборах 2010 року вона вийшла із зони «руконепотискання». Санітарний кордон між поміркованими правими силами та праворадикальними популістами було порушено 20 січня 2020 року, коли лідер Поміркованої партії У. Крістерссон заявив, що готовий співпрацювати зі «Шведськими демократами» завдяки позитивним змінам у їхньому середовищі. А вже у листопаді 2021 року праві партії представили спільний бюджет зі «Шведськими демократами», який ухвалив Ріксдаг, оскільки соціал-демократичний уряд меншості не зміг ухвалити власний законопроект» [14]. Прийнявши участь в урядовій коаліції за результатами парламентських виборів 2022 року, «Шведські демократи» відповідно до коаліційної угоди отримали лише неміністерські посади. Такою була принципова вимога партії «Ліберали», які вважають «Шведських демократів» своїми політичними ворогами, а останні «Лібералів» непотрібною партією.

Значимих результатів досягли праворадикальні партії у Франції («Національне об'єднання» – 18,6 %), Австрії (Австрійська партія свободи – 16, 2 %), Фінляндії («Істинні фіни» – 17,0 %), Німеччині («Альтернатива для Німеччини» – 10,3 %), Нідерландах (Партія свободи – 10,8 %), Іспанії («Вокс» – 15,1 %) [23].

Партія «Національне об'єднання» на парламентських виборах 2022 року у Франції здобула 89 депутатських місць (18,6 %). «Це найкращий результат партії на парламентських виборах, і він у нинішніх умовах буде мати значимий вплив як на політичне життя

Франції, так і на конфігурацію її партійної системи. У порівнянні з парламентськими виборами 2017 року кількість мандатів «Національного об'єднання» збільшилась в 11 разів (89 проти 8). Тим більше, слід врахувати перехід праворадикалів на правоцентристські консервативні позиції (так званий процес реновації праворадикалів, який характерний і для інших країн Євросоюзу) [14].

В Іспанії за результатами парламентських виборів 2019 року п'яте місце посіла ультраправа партія «Вокс» з 10,26 % голосів виборців (24 депутатські мандати). Вперше в історії сучасної демократичної Іспанії праворадикали змогли домогтися таких результатів. І якщо в попередні роки під час тріумфального зростання правого популізму в інших країнах ЄС багато аналітиків вважали, що франкістський режим убезпечив Іспанію від зростання праворадикальних настроїв в суспільстві, успіх партії «Вокс» показав, що загальноєвропейські тенденції партієтворення торкнулися й Іспанії.

В інших країнах вказаного кластеру результати праворадикальних партій коливаються від 2,6 % до 8,1 %. Наприклад, в Португалії за результатами позачергових виборів 2022 року третє місце дісталось ультраправій партії «Chega!» («Досить»). «Вона показала різкий приріст популярності у порівнянні з виборами 2019 року, коли вона здобула лише один депутатський мандат. У новому португальському парламенті вона буде мати 12 депутатських мандатів (7,15 %). Низький рівень підтримки праворадикальних партій в Португалії обумовлений фашистською диктатурою, яка тривала понад сорок років. Після того, як лідер партії «Chega!» А. Вентура отримав 11,9 % голосів виборців на президентських виборах 2021 року хвиля правого популізму досягла і Португалії» [14].

Окремо зазначимо про багатолітній успіх праворадикальної Партії свободи у Нідерландах, яка за результатами парламентських виборів 2022 року посіла третє місце із 17 депутатами. Ця партія вважається партією однієї особи – її очільника Г. Вілдерса. Ще одна правопопулістська партія Нідерландів «Форум за демократію» здобула 8 місць. Головний програмний месидж цієї партії – це боротьба проти світової змови, в основі якої штучна пандемія ковіду, що загрожує знищенню особистої свободи й демократії. Разом дві популістські праворадикальні партії в Нідерландах здобули 15,8 % голосів виборців.

До кластеру країн Центральної Європи для аналізу включено 11 країн. Результати виборів подано у *таблиці 1*.

Таблиця 1

Електоральні результати праворадикальних партій країн Центральної Європи на останніх парламентських виборах

Країна	Дата парламентських виборів	Назва партії (рік створення)	Електоральний результат, % (к-ть місць)	Участь в урядовій коаліції (-/+)
Естонія	2023	Консервативна народна партія Естонії (2012)	16,0 (17) (-2)*	-
Латвія	2022	За стабільність! (2021)	6,8 (11) (нова)	-
Польща**	2019	Конфедерація Свободи та Незалежності (2019)	6,8 (11) +11	-
Румунія	2020	Альянс за єдність румун (2019)	8,7 (33) (нова)	-
Словаччина	2020	Котлебівці – Народна партія Наша Словаччина (2010)	7,9 (17) (+3)	-
Угорщина	2022	Наша Батьківщина (2018)	6,1 (6) (нова)	-
Чехія	2021	Свобода і пряма демократія (2015)	9,5 (20) (-2)	-

* В дужках позначено різницю в кількості депутатських мандатів у порівнянні з попередніми виборами

****** Для Польщі в таблиці подається відсоток голосів виборців, поданих за пропорційною складовою виборчої системи, а загальна кількість мандатів – з урахуванням результатів в одномандатних округах мажоритарної складової виборчої системи

Джерело: побудовано авторами на основі [4;12;13; 14; 23]

За результатами останніх національних парламентських виборів праворадикальні партії Центральної Європи здобули депутатські мандати у семи країнах. В Болгарії, Литві, Словенії, Хорватії праворадикальні партії за результатами виборів не мають своїх представників у парламентах. При чому, якщо для Болгарії відсутність таких партій у парламенті є характерною ознакою з 2021 року, то у Литві, Словенії та Хорватії такі партії в силу низки причин не користуються підтримкою громадян. Незважаючи на тимчасові електоральні труднощі у Болгарії продовжують функціонувати такі праворадикальні партії: «Внутрішня македонська революційна організація» (1989), «Національний фронт порятунку Болгарії» (2011), популістська партія «Воля» (утворена бізнесменом В. Марешкі, який себе позиціонує як «болгарський Трамп»); націоналістична, русофільська партія «Атака» (2005 р.).

Зазначимо, що на відміну від країн Західної Європи у Центральній Європі жодна праворадикальна партія не увійшла до урядової коаліції та й електоральні результати таких партій суттєво нижчі, ніж у країнах Західної Європи (див. *табл. 2 додатку А*).

Серед семи праворадикальних партій, які подолали виборчий бар'єр, три є новими, тобто зареєстровані у міжвиборчий період і приймають участь у виборах вперше: «За стабільність» (Латвія), «Альянс за єдність румун» (Румунія), «Наша Батьківщина» (Угорщина). Показовими є результати нової партії «Альянсу за єдність румун», ідеологічною основою якої є етнічний націоналізм та антиглобалізм. Партія виступає за вихід Румунії з Європейського Союзу та НАТО, реалізацію ідеї «Великої Румунії». Вона описує власну «доктрину» як «чотири стовпи: віра, воля, сім'я та Батьківщина». Її успіх на виборах – це результат невдоволення громадян внутрішнім станом справ у Румунії та їх розчарування у старих «мейнстримних» партіях (ліберального та консервативного спрямування), які не вирішують нагальних проблем (економічна стабільність, добробут тощо) [12].

В останніх парламентських виборах праворадикальна партія «За кращу Угорщину («Йоббік») приймала участь у виборчому блоці «В єдності за Угорщину». Це, на нашу думку, головна причина успіху праворадикальної партії «Наша Батьківщина», оскільки на парламентських виборах 2018 року «Йоббік» здобула 19,3 % голосів виборців і 25 депутатських мандатів [23].

У Польщі правопопулістські та праворадикальні політичні сили посіли четверте і п'яте місця. «Польська коаліція», яка об'єднує Народну партію, популістську партію «Кукіз'15» – четверте місце, набравши 8,5 % голосів та 30 місць. І, відповідно, «Конфедерація Свободи і Незалежності» – п'яте, вперше отримавши депутатські місця (6,8 % голосів та 11 місць). Заснована як союз декількох популістських, націоналістичних правих партій, 25 липня 2019 року «Конфедерація Свободи і Незалежності» зареєстрована як партія [18]. «Конфедерація» утворена внаслідок об'єднання політичних партій «KORWiN», «Національний рух Польщі», «Конфедерація польської корони», та громадської організації «Союз християнських родин».

Висновки. Починаючи з 90-х років XX століття в країнах Європейського Союзу спостерігається ріст популярності праворадикальних політичних партій, а в другому десятилітті XXI століття у двадцяти європейських державах праворадикальні партії представлені в національних парламентах, беруть участь у діяльності уряду. Найбільш потужний вплив цих партій спостерігається в Німеччині, Франції, Швеції, Австрії, Данії, Італії, Нідерландах.

Високий рейтинг і вагомий вплив праворадикальних партій і рухів у країнах Європейського Союзу пов'язаний з тим, що більшість із них в ході модернізації суспільства змогли оновити власну ідеологію і політичну стратегію у відповідності до викликів сьогодення та національних традицій держав, створивши свій власний профіль і досягнувши значної підтримки громадян.

Свідченням популярності ідей цих партій є електоральні результати. Так за результатами виборів до Європарламенту у 2019 році праворадикальні партії здобули 219 депутатських мандатів (ЄКР, ІД, ОЄЛ-ПЗЛ, незалежні від британської партії «Брекзит» (29) та італійського «Руху 5 зірок» (14), що становить 29,1 % депутатських місць. Вагомими є їхні результати на виборах до національних парламентів упродовж 2019–2022 рр.: Австрійська партія свободи (16,2 %), «Істинні фіни» (17,5 %), «Брати Італії» (25,9 %), Партія свободи

(10,8 % / Нідерланди), «Національне об'єднання» (18,6 % / Франція), «Шведські демократи» (20,5 %). Відчутно нижчими є показники праворадикальних партій в країнах Центральної Європи, що пов'язано з історичними особливостями становлення національних держав, і безперечно, що тривале перебування у «соціалістичному таборі».

До основних причин популярності радикальних правих у Євросоюзі відносимо такі: міграційні процеси / міграційна кризу 2015 – 2016 роках; нові суспільні розшарування за результатами глобалізаційних процесів; кризові процеси та протиріччя глобальної економіки; трансформацію системи цінностей у напрямку від домінування матеріальних до постматеріальних; безпрецедентне розширення Євросоюзу, що зумовило формування нових викликів та нових форм інституційної нестабільності і популізму, інші.

Джерела:

1. Водак Р. Политика страха. Что значит дискурс правых популистов? Харьков: Гуманитарный Центр, 2018. 404 с.
2. Выборы в Европарламент – 2019. Национальные ответы на вызовы европейской интеграции. М.: ИМЭМО, Ин-т Европы, 2019. 178 с.
3. Гримська М. Крайні праві політичні партії в країнах Європи: ідеологічний та електоральний виміри: дис. ... д. політ. наук: 23.00.02. Київ., 2016. 416 с.
4. Гримська М. Нативізм як складова ідеології крайніх правих політичних партій. *Грані*. 2019. № 1. С. 12–17.
5. Іванов О., Панасюк М. Альтернатива для Німеччини: еволюція нової політичної партії ФРН (2013–2022). *EUROPEAN HISTORICAL STUDIES*. 2022. № 21. С. 41–68.
6. Иликова Л. «Движение пяти звёзд»: из блога в правительство. *Современная Европа*. 2019. № 4. С. 129–139.
7. Копинець Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку країн Європейського Союзу на еволюцію і функціонування партійної системи України: дис..... к. політ. наук 23.00.02 / Ужгородський національний університет. 2021. 269 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/dis_kopynets.pdf (дата звернення 17.06.2022).
8. Копинець Ю. Ю. Парламентські вибори у країнах Європейського Союзу у 2018 році: характеристика електоральних результатів та

- конфігурацій партійного ландшафту. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 3. С. 44–51.
9. Минкенберг М. Новый правый радикализм в сопоставлении: партии, движения и среды. *Актуальные проблемы Европы*. 2004. № 2. С. 16–32.
 10. Мудде К. Популистские праворадикальные партии в современной Европе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/populistskie-pravoradikalnye-partii-v-sovremennoy-evrope/viewer> (дата звернення 03.03.2023).
 11. Осколков П. Правый популизм в Европейском Союзе. М.: Ин-т. Европы РАН, 2019. 164 с.
 12. Остапець Ю., Копинець Ю., Остапець І. Протистояння «мейнстрімних партій» та партій «нової політики» у країнах Європейського Союзу за результатами парламентських виборів 2020 року. *Політикус*. 2022. Випуск 3. С. 90–100.
 13. Остапець Ю., Копинець Ю. Парламентські вибори 2021 року в країнах Європейського Союзу: характеристика загальних тенденцій та національних особливостей електорального вибору. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 82–90.
 14. Остапець Ю., Остапець І. Парламентські вибори 2022 року у країнах Європейського Союзу: причини успіху праворадикальних партій, протистояння «мейнстрімних» партій та партій «нової політики». *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри (Івано-Франківськ, 27-28 жовтня 2022 р.) у двох частинах. Частина II*. Івано-Франківськ, 2022. С. 269–311.
 15. Романюк, А., Литвин В. Техніка «санітарного кордону» до радикальних партій у країнах ЦСЄ. URL: file:///D:/Downloads/Spur_2014_4_18.pdf (дата звернення 03.02.2023).
 16. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
 17. Сич О. Праві партії країн Скандинавії. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2019. Випуск 23. С. 203–213.
 18. Хенкин С. «Вокс»: испанский вариант праворадикальной партии в современной Европе. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. № 11. С. 69–78.

19. Шапаров А., Синькова Е. Демаргинализация правого радикализма в европейском политическом процессе. *Современная Европа*. 2020. № 5. С. 182–192.
20. Шеховцов А. Новые праворадикальные партии в европейских демократиях: причины электоральной поддержки. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2011. 250 с.
21. Шипунов Г. Принципи концептуалізації ідейно-інституційної еволюції лівих політичних партій: дис. ... докт. політ. наук 23.00.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 532 с.
22. 2019 European election results. URL: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en> (дата звернення 02.03.2023).
23. The European Elections Monitor (Парламентські вибори в Швеції 11 вересня 2022 р.). URL: <https://www.robert-schuman.eu/en/the-european-elections-monitor/2021/> (дата звернення 25.01.2023).
24. Chrysogelos A.-S. The evolution of the populist potential in European politics: from new right radicalism to anti-system populism. *European View*. 2013. Vol. 12. Iss. 1. P. 76–79.

Додаток А

Таблиця 1

Результати виборів до Європейського парламенту у 2019 році

Країна	К-ть деп.	ЄНП	ПАСД	ОЄ	З-ЄВА	ІД	ЄКР	ОЄЛ-ПЗЛ	Н*
Австрія	18	7	5	1	2	3	–	–	–
Бельгія	21	4	3	4	3	3	3	1	–
Болгарія	17	7	5	3	–	–	2	–	–
Велико-британія	73	–	10	17	11	–	4	1	30
Угорщина	21	13	5	2	–	–	–	–	1
Німеччина	96	29	16	7	25	11	1	6	1
Нідерланди	26	6	6	6	3	–	4	1	–
Греція	21	8	2	–	–	–	1	6	4
Данія	13	1	3	5	2	–	1	1	–
Ірландія	11	4	–	1	2	–	–	4	–
Іспанія	54	12	20	8	2	–	3	6	3

Італія	73	7	19	—	—	28	5	—	14
Кіпр	6	2	2	—	—	—	—	2	—
Латвія	8	2	2	—	1	—	2	—	1
Литва	11	4	2	2	2	—	1	—	—
Люксем-бург	6	2	1	2	1	—	—	—	—
Мальта	6	2	4	—	—	—	—	—	—
Польща	1	17	8	—	—	—	26	—	—
Португалія	21	7	9	—	1	—	—	4	—
Румунія	32	14	10	8	—	—	—	—	—
Словаччи-на	13	4	3	2	—	—	2	—	2
Словенія	8	4	2	2	—	—	—	—	—
Фінляндія	13	3	2	3	2	2	—	1	—
Франція	74	8	5	21	12	22	—	6	—
Хорватія	11	4	3	1	—	—	1	—	2
Чехія	21	5	—	6	3	2	4	1	—
Швеція	20	6	—	3	2	—	3	1	—
Естонія	6	—	2	3	—	1	—	—	—
Всього	751**	182	154	108	74	73	62	41	57

*Незалежні

**Відповідно до Ніцького договору чисельність депутатів Європарламенту становила 736, а починаючи з 2014 р. (відповідно до Ліссабонського договору) кількість депутатів збільшилась до 751. Джерело: [2]

Таблиця 2

Електоральні результати праворадикальних партій країн Західної Європи на останніх парламентських виборах

Країна	Дата парламентських виборів	Назва партії (рік створення)	Електоральний результат, % (к-ть місць)	Участь в урядовій коаліції (-/+)
Австрія	2019	Австрійська партія свободи (1956)	16,2 % (31) (-20)*	-
Бельгія	2019	Фламандський інтерес (1979)	11,9 (18) (+15)	-
Данія	2022	Данська народна партія (1995)	2,6 (5) (-11)	-

⌘ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в ЦСЄ...⌘

	2022	Данські демократи (2022)	8,1 (14) (нова)	-
Фінляндія	2023	Істинні фіни (1995)	20,1 (46) (+7)	-
Німеччина*	2021	Альтернатива для Німеччини (2013)	10,3 (83) (-11)	-
Греція	2019	Грецьке рішення (2016)	3,7 (10) (нова)	-
	2019	Золотий світанок (1993)	2,9 (0) (-18)	-
Італія*	2022	Брати Італії (2012)	25,9 (119) (+87)	+
		Ліга (1991)	8,7 (66) (-59)	+
		Рух п'яти зірок (2009)	15,4 (52) (-175)	-
Кіпр	2021	Національний народний фронт (2008)	3,0 (2) (0)	-
Нідерланди	2021	Партія свободи (2006)	10,8 (17) (-3)	-
		Форум за демократію (2016)	5,0 (8) (+6)	-
Португалія	2022	Chega! (Досить) (2019)	7,1 (12) (+11)	-
Іспанія	2019	Вокс (Голос) (2013)	15,1 (52) (+28)	-
Франція*	2022	Національне об'єднання (1972)	18,6 (89) (+81)	-
Швеція	2022	Шведські демократи (1988)	20,5 (73) (+11)	+

** В дужках позначено різницю в кількості депутатських мандатів у порівнянні з попередніми виборами*

*** Для Німеччини, Італії, Франції в таблиці подається відсоток голосів виборців, поданих за пропорційною складовою виборчої системи, а загальна кількість мандатів – з урахуванням результатів в одно-мандатних округах мажоритарної складової виборчої системи
Джерело: побудовано авторами на основі [4; 10; 11; 18]*

Додаток Б

Інформація про найбільш впливові праворадикальні партії Європейського Союзу

Австрійська партія свободи (АПС). Правопопулістська, націонал-консервативна партія Австрії з відверто проросійською орієнтацією, заснована 7 квітня 1956 р. Нині є третьою за величиною політичною силою після Австрійської народної партії та Соціал-демократичної партії Австрії. Лідером партії з 2021 р. є Герберт Кікль. Партія була неодноразовою учасницею урядових коаліцій разом з Австрійською народною партією. АПС є партією-засновником загальноєвропейської праворадикальної партії «Ідентичність і демократія». В Європарламенті представники партії входять до групи «Ідентичність і демократія»

Ідеологічні маркери партії: правий популізм, австрійський націоналізм, ісламофобія, боротьба з імміграцією та захист культурної ідентичності, антглобалізм, антиелітизм, євроскептицизм. Усі програми партії починалися словами «Австрія понад усе». В шестидесятилітній історії партії були злети і падіння, внутрішньопартійні розколи, але партія залишалася однією з найбільш рейтингових в Австрії. І перш за все тому, що партія відстоює інтереси Австрії та австрійців.

Електоральні результати партії на парламентських виборах: 2006 р. – 11 % (21 депутатське місце); 2008 р. – 17,5 % (34); 2013 р. – 20,5 % (40); 2017 р. – 26 % (51); 2019 р. – 16,2 % (31).

«Альтернатива для Німеччини» (АдН). Праворадикальна, націоналістична партія Німеччини заснована 6 лютого 2013 р. Набула значної популярності як найбільш жорсткий та послідовний критик політики уряду А. Меркель щодо прийому в країні нелегальних мігрантів з країн Близького Сходу зі статусом «сирійських біженців» та надання фінансової допомоги іншим країнам членам ЄС під час боргової кризи 2010 року. Оскільки відповідно до Маастрихтського договору жодна з країн ЄС не несе відповідальності за борги інших країн.

Із 2013 до 2015 р. партію очолював Бернд Луке. В результаті внутрішньопартійної кризи Б. Луке залишив лави партії у 2015 р., а партію очолила

представниця націонал-консервативного крила партії Фрауке Петрі. У 2017 р. лідерами партії обираються Александер Гауланд та Аліса Вайдель. З 2019 р. лідер партії Тіно Хруппала. Згідно зі статутом партія вважала себе альтернативною старим «мейнстримним партіям». У 2014 р. АдН прийняла свої «Політичні орієнтири», де позиціонувала себе як партія «м'якого євроскептицизму», не заперечуючи при цьому існування Європейського Союзу, але критикуючи його інституціональну будову та фінансово-економічну політику. Радикалізація риторики АдН відбувається після виходу з партії ліберального політика Б. Луке. З цього часу змінюється як керівний склад партії, так і основні програмні положення, в яких все більше акцентувалося на антиісламізмі та антиміграційній політиці. Саме в біженцях АдН вбачала велику небезпеку для культурної ідентичності та цілісності німецького суспільства, проявляючи ворожість до інших етнічних срільностей. Більш радикальною стала позиція партії щодо ЄС: якщо у 2014 р. партія не бажала виходу з ЄС, то вже у 2017 р. розглядала перспективи виходу Німеччини з єврозони. АдН є проросійською партією, яка частково фінансується Кремлем. Відтак однозначної і жорсткої позиції щодо російської агресії в Україні у партії немає. Партія виступає проти економічних санкцій проти Росії та вступу України до ЄС і НАТО.

Отже, до головних ідеологічних маркерів партії відносимо: 1) антиглобалізм, збереження національно-культурної ідентичності; 2) нативізм та ксенофобія; 3) помірний євроскептицизм та заперечення нинішньої моделі євроінтеграції; 4) популізм; 5) антиіммігрантська політика.

На перших федеральних виборах у 2013 р. партія отримала 4,7 % голосів виборців, у 2017 р. – 12, 6 %, а в 2021 р. – 10,3 %.

«Брати Італії». Італійська праворадикальна партія націоналістичного спрямування утворена 21 грудня 2012 р. зі штаб-квартирою в Римі. До грудня 2017 р. називалася «Брати Італії – Національний альянс». З 2014 р. лідером партії є Джорджа Мелоні, яка також очолює партію «Європейських консерваторів і реформістів». Партія «Брати Італії» походить від «Італійського соціального руху», який заснували після Другої світової політики-фашисти. Символом партії Дж. Мелоні виступає зелено-біло-червоний вогонь, який, за оригінальним задумом, виражає незламну вірність Б. Муссоліні.

За своїми програмними положеннями «Брати Італії» – це націонал-консервативна, націоналістична, традиціоналістська, нативістська партія. Партія виступає під гаслом: «Бог, Батьківщина та Сім'я» і проголошує основними цінностями «духовне бачення життя, традиційну сім'ю та цінності патріотизму». Партія також виступає проти мультикультурного суспільства і насамперед проти неконтрольованого прийому мігрантів та

біженців. Особливо категорично партія «Брати Італії» висловлюється про неприйнятність прийому інокультурних мігрантів, особливо ісламських фундаменталістів. А також виступає проти ЛГБТ та гендерної ідеології. Підтримує Україну у війні проти Росії. Негативно відноситься до В. Путіна.

Основні положення політичної програми партії зібрано в Маніфест політичного руху «Брати Італії». Згідно Маніфесту, «Брати Італії» позиціонують себе як рух, метою якого є «реалізація політичної програми», яка, ґрунтуючись на принципах народного суверенітету, свободи, демократії, справедливості, соціальної солідарності та фіскальної справедливості, бере участь у будівництві Європи народів.

«Вокс/Голос». Праворадикальна, націоналістична партія Іспанії заснована 17 грудня 2013 р. колишніми членами Народної партії. Лідер партії Сантьяго Абаскаль позиціонував партію як антифашистську, антинацистську та антикомуністичну. У Європарламенті партія приєдналася до фракції «Європейських консерваторів і реформаторів». Тривалий час в іспанському політикумі була відсутня праворадикальна політична сила, що пов'язувалося з франкістським минулим Іспанії. Головними причинами виникнення нової праворадикальної партії були такі: 1) нездатність правої Народної партії дати відповідну оцінку новим тенденціям розвитку іспанського суспільства; 2) сепаратистські рухи в іспанських регіонах та нездатність правлячих партій їм протидіяти; 3) міграційні процеси.

Головним фактором, який на відміну від інших європейських держав перетворили «Вокс» у вагому політичну силу, були не імміграційні процеси, а каталонський конфлікт. Стійкості та впливовості партії додав той факт, що вона була сформована не з нових недосвідчених громадян, а з професійних політиків, які тривалий час були членами правлячої Народної партії. Слід зазначити і про вміння використання керівництвом партії цифрових технологій в організаційній діяльності. Наприклад, в 2019 р. в Інстаграмі в неї була найбільша кількість підписчиків – 311 тис.

Головні програмні положення партії: 1) нативізм (поєднання націоналізму з ксенофобією); 2) єдність Іспанії та перетворення її в централізовану державу, обмеження прав уряду Каталонії та відміна привілеїв, які мають Країна Басків та Наварра; 3) захист національної ідентичності; 4) обмеження імміграції, особливо ісламської; депортація нелегальних мігрантів; закриття мечетей; підтримка міграції з Латинської Америки для збільшення чисельності іспанської нації; 5) економічний неолібералізм; 6) антиглобалізм, помірний євроскептицизм. На повторних парламентських виборах у листопаді 2020 р. здобула підтримку 15, 1 % громадян (52 депутатські мандати) і стала третьою за впливовістю партією Іспанії.

«Данська народна партія» (ДНП). Правопопулістська, націонал-консервативна партія Данії. Утворена на початку жовтня 1995 р. чотирма депутатами Фолькетингу, які вийшли з Партії прогресу, розділивши її таким чином на дві частини.

ДНП позиціонує себе як націоналістична, євроскептична та антиіммігрантська політична партія. Її поява та електоральні успіхи (результати парламентських виборів) кардинальним чином змінили політико-партійний ландшафт Данії: 2001 р. – 12 %; 2005 р. – 13,2%; 2007 р. – 13,9 %; 2011 р. – 12,2 %; 2015 р. – 21,1 %; 2019 р. – 8,7 %. З 2001 р. ДНП стала надійним партнером коаліційних ліберальних урядів меншості. Нині партія переживає глибоку внутрішню кризу. За результатами опитування громадян її рейтинг 1,7 %, тобто нижче прохідного бар'єру на виборах до парламенту (2 %). Зазначимо, що на правому фланзі датського партійного ландшафту у ДНП з'явилися нові конкуренти – партія «Нові праві» та партія «Данські демократи».

ДНП за короткий час зуміла розбудувати розгалужену централізовану структуру з професійним центральним апаратом. Її злет і електоральні успіхи пов'язують з першою очільницею – П. Керсгард. Нині партію очолює Мартен Мессершмідт. Після його обрання головою партії лави партії покинуло 11 депутатів. Можна стверджувати, що нинішня жорстка міграційна політика Данії є, без сумніву, заслугою впливу на уряд та інші партії саме Данської народної партії. Ідеологічно партія близька до аналогічних партій в Німеччині, Фінляндії, Швеції та інших європейських країнах.

«Істинні фіні» (ІФ). Праворадикальна, націоналістична партія Фінляндії, заснована Тімо Сойні у 1995 р. після того, як розпалався Фінська аграрна партія. Лідер партії з 14 серпня 2021 р. – Рііка Пурра. У Європарламенті входить до фракції «Європейських консерваторів». Політична програма партії включає такі основні положення: 1) прогресивне оподаткування і соціальна держава; 2) євроскептицизм, але після російської агресії в Україну підтримка вступу до НАТО; 3) одномовність країни (нині у Фінляндії дві офіційні мови – фінська і шведська); 4) обмеження імміграції, жорстка імміграційна політика, особливо для представників ісламу; 5) збереження національної ідентичності.

Таким чином, «ІФ» – це партія націоналістична і водночас соціальна. Вона не заперечує мультикультуралізм, але при умові збереження фінської ідентичності та культури. Партія виступає за побудову соціальної держави в центрі уваги якої якість життя людей. «Фіні перш за все!» – ось головний лозунг партії. Усе вищевказане дозволило партії отримати феєричний електоральний успіх та підтримку громадян (вказані результати вибоорів

до фінського парламенту – Едускунти): 1999 р. – 1,0 % (1 місце); 2007 р. – 4,1 % (5); 2011 р. – 19,1 % (39); 2019 р. – 17,5 % (39); 2023 р. – 20,1 % (46).

«Національний фронт (1972) / Національне об'єднання» (2018). Французька праворадикальна націоналістична партія заснована в 1972 р. Жан-Марі Ле Пенем. Спочатку партія «Національний фронт» виступала як «парасолькова» організація для прихильників крайніх правих ідей.

З 1972 р. до 2011 р. партію очолював Жан-Марі Ле Пен. З 2011 до 2022 р. – його донька Марін Ле Пен, а 2022 р. партія обрала нового керівника – депутата Європарламенту Жордана Барделла. Становлення «Національного фронту» та його поступове перетворення у впливову політичну силу здійснило свій вплив і на ідеологічні засади партії. Перша програма «Захищаючи французьке» була представлена у 1973 р. і була доволі поміркованою. Головною тезою було твердження про необхідність збереження національної ідентичності Франції, яка перебувала у глибокій політичній та моральній кризі. Партія відстоювала традиційні цінності, захист малого бізнесу тощо.

У кінці 1980-х рр. «Національний фронт» починає активно виступати проти імміграції, а після підписання у 1992 р. Маастрихтського договору (запровадження єдиної валюти в ЄС) і проти європейської інтеграції.

Проблематика імміграції залишається провідною темою риторики Національного фронту і до сьогодні. Зокрема, у програмі партії стверджується, що імміграцію не можна розглядати як гуманітарний проект, оскільки насправді вона є зброєю великого капіталу для обмеження соціальних прав працівників, зменшення їх заробітних плат тощо. Вона приводить до напруженості у суспільстві та підвищення криміногенності. Національний фронт Ле Пен серед інших ультраправих Євросоюзу є одним із основних союзників і прихильників політики В. Путіна. Самого В. Путіна Марін Ле Пен охарактеризувала як «захисника християнської спадщини європейської цивілізації».

Слід зазначити, що після поразки на президентських виборах (2017) лідерки «Національного фронту» М. Ле Пен весною 2018 р. партія зробила ребрендинг, змінивши історичну назву на нову – «Національне об'єднання», а Ж.-М. Ле Пен (засновник і колишній лідер партії) був позбавлений статусу почесного голови з метою відмежування партії від її крайніх правих витоків. Також з партійної програми був видалений пункт про відмову від євро, а тема виходу з Євросоюзу замінена дискурсом про «новий європейський проект» – «Європу національних держав». Таким чином відбувся перехід праворадикалів на правоцентристські консервативні позиції (такий крен до центру праворадикалів спостерігається і низці інших країн Європейського Союзу, наприклад у Швеції). Як результат на

парламентських виборах 2022 р. «Національне об'єднання здобуло 898 депутатських мандатів, що в 11 разів більше, ніж на виборах 2017 р.

«Партія свободи» (ПС). Правопопулістська, націоналістична партія Нідерландів партія. ПС була заснована у 2006 р. Гертом Вільдерсом після його виходу з ліберальної Народної партії за свободу і демократію. Це правопопулістська партія, яка виступає за вихід з Євросоюзу (євро-скептицизм), проти мігрантів та діючої політичної еліти, тобто їй притаманна антиіммігрантська та антиелітистська риторика. Інші програмні положення партії: відмова від євро та відновлення гультену; зміцнення інтернет-конфіденційності; скорочення податків; скорочення уряду, скасування Сенату та зменшення Палати представників до ста членів; зупинка імміграції з ісламських країн, закриття мечетей; обмеження на торгівлю коноплями в радіусі не менше 1 кілометра від шкіл; знання нідерландської мови, 10-річне проживання у Нідерландах та досвід роботи для отримання соціальної допомоги.

Її лідер Г. Вільдерс у 2014 р. подав до Генеральних штатів доповідь «Некзит» про плюси і мінуси виходу Нідерландів з Євросоюзу. ПС не має ні організаційної структури, ні інституту членства, а лише прихильників по всій країні. Партію уособлює одна людина – Г. Вільдерс, оскільки організаційної структури партія немає, а кандидати у партійному списку, депутати різних рівнів формально є безпартійними. Слід зазначити, що подібна права партія вже існувала в цій країні – це партія «Список Піма Фортейна», яка різко виступала проти імміграції мусульман (на виборах до парламенту у 2002 р. здобула 26 депутатських мандатів). Після вбивства П. Фортейна на місце його партії претендувала низка партійних структур, але тільки ПС зуміла зберегти свої позиції до нинішнього часу. Популярність праворадикальних партій в Нідерландах обумовлена тим, що за результатами опитування (Євробарометр, 2018 р.) двома головними проблемами Євросоюзу нідерландці вважають імміграцію (45 % опитаних) і стан бюджету країн-учасниць ЄС (34 %). А 59 % виступає проти розширення ЄС, оскільки вони остерігаються того, що нові члени ЄС не зможуть правильно вибудовувати свою економічну політику в рамках євросони.

Електоральні результати партії на парламентських виборах: 2006 р. – 5,8 % (9 депутатських місць), 2010 р. – 15,4 % (24); 2012 р. – 10,0 % (15), 2017 р. 13,1 % (20), 2022 р. – 10,8 (17).

«Рух п'яти зірок». Правопопулістська партія Італії створена 4 вересня 2009 р. Ідея створення руху належить підприємцю з інформаційних технологій (він же і політехнолог) Д. Казеладжо і актору-коміку Джузеппе («Бешпе») Грілло. Створення нового політичного руху планувалося задля залучення виборців, які займають аполітичну позицію, або розчарувалися в

«старих» політичних партіях. Із 2005 р. почав працювати блог Д. Грілло, і так почалася «розкрутка» нового руху. Ідеолог Руху Д. Казеладжо обрав «Беппе» як його «обличчя» не випадково, оскільки відповідно до італійських традицій коміку-шуту дозволялось говорити те, чого не могли сказати інші (перш за все про владний істеблішмент). Символ руху – 5 зірок: Вода, Енергія, Розвиток, Оточуюче середовище, Транспорт.

Пізніше Д. Казеладжо створює Інтернет-платформу «Руссо» (для зворотного зв'язку з громадянами). За допомогою неї до 2009 р. були сформовані структурні підрозділи партії в усіх регіонах Італії для активної політичної діяльності. На парламентських виборах 2013 р. Рух отримав відразу 25 % голосів виборців. У 2015 р. за результатами «онлайн-праймерізу» громадяни обирають нового лідера партії – студентського активіста Луїджі Ді Майо. Таким чином, уперше були масштабно застосовані ІТ-технології «прямої демократії» (використання інтернет-блогу Грілло), з допомогою яких шляхом онлайн-голосування відбулося висунення лідерів загальнонаціонального рівня. Лідер партії – Джузеппе Конте. Ідеологія партії є нечіткою і являє собою суміш популізму, енвайроменталізму, поміркованого євроскептицизму та націоналізму. Партія підтримує пряму демократію і загальний доступ до мережі Інтернет, як одне з фундаментальних прав людини.

На парламентських виборах 2018 р. «Рух п'яти зірок» здобув найбільшу підтримку виборців (225 депутатських мандатів), а вже на виборах 2022 р. отримав значно меншу підтримку – 52 депутатські мандати.

«Шведські демократи» (ШД). Націоналістичний рух у Швеції започаткований в 1968 р. «Шведською прогресивною партією». В 1979 р. була створена партія «Збережемо Швецію шведською», яка вперше акцентувала на проблемах імміграції, а в перспективі стала основою для створення партії «Шведські демократи»

Партія «Шведські демократи» утворена 6 лютого 1988 р. Її лідер – Йіммі Окссон. «Шведські демократи» – націоналістична, правопопулістська, євроскептична партія, яка генетично пов'язана зі шведським фашизмом та білим націоналізмом/расизмом. Під керівництвом Й. Окссона партія зазнала реформування, виключивши зі своїх лав твердих прихильників фашизму/неофашизму, засудивши нацизм та позбувшись кримінальних елементів. У партії також заборонили носити уніформу. Виключені з партії радикали утворили нову партію «Національні демократи».

Попри всі реформи, які спрямовані для створення благопристойного іміджу партії на адресу ШД лунають звинувачення в екстремізмі, ксенофобії, расизмі та нацизмі. Вказані звинувачення політтехнологи партії вдало використовують на свою користь, заявляючи про змову серед чинної

еліти, яка приховує правду від народу, про яку і говорять ШД. Свою ідеологію ШД називають соціальним консерватизмом з чітким націоналістичним фундаментом. Головними загрозами для Швеції партія оголосила імміграцію, шкідливу для національних інтересів політику наднаціональних органів ЄС, глобалізм у його економічному вимірі, втрату національної ідентичності.

Шведські демократи критично ставляться до мультикультуралізму та підтримують наявність спільної національної та культурної ідентичності, яка, на їхню думку, покращує соціальну згуртованість. Партія підтримує шведську соціальну державу, але виступає проти надання соціальної допомоги людям, які не є громадянами Швеції та постійними мешканцями Швеції. До 2010 р. усі шведські партії підтримували політику «санітарного кордону» щодо «Шведських демократів». І лише після їхньої перемоги на парламентських виборах 2010 р. вона вийшла із зони «руконепотискання». Санітарний кордон між поміркованими правими силами та праворадикальними популістами було порушено 20 січня 2020 р., коли лідер Поміркованої партії У. Крістерссон заявив, що готовий співпрацювати зі «Шведськими демократами» завдяки позитивним змінам у їхньому середовищі. А вже у листопаді 2021 р. праві партії представили спільний бюджет зі «Шведськими демократами», який ухвалив Ріксадг, оскільки соціал-демократичний уряд меншості не зміг ухвалити власний законопроект.

Позитивна трансформація партії відображається на її електоральних результатах (вибори до Ріксадгу): на парламентських виборах у 2006 р. вона отримала 2,9 % голосів виборців, у 2010 р. – 5,7 %, у 2018 р. – 17,5 %, у 2022 р. – 20,5 %.

РОЗДІЛ 11

ТРУДНОЩІ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ У СУЧАСНІЙ РЕСПУБЛІЦІ БОЛГАРІЯ

Віра БУРДЯК

Вступ. Республіка Болгарія (РБ) – одна з балканських країн, яка змогла у 1989 році протистояти диктатурі комуністичної партії, започаткувати демократичні зміни, трансформувати політичний режим, сформувати нову політичну систему з демократичними політичними інститутами, багатопартійністю та плюралізмом думок, вільним волевиявленням громадян, що згодом дозволило їй стати повноправним членом міжнародних організацій НАТО та ЄС.

Характеристика політичного процесу на тлі інтеграції в ЄС і НАТО. Упродовж трансформаційного періоду політична боротьба між партіями за владу неодноразово доходила до гострих сутичок, але завершувалася мирно, шляхом демократичних виборів і не виходила за межі цивілізованої поведінки. Політичний плюралізм виразився у 200 партіях, спілках, рухах та інших політичних об'єднаннях, які напередодні виборів часто утворювали 4 – 5 коаліцій із Болгарською соціалістичною партією (БСП), Союзом демократичних сил (СДС), Рухом за права і свободи (РПС), «Атакою», ГЕРБ (Громадяни за європейський розвиток Болгарії) й іншими потужними партіями. Так, наприклад, Коаліція за Болгарію, включала кілька політичних сил: Об'єднання демократичних сил, Болгарську землеробську народну спілку (БЗНС), Національний рух Симеон Другий (НРСД). Політична модель Республіки Болгарія до 2001 року була двополюсною, а з появою нових політичних сил, зазнала певних змін [8].

Колишній президент Республіки Болгарія П. Стоянов (22.01.1997 – 22.01.2001), який у роки управління країною був також лідером Союзу демократичних сил Болгарії, визначав прагнення болгар приєднатись до НАТО та Європейського Союзу як питання «цивілізаційного вибору» [104]. Це стало національною ідеєю – формування, втілення та перетворення якої в дійсно національний пріоритет означало, що в її основі є національний консенсус, що політичні партії, незалежно від того, яка з них перебуває при владі, повинні дотри-

муватись цієї ідеї. Втім, для того, щоб досягти такого консенсусу, необхідно було ще дещо, не менш важливе, – політична стабільність та функціонуюча політична система, оскільки консенсус і політична стабільність – взаємопов'язані елементи, а консенсус продукує політичну стабільність.

Аналіз політичного процесу Болгарії свідчить, що поряд з іншими зовнішніми геополітичними факторами, консенсус і політична стабільність стали двома головними чинниками, які допомогли країні приєднатись до НАТО й Євросоюзу. Особливо важливим для Республіки Болгарія було впровадження певних інституційних рішень, які сприяли встановленню ефективної та функціонуючої політичної системи. У даному випадку приклад Болгарії є повчальним. Попри різкий політичний антагонізм, що спостерігався серед провідних болгарських партій у перехідний період, попри жорстку економічну кризу, яка охопила країну в 1997 році, попри проблеми з організованою злочинністю та корупцією, в Республіці Болгарія не було інституційної кризи. Це полегшило досягнення політичної стабільності, без якої урядові рішення чи реформи не були б запроваджені.

Провідну роль у 2000-х роках при вступі Болгарії до НАТО й ЄС відіграли основні політичні партії країни, які шукали зовнішню підтримку в міжнародних організаціях, налагоджували контакти із транснаціональними європейськими партіями. Вони здійснили модернізацію й європеїзацію, що допомогло подолати конфронтаційну модель поведінки, характерну для початку трансформації. Результатом процесу стала консолідація демократії в країні, досягнення консенсусу серед політичних партій щодо основного політичного пріоритету для Болгарії – членства в НАТО і ЄС. Досягти консенсусу болгарам щодо членства в ЄС було простіше, ніж стосовно членства в НАТО. Вступу протистояла найперше екс-комуністична партія, яка трансформувалася у БСП.

Поступово модернізація БСП, чому значно сприяло партнерство із лівою Європейською партією та Партією європейських соціалістів (ПЕС), змінила ставлення щодо приєднання країни до НАТО. Хоча питання членства Болгарії в НАТО загалом не викликало в середині 1990-х років надмірної поляризації суспільства, але до нього додалися турботи, невпевненість, розгубленість болгар, спричиненні падінням комуністичного режиму і трансформацією країни. Разом із багатьма іншими викликами (включаючи економічну нестабільність,

зменшення іноземних інвестицій, зниження рівня життя більшості населення, зростання масового безробіття, засилля корупції), цей вузол протиріч поступово формував у суспільстві глухе невдоволення і протистояння, опозиційність щодо діяльності парламенту, уряду та посилював боротьбу політичних партій за владу.

Готуючись до вступу в члени НАТО та Євросоюзу, Болгарії, завдяки допомозі цих організацій, вдалося дещо зменшити вказані негативні тенденції. У травні 1994 року країна приєдналася до програми «Партнерство заради миру». І вже наприкінці 1996 року перед нею постало питання про членство в Альянсі. У той період вступ до НАТО підтримувало 20% населення. Втім, 17 лютого 1997 року депутати парламенту – Народних зборів Республіки Болгарія майже одногolosно схвалили рішення про вступ країни до Альянсу. Того ж року, на Мадридському саміті, Болгарія отримала статус країни-кандидата на членство в НАТО. Разом з Естонією, Литвою, Латвією, Румунією та Словенією, Болгарію 21 лютого 2002 року в Празі офіційно запросили до вступу в Альянс і 29 березня 2004 року разом з іншими державами ЦСЄ Болгарія стала членом НАТО. Вона увійшла до складу Альянсу в межах найбільшого за масштабом розширення Північноатлантичного договору [28]. Болгарія плекала надію, що так само разом з іншими країнами ЦСЄ її приймуть і в члени ЄС. Втім, РБ не змогла вчасно виконати всі поставлені передвступні завдання, тому керівництво ЄС відтермінувало вступ Болгарії, як і Румунії, до організації з 1 травня 2004 року аж на 1 січня 2007 року Болгарське суспільство дуже негативно сприйняло перенесення дати вступу до ЄС.

Але на початок 2007 року країна вирішила обидва завдання: увійшла до НАТО, а згодом і до ЄС. Після цих подій Болгарії потрібен був новий національний проєкт, який би визначив конкретні завдання зовнішньої та внутрішньої політики країни в межах ЄС. Проте, і досі жодна політична сила не зуміла запропонувати зрозумілий для населення довготривалий проєкт, чи хоча б загальне уявлення про місце Республіки Болгарія в Євросоюзі. Таким чином, перед болгарською елітою постала проблема самоідентифікації. Зробивши своєю головною метою наслідування успішніших держав європейської спільноти, болгарські політики виключили національну ідентичність зі списку цінностей. Понад те, ця ідентичність стала символом відсталості держави [94].

Упродовж десяти років членства в Євросоюзі ситуація в Болгарії загалом була врівноваженою та передбачуваною, хоча досягти злагоди між різними політичними силами вдавалося не завжди. Особливих претензій з боку ЄС до Болгарії не було, на відміну від Румунії, яку постійно критикували. Але ситуація в суспільстві почала змінюватися після президентських виборів 2016 року. На відміну від попередніх президентів Республіки Болгарія – Петера Стоянова [71] та Георгія Пирванова [19] (екс-лідер БСП), які чітко декларували та дотримувалися проєвропейської позиції, новий президент – екс-командуючий військово-повітряними силами Болгарії, генерал-майор Румен Радев (представник БСП) відразу ж заявив про свою прихильність до Російської Федерації. Він «звернув на себе увагу заявами про те, що антиросійські санкції Євросоюзу шкодять Болгарії і що російський прапор у Криму – це реальність» [78]. За словами журналістів видання *Der Spiegel* «на цій підставі правляча консервативна партія ГЕРБ прем'єр-міністра Бойко Борисова заявила, що ніби від Росії йде загроза для Болгарії й звинуватила Радева і соціалістів у бажанні вийти з ЄС та НАТО» [17]. Такі заяви політиків посилювали між ними боротьбу.

Успіх на президентських виборах 2016 року генерала Р. Радева, який протистояв проамериканській коаліції на чолі з прем'єром Б. Борисовим, можна співставити за перекопливістю з тріумфом Д. Трампа. Порівнюючи підсумки першого і другого туру президентських виборів у Болгарії, видно, що всього за один тиждень Р. Радев поліпшив свій результат більше ніж у двічі – з 25,44 % до 59,35 % голосів. Його суперниця Цецка Цачева (кандидатка від ГЕРБ) за той же тиждень додала лише 15 % голосів (36,17 % проти 21,96 %, отриманих в першому турі) [54]. Б. Борисов заявляв у ЗМІ та публічному просторі, що в разі перемоги Р. Радева та програшу Ц. Цачевої, уряд піде у відставку. Не очікуючи остаточних підсумків другого туру виборів, він дійсно подав у відставку, а це, в свою чергу, відкрило шлях до позачергових виборів до Народних зборів навесні 2017 року.

Особливості виборчих процесів. Аналіз політичного процесу свідчить, що традиційно президент у парламентській Болгарії відіграє помітну роль, досить популярний у суспільстві, хоча за Конституцією повинен виконувати лише представницькі функції. Поряд із президентом, схоже місце у суспільстві займає і прем'єр-міністр.

Понад 10 останніх років (з невеликими перервами) посаду прем'єр-міністра Болгарії обіймав лідер ГЕРБ Б. Борисов. Після квітневих парламентських виборів 2017 року, коли ГЕРБ отримала найбільшу кількість голосів, його 4 травня 2017 року обрали на цю посаду втретє поспіль [82]. Ще на початку кар'єри Б. Борисов здобув популярність саме завдяки активним заявам про боротьбу з корупцією. Реально ж його діяльність на посаді глави виконавчої влади не змінила стану справ в антикорупційній сфері. Втім, популізм, що лежить в основі політики Б. Борисова та його харизма, допомогли політику тричі ставати прем'єр-міністром, а його партії чотири рази поспіль перемагати на парламентських виборах [9, с. 139].

Цікаво, що в 2001 році Б. Борисов був головним секретарем Міністерства внутрішніх справ. Згодом став командиром взводу в протипожежній службі МВС, а далі шефом охорони двох відомих політичних діячів – Т. Живкова та экс-царя Симеона Другого Сакскобургготського. Ця посада допомогла йому за лічені місяці стати найпопулярнішим політиком РБ, а в 2009 році – прем'єр-міністром.

Т. Живков, як авторитарний лідер соціалістичної Болгарії до 1989 року обіймав усі найвищі посади в країні впродовж 35 років. 10 листопада 1989 року в країні відбувся революційний Пленум ЦК Болгарської комуністичної партії і Т. Живкова змістили з усіх посад. Країна розпочала демократичні зміни. Значний спад рівня життя населення й інші чималі негативні наслідки демократичної трансформації, що настали у 1990-х роках болгари добре пам'ятали і це викликало в них ностальгію за соціалістичним минулим, а постать Т. Живкова знову стала популярною. Водночас Б. Борисов часто повторював, що хотів би «зробити для країни хоча б соту частку того, що зробив для неї Живков» [63]. Посада охоронця вождя, яку займав Б. Борисов на початку політичної кар'єри, створила «йому серед населення репутацію чи не наступника колишнього правителя» [63].

Повернення до Болгарії колишнього царя Симеона Другого і триумф його партії (створена за три місяці до виборів партія «Національний рух Симеон Другий», набрала під час голосування за новий склад парламенту у 2001 році 42,74 % голосів) викликали справжній переворот у свідомості болгар та болгарській політичній системі. Частину популярності Симеона Другого отримав і його охоронець Б. Борисов, як «захисник царя». Так, колишній інженер-по-

жежник, кандидат фізкультурних наук, що має доволі високий зріст (1, 83 м), потужну статуру, сьомий дан з карате, охоронець двох улюблених у суспільстві лідерів, набув дуже привабливого для болгар образу «захисника-генерала», що вміє адекватно діяти в екстремальних ситуаціях.

Політична кар'єра Б. Борисова розвивалася стрімко й успішно, він досить швидко став провідним політичним актором [62], критикував чинних політиків, причому критика стосувалася не лише окремих депутатів, міністрів чи партій, а всієї політичної системи та політики країни, як такої. Його візитною карткою стала проста і дещо грубувата, наближена до повсякденної мови манера спілкування, що «зачаровувало» болгар, робило його «близьким», «своїм». Б. Борисов у прямому сенсі «не обирав висловів». За результатами соціопитувань його рейтинг досягав 80–85 %. У 2002 році Б. Борисова обрали «Людиною року» РБ. На шкільних зошитах друкували його фото, про нього складали пісні [59].

Без особливих труднощів він переміг (здобув 68,5 % голосів) на виборах мера Софії в 2005 році. «Звинувачуючи чинну владу в корупції, Борисов продовжив розвивати лінію протистояння з «системою, що прогнила» [9, с. 139]. У 2006 році він оголосив про створення власного руху, а не партії, щоб уникнути асоціації з системою, – «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» (згодом цей рух трансформували в партію) [23]. Популярність Борисова була настільки значна, що прогнози на президентські вибори 2006 року будувалися, зважаючи на те, чи буде він брати у них участь. Партія ГСРБ увійшла влітку 2009 року до Народних зборів, набравши 39,72 % голосів виборців. Б. Борисов сформував однопартійний уряд, маючи підтримку ще трьох парламентських партій, і проголосив першочерговим завданням ліквідацію корупції, розробку амбітних проєктів реформ, відновлення довіри ЄС до Болгарії (ЄС деблокував кошти). Але у першу каденцію він не досяг істотних успіхів у поліпшенні соціально-економічних умов життя болгар [83].

Так, у лютому 2013 року, коли уряд прийняв рішення різко підвищити (на 14 %) тарифи на електроенергію [26], в країні почалися масові протести, зіткнення з поліцією, хвиля демонстративних самоспалень. Лише за березень-квітень у Софії й інших великих містах відбулося шість самоспалень, п'ять з яких завершилися летально, та не менше десяти спроб публічного самоспалення, які вчасно зупинила

поліція. Хтось із доведених до відчаю економічною кризою людей залишав передсмертні записки, хтось – ні, але всі самогубства відбулися на центральних міських площах чи перед офісами міської влади. Дивне і жахливе у низці самоспалень полягало в тому, що ці публічні акції, були розраховані на привернення уваги Заходу до проблем Болгарії, але своєї мети не досягли [25].

20 лютого Б. Борисов подав у відставку. Технічним главою уряду країни став М. Райков. Проте, результати наступних виборів до парламенту, які відбулися 12 травня 2013 року, засвідчили, що більшість місць у парламенті знову здобула ГЕРБ (30,5 %). Кількість отриманих голосів не дала партії абсолютної більшості та можливості створити урядову коаліцію. Інші ж партії, що пройшли до парламенту, не бажали входити в коаліцію з ГЕРБ. Не змігши сформувати уряд, 23 травня Б. Борисов повернув мандат главі держави. Президент, діючи за Конституцією РБ, передав мандат лівоцентристській БСП, що посіла на виборах друге місце (26,6 %). Після консультацій, президент Росен Плевнелієв підписав указ, в якому запропонував парламенту обрати прем'єром номінованого БСП Пламена Орешарські [73]. 29 травня 2013 року депутати підтримали його кандидатуру.

Діяльність уряду П. Орешарські відбувалася у складних умовах. У країні відновилися демонстрації та протести з вимогами відставки уряду. 23 липня мітингуючі у Софії заблокували виходи з будівлі парламенту. Заручниками ситуації стали міністри, депутати і журналісти. Блокада тривала впродовж восьми годин. Лише згодом поліція зуміла розблокувати будинок [12]. 25 вересня та 2 жовтня 2013 року опозиція двічі намагалася відправити уряд у відставку, але він вистояв [14]. 23 липня 2014 року П. Орешарські подав у відставку, яку парламент підтримав. Діяльність уряду тривала 422 дні [75]. Призначений службовий уряд діяв до обрання нового кабінету, після наступних парламентських виборів (6 серпня – 7 листопада 2014 р.).

Із того часу, майже десять років, парламент діє у важкій, конфронтаційній атмосфері. Роботу саботують центри нестабільності, організовуючи відставки кабінету міністрів; негативно на його діяльність впливають позапарламентська опозиція, втручання мафії, олігархів, президента. Парламентський інститут є, мабуть, найбільш вразливим і непопулярним у Болгарії. Після виборів 2012 року в ньому склалася патова ситуація між правлячими й опозиційними

партіями [92]. Так, роботу парламенту (240 депутатів) паралізувала «проста математика», коли БСП і РПС разом здобули 120 мандатів, і опозиційні ГЕРБ та «Атака» теж – 120 мандатів. Вважали, що ситуація залежить від партії «Атака» на чолі з В. Сідеровим, але партія була слабкою для самостійного формування політичного дискурсу. Після виборів 2014 року представництво партії у парламенті стало ще меншим.

Особливої уваги заслуговує, крім інших парламентських політичних сил, партія РПС. Рух за права і свободи – ліберальна партія турецької меншини Болгарії. Ця меншина, за останнім переписом населення країни 2011 року, нараховує 8 % громадян. Конституція Болгарії забороняє утворення партій на етнічній основі і декларує думку її творців про національну єдність. Втім, на те що реальна Республіка Болгарія – батьківщина не лише болгарського, але й її мусульманського населення, тієї частини, що має турецьку національну свідомість, Конституція не вказує. Політика ж болгарської влади, починаючи з 1980-х років, була спрямована на певну інтеграцію турків у болгарський соціум: на «підвищення відсотка болгарського населення»; ухвалення указів про заохочення народжуваності серед корінних болгар; розробку комплексу заходів для «підтримання відсоткового складу болгарських турків на рівні не вище 8,5 % (в той час турків у Болгарії було більше 10 %), шляхом асиміляції чи їх переселення»; на «настійливі рекомендації» давати дітям турків, вірмен та циган болгарські імена; записувати дітей від змішаних шлюбів (з турками) за національністю болгарами. Проведена політика «етнізації» і «коренізації» призвела до протурецьких настроїв болгарських турків, які почали розглядати себе не як національну меншину, а як чужу етнічну групу. Зазначимо, що РПС на всіх виборах, маючи потужний електорат, проходить до парламенту і завжди підтримує ту партію, яка набрала найбільшу кількість голосів. Не часто партія-переможець виборів може набрати достатню кількість голосів виборців, необхідних для формування однопартійного уряду. Тож болгари вважають, що РПС тримає «золоту» карту в парламенті і від того з ким вона утворить коаліцію, залежить, яка партія буде формувати уряд [58; 6].

З осені 2012 року до весни 2013 р. поступово в «парламентську гру» включилася ГЕРБ і зайняла роль системної опозиції. Вибори Європарламенту 25 травня 2014 року лише підтвердили відсутність

консенсусу у Народних зборах і фрагментарність болгарського суспільства – найбільше голосів набрала ГЕРБ – 30,4 %, БСП отримала біля 19 %, РПС – 17%. На парламентських виборах у жовтні 2014 року ГЕРБ здобула 32%, БСП – 15%, РПС – 14% голосів виборців [55].

Законодавча основа виборчого процесу. Виборчий процес у Болгарії опирається на потужну законодавчу базу, створену Народними зборами, що забезпечує міцну основу для проведення демократичних виборів. У березні 2014 року парламент прийняв новий Виборчий кодекс (Кодекс) [45], який вніс у політичний процес певні модернізаційні зміни. Зокрема Кодекс увів можливість переважного голосування за єдиного кандидата. У випадку, якщо виборець не користується цією можливістю, то перевага автоматично віддається кандидату, який очолює виборчий список. Бар'єр для проходження до парламенту, як для партій, так і для коаліцій (згідно Кодексу) складає 4 % фактичних голосів на загальнонаціональному рівні, тоді як незалежні кандидати повинні подолати поріг виборчої квоти.

Іншими важливими законами в цьому контексті є: Закон про політичні партії, Закон про вибори та Кримінальний кодекс. Законодавство доповнюють постанови ЦВК. Втім, деякі нормативні акти вимагають додаткових роз'яснень, зокрема про реєстрацію громадян і спостерігачів; про рішення виборчих комісій, які прийняті без необхідної більшості в дві третини; про деякі обмеження щодо проведення кампанії; про деякі рекомендації ОБСЄ/БДПЛ та Комісії з питань демократії; про право (Венеційської комісії) Ради Європи, яке реалізуються в Республіці Болгарія доволі важко [76; 93].

Після перемоги на жовтневих парламентських виборах 2014 року, Б. Борисов сформував коаліційний уряд, залучивши крім народних обранців ГЕРБ, депутатів правоцентристського Реформаторського блоку та лівоцентристської партії «Альтернатива болгарського відродження» [4]. Уряд розпочав роботу 7 листопада 2014 року. А через два роки – 13 листопада 2016 року прем'єр заявив про відставку уряду через поразку кандидатки від ГЕРБ Ц. Цачевої (про що йшлося вище) на президентських виборах [3]. Президент Болгарії Р. Радев, який вступив на посаду 22 січня 2017 року, розпустив Народні збори і призначив нові вибори на березень 2017 року [29]. Уряд Б. Борисова виконував обов'язки до кінця січня. Далі президент призначив головою тимчасового (службового) кабінету екс-спікера парламенту О. Герджикова. Його уряд діяв впродовж двох місяців, з 24

січня до 4 травня 2017 року, поки після виборів не сформували новий уряд [34].

Зазвичай у час трансформаційних змін кожна болгарська партія, яка приходила до влади, втрачала популярність за роки правління і на наступних виборах зазнавала поразки. Лише партія ГЕРБ стала винятком. Крім того, виконуючи функції управління Болгарією, майже всі належні чотири роки своєї першої каденції, і, по суті, ставши ініціатором найбільшої кризи, що викликала масові мітинги протесту, партія ГЕРБ через три місяці після падіння її уряду знову виявилася найбільш успішною і популярною, про що свідчать результати наступних виборів. Цей, на перший погляд, парадокс, можна пояснити завдяки феномену популізму. Адже суть явища в тому, що популісти, звертаючись до суспільства, використовують емоційну, спрощену і маніпулятивну мову чи висувають опортуністичні програми, розраховані на «купівлю» підтримки.

Можна припустити, що болгарі оцінили відставку Б. Борисова з посади прем'єра в момент кризи не як втечу, а як прояв послідовності. «Борисов обіцяв виборцям, що буде прем'єром до тих пір, поки народ бажає бачити його на цій посаді – він дотримався слова і пішов, коли народ висловив своє невдоволення» [50]. Популістська програма ГЕРБ і такі ж заяви Б. Борисова, його образ в цілому, відіграли тут основну роль. І навіть припущення, що, швидше за все, політика прем'єра, яка викликала кризу, після його повернення на посаду повториться, не стало вирішальним для виборців. Уміння лідера «тримати слово» виявилось для болгар кращим, ніж його здатність відповідально справлятися з труднощами і вирішувати проблеми країни. Згодом Б. Борисов не раз використовував цей хід.

Так, він з початку виборчої кампанії всіляко сприяв перемозі і підтримував кандидатуку від ГЕРБ Ц. Цачеву, зокрема використовуючи й адміністративний ресурс, ультимативно заявляв про те, що у разі, якщо суспільство не підтримає на президентських виборах Ц. Цачеву і переможе Р. Радєв, якого прем'єр сприймав як конкурента в боротьбі за популярність, а, отже, і за владу [106], то він піде у відставку з посади прем'єра. Тиск, який він чинив на громадськість, користуючись своєю популярністю і висуваючи погрози, був безпрецедентним [3]. Однак, Ц. Цачева програла [1]. Натівський генерал, як він про себе каже, «перший болгарин, який закінчив військово-повітряну академію в США», на посаді президента обіцяв

захищати євроатлантичне безпекове членство Болгарії і розширювати військово-технічну співпрацю з РФ, реалізуючи два популярних в Болгарії гасла, які одночасно суперечать одне одному [61]. Апелювання Р. Радева до необхідності відновлення відносин з Москвою відповідало почуттям любові великої частини болгар до Росії, що додавало йому голосів виборців. Крім того, екс-президент Болгарії Р. Плевнелієв не балотувався на другий термін, оскільки його відверта проамериканська позиція була заздалегідь програшною. І це теж допомогло Р. Радеву виграти вибори. Болгари обрали його президентом.

Тож Б. Борисов подав у відставку. Він зробив це вчасно і не помилився, оскільки з 2017 року в болгарському суспільстві постійно вибухали протести, мітинги, учасники яких звинувачували правлячу коаліцію в корупції та «діях мафіозного характеру» і вимагали відставки прем'єр-міністра Б. Борисова.

Дострокові вибори до Народних зборів Болгарії, які відбулися 26 березня 2017 року знову принесли перемогу партії ГЕРБ. Вона посіла перше місце, набравши 32,65 % голосів виборців, а Б. Борисов утретє став прем'єр-міністром [82]. Його кабінет працював з 4 травня 2017 року до 12 травня 2021 року.

Отже, Бойко Борисов очолював уряд Болгарії тричі: з червня 2009 до лютого 2013 року, з листопада 2014 до січня 2017 року і з травня 2017 до травня 2021 року. У березні 2022 року Б. Борисова затримали у справі про корупцію: його підозрювали в розтраті коштів Євросоюзу. Крім того, цього 64-річного політика підозрювали в отриманні хабарів від одного з лотерейних магнатів в обмін на повернення сплачених податків. Модель управління «Борисов», як її називає лідерка БСП К. Нінова, стала вже в Болгарії токсичною. Лідери парламентських партій заявляють, що навіть попри ідеологічні розбіжності, вони готові досягнути консенсусу, йти на компроміси з іншими, будь-якими партіями, але лишень без Борисова та ГЕРБ [72].

До нового уряду увійшли представники партії ГЕРБ та правої партії «Об'єднані патріоти» (ОП). ОП – це союз трьох партій: Національний фронт порятунку Болгарії (НФПБ), ВМРО – Болгарський національний рух і «Атака» [88]. Об'єднані патріоти відомі своїми расистськими та ксенофобськими гаслами, закликами заборонити етнічні партії, ввести обмеження для ромів, що живуть у Болгарії

[18]. Вони виступають за реформу Євросоюзу, лояльно ставляться до співпраці з РФ, в тому числі, і в енергетиці.

Відмінність парворадикальної «Атаки» від двох інших партій з ОП в тому, що вона – єдина політична сила євроскептиків у Республіці Болгарія. «Атака» ратує за вихід Болгарії з НАТО і ЄС, активно підтримує політику РФ у міжнародних відносинах і вимагає визнання православ'я офіційною релігією. Пік її популярності був у 2007 році на виборах до Європарламенту, коли партія набрала 14,2 % голосів. За рік до цього лідер «Атаки» В. Сідеров був реальним претендентом на посаду президента. У другому турі він програв Г. Пирванову. Далі «Атака» втрачала електорат. У 2009 році на виборах парламенту вона здобула 9,36 % голосів; у травні 2013 року – 7,30 %; у 2014 році – 4,52 % і не пройшла до парламенту. На виборах Європарламенту 2014 року «Атака» отримала – 2,96 % голосів, тож не ввійшла і в законодавчий орган ЄС [87]. Але у 2017 році «Атака» знову пройшла у Народні збори, вже в складі коаліції «Об'єднані патріоти».

Незважаючи на те, що більшість болгар знову проголосувала за ГЕРБ, вони не припинили критикувати уряд на мітингах і демонстраціях, що перманентно проходили в Болгарії, особливо з 2019 року. На таких велелюдних зібраннях найчастіше звучали два слова: «пандемія» та «протести». Можливо, що пандемія дещо стримувала протести, вони стали менш чисельними у кінці року, але саме в літні місяці, попри COVID, піднялася потужна хвиля громадянської протестної енергії [11].

Протестний рух був спрямований проти корупції та політики уряду прем'єра Б. Борисова. Він відмовився піти у відставку, наполягав, що «мафія хоче скинути його» і що «альтернативи» правлінню уряду не було надано [5]. Міністри уряду, депутати та партійці вважали, що невдоволених потрібно «поставити на місце» [49]. Протестуючі вимагали відставки уряду, правлячої коаліції на чолі з партією ГЕРБ, генпрокурора Івана Гешева і мера Софії Йорданки Фандікової (прихильників Б. Борисова), виступали проти олігархів А. Догана і Д. Пеевські, проти економічної кризи та зuboжіння населення. Протести розпочалися 9 липня 2020 року й тривали до квітневих виборів 2021 року. Вони були спрямовані проти зростання впливу мафії [84], корупції [31] та беззаконня [64], управлінської політики урядової команди країни [24], низького рівня свободи ЗМІ,

за яким РБ мала найгірший показник в ЄС [16]. Про підтримку протестуючих заявили президент Р. Радев і ліві партії Болгарії. Праворадикальна партія «Атака», яка раніше підтримувала владу, у серпні 2020 року теж перейшла на бік протестуючих. Так само вчинила і РПС, що, відчуваючи ослаблення позицій влади через протести, поступово відійшла від неї, хоч лідер РПС А. Доган сам став об'єктом критики з боку протестуючих.

Отже, причини громадського невдоволення, яке охопило всю країну, були різні, але конкретним поштовхом для виходу людей на вулиці стали три події. Перша – приїзд 7 липня на пляж Росенець лідера партії «Так, Болгарія», співголови Демократичної Болгарії і экс-міністра юстиції Х. Іванова та його однопартійців. Подію транслювали в прямому ефірі всі соціальні мережі [70]. Прибулі намагалися вийти на берег приморської садиби почесного голови партії РПС А. Догана. Ця територія – державна власність і повинна бути доступною для всіх. Але партійців зупинили приватні охоронці, про що повідомили співробітники Національної служби охорони (НСО). Після різкого громадського обурення двох охоронців НСО звільнила у дисциплінарному порядку. Акції протесту в Росенці продовжувалися і мітингуючі неодноразово вступали в сутички з охороною. Під час однієї з акцій до них підійшов А. Доган, який на крики мітингувальників допомогти з відставкою Б. Борисова та І. Гешева навіть пробурмотів: «Так, добре». Згодом огорожу зняли, а охоронців передислокували.

Друга причина – рейд поліції та прокуратури 9 липня 2020 року, коли озброєні правоохоронці увірвалися в офіс Президентства з обшуками. Болгари сприйняли цю акцію як напад на президента Р. Радева, що постійно критикував прем'єра. Тоді ж тисячі болгар зібралися біля офісу Президентства, протестуючи проти обшуків. До них вийшов президент Р. Радев і сказав свою знамениту фразу: «Всіх геть!», що стала одним із гасел громадянського протесту в Болгарії [27].

Третя причина – аудіозаписи та фото Б. Борисова. Скандальним серед них було те, що Борисов використовував свою посаду для втручання в угоди щодо болгарського бізнесу CEZ Group. Прокуратура ж не бачила в цьому проблеми.

Протести і мирні марші з вулиць і бульварів Софії перейшли у блокування ключових перехресть – на «Орловому мосту», між

офісом Президентства і Будинком партії, перед Ректоратом Софійського університету, перед посольством Румунії, де кілька разів виникала напруга, та в інші місця. Поліція і жандармерія намагалися зняти барикади, але протестувальники одразу ж їх відновлювали. Прем'єр Б. Борисов від початку засуджував протести, вважав, що це призведе до блокади держави й економіки; заявляв, що мітинги шкодять державі, що його відставка з посади може призвести до втрати єврокоштів, що «протест не породив своїх справжніх лідерів. Гасло «Всіх геть!» – деструктивне і глибоко неправильне» [11]. Члени партії ГЕРБ, міністри і депутати називали людей на вулицях «бунтарями», «бунтівниками», «стадом» тощо [49]. Натомість громадяни критикували можновладців, вимагаючи їх відставки [109].

Про протести в Болгарії писали всі світові ЗМІ. Так, провідні німецькі телеканали ZDF і ARD, Euronews, Al Jazeera (телемережа арабською мовою), щотижневик Der Spiegel тощо подавали розгорнуті матеріали та репортажі про ситуацію в Болгарії. В ЗМІ наголошували, що «протест в основному спрямований проти прем'єр-міністра Болгарії Б. Борисова, який, на думку протестуючих, уособлює симбіоз влади, олігархії та корупції», що «особливо молоді демонстранти хочуть бачити Болгарію як діючу правову державу, а не як найбільш відсталу країну в плані боротьби з корупцією» [108]. Навіть у «Новинах для дітей» німецький телеканал ZDF пояснював юним глядачам, чому люди в Болгарії тижнями протестують. «Корупція заборонена, але в Болгарії вона, мабуть, поширена. Саме через це школам і лікарням в країні не вистачає грошей. Демонстранти вважають корупцію однією з головних причин поганого життя, тож вимагають відставки уряду». Автори репортажу пояснювали і роль правосуддя: «завдання болгарського суду – боротися з корупцією, але це трапляється лише іноді. Демонстранти вважають, що суди допомагають корумпованим політикам, а не контролюють їх. Тому протестуючі вимагають реформи судової системи» [107].

За словами депутата Європейського парламенту і колишнього прем'єр-міністра Бельгії Гі Верхофстадта, в Європі «в 2019 р. розгорнеться боротьба за ліберальну демократію ... проти спроб деяких країн ... йти шляхом неліберальної автократії» [39]. З моменту того прогнозу пройшли роки, втім, аналіз розвитку внутрішньої болгарської ситуації вказує, що деякі політичні сили прагнуть до нелібе-

рального розвитку та навіть якщо це станеться, невідомо, хто з такої боротьби вийде переможцем.

Більш ефективні заходи впливу (крім чинних) на країни, які відступають від демократичного шляху, Євросоюз лише почав розробляти. Найперше це плани Єврокомісії створити механізм фінансового тиску на країни-члени ЄС, які порушують власними національними реформами європейські норми демократії. Але про нові заходи, як вважав голова Єврокомісії Жан Клод Юнкер, можна говорити згодом. Більшість болгар, які віддавали перевагу авторитарним політикам, харизматичним особистостям, заявляли про власну «позасистемність» і «аполітичність». Виборці у своїх перевагах і політики в діях орієнтувалися не на ідеологію чи цінності, а частіше – на законність чи випадок.

Прагнучи нівелювати політичну напругу, парламент терміново провів реорганізацію та прийняв Кодекс поведінки службовців і працівників державної адміністрації Республіки Болгарія [44]. За його виконання відповідали дисциплінарні комісії в межах кожної інституції державної служби. До компетенцій Комісії протидії корупції [36] включили етичні стандарти поведінки вищих посадових осіб (у т.ч. міністрів і мерів міст), систему перевірки доброчесності і правила їх застосування. Положення про етичну поведінку депутатів визначав новостворений Регламент організації та діяльності Народних зборів [74], за виконання якого відповідав комітет парламенту. Тож, РБ розробила правові основи боротьби з корупцією. Всі вони були представлені у законодавстві, але фактичні докази їх застосування чи ефективності відсутні.

Попри посилену роботу органів слідства, остаточних висновків у корупційних справах високих посадовців мало, а ті справи, що розглядалися не мали остаточних рішень. Так, у 2020 році Верховний касаційний суд РБ виніс загалом 33 рішення по корупційних справах. У 19 справах Апеляційний суд вищої інстанції підтвердив рішення, у восьми – скасував їх і повернув на новий розгляд, у чотирьох випадках – рішення змінив, і у двох з них відновив кримінальне провадження [21]. Це не принесло відчутних змін у корупційних справах вищих ешелонів влади, як і остаточних суворих висновків [32]. Тож, 17 грудня 2020 року OLAF (спецпідрозділ фінансової поліції ЄС, що займається боротьбою з шахрайством) рекомендував уряду Болгарії

повернути майже шість млн євро, які той нібито привласнив, зловживаючи службовим становищем [33].

Наведені і подібні факти про різні корупційні схеми, оборудки, розповіді про зловживання Міністерської Ради (Кабінету Міністрів) постійно озвучували ЗМІ та спікери на мітингах. Акції протесту призвели до відставки п'яти міністрів уряду (з 17) у липні і вересні 2020 року. Втім, ні відставки, ні прийняття Кодексу поведінки службовців ситуацію не покращили і мітинги тривали. Напругу ускладнювала ще й пандемія COVID-19 (за даними Мінфіну на 1.01.2021 р. серед 6 млн 882 тис. населення у РБ хворих було 7,5%). Уряд критикували за не ефективну протидію пандемії, за те, що перед виборами, він послабив карантин (з 1 березня), а це привело до рекордного зростання захворюваності [48].

За Конституцією Республіки Болгарія парламентські вибори призначає президент у межах двох місяців після закінчення конституційного терміну повноважень Народних зборів чинного скликання [47]. Термін дії 44-х Народних зборів закінчувався 26 березня 2021 року і його за Конституцією можна було продовжити у разі війни чи надзвичайної події, чи скоротити за рішенням самого парламенту, чи у разі неможливості утворення уряду. Але протестуючі вимагали термінового розпуску парламенту і проведення дострокових виборів. Спочатку президент заявив, що вибори проведуть 28 березня 2021 року, але Указу не видав. З ініціативою про скликання Великих Народних зборів [47] виступив прем'єр, але з цим не погодився парламент, оскільки для їх підготовки потрібно було понад два місяці з припинення діяльності чинного парламенту. Щоб вплинути на нестабільний політичний процес і заспокоїти суспільство, президент видав Указ про розпуск парламенту, а після дев'яти днів консультацій з лідерами партій, органів охорони здоров'я тощо, видав Декрет №9 від 14 січня 2021 року про призначення чергових виборів депутатів парламенту 45-го скликання на 4 квітня 2021 року [80]. Політична ситуація в Республіці Болгарія свідчила про громадське розчарування і недовіру до діючих політичних сил.

ЦВК реєструвала партії і коаліції на квітневі вибори до 17 лютого 2021 року. Документи для участі у виборах подали 31 партія і вісім коаліцій. Кожна сила – номінант на участь у виборах, мала представити пакет документів, депозит у розмірі 2500 лв (приблизно € 1200) та 2500 підписів виборців, які підтримали її реєстрацію. Шести

партіям відмовили у реєстрації; двом партіям повернули документи на реєстрацію; одна партія заявила самовідвід з реєстрації, хоч потім приєдналася до однієї з восьми коаліцій [85].

Ставлення болгар до участі окремих партій у виборах та формування їх рейтингів відображали ЗМІ в публікаціях про опитування громадської думки, які масово проводили перед виборами. Недоведена, але широко відома у суспільстві версія, щодо цієї виборчої компанії, полягала в тому, що соціологи, публікуючи результати опитувань, маніпулювали думкою громадян і «торгували впливом» в інтересах певних політичних сил [60]. Це повідомлення озвучило Радіо «Вільна Європа», працівники якого опитали соціологів про дії соціологічного агентства Varometer [43]. Агентство мало лише одного працівника – Н. Ніколова, який мав ще «50 % акцій іншої компанії», партнером якої був К. Контрепі – політик з ВМРО. Varometer гордо іменував себе «соціологічним агентством» і видавав «потрібну» партіям соціологію, маніпулюючи думкою громадян і «формуючи рейтинги» партіям до виборів, які йому платили [95]. Про дії недобросовісних соцагентств розповідав і редактор щотижневого подкасту «Голос капіталу» О. Лазаров (про тиск на соцагентства правлячих партій для підвищення власного рейтингу; інструменти, які схожі на ті, що використовує політична еліта для контролю за ЗМІ; фальшиві дані і маніпуляції; вагу контрольованого і купленого голосу; не передбачувані результати квітневих виборів 2021 р.) [42].

За словами прем'єра Б. Борисова, організація виборів «обійшлася державі в рекордну суму: на додаток до паперових бланків на дільниці закупили спеціальні машини для е-голосування, крім того, в умовах пандемії вжили додаткових заходів безпеки, а всіх задіяних у виборах вакцинували. Ці вибори коштували дорого, за моїми підрахунками, вони обійшлися в більш ніж 150 млн левів (майже € 75 млн)» [30]. Явка на виборах 4 квітня була низькою. За оцінками агенції Gallup вона становила 43,9% [57]. За результатами виборів коаліція ГЕРБ – СДС отримала 75 мандатів, «Є такий народ» (ІТН) – 51, БСП – 43, РПС – 29, ДБ – 27, «Вставай! Мафіє, забирайся!» – 14. Інші партії та коаліції не подолали 4% виборчого бар'єру [100]. Отже, за результатами виборів жодна партія чи коаліція самостійно не могла сформувати уряд, оскільки не здобула достатньої кількості депутатських мандатів.

Після виборів серед парламентських фракцій почалися перемовини. Президент почергово вручав мандат на формування уряду силам, які набрали найбільше голосів виборців. Першою таким мандат отримала коаліція ГЕРБ – СДС, потім – ІТН, згодом – БСП. Для створення коаліційної більшості у парламенті і формування уряду, кожній політичній силі необхідно було залучити депутатів з інших фракцій. Втім, всі три спроби були безуспішними, лідери не домовилися, не впоралася з цим завданням та повернули мандат главі держави. Коли ГЕРБ, що знову зайняла перше місце (26,18 %), не змогла отримати підтримку інших фракцій для формування кабінету, Б. Борисов заявив, що не висуватиме свою кандидатуру на посаду голови нового уряду. 16 квітня його кабінет подав у відставку. Б. Борисов виконував обов'язки прем'єра до 12 травня, тобто до призначення технічного кабінету.

Різні агенції політтехнологів пропонували сценарії утворення коаліції, але до їх порад парламентарі не дослухалися. Звичайно, навіть з глухого кута іноді є вихід – таким міг бути урядовий кабінет експертів. Якщо б ГЕРБ + РПС + ВМРО мали на одного чи двох депутатів більше ніж опозиція, вони навряд чи ризикнули б створити відкриту коаліцію зі значними партійними призначеннями (як от прем'єра Б. Борисова). На думку німецького дипломата, акредитованого в Болгарії, «кожен без упереджень очікував би, що Борисов та його оточення вже будуть знищені. Але Болгарія – це Болгарія» [89]. Така коаліція була б дуже крихкою у парламенті і майже нелегітимною в очах суспільства [46]. В сценарії опозиції (БСП + ІТМ + ДБ + «Вставай! Мафіє, забирайся!») партії прагнули узгодити позиції у спільному кабінеті, включити своїх провідних діячів, пояснити можливі компроміси. Варіант розглянули, але він був мало ймовірним і не спрацював [89]. Тож коаліціада не дала результатів.

Очевидно, що 45-і Народні збори увійдуть у новітню історію Болгарії як найкоротші за часом роботи та перші, які не створили конституційну більшість і не сформували уряд. Після відмови БСП від мандату на формування уряду, президент Р. Радев вимушено видав Указ про призначення дострокових виборів до парламенту на 11 липня 2021 року [77]. Іншим Указом він розпустив 45-і Народні збори і призначив тимчасовий уряд. Очолив уряд секретар президента з питань безпеки й оборони, Стефан Янев, близький соратник Р. Радева, який був віце-прем'єром і міністром оборони у тимча-

совому уряді, призначеному в 2017 році. Прем'єр і його міністри були авторитетними, безпартійними діячами, а уряд мав обмежений термін діяльності (до нових виборів) для виконання певних планів. Так, Болгарія у цій ситуації знайшла вихід у створенні технократичного, експертного кабінету та в призначенні нових виборів [51]. Проте, сенсацією це рішення не стало. Швидше навпаки. Про дострокові вибори почали говорити відразу після того, як стали відомі результати голосування 4 квітня. Ситуацію спричинило громадське невдоволення, корупційні скандали й, здебільшого, нездатність 45-х Народних зборів, обраних у квітні 2021 року, сформувати уряд. 45-і Народні збори Республіки Болгарія діяли до 12 травня 2021 року.

Великі числа у порядкувому номері Народних зборів декого дивують, зважаючи на буремні історичні події у Східній Європі та, зокрема на Балканах, перехід Болгарії із залежності від однієї держави до іншої. Втім, тут відлік номерів парламенту ведеться з 1879 року, коли після Установчих зборів скликали Перші звичайні Народні збори. Окрім «звичайних» зборів, у яких цей прикметник зазвичай випускається, в Болгарії існують «Великі Народні збори». Це формат Народних зборів, до яких обирають 400 депутатів. Їх скликають при потребі прийняти важливе державне рішення, зокрема: внесення змін до Конституції, території країни, вибір глави держави (ще за часів монархії). З усіх депутатів половину обирають за пропорційною системою, а половину – за мажоритарною. Після прийняття рішення Великі Народні збори розпускають. За всю історію Болгарії їх скликали лише сім разів. Попередній раз вони діяли у липні 1990 – жовтні 1991 років, коли приймали чинну Конституцію [8].

Призначені на 11 липня 2021 року позачергові вибори до парламенту мали обрати депутатів 46-го законодавчого органу. Політичні сили Болгарії знову розпочали агітаційну кампанію. Вона мала принципову відмінність від ситуації напередодні виборів 4 квітня. Тоді питання полягало у тому, чи матиме ГЕРБ разом з політичними силами, що його підтримували, більшість і шанс управляти країною далі. Тепер же такої ймовірності не було. Варіанти формування наступного уряду залежали від того, чи матимуть сили, спрямовані на зміни (ІТН, ДБ та «Вставай! Мафіє, забирайся!»), незалежну парламентську більшість. На квітневих виборах вони разом отримали 92 мандати і до нових виборів хотіли покращити результат та виграти 121 голос, що було цілком реально.

У липневих виборах брали участь 23 партії та коаліції. Але до парламенту знову пройшли ті самі шість політичних сил. Результати виборів змінилися, втім, сили, спрямовані на зміни, разом набрали 112 мандатів, яких не вистачило для формування більшості. Експерти заявляли, що 46-і Народні збори очікує проблема нелегітимності, адже всього за три місяці явка виборців знизилася на 10 % [52]. Це вказувало на падіння довіри до виборів як інституту, здатного відображати і захищати інтереси та сподівання виборців.

Неухильне і різке падіння довіри громадян до виборів – не єдиний наслідок проблем у виборчій системі та організації виборів у Болгарії. Як і в інших країнах, у Болгарії в останні роки з'явилося багато нових виборчих технологій (дострокові вибори до парламенту це підтверджують), які неухильно підточують представницьку демократію країни як члена ЄС, і в цілому цього міжнародного об'єднання держав нової Європи. Наголосимо у цьому контексті на недоліках, притаманних виборчим кампаніям сучасних демократичних країн, зокрема і Республіці Болгарія. Це насамперед відсутність чіткості у виборчих законах; нерівність партійних і незалежних кандидатів; виготовлення неврахованих виборчих бюлетенів; відсутність необхідної прозорості фінансування партій і механізмів контролю за ним; підкуп виборців, особливо соціально знедолених; недосконалість механізму розгляду виборчих спорів про результати виборів та інше, що ставить під сумнів демократичний і легітимний характер виборів.

Причин низької явки на вибори було кілька (пандемія, зростання потоків мігрантів у літні місяці, відпустки). Вибори знову проходили в умовах пандемії COVID-19, хоч із меншою кількістю хворих, ніж у квітні. МОЗ розробило ряд заходів та оприлюднило умови щодо голосування в цих умовах, зокрема запропонувало виборчій адміністрації вакцини проти COVID-19. Низька явка виборців вплинула на легітимність парламенту. ЦВК прогнозувала, що явка буде меншою, ніж у квітні, а це означало, що закони і постанови 46-го парламенту, суспільство не буде сприймати, як стабільні, тривалі і стійкі.

Таблиця 1

Результати виборів до парламенту Болгарії в квітні та липні 2021 р.*

Партія/ коаліція	Голоси у %, на виборах 4.04.2021	Голоси у %, на виборах 11.07.2021	Розподіл депутат- ських мандатів у квітні 2021 р.	Розподіл депутат- ських мандатів у липні 2021 р.	Кращий (+)/ гірший (-) результат ніж у квітні
Є такий народ (ІТН)	17,40%	23,78%	51	65	+ 14
ГЕРБ-СДС	25,8%	23,21%	75	63	-12
БСП	14,78%	13,22%	43	36	-7
ДБ	9,31%	12,48%	27	34	+7
РПС	10,36%	10,57%	30	29	-1
«Вставай! Мафіє, забирайся!»	4,64%	4,95%	14	13	-1

Джерело: [66; 67].

* Складено автором.

Новим на липневих виборах стало машинне голосування, яке проводилося у всіх регіонах країни і за кордоном. Крім Болгарії за парламент голосували ще у 67 країнах. У бюлетені був варіант «Я нікого не підтримую». Виборці могли обрати фаворита у списку, за преференційним голосуванням [10].

У таблиці 1 представлені результати виборів у РБ, які відбулися у квітні та липні 2021 року (див. табл.1). На липневих виборах перемогу здобула партія ІТН співака і шоумена *Славі Трифонова* (65 мандатів). Це нова партія в РБ, а тренд на нові обличчя, як відомо, впевнено крокує сучасним світом. ІТН обійшла блок ГЕРБ – СДС лише на 0,5%. Переможець попередніх виборів, блок ГЕРБ – СДС був на другому місці (63 мандати). До Народних зборів також увійшли: коаліції БСП – 36 депутатів, ДБ – 34 мандати, РПС – 29 мандатів та новостворена коаліція «Вставай! Мафіє, забирайся!» – 13 мандатів (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Ідеологія партій та коаліцій парламенту Болгарії, обраного в липні 2021 р.

№ з/п	Назва політичної сили	Тип формування	Склад коаліції	Ідеологічна спрямованість
1.	Є такий народ – ІТН	Партія		Популізм
2.	ГЕРБ-СДС	правоцентристський консервативний блок	ГЕРБ, СДС, Рух «Гергьовден»	Консерватизм
3.	БСП	Партія	–	Соціал-демократія
4.	ДБ	правоцентристська, ліберальна коаліція	Рух «Так! Болгарія», ДСБ – Демократи за сильну Болгарію, Зелений рух	Антикорупція, Консерватизм, Зелена політика
5.	РПС	Партія	Рух за права та свободи	Соціальний лібералізм
6.	«Вставай! Мафіє, забирайся!»	Коаліція, що об'єднала партії правого і лівого крила	Рух-21 РБГ – Рух «Болгарія – громадянам» ЄНП – Єдина народна партія ВОЛТ БЗНС Встань, Болгарія!	Соціал-демократія – Проєвропеїзм Проєвропеїзм Аграризм Антикорупція

Джерело: Складено автором за: [66; 67].

За ідеологічним спрямуванням (див. табл. 2) шість політичних сил, які пройшли до парламенту у липні 2021 року доволі різні, при тому, що жодна з них не набрала достатньої кількості мандатів для утворення парламентської більшості та формування уряду. Історія

знову повторилася. Спочатку пішов у відставку, висунутий на посаду прем'єра від партії ІТН, Пламен Ніколов [41]. Президент передав мандат другій політичній силі – ГЕРБ-СДС. Лідер партії Б. Борисов заявив, що мандат отримає депутат Д. Мітов, але відразу ж поверне його. Річ у тому, що Д. Мітова вже номінували на посаду прем'єра у квітні, він навіть оголосив склад уряду, але, парламент не підтримав його пропозиції [40].

Вручити третій раз мандат президенту було складно, адже претенденти, лідерки двох формацій – БСП (К. Нінова) і «Встань, Болгарія!» (М. Манолова), не хотіли його приймати, а закликали всі партії, крім ГЕРБ та РПС, змиритися і провести переговори, сформувати уряд на 8–10 місяців, щоб вжити термінових заходів перед четвертою хвилею COVID-19 і прийняти бюджет РБ на 2022 рік.

Депутати вважали майбутні переговори трьох партій тренінгом та основою майбутніх спільних дій, оскільки кабінет з третім мандатом у цих Народних зборах був неможливий. Вони пригадали, що лише РПС (уряд Л. Бєрова) у 1992 році та Троїста коаліція у 2005 році з третьої спроби сформували уряди [8].

Болгарське суспільство схилилося до того, що вихід із ситуації один – нові вибори. 64,2 % виборців хотіли, щоб наступні 47-і Народні збори обрали уряд, навіть якщо це буде ціною «великих компромісів». А 20,2 % дотримувалися іншої думки – «червоні лінії» перетинати не слід. Такі результати представив Центр аналізу та маркетингу після опитування 812 дорослих громадян (похибка становила + – 3,5%). 42% виборців звинувачували всі партії, представлені у парламенті, за неспроможність сформувати уряд. Втім, 29,1 % респондентів найбільше критикували партію С. Трифонова – ІТН. Політологи вважали, що підтримка цієї політичної сили несли більше негативу людям та прирікала суспільство на невдачу. Значно менше болгар (6,9 %) були невдоволені діями партії ДБ [20].

Невдача попереднього парламенту вплинула на мобілізацію партійного електорату. Шляхом активної агітації, яку проводили ГЕРБ і БСП, їм вдалося переконати понад 80 % тих, хто голосував за них у липні, знову віддати цим партіям свої голоси. Натомість ДБ втратила 1/3 голосів. Але найбільший відтік голосів стався в партії ІТН – лише 45% її виборців були готові це повторити.

Зазначимо, що Народні збори без дебатів проголосували за проведення 14 листопада президентських виборів, які за Конституцією

мали відбутися в кінці 2021 року. Після консультацій з ЦВК, президент Болгарії повідомив, що «вибори парламенту відбудуться разом із президентськими – 14 листопада» [79]. Спочатку він був проти спільного проведення виборів, адже це суперечило Конституції, але згодом погодився. Тож, восени у Болгарії відбулися треті за рік вибори до 47-х Народних зборів. Це безглуздий «рекорд», без винагороди. Більше того, це дуже загрозово, адже підривало довіру болгар до парламентської демократії.

Несподівану перемогу на парламентських виборах отримала партія «Продовжуємо зміни» (болг. «Продължаваме Промяната» – ПП) [101]. Лідер партії ПП Кирил Петков сформував коаліційний уряд з БСП, ІТМ та ДБ. Затверджений Народними зборами уряд у складі чотирьох партій, допоміг країні вийти з глухого кута, що утворився після двох попередніх парламентських виборів, коли жодна партія не змогла сформувати уряд [105]. Ставши прем'єром у традиційно дружній до РФ Болгарії, К. Петков проводив проєвропейський та пронаївський курс і зайняв принципову антиросійську позицію. З початку війни в Україні він підтримував західні санкції проти РФ, звільнив міністра оборони за відмову назвати вторгнення РФ в Україну війною [98], вислав з РБ 70 працівників дипломатичних установ через підозри у шпигунстві [37], погодився ремонтувати українську важку військову техніку в РБ. У квітні 2022 року уряд відмовився виконати вимогу президента РФ В. Путіна щодо оплати за газ у рублях [90].

Попри це, опоненти постійно критикували уряд і прем'єра К. Петкова за недостатні зусилля у боротьбі з інфляцією, за активну підтримку Північної Македонії у її прагненні стати кандидатом на вступ до ЄС, і, в такий спосіб, за нехтування інтересами Болгарії тощо. Останню крапку у цій справі поставив вихід з парламентської коаліції ІТМ у червні 2022 року, що знову спричинило політичну кризу. ІТМ аргументувала своє рішення, посиляючись на розбіжності щодо державного бюджету, фінансової політики та зняття вето Болгарії на відкриття переговорів про вступ до ЄС Північної Македонії. Відразу ж після цього, 22 червня опозиційна ГЕРБ ініціювала вотум недовіри уряду К. Петкова. Сам прем'єр звинувачував у всьому РФ і мафію, яка, за його словами, має великий вплив на політичну еліту Болгарії [53].

Спільно з ГЕРБ, за відставку уряду проголосували РПС, ІТН та «Відродження». Прем'єр К. Петков не зміг сформувати новий уряд, який би підтримали Народні збори, тож у жовтні РБ очікували дострокові вибори. Чинний парламент припинив роботу 27 липня.

Президент Р. Радєв вже 1 серпня 2022 року заявив, що дострокові парламентські вибори відбудуться 2 жовтня та призначив тимчасовий уряд на період до формування парламентом нового складу Міністерської Ради. Очолив тимчасовий уряд радник президента з соціальної політики Галаб Донєв.

2 жовтня 2022 року, після тривалої політичної кризи, відбулися четверті поспіль чергові дочергові вибори до 48-х Народних зборів. Перемогу здобули сім партій. Кращий результат на виборах (25,33% голосів) передбачувано здобула ГЕРБ, хоч її вважали токсичною серед інших партій парламенту. Втім, виборчий результат ГЕРБ не приніс їй абсолютної більшості у парламенті. 20,20 % голосів набрала просєвропейська партія ПП, екс-прем'єра К. Петкова. Третє місце (13,75 %) посіла РПС. Також до парламенту увійшли учасники попередньої урядової коаліції – проросійська партія «Відродження» (10,18 % удвічі кращий результат у порівнянні з попередніми виборами), БСП (9,30% голосів), ДБ здобула 7,45% голосів та партія «Болгарське піднесення» – 4,63 % голосів [99]. Результати жовтневих виборів виявили, що жодна з політичних сил, які увійшли в парламент не набрала 120+1 голос, щоб самостійно сформувати уряд, тож у РБ розпочалася коаліціада як і після попередніх парламентських виборів [7, с. 47].

Напередодні жовтневих парламентських виборів 2022 року президент Р. Радєв заявив, що «вибори є правом, але також відповідальністю за майбутнє Болгарії. Наше голосування сьогодні залежить від того, наскільки сильними, стійкими та легітимними будуть як уряд, так і парламент завтра. Я закликаю всіх громадян Болгарії вийти і проголосувати, щоб ніхто інший не вирішував за них. Сподіваюся, що болгари покажуть зрілість і вийдуть на вибори. Буде непросто, формувати уряди все важче. Зіткнення відбувається між двома тезами – уряд будь-якою ціною, що в середньостроковій перспективі може призвести до нестабільності, а також відстоювання принципів і окреслених червоних ліній самими партіями, що призводить до падіння їх підтримки» [86]. Проте не всі болгари дослухалися до закликів президента, адже активність громадян на цих виборах була

найнижчою у порівнянні з попередніми виборами, і за даними ЦВК Республіки Болгарія узагальнено по країні склала 39,41% [102].

Перше засідання 48-х Народних зборів президент скликав 19 жовтня. «Зараз не час для боягузтва і вузькопартійних розрахунків. Болгарії потрібен працюючий парламент, – заявив він, – тому що на ньому базується наша конституційна модель управління. Настав час взяти на себе відповідальність і політичну мужність» [81]. Президент наголосив, що результати виборів не дають можливості легко сформувати коаліцію, але люди очікують діалогу, розуміння, креативності і пошуку спільних рішень та інтересів, тому що Болгарії потрібен діючий парламент і стабільний уряд. Також Р. Радев завірів, що забезпечить парламентським партіям усі умови за Конституцією, щоб вони мали достатньо часу для діалогу і переговорів для формування стабільної більшості.

Підкреслимо, що 21 жовтня, лише через три дні та 11 турів голосування вдалося обрати голову 48-х Народних зборів РБ [91]. Представники чотирьох партій знову висунули на цю посаду найстарішого депутата В. Рашидова, який проводив організаційні засідання. Відомий скульптор, член-кореспондент Болгарської Академії Наук, раніше категорично відмовлявся від запропонованої посади, але тепер погодився – заради людей і виходу з парламентської кризи. За його кандидатуру проголосувало 139 народних представників, проти було – 73 і 27 – утрималися. Голова парламенту заявив, що спробує «забезпечити нормальну та стабільну роботу найвищого законодавчого органу й у жодному разі не служитиме на цій посаді одній партії, яку представляє, а саме – партії ГЕРБ експрем'єра Борисова, в двох урядах якого він був міністром культури» [22].

На засіданні також обрали сім заступників голови Народних зборів – по одному від кожної фракції парламенту. За кілька днів голова парламенту скликав позачергову сесію для обрання профільних постійних комісій та їхніх керівників. Створення постійних комісій дало змогу Народним зборам зрушити парламентський процес і розпочати політичні консультації з усіма фракціями щодо формування уряду. Президент Р. Радев заявив, що готовий вручити перший мандат на формування уряду найбільшій політичній силі – ГЕРБ. Але лідер ГЕРБ Б. Борисов не зміг за сім днів справитися з поставленим завданням і повернув мандат главі держави [68]. Так само повернули

президенту мандат на формування уряду лідер ПП К. Петков [69] та лідерка БСП К. Нінова. Вона заявила, зокрема, що «ми шукали те, що нас об'єднує, а не роз'єднує. Ми шукали вихід із політичної кризи», що партії були «надзвичайно відповідальними», намагаючись сформувати новий уряд, але, на жаль, цього не сталося [2].

Політологи та експерти прогнозували різні варіанти формування уряду. Втім, важко було зрозуміти, як будуть діяти політичні партії, як будуть проходити переговори та коли відбудеться наступне вручення мандату на формування кабінету уряду. Партія ГЕРБ та її лідер Б. Борисов, які першими отримали мандат уряду не озвучили принципи і цінності, на яких планували формувати коаліцію. Для партії ГЕРБ були добре відомі і звичні коаліційні настрої формування уряду, адже і в попередніх скликаннях Народних зборів вона брала участь у подібних сценаріях. Проте, на цей раз створити уряд вона не змогла. Жодна з парламентських партій не бажала вступати в коаліцію з ГЕРБ. «Можна сказати, що на ГЕРБ ляже тягар відповідальності за роботу 48-х Народних зборів, оскільки партія ПП відразу ж заявила, що не буде формувати коаліцію і, відповідно, не працюватиме над формуванням уряду, вона оголосила, що піде в опозицію, – наголосив політолог А. Радев. – Це означає, що якщо дійде до повторного вручення мандата, ПП його поверне» [35]. Дійсно, так і сталося.

Глава держави теж ніс відповідальність за легітимність 48-х Народних зборів, не конкретно президент Р. Радев, а інституція, адже саме інститут Президентства мав забезпечити стабільність у ситуації, що склалася. Тож болгари очікували на конструктивну поведінку президента. Він не форсував консультації щодо формування кабінету, а навпаки – після формування парламенту, адекватно консультувався з партіями парламенту, виявляв їх державницьку поведінку чи відстоювання особистих інтересів і тенденцій, як це демонструвала ІТМ до виборів, агітуючи за зміну політичної системи та перехід до іншої форми правління. У січні президент по другому колу вручив мандат кожній із трьох політичних сил, проте успіху знову не досягнув. У парламенті склалася надто строката, проблематична фрагментація голосів, що вимагало надзвичайно прагматичних рішень, яких очікували від будь-якої формації, що буде брати участь в управлінні державою, а при потребі виявляти здатність та йти на компроміси.

Політолог С. Делійський вважав, що уряд має бути сформований, але застерігав, що не слід покладати на нього великих надій, адже який би уряд не був сформований, до нього буде низька довіра. Це пов'язано з низькою явкою виборців, а звідси і з труднощами для партій отримати серйозну підтримку електорату. Реально на виборах голосувало близько 40 % виборців, чи лише 20 %, чи п'ята частина від усіх виборців Республіки Болгарія, тобто це менше половини виборців країни, що є надто низьким показником. «Для мене це був великий парадокс виборчої кампанії, – казав політолог. – Я думав, що політичні партії, нинішня політична еліта усвідомлюють ситуацію і зроблять усе можливе, щоб відкритися та шукати підтримки за межами своїх традиційних виборців і ядра, щоб зробити більш прийнятним наступний урядовий кабінет, лишень цього ніхто не зробив» [35]. Тож, зважаючи на політичний процес і результати жовтневих виборів, болгарське суспільство, політики та експерти розмірковували про необхідність дострокових парламентських виборів навесні 2023 року. Про їх проведення президент Р. Радєв оголосив у січні 2023 р. [96].

2 квітня 2023 року в Болгарії відбулися п'яті поспіль за останні два роки вибори до Народних зборів. Явка на виборах була низькою – 40,63 %, тобто з 6,6 млн громадян з правом голосу, у виборах взяли участь 2,7 млн [101]. За даними ЦВК до парламенту пройшли шість політичних сил: ГЕРБ-СДС (26,51%), блок коаліцій «Продовжуємо зміни» – «Демократична Болгарія» (ПП-ДБ) (24, 54%), партія «Відродження» (14,15%) РПС (13,72%), коаліція БСП та ідеологічно близьких до неї політичних сил «БСП за Болгарію» (8,94%) та ІТН (4,11%).

Низьку явку спричинила апатія виборців, розчарування політиками, які за результатами чотирьох попередніх виборів не змогли створити дієву урядову коаліцію. Попри це, напередодні виборів правоохоронці зафіксували хвилю погроз, які нібито стосувалися замінування шкіл, в яких розташовані виборчі дільниці. Експерти з кібербезпеки пов'язують це з хакерськими атаками, імовірно з РФ, спрямованими на поширення страху та зниження явки виборців. Відомо, що багато болгар традиційно виявляють проросійські настрої, а це створює сприятливий ґрунт для агресивної кремлівської пропаганди в РБ [103].

Результати політичних сил, які посіли два перші місця, в сумі склали понад 50% мандатів. Це проєвропейські сили, тож болгари припускали, що теоретично з'явилася можливість створення коаліції. Втім, це завдання дуже ускладнювала особиста неприязнь їх лідерів. Головні претензії, які висловлювали на адресу Б. Борисова і партії ГЕРБ, лідери ліберальної реформаторської коаліції ПП К. Петков та А. Василев і лідер ДБ Х. Іванов, торкалися внутрішньої політики та відносин з ЄС, які випливали з неї, адже впродовж 12 років правління ГЕРБ Болгарія залишалася найбільш корумпованою та найбіднішою країною ЄС [56].

У ході передвиборної агітації лідери ПП-ДБ відкидали можливість співпраці з Б. Борисовим, але після оголошення результатів Х. Іванов на брифінгу заявив, що партія усвідомлює складність моменту і необхідність виходу з кризи. «Результат цих виборів підтверджує те, що ми давно знали: наше суспільство дуже розколоте, і це серйозна проблема. Однак, це й можливість почати зашивати розриви в суспільстві. Тому, що демократія – це діалог між тими, у кого є розбіжності. Голос громадян каже нам, що потрібно навчитися вести цей діалог», – наголосив він [56]. Слова Х. Іванова болгари сприйняли з надією на можливі подальші домовленості, оскільки існувала невизначеність, що ГЕРБ та ПП-ДБ не знайдуть спільних рішень, і країну знову чекають позачергові вибори парламенту, а до них президент призначить тимчасовий уряд.

Усе ж 6 червня, після перемовин, які тривали понад два місяці, парламент нарешті дійшов згоди і схвалив ротаційний уряд на наступні дев'ять місяців [65]. Це стало можливим після досягнення угоди між двома найбільшими парламентськими фракціями – ГЕРБ-СДС та ПП-ДБ. Новий уряд очолив прем'єр-міністр, академік, представник ПП-ДБ Ніколай Денков. Його підтримав 131 депутат Народних зборів Болгарії, проти виступили 69 – переважно представники проросійських фракцій БСП, партії «Відродження» та популістського руху ІТН.

Парламентарі вирішили, що вихід з кризи для Республіки Болгарія можливий при створенні саме такого уряду. Спочатку дев'ять місяців Міністерську раду буде очолювати Н. Денков, а потім його змінить Марія Габріель представниця ГЕРБ-СДС, яка на разі обіймає посаду віце-прем'єрки – міністерки закордонних справ. Далі вони

поміняються посадами: М. Габріель очолить уряд, а Н. Денков – МЗС [97].

Республіка Болгарія впродовж років демократичного розвитку ще не мала ротаційного уряду, тож, можливо, цей новий підхід до формування виконавчої влади допоможе їй покласти край політичній кризі, яка охопила країну в останні три роки й призвела вже до п'ятих дострокових парламентських виборів. Крім того, це допоможе зупинити призначення чергових технічних урядів, що в силу своїх повноважень робив президент Р. Радєв. Болгари розуміють, що Р. Радєв антиєвропейський і, певною мірою, проросійський політик. Він вже другу свою президентську каденцію виступає, зокрема проти військової допомоги Україні і ще раз продемонстрував цю проросійську позицію під час візиту президента України В. Зеленського до РБ у червні 2023 року [15; 38]. Але Болгарія – парламентська республіка і президент може впливати на політику уряду лише опосередковано.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що Республіка Болгарія після трьох років поспіль перебування у фазі гострої політичної кризи, нині поступово починає її долати. Втім, труднощі формування демократичних політичних інституцій у державі, як показав поствиборчий період все ще залишаються. Суспільство розколоте і над його консолідацією потрібно працювати. Кризова ситуація не лише негативно вплинула на розвиток країни, загальмувала його, але й викликала серйозне занепокоєння серед стратегічних партнерів з Євросоюзу та НАТО, які в умовах надзвичайно напруженої та складної міжнародної ситуації вимагають ясності щодо позиції Болгарії в ключових європейських питаннях.

Здійснений аналіз політичного процесу Болгарії і серії дострокових парламентських виборів, починаючи з 2017 року, вказує, що держава переживає складний період нестабільності. Розбудова демократичної правової держави в РБ, попри її членство в ЄС, все ще на стадії становлення. Зросла відчуженість громадян від демократичних політичних процесів та інститутів, зневіра в їх дієвість. На думку експертів, настійливо вимагають правового регулювання такі питання: забезпечення загального виборчого права; можливість проведення передвиборної агітації й інформаційно-роз'яснювальної роботи для виборців на інших, крім державної (болгарської) мовах, адже в Болгарії проживають великі за кількістю меншини (турецька, ром-

ська тощо); вдосконалення фінансування передвиборної агітації та механізму оскарження результатів виборів на основі переходу від непрямого до прямого порядку оскарження результатів.

Досліджені результати п'яти дострокових парламентських виборів та можливі моделі взаємодії парламентських партій у межах гіпотетичної співпраці, варіанти формування парламентських коаліцій в Болгарії вказують на відсутність стабільності, бачення перспективи, експертності та прогнозів при прийнятті політичних рішень щодо вирішення нагальних зовнішніх і внутрішніх проблем. Від активності болгарських політиків при формуванні після виборів основних політичних інститутів (коаліційна більшість у Народних зборах, урядовий кабінет тощо) залежить чи подолає Болгарія затяжну політичну кризу, як сформує бюджет держави на черговий рік, без якої вона не зможе існувати. В іншому ж випадку можливо припуститися думки, що це не останні дострокові вибори, з якими найближчим часом може зіткнутися болгарське суспільство.

Вирішення головної проблеми Болгарії – зниження рівня корупції, по суті, не відбулося. Позитивного успіху в антикорупційній боротьбі можна досягнути, використавши підтримку населення, його віру в те, що держава зможе подолати корупцію, чітке правозастосування антикорупційних заходів у різних державних структурах і інститутах. Зростання політичної свідомості громадян, що виражається в широкому протестному русі, в середній перспективі може стати внутрішньою основою формування реальної, а не формальної болгарської правової системи, організованої за європейськими стандартами.

Джерела:

1. Антова Д. Цецка Цачева, вече официално, кандидатът на ГЕРБ за президент. *News.bg*. 2016, 2 октомври.
2. Болгарія втретє не змогла сформувати уряд, у країні пройдуть нові парламентські вибори. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bolhariia-ne-sformuvala-uriad/32233297.html>
3. Борисов обяви официално Цецка Цачева за кандидат-президент на ГЕРБ: Нацията има нужда и от майка (допълнена). *Дневник.bg*. 2016, 2 октомври.

4. Борисов: гласуваме за стабилно управление. URL: https://www.actualno.com/politics/borisov-glasuvame-za-stabilno-upravlenie-news_53192.html
5. Борисов: Мафията иска да ни свали, затова няма да дам оставка. URL: https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2020/09/09/4111547_borisov_mafiia_ta_iska_da_ni_svali_niama_da_dam_ostavka/
6. Бурдяк В. Політизація етнічної свідомості в Болгарії у період трансформаційних змін. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2009. Вип. 13. С. 8-14.
7. Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії: невдала коаліція та треті впродовж року вибори до парламенту. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*, 2021, Т. 9, С. 28-49.
8. Бурдяк В. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. Монографія. Чернівці: Рута, 2004. 520 с.
9. Бурдяк В. Тенденції авторитаризму і популізму в діяльності політичних лідерів та партій Болгарії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2020. Т. 42. С. 136-147.
10. България избира 46-ото Народно събрание. 2021. URL: <http://m.focus-news.net/?action=scandal&id=7320>
11. България през 2020 година: Погълща ли политиката протестите? (снимки, видео). URL: https://www.actualno.com/society/bylgarija-prez-2020-godina-poglyshta-li-politikata-protestite-snimki-video-news_1533528.html
12. Българската полиция освободи министри от демонстрантски плен. URL: <https://web.archive.org/web/20130726191222/http://news/20236371/>
13. Българският парламент гласува против гласуването на вота на недоверие към правителството. URL: <https://web.archive.org/web/20131004213639/898279.html>
14. Българският парламент нямаше достатъчно кворум за обсъждане на въпроса за доверието на правителството. URL: <https://web.archive.org/web/20130927140852/http://www.itar-tass.com/c11/890549.html>
15. Великий брифінг Зеленського в Болгарії. Неочікувані заяв. 06.07.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pM91-eE7P6E>

16. Все още сме на 111-о място по свобода на медиите. В годишния доклад на «Репортери без граници» България е наречена «черната овца на Европейския съюз». БНР, 21.04.2020 г. URL:
17. Выборы президента в Болгарии: на кону стоит многое. (2016). URL: <http://www.fondsk.ru/news/2016/09/19/vybory-prezidenta-v-bolgarii-na-konu-stoit-mnogoe-42546.html>
18. Гацак А. Совет Европы обвинил Болгарию в расизме по отношению к цыганам. 2020. URL: <https://rg.ru/2020/11/03/sov-etvropy-obvinil-bolgariiu-v-rasizme-po-otnosheniiu-k-cyganam.html>.
19. Георги Седевчов Първанов. URL: <https://agentibg.com/index.php/bg/2014-02-18-15-58-30/123-2014-02-24-41-51>.
20. Гергов И. 64% искат кабинет в следващото НС, дори и с големи компромиси. URL: <https://news.bg/bulgaria/64-iskat-kabinet-v-sledvashtoto-ns-dori-i-s-golemi-kompromisi.html>
21. Годишен доклад за дейността на Върховния касационен съд през 2020 г. URL: <http://www.vks.bg/analizi-i-dokladi/vks-godishen-doklad-2020.pdf>
22. Голову парламенту Болгарії все ж вдалося обрати. URL: <http://www.golos.com.ua/article/365452>
23. Граждани за европейско развитие на България (ГЕРБ). 2010. URL: www.gerb.bg/bg/news/spisykstanovishta_i_pozicii-3.html
24. Дайнов Е. България е в хаос, олигархията се разпада. Предстои развързка? 09.07.2020. URL: <https://www.dw.com/bg/%D0%B1%D1%8A%D0%D0%D0%B5-54102722>
25. 12 умряха от самоzapалване – България Днес. 2013. URL: <https://www.bgdnes.bg/bulgaria/article/4406325>
26. Демонстранты в Болгарии требуют отставки правительства. 2013. URL: www.bbc.com/russian/rolling_news/2013/06/130623_rn_bulgaria_protests
27. Детев А., Минчев О.: «Тази промяна в кабинета няма да ограничи протестите». БНР 24.07.2020 г. URL: <https://www.dw.com/bg/%D0%BE%D0%B3%8F%D0%BD-54302957>
28. Довідник НАТО. Brussels, Belgium: NATO Public Diplomacy Division, 2006. 386 с.
29. Дострокові парламентські вибори у Болгарії призначені на 26 березня. *Європейська правда*. 24 січня 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/01/24/7060626/>

30. Дудина Г. 2020. В Болгарии начались самые дорогие выборы в истории страны. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4760246>
31. Евронюз: В корумпирана България изход от кризата е малко възможен. БГНЕС. 19 юли 2020. URL: <https://web.archive.org/web/202012142030/http://bgnesagency.com/pocomment/>
32. Европейска Комисия. 2020. Доклад за върховенството на закона за Глави по държави: ситуация в областта на върховенството на закона в България. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/rule_of_law_factsheet_toolbox_bg.pdf
33. Европейска комисия: Европейска служба за борба с измамите, OLAF препоръчва да бъдат възстановени в бюджета на ЕС близо 6 милиона евро след свое разследване на предполагаема злоупотреба със служебно положение в българско министерство. Съобщение за медиите № 04/2021.
34. Екс-спікер парламенту Болгарії очолить тимчасовий уряд країни – ЗМІ. *Європейська правда*. 24 січня 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/01/24/7060623/>
35. Ето какви варианти за кабинет виждат политолози. URL: <https://novini.bg/bylgariya/izbori/741464>
36. Закон за противодействие на корупцията и за отнемане на незаконно придобитото имущество. *Държавен Вестник*. Бр. 7. 2018. 19 Януари.
37. Зачаклована хора: чи є вихід з парламентської кризи в Болгарії? URL: <https://adastra.org.ua/blog/zachaklovana-hora-chi-ye-vihid-z-parlamentskoyi-krizi-v-bolgariyi>
38. Зеленський посперечався з президентом Болгарії у прямому етері! URL: https://www.youtube.com/watch?v=4T39K_pqW8g
39. ИА REGNUM «Еврокомиссия вновь критикует Болгарию за коррупцию». 2015. URL: <https://regnum.ru/news/1888620.html>
40. Избори 2 в 1 на 24 октомври. Труд. 2021. 11 август.
41. Изборите. Кандидат за депутат на Слави напуска «Има такъв народ». URL: <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31351892.html>
42. Как да познаем дали едно социологическо проучване е достоверно. Алексей Лазаров за това как партиите около властта използват някои проучвания и агенции за пропаганда, а тази збори ще са най-трудните за прогнозиране. URL: https://www.capital.bg/podcast/glasat_na_kapital/2021/03/12/4184923_kak_da_poznaem_dali_edno_sociologicheskoprouchvane_e

43. Когато числата «миришат». Как партийно оцветена агенция пра-
ша нещо, а БНТ го показва. URL: Svobodnaevropa.bg.
44. Кодекс за поведение на служителите в държавната адми-
нистрация. Постановление № 57 на Министерския съвет от 2
април 2020 г. *Държавен Вестник*. Бр. 33. 2020. 7 Април.
45. Кодексът за добри практики по изборни въпроси (П.2.b) на
Комисията за демокрация чрез правото (Венецианската комисия)
на Съвета на Европа препоръчва да не се правят фундаментални
промени на изборните закони, когато остава по-малко от година
до провеждането на избори. URL:
[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?
pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev-e).
46. Колева М. Кой колко загуби на изборите на 4 април? 2021. URL:
[https://bntnews.bg/news/koi-kolko-zagubi-na-izborite-na-4-april-
1103205news.html](https://bntnews.bg/news/koi-kolko-zagubi-na-izborite-na-4-april-1103205news.html)
47. Конституция на Република България. Приета от Великото
народно събрание 12 юли 1991 г. София: Нова звезда, 2020. 40 с.
48. Коронавирус: статистика по краінах. URL:
<https://index.minfin.com.ua/ua/referen-ce/coronavirus/geography/>
49. Косабов В. Видеоцитат: Когато стадото вземе за глутница,
овчарят трябва да размахва тогата. URL:
[https://web.archive.org/web/20201027060944/https://www.dnevnik.bg
/video/2020/08/25/4106087_videocitat/](https://web.archive.org/web/20201027060944/https://www.dnevnik.bg/video/2020/08/25/4106087_videocitat/)
50. Костадинов: Борисов оцелява със загуби, играе си с инфантилите
от ПП и ДБ. *News.bg*. 2016, 9 октомври.
51. Костадинова С. А сега накъде: правителство или нови избори.
2021. URL: [https:// www.mediapool.bg/a-sega-nakade-pravitelstvo-ili-
novi-izbori-news320322.html](https://www.mediapool.bg/a-sega-nakade-pravitelstvo-ili-novi-izbori-news320322.html)
52. Кръстев Е. Ще има ли България правителство след 11 юли? URL:
[https://news.bg/comments/shte-ima-li-balgariya-pravitelstvo-sled-11-
yuli.html](https://news.bg/comments/shte-ima-li-balgariya-pravitelstvo-sled-11-yuli.html)
53. Лотоцька Н. У Болгарії соціалісти отримали шанс сформувати
уряд і врегулювати політичну кризу. URL:
[https://lb.ua/world/2022/07/19/523563_bolgarii_sotsialisti_otrima-
li_shans.html](https://lb.ua/world/2022/07/19/523563_bolgarii_sotsialisti_otrima-li_shans.html)
54. Мартинюк В. Друга перемога Кремля. Чого чекати від нового
президента Болгарії. *Українська правда*. 14.11.2016. URL:
[https://www.eurointegration.com.ua/articles/ 2016/11/14/ 7057396/](https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/11/14/7057396/)

55. Международна мисия за наблюдение на изборите. Република България – предсрочни парламентарни избори, 5 октомври 2014 г. URL: <https://www.osce.org/files/f/ documents/b/3/125141.pdf>
56. На виборах у Болгарії перемогли проєвропейські партії, але вони можуть знову не сформувати уряд. 2023. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/worldnews/na-viborah-u-bolgariji-peremogli-projeuropejski-partiji-ale-voni-mozhut-znovu-ne-sformuvati-urjadu-1657840.html>
57. На парламентських виборах у Болгарії попередньо перемагає партія чинного прем'єра. Він уже третій термін на посаді. URL: <https://hromadske.ua/posts/na-parlamentskih-viborah-u-bolgariyi-poperedno-peremagaye-partiya-chinnogo-premyera-vin-uzhe-tretij-termin-na-posadi>
58. Населення Болгарії. URL: <https://uk.wikipedia.org>;
59. Ни цар, ни генерал... 2005. URL: www.paragraph22.bg/22-sedmichnik/read/ni-car-ni-general
60. Новите «Кънчовци» не се хвърлят на амбразурата на партии. URL: <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/ 9439844>
61. Новый президент Болгарии Румен Радев. Я – натовский генерал. URL: 2018. https://deschide.md/ru/russian_news/externe_ru/3317
62. Обама: България е за пример, Борисов е ефективен световен лидер. URL: https://www.actualno.com/america/obama-byulgarija-e-za-primer-borisov-e-efektiven-svetoven-lider- news_408988.html
63. Опитите да се въздигне Живков едва ли не до воедска български държавник са жалки (2001). URL: www.mediapool.bg/opitite-da-se-vazdigne-zhivkov-edva-line-do-vodesht-balgarski-darzhavnik-sa-zhalkinews1870 64.html
64. Организатор на протеста в Барселона: Усещането за липса на правосъдие изкарва българите на протест. БНР. 22 юли 2020. URL: <https://web.archive.org/web/20200818003123/https://www.bnr.bg/post/101314197>
65. Парламент Болгарії затвердив склад уряду. 06.06.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3719090-parlament-bolgarii-zatverdiv-sklad-uradu.html>
66. Парламентарни избори в България (април 2021). URL: https://bg.wikipedia.org/wiki/%D-BB_2021
67. Парламентарни избори в България (юли 2021). URL: https://bg.wikipedia.org/wiki/%DB8_2021

68. Партія екс-прем'єра Болгарії, що перемогла на виборах, не змогла сформуванати новий уряд. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/18/7148943/>
69. Партія, що перемогла на виборах у Болгарії, не змогла сформуванати новий уряд. URL: <https://www.blackseanews.net/read/195709>
70. Пети ден от протестите. Искат се оставки, гневът е от полицейското насилие и управлението на БНТ. *Свободна Европа*. 2020.13 юли
71. Петър Стефанов Стоянов (Президент (1997-2002) на Република България). URL: <https://www.omda.bg/public/bulg/news/personal/stojanov.htm>
72. Пиріг В. На виборах у Болгарії перемогла партія екс-прем'єра Бойка Борисова. URL: https://zaxid.net/partiya_bagatorichnogo_eks_premyera_peremogla_na_parlamentskih_viborah_u_bolgariyi_n1550564
73. Пламен Орешарски представил президенту Росену Плевнелиеву проект состава правительства. URL: https://web.archive.org/web/20131004220151/http://aboutvarna.ru/newsdesk_info.php?newsdesk_id=12471
74. Правилник за организацията и дейността на Народното събрание. Обн. *Държавен Вестник*. Бр. 65. 2021. 6 август. URL: <https://www.parliament.bg/bg/podns>
75. Правителството подаде оставка. URL: <https://www.mediapool.bg/pravitelstvoto-podade-ostavka-news222978.html>
76. Предходните доклади на ОССЕ/СДИПЧ за България. URL: <http://www.osce.org/odihr/elections/bulgaria>
77. Президент Болгарії розпустив парламент і призначив дострокові вибори. *Українська правда*. 2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/05/11/7293118/>
78. Президент Болгарії: Крим російський, санкції – не ефективні. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/11/19/7314553/>
79. Президентските избори в България ще се проведат на 14 ноември. URL: <https://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/prezidentskite-izbori-v-bylgariia-shte-se-provedat-na-14-noemvri-334815/>
80. Президентът насрочи парламентарните избори на 4 април. *Dnevnik.bg*. 2021. 14 януари.

81. Президентът свиква първото заседание на 48-ото Народно събрание на 19 октомври. URL: <https://epicenter.bg/article/Prezidentat-svika-parvoto-zasedanie-na-48-oto-Narodno-sabranie-na-19-oktomvri/295833/2/0>
82. Прем'єр-міністри Болгарії. 2017. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%>.
83. Протестиращи: Г-н премиер, не режете ленти, режете корупцията. URL: https://www.actualno.com/bulgaria/protestirashiti-g-n-premier-ne-reжете-lenti-reжете-korupcijata-news_415522.html
84. Проф. Николай Радулов: Националната сигурност е в ръцете на служби, които са инструмент на тесен олигархичен кръг на който хората на митинга викат мафия. *Инфоагенция Фокус*. 10 юли 2020 г.
85. Публичен електронен регистър на партиите и коалициите, регистрирани за участие в изборите за народни представители на 4 април 2021 г. URL: Cik.bg.
86. Румен Радев: Изборите са право, но и отговорност към бъдещето на България. URL: <https://www.investor.bg/a/516-politika/361149-rumen-radev-izborite-sa-pravo-no-i-otgovornost-kam-badeshteto-na-bulgariya>
87. Седларска В. Пробуждане. 2014. URL: <http://probuzhdane.blogspot.com/2014/07/>
88. Симеонов П. ГЕРБ и Обединените патриоти по-скоро имат условия в 44-ото Народно събрание да изпълнят заявените политики. 2017. URL: www.focus-news.net/opinion/2017/04/18/42635/parvansimeo-nov-politolog-gerbi-obedinenite-patrioti-po-skoro-imat-usloviya-v-44-oto-narodno-sabranie-da-izpalnyatza-yavenite-politiki.
89. Смилов Д. България след 4 април: два сценария, но само едно решение? 2021. URL: <https://www.dw.com/bg/%D0%B5/a-57074231>
90. Смишляев С. У Болгарії знову призначили дострокові парламентські вибори. 2022. URL: <https://www.dw.com/uk/u-bolharii-v-zhovtni-znovu-vidbudutsia-dostrokovii-vybory-parlamentu/a-62670611>
91. Спікера парламенту Болгарії обрали після трьох днів та 11 турів голосування. 21.10.2022. URL: <https://www.blackseanews.net/read/195822>
92. Соціологи: Сложна ситуація в следващия парламент. URL: <https://www.vesti.bg/bulgaria/politika/socioloji-slozhna-situaciia-v-sledvashtia-parlament-5374471?page=4>

93. Съвместно становище на Венецианска конвенция на Съвета на Европа и ОССЕ/СДИПЧ по проекта за Изборен кодекс на Р. България. URL: <http://www.osce.org/odihr/elections/116830>.
94. Терзиев В. Система социальной поддержки в Болгарии: этапы становления и развития. *Международный научный журнал Universum: экономика и юриспруденция*. 2017. №2. URL: <http://7universum.com/ru/economy/archive/item/4170>
95. Търговски регистър и регистър на юридическите лица с нестопанска цел: «Никар имоти» ООД. URL: Registryagency.bg.
96. У Болгарії визначено дату п'ятих за два роки парламентських виборів. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/24/7154785/>
97. У Болгарії затвердили ротаційний уряд на наступні дев'ять місяців. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/06/6/7163156/>
98. У Болгарії обирають парламент учетверте за менш як два роки. URL: <https://www.vectornews.net/news/society/216153-u-bolgariy-obirayut-parlament-uchetverte-za-mensh-yak-dva-roki.html>
99. ЦИК. Избори за народни представители 02 октомври 2022. URL: <https://results.cik.bg/ns2022/rezultati/index.html>
100. ЦИК. Парламентарни збори. 4 Април 2021. Сумарни данни. URL: <https://results.cik.bg/pi2021/rezultati/index.html>
101. ЦИК. Избори за народни представители. 02 април 2023. Обобщена активност на гласуване за страната. URL: <https://results.cik.bg/ns2022/aktivnost/index.html>
102. ЦИК. Избори за народни представители. 02 октомври 2022. Обобщена активност на гласуване за страната. URL: <https://results.cik.bg/ns2022/aktivnost/index.html>
103. Шепелева А. У Болгарії відбуваються п'яті вибори в парламент за два роки. URL: <https://www.dw.com/uk/u-bolgarii-vidbuvautsa-pati-parlamentski-vibori-za-dva-roki/a-65206724>
104. Щоденник євроатлантиста. Православні обирають НАТО. (2009). URL: <https://glavred.info/politics/127-shchodennik-yevroatlantista-pravoslavni-obirayut-nato.html>
105. Bulgarian Lawmakers Confirm New Government After Months Of Deadlock. 13 December 2021. URL: <https://www.rferl.org/a/bulgaria-petkov-government-vote/31606371.html>
106. Bulgarian PM Boricov tendens his government resignation. 2016. *Reuters*. Nov. 14.

107. Politic für Kinder. Informations-Portal zur politischen Bildung. *Der Onlinekatalog der Zentralen*. URL: <https://www.politische-bildung.de/portale-kinder-jugendliche>.
108. Proteste in Bulgarien: "Kampf der Bürger gegen die Mafia". URL: <https://www.dw.com/de/proteste-in-bulgarien-kampf-der-b%C3%BCrger-gegen-die-mafia/a-54725079>
109. Trotz Covid-19: Tausende bei Protest gegen Regierung in Bulgarien. URL: <https://de.euronews.com/2020/07/11/weg-mit-der-mafia-anti-regierungsproteste-in-bulgarien>

РОЗДІЛ 12

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ ПРОТИСТОЯННЯ «МЕЙНСТРИМНИХ» ПАРТІЙ ТА ПАРТІЙ «НОВОЇ ПОЛІТИКИ» (2020–2022)

Юрій ОСТАПЕЦЬ, Ірина ДУДІНСЬКА

Вступ. Починаючи з середини XIX століття в середовищі політичних партій відбулися суттєві трансформації від елітарних клубів до масових ідеологічних політичних партій, а потім до всеохоплюючих і картельних. Із кінця XX століття в еволюції політичних партій чітко окреслилися дві нові тенденції, які обумовлені процесом глобалізації (утворення загальноєвропейських партій, партій «нової політики») та розвитком цифрових технологій (виникнення мережевих/кіберпартій).

«А в останні десятиліття «політичні системи країн Європейського Союзу зіштовхнулися з низкою серйозних викликів, які мали суттєвий вплив і на формування партійних систем. Ці виклики пов'язані з фінансовою кризою 2008–2009 років, міграційною кризою 2015–2016 років, антиглобалістськими рухами та євроскептицизмом. Перенесення їх у сферу політики виявилось у протистоянні «мейнстрімних» і антисистемних партій / партій «нової політики», особливості якого можна простежити на основі аналізу результатів парламентських виборів» [14, с. 21].

Рівень протистояння партій «мейнстріму» і «нової політики» в деяких країнах є настільки напруженим, а результати парламентських виборів настільки несподіваними, що їх досить часто експерти та науковці називають «електоральними революціями»: «Словенія» (2018 р.), Україна (2019 р.), Словаччина (2020 р.), Румунія (2020 р.), Болгарія (2021 р.).

Крім того, «на конфігурацію партійних систем країн Європейського Союзу має суттєвий вплив загальносвітовий тренд трансформації політичних партій: від масових партій з чіткою ідеологічною спрямованістю і розгалуженою ідеологічною структурою до картельних / мережевих / кіберпартій із розмитою ідейною орієнтацією та

відсутністю традиційної апаратно-організаційної структури» [14, с. 21]. А на результат парламентських виборів 2022 року також мала вплив розпочата Росією війна проти України.

Таким чином, результати парламентських виборів – це той емпіричний матеріал, який дозволяє нам зробити відповідні висновки щодо тенденцій розвитку партійних систем у країнах Європейського Союзу, головних причин успіху «антисистемних» політиків та їх популістських політичних сил.

Парламентські вибори в країнах ЄС у 2020 році. У 2020 році парламентські вибори відбулися у 5 країнах Європейського Союзу: Ірландії (8 лютого), Словаччині (29 лютого), Хорватії (5 липня), Литві (11 та 25 жовтня), Румунії (7 грудня).

Ірландія. Парламент Ірландії (Еряхтас) складається з двох палат – нижньої (Палата представників – Дойл Ерен) і верхньої – (Сенат Ерен). Вибори до Палати представників відбулися 8 лютого 2020 року. Обирався 159 з 160 депутатів, оскільки спікер палати повертається автоматично, якщо не подає у відставку. Вибори проводилися в багатомандатних округах по виборчій системі єдиного переданого голосу.

Головними суб'єктами виборчого процесу були партії «Фін Гел» («Клан гелів»), «Фіана Файл» («Солдати долі») та «Шин Фейн» («Ми самі»), які і утворюють основу партійної системи Ірландії. Зазначимо, що починаючи з 1932 року партії «Фіне Гел» і «Фіана Файл» змінювали одна іншу при владі, або утворювали спільну владну коаліцію. «Фіне Гел» – це ліберально-консервативна партія Ірландії, утворена у 1933 році, а «Фіана Файл» ліберальна партія, утворена 1926 року після розколу у русі «Шин Фейн». «Шин Фейн» – націоналістична партія, яка виступає за об'єднання Ірландії, яка останнім часом перебудовує свою ідеологію у бік лівоцентризму та соціального консерватизму.

Серед інших суб'єктів виборчого процесу можна виокремити наступні рейтингові партії: Лейбористську партію, яка утворена у 1912 році як політичне крило ірландського профспілкового руху; «Зелену партію» (1981); «Соціал-демократів» – соціал-демократичну партію, яка пропагує скандинавську модель суспільного устрою та проєвропейські цінності (2015 р.), партія «Енту (Об'єднаймося)» (2019 р., виступає за об'єднання Ірландії).

Це були перші вибори, коли в кожному виборчому окрузі була кандидат-жінка. Таким чином було висунуто рекордну кількість жінок – 162 з 531 кандидата (партія «Фіне Гел» – 31 % жінок, у партії «Фіана Файл» – 31 %, у Лейбористської партії – 32 %, партії «Шин Фейн» – 33 % і т. д.) [43; 45].

У парламентських виборах взяли участь 15 політичних партій, з них 4 вперше: партія «Енту», Ірландська партія свободи (радикальна націоналістична організація, яка виступає за об'єднання Ірландії і вихід з Євросоюзу), Національна партія та партія «Об'єднані люди». Депутатські мандати здобули 7 партій і одна виборча коаліція. При чому три партії набрали приблизно однакову кількість голосів виборців: «Фіне Гел», «Фіана Файл» та «Шин Фейн» [4]. Експерти назвали результати виборів історичними, оскільки відбувся злам домінуючої у країні двопартійності «Фіне Гел» та «Фіани Файл», яка триває з 1930-х років. Загальна частка голосів обох партій упала до історичного мінімуму. Явка виборців становила 62,9 %. Результати виборів подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Результати виборів до Палати представників ірландського парламенту 8 лютого 2020 року

Назва партії / виборчої коаліції (рік утворення)	Відсоток голосів виборців, здобутих партією (%)	Кількість депутатських місць	Ідеологія партії
Фіана Файл» (1926)	22,2	38 (-6)*	лібералізм, ліберальний консерватизм
«Шин Фейн» (1905)	24,5	37 (+14)	націоналізм, лівоцентризм, соціальний консерватизм
«Фіне Гел» (1933)	20,9	35 (-15)	консерватизм, християнська демократія
«Зелена партія» (1981)	7,1	12 (+10)	зелена політика

Лейбористська партія (1912)	4,4	6 (-1)	соціал-демократія
«Соціал-демократи» (2015)	2,9	6 (+3)	соціал-демократія
Виборча коаліція «Солідарність – Люди важливіші за прибуток»	2,1	5 (-1)	
«Енту» (2019)	1,9	1 (нова партія)	лівоцентризм, соціальний консерватизм
Незалежні	12,2	19	

* менше / більше депутатських місць у порівнянні з результатами попередніх парламентських виборів.

Джерело: побудована авторами на підставі [43;45]

Таким чином, для формування більшості уряду необхідна підтримка як мінімум 80 депутатів. Відтак, будь-якому уряду потрібна підтримка хоча б двох партій або великої групи незалежних депутатів, або домовленість з іншою партією про те, щоб та підтримувала при голосуванні про довіру і бюджет (йдеться про особливості функціонування уряду меншості). Партії «Фіне Гел» і «Фіана Файл» виключають формування коаліції з націоналістичною партією «Шин Фейн», зокрема через її зв'язки з Ірландською республіканською армією, яка є воєнізованою організацією, котра бореться за приєднання Північної Ірландії (частина Великобританії) до Ірландії. «Шин Фейн» у свою чергу виключає перемовини про урядовий альянс з «Фіне Гел» і «Фіана Файл» без зобов'язань останніх щодо проведення референдуму про об'єднання Ірландії [43; 45]. Після коаліційних перемовин урядова коаліція була утворена у складі «Фін Гел», «Фіана Файл» та «Зеленої партії».

Словаччина. Національна рада Словачької Республіки (парламент) складається зі 150 народних депутатів. Які обираються за пропорційною системою загальнонаціональних відкритих партійних списків із виборчим бар'єром 5 % для політичних партій і 7 % для виборчих коаліцій [26, с. 107; 33, с. 306–308].

У виборах 29 лютого взяли участь 24 політичні партії і одна виборча коаліція «Прогресивна партія – Разом» при чому 13 полі-

тичних партій участь у виборах брали вперше, тобто були утворені у міжвиборчий період (2016–2020 рр.). Явка виборців становила 65,8 % [43; 45].

Головне протистояння на виборах відбувалося між партіями попередньої урядової коаліції («Напря́м – Соціал-демократія», Словацька національна партія, угорська партія «Міст») і новою правою популістською партією «Звичайні люди і незалежні особистості». Лідер партії І. Матович анонсував напередодні виборів про те, що він дійшов згоди про утворення урядової коаліції з партіями «Ми сім'я», «Свобода і солідарність», «За людей».

Як зазначають у статті «Партійна система Словаччини: проблеми функціонування та тенденції розвитку на сучасному етапі» Ю. Остапеч і А. Ключкович «лідер партії «Звичайні люди і незалежні особистості» І. Матович, яка перемогла на парламентських виборах 2020 року в Словаччині, назвав вибори «третьою революцією»: перша покінчила з епохою комунізму, друга з мечіаризмом (час стагнації і відродження авторитаризму за прем'єрства В. Мечіара), а третя – з ерою «фіцізму» (перебування при владі партії Р. Фіцо «Напря́м – СД» з 2006 р.)» [27]. Результати виборів подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Результати виборів до Національної Ради Словацької Республіки 29 лютого 2020 року

Назва партії / виборчої коаліції (рік утворення)	Відсоток голосів виборців, здобутих партією (%)	Кількість депутатських місць	Ідеологія партії
«Звичайні люди і незалежні особистості» (2011)	25,02	53 (+34)*	правоцентризм, консерватизм, популізм
«Напря́м – Соціал-демократія» (1999)	18,29	38 (-11)	лівоцентризм, соціал-демократія

«Ми – сім'я» (2015)	8,24	17 (+6)	соціальний консерватизм, правий популізм
«Котлебівці – Народна партія Наша Словаччина» (2010)	7,97	17 (+3)	націоналізм, правий популізм, націонал- консерватизм
«Свобода і солідарність» (2009)	6,22	18 (-8)	лібералізм
«За людей»	5,77	12 (нова партія)	ліберальний консерватизм

*менше / більше депутатських місць у порівнянні з результатами попередніх парламентських виборів.

Джерело: побудована авторами на підставі [43; 45]

Отже, перемогу на виборах здобула права політична партія «Звичайні люди і незалежні особистості», набравши 25,02 % голосів виборців та отримавши 53 депутатські мандати. «Ми сприймаємо цей результат як вимогу людей, які хочуть, щоб ми навели порядок у Словаччині, зробили її справедливою країною, де закон діє для всіх, багатих чи бідних», – сказав лідер партії І. Матович під час оголошення результатів, а потім додав «ми розбудили сплячого дракона, понад два мільйони людей, які зазвичай не ходять голосувати. Але смерть Я. Куціака та М. Кушнірової розбудила Словаччину» [43; 45].

Провладна партія «Напря́м – Соціальна демократія» («Напря́м – СД»), яка керувала державою з 2006 року (з нетривалою перервою з 2010 по 2012 р.), зазнала нищівної поразки, хоч і отримала друге місце з результатом 18,29 %. Третій результат показала партія, заснована бізнесменом Б. Колларом «Ми сім'я» (8, 24 %). «Політична сила не має чіткого ідеологічного ядра (суміш лівої риторики, євроскептицизму, соціального та національного консерватизму), орієнтується на популярні тренди громадської думки і нестандартні підходи до розв'язання актуальних проблем» [27, с. 65–67].

Ультраправа партія «Котлебівці – Народна партія Наша Словаччина» з 7,97 % (17 мандатів) посіла четверте місце. П'яту позицію з результатом 6,22 % зайняла ліберальна партія «Свобода і солідарність». Шосте місце дісталось новій політичній партії «За людей»

(лідер экс-президент А. Кіска), яка позиціонує себе як проєвропейська, правоцентриська політична сила [39; 43; 45].

Не змогла подолати 7 % виборчий бар'єр виборча коаліція «Прогресивна Словаччина – Разом», хоча передвиборчі опитування прогнозували для неї 10 % результат. Вперше в електоральній історії не пройшли до парламенту угорські партії («Міст», «Угорська спільнота»). Не змогли подолати виборчий бар'єр Християнсько-демократичний рух і Словацька національна партія, хоч і показали порівняно непоганий результат [39; 43; 45].

Як і передбачалося урядова коаліція була утворена у складі політичних партій «Звичайні люди і незалежні особистості», «Ми – сім'я», «Свобода і солідарність», «За людей». «Така коаліція, на думку Ю. Остапця та А. Ключковича, є багатоскладовою та несе в собі потенційні ризики для тривалості і результативності функціонування уряду: по-перше, коаліційні партнери не мають досвіду співпраці; по-друге, партіям не вистачає досвіду управління державою; по-третє, узгодження позицій діяльності буде непростим, оскільки «Звичайні люди і незалежні особистості» та «Ми – сім'я» – партії популістські, а «Свобода і солідарність», «За людей» – ідеологічно профільовані» [27, с. 65–67]. Зміна прем'єр-міністра І. Матовича та загроза її розпаду уже з новим очільником уряду Е. Гегером яскраве тому свідчення [40].

Таким чином, за результатами виборі можна констатувати, що партійна система Словаччини у континуумі між мейнстрімом і популізмом (антисистемністю в політиці) ближче наблизилась до популізму. Можна також говорити і про низку тенденцій розвитку партійної системи: посилення фрагментації, високий рівень індексу волатильності, посилення впливу популістських партій, представництво в парламенті правоекстремістської партії.

Хорватія. Хорватський однопалатний парламент Сабор (151 депутат) обирається за пропорційною виборчою системою з п'ятивідсотковим виборчим бар'єром і закритими виборчими списками. Розподіл місць між списками здійснюється пропорційно отриманим голосам на основі методу д'Ондта. Територія країни розділяється на 10 виборчих округів [11]. Крім цього, окремо місця виділяється для хорватів, які проживають за кордоном і 8 місць для представників національних меншин [33, с. 310–314]. Зазначимо, що виборчий бар'єр у 5 % є дійсним як для окремих партій, так і виборчих коа-

ліцій. Вказана норма закону про вибори спонукає до участі у виборах виборчі коаліції. Не стали виключенням й вибори до парламенту 6 липня 2020 р. (*див. табл. 3*).

У 2015 році до виборчої системи були внесені суттєві зміни відповідно до яких виборець отримав право голосувати не тільки за регіональний партійний список, а й за одного кандидата у списку. Якщо частка голосів за кандидата в окрузі перевищує 10 %, то він вважається обраним [33, с. 314].

Партійну систему Хорватії можна класифікувати як багатопартійну систему поміркованого плюралізму з біполярною конкуренцією між двома основними блоками політичних партій. Такі блоки утворюються навколо двох домінуючих партій – «Хорватського демократичного союзу» (ХДС) і Соціал-демократичної партії Хорватії (СДПХ). Наприклад, починаючи з 2003 року двопартійна концентрація депутатських місць за результатами парламентських виборів становить понад 70 %: 2003 рік – 71 %, 2007 рік – 80 %, 2011 рік – 85 %. Йдеться про те, що у Хорватії неможливо сформувати уряд без участі однієї із вказаних партій.

На ціннісній шкалі «ліві – праві» вказані партії позиціонують себе як лівоцентристська (СДПХ) та правоцентристська (ХДС). У той же час позиції партій із соціально-економічних питань різняться не суттєво. Усі основні політичні актори Хорватії без жодних винятків прийняли ринкову основу економічної політики. Можливі варіанти протиріч виникають лише з питань регулювання економічних процесів: державне управління чи неоліберальна модель. У таких консенсусних умовах щодо самої основи функціонування економіки об'єктивно залишається простір для переважання культурно-ціннісного виміру в партійній системі. Етнічний і зовнішньополітичний чинники також не є релевантними для функціонування партійної системи в цілому [33, с. 509].

У той же час спостерігається посилення постмодерністського тренду в політичному житті, який є характерним для Європейського Союзу в цілому, і котрий простежується в посиленні значимості партій «нової політики» / постматеріальних цінностей.

Ще однією особливістю партійної системи Хорватії є те, що жодна з великих партій, як правило, не може забезпечити формування уряду одноосібно. Для цього існують треті партії, які самотійно не можуть брати участь у створенні уряду, але і без них

уряд також не може бути створений. Ці партії регулярно використовуються однією з двох провідних політичних сил країни (ХДС або СДПХ) для створення або передвиборних коаліцій, або для подальшого включення їх до уряду з метою отримання можливості його сформувати (якщо у самих лідерів партійної системи не вистачає голосів для створення однопартійного уряду), або з метою створення так званого уряду «національної єдності» (коли іміджеві придбання, а також ресурси – інтелектуальні та інші – які будуть доступні в результаті кооптації додаткових партнерів, переважають можливі мінуси поділу владних повноважень з учасниками урядової коаліції).

Наприклад, за результатами парламентських виборів до Сабору в 2015 року урядова коаліція залежала від того, до якої з двох основних партій приєднається третя – «Міст незалежних списків» («МОСТ»).

А це дає подібним партіям другого ешелону непропорційні їхній відносній силі можливості для впливу на політичний процес. Саме тому подібні партії не можуть не бути враховані при характеристиці партійної системи держави, а отже, двопартійне домінування є лише однією з динамічних рис партійної системи Хорватії, тоді як її загальна основа залишається безперечно багатопартійною.

Головними конкурентами на парламентських виборах 2020 року були коаліції, які очолювали ХДС та СДПХ. Високий рейтинг напередодні виборів мала популістська партія «Вітчизняний рух» навколо якої також була утворена виборча коаліція та «Зелено-ліва коаліція». Результати виборів подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Результати виборів до парламенту Хорватії 6 липня 2020 р.

Назва партії / виборчої коаліції (рік утворення)	Відсоток голосів виборців, здобутих партією (%)	Кількість депутатських місць	Ідеологія партії
Коаліція на чолі з партією «Хорватський демократичний союз» (1989)	37,2	66 (+5)*	правоцентризм, консерватизм, християнська демократія

Коаліція «Рестарт» на чолі з Соціал-демократичною партією (1990)	24,87	41 (-4)	соціал-демократія
Коаліція на чолі з партією «Вітчизняний рух» М. Шкоро	10,89	16 (нова)	націоналізм, правий популізм
Партія «Міст незалежних списків»	7,39	8 (-5)	правоцентризм, економічний лібералізм
«Зелено-ліва коаліція»	6,99	7 (нова)	зелена політика
Інші (національні меншини, закордонні хорвати)		13	

* менше / більше депутатських місць у порівнянні з результатами попередніх парламентських виборів

Джерело: побудована авторами на підставі [43; 45].

Перемогу на виборах здобула коаліція на чолі з партією «Хорватський демократичний союз» (37,2 %). «Хорватський демократичний союз» – це правоцентристська партія консервативного спрямування, член Європейської народної партії [23]. Другий результат здобула коаліція «Рестарт» (24,87 %) до якої увійшли Соціал-демократична партія Хорватії (очолила коаліцію), Партія фермерів, Партія пенсіонерів, партія «Громадянська активність», Народна партія, Ліберальний громадянський альянс, Істрійська демократична асамблея.

Третє місце виборола коаліція на чолі з партією «Вітчизняний рух» (10,89 %). «Вітчизняний рух» – це правоцентристська популістська партія, створена в лютому 2019 року співаком і музикантом М. Шкоро. Четвертий результат дістався партії «Міст незалежних списків» (7,39 %), яку засновано у 2012 році як регіоналістську політичну платформу для можливості приймати участь у політичному житті місцевим, непрофесійним політикам. П'ятий результат показала «Зелено-ліва коаліція», яка здобула 6,99 % голосів виборців. Явка виборців становила 46,85 %. Урядова коаліція була утво-

рена партією «Хорватський демократичний союз» разом із представниками національних меншин та партіями, які репрезентують їхні інтереси [43; 45].

Отже, партії ХДС та СДПХ здобули на парламентських виборах 70,8 % депутатських місць. Високий результат на виборах показали і партії «нової політики». Коаліція на чолі з правопопулістською партією «Вітчизняний рух» та «Зелено-ліва коаліція» отримали 15,2 % депутатських місць. Таким чином, незважаючи на зміну акторного складу парламенту, конфігурація партійної системи Хорватії за результатами виборів залишилася незмінною.

Литва. Парламентські вибори в Литві відбулися 11 і 25 жовтня 2020 року. На них був обраний Сейм Литовської Республіки (141 депутат): 71 депутат за мажоритарною системою відносною більшості та 70 депутатів за пропорційною системою загальнонаціональних відкритих списків з 5 % виборчим бар'єром для політичних партій і 7 % для виборчих блоків. Другий тур за мажоритарною системою за необхідності проводиться упродовж 15 днів. Відповідно до закону про вибори всі партії та блоки, які подолали виборчий бар'єр, повинні бути наділені підтримкою не менше 60 % голосів виборців. Якщо такої підтримки не має, то до розподілу депутатських мандатів долучаються й інші суб'єкти виборчого процесу, які не подолали виборчий бар'єр: доти, поки не буде досягнуто рівень підтримки у загальнонаціональному окрузі на рівні 60 % [33, с. 315–318].

У розвитку партійної системи Литви можна виокремити 2 етапи. Перший пов'язаний зі створенням передумов для формування та інституціалізації партійної системи (1988–1996), а на другому відбувається інституціалізація та консолідація партійної системи (починаючи з 1997 р.). Впливові сучасні політичні партії виникають у період боротьби за незалежність Литви (1988–1993 рр.). «Союз Батьківщини – Християнські демократи Литви» – це одна із старих партій, яка була утворена в 1993 році на основі руху «Саюдіс». Соціал-демократична партія Литви вважається історичною партією, яка була утворена в 1896 році. Але остаточно вона сформувалася після об'єднання з Демократичною партією праці Литви (утворена в 1990 році з ліберально налаштованих членів Комуністичної партії Литви). Таким, чином початковий етап становлення партійної системи Литви відображав традиційний для перехідних суспільств

конфлікт між «комуністами і демократами» [26, с. 5–22; 33, с. 368–380].

Після вступу Литви до Європейського Союзу відбувається консолідація партійної системи в результаті якої пострадянські ліві (Демократична партія праці Литви) і праві («Саюдіс») партії стають загальноєвропейськими лівими (Соціал-демократична партія Литви) і правими («Союз Батьківщини – Християнські демократи Литви»).

Свої кандидатури по мажоритарним округам висунули 758 кандидатів, а за пропорційною системою за депутатські місця боролися 17 політичних партій. Результати виборів подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Результати виборів до Сейму Литовської Республіки 11 і 25 жовтня 2020 року

Назва партії / виборчої коаліції (рік утворення)	Результат за пропорційною системою, %	Результат за мажоритарною системою	Разом	Ідеологія
«Союз Батьківщини - Християнські демократи Литви» (1993)	24,86 (23 депутати)	27 депутатів	50 (+19)*	Ліберальний консерватизм, християнська демократія
«Союз селян і зелених Литви» (2001)	17,43 (16)	16	32 (-22)	Аграризм, зелений консерватизм
Соціал-демократична партія Литви (1896)	9,47 (9)	4	13 (-4)	соціал-демократія, соціальний лібералізм
Партія праці (2003)	9,26 (8)	2	10 (+8)	соціальний лібералізм, центризм, популізм
Партія свободи (2019)	9,02 (8)	3	11 (нова партія)	Лібералізм, соціальний лібералізм

Рух лібералів (2006)	6,79 (6)	7	13 (-1)	консерватив- ний лібера- лізм

*менше / більше депутатських місць у порівнянні з результатами попередніх парламентських виборів.

Джерело: побудована авторами на підставі [43; 45].

Як бачимо, за результатами виборів відповідний виборчий бар'єр подолали п'ять політичних партій. Окрім цього депутатські мандати у мажоритарних округах здобули представники таких партій: «Виборча коаліція поляків Литви – Союз християнських сімей» (3 депутатські мандати), Соціал-демократична робітничка партія Литви (3), «Свобода і справедливість» (1), Литовська партія зелених (1). Чотири мандати дісталися незалежним кандидатам [43; 45].

Отже, перемогу на виборах здобула опозиційна партія «Союз Батьківщини – Християнські демократи» з результатом 24,8 % голосів виборців. Зазначимо, що переможниця виборів 2016 року, урядова партія «Союз селян і зелених Литви» програла вибори, отримавши загалом на 22 мандати менше у порівнянні з 2016 року. Два її партнери в уряді – Соціал-демократична робітничка партія Литви та «Виборча акція поляків Литви – Союз християнських сімей» не подолали виборчий бар'єр, здобувши по три депутатські мандати у мажоритарних округах. Соціал-демократична партія Литви набрала 9,47 % голосів і 9 місць випередивши Партію праці, яка отримала 9,26 % голосів і 8 місць. Партія свободи і справедливості, соціал-ліберальна партія, створена в 2019 році пройшла до Сейму з 9,02% голосів і 8 місцями. Нарешті, Ліберальний рух отримав 6,79 % голосів і 6 місць. Явка виборців становила 47,52 % [43; 45]. Урядова коаліція була утворена партіями «Союз Батьківщини – Християнські демократи», «Рух лібералів» та Партією свободи.

Румунія. Парламент Румунії складається із двох палат: Палати представників та Сенату. В нашому дослідженні ми проаналізуємо результати виборів до нижньої палати. До складу палати представників входять 329 депутатів, з них 302 обираються у 42 багатомандатних округах за пропорційною системою закритих партійних списків, 4 депутати обираються у єдиному закордонному виборчому окрузі румунською діаспорою, а 17 депутатських

місць належить партіям, які представляють інтереси етнічних меншин. Виборчий бар'єр для політичних партій становить 5 % [33, с. 304–306]. Результати виборів до Палати представників румунського парламенту подано у *табл. 5*.

Українські науковці у розвитку партійної системи Румунії виокремлюють такі етапи: «1 етап (1989 – 1992 рр.) – етап удаваної багатопартійності. Насправді ж в політичному житті домінує єдина партія – Фронт національного порятунку; 2 етап (1992 – 1996 рр.) – етап утворення реальної багатопартійної системи з електоральною конкуренцією і протиборством різних політичних партій і партійних програм; створення умов для інституціалізації партійної системи; 3 етап (починаючи з 1997 р.) – утворюється двоблокова багатопартійна система система з домінуванням правоцентристських або лівоцентристських сил» [28, с. 34].

На попередніх парламентських виборах 2016 року перемогу здобула Соціал-демократична партія. Але після декількох років корупційних скандалів, пов'язаних з її лідерами, урядова коаліція, очолювана нею розпалася. Нову урядову коаліцію 4 листопада 2019 року очолив лідер Націонал-ліберальної партії Л. Орбан.

Зазначимо, що внаслідок політичного туризму, який притаманний румунському парламенту, фракція СДП скоротилася з 154 до 116 депутатів [43; 45]. Але незважаючи на втрати соціал-демократів саме їх конкуренція з Націонал-ліберальною партією була головною характеристикою виборчої кампанії, оскільки вказані партії тривалий час домінують у румунському політикумі. Вагомий електоральний потенціал мала нова політична сила «Союз порятунку Румунії – Партія, свободи, єдності та солідарності», утворена двома партіями напередодні виборів у 2019 року, і яка репрезентує себе протестною альтернативою існуючому істеблішменту, утвореному старими партіями.

Таблиця 5

Результати виборів до Палати представників Румунії 6 грудня 2020 р.

Назва партії / виборчої коаліції (рік утворення)	Відсоток голосів виборців, здобутих партією (%)	Кількість депутатських місць**	Ідеологія партії
Соціал- демократична партія (2001)	29,69	110 (-44)*	соціал- демократія, лівий популізм, соціальний консерватизм
Націонал- ліберальна партія (1875 р., від- роджена у 1989 р.)	25,18	93 (+24)	націонал- лібералізм, ліберальний консерватизм
«Союз порятунку Румунії – Партія свободи, єдності та солідарності» (2016)	14,75	55 (+25)	лібералізм, популізм, центризм
Альянс за єдність румун (2019)	8,69	33 (нова партія)	правий популізм, націоналізм, антиглобалізм
Демократичний союз угорців Румунії (1989)	5,98	21 (0)	захист інтересів етнічних угорців, християнська демократія
Партії національних меншин	—	17 (0)	захист інтересів національних меншин

* менше / більше депутатських місць у порівнянні з результатами попередніх парламентських виборів.

** в результатах враховані депутатські місця (4) для депутатів, обраних румунською діаспорою

Джерело: побудована авторами на підставі [43; 45].

У виборах взяли участь 41 партія, включаючи 17 партій національних меншин, яким гарантовано по одному депутатському мандату. Крім партій національних меншин, депутатські мандати от-

римали п'ять партій. Перемогла на виборах Соціал-демократична партія, набравши 29,69 % голосів виборців. Вона випередила Національну ліберальну партію, яка здобула 25,18 % голосів. Але її перемога була умовною, оскільки вона втратила у порівнянні з попередніми виборами 44 депутатські місця і здатність формувати урядову коаліцію (за рахунок втрати іміджу та корупційних справ поти її лідерів). Партія «Союз порятунку Румунії – Партія свободи, солідарності та єдності» посіла третє місце з 14,75 % голосів. «Альянс за єдність румун» набрав 8,69 % голосів, а Демократичний союз угорців Румунії 5,98 % голосів.

Показовими є результати нової партії «Альянсу за єдність румун». Це популістська праворадикальна партія утворена у 2019 році, ідеологічною основою якої є етнічний націоналізм та антиглобалізм. Партія виступає за вихід Румунії з Європейського Союзу та НАТО, реалізацію ідеї «Великої Румунії». Вона описує власну «доктрину» як «чотири стовпи: віра, воля, сім'я та Батьківщина». Її успіх на виборах – це результат невдоволення громадян внутрішнім станом справ у Румунії та їх розчарування у «старих» мейнстрімних партіях (ліберального та консервативного спрямування), які не вирішують нагальних проблем (економічна стабільність, добробут тощо).

Розчарування виборців було однією із причин найнижчої явки за всю історію парламентських виборів 31,84 %. «Багато румунів втратили інтерес, тому що вони вірять, що всі партії однакові. Така думка базується на кількості людей, які перебувають під слідством серед кандидатів, висунутих двома основними політичними силами (Соціал-демократичною партією та Національною ліберальною партією), – сказала Л. Попеску, професор політології Національного університету Бухареста [43; 45].

За результатами перемовин коаліційну угоду підписали Національна ліберальна партія, «Союз порятунку Румунії – Партія свободи, єдності та солідарності» та Демократичний союз угорців Румунії.

Отже, основним результатом виборчої кампанії стала тенденція скорочення підтримки однієї з двох великих партій Румунії – Соціал-демократичної, яка є результатом невдоволення населення щодо соціально-економічної політики СДП, яка протягом двох термінів поспіль не змогла вирішити нагальні соціально-економічні пробле-

ми. Водночас, низька явка виборців свідчить про втрату довіри громадян державним інститутам, а також політичним партіям.

Водночас на тлі кризи в СДП набирають популярності праворадикальні рухи, що займають місце правоцентристів та консерваторів. Використання популістської риторики та критика чинного уряду сприяли отриманню досить високого рівня підтримки громадян, на що вказує результат праворадикальної партії «Альянс за єдність румунів».

Не змогли подолати виборчий бар'єр партії екс-прем'єр-міністра В. Понти «ПРО Румунію» (напередодні виборів до неї приєдналася партія «Альянс лібералів і демократів») та екс-президента Т. Басеску «Партія народного руху». А це вже свідчить про зміну акторного складу Палати представників відповідно до загальноєвропейських трендів партійного будівництва та ротацію політичної еліти. Ще однією помітною тенденцією було об'єднання малих партій, що в майбутньому може привести до утворення нових потужних політичних сил, які стануть дієвими конкурентами основним політичним акторам.

На основі аналізу результатів парламентських виборів у країнах Європейського Союзу у 2020 році, поданих нами в таблиці 6, можна зробити такі висновки щодо електорального успіху партій «нової політики».

Таблиця 6

Електоральні показники «партій нової політики» (ПНП) в країнах Європейського Союзу за результатами парламентських виборів 2020 р.

	Країна, к-ть депутатських місць, (явка виборців)	Перемо- жець виборів, % (д.м.)	К-ть голосів- %, (д. м.*) ПНП	Участь ПНП в урядо- вій коаліції	Част- ка голо- сів ПНП, % (д.м.)
	Ірландія (09.02.2020), 160 (62,9 %)	—	«Шин Фейн»- 24,5 % (37), «Зелена партія»- 7,1 % (12), «Енту»-1,9 (1)	+ «Зелена партія»	33,5 (50)

⌘ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в ЦСЄ...⌘

	Словачія, (29.02.2020) 150 (65,8 %)	«Звичайні люди і незалежні особистос- ті», 25,0 % (53)	«Ми – сім'я»-8,2 % (17), «Котлебівці – Народна партія Наша Словаччина»-7,9 % (17)	«Звичай- ні люди і незалеж- ні особисто- сті», «Ми – сім'я»	41,2 % (87)
	Хорватія, 06.07.2020 151 (46,8 %)	–	«Вітчизняний рух»-10,8 (16), «Зелено-ліва коаліція»-6,9 (7)	–	17,7 % (23)
	Литва 11.10.2020; 25.10.2020 141, (47,5 %)	–	Партія праці-9,2 (10), Партія свободи-9,0 (11)	+ Партія свободи	18,2 % (21)
	Румунія 06.12.2020 329 (31,8 %)	–	«Союз порятунку Румунії – Партія свободи, єдності та солідарності» -14,7 % (55), «Альянс за єдність румун»- 8,6 % (33),	+ «Союз порятун- ку Румунії – Партія свободи, єдності та солідарн- ості»	23,3 % (88)

* – депутатські місця

Джерело: побудовано авторами на підставі [43; 45].

Отже, за результатами парламентських виборів політичні сили, які представляють «нову політику» [42] мали такі електоральні результати: у Ірландії «Шин Фейн» отримала 24,5 % голосів виборців, здобувши при цьому 37 депутатських мандатів, що на 14 більше у порівнянні з минулими виборами. «Зелена партія» посіла 4 місце (7,1 %), а нова партія «Енту» здобула лише 1 мандат.

Найбільшого успіху партії «нової політики» досягли у Словаччині. Партія «Звичайні люди і незалежні особистості» (25,0 %) здобула перемогу на виборах. Крім неї до парламенту також пройшли популістська «Ми – сім'я» (8,2 %) та ультралева «Котлебівці – Народна партія Наша Словаччина» (7,9 %).

У Хорватії депутатські мандати здобули такі партії «нової політики»: коаліція на чолі з партією «Вітчизняний рух» (10,8) та «Зелено-ліва коаліція» (6,9 %). У Литві голосування за «партії нової політики» мало найнижчий показник (Партія праці – 9,2 % та Партія свободи – (9,0), оскільки переважаючий вплив у партійній системі мають «мейнстрімні партії».

Голосування за «партії нової політики» суттєво змінило акторний склад партійної системи Румунії. Антиелітарна партія «Союз порятунку Румунії – Партія свободи, єдності та солідарності» здобула 14,7 % голосів виборців (55 депутатських місць) та популістська права партія «Альянс за єдність румун» – 8,6 % (33). Натомість низка «мейнстрімних» партій не змогли подолати виборчий бар'єр, і, на нашу думку, у майбутньому не зможуть повернутися у велику політику.

Слід зазначити, що «партії нової політики» здобули вагомі електоральні результати: В Ірландії 33,5 % голосів виборців (50 депутатських місць), у Словаччині – 41,2 % (87), Хорватії – 17,7 % (23), Литві – 18,2 % (21), Румунії – 23,3 % (88).

Успіх партій «нової політики» обумовлений низкою чинників, серед яких можна виокремити: розчарування громадян у «старих, корумпованих» політиках і «мейнстрімних» політичних партіях та зростання недовіри до них; персоналізацію та медіатизацію політики; ціннісну трансформацію, яка пов'язана з укоріненням «постматеріальних» цінностей; антиглобалістські, антимігрантські та єроскептичні суспільні настрої; освоєння мережевого простору.

Парламентські вибори в країнах ЄС у 2021 році. Упродовж 2021 року парламентські вибори відбулися у таких країнах Європейського Союзу: Нідерландах (15–17 березня), тричі в Болгарії (4 квітня, 11 липня та 14 листопада), Кіпрі (30 травня), Німеччині (26 вересня) та Чехії (8–9 жовтня). А також у цьому році обирали парламенти у Ліхтенштейні, Косово, Гренландії, Албанії, Норвегії, Росії та Ісландії [43; 45].

Нідерланди. Парламентські вибори в Нідерландах відбулися 15–17 березня 2021 року. Палата представників (нижня палата парламенту) складається із 150 депутатів і обирається за пропорційною виборчою системою відкритих партійних списків без виборчого бар'єру [8, с. 219]. Результати виборів подані у *таблиці 7*.

Явка виборців у 2021 року була одна із найвищих у Нідерландах і становила 82,6 %. Перемогу на виборах здобула партія чинного прем'єр-міністра М. Рютге Народна партія за свободу і демократію (VVD). Вона отримала 34 місця у парламенті, що на 1 місце більше у порівнянні з попередніми виборами (2017 р.). Другий результат (14,8 %) показала партія «Демократи 66» (D 66) на чолі з міністром зовнішньої торгівлі С. Кааг, отримавши 24 депутатські мандати. Це найвищий результат партії з досягнутих нею на виборах [37; 43; 45].

Лейбористська партія (PvdA) і Соціалістична партія (SP) здобули по 9 депутатських мандатів. Зелені ліві (GL) отримали 8 місць, що на 6 менше ніж на попередніх виборах. Правопопулістська Партія свободи (PVV) Г. Вілдерса посіла третє місце із 17 депутатами (-3). Виборча програма партії написана такою радикальною мовою, що вона ніколи не може стати урядовою. Ще одна правопопулістська партія Форум за демократію (FvD) на чолі з Т. Боде, здобула 8 місць (+6). Головний месидж партії – це боротьба проти світової змови, в основі якої штучно створена пандемія, а мета якої знищення особистої свободи та наступ на демократію. Разом дві популістські праворадикальні партії здобули 15,8 % голосів виборців. Правоцентристська партія «Християнсько-демократичний заклик» (9,5 %) отримала 15 місць (-4), а інший союзник по коаліції зразка 2017 року. Християнський союз зберіг 5 депутатських місць (3,3 %) [37; 43; 45].

Реформатська політична партія (SGP), що об'єднує ортодоксальний протестантський електорат (суворі кальвіністи) та партія «Denk», яка виступає за мультикультуралізм (відстоює інтереси турецьких мігрантів), отримали по 3 місця кожна. Партія «50 Плюс», котра захищає інтереси пенсіонерів, отримала 1 місце (-3). А загалом до нижньої палати увійшли 4 нові партії: проєвропейська партія «Вольт» (3 місця), «Juiste Antwoord» (Правильна відповідь) 2021», партія «Разом», Рух фермерів-громадян (по одному мандату). Таким чином, у новообраній нижній палаті Генеральних штатів будуть представлені 17 партій [37; 34; 45].

Таблиця 7

Результати виборів до Палати представників генеральних штатів Нідерландів 15-17 березня 2021 р.

Назва партії, дата заснування	К-ть голосів, %	К-ть деп. Місць	Ідеологія
Народна партія за свободу і демократію (VVD), 1948	21,9	34	консервативний лібералізм, проєвропеїзм
Демократи 66 (D 66), 1966	14,9	24	соціальний лібералізм
Партія свободи (PVV), 2006	10,8	17	Правий популізм, євроскептицизм, ісламофобія
Християнсько-демократичний заклик (CDA), 1980	9,5	15	християнська демократія
Соціалістична партія (SP), 1971	6,0	9	демократичний соціалізм
Лейбористська партія (PvdA, Партія праці), 1946	5,7	9	соціал-демократія
Зелені ліві (GL), 1989	5,0	8	зелена політика, соціал-демократія
Форум за демократію (FvD), 2016	5,0	8	правий популізм, консерватизм, євроскептицизм
Партія захисту тварин (PVdD), 2002	3,8	6	захист прав тварин, зелена політика
Християнський союз (CU), 2004	3,3	5	ортодоксальний протестантизм, християнська демократія

Джерело: побудовано авторами на підставі [43; 45].

Коаліція була утворена у складі 78 депутатів Народної партії за свободу і демократію (34 депутати), «Демократи 66» (24), Християнсько-демократичного заклику (15), Християнського союзу (5). Крісло прем'єр-міністра четвертий раз поспіль отримав М. Рютте.

Зазначимо, що за результатами виборів партійний дизайн Палати представників суттєво не змінився, про що свідчить показник індексу волатильності Педерсена 14,3. Сталою залишилася і конфігурація партійної системи, яку утворюють центристські партії урядової коаліції, опозиційні праворадикальні партії та низка малих партій однієї/двох проблем: захист інтересів турецьких мігрантів («Denk»), пенсіонерів («50 Плюс») та інші.

Болгарія. У Болгарії упродовж 2021 року тричі відбулися вибори до Народних зборів, оскільки ні 4 квітня 2021 року (чергові вибори), ні 11 липня 2021 року (позачергові вибори) за результатами виборів народні депутати не змогли сформувати парламентську більшість. Саме тому президент Болгарії відповідно до Конституції змушений був призначати перехідний службовий уряд і оголошувати про проведення наступних позачергових парламентських виборів. Парламентська більшість була створена лише за результатами виборів до Народних зборів 14 листопада 2021 року. Народні збори Болгарії складаються з 240 депутатів, які обираються за пропорційною системою закритих партійних списків у 31 багатомандатному виборчому окрузі з 4 % виборчим бар'єром [33, с. 279].

З 2009 року країною правила партія «Громадяни за європейський розвиток Болгарії (ГЕРБ) на чолі з її лідером Б. Борисовим, яка здобула тріумфальну перемогу на виборах із результатом 39,7 % (116 місць в парламенті). За роки правління партія перетворилася на патрон-клієнтальну структуру, що і забезпечувало їй стабільну електоральну підтримку на парламентських виборах упродовж 13 років.

Головними суб'єктами виборчого процесу були такі політичні сили: Союз демократичних сил (СДС) – права антикомуністична партія, яка знаходилася при владі у 1991–1992 і 1997–2001 роках; Болгарська соціалістична партія (БСП); нова популістська партія «Є такий народ» (ЕТН), яка обіцяла знищити попередній корупційний режим і вирішити усі проблеми соціально-економічного розвитку країни; Рух за права і свободи (РПС), який представляє інтереси мусульманської (у більшості турецької) меншини; рух «Встань! Мафіє, забирайся!» (популістська політична сила); «Демократична Болгарія» (ДБ, праволіберальна коаліція трьох партій «Так, Болгарія!», «Демократи за сильну Болгарію», «Зелені»); Внутрішня македонська революційна організація (ВМРО, націоналістична партія утворена у 1989 р.); Національний фронт порятунку Болгарії (НФПБ, націона-

лістична партія утворена у 2011 р.); популістська партія «Воля» (утворена бізнесменом В. Марешкі, який себе позиціонує як «болгарський Трамп»); націоналістична, русофільська партія «Атака» (2005 р.) [41; 43; 45].

Результати парламентських виборів у Болгарії 4 квітня експерти назвали «електоральною революцією». «Революційність» результатів полягала в тому, що правоконсервативна партія ГЕРБ на чолі з прем'єр-міністром Б. Борисовим, яка 13 років безперервно перебувала при владі, хоч і залишилася фаворитом, але понесла настільки серйозні втрати, що не мала можливості для формування уряду (див. таблицю 8).

Явка виборців упродовж 2021 р. була такою: 4 квітня – 50,51 % (у 2017 р. – 54,07 %), 11 липня – 42,19 %, 14 листопада – 40,50 %. Показники явки виборців вказують на «електоральну втому» виборців, їх зневіру у можливість кардинальних політичних змін [43; 45].

Таблиця 8

Результати виборів до Народних зборів Болгарії упродовж 2021 р.

Партія	Вибори 04.04.2021, % (к-ть місць)	Вибори 11.07.2021, % (к-ть місць)	Вибори 14.11.2021, % (к-ть місць)
ГЕРБ – СДС*	26,18 (75)	23,51 (63)	22,74 (59)
«СТН»	17,66 (51)	24,08 (65)	9,52 (25)
БСП	15,01 (43)	13,39 (36)	10,21 (26)
РПС	10,47 (30)	10,71 (29)	13 (34)
ДБ	9,45 (27)	12,64 (34)	6,37 (16)
«Встань! Мафіє, забирайся!»**	4,72 (14)	5,01 (13)	2,29 (0)
ВМРО	3,64 (0)	3,10 (0)	1,08 (0)
НФПБ	2,37 (0)		0,33 (0)
«Воля»			0,27 (0)
«Атака»	0,49 (0)	0,45 (0)	0,46 (0)
«Продовжуємо зміни»	не приймав участі	не приймав участі	25,67 (67)
«Відродження»	не приймала участі	2,97	4,86 (13)

* На виборах 4.04 та 11.07 – ГЕРБ, а на виборах 14.11 – ГЕРБ-СДС

Джерело: побудовано авторами на підставі [43; 45].

Зазначимо, що значну кількість голосів виборців здобули нові політичні партії, які виступили на виборах з гаслами проти корупції та некомпетентності чинної правлячої партії (ГЕРБ). У Болгарії спостерігалася тенденція, яка останні роки стала притаманною для низки країн Європейського Союзу (ЄС): зневіра до традиційних («мейнстрімних») партій штовхала виборців у бік представників «антисистемної» політики. Як наслідок нові антисистемні сили здобули 92 депутатські мандати з 240 у Народних зборах Болгарії. У виборах 4 квітня вперше приймали участь такі політичні сили: нова популістська партія «Є такий народ», популістський рух «Встань, Мафіє, забирайся!» та виборча коаліція «Демократична Болгарія».

Головним тріумфатором виборів став С. Трифонов, популярний телеведучий і музикант, який зробив собі політичний імідж на висміюванні та критиці правлячої партії та її лідера. А створена ним контрелітна, антисистемна та популістська партія «Є такий народ» («ЄТН») отримала другий результат (17, 6 %) та 51 депутатський мандат [41; 43; 45].

Успіх С. Трифонов продовжує тенденцію останніх років до підтримки «анти-політиків», лідерів, які прийшли в політику з інших сфер суспільного життя. Такими були засновники популістських партій, які за результатами парламентських виборів стали правлячими: «Рух п'яти зірок» в Італії (актор Б. Гріло), «Слуга народу» в Україні (актор В. Зеленський), «Список Мар'яна Шареца» в Словенії (актор М. Шарец). Антисистемні партії, які пройшли до парламенту, категорично відмовилися від участі в урядовій коаліції з колишніми провладними партіями: ГЕРБ та Болгарською соціалістичною партією (БСП). С. Трифонов відповідно відмовився від підтримки БСП, а також від президентського мандату для створення уряду. Президенту нічого не залишалося як створити службовий перехідний кабінет і оголосити про нові парламентські вибори.

На парламентських виборах 11 липня 2021 року партія С. Трифонов «Є такий народ» здобула найбільшу кількість голосів виборців 24,08 % та депутатських мандатів (65). Результати виборів подано у таблиці 2. У порівнянні з 4 квітнем це на 14 мандатів більше. І знову С. Трифонов не зміг скористатися перемогою, відмовившись від співпраці з іншими партіями і роблячи спробу одноосібно сформувати уряд меншості. Така спроба закінчилась невдало і Президент знову

відповідно до Конституції створив службовий уряд, і оголосив про треті дострокові вибори.

Таким чином, неможливість лідером нової популістської партії «Є такий народ» створити парламентську більшість вказує на ще одну тенденцію політичного розвитку «молодих» демократій: «анти-політики» (актори, музиканти і т.д.) вміють завойовувати серця і розум виборців, але вони, як правило, не здатні ефективно виконувати складні управлінські функції. А відтак їх політичні сили є недовговічними.

Як уже відзначалося, парламентська більшість у Народних зборах Болгарії була утворена за результатами третіх парламентських виборів, які відбулися 21 листопада 2021 року. У виборах брали участь дві нові політичні сили: виборчий блок «Продовжуємо зміни» й популістська, русофільська, євроскептична партія «Відродження» (2014 р.).

Виборчий блок «Продовжуємо зміни» (ПЗ) формально був утворений трьома маловпливовими партіями «Вольт Болгарія», «Європейський середній клас», «Політичний рух соціал-демократів». Лідерами цього блоку стали випускники Гарвардського університету К. Петков і А. Василів, які у перехідному кабінеті займали пости міністра економіки та міністра фінансів відповідно. Вказаних політиків підтримали у Вашингтоні та Брюсселі, як таких, які не є дилетантами і зможуть ефективно управляти урядом.

Виборчий блок «Продовжуємо зміни» здобув перемогу на виборах з результатом 25,6 % голосів виборців, що дало йому можливість отримати 67 депутатських місць. В той же час спонтанні і непродумані дії партії «Є такий народ» призвели до того, що у листопаді 2021 року вона втратила народну довіру, здобувши лише 9,52 % голосів виборців, втративши при цьому 40 депутатських мандатів порівняно з виборами 11 липня 2021 року [43; 43]

Новий уряд сформував один із лідерів виборчого блоку «Продовжуємо зміни» К. Петков, а до коаліції більшості увійшли такі політичні сили: виборчий блок «Продовжуємо зміни», Болгарська соціалістична партія, партія «Є такий народ» та виборчий блок «Демократична Болгарія». В опозиції новому уряду залишилися ГЕРБ – СДС, партія «Відродження» та Рух за права і свободи.

Отже, за результатами парламентських виборів 14 листопада 2021 року до Народних зборів Болгарії пройшло 7 політичних сил. Кон-

фігурація партійної системи набрала контури двоблокової багато-партійної системи.

Німеччина. Вибори нижньої палати парламенту – Бундестагу відбулися 26 вересня 2021 року. У виборах взяли участь 40 політичних партій, списки яких були зареєстровані хоча б у одній із німецьких земель. Кожний виборець голосував за двома бюлетенями: по одномандатному округу і по земельному багатомандатному округу. Відповідно до виборчого законодавства у розподілі депутатських мандатів за партійними списками приймають участь партії, які здобули більше 5 % голосів виборців, а також партії національних меншин та партії, які отримали депутатські мандати мінімум у трьох одномандатних округах [8, с. 219]. У підсумку до Бундестагу за результатами виборів пройшли п'ять партій та один виборчий блок Християнсько-демократичного союзу / Християнсько-соціального союзу (ХДС/ХСС). Всього було обрано 736 депутатів, з них 299 у одномандатних округах. Явка виборців становила 76,6 % [17; 43; 45].

Тривалий час у Німеччині боротьбу за владу вели дві коаліції: ХДСС/ХСС і Вільна демократична партія (ВДП) («чорно-жовта» за кольорами партій) та Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) і партії «Зелені» (пізніше «Союз 90/Зелені») (відповідно «червоно-зелена»). Після об'єднання Західної і Східної Німеччини у партійній системі з'являється ще один актор – Партія демократичного соціалізму (пізніше отримає назву «Ліві»), яка не змінювала попередню модель конкуренції (2,5-партійну систему), і спочатку представляла інтереси громадян Східної Німеччини, а пізніше вона стає загальнонаціональною партією.

Суттєві зміни у конфігурації партійної системи Німеччини розпочалися з 2009 року, коли великі партії Німеччини (ХДС/ХСС, СДПН) отримали на виборах низький результат, а натомість малі партії («Ліві», ВДП, «Союз 90/Зелені») здобули високий рівень підтримки громадян. Це було пов'язано із кризою як у ХДС/ХСС так і в СДПН. У ХДС/ХСС спостерігається боротьба двох таборів: прогресивного і консервативного. Консервативний табір виступає проти соціального, прогресивного і екологічного тренду в програмних положеннях партії, а відстоює консервативні позиції в політиці та ліберальні в економіці. Криза у середовищі німецьких соціал-демократів пов'язана з еволюцією їхньої ідеології вправо у зв'язку з появою партії «Ліві» та зменшенням електоральної бази у контексті глобалізаційних про-

цесів. Не додала авторитету партії і її участь в урядових коаліціях з ХДС/ХСС (2005–2009 рр., 2013–2017 рр., 2017–2021 рр.).

У 2013 році в партійно-політичному просторі Німеччини з'являється популістська праворадикальна партія «Альтернатива для Німеччини», яка спочатку позиціонувала себе як євроскептична політична сила, а пізніше перейшла на жорсткі націоналістичні позиції, як антиісламістська, антиіммігрантська політична сила. На виборах до Бундестагу в 2017 році вона пододала виборчий бар'єр.

Таким було позиціонування основних суб'єктів виборчого процесу напередодні виборів 2021 року. Результати виборів подано в таблиці 9.

Таблиця 9

Результати виборів до Бундестагу 26 вересня 2021 року

Назва партії / виборчого блоку (дата)	Результат, одномандатні округи	Результат багатомандатний округ	Всього	Ідеологія
Соціал-демократична партія Німеччини (SPD, 1863)	121 (26,4 %)	85 (25,7 %)	206	соціал-демократія
Християнсько-демократичний союз (CDU, 1945)	98 (22,5 %)	54 (18,9 %)	152	християнська демократія
Союз 90 / Зелені (Grün, 1979)	16 (14 %)	102 (14,8 %)	118	зелена політика
Вільна демократична партія (FDP, 1948)	0 (8,7 %)	92 (11,5 %)	92	лібералізм
Альтернатива для Німеччини (AfD, 2013)	16 (10,1 %)	67 (10,3 %)	83	Німецький націоналізм, правий популізм

Християнсько-соціальний союз (CSU, 1945)	45 (6 %)	5,2 %	45	християнська демократія
Ліві (Die Linke)	3 (5 %)	36 (4,9 %)	39	демократичний соціалізм
Союз південношлезвігських виборців (SSW, 1948)	0 (0,1 %)	1 (0,1 %)	1	партія данської та фризької меншини

Джерело: побудовано авторами на підставі [43; 45].

Отже, консервативний правоцентристський блок ХДС/ХСС отримав на виборах найгірший результат у післявоєнній Німеччині. Блок втратив біля 1 млн. 400 тис. голосів виборців, які відійшли до СДПН та ВДП. СДПН перемогла на виборах з мінімальним відривом від блоку ХДС/ХСС, який склав трохи більше 1,5 % (разом блок отримав 24,1 % голосів виборців та 196 депутатських мандатів). Партія зелених здобула 14,8 % (третій результат), що є найкращим результатом партії з моменту її створення. Четвертий результат (92 мандати) мала ВДП. Правопопулістська партія АдН зайняла лише п'яте місце (у 2017 р. була третьою). Партія «Ліві» втратила на виборах 30 депутатських мандатів, не подолавши 5 % виборчий бар'єр, але отримавши депутатські мандати за рахунок того, що її представники перемогли у трьох одномандатних округах. Урядову коаліцію за результатами виборів утворили Соціал-демократична партія Німеччини, Вільна демократична партія та «Союз 90 / Зелені» [17; 43; 45].

Таким чином, парламентські вибори в Німеччині підтвердили тенденцію до збільшення фрагментації партійної системи. Депутатські мандати здобули 6 політичних сил, заповнивши увесь політичний спектр зліва направо: ліві («Ліві») – лівий центр (СДПН, «Союз 90/Зелені») – правий центр (ВДП, ХДС/ХСС) – праві (АдН). Відсоток голосів, які здобули політичні партії вказує на вирівню-

вання їх підтримки у виборчих процесах, наслідком чого буде зростання їх кількості в урядових коаліціях. А конвергенція ідеологічних позицій партій приведе до того, що такі коаліції можуть бути непрогнозованими (йдеться про коаліційний потенціал «Лівих» і АдН).

Слід також зазначити, що не відбулося суттєвих змін в акторній структурі партійної системи: до парламенту пройшли ті ж самі партії, що і у 2017 році, а індекс волатильності Педерсена становить 14,5.

Чехія. Вибори нижньої палати чеського парламенту – Палати депутатів (200 депутатських місць) відбулися 8–9 жовтня 2021 р. при рекордній явці виборців 65, 43 %. У виборах брали участь 22 суб'єкти виборчого процесу [13; 14]. Депутатські мандати здобули дві політичні партії і дві виборчі коаліції. Вибори нижньої палати парламенту відбуваються за пропорційною системою відкритих партійних списків з 5 % виборчим бар'єром для політичних партій і 8 % для виборчої коаліції з двох партій, та 11 % для коаліцій трьох і більше партій [33, с. 279].

Як зазначалося нами у статті «Електоральний фактор в еволюції партійного ландшафту країн Вишеградської четвірки (2015–2018 рр.)» ідеологічний профіль партій, які отримали депутатські мандати за результатами виборів до нижньої палати чеського парламенту в 2017 році виглядає таким чином: «ANO 2011» (лібералізм, популізм), ЧСДП (соціал-демократія, панєвропеїзм), Комуністична партія Чехії і Моравії (комуністична), ГДП (ліберальний консерватизм, євроскептицизм), «ТОР 09» (ліберальний консерватизм, панєвропеїзм), ХДС-ЧНП (соціальний консерватизм, панєвропеїзм), «За свободу і пряму демократію» (популізм, євроскептицизм), «Мери та незалежність» (субсидіарність, панєвропеїзм), Чеська піратська партія (лібералізм) [29].

Виборча кампанія 2021 року характеризувалася протистоянням провладної партії А. Бібаша «ANO 2011» (Акція незалежних громадян 2011) та коаліції опозиційних партій «Разом». «ANO 2011» з'явилася на політичній арені Чехії у 2011 році, у 2014 році була учасником урядової коаліції, а після перемоги на виборах 2017 року її лідер А. Бібаш очолив чеський уряд.

Слід зазначити, що уряд А. Бабіша досяг значимих результатів у соціально-економічній політиці: середній розмір пенсії збільшився

на 23 %, і досяг у 2021 році 15 351 тис. чеських крон, мінімальна оплата праці збільшилася на 44 % і т. д.

У зовнішній політиці «ANO 2011» робить акцент на співробітництві з країнами Вишеградської групи, (перш за все з Польщею та Угорщиною), особливо, що стосується міграційних квот та бюджетної політики. А. Бібаш хотів перенести основи успішної політики польської партії «Право і справедливість» та угорської партії «Фідес», які базувалися на національно-консервативній ідеології, у політичну систему Чехії.

Головні опоненти «ANO 2011» мали дещо подібні програми з різницею щодо підходів до зовнішньої політики, де вони пропагували поглиблення інтеграції у євроатлантичні структури. Відтак зазначимо, що на результат вибору мав вплив не зміст виборчих програм, а ставлення до прем'єр-міністра А. Бібаша. І опонентами було немало зроблено для його дискредитації у виборчій кампанії при ігноруванні позитивних зрушень у житті чеського суспільства. Натомість правління урядового кабінету А. Бібаша називалось «олігархічним», «плутократичним», «неопатримоніальним» і т. д.

Коаліція опозиційних партій «Разом» включала Громадянську демократичну партію, «ТОР 09» («Традиція. Відповідальність. Прогвітання 09»), Християнсько демократичний союз – Чеську народну партію і була утворена 25 жовтня 2020 року. Учасники коаліції відомі виборцю суб'єкти політичного життя, які неодноразово приймали участь в урядових коаліціях.

12 січня 2021 року була утворена ще одна коаліція «Пірати і старости» до якої увійшли Чеська піратська партія і рух «Старости і незалежні». Вказана коаліція також опонувала чинному прем'єр-міністру А. Бібашу. У виборчій кампанії вона вирішили використати потенціал регіонів та місцевих територіальних громад, до яких і були направлені їхні виборчі меседжі, і, перш за все, фокусування на заходах, які зможуть припинити відтік громадян з місцевих громад у мегаполіси.

Чеська піратська партія була заснована у 2009 році на хвилі підйому піратського руху в Європі. Головними завданнями партії, виокремлені у статуті, були такі: 1) захист фундаментальних прав людини; 2) забезпечення відкритого доступу до інформації, свобода слова; 3) боротьба проти зловживань, які приводять до введення цензури, зростання насилля, страху, расизму. Вперше до парламенту

партія потрапила у 2017 році здобувши 10,7 % голосів виборців і посівши третє місце [43; 45].

Піратські партії – це один із видів партій «нової політики», які з'являються в кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Дослідники наразі не мають єдиної точки зору відносно того, до якого типу їх віднести, оскільки їм притаманний як особливий тип ідеології, так і специфічна організаційна структура.

На відміну від масових партій із інститутом членства і розгалуженою організаційною структурою, піратські партії не акцентують увагу на вказаних атрибутах партійності. Це партії з так званим «багатоваріатним членством». Поряд із традиційними функціонерами у таких партій є група прихильників, не обтяжених статусом офіційного членства, але які виконують важливі функції всередині неї. До таких відносимо: а) кіберприхильників; б) волонтерів; в) передплатників, зареєстрованих у соціальних мережах партії. Їхній внесок у розвиток партії різниться – від участі в обговоренні політичних проєктів до фінансової допомоги. Відмінною особливістю таких партій є відсутність бюрократизованих механізмів комунікації між представниками партії, спрощені формати участі рядових членів у розробці та обговоренні політичних ініціатив.

Потенційними коаліційними партнерами «ANO 2011» виступали такі суб'єкти виборчого процесу: чинні партнери по коаліції Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП), Комуністична партія Чехії та Моравії (КПЧМ), громадянський блок Р. Шляхти «Присяга» та партія «Триколон».

Окремо позиціонувала себе правопопулістська партія «Свобода і пряма демократія», яка репрезентуючи інтереси біля 10 % громадян (результат попередніх виборів) і надалі виступала за проведення референдуму за вихід Чехії з ЄС і НАТО. За аналогічний референдум виступала також Комуністична партія Чехії і Моравії.

Результат виборів був дещо несподіваний, оскільки партія «ANO 2011», яка лідирувала у ході виборчого процесу, програла вибори з мінімальним відривом від переможців – коаліції «Разом». Результати виборів 2021 року до Палати депутатів чеського парламенту подано в таблиці 10.

Таблиця 10

Результати виборів 2021 року до Палати депутатів

Назва партії / виборчої коаліції (рік утворення)	Кількість голосів, %	Кількість місць	Ідеологія
Виборча коаліція «Разом» (2020)	27,79	71	ліберальний консерватизм, християнська демократія
Партія «Акція незадоволених громадян 2011» («ANO 2011») (2011)	27,13	72	консервативний лібералізм, популізм
Виборча коаліція «Пірати і старости» (2021)	15,61	37	лібералізм, децентралізація, популізм, субсидіарність
Партія «Свобода і пряма демократія»	9,53	20	радикальний правий популізм

Джерело: побудовано авторами на підставі [43; 45].

Результати виборів дещо змінили конфігурацію партійної системи Чехії, яку можна ідентифікувати як двоблокову партійну систему. Акторний склад партійної системи при цьому практично не змінився про що свідчить показник індексу волатильності Педерсена (11,3).

Незважаючи на перемогу коаліції «Разом», партія «ANO 2011» підтвердила свій впливовий статус, здобувши у протистоянні з п'ятьма партіями (коаліції «Разом» та «Пірати і старости») четверту частину голосів виборців Чехії. Такий результат показує, що в країні є дві великі політичні сили, протистояння між якими буде продовжуватись і надалі та залежатиме від успіху урядової політики переможців виборів. Як нами підкреслювалось вище кабінет А. Бабіша мав позитивні показники розвитку, особливо у сфері соціальної політики. Таким чином, результат виборів не приведе до консолідації чеського суспільства. Зазначимо, що парламентські вибори черговий раз показали вагомий вплив популізму та персоніфікації політики на волевиявлення виборців, що є характерним для країн ЄС.

Зазнали поразки на виборах ліві партії: громадянський рух «Присяга» (4,68%), ЧСДП (4,65 %), КПЧМ (3,6 %), партія «Триколор»

(2,76 %). При чому ЧСДП і КПЧМ були партнерами по урядовій коаліції партії «АНО 2011» за результатами виборів 2017 р. А КПЧМ вперше за 32 роки, починаючи з 1989 року (після «оксамитової революції») не отримала депутатських мандатів. У той же час державне фінансування вказаних партій та порівняно високий рівень підтримки (разом здобули 15,69 % або 844239 тис. голосів виборців) сприятиме тому, що вони і надалі залишаться активними суб'єктами політичного процесу [43; 45].

Цікавим був результат коаліції «Пірати і старости», яка здобули 37 депутатських місць, але за результатами преференційного розподілу голосів 33 із них отримали члени партії «Старости і незалежні» і лише 4 члени «Піратської партії». Якщо врахувати, що на попередніх виборах «Піратська партія» мала 22 мандати, то такий результат також можна трактувати як програш цієї партії.

За результатами виборів партійну систему Чехії можна ідентифікувати як двоблокову багатопартійну систему. Ідеологічний профіль партій, які здобули депутатські мандати виглядає наступним чином: партія «Акція незадоволених громадян 2011» (консервативний лібералізм, популізм), виборча коаліція «Разом» (ліберальний консерватизм, християнська демократія), виборча коаліція «Пірати і старости» (лібералізм, децентралізація, популізм), партія «Свобода і пряма демократія» (радикальний правий популізм, євроскептицизм).

На основі аналізу результатів парламентських виборів у країнах Європейського Союзу у 2021 році, поданих нами в таблиці 11, можна зробити такі висновки щодо електорального успіху партій «нової політики».

Таблиця 11

Електоральні показники «партій нової політики» (ПНП) за результатами парламентських виборів 2021 р.

	Країна, к-ть депутат- ських місць, явка виборців	Перемо- жець виборів, %	К-ть голосів- %, (д. м.*) ПНП	Участь ПНП в урядовій коаліції	Частка голосів ПНП, % (д.м.*)
	Болгарія (14.11.2 021),	Виборчий блок «Продов-	«Є такий народ»- 9,5 % (25),	+ Виборчий блок «Продовжуємо	39,9 %

⌘ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в ЦСЄ...⌘

	240 (40,5%)	жуємо зміни» 25,6 %	«Відро- дження»-4,8 % (13)	зміни»	
	Нідер- ланди, 150 (78,7%)		Партія свободи-10,8 (17), «Зелені ліві»-5,0 % (8), «Форум за демократію»- 5,0 % (8), Партія захисту тварин- 3,8 % (6), «Вольт»-2,4 % (3), DENK -2,0 % (3) «50 плюс»-1,0 % (1), «Правильна відповідь 2021»-1,0% (1)	—	31 % (47)
	Чехія, 200 (65,4%)		ANO 2011- 27,1 % (72), «За свободу і пряму демократію»- 9,5 % (20), виборча коаліція «Пірати і старости»-15,6 % (37)	+ Виборча коаліція «Пірати і старости»	52,2 % (129)
	Німечч- ина 736, (76,6%)		«Союз 90/Зелені»- 14,8 % (118), «Альтер- натива для Німеччини»- 10,3 % (83)	+ «Союз 90/Зелені»	25,1 % (201)

*– депутатські місця

Джерело: побудовано авторами на підставі [43; 45].

Отже, за результатами парламентських виборів політичні сили, які представляють «нову політику» [42] мали такі електоральні результати: у Болгарії виборча коаліція «Продовжуємо зміни» – перемогу на виборах; у Чехії партія «ANO 2011» – друге місце, а виборча коаліція «Пірати і старости» – третє місце; у Нідерландах «Партія свободи» – третє місце; в Німеччині партія «Альтернатива для Німеччини» – п'яте місце. Участь в урядових коаліціях взяли виборчий блок «Продовжуємо зміни», партія «Альтернатива для Німеччини» та виборчий блок «Пірати і старости».

Загалом партії «нової політики» отримали значний відсоток голосів виборців: у Болгарії – 39,9 %, Нідерландах – 31 %, Німеччині – 25,1 %, а в Чехії – 52,2 %. Такі показники свідчать про те, що у протистоянні з «мейнстримними» партіями вказані політичні сили мають потужну підтримку електорату. Успіх партій «нової політики» обумовлений низкою чинників, серед яких можна виокремити: розчарування громадян у «старих, корумпованих» політиках і «мейнстримних» політичних партіях та зростання недовіри до них; персоналізацію та медіатизацію політики; ціннісну трансформацію, яка пов'язана з укоріненням «постматеріальних» цінностей; антиглобалістські, антимігрантські та євроскептичні суспільні настрої; освоєння мережевого простору.

Парламентські вибори в країнах ЄС у 2022 році. Упродовж 2022 року у десяти країнах Європейського Союзу відбулися парламентські вибори: Португалії (30.01.2022), Мальта (26.03.2022), Угорщина (03.04.2022), Словенія (24.04.2022), Франція (17.06; 19.06.2022), Швеція (11.09.2022), Італія (25.09.2022), Латвія (01.10.2022), Болгарія (02.10.2022), Данія (01.11.2022).

Португалія (30.12.2022 р., вибори португальського парламенту – Асамблея Республіки, 230 депутатів). Депутати португальського парламенту обираються за пропорційною виборчою системою у 18 округах (226 депутатів) без виборчого бар'єру, а ще 4 обираються португальськими громадянами, які проживають за межами країни. Малі виборчі округи разом із методом розподілу мандатів д'Ондта дозволяють «відсікати» малі партії від участі у розподілі депутатських мандатів.

Сучасна партійна система і система народного представництва Португалії склалася в ході португальського революційного транзиту (1974–1976), більш відомого як «Курс революційного процесу», коли

новим демократичним партіям довелося з нуля створювати свої організаційні структури. На нинішній день партійно-політична система Португалії залишається стабільно двопартійною, а при владі чергуються дві центристські сили – соціал-демократи (правоцентристи) і соціалісти (лівоцентристи). В сучасній політичній історії Португалії (з 1974 р.) соціал-демократи мали можливість формувати уряд чотири рази, а соціалісти, включаючи 2022 рік – двічі. Зазначимо, що португальські партії дотримуються в реаліях дещо правіших ідеологічних постулатів, ніж можна подумати, виходячи з їхніх назв.

Вибори 30 січня 2022 року були позачерговими, оскільки у листопаді 2021 року португальський парламент не зміг проголосувати за прийняття бюджету, оскільки Комуністична партія і партія «Лівий блок» відмовилися підтримати своїх партнерів по урядовій коаліції. Головними конкурентами на виборах були Соціалістична партія (лідер прем'єр-міністр А. Кошта) і Соціал-демократична партія (лідер).

Перемогу на виборах здобула Соціалістична партія, отримавши 119 місць (включно з 2 місцями закордонних округів) з 230 (абсолютна більшість). На попередніх виборах результат був дещо нижчий – 108 місць. Соціалістична партія Португалії за своїми програмними положеннями ближча до німецьких соціал-демократів, ніж до класичних соціалістів [5; 43; 45].

Друге місце посіла Соціал-демократична партія, набравши 27,8 % голосів виборців і 73 депутатські місця (включаючи 2 місця від закордонних округів). За своїми ідейними орієнтирами ця партія знаходиться ближче до німецького Християнсько-демократичного союзу та британських консерваторів, і входить у Європарламенті до Європейської народної партії [4; 43; 45].

Третє місце дісталось ультраправій партії «Chega!» («Досить»). Вона показала різкий приріст популярності у порівнянні з виборами 2019 року, коли вона здобула лише один депутатський мандат. У новому португальському парламенті вона буде мати 12 депутатських мандатів (7,15 %). Підтримка крайніх правих партій у Португалії дещо збільшилася, але і надалі залишається низькою. Крайнім правим політичним силам складно здобути прихильність у Португалії після чотирьох десятиріч фашистської диктатури. Слід зазначити, що Португалія – одна з п'яти країн Європейського Союзу поряд з Великобританією, Ірландією, Мальтою і Люксембургом, яка до 2019 року не мала обраної крайньої правої партії в парламенті. Дещо змі-

нилася ситуація після президентських виборів у Португалії, коли лідер партії «Chega» А. Вентура отримав 11,9 % голосів виборців. Таким чином, хвиля правого популізму досягла і Португалії [14; 43].

Четвертий результат отримала партія «Ліберальна ініціатива», набравши 4,94 % (8 мандатів). Її ідеологічна доктрина базується на принципах класичного лібералізму. П'ятий результат дістався «Лівому блоку» – 5 депутатських мандатів (на 14 менше, ніж на попередніх виборах), шостий результат у «Унітарної Демократичної Коаліції» (Комуністична партія Португалії та Екологічна партія зелених) – 4,39 % (6 депутатських місць, що удвічі менше, ніж на попередніх виборах). Більше місць при меншій кількості голосів виборців коаліції дісталось завдяки конвертації голосів виборців у депутатські мандати, яка прописана в законі про вибори. Таким чином, «Лівий блок» та «Унітарна Демократична Коаліція» були покарані виборцями за спричинену політичну кризу при голосуванні за державний бюджет у листопаді 2021 року. Інші партії, які потрапили до парламенту мають по одному/два депутатських місця і не впливають на політичний процес («Людина-Тварини-Природа», «Лівге» («Вільна»)) та інші). Не отримала жодного мандату одна із мейнстрімних консервативних партій, яка упродовж 47 років здобувала представництво в парламенті «Демократичний і соціальний центр – Народна партія (1974)» [5]. Результати виборів подано у таблиці 12.

Таблиця 12

Результати виборів до Асамблеї Республіки 30 січня 2022 р.

Назва партії / блоки (рік створення)	Результат, %	К-ть депутатських місць	Ідеологія
Соціалістична партія (1973)	41,6	119 (+11)	соціал-демократія
Соціал-демократична партія (1974)	27,8	73 (-6)	ліберальний консерватизм, християнська демократія
Chega «Достатньо!») (2019)	7,1	12 (+11)	націоналізм, консерватизм, правий популізм
Ліберальна ініціатива (2017)	4,9	8 (+7)	Лібералізм

Лівий блок (Революційна соціалістична партія, Народний демократичний союз) (1999)	4,4	5 (-14)	демократичний соціалізм, екосоціалізм
Коаліція демократичної єдності (Комуністична партія, Партія зелених, Демократичний наступ) (1987)	4, 3	6 (-6)	комунізм, зелена політика

Джерело: побудовано автором на основі [43; 45].

Отже, за результатами позачергових парламентських виборів 2022 року конфігурація партійної системи Португалії залишилася незмінною – двохпартійною. Відзначимо успіх праворадикальної партії «Chega», яка за декілька років стала третьою за рейтингом, а її лідер здобув на президентських виборах у 2021 році 11,9 % голосів виборців. А також констатуємо, що важку поразку на виборах отримала партія «Соціально-демократичний центр – Народна партія», яка вперше за 47 років не отримала у парламенті жодного мандата.

Угорщина (03.04.2022, вибори угорського парламенту – Національної Асамблеї, 199 депутатів). Угорський парламент обирається за змішаною виборчою системою: 106 депутатів – в одномандатних виборчих округах за системою відносної більшості, а 93 – за закритими партійними списками у територіальних округах. Партія, яка бажає представляти загальнонаціональний список повинна висунути кандидатів у 71 виборчому окрузі. Електоральний бар'єр для партій – п'ять відсотків, для двопартійних виборчих блоків – десять відсотків, а для блоків із трьох і більше партій – п'ятнадцять відсотків. Для списків національних меншин виборчий бар'єр становить четверту частину квоти Хейра від усіх голосів, які підраховуються на національному рівні. Якщо таку кількість голосів список національної меншини не набирає, то тоді перший кандидат із списку представляє її в угорському парламенті без права голосу [33, с. 322–323].

Особливістю виборчої кампанії 2022 року було проведення об'єднаною опозицією у вересні – жовтні 2021 року передвиборів («праймеріз»). Ініціатором об'єднання опозиційних сил був експрем'єр-міністр Ф. Дюрчань, який програвши парламентські вибори 2010 р. лідеру партії «Фідес» В. Орбану відтоді не залишав спроб отримати реванш. Ідею Ф. Дюрчаня підтримав мер Будапешту Г. Карачонь, який також вважав, що перемогти В. Орбана можна лише об'єднавши зусилля різних політичних сил. У результаті була утворена опозиційна коаліція «В єдності за Угорщину» до складу якої увійшли такі політичні партії: «Демократична коаліція», «Рух за кращу Угорщину» («Йоббік»), «Діалог за Угорщину», «Рух Моментум», «LMP – Зелена партія Угорщини», Угорська соціалістична партія [9; 38].

Сутність «праймерізу» опозиційних сил полягала в тому, щоб в кожному одномандатному окрузі за результатами збору підписів виборців висунути лише одного кандидата. А також визначитись з претендентом на посаду прем'єр-міністра. За результатами «праймеріз» перемогу отримав П. Маркі-Зай (мер м. Ходмезьовашархей), який і очолив об'єднану опозицію.

Загальнонаціональні партійні списки вдалося висунути лише шести партіям і виборчим блокам (на попередніх виборах таких було 23). Крім виборчого блоку «Фідес»/ХДНП та об'єднаної опозиції «В єдності за Угорщину», партійні списки зареєстрували для участі у виборах такі партії: «Угорська партія двохвостої собаки», «Наша Батьківщина» (партія утворилася внаслідок розколу «Йоббік»), «Партія нормального життя» та партія «Рух рішень».

На загальний хід виборчої кампанії суттєвий вплив мала війна Росії проти України. Під час виборчої кампанії В. Орбан позиціонував себе як захисник Угорщини, гарант миру і стабільності, акцентуючи на тому, що Угорщина здійснює для України гуманітарну допомогу. При цьому він категорично виступав проти надання озброєння і переміщення в Україну зброї через угорсько-український кордон. «У російсько-українській війні Угорщина стоїть на боці Угорщини», – так звучала офіційна позиція уряду В. Орбана щодо цього питання [38].

Об'єднана опозиція проводила вибори під гаслом «Орбан або Європа», а її лідер П. Маркі-Зай виділив такі пріоритети виборчої кампанії: мир у Європі та країні; безпека та передбачуваність; зростаючі можливості для всіх громадян країни, незалежно від

їхнього кольору шкіри, походження, політичних поглядів та сексуальної орієнтації. При цьому він додав, що «необхідно порвати з політикою, через яку країна зрадила своїх союзників і навмисно зруйнувала єдність Євросоюзу, потураючи глобальним владним прагненням військового злочинця Володимира Путіна» [38; 43; 45]. Інші політичні сили не мали суттєвого впливу на перебіг виборчого процесу.

За результатами парламентських виборів четвертий раз поспіль (з 2010 р.) перемогу здобув блок «Фідес»/ХДНП, здобувши при цьому дві третини місць. Результати виборів подано в *таблиці 13*.

Таблиця 13

Результати виборів до Національної Асамблеї Угорщини 3 квітня 2022 р.

Партія / виборчий блок	Одномандатні округи, к-ть мандатів	Загально- державний округ, к-ть голосів (%), к-ть мандатів	Загальна к-ть мандатів	Відсоток мандатів, %
Виборчий блок «ФІДЕС» / ХДНП	88	(53,1 %) 47	135	67,8 %
Об'єднана опозиція «В єдності за Угорщину»	18	(35,0 %) 39	57	28,6 %
Партія «Наша Батьківщина»	0	(6,1 %) 6	6	3,0 %
Список німецької національної меншини	0	1	1	0,6 %
Всього	106	93	199	100

Джерело: побудовано автором на основі [43; 45].

Отже, В. Орбан зі своєю політичною силою черговий раз здобув перемогу на виборах. Виступаючи перед своїми прихильниками в Будапешті після того, як стали відомі попередні результати, він заз-

начив, що «ця перемога запам'ятається на все життя, тому що так багато людей ополчилися проти нас: ліві вдома, ліві за кордоном, бюрократи в Брюсселі, всі фонди та організації імперії Сороса, іноземні ЗМІ і, зрештою, навіть український президент» [38].

За правоцентристську коаліцію «ФІДЕС/ХДНП» проголосувало 53,1 % виборців, які взяли участь у голосуванні. За об'єднану опозицію «В єдності за Угорщину» віддали свої голоси 35,0 % виборців, а нова ультраправа партія «Наша Батьківщина» отримала 6,1 % голосів. Один депутатський мандат дістався представнику німецької національної меншини [43].

Таким чином, ідеологічний профіль угорського парламенту виглядає наступним чином: ліволіберальна об'єднана коаліція «В єдності за Угорщину» – правоцентристська коаліція «Фідес/ХДНП» – ультраправа партія «Наша Батьківщина». Конфігурація партійної системи може бути названа як партійна система з домінуючою партією.

Визнавши результати парламентських виборів 2022 року і привітавши «Фідес/ХДНП» із перемогою, лідер альянсу «В єдності за Угорщину» П. Маркі-Зай відзначив, що «опозиція зазнала історичної поразки, але все одно ми ставимо під питання демократичність і свободу проведення виборів. Упродовж 12 років перебування при владі В. Орбан провів конституційну, судову, виборчу, інформаційну реформи і нав'язав суспільству ультраконсервативні ідеали» [43; 45].

А вже через деякий час після виборів (15 вересня 2022 р.) депутати Європарламенту підтримали резолюцію про те, що країна під керівництвом В. Orbana стала «гібридним режимом виборчої автократії», посиляючись на ерозію демократії, основних прав і верховенства закону [16]. Йдеться про те, що під керівництвом В. Orbana в Угорщині сформована держава «неліберальної демократії».

У політико-безпековому вимірі перемога В. Orbana ставить під сумнів ефективність роботи регіональних форматів співпраці у Євросоюзі (йдеться про Вишеградську четвірку та Бухарестську дев'ятку). Неможливість офіційного Будапешта відмовитися від подальшої співпраці з Росією як наслідок матиме довгострокове обмеження політичного діалогу з Україною та ускладнення відносин з іншими демократичними країнами на Європейському континенті.

Словенія (24.04.2022, вибори словенського парламенту – Державних зборів Словенії, 90 депутатів). Вибори до Національних зборів

відбуваються за пропорційною системою відкритих списків у восьми 11-мандатних округах з 4 % загороджувальним бар'єром (88 депутатів). А також по одному представнику обирається від італійської та угорської національної меншини за методом Борда [33, с. 496].

У виборах до парламенту прийняли участь 21 політична партія і виборча коаліція. Виборчий бар'єр подолали чотири партії і одна виборча коаліція: «Рух свободи», Словенська демократична партія, коаліція «Нова Словенія – Християнські демократи», партія «Соціал-демократи» та «Ліві». Результати виборів подано в *таблиці 14*.

Таблиця 14

Результати виборів до Державних зборів Словенії 24 квітня 2022 р.

Партія (рік утворення)	% голосів	К-ть місць	Ідеологія
«Рух свободи»	34,5	41(нова партія)	соціальний лібералізм, зелена політика
Словенська демократична партія	23,5	27 (+2)	націоналізм, консерватизм, популізм
Коаліція «Нова Словенія – Християнські демократи»	6,8	8 (+1)	консерватизм, християнська демократія
«Соціал-демократи»	6,6	7 (-3)	соціал-демократія
«Ліві»	4,4	5 (-4)	демократичний соціалізм, екологізм

Джерело: побудовано автором на основі [43; 45].

Головне протистояння на виборах відбулося між урядовою правочентристською Словенською демократичною партією (Я. Янші) та новоствореною за рік до виборів лівоцентристською партією «Рух свободи» (Р. Голомб). Я. Янші разом з прем'єрами Польщі й Чехії відвідали Київ 19 березня 2022 року після російського вторгнення на територію України. Перемогу на виборах здобула партія «Рух сво-

боди» з результатом 34,5 % голосів виборців (41 мандат з 90). Такого результату у Словенії ще не досягала жодна партія [43].

Якщо взяти до уваги надзвичайно високу явку виборців 70,9 %, то можна констатувати протестність голосування словенських виборців, так би мовити плебісцит довіри/недовіри уряду Я. Янші. Але незважаючи на це урядова Словенська демократична партія отримала 23,5 % голосів виборців (27 депутатських мандатів). Радикальне / протестне голосування є характерною особливістю парламентських виборчих кампаній у Словенії. Таким чином, словенське суспільство виражало недовіру чинному уряду з надією на те, що нові політичні сили будуть ефективніше вирішувати нагальні соціальні проблеми. Так було у 2011 році, коли перемогу на виборах здобув З. Янкович (партія «Позитивна Словенія»), у 2014 році – М. Церар («Партія М. Церара»), у 2018 році – М. Шарец (партія «Список М. Шареца»). Однією з головних причин популярності нових політичних сил є недовіра до старих еліт і високий запит суспільства на їх оновлення.

Слід зазначити, що у порівнянні з попередніми виборами 2018 року суттєво втратили підтримку партія «Соціал-демократи» (-3 мандати) та партія «Ліві» (-4 мандати). А популістська партія «Список Мар'яна Шареца», яка на виборах 2018 року здобула підтримку 12,6 % виборців і фінішувала другою, взагалі не змогла подолати виборчий бар'єр у чотири відсотка (3,7 %). Це приклад того, як новостворені популістські партії, які не мають ні організаційної структури, ні чіткої програми дій втрачають увесь свій електоральний потенціал упродовж однієї парламентської каденції. Але це не завадило М. Шарецу отримати посаду Міністра оборони.

Урядова коаліція за результатами виборів була утворена трьома партіями: «Рух свободи» (10 міністрів), «Соціал-демократи» (4 міністра), «Ліві» (3 міністра). Конфігурацію партійної системи Словенії за результатами виборів можна назвати багатопартійною двоблоковою: лівий центр («Рух свободи», «Соціал-демократи», «Ліві») – правий центр (Словенська демократична партія, «Нова Словенія», «Християнські демократи»).

Франція (12, 19 червня 2022 р., перший і другий тур виборів до нижньої палати французького парламенту – Національної Асамблеї, 577 депутатів).

Як зазначає Ю. Копинець «Франція тривалий час була зразком політичної моделі для нових демократій. Правоцентристська Респуб-

ліканська партія Франції (РПФ) і лівоцентристська Французька соціалістична партія (ФСП) при підтримці їхніх політичних партнерів регулярно змінювали одна одну при владі. Однак при цьому останні десять років суттєво зростає потенціал і популярність партії «Національний фронт» (після ребрендингу «Національне об'єднання»)) [14].

Монополія вказаних двох партій на утворення почергових урядових коаліцій була зруйнована за результатами парламентських виборів 2017 року, на яких перемогу здобула маловідома пропрезидентська політична партія «Вперед, Республіка!» (Е. Макрон), отримавши більше 50 % депутатських мандатів. В той же час РПФ і ФСП вибори програли, отримавши відповідно 21,5 % (125 депутатських мандатів) і 9,5 % (34). Націоналістична партія «Національне об'єднання» здобула 13,2 % голосів виборців. До парламенту за результатами виборів пройшли дві «нові» партії, отримавши при цьому високий результат: «Вперед, Республіка!» та «Нескорена Франція» [14].

Вибори до Національної Асамблеї Франції у 2022 році завершували електоральний цикл, розпочатий президентськими виборами 2017 року, на яких перемогу здобув Е. Макрон. Зазначимо, що особливістю парламентських виборів у Франції є те, що їм передують вибори президента, і відповідно вони відбуваються під впливом президентської кампанії. Ж.-Л. Меланшон у 2022 році назвав парламентську виборчу кампанію «третім туром» президентських виборів.

Оскільки президентські вибори мають суттєвий вплив на розстановку сил на виборах парламентських, то ми коротко проаналізуємо їх результати. У президентських виборах брали участь 12 кандидатів. Президентські вибори у Франції відбулися 10 і 14 квітня 2022 року. Головними претендентами на вихід до другого туру президентської кампанії були Е. Макрон (чинний президент Франції, лідер партії «Відродження»), Ж.-М. Ле Пен (лідер партії «Національне об'єднання») та Ж.-Л. Меланшон (лідер партії «Нескорена Франція») [18].

На правому фланзі з'явився новий ультраправий конкурент Ж.-М. Ле Пен – Е. Земмур, який заснував партію «Реконкіста». Він виступив із тими програмними положеннями, від яких нинішній день відійшла партія «Національне об'єднання»: жорстка міграційна риторика, збереження діалогу з Росією та інше). Як покажуть результати і президентських і парламентських виборів такі месиджі вже мало цікавлять французького виборця.

На лівому фланзі з Ж.-Л. Меланшоном («Нескорена Франція») також конкурували декілька кандидатів: Ф. Руссель (Комуністична партія Франції), Я. Жадо (партія «Європа. Екологія. Зелені»). Розпо- рошеність голосів виборців на лівому фланзі не дала змоги лідеру найбільш рейтингової лівої партії «Нескорена Франція» потрапити до другого туру виборів, оскільки він програв лідеру «Національного об'єднання» Ж.-М. Ле Пен 1, 2 % голосів виборців [18].

І, звичайно, традиційними учасниками виборів були представ- ники РПФ (В. Пекрес) та ФСП (А. Ідальго). Інші кандидати не мали суттєвого впливу на результати виборів.

За результатом другого туру виборів перемогу здобув Е. Макрон (58,5 %) проти 41,4 % у Ж.-М. Ле Пен. Ці вибори знову показали, що дві партії, які колись домінували у партійній системі Франції, не змогли відновитися після поразки на парламентських виборах 2017 року, а відтак електоральні показники їхніх представників були за- надто низькими: В. Пекрас, РПФ (4,7 %), А. Ідальго, СПФ (1,7 %) [18].

Електоральний вибір громадян є результат тих соціально-полі- тичних процесів, які відбуваються у суспільствах. Французьке сусп- ільство напередодні президентських і парламентських виборів оха- рактеризовано у роботі соціолога Ж. Фурко «Французький архіпе- лаг». З цією роботою автор став лауреатом Національного конкурсу політологічних робіт 2019 року. У дослідженні Ж. Фурко констатує про кардинальну зміну суспільного укладу Франції в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. «Якщо в 1950–1960 рр. можна було говорити про гомогенну французьку націю, об'єднану спільними цінностями, з приблизно рівним рівнем і образом життя, то на нинішній день вона переродилась на низку замкнутих соціальних груп, які формально проживають на території однієї держави, не відчуваючи себе єдиним цілим» [44].

Вказує Ж. Фурко і на причини такої трансформації, до яких відно- сить «відмову від традиційних соціальних інститутів, зростання кіль- кості джерел інформації, зростання почуття індивідуалізму, збіль- шення кількості мігрантів, поглиблення розколу між політичними елітами, втрата партіями чіткої ліво-правої ідентичності та інші» [44].

Як наслідок у суспільстві з'являються низка нових соціально- політичних розмежувань (столиця-периферія, молодь-населення по-

хилого віку, прихильники світських цінностей-мусульмани, євро-скептики-єврооптимісти), головним із яких стає розмежування між сучасною буржуазією, яка пристосувалася до глобальної економіки і «низами» (народними верствами, які програли від глобалізації). Саме ці зміни є головною причиною «електоральної революції» у Франції в 2017 році, вони ж структурували електоральний вибір і в 2022 році.

Головними суб'єктами парламентських виборів 2022 р. у Франції були: 1) пропрезидентська коаліція «Разом» (партії Е. Макрона «Відродження», «Територія прогресу», «Демократичний рух» та інші); 2) коаліція лівих сил «Новий народний екологічний і соціальний союз» (NUPES). Врахувавши недоліки роздробленості і поразку на президентських виборах до об'єднання лівих увійшли сили, які у президентській кампанії брали участь самостійно: партії «Непокірна Франція», Соціалістична партія Франції, «Європа. Екологія. Зелені», Французька комуністична партія). Альянс «NUPES» був утворений через два місяця після президентських виборів; 3) альянс «Республіканців» і партії «Союз демократів і незалежних»; 4) праворадикальна партія «Національне об'єднання»; 5) ультраправа партія Е. Земмура «Реконкіста» [43].

У Франції нижня палата парламенту обирається за мажоритарною системою абсолютної більшості, тому вибори відбуваються у два тури. За результатами першого туру перемогу отримує той кандидат, який набирає абсолютну більшість дійсних голосів виборців, але не менше 25 % зареєстрованих виборців. Якщо жоден кандидат не досяг таких результатів, то проводиться другий тур виборів серед кандидатів, які набрали не менше 12,5 % голосів виборців. У другому турі перемогу здобуває кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів виборців (система відносної більшості).

За результатами другого туру виборів найбільшу кількість мандатів здобула пропрезидентська коаліція «Разом» – 245 з 577 парламентських місць. У той же час зазначимо, що вперше з 1997 року діючий президент Франції не має абсолютної більшості в парламенті. Для порівняння, на попередніх парламентських виборах 2017 року партія Е. Макрона «Вперед, Республіко!» здобула 350 депутатських мандатів [14]. На нашу думку, це результат тих процесів, які відбуваються у французькому суспільстві, і які в першу чергу пов'язані з процесом глобалізації. «Новий народний екологічний і соціальний союз» здобув 131 депутатське місце, відтак ліві політичні сили по-

вернули втрачену впливовість у парламенті. «Національне об'єднання» здобуло 89 депутатських місць, і це також результат кардинальних змін у французькому соціумі. Це найкращий результат партії на парламентських виборах і він у нинішніх умовах буде мати значимий вплив як на політичне життя Франції, так і на конфігурацію її партійної системи. У порівнянні з парламентськими виборами 2017 року кількість мандатів «Національного об'єднання» збільшилась в 11 разів (89 проти 8). Тим більше, слід врахувати перехід праворадикалів на правоцентристські консервативні позиції (такий крен до центру праворадикалів спостерігається і низці інших країн Європейського Союзу, наприклад у Швеції). Четвертий результат мають «Республіканці» – 61 депутатський мандат. Якщо врахувати наявність кризових моментів у діяльності партії, то це досить непоганий результат. Повне фіаско за результатами виборів чекало на партію «Реконкіста», яка свою програму вибудовала на колись базових месиджах «Національного об'єднання». Крім того у парламенті буде 22 депутати від різних лівих сил, 10 – від різних правих сил, 10 – депутатів-регіоналів [43].

Отже, за результатами виборів конфігурація партійної системи має такий вигляд: ліві («Новий народний екологічний і соціальний союз») – центр (коаліція «Разом») – праві («Національне об'єднання»). Таким чином, партійна система Франції з двопартійної поступово перетворюється на трьохпартійну.

Швеція (11.09.2022, вибори шведського парламенту – Ріксдагу, 349 депутатів). Із 1998 року в Швеції запроваджено преференційну пропорційну систему, тобто виборець отримав можливість поставити позначку поряд з ім'ям конкретного кандидата й за певних обставин це може змінити порядок партійного списку. Для цього кандидату потрібно набрати не менше 5 % особистих голосів. Прохідний бар'єр для політичних партій становить 4 % голосів виборців [3; 22].

Відповідно до законодавства вибори відбуваються у 29 виборчих округах, де обирають 310 депутатів. Голоси розподіляються за модифікованим методом Сент-Лаге з першим дільником 1,4. Решта 39 місць, які називаються компенсаційними місцями, розподіляються між різними партіями, щоб забезпечити найбільш точне представництво голосів на національному рівні. На ці компенсаційні місця обираються кандидати, чия партія має найбільший залишок у виборчих округах. Щоб взяти участь у розподілі цих компенсаційних

місць, партія повинна набрати 4 % голосів на національному рівні або 12 % у конкретному виборчому окрузі. Така система дає значну перевагу великим партіям (тільки їм під силу подолати 12 %-ий бар'єр у виборчому окрузі), але залишає незначний шанс середнім партіям (здатним зібрати 4 % голосів виборців по країні в цілому) [3; 22].

Заслуговує на увагу шведський досвід залучення молоді до виборчого процесу. Молодь готуються до голосування заздалегідь: директори шкіл мають право запрошувати представників різних політичних партій, щоб учні дізналися про те, як працює партійна система країни. В той же час з власної ініціативи агітацію у школах партіям заборонено. Як і в більшості інших країн, голосувати у Швеції можна з 18 років, але, на відміну від інших держав, старшокласники все ж таки можуть взяти участь у виборах. Для них проходить експеримент Skolval (шкільні вибори). Він полягає в тому, що школа може подати повідомлення про намір брати участь у виборах, і тоді школярі, починаючи з сьомого класу, можуть голосувати за допомогою тих самих бюлетенів, що й дорослі. Результати цих виборів не зараховуються, але мало чим відрізняються від «дорослих». У 2022 році за результатами голосування школярів першою все-таки виявилася Поміркована коаліційна партія (27,09 % у школярів проти 19,10 % та «третього місця» у дорослих). У 2022 році в експерименті взяли участь 1442 школи, в яких проголосували майже 386 тисяч учнів. Аналогічним чином проводяться вибори до Європарламенту, щоправда, у них бере участь на порядок менше шкіл [3].

Швеція – це країна з багатопартійною системою, яку можна назвати системою поміркованого плюралізму (за Дж. Сарторі). Оскільки у законодавстві Швеції не встановлено чітких вимог до реєстрації політичних партій, то це мало наслідком утворення значної кількості партій. Йдеться про 760 партій, більшість з яких є регіональними, або партіями «одного питання».

Упродовж XX – на поч. XXI ст. у політичній системі Швеції домінувала Соціал-демократична робітнича партія Швеції, яка традиційно конкурувала з правою опозицією, котра уособлювалася Поміркованою коаліційною партією («модератори»). І лише 13 років (1976–1982, 1991–1994, 2006–2010) вона перебувала в опозиції.

Кардинальним чином ситуація змінилася за останні десятиліття, і пов'язується це з прогресуючим впливом праворадикальної партії

«Шведські демократи»: на парламентських виборах у 2006 році вона отримала 2,9 % голосів виборців, у 2010 році – 5,7 %, у 2018 році – 17,5 % [25]. Партія була утворена у 1988 році внаслідок злиття низки маргінальних ультраправих нацистських та екстремістських груп [5; 6; 10].

До 2010 року усі шведські партії підтримували політику «санітарного кордону» щодо «Шведських демократів». І лише після їхньої перемоги на парламентських виборах 2010 року вона вийшла із зони «руконепотискання». Санітарний кордон між поміркованими правими силами та праворадикальними популістами було порушено 20 січня 2020 року, коли лідер Поміркованої партії У. Крістерссон заявив, що готовий співпрацювати зі «Шведськими демократами» завдяки позитивним змінам у їхньому середовищі. А вже у листопаді 2021 року праві партії представили спільний бюджет зі «Шведськими демократами», який ухвалив Ріксдаг, оскільки соціал-демократичний уряд меншості не зміг ухвалити власний законопроект [10].

Не підлягає сумніву те, що, тривале перебування Соціал-демократичної робітничої партії Швеції при владі до певної міри деформувало формат партійної системи у бік домінування лівоцентристських сил. У той же час можна констатувати, що нині серед шведських партій немає класичного розподілу на лівих і правих. Він є умовним, оскільки усі парламентські партії підтримують концепцію «держави загального добробуту/шведську модель суспільного устрою», оскільки шведська громадська думка активно виступає на користь цієї ідеї.

Аналіз результатів виборів до шведського Ріксдагу. На виборах до шведського парламенту, які відбулися 9 вересня 2018 року голоси виборців були розподілені наступним чином: 28,31 % голосів здобула Соціал-демократична партія, 19,8 % – Поміркована коаліційна партія, 17,5 % – партія «Шведські демократи», 8,6 % – Партія центру, 8 % – Ліва партія (колишня комуністична), 6,3 % – Християнські демократи, 4,4 % – Партія зелених, 1,6 % – інші партії. У підсумку сформувалася «червоно-зелена» коаліція, яку очолив лідер шведських соціал-демократів С. Левен [43].

Зазначимо, що відповідно до змін у партійній системі відбулися зміни й у основних напрямках електоральної конкуренції. Якщо у минулому (сер. XX – поч. XXI ст.) головними темами передвиборчих

дискусій були економіка і особливості функціонування шведської моделі соціальної держави, то, починаючи з 2010 року такими темами стали: міграція, членство в Європейському Союзі, національна ідентичність, законність і порядок. А на виборах 2022 року додалася ще проблематика вступу Швеції до НАТО та допомога Україні у російсько-українській війні. Результати виборів подано в *таблиці 15*.

Таблиця 15

Результати виборів 11 вересня 2022 року до шведського Ріксдагу

Назва партії (рік заснування)	% голосів виборців	К-ть деп. місць	Ідеологія
Соціал-демократична робітничка партія Швеція (1889)	30,35	107 (+7)	соціал-демократія, лівоцентризм
Шведські демократи (1988)	20,52	73 (+11)	націоналізм, євроскептицизм, консерватизм
Поміркована коаліційна партія (1904)	19,1	68 (-2)	ліберальний консерватизм
Ліва партія (1917)	6,74	24 (-4)	соціалізм, екосоціалізм
Партія центру (1913)	6,72	24 (-7)	центризм, соціальний лібералізм
Християнські демократи (1964)	5,34	19 (-3)	консерватизм, християнська демократія
Партія зелених (1981)	5,09	18 (+2)	зелена політика
Ліберали (1934)	4,62	16 (-4)	правоцентризм, лібералізм

Джерело: побудовано автором на основі [43]

Отже, за результатами виборів перемогу здобули праві сили, незважаючи на те, що соціал-демократи, які перебували при владі, на-

брали більше голосів ніж на попередніх виборах, покращивши таким чином свій результат. Праві сили, до складу яких входять право-популістська партія «Шведські демократи», Поміркована коаліційна партія, партія «Християнські демократи», партія «Ліберали» разом здобули 49,5 % голосів і 176 депутатських місць. Ліві сили, які представлені Соціал-демократичною партією, Лівою партією, Партією зелених та Центристською партією, здобули 48,8 % голосів (приблизно на 600 000 менше, ніж їхні опоненти) і 173 місця. Явка виборців, яка завжди була високою (80,6 %), але в той же час нижчою на 6,5 %, ніж на виборах 2018 року [43].

До основних причин перемоги правих сил на парламентських виборах слід віднести: 1) втома від восьми років ліволіберального урядування на чолі з соціал-демократами; 2) «Шведські демократи» змогли переконати пересічного виборця про загрозу їхньому стабільному життю від мігрантів та іноземного капіталу, і пообіцяли вирішити ці проблеми; 3) зміна поколінь у шведській політиці, а звідси за праві сили голосує молодь, а соціал-демократів підтримує старше покоління.

Зазначимо, що лівоцентристські сили здобули найбільшу кількість голосів виборців у великих містах, кількох університетських містечках, столичному регіоні, а праві політичні сили більшість отримали у сільській місцевості.

Урядова коаліція була утворена чотирма правими партіями: Поміркованою коаліційною партією, партією «Шведські демократи», партією «Християнські демократи» та партією «Ліберали», а прем'єр міністром став лідер «модераторів» У. Крістерссон. До урядових посад не були залучені представники партії «Шведські демократи» (ультраправі), котрі отримали неміністерські посади. Такою була принципова вимога партії «Ліберали», які вважають «Шведських демократів» своїми політичними ворогами, а останні «Лібералів» непотрібною партією [5; 6; 10].

Позиція шведського політикуму загалом і безпосередньо правлячої коаліції щодо російсько-української війни не змінилася, а відтак Україні можна і надалі розраховувати на політичну та військову підтримку Швеції.

Італія (25.09.2022, вибори нижньої палати італійського парламенту – Палати депутатів, 577 депутатів). Парламент Італії має двопалатну структуру і складається з Палати депутатів (нижня палата) і

Сенату. Відповідно до італійського конституційного референдуму, який відбувся у 2020 року. Палата депутатів скоротилася з 600 до 400 депутатів, а Сенат до 200. Палата депутатів обирається наступним чином: 147 в одномандатних округах, 245 у багатомандатних округах за партійними списками, 8 за пропорційним представництвом у багатомандатних закордонних округах. Для того, що б отримати депутатські мандати політична партія повинна набрати не менше 3 % голосів виборців, а коаліція не менше 10 %.

Партійна система Італії тривалий час демонструвала циклічну закономірність домінування і чергування при владі «лівих» і «правих» сил. Руйнація такої «недосконалої» двопартійності почалася в 80-х років ХХ століття, а вже напередодні парламентських виборів 1994 року у них з'являються серйозні конкуренти – правопопулістські партії «Вперед, Італія» (С. Берлусконі) і «Ліга Півночі» (М. Сальвіні). Відтак у кінці 1990-х років партійна система Італії стає біполярною, а, починаючи з середини першого десятиліття 2000-х років виникає третій полюс в політичному / партійному житті Італії – «Рух п'яти зірок» [15].

Головними конкурентами на парламентських виборах 2022 року були такі політичні сили: 1) коаліція правих партій («Брати Італії», «Ліга», «Вперед, Італіє!»); 2) коаліція на чолі з Демократичною партією; 3) партія «Рух п'яти зірок; 4) дві нові політичні сили, які брали участь у виборах вперше (партія «Альянс зелених і лівих» та виборча коаліція двох партій «Дія – Viva Італія»).

За результатами парламентських виборів 25 вересня 2022 року перемогу здобула коаліція правих партій. Популістська партія «Брати Італії» на чолі з Дж. Мелоні, яка на виборах 2018 р. набрала 4,26 % голосів, отримала у 2022 році більше чверті голосів (25,99 %) виборців. Партія виникла з «Італійського соціального руху», який після Другої світової війни створили прихильники Б. Муссоліні, а її прапор символізує вогонь на могилі «дуче» [20]. Сама ж Дж. Мелоні стверджує, що «Брати Італії» – це мейнстримна консервативна партія, просуюваючи гасло «Бог, батьківщина і сім'я» [20]. Нині Дж. Мелоні стала обличчям європейських правих консерваторів. Вона очолює «Європейських консерваторів і реформістів» – групу євроскептиків у Європейському парламенті, до якої також належать польська партія «Право і справедливість», партія «Шведські демократи» та іспанська партія «Голос» [1].

Ще одна правопопулістська партія «Ліга» на чолі з М. Сальвіні зменшила свій електоральний результат у порівнянні з виборами 2018 року вдвічі (8,77 % голосів виборців). Популістська партія колишнього прем'єр-міністра С. Берлусконі «Вперед, Італіє!» здобула 8,11 % голосів виборців, що також удвічі менше у порівнянні з попередніми виборами. Коаліція, сформована партіями «Брати Італії», «Ліга» та «Вперед, Італіє!», здобула 43,79 % голосів виборців і отримала абсолютну більшість у Палаті депутатів і Сенаті [43].

Коаліція лівих сил на чолі з Демократичною партією (лідер Е.Летта), до якої також увійшли низка малих ліберальних партій («Європа+», «Альянс зелених і лівих» та інші), зазнав важкої поразки, набравши 26,13 % голосів виборців (Демократична партія набрала 19,07%).

Популістська партія «Рух п'яти зірок» на чолі з Дж. Конте здобула 15,43 % голосів виборців, втративши у порівнянні з попередніми виборами половину своїх виборців. Розкол у партії відбувся напередодні парламентських виборів з питання військової підтримки України у російсько-українській війні. Дж. Конте виступав проти такої підтримки. На знак протесту партію залишила група депутатів на чолі з Л. ді Майо.

Центристська коаліція під назвою «Terzo Polo» (третій полюс), сформована К. Календою (лідер партії «Дія») і М. Ренці (лідер партії «Viva Італія»), набрала 7,79 % голосів. Обидва лідери роблять ставку на розбіжності між різними партіями правої коаліції, що на їхню думку може дозволити їм здобути високий електоральний результат. Явка виборців 25 вересня 2022 року склала 64,07 %, різко знизившись порівняно з голосуванням 4 березня 2018 року (- 9,79 %) [43]. Результати подані в таблиці 16.

Таблиця 16

Результати виборів до італійської Палати депутатів 25 вересня 2022 р.

Назва партії (рік заснування)	Результати виборів у БВО*, %	Усього деп. місць з рез. в ОВО*	Ідеологія
Брати Італії (2012)	25,99 (69 депутат.)	119	націоналізм, соціальний консерватизм, євроскептицизм

Демократична партія (2007)	19,07 (57)	69	соціал-демократія, соціал-лібералізм, європеїзм
Ліга (1991)	8,77 (23)	66	соціальний консерватизм, популізм, євроскептицизм
Рух п'яти зірок (2009)	15,43 (41)	52	популізм, пряма демократія, євроскептицизм
Вперед, Італіє! (2009)	8,11 (22)	45	правоцентризм, ліберальний консерватизм, християнська демократія
Дія – Viva Італія (2022)	7,79 (21)	21	популізм, центризм, соціальний лібералізм
Альянс зелених і лівих (2022)	3,63 (11)	12	зелена політика, лівоцентризм

* БВО – багатомандатний виборчий округ,

**ОВО – одномандатний виборчий округ

Джерело: побудовано авторами на основі [43].

Отже, урядова коаліція в Італії утворена трьома партіями: «Брати Італії», «Ліга», «Вперед, Італіє!», а прем'єр міністром стала лідер партії «Брати Італії» Дж. Мелоні. Серед вказаних партій лише лідерка «Братів Італії» щиро підтримує Україну. Від початку повномасштабного вторгнення Дж. Мелоні переконує, що виступає за всі зусилля Європейського Союзу та НАТО у допомозі Києву [1; 2; 12]. Вона підтримала лінію М. Драгі щодо надання допомоги Україні. «Оголошення про приєднання до Російської Федерації чотирьох областей України після фіктивних референдумів, проведених в умовах насильницької військової окупації, не має юридичного чи політичного значення», – заявила Дж. Мелоні. За її словами, «своїми діями В. Путін вкотре демонструє своє неоімперіалістичне бачення

радянського зразка, що загрожує безпеці всього європейського континенту» [21].

Лідери інших трьох праворадикальних партій («Ліга», «Вперед, Італіє!», «Рух п'яти зірок» (не входить до урядової коаліції)) симпатизують В. Путіну та у минулому співпрацювали з ними (наприклад С. Берлусконі), а М. Сальвіні у 2014 р. приїздив до окупованого Криму.

На першому засіданні парламенту 13 жовтня головою Сенату було обрано Іньяціо Беніто Марію Ла Русса («Брати Італії») – співзасновника партії «Брати Італії», щирого прихильника Б. Мусоліні. А 14 жовтня був обраний і голова нижньої палати італійського парламенту Л. Фонтана («Ліга»), політик-екстреміст, прихильник В. Путіна, який носить футболки з написом «зняти санкції з Росії» та був «офіційним» міжнародним спостерігачем під час кримського «референдуму» 2014 року. Парадокс голосування за вказані кандидатури полягав у тому, що не всі представники праворадикальної коаліції за них голосували, зважаючи на скандальні бекграунди кандидатів на посади. А призначення голови Палати депутатів, незважаючи на підтримку України Дж. Мелоні, є проблемним для України [7].

Латвія (01.10.2022, вибори латвійського парламенту – Сейму, 100 депутатів). Однопалатний латвійський парламент (Сейм) обираються за пропорційною виборчою системою преференційних / відкритих списків із п'ятивідсотковим виборчим бар'єром для політичних партій і виборчих коаліцій за формулою непарних дільників Сант-Лаге у п'яти виборчих округах.. «Ця виборча формула, вважає А. Романюк, зумовлює дуже високий рівень пропорційності поділу голосів виборців» [33, с. 300]. Партійну систему Латвії можна ідентифікувати як помірковану багатопартійну без домінуючої партії.

За результатами виборів до латвійського парламенту відбулися суттєві зрушення в електоральних уподобаннях громадян у порівнянні з виборами 2018 року. Результати виборів подано в таблиці 17.

Таблиця 17

Результати виборів до Сейму Латвії 1 жовтня 2022 р.

Партія / виборча коаліція (дата створення)	% голосів	К-ть деп. Місце	Ідеологія
Партія «Нова єдність» (2010)	18,97	26	ліберальний консерватизм, правоцентризм

Коаліція «Союз зелених та селян» (2002)	12,44	16	консерватизм, екологізм
Виборчий блок «Об'єднаний список» (2022)	11,01	15	регіоналізм, зелена політика, соціальний консерватизм
Партія «Національне об'єднання «Все для Латвії» – «Вітчизні і свободі / ДННЛ» (2010)	9,29	13	націонал-консерватизм
Партія «За стабільність!» (2021)	6,80	11	евроскептицизм, популізм, центризм
Партія «Латвія на першому місці» (2021)	6,24	9	соціальний консерватизм, популізм
Партія «Прогресивні» (2017)	6,16	10	соціал-демократія

Джерело: побудовано автором на основі [43].

Депутатські мандати за результатами волевиявлення отримало 7 партій та виборчих блоків. З них чотири партії і блоки депутатські мандати здобули вперше: партії «Прогресивні», «За стабільність», «Латвія на першому місці» та виборчий блок «Об'єднаний список». До складу «Об'єданого списку» входять «Зелена партія», партія «Об'єднання регіонів» та «Ліспайська партія». З попереднього Сейму у новому будуть представлені: партії «Нова єдність», «Національне об'єднання «Все для Латвії» – «Вітчизні і свободі / ДННЛ» («Національне об'єднання»), виборча коаліція «Союз зелених та селян» [19; 32].

Слід зазначити, що на виборчий процес в Латвії значимий вплив мала війна Росії проти України. В результаті дві проросійські партії не змогли подолати виборчий бар'єр (Соціал-демократична партія «Злагода», «Російський союз Латвії»). На попередніх виборах «Злагода» мала найвищий електоральний результат 19,8 %. Як наслідок відбулося розпорошення голосів російського електорату та подолання виборчого бар'єру проросійською партією «За стабільність!».

Не отримали депутатських мандатів у силу об'єктивних причин «Нова консервативна партія» та об'єднання партій «Розвиток/Так»,

які входили до урядової коаліції у попередньому сеймі. Явка виборців становила 59,26 %, що на 4,6 % більше ніж на попередніх виборах.

Таким чином, до головних результатів виборів віднесемо: 1) розпорошення проросійського електорату та виборче фіаско двох російських партій («Злагода», «Російський союз Латвії»); 2) утворення проєвропейської урядової коаліції у складі партій «Нова єдність», «Національне об'єднання» та виборчого блоку «Об'єднаний список»; 3) руйнування етноцентричної моделі голосування; 4) злет нових популістських партій «Латвія на першому місці» та «За стабільність!».

Болгарія (02.10.2022, вибори болгарського парламенту – Народних зборів, 240 депутатів). 2 жовтня 2022 року відбулися уже четверті за півтора року позачергові парламентські вибори. На попередніх позачергових виборах, які пройшли 14 листопада 2021 року перемогу здобув виборчий блок «Продовжуємо зміни». «Виборчий блок «Продовжуємо зміни» формально був утворений трьома мало-впливовими партіями «Вольт Болгарія», «Європейський середній клас», «Політичний рух соціал-демократів». Лідерами цього блоку стали випускники Гарвардського університету К. Петков і А. Василів, які у перехідному кабінеті займали пости міністра економіки та міністра фінансів відповідно. Вказаних політиків підтримали у Вашингтоні та Брюсселі, як таких, які не є дилетантами і зможуть ефективно управляти урядом» [25].

Але уряд К. Петкова проіснував недовго, і змушений був піти у відставку в результаті вотуму недовіри, ініційованого лідером партії «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» (ГЄРБ) Б. Борисовим і підтриманого партією С. Тріфонова «Є такий народ», яка входила в урядову коаліцію.

У даному випадку ми спостерігаємо деструктивну поведінку нової персоналізованої популістської партії «Є такий народ». Така поведінка вказує на одну із тенденцій розвитку партійних систем «молодих» демократій: «анти-політики (актори, музиканти і т. д.) вміють завойовувати серця і розум виборців, але вони, як правило, не здатні ефективно виконувати складні управлінські функції» [25].

Відтак результат такої діяльності вказаних партій, як правило, повне політичне фіаско: 04.04.2021 р. – нова партія С. Тріфонова здобуває 17,6 % голосів виборців (51 депутатське місце), а сам результат

виборів називають «електоральною революцією»; 11.07.2021 р. – партія С. Тріфонова здобуває 24 % голосів виборців (65 депутатських місць), але її лідер відмовляється співпрацювати з іншими політичними силами; 14.11.2021 р. – партія С. Тріфонова втрачає рейтинг і отримує 9,5 % голосів (25 депутатських місць); 02.10.2022 р. – вона не змогла подолати виборчий бар'єр (політичне фіаско).

У парламентських виборах 2 жовтня 2022 року взяли участь 24 партії і 6 виборчих коаліцій. Народні збори Болгарії складаються з 240 депутатів, які обираються за пропорційною системою закритих партійних списків у 31 багатомандатному виборчому окрузі з 4 % виборчим бар'єром [33, с. 279].

Виборчий бар'єр подолато 7 політичних сил, а явка виборців була найнижчою за всю постсоціалістичну історію Болгарії – 39,4 %. Результати виборів подано в таблиці 18.

Таблиця 18

Результати виборів до Народних зборів Болгарії 2 жовтня 2022 р.

Партія/виборча коаліція (рік створення)	% голосів	К-ть місць	Ідеологія
Виборчий блок «ГЄРБ – Союз демократичних сил»	25,3	67 (+8)	консерватизм, популізм
Виборча коаліція «Продовжуємо зміни»	20,2	53 (- 14)	соціальний лібералізм
Партія «Рух за права і свободи» (1990)	13,7	36 (+2)	соціальний лібералізм, захист інтересів турецької національної меншини
Партія «Відродження»	10,1	27 (+14)	національний консерватизм, русофільство
Болгарська соціалістична партія (1990)	9,3	25 (+1)	соціал-демократія, лівий популізм
Виборчий блок «Демократична Болгарія» (2018)	7,4	20 (+4)	лібералізм

Партія «Болгарський розквіт»	4,6	12 (нова)	націоналізм

Джерело: побудовано автором на основі [43].

Отже, за результатами виборів конфігурація партійної системи не змінилася і вона залишилася багатопартійною системою поляризованого плюралізму. Практично не змінився і акторний склад партійної системи, а зміни торкнулися лише частки депутатських місць, які здобули політичні сили.

До парламенту пройшла нова націоналістична політична партія «Болгарський розквіт», а натомість низка інших націоналістичних партій не змогли подолати виборчий бар'єр («Атака», «Національний фронт порятунку Болгарії» та інші).

Зазначимо, що політична криза в Болгарії поступово збільшує рейтинг проросійських політичних сил: партія «Відродження» збільшила своє представництво в Народних зборах на 14 депутатів (24 депутатські місця).

На жаль, урядова коаліція за результатами виборів так і не була створена, а відтак у Болгарії відбудуться ще одні дострокові вибори, що є свідченням глибокої кризи болгарського парламентаризму і партійного будівництва та небажання домовлятися політичним лідерам у стінах Народних зборів.

Данія (01.11.2022, дострокові вибори данського парламенту – Фолькетингу, 179 депутатів). Парламент Данії обирається на основі пропорційної виборчої системи з 2 % виборчим бар'єром. Партійна система Данії двоблокова, яку утворюють «червоний» блок, основою якого є Соціал-демократична партія Данії та «синій» блок, який асоціюється з консервативною партією «Венстре».

Позачергові вибори були зумовлені кризовою ситуацією в парламенті, яка стала результатом прийняття рішення прем'єр-міністром Данії М. Фредеріксен по знищенню хворих на коронавірус норок (17 мільйонів). Наслідком таких дій уряду було знищення цілою галузі данської економіки, хоча пізніше вирощування норок знову дозволили. Тому М. Фредеріксен змушена була оголосити про позачергові вибори у листопаді місяці.

Головна лінія конкуренції на виборах пролягала між «червоним» і «синім» блоками. За результатами виборів перемогу здобула Соціал-демократична партія Данії з результатом 27,5 % голосів виборців (50

депутатських місць), а явка виборців становила 84,1 %. Результати виборів подано в *таблиці 19*.

Таблиця 19

Результати виборів Фолькетингу в Данії 1 листопада 2022 року

Назва партії (дата створення)	Результат, %	К-ть депут. місць	Ідеологія
Соціал-демократична партія Данії (1871)	27,5	50 (+2)	соціал-демократія
Венстре (Ліберальна партія Данії) (1870)	13,3	23 (-23)	консервативний лібералізм, аграризм
Помірковані (2022)	9,3	16 (нова)	лібералізм, центризм
Соціалістична народна партія (1959)	8,3	15 (+1)	зелена політика, демократичний соціалізм
Данські демократи (2022)	8,1	14 (нова)	націонал-лібералізм, правий популізм
Ліберальний альянс (2007)	7,9	14 (+10)	лібералізм, лібертаріанство
Консервативна народна партія (1915)	5,5	10 (-2)	ліберальний консерватизм, енвайроменталізм
Красно-зелена коаліція (1989)	5,2	9 (-4)	соціалізм, євроскептицизм
Радикальна Венстре (1905)	3,8	7 (-9)	соціальний лібералізм, проєвропеїзм
Нові праві (2015)	3,7	6 (+2)	національний консерватизм, євроскептицизм, антиісламізм
Альтернатива (2013)	3,3	6 (+1)	зелена політика, проєвропеїзм
Данська народна партія (1995)	2,6	5 (-11)	націонал-консерватизм, правий популізм, данський націоналізм

Джерело: побудовано автором на основі [43].

Отже, вибори в Данії, як і в інших країнах Північної Європи, вказують на стабільність партійних систем. За результатами виборів партійна система Данії залишається багатопартійною двоблоковою. Головними конкуруючими партіями є Соціал-демократична партія Данії і партія «Венстре» (ліберальний консерватизм). У той же час слід констатувати зміну акторного складу партійної системи та окремих електоральних результатів політичних партій, хоча і не значну.

По-перше, збільшився формат партійної системи, якщо за результатами парламентських виборів депутатські мандати отримали 10 політичних партій, то у 2022 році – 12. По-друге, до парламенту пройшли дві нові політичні партії з досить високим результатом: «Помірковані» – 9,3 % (16 мандатів) і «Данські демократи» – 8,1 % (14 мандатів). По-третє, праворадикальна Данська народна партія змогла здобути лише 5 депутатських мандатів. Для порівняння, у 2015 році вона була другою за рейтингом політичною силою з результатом 21,15 (37 депутатських мандатів), у 2019 році – 8,7 % (16 депутатських мандатів). У 2015 році партія досягла свого історичного максимуму за рахунок європейської міграційної кризи. Різне падіння популярності ДНП у 2022 році пов'язане з вичерпанням антиімміграційного дискурсу і перехоплення ініціативи мейнстрімними партіями та новими партіями ультраправого спрямування.

По-четверте, більшість в парламенті здобув «червоний блок» – 90 депутатських мандатів, натомість «синій» блок отримав – 73 депутатські мандати і центристська партія «Помірковані» з 16 депутатськими мандатами залишилася позаблоковою, скоріш за все з метою більшої її пізнаваності на майбутніх виборах.

Висновки. Охарактеризувавши парламентські вибори в країнах Європейського Союзу у 2020–2022 років можна зробити такі висновки.

По-перше, збільшення фрагментації партійних систем, що є результатом появи нових соціально-політичних розмежувань. Нові соціальні конфлікти не мають постійного і комплексного характеру, вони більш локалізовані і фрагментовані, а розмежування по інтересах часто носить тимчасовий, ситуаційний характер, створюючи в основному короткочасні, не стабільні об'єднання. Відповідно до цього починає фрагментуватися політика, яка носить нині здебільшого «конкретний», «монопроблемний» характер, і не орієнтована на довгострокові проекти. Наприклад, Швеція, Італія, Латвія, Болгарія.

По-друге, поступова втрата «мейнстримними» партіями домінуючого статусу у партійних системах, що безпосередньо пов'язано з кризою останніх, яка обумовлена зростаючим відчуженням між політичним класом і виборцями (пов'язане з процесом глобалізації), накопиченням протестного потенціалу (євроскептики, націоналісти, антиглобалісти, «зелені» та інші), кризою ліво-правої системи «ідеологічних координат» тощо. Наприклад, Франція, Італія, Словенія.

По-третє, жорстка конкуренція у ході електоральних кампаній «мейнстримних» партій і партій «нової політики». Успіх партій «нової політики» обумовлений низкою чинників, до головних із яких можна віднести такі: а) розчарування громадян в політиках і політичних партіях, зростання недовіри до них; зниження рівня партійної ідентифікації; проблема з рекрутуванням нових і утриманням старих членів партій; б) зменшення впливу політичних партій на функціонування урядів; в) медіатизація, персоналізація та професіоналізація політики; г) деідеологізація політичного життя; д) ціннісна трансформація суспільств, перехід до домінування «постматеріальних» цінностей. Вказаний тип електоральної конкуренції є характерним практично для усіх країн Європейського Союзу.

По-четверте, зростання рейтингу праворадикальних партій, їх демаргіналізація і подолання ними бар'єру «руконепотискання». Одна із головних причин виникнення правих популістських політичних партій у Європейському Союзі – виникнення нового соціально-політичного поділу між глобалізованою постмодерністською елітою і простими громадянами національних держав (конфлікт «глобалізовані еліти – антиглобалістично налаштовані маси»). Наприклад, «Chega» («Досить!») (Португалія); партії «Йоббік», «Наша Батьківщина» (Угорщина); партія «Національне об'єднання» (Франція); партія «Шведські демократи» (Швеція); партії «Брати Італії», «Ліга», «Рух п'яти зірок», «Вперед, Італіє!» (Італія); партії «Латвія на першому місці», «За стабільність!» (Латвія); «Данська народна партія» (Данія) та інші.

По-п'яте, персоніфікація політики, утворення іменних партій, які досить часто мають негативний вплив на функціонування партійної системи і політичний розвиток в цілому. Наприклад, партія «Список Мар'яна Шареца» (Словенія), партія «Є такий народ» С. Тріфонов (Болгарія) та інші.

По-шосте, виникнення мережевих/кіберпартій, які в своїй діяльності опираються на використання сучасних цифрових технологій. Для них характерні такі риси: відсутність формального членства та організаційної структури, мінімізація чисельності і партійного апарату, безпосередня взаємодія з виборцями («Йоббік» в Угорщині, «Рух п'яти зірок» в Італії, «Партія свободи» в Нідерландах та інші). Принципи організаційної роботи мережевих партій останнім часом активно запозичуються й іншими політичними силами.

Джерела:

1. Бондарева Х. Ультраправа, що підтримує Україну: що відомо про ключову кандидатку в прем'єри Італії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/09/14/7146768/> (дата звернення 27.09.2022).
2. Вдовиченко В., Сидоренко С. «Хороші фашисти» та загроза для Європи: що чекати Україні від нового уряду Італії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/09/26/7147520/> (дата звернення 28.09.2022).
3. Вибори в Швеції: 10 особливостей. <https://ru.sweden.se/lyudi-i-obshchestvo/demokratiya/vybory-v-shvecii-10-osobennostej> (дата звернення 25.09.2022).
4. Вибори в Ірландії: три партії набрали майже однакову кількість голосів. *Європейська правда*. 2020. 9 лютого. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/02/9/7106147/> (дата звернення 15.07.2022).
5. Воронко О. Монобільшість соціалістів та ривок ультраправих — як минули позачергові вибори в Португалії/ URL: <https://izbirkom.org.ua/publications/vybory-2020/2022/monobilshist-socialistiv-ta-rivok-ultrapraviv-yak-minuli-pozachergovi-vibori-v-portugalii/> (14.09.2022).
6. Горбик Р. Швеція нових можливостей: як подолати ризики, що несе коаліція за участю ультраправих. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/28/7149495/> (дата звернення 27.10.2022).
7. Горбик Р. Ультраправий прорив: чи зменшить коаліція з радикалами підтримку України Швецією URL:

- <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/09/16/7146876/>
(дата звернення 17.09.2022).
8. Груша-Поссамай Я. Союз фашистів та кримнашистів: як нова коаліція Італії почала роботу зі скандалів. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/14/7148693/>
(дата звернення 15.10.2022).
9. Давимука О. Парламентські вибори в Угорщині: переобрання Орбана і наслідки для України та Європи. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vibori_ugorschina.pdf
(дата звернення 12.09.2022).
10. Захарова О. Вибори у Швеції. Хто такі Шведські демократи та чому їхня перемога налякала лібералів. URL: <https://thepage.ua/ua/politics/peremoga-pravih-u-shveciyi-hto-taki-shvedski-demokrati> (дата звернення 17.09.2022).
11. Каравайцева О. Трансформація виборчої системи Хорватії. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/29.pdf>
(дата звернення 15.07.2022).
12. Коаліція правих партій з партіями-"друзями Путіна" перемагає на виборах у Італії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/26/7147464/>
(дата звернення 28.09.2022).
13. Коваль Н., Панченко Ю. Піррова перемога Макрона: які ризики несуть нові вибори Франції для України і не тільки. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/13/7141149/>
(дата звернення 12.09.2022).
14. Копинець Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку країн Європейського Союзу на еволюцію і функціонування партійної системи України: дис..... к. політ. наук 23.00.02 / Ужгородський національний університет. 2021. 269 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/dis_kopynets.pdf
(дата звернення 17.06.2022).
15. Копинець Ю.Ю. Парламентські вибори у країнах Європейського Союзу у 2018 році: характеристика електоральних результатів та конфігурацій партійного ландшафту. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 3. С. 44–51.
16. Копинець Ю. Тенденції розвитку партійних систем країн Європейського Союзу в контексті парламентських

- електоральних циклів 2017 року. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 4. С. 110–117.
17. Костіна І. Німецькі несподіванки: чим завершилися головні вибори року. *Європейська правда*. 2021. 27 вересня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/09/27/7128271/> (дата звернення 17.07.2022).
 18. Кравченко В. Результати президентських виборів у Франції (24 квітня 2022 р.). Другий термін Е. Макрона. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/franciya_vibori.pdf (дата звернення 12.09.2022).
 19. Кудрін О. Новий Сейм Латвії: проєвропейська коаліція та проросійський провал. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3585675-novij-sejm-latvii-proevropejska-koalicia-ta-prorosijskij-proval.html> (дата звернення 26.10.2022).
 20. Кудрін Ф. Європарламент постановив, що Угорщина більше не може називатись демократією. URL: <https://tyzhden.ua/News/255696> (17.10.2022).
 21. Майбутня прем'єрка Італії: Путін - загроза, анексія не має значення. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/30/7147846/> (дата звернення 01.10.2022).
 22. Моренчук Анатолій, Моренчук Андрій. Особливості політичної системи Швеції: досвід для України. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/15769/1/18.pdf> (дата звернення 25.09.2022).
 23. На парламентських виборах у Хорватії перемагає правляча партія. *Європейська правда*. 2020. 6 липня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/07/6/7111849/> (дата звернення 15.07.2022).
 24. Осколков П., Сергеев Е. Нидерландская партийная система: между системой опор и европейской интеграцией. URL: <https://www.ogt-journal.com/jour/article/viewFile/264/262> (дата звернення 12.06.2022).
 25. Остапець Ю., Копинець Ю. Парламентські вибори 2021 року в країнах Європейського Союзу: характеристика загальних тенденцій та національних особливостей електорального вибору. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 82–90.

26. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: монографія. Серія «Studia Regionalistica». № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
27. Остапець Ю., Ключкович А. Партійна система Словаччини: проблеми функціонування та тенденції розвитку на сучасному етапі. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 59–67.
28. Остапець Ю., Шелемба М. Порівняльний аналіз еволюції партійних систем України та Румунії. *Регіональні студії*. 2017. Випуск 11. С. 29–36.
29. Остапець Ю. Електоральний фактор в еволюції партійного ландшафту країн Вишеградської четвірки (2015–2018 рр.). *Регіональні студії*. 2018. № 12. С. 122–132.
30. Павлюк О. Коаліція з «друзями Путіна»: як дострокові вибори можуть змінити зовнішню політику Італії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/09/23/7147362/> (дата звернення 27.09.2022).
31. Панченко Ю. Програш росіян та нова коаліція: чим завершилися вибори у Латвії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/3/7147973/> (дата звернення 27.10.2022).
32. Панченко Ю., Іщенко Н. Скандальний друг України: чи збереже Словенія проукраїнську політику. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/04/26/7138440/> (дата звернення 14.09.2022).
33. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
34. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с.
35. Румунія після виборів: «золотий» похід на вибори правої партії вказує на відчай виборців. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/romania-aur-right-wing-party->

- simion-voter-despair-nationalism/30993779.html (дата звернення 15.07.2022).
36. Савінок В. Триумф та поразка антиукраїнців: як Рютте вчетверте виграв вибори у Нідерландах. *Європейська правда*. 2021. 18 березня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/18/7121034/> (дата звернення 17.06.2022).
37. Савінок В. Більш проєвропейські Нідерланди: які зміни анонсує новий уряд Рютте. *Європейська правда*. 2022. 17 січня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/01/17/7132651/> (дата звернення 17.06.2022).
38. Сидоренко С. Антиукраїнський Орбан: що робитиме Угорщина після виборів «під знаком війни». URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/04/4/7137219/> (дата звернення 12.10.2022).
39. Словачина: підрахували 100 % бюлетенів, ключові «друзі Путіна» поза парламентом. *Європейська правда*. 2020. 1 березня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/03/1/7106969/> (дата звернення 15.07.2022).
40. Тужанський Д., Панченко Ю. Словаччина на порозі реваншу: чому це небезпечно для України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/07/21/7143584/> (дата звернення 15.07.2022).
41. Филипенко А. Перемога, підірвана корупцією: чим завершилися вибори у Болгарії. *Європейська правда*. 2021. 6 квітня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/04/6/7121775/> (дата звернення 17.06.2022).
42. Шипунов Г. Партії «нової політики» як феномен постіндустріального суспільства: ідейно-інституційні особливості. *Панорама політологічних студій. Науковий вісник РДГУ*. 2016. Випуск 14. С. 211–218.
43. The European Elections Monitor (Парламентські вибори в Швеції 11 вересня 2022 р.). URL: <https://www.robert-schuman.eu/en/the-european-elections-monitor/2021/> (дата звернення 25.09.2022).

44. Fourquet, J. L'archipel français. Naissance d'une nation multiple et divisée. Paris: Seuil, 2019. 348 p.
45. Parties and Elections in Europe. URL: <http://www.parties-and-elections.eu/> (дата звернення 15.07.2022).

РОЗДІЛ 13

ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ПРОЦЕСИ У ЧЕСЬКІЙ ТА СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІКАХ У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ВИБОРІВ¹

Євгеній ГАЙДАНКА

Перелік умовних позначень

Альянс (*Szövetség – Aliancia*) – партія Альянс

ВВП (*GDP per capita*) – Внутрішній Валовий Продукт на душу населення

ГДП (*ODS*) – Громадянська демократична партія

ЗП (*Zastupitelstvo hlavního města Prahy*) – Заступнiтельство столиці Праги

КПЧМ (*KSČM*) – Комуністична партія Чехії і Моравії

МІСТ (*Most–Híd*) – партія МІСТ

Пірати (*Piráti*) – політична партія Пірати

ПУС (*Strana maďarskej komunity – Magyar Koalíció Pártja*) – Партія угорської спільноти

РАЗОМ (*SPOLU*) – Виборча коаліція РАЗОМ

СiС (*Sloboda a Solidarita*) – Свобода і солідарність

СЛК (*Starostové pro Liberecký kraj*) – Старости Ліберецького краю

СМЕР-СД (*SMER-SD*) – НАПРЯМ – Соціальна демократія

СНП (*Slovenská národná strana*) – Словацька національна партія

СПД (*Svoboda a přímá demokracie*) – Свобода і пряма демократія

ХДР (*Křesťanskodemokratické hnutí*) – Християнсько-демократичний рух

ХДС–ЧСНП (*KDU–ČSL*) – Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія

ЧСДП (*ČSSD*) – Чеська соціал-демократична партія

АНО 2011 (*Akce nespokojených občanů 2011*) – Акція незадоволених громадян 2011

¹ Проміжні результати дослідження, що стосуються електоральних процесів на регіональному рівні у Чеській Республіці були оприлюднені у співавторстві зі словацьким колегою Марцелом Мартинковичем у монографії «Decentralization and Electoral Processes: Political Fragmentation of the Regions in the Czech Republic» виданій у Чеській академії наук у Празі у 2022 р.

НЕКА (*Nezávislí kandidáti*) – незалежні кандидати

NUTS 3 (*Nomenclature des unités territoriales statistiques*) – Номенклатура територіальних одиниць Європейського Союзу

OLaNO (*Obyčejní Ludia a nezávislé osobnosti*) – партія «Звичайні люди та незалежні особистості»

STAN (*Starostové a nezávislí*) – політична партія STAN

TOP 09 (*Tradice Odpovědnost Prosperita 09*) – політична партія TOP 09

Децентралізація та регіони в Чеській Республіці. Чеська Республіка має традиційний для країни Європейського Союзу адміністративно-територіальний поділ, який відповідає вимогам децентралізації та субсидіарності (див. табл. 1). Регіони Чеської Республіки, яких нараховується 14 регіонів (чес. – *kraje*), належать до адміністративно-територіального рівня NUTS 3 [14]. Відповідно до Конституційного Закону «Про створення вищих одиниць територіального самоврядування» 1997 року [24] формується вищий рівень самоврядування, який ототожнюється із столицею Прагою та 13 регіонами. У кожному регіоні нараховується певна кількість локальних адміністративних одиниць – районів (*okresy*) та муніципалітетів (*obce*). За реформою децентралізації управління муніципалітети наділені адміністративною автономією, перебравши на себе більшість управлінських функцій від районів. У розумінні електоральних процесів муніципалітети поряд із регіонами є важливими адміністративними одиницями, адже з 1990 року проводяться муніципальні вибори, а з 2000 року проводяться вибори до регіональних рад.

Таблиця 1

Адміністративно-територіальні одиниці Чеської Республіки (станом на 31 грудня 2016 р.)

Когежні регіони	Регіони (краї)	Муніципалітети
Прага	Прага	1
Середньочеський	Середньочеський	1 144
Південно-західний	Південночеський	624
	Плзенський	501
Північно-західний	Карловарський	134
	Устецький	354
Північно-східний	Ліберецький	215
	Кралоугоградський	448
	Пардубицький	451

Південно-східний	Височіна	704
	Південноморавський	673
Середньоморавський	Оломоуцький	402
	Злінський	307
Моравсько-Сілезький	Моравсько-Сілезький	300

Джерело: власні розрахунки на основі даних Eurostat [14] та Бюро статистики Чеської Республіки [7].

У контексті макроекономічних показників регіони Чеської Республіки є слабо фрагментованими. Хоча помітною є певна диспропорція у показниках GDP per capita (див. рис. 1).

Рис. 1. Розподіл ВВП на душу населення у регіонах Чеської Республіки, у тисячах чеських крон (CZK), за 2016 рік¹.

Джерело: підготовлено і розраховано автором на основі даних Статистичного Бюро Чеської Республіки [7].

Середнє значення ВВП на душу населення за 2016 рік по країні складає 451 785 чеських крон. Виходячи з цього показника, ми можемо розділити регіони Чеської Республіки на три основні групи:

1) *низький рівень ВВП (< 400 тисяч крон)* – сюди входить більшість регіонів Чеської Республіки. Десять регіонів із низьким по-

¹ При підготовці рисунку було використано макет карти регіонів Чеської Республіки з Інтернет-ресурсу *Portál územního plánování*, <https://portal.uur.cz/spravni-usporadani-cr-organy-uzemniho-planovani/kraje.asp>.

казником представляють різні частини країни. Тут виділяється вся східна частина, більшість півночі та півдня Чеської Республіки, але найнижчий показник зафіксований у Карловарському краї (300 894 крони). Не вдаючись до подробиць економічної кон'юнктури у Чеській Республіці, східна частина країни буде менш економічно розвинута, ніж західні регіони.

2) *середній рівень ВВП (> 400 тисяч крон)* – значення ВВП у понад 400 тисяч крон є, більшою мірою, винятковим. Тут можна виділити умовну вісь з трьох регіонів, яка проходить через територію країни від півночі (Кралоугоградецький край) до заходу (Пльзенський край). Вищий рівень ВВП зафіксований у Середньочеському краї, який традиційно демонструє хороші макроекономічні показники у Чеській Республіці.

3) *високий рівень ВВП (близько 1 млн крон)* – цю групу розглядаємо скоріше як виняток. Тільки столиця Прага сюди входить, демонструючи фактично аномальний у порівнянні з іншими регіонами показник у понад 937 тисяч крон. Столиця у два або навіть у три рази випереджає інші регіони країни. Це традиційна ситуація, коли існує соціоекономічне розмежування між столицею та рештою регіонів. Адже переважна більшість ресурсів, інновацій, підприємництва та людського капіталу зосереджується довкола столиці. Прага це європейська столиця з понад мільйоном жителів, яка є конкурентною й на фоні інших європейських столиць.

Нормативна складова регіональних виборів у Чеській Республіці. Регіони є самоврядними адміністративно-територіальними одиницями у Чеській Республіці. Адміністративний і правовий статус регіонів (країв) визначається Законом про краї від 2000 року [30]. Чеські регіони є традиційними самоврядними одиницями у децентралізаційній системі країни, які наділені значною управлінською компетенцією. Основним органом управління регіону є Заступітельство регіону (*Zastupitelstvo kraje*) (§ 1) [30]. До повноважень Заступітельства регіону належить право законодавчої ініціативи. Тобто, на засіданнях Заступітельства може бути прийняте рішення передати законопроект на розгляд Палати Депутатів Чеської Республіки. Заступництво (заступітельство) регіону може звертатись до Конституційного Суду з метою скасування правових актів.

Крім того, Заступітельство наділено низкою самоврядних повноважень у питаннях формування стратегії розвитку регіону, ведення

фінансово-бюджетної політики, реалізації проектів міжнародного співробітництва, проведення регіональних референдумів тощо (§ 35) [30]. Як виняток, столиця Прага наділена адміністративно-правовим статусом регіону, що регулюється окремим законом. У Законі «Про столицю Прагу» 2000 року [32] зазначено, що Прага має адміністративний статус не тільки столиці, але й регіону. Столиця наділена управлінськими повноваженнями регіонального рівня (§ 35) [32]. Керівним колегіальним органом Праги є ЗП. У традиційних 13 регіонах Заступительство очолює Гейтман (чес. – *Hejtman*), який обирається новим складом Заступительства (§ 61) [30].

Стосовно столиці Праги, то тут Заступительство столиці очолює мер столиці Праги (*Primátor hlavního města Prahy*), який обирається Празьким Заступительством (§ 72) [32].

При визначенні кількісного складу Заступительств регіонів застосований демографічний принцип кількісного представництва інтересів територіальної громади (регіону) (див. табл. 2). Кількість депутатів Заступительства столиці Праги є змінною, мінімально це 55, а максимум 70 депутатів¹.

Справа у тому, що кількість депутатів, які будуть обиратись до наступного складу столичного Заступительства напередодні виборів визначає саме Заступительство (§ 48) [32].

Таблиця 2

Принцип формування та функціонування складу Заступительств країв

Кількість жителів у краї	Нормативна кількість депутатів Заступительства краю	Край Кількість депутатів	
< 600 тисяч	45 депутатів	Краловоградський	45
		Карловарський	45
		Ліберецький	45

¹ Маємо відмітити, що кількість депутатів Заступительства столиці Праги постійно змінювалась. Беручи період законодавчих змін у 2000 р., пов'язаних із децентралізацією, на прикладі п'яти скликань столичного Заступительства можемо простежити різницю у кількості депутатів: скликання 2002 р. і 2006 рр. – 70 депутатів, скликання 2010 р. – 63 депутати, скликання 2014 і 2018 рр. – 65 депутатів [29].

		Пардубицький	45
		Плзенський	45
		Височіна	45
		Злінський	45
≥ 600 тисяч	55 депутатів	Оломоуцький	55
–		Південночеський	55
< 900 тисяч		Устецький	55
≥ 900 тисяч	65 депутатів	Середньочеський	65
		Моравсько-Сілезький	65
		Південноморавський	65

Джерело: власні розрахунки на основі положень Закону «Про краї», 2000 р. [30].

Виборчий процес до Заступітельств регіонів регулює Закон «Про вибори до Заступітельств країв» від 2000 року [31]. Вибори до 13 Заступітельств країв, окрім ЗП, позначаються як «регіональні вибори». Із зміною Конституційного Закону «Про створення вищих одиниць територіального самоврядування» 1997 року [24], з 2000 року регіони починають функціонувати як самоврядна адміністративно-територіальна одиниця. Відповідно з'являється необхідність у проведенні перших виборів до Заступітельств країв. Станом на 2023 рік всього проведено шість виборів з інтервалом у чотири роки – перші вибори відбулись у 2000 році, а останні у 2020 році. Вибори проводяться на пропорційній основі протягом двох днів (§ 2) [31]. Для зручності виборця першим днем виборів є робоча п'ятниця у післяобідній час (14.00–22.00). Другим днем виборів є вихідний день субота, протягом якої вибори розпочинаються зранку о 8.00, а виборчі дільниці зачиняються в обід о 14.00 (§ 3) [31]. Виборча система на регіональних виборах сприяє збільшенню пропорційного представництва у Заступітельствах, яке частково обмежується 5 % прохідним бар'єром [12]. Традиційно для пропорційної системи списки кандидатів формуються політичними партіями чи виборчими коаліціями (§ 20) [31]. Виборець визначає преференції з максимум чотирьох кандидатів (§ 32) [31], а розподіл мандатів відбувається пропорційно відповідно до кількості депутатів у кожному Заступітельстві краю (§ 43) [31]. Вибори до ЗП проводяться як локальні вибори і регулюються Законом «Про вибори до Заступітельств муніципалітетів» 2001 року [36]. Перші вибори до ЗП були проведені

під час загальної лібералізації Чехословацької федеративної республіки у 1990 році, а в подальшому відбувались і з періодичністю у чотири роки; останні на 2023 рік вибори відбулись у 2022 році.

Окремі питання виборчої явки у Чеській Республіці. Вибори до Заступітельств країв визнають кількісний склад вищого рівня місцевого самоврядування у Чеській Республіці. Проте у співвідношенні з іншими видами виборів за суб'єктом обрання, регіональні вибори поступаються виборам національного рівня. З-поміж всіх видів загальнонаціональних виборів, які проводяться у Чеській Республіці, регіональні вибори не є серед пріоритетів електоральних преференцій виборців. У країні помітно домінує національний рівень політики. Окремо слід виділити високу середню виборчу явку чехів на частині парламентських виборів, а саме виборів до нижньої палати Парламенту – Палати Депутатів Чеської Республіки (65,11 %). Ротація складу верхньої палати Парламенту Сенату передбачає оновлення 1/3 senatorів кожні два роки (Ст. 16) у мажоритарних округах [23]. Після високої виборчої явки на останніх виборах 2023 року (70,25 %) у лідери явки вийшли вибори Президента країни (*Prezident České republiky*). На даний момент це найбільша електоральна симпатія чеських виборців. Президент країни обирався всенародним голосуванням тільки три рази у 2013, 2018 та 2023 років, а середня виборча явка складає 65,32 % [23]. Третіми за рівнем електоральної підтримки ми визначили муніципальні вибори до столиці Праги, на яких визначається склад ЗП, наділеного правовим статусом регіонального Заступітельства. На столичних виборах зафіксована середня явка на рівні 40–45 %, що для муніципальних виборів є високим показником. Лише на четвертому місці розташувались регіональні вибори, а яких середня явка складає 35,49 %. Зрештою, найменш популярними серед чеського виборця є вибори до Європейського Парламенту. Необхідно відмітити, що за рівнем виборчої явки на європейських виборах Чеська Республіка є одним із аутсайдерів серед всіх країн Європейського Союзу¹ [1].

¹ На перших виборах 2004 р. Чеська Республіка випередила тільки Естонію, Польщу та Словаччину; на виборах 2009 р. гіршими за явкою були тільки деякі країни Балтії та частина постсоціалістичних країн; на наступних виборах 2014 р. Чеська республіка вже була передостанньою, випередивши тільки сусідню Словаччину; на останніх виборах 2019 р. Чеська Республіка знову випереджає тільки Словаччину, але слід пам'ятати, що на останніх європейських виборах

У контексті виборчої явки на регіональних виборах необхідно відмітити, що чеські регіони є типовими. Різниця у виборчій явці у регіонах є незначною, хоча помітними є певні відмінності (*див. додаток А*).

У розрізі років проведення виборів девіантним виглядають саме вибори 2004 року, коли була зафіксована найнижча виборча явка. Результат електоральної явки 2004 року в менше ніж 30 % (29,62 %) можна пояснити, у тому числі, своєрідною «електоральною втомою» чеського виборця. У 2004 році також відбулись перші вибори до Європарламенту, які засвідчили інституційне входження Чеської Республіки до Європейського Союзу. Окрім цього, європейські вибори у подальшому стали найменш популярними для чехів. Регіональні вибори 2004 року проводились на політичному роздоріжжі між виборами до Палати Депутатів 2002 та 2006 років. Це була складна політична комбінація у виборі на регіональному рівні між соціал-демократами (євроінтеграторами), які перемогли у 2002 році та консерваторами ГДП, які далі змогли отримати перемогу у 2006 році. Вже на наступних регіональних виборах 2008 року була зафіксована явка у трохи більше 40 % (40,30 %) і надалі фіксується прихід на виборчі дільниці приблизно кожного третього виборця. Відзначаємо, що виборча явка не тільки покращилась до рівня перших виборів 2000 року (33,64 %).

У розрізі регіонів помітною є типовість країв за рівнем виборчої явки. Найвищий показник середньої виборчої явки зафіксований у Височині (38,43 %), а найнижчий – у Карловарському краї (30,86 %). Поряд із тим, переважна більшість регіонів (дев'ять з 14-ти країв) представляє на виборах орієнтовну явку у 36–38%. Тільки у трьох регіонах можемо говорити про нижчу явку: це вже згаданий Карловарський край (30,86 %), ще один західний Устецький край (31,11%) та східний Оломоуцький край (34,54 %). Відтак, констатуємо, що чеський виборець протягом шести виборчих кампаній залишається одностайним по відношенню до виборів Заступітельств країв. Регіональні вибори у своїй популярності поступаються національним виборам, але випереджають європейські вибори.

зафіксована найвища явка з часів «постсоціалістичного розширення» Європейського Союзу (50,66 %).

Регіональні вибори–2020. Регіональні вибори 2020 року в Чеській Республіці необхідно розглядати, як в аспекті основних тенденцій електоральних процесів в регіонах, так й у контексті загальнонаціональної політики. Після парламентських виборів восени 2017 року в Чеській Республіці владу здійснював Уряд меншості на чолі з Андресом Бабішем (*Andrej Babiš*), лідером ANO 2011. Політичними союзниками А. Бабіша стали дві найбільші ліві чеські політичні сили – соціал-демократи (ЧСДП) за підтримки комуністів (КПЧМ). Регіональні вибори, які відбулись на початку жовтня 2020 року мали стати репетицією для провідних політичних сил, адже за рік проводились парламентські вибори до Палати Депутатів (призначені на 8 та 9 жовтня 2021 р.). Великим випробуванням регіональні вибори мали стати для правлячої ANO 2011, яка мала амбіційні плани для збереження свого статус-кво у структурі чеського уряду. Політичні перспективи ANO 2011 ставали дедалі менш привабливими через втрату електоральної підтримки їхніми союзниками по урядовій коаліції. Відразу після закінчення регіональних виборів у листопаді 2020 року було оголошено результати опитування з приводу майбутніх виборів до Палати Депутатів. Соціал-демократи та комуністи не проходять до нижньої палати парламенту, не зумівши отримати мінімальні п'ять відсотків голосів виборців [22]. Парламентські вибори 2021 року підтвердили програш лівоцентристських політичних партій. Також не можна забувати про критику чеського Уряду у питаннях неефективної боротьби з пандемією коронавірусу [26], що також не додавало політичних дивідендів прем'єру А. Бабішу.

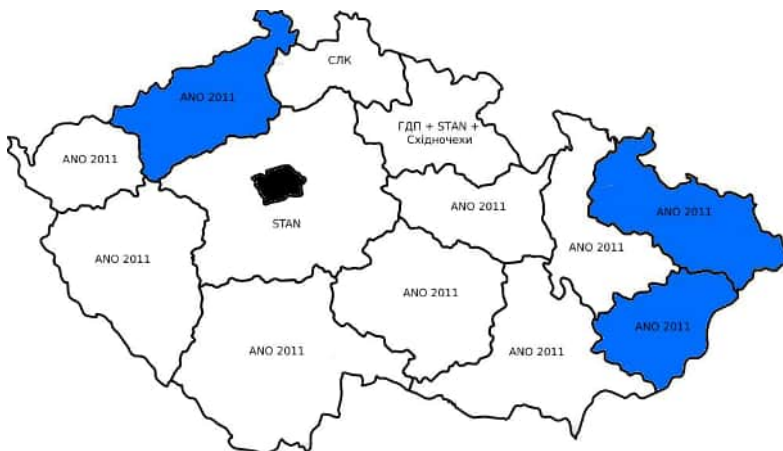
Інший полюс чеського політикуму, а саме праві політичні сили та ліберали отримують все більший рівень електоральної підтримки. Регіональні вибори 2020 року довели, що навіть ставши першими ANO 2011, фактично програють у регіонах [12]. А опозиційні до урядових партій політичні сили впевнилися у тому, що оперативне укладення коаліційних угод між собою фактично нівелює шанси партії на той час діючого прем'єра Андрея Бабіша на політичне домінування. Опозиційні сили, які можемо кваліфікувати як *«антиБабіш»* суттєво мобілізуватись і активно укладають виборчі коаліції: правоцентристська коаліція РАЗОМ (ГДП, ХДС–ЧСНП та TOP 09), які прагнуть залучити на свій бік молодого виборця до 35 років [19] та центристи Пірати і STAN, які відстоюють ліберальні проєвропейські цінності з урахуванням регіональних особливостей [15]. Також слід

пам'ятати, що вибори до Палати Депутатів відбудуться зі змінами у виборчому законодавстві, які з самого початку ініціювали опозиційні політичні сили. Головною метою законодавчих змін на виборах стало зменшення прохідного бар'єру для менших політичних партій та виборчих коаліцій [18], що мало сприяти відтоку депутатських мандатів від АНО 2011. Ще одним важливим моментом регіональних виборів 2020 року було визначення впливу регіональних політичних об'єднань в електоральних процесах Чеської Республіки. Це традиційне питання, яке важливе з позицій ступеню незалежності місцевих політиків та визначення рівня кризовості провідних політичних партій (ідеологій) у Чеській Республіці.

Вибори 2020: специфіка та фрагментація регіонів. Як ми відзначали раніше, вибори до Заступітельств країв 2020 року стали у дечому унікальними у новітній історії Чеської Республіки і, безперечно, мали власну специфіку. Серед партійного спектру на виборах 2020 року своїм унікальним становищем виділяється *партія прем'єр-міністра Андрея Бабіша*. Необхідно погодитись із чеськими дослідниками К. Куба та Я. Лішеком, які виділяють АНО 2011 як партію, яка будучи переможцем більше втратила, ніж отримала [12].

І справді, АНО 2011 зуміли виграти вибори у десяти регіонах, що мало би свідчити про їхню політичну перевагу над опонентами. Якщо порівнювати результати партії на виборах 2016 та 2020 років, то показники слабко змінились – 178 депутатських мандатів на останніх виборах на противагу 176 мандатам на минулих виборах. Але у підсумку АНО 2011 не отримують реального політичного впливу у регіонах і часто, навпаки, цей вплив втрачають. АНО 2011 стали членами правлячих коаліцій тільки у трьох регіонах – двох східних (Моравсько-Сілезький та Злінський краї) та одному північному (Устецький край). Аналогічною є ситуація з Гейтьманами від АНО 2011 – це Іво Вондрак (*Ivo Vondrák*) у Моравсько-Сілезькому краї, Радім Голіш (*Radim Holíš*) у Злінському краї та Ян Шіллер (*Jan Schiller*) в Устецькому краї.

За кількістю керівників у регіонах партія втратила не занадто багато, адже за результатами виборів 2016 року в неї було на одного Гейтьмана більше.

– у кожному регіоні вказана партія, яка здобула найбільшу електоральну підтримку;

– білим кольором позначені регіони, в яких сформовані правоцентристські чи поліідеологічні коаліції без залучення ANO 2011, темним (блакитним) кольором позначені регіони, в яких сформовані коаліції на чолі з ANO 2011.

Рис. 2. Електоральна мапа регіонів Чеської Республіки за результатами регіональних виборів 2020 р.

Джерело: підготовлено і розраховано автором на основі даних Статистичного Бюро Чеської Республіки [7].

Однозначно, що у 2020 році ANO 2011 могла розраховувати на більший політичний вплив, але склалась парадоксальна ситуація, за якої партія-переможець часто була змушена переходити в опозицію. Однією з причин такого політичного парадоксу було те, що перемога ANO 2011 не була настільки переконливою, щоб у подальшому не бути вимушеною шукати незручних, але необхідних союзників по правлячій коаліції. Найкращим був результат ANO 2011 у Моравсько-Сілезькому краї (30,24 %), хоча зазвичай партія тут отримувала підтримку в 18–19 %. Ще однією причиною є пандемія COVID-19, яка так чи інакше, вплинула на хід та результати виборів. По-перше, з партією влади ототожнюються основні невдалі кроки у боротьбі з поширенням коронавірусної інфекції (з іншого боку, так само як й успішні антикоронавірусні заходи). По-друге, непроста ситуація з коронавірусом на час проведення виборів, скоріш за все,

вплинула на зменшення явки «лівого» електорату (наприклад, осіб старшого та пенсійного віку). Це призвело до електорального регресу ЧСДП та КПЧМ, які могли стати потенційними союзниками АНО 2011. Зрештою, регіональні вибори 2020 року стали своєрідною репетицією напередодні виборів до Палати Депутатів у 2021 році. На регіональних виборах АНО 2011 довелося зіткнутися із практикою формування правлячих коаліцій, коли проти них об'єднувались зовсім різні ідеологічні сили. Наприклад, у Карловарському краї була сформована коаліція, яка включала шість політичних суб'єктів, а АНО 2011 з результатом майже 25 % голосів виборців була змушена перейти в опозицію.

Ще однією особливістю регіональних виборів 2020 року є фактичне *електоральне фіаско лівих політичних сил*. Підтвердженням тому, що це було фіаско для ЧСДП та КПЧМ стало те, що за результатами попередніх виборів 2016 року соціал-демократи змогли отримати 125 депутатів, а на виборах 2020 року тільки 37 мандатів до Заступітельств країв. Тобто, регрес у політичному представництві у регіонах для ЧСДП склав 70 %. Єдиний Гейтьман від ЧСДП Мартін Нетоліцкі (*Martin Netolický*) у Пардубицькому краї є винятком у сучасній політичній конфігурації чеських регіонів. Стосовно КПЧМ, то ситуація для них стала ще більш критичною: комуністи на виборах 2020 року змогли відстояти тільки 15% мандатів (13 депутатів з 86).

Повертаючись до чеських соціал-демократів, то величезне зменшення їхнього політичного потенціалудесь було логічним, але навряд чи настільки катастрофічним. Тенденції національної політики проєктуються на регіональний рівень. Входження ЧСДП до складу Уряду А. Бабіша не дозволило виборцю, який вагався у своєму виборі, ідентифікувати соціал-демократів із самостійною політичною силою. Крім того, негатив від урядових кроків пов'язаних із боротьбою з пандемією протягом 2020 року також проєктувався і на соціал-демократів, які обіймали високі міністерські позиції в Уряді [21]. Наступною причиною «лівих невдач» є загальна криза у керівництві соціал-демократів у регіонах або ж непорозуміння між регіональною та центральною партійними елітами. Політичні трансфери на вихід з лав ЧСДП Йозефа Бернарда (*Josef Bernard*) у Пльзенському краї та Ярослава Фольдини (*Jaroslav Foldyna*) в Устецькому краї відбулись напередодні виборів 2020 року. Ці внутріпартійні конфліктні ситуації суттєво послабили електоральні позиції соціал-демократів.

ЧСДП не виглядала монолітним політичним утворенням, а, скоріше, партією, яка потерпає від політичних скандалів і поступово втрачає досвідчених політиків. Не слід забувати про вибори в умовах пандемії і зменшення явки «вікового» електорату, який потенційно голосуватиме за лівих.

Напевно, найбільше від демографічних особливостей «ковідної» виборчої явки постраждали комуністи. Невдачі комуністів можна також пов'язати з ідеологічною специфікою партії, якій важко йти на вибори у коаліції з кимось чи яка могла би легко знайти союзників по правлячій коаліції. У дечому ідеологічно КПЧМ подібна до правих популістів СПД, звичайно, беручи до уваги різні ідеологічні полюси партій. Лідер КПЧМ Войтех Філіп (*Vojtěch Filip*) достатньо лаконічно дав оцінку результатам виборів для комуністів: «*Це буде для нас найскладніший період*» [21]. Очевидно, лідер комуністів, окрім регіональних виборів 2020 року, результати яких вже незмінні, мав на увазі підготовку до майбутніх виборів до Палати Депутатів у жовтні 2021 року. На жаль, для прихильників комуністів й парламентські вибори були для КПЧМ невдачливими, підтвердивши їхню глибоку партійну (ідеологічну) кризу.

Від невдач виборів 2020 року перейдемо до чеських піратів, які можуть записати собі ці вибори в актив. *Партія Піратів продемонструвала найбільший електоральний прогрес*. На попередніх виборах 2016 року пірати, як самостійно, так і у виборчих коаліціях, змогли отримати тільки вісім мандатів у Карловарському, Кралоувеградському та Південночеському краях. На виборах 2020 року Пірати отримали мандати у всіх регіонах, як самостійна партія 91 депутата та у коаліції зі STAN – 13 депутатів в Оломоцькому краї. Пірати почали відігравати серйозну роль в регіонах, ставши учасником правлячих коаліцій у дев'яти регіонах. Партія без особливих проблем знаходить спільну мову з лібералами та правими. Важливим фактором, який підштовхує піратів до підписання поліідеологічних коаліційних угод є бажання зменшити вплив АНО 2011 у регіонах. Такий прогрес партії може бути пов'язаний не лише з діяльністю регіональних осередків партії, але й з іншими зовнішніми факторами. Рейтинг піратів поступово зростає у рамках всієї Чеської Республіки, безпосередньо напередодні регіональних виборів закріпившись на рівні 19–21 %. Це другий результат після правлячої АНО 2011 (24,5–27,5 %) [22]. Пірати вже не тільки конкурентна партія, але є реальною

альтернативою АНО 2011, яка успішно мобілізує прогресивну молодь на свою підтримку. Також переможний результат піратів на локальних виборах у столиці Празі у 2018 році й призначення мером міста Праги їхнього лідера Зденека Гріба (*Zdeněk Hřib*) засвідчили, що партія здатна не тільки отримувати широку електоральну підтримку, але й успішно керувати на найвищому політичному рівні. Не слід забувати про вибори в умовах пандемії, яка сприяла мобілізації більш молодого електорату.

Ще однією особливістю виборів 2020 року є *утворення нетипових передвиборчих і правлячих коаліцій*. Під нетиповістю коаліцій розуміється склад учасників коаліцій, політична угода між якими була б малореальною на національному рівні чи здавалась б малоімовірною у зв'язку з ідеологічними протиріччями між партіями. Своїм бажанням укласти передвиборчі коаліції відміtilись найбільш впливові політичні партії на регіональному рівні на минулих виборах – ГДП та ЧСДП. На попередніх регіональних виборах ці партії намагались самостійно вирішувати всі свої політичні цілі, високий рівень електоральної підтримки їм це дозволяв. Напередодні виборів 2020 року соціал-демократи, як і консерватори, активно вдаються до практики передвиборчих коаліцій, що свідчить про їхню невпевненість у рівні електоральної підтримки. ГДП сформували шість передвиборчих коаліцій, при цьому всі з них були успішними – у Карловарському, Кралоуеградецькому, Південноморавському, Пльзенському, Пардубицькому краях і краї Височіна. Гірша ситуація була зі ЧСДП, які утворили три коаліції, дві з яких мали успіх у Пардубицькому та Кралоуеградецькому краях, але не змогли пройти до складу Заступітельства в Оломоуцькому краї.

Окремо слід говорити про нетипові передвиборчі коаліції, коли укладались політичні союзи на різнополюсній ідеологічній основі [8]. Наприклад, нетиповий союз право- та лівоцентристів уклався у Південноморавському краї (коаліція «Разом за Моравію» із центристами TOP 09, зеленими, соціал-демократами «*Idealisté.cz*») та Пльзенському краї (центристи STAN, екологи *Zelení* та регіональний соціальний рух PRO PLZEŇ). Як результат, після виборів часто укладались нетипові правлячі коаліції. Наприклад, ГДП та ЧСДП гармонійно співіснують у складі правлячих коаліцій у Моравсько-Сілезькому, Злінському, Височіна, Пардубицькому Рівденночеському

краях; парадоксально, але Пірати також є членами широкої коаліції у Злінському краї на чолі з ANO 2011.

Отже, регіональні вибори 2020 року фактично стали репетицією для виборів до Палати Депутатів 2021 року. Головною особливістю виборів до Заступітельств країв стала електоральна лінія «анти-Бабіш». Незважаючи на політичні стандарти і традиції на центральному рівні, правлячі коаліції у Заступітельствах країв часто формувалися ситуативно (залежно від політичної кон'юнктури у регіоні). Тут важливим фактором є здатність місцевих лідерів і політичних еліт домовлятися між собою. Наприклад, утворення широкої «антиANO» коаліції у Карловарському краї чи політична модифікація у новому форматі ЗРК на чолі з Мартін Нетоліцькі (*Martin Netolický*) у Пардубицькому краї. Через високий рівень політичної інтеграції противників А. Бабіша ANO 2011 не змогли отримати суттєве представництво у регіонах. Відвертими невдахами виглядають ліві ЧСДП та КПЧМ. Зрештою, великий електоральний потенціал помітний у досвідчених ГДП та Піратів. Вибори до Палати Депутатів 2021 року підтвердили більшість названих закономірностей регіональних виборів 2020 року.

Регіони, регіональна влада та регіональні вибори у словацькій республіці. Адміністративно-територіальні основи словацького регіоналізму. З початком політичних трансформацій у Чехословацькому федеративному утворенню на початку 1990-х років робляться перші спроби законодавчого регулювання територіальної структури Словаччини. Першим актом, який регулював питання адміністративно-територіального поділу був Закон «Про створення муніципалітетів» прийнятий у 1990 році [35]. Муніципалітет визначається як самоврядна одиниця, яка об'єднує щонайменше 3 тис. місцевих жителів (§ 2а, 5). Органом управління муніципалітету є муніципальне Заступітельство, депутати якого обираються на прямих виборах терміном на чотири роки (§ 11, 1). Очолює муніципалітети Староста (слов. – *Starosta*), який за посадою є державним службовцем (§ 13, 1). Питання регіоналізації вперше закріплюються у виборчому законодавстві Словацької Республіки через Закон «Про вибори до Національної Ради Словаччини», прийнятому в 1990 році [5]. З метою ефективного проведення парламентських виборів було створено чотири багатомандатні виборчі округи (фактично – виборчі краї): Братиславський із центром у столиці Братиславі (*Hlavné mesto Bra-*

tislava), Західнославацький (*Západoslovenský kraj*), Центральнословацький (*Stredoslovenský kraj*) та Східнославацький (*Východoslovenský kraj*) (§ 9). Кожний виборчий край включав декілька виборчих округів (*volebné okrsky*). У таких багатомандатних виборчих краях проводились вибори до Національної Ради у 1990, 1992 та 1994 роках. Зокрема, на виборах 1994 року виборчий край Братислава включав 363 виборчі округи, Західнославацький край – 1 758 округів, Центральнословацький край – 1 894 округи та Східнославацький край – 1 822 округи [27].

Для сучасної Словацької Республіки характерний традиційний для країни-члена Європейського Союзу адміністративно-територіальний поділ країни (див. табл. 3).

Таблиця 3

Адміністративно-територіальні одиниці Словацької Республіки (станом на 31 грудня 2021 р.)

Когежні регіони	Регіони (краї)	Муніципалітети
Братислава	Братиславський край	73
Західна Словаччина	Трнавський край	251
	Нітріанський	354
	Тренчіанський	276
Центральна Словаччина	Жилінський	315
	Бансько-Бистрицький	516
Східна Словаччина	Прешівський	665
	Кошицький	440

Джерело: власні розрахунки на основі даних Eurostat [14] та Бюро Статистики Словацької Республіки [20].

У Конституції Словацької Республіки чітко визначені одиниці місцевого самоврядування – первинною структурою місцевого самоврядування є муніципалітети (*Obce*), а вищою територіальною одиницею визначаються регіони/краї (*Kraj*) (Ст. 64) [25]. У Законі «Про територіально-адміністративний устрій Словацької Республіки» 1996 року чітко визначались межі країв, яких на той час нараховувалось всього вісім (§ 8). При цьому кожний край включав до себе інший рівень територіальних одиниць, а саме райони (*Okresy*) (§ 2, ч. 2) [2]. Із введенням у дію реформи децентралізації чітко виокремились адміністративні та правові повноваження країв як вищих органів самоврядування; натомість райони перестали виконувати функцію

виконавчо-розпорядчих органів влади на місцях. Так, Закон «Про самоврядування вищих адміністративних одиниць» 2001 року окреслює адміністративно-територіальні межі країв, правову компетенцію органів управління у краях, можливості міжнародної співпраці тощо [3]. Правова компетенція органів управління муніципалітетів та країв підкріплюється відповідними електоральними процесами – виборами до органів самоврядних муніципалітетів та виборами до органів самоврядних країв.

За показником ВВП на душу населення помітною є значна диспропорція між центром (столичним регіоном) та периферією (див. рис. 3).

Рис. 3. Розподіл ВВП на душу населення у регіонах Словачької Республіки, у євро, за 2019 рік¹.

Джерело: підготовлено і розраховано автором на основі даних Бюро Статистики Словачької Республіки [17].

Середнє значення ВВП на душу населення по Словачькій Республіці станом на 2020 рік складає 17 247 євро [20, s. 239]. За цим показником словацькі регіони поділяються на три нерівномірні групи:

1. *Низький рівень ВВП на душу населення (загальний мінусовий показник)* – до цієї групи сходять переважна більшість словацьких регіонів. Шість з восьми регіонів мають мінусовий показник ВВП на

¹ При підготовці мапи використано образ карти регіонів Словачької Республіки порталу *Slovenská správa ciest*, <https://www.cdb.sk/sk/Vystupy-CDB/Mapy-cestnej-siete-SR/Mapy-krajov.alej>.

душу населення у порівнянні із середнім показником по країні. Фактично це територія всієї Словацької Республіки, окрім двох крайніх західних регіонів. Звичайно, у середині цієї групи також помітна певна диференціація. Адже, сюди ми відносимо найбільш слабкий Прешівський край, який на 38 % відстає від загальнословацьких показників та Жилінський край, в якому мінусовий показник складає трохи більше 10 %. Загалом, схід країни та величезний гірський Бансько-Бистрицький край демонструють найгірші показники по країні.

2. *Прогресивний рівень ВВП на душу населення (загальний плюсовий показник)* – тільки Трнавський край належить до цієї групи. Під «прогресивним ВВП» слід розуміти плюсовий показник, що особливо важливо для об'єктивного порівняння з іншими «мінусовими» регіонами. Трнавський край розташований поруч зі столицею Братиславою, має вихідне транскордонне розташування поряд із Австрією, Чехією та Угорщиною. За Стратегією регіонального розвитку Словацької Республіки саме Трнавський край вважається найбільш перспективним у більшості питань соціально-економічного розвитку [6, s. 78].

3. *Високий рівень ВВП на душу населення* – сюди входить лише єдиний столичний Братиславський край. За своїм соціально-економічним потенціалом столичний словацький край відповідає «євро-союзівським» стандартам Західної Європи [6, s. 87]. Макроекономічні дані Братиславського краю у декілька разів перевищують середні показники по країні. Завдяки цьому для Словацької Республіки характерне відчуття соціально-економічне розмежування між столичним краєм та периферійними регіонами.

Нормативна складова регіональних виборів. Регіони є самоврядними адміністративно-територіальними одиницями сучасної Словацької Республіки. Правовий статус регіонів (*Kraje*) регулюється спеціалізованим Законом «Про самоврядування вищих територіальних одиниць (Закон про самоврядування країв)» від 2001 року [3]. Загальна компетенція та автономія самоврядних країв визначається через можливість самостійно вести господарську політику, розподіляти власні прибутки та гарантувати права і реалізовувати потреби власних жителів (Čl. I, § 1, 5) [3].

Представницьким органом управління у регіоні є Заступітельство краю (*Zastupiteľstvo samosprávneho kraja*) на чолі яких знаходяться регіональні Жупани (*Predseda samosprávneho kraja*) (§ 2, b). Крайові

Заступітельства наділені широкими повноваженнями у різних сферах життєдіяльності регіону. Зокрема, мова про здатність самостійно формувати базові засади регіональної політики, приймати бюджет регіону і контролювати хід його виконання, оголошувати референдум, широка компетенція у кадрових призначеннях виконавчих органів влади у регіоні (§ 11, 2). Кількісний склад Заступітельств обирається на регіональних виборах, при цьому потрібно розмежувати «комунальні вибори» та «регіональні вибори». У розумінні «комунальних виборів» місцеві депутати, старости та мери міст обирались до 1998 року. Після створення нових вищих одиниць самоврядування – Країв – до сфери комунальних виборів належить обрання управлінського складу виключно муніципалітетів. Перші вибори до органів самоврядних муніципалітетів відбулись у 2002 році [27]. Натомість перші вибори до органів самоврядних Країв були проведені у 2001 році [27]

Регіональні вибори регулюються спеціалізованим Законом «Про вибори до органів самоврядних країв» прийнятого у 2001 р. [4] Закон визначає процедуру волевиявлення через голосування у багатомандатних виборчих округах із голосуванням за відкриті списки кандидатів; балотуватись можуть кандидати від окремих політичних партій чи незалежні кандидати (§ 14, 1). Аналогічною є ситуація із балотуванням на посаду Жупана – кандидат може висуватись політичною партією чи як незалежний кандидат (§ 19, 1). Кандидат обирає одного чи декількох кандидатів (максимум – загальне число депутатів від виборчого округу) із запропонованого списку; голосуючи за Жупана виборець обирає тільки одного кандидата (§ 29, 3). Депутатами Заступітельств стають кандидати із найбільшою електоральною підтримкою у відповідності до квоти обраних депутатів від конкретного виборчого округу.

Стосовно виборів Жупана, то згідно Закону, який регулює регіональний виборчий процес за 2001 р. у випадку, якщо кандидат не отримав абсолютну більшість голосів оголошується другий тур голосування. У другому турі діє мажоритарна модель відносної більшості (§ 41, § 42). Проте останні зміни внесені до виборчого законодавства у 2014 році передбачають тільки однотуровість голосування на посаду Жупана, відтак у дії правило відносної більшості голосів (§ 157, 4) [33]. Вперше однотурові вибори Жупана були проведені у 2017 році [37] За рішенням Національної Ради чергові

муніципальні вибори та регіональні вибори мали відбутись в один день – 29 жовтня 2022 року [28] Нормативною основою виборів, як і раніше, залишався Закон від 2014 року, з метою оптимізації виборчого процесу місцеві електоральні процеси відтепер проходитимуть в один день.

Виборчі округи у краях формуються за кількістю населення регіону (§ 5, 1) (див. табл. 4). Один депутатський мандат визначається у межах 12000 – 15000 тисяч жителів краю (§ 11, 1). Це умовні цифри, але мова про представництво одним депутатом інтересів приблизно такої кількості мешканців регіонів.

Таблиця 4

Принцип формування складу Заступітельств країв

Край	Кількість жителів у регіоні (чол.)	Кількість виборчих округів	Нормативна кількість депутатів
Бансько-Бистрицький	625 601	13	49
Братиславський	719 537	8	46
Жилінський	691 613	11	52
Кошицький	782 216	11	57
Нітріанський	677 900	7	52
Прешівський	808 931	13	60
Тренчіанський	577 464	9	45
Трнавський	566 008	7	40

Джерело: розраховано автором на основі Закону «Про вибори до органів самоврядних країв» 2001 р. [4] та даних демографічного перепису словацького населення 2021 р. [16].

Законодавство, яке регулює питання електоральних процесів у регіонах було прийнято на виконання реформи децентралізації в один день – 4 липня 2001 року. Мова про Закон «Про самоврядування вищих територіальних одиниць (Закон про самоврядування країв)» та Закон «Про вибори до органів самоврядних країв». Вибори протягом однієї суботи у часовий проміжок 7.00 – 22.00 (§ 23, 4) [4]. Голосувати на регіональних виборах мають право не тільки громадяни Словацької Республіки, але й іноземні жителі регіону, які

мають статус «постійного проживання»¹ (§ 7,1) [4]. У чому цікавою є ситуація із терміном повноважень депутатів регіональних Заступительств. Термін повноважень депутатів Заступительств країв складає чотири роки, аналогічним є термін повноважень Жупанів. Проте із метою оптимізації виборчих процесів на місцях, у тому числі зменшення видатків на проведення виборів, парламентом країни було прийнято рішення провести регіональні та локальні вибори разом. За рішенням Національної Ради Словачкої Республіки останні вибори до крайових Заступительств, місцевих рад та обрання Жупанів країв призначені на суботу 29 жовтня 2022 року [28] Відтак, термін повноважень депутатів регіональних Заступительств та крайових Жупанів було пролонговано до п'яти років². Ці всі зміни пов'язані із виборчою реформою, яка відбулась у Словаччині у 2014 році і закріпилась у прийнятті Закону «Про умови реалізації виборчого права» [33]. Актуальні проблеми, які панують у словацькому суспільстві також справили вагомий вплив на зміни виборчого законодавства. Проблематика COVID-19 відбилась на прийнятті наприкінці травня 2022 року Закону «Про спеціальний спосіб голосування» [34] на виборах до регіональних Заступительств та місцевих рад у жовтні 2022 року. Передбачалося проведення голосування в умовах пандемії коронавірусу та дії введених Урядом жорстких карантинних обмежень.

Питання виборчої явки: національний, місцевий, європейський та регіональний рівні. Зацікавленість виборцями обранням представників до конкретного органу влади (чи посадової особи) формує загальну картину політичних пріоритетів у країні. Із поступовим прощанням Словачкої Республіки з недавнім соціалістичним минулим та транзитом у бік політичного плюралізму складаються пріоритети словацького виборця. Тут прослідковується явний пріоритет національного рівня політики, оскільки парламентські та президентські вибори демонструють найбільшу явку.

З часів перших паростків політичного плюралізму у сучасній Словаччині всього відбулось 10 виборчих кампаній до парламенту На-

¹ Посвідка про «постійне проживання» у Словачкій Республіці надається іноземцям за відповідності діючим вимогам терміном на п'ять років із можливим продовженням, <https://www.mic.iom.sk/sk/pobyt2/trvaly-pobyt/169-trvaly-pobyt-na-pat-rokov.html>.

² Попередні вибори відбулись 4 листопада 2017 р.

ціональної Ради. Середня явка склала 70,77 %, що є найвищим електоральним показником по країні. Звичайно, кожні вибори мають власну політичну історію, проте характерним є збільшення виборчої явки саме у моменти системних змін у країні: у 1990 році словаки одностайно підтримали нові демократичні реформи та відхід від соціалістичної моделі урядування; трохи згодом на виборах 1992 р. центральним постало питання майбутнього формату чехословацької державної моделі та підтримка «курсу на незалежність» словацьких консерваторів; у 1998 році на піку було політичне протистояння між популістом Владіміром Мечіяром (*Vladimír Mečiar*) та ліберальними коаліціантами на чолі з Мікулашем Дзуріндою (*Mikuláš Dzurinda*); зрештою, підвищення виборчої явки на останніх виборах не тільки порушує стагнацію 2006–2016 років, але також стало наслідком кризи урядування Роберта Фіцо (*Robert Fico*) і пошуку «нових обличь» у політиці (у підсумку, таким обличчям став ще один популіст Ігор Матовіч (*Igor Matovič*)). На другому місці за електоральною популярністю розташувались вибори Президента Словацької Республіки. Необхідно уточнити, що всенародне пряме голосування на президентських виборах було впроваджено починаючи з 1999 року. Середня явка на виборах Президента складає 52,05 %, всього проведено п'ять виборів. Девіантним виглядає високий показник явки у 74,67 % на першому всенародному голосуванні 1999 року. Це, скоріше, є підтвердженням боротьби між мечіярівськими та антимечіярівськими політичними силами.

Подальша спроба Владіміра Мечіяра повернутись до влади через президентське крісло у 2004 році, друге президентство Івана Гашпаровича (*Ivan Gašparovič*) у 2009 році та перемога незалежного Андрея Кіски (*Andrej Kiska*) у 2014 році підвищеного зацікавлення у словацького виборця не викликали (явка коливалась на рівні 45–47%) [27]. Менше ніж половина виборців прийшли на останні вибори Президента (45,26 % за підсумками обидвох турів), на яких перемогу святкувала перша словацька жінка-Президент Зюзанна Чапутова (*Zuzana Čaputová*). Така гендерна перемога є, більшою мірою, винятком для постсоціалістичних країн, в яких традиційною є недовіра до жінок-політиків. Окрім того, вибори Президента у 2019 році відбувались в умовах глибокої політичної кризи, а безпосередньо Зюзанна Чапутова змогла створити політичний образ «нового обличчя» словацької політики [9, р. 43].

Локальні вибори викликають достатньо високий рівень зацікавлення словацького електорату. На місцеві вибори приходить голосувати майже кожен другий виборець – середня явка складає 48,34 % [27]. Це високий показник, який кількісно відповідає явці на президентських виборах, окрім знакового першого всенародного голосування у 1999 році. Останні на сьогодні локальні вибори були проведені у спільному форматі разом із регіональними виборами у жовтні 2022 року, і виборча явка залишилась фактично незмінною – трохи більше 46 %. Це є підтвердженням зацікавленості словацького виборця у розв’язанні локальних проблем.

Найнижчою є участь словаків на виборах до Європейського парламенту. З цим типом виборів словацький виборець вперше зустрівся відразу після вступу країни до Європейського Союзу у 2004 році. До січня 2020 року коли відбувся Brexit і кількість євродепутатів зменшилась, Словацька Республіка делегувала 13 депутатів. Наразі загальний склад Європарламенту складає 705 місць, з яких словацьких – 14¹ [11].

Всього було проведено чотири європейські виборчі кампанії і середня явка стала найнижчою – тільки 18,09%. Такий низький показник є свідченням слабкого зацікавлення словаків європейським рівнем політики. Насправді виборча явка словаків є найнижчою серед всіх країн-членів Європейського Союзу протягом всіх виборчих кампаній [1]. Хоча останні вибори 2019 року з показником у майже 23 % явки трохи покращили загальну ситуацію.

Таблиця 5

Дані виборчої явки у Словацькій Республіці (1990–2022 рр.)

Тип виборів										
Парламентські ² , %	1990	1992	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2016	2020
	95,39	84,20	75,65	84,24	70,06	54,67	58,83	59,11	59,82	65,80

¹ Для порівняння – менше ніж Словаччина до Європарламенту делегують Ірландія (13 депутатів), Хорватія (12), Литва (11), Латвія і Словенія (по 8 депутатів), Естонія (7), Кіпр, Люксембург та Мальта (по 6 депутатів).

² Перші два конкурентні парламентські вибори у 1990 і 1992 рр. проходили у державницькому форматі Чехословацької Федерації.

Президентські %	1999	2004	2009	2014	2019					
	74,67	45,72	47,65	46,94	45,26					
Локальні ¹ , %	2002	2006	2010	2014	2018	2022 ²				
	49,51	47,65	49,69	48,34	48,67	46,19				
Регіональні ³ , %	2001	2005	2009	2013	2017	2022				
	26,02	18,02	22,90	20,11	29,95	43,74				
Євровибори, %	2004	2009	2014	2019						
	16,96	19,64	13,05	22,74						

Джерело: розрахунки автора на основі даних Бюро Статистики Словачкої Республіки [27].

Виборча явка на регіональних виборах кількісно явно поступається загальнонаціональним виборам (Президент і Парламент) і випереджає тільки європейські вибори, якими словацький виборець цікавиться відверто слабо. Більше того, розв'язання місцевих проблем через локальні вибори викликає більший електоральний інтерес у Словачській Республіці. Можемо виділити декілька особливостей виборчої явки на регіональних виборах.

По-перше, виділимо найвищу і найнижчу виборчі явки. Найменша кількість виборців прийшла на виборчі дільниці у 2005 році. Лише трохи більше 18 % виборців знайшли змогу обрати регіональну еліту. Електоральний контекст 2004–2005 років свідчить про певну «втому» словацького виборця. Адже на початку 2004 року словакам потрібно було на кінець визначити зі своїм європейським майбутнім і підтримати вступ країни до ЄС. Паралельно вдруге шляхом прямого голосування обирали Президента. Також у червні 2004 року на словаків чекало їхнє перше голосування на виборах до Європарламенту. Насамкінець, важливими були й парламентські вибори 2002 року, на яких потрібно було обрати «євроінтеграційний» Уряд. У факторах нагромадження різних видів виборів вбачаємо

¹ Беруться до уваги вибори на місцях після введення у дію реформи децентралізації.

² Останні на сьогодні вибори до регіональних Заступітельств, Жупанів та муніципальних органів влади проводились спільно 29 жовтня 2022 р.

³ Вказуються результати тільки першого туру голосування.

першочергову причину низької явки на регіональних виборах 2005 року. Найвища явка у 43,74 % зафіксована на останніх виборах 2022 року. Це результат спільних виборів як муніципальних, так й регіональних.

По-друге, у розрізі країв помітна рівномірна виборча явка без якихось помітних відхилень. Найкращий результат демонструє центральнорічський Бансько-Бистрицький край. Це єдиний регіон, в якому явка на виборах до Заступітельства краю перевищила 40 % у 2017 році. Звичайно, без урахування результатів спільних виборів 2022 року. (див. додаток Б). Відверто нецікавою є регіональна політика для двох різнополюсних регіонів – річський західний Братиславський та річнорічський Кошицький. Тут на регіональні вибори приходить навіть трохи менше ніж кожний четвертий виборець.

Регіональні вибори–2022. Результати регіональних виборів засвідчили ще більший рівень недовіри річського виборця до традиційних партій та пошук «нових обличь» у політиці. Глибока політична криза 2018 року, пов'язана із вбивством журналіста-розслідувача Яна Куцяка (*Ján Kuciak*) та його нареченої, кардинально знизила рівень довіри річків до традиційних політиків. Подальша резигнація Роберта Фіцо та обрання Президенткою несистемного політика Зюзанни Чапутової мали би призвести до перезавантаження політичної системи. Але прихід до влади на популістській хвилі у 2020 році Ігоря Матовіча та його ОLaNO тільки поглибили загальний стан делегітимізації річських політиків. Тому виборець у 2022 році продовжує пошук електоральних альтернатив. З іншого боку, мова про регіональний рівень політики. Відповідно місцеві жителі, так чи інакше, орієнтуються на регіональних політиків, які здатні ефективно розв'язувати наявні у регіоні проблеми. Рівень електоральної підтримки загальнонаціональних політичних сил відчутно знижується.

Результати виборів свідчать про однозначну перемогу незалежних депутатів. Всього незалежні отримали 159 мандатів до регіональних Заступітельств, що у перерахунку складає 37,94 % всіх депутатських місць. Для прикладу, другий результат за етнічними угорцями Альянс, а це 54 депутатські мандати або 12,88 % представництва у Заступітельствах [27]. Проте ситуація не настільки однозначна, адже незалежні стали першими тільки у чотирьох регіонах,

а ще у двох краях отримали однакову електоральну підтримку зі своїми найближчими конкурентами-лідерами (див. рис. 4).

Як ми бачимо, регіони Словацької Республіки, які найчастіше підтримують *консервативні чи популістські політичні сили* на цих виборах підтримали більшістю *незалежних кандидатів*. Стосовно високого рівня консерватизму, то тут слід відмітити, двох однозначних переможців останніх парламентських виборів 2020 року в Тренчіанському, Бансько-Бистрицькому, Прешівському та Кошицькому краях – популістів ОĽaNO на чолі з одіозним Ігорем Матовічем та соціальних популістів СМЕР-СДЗ Робертом Фіцо [27].

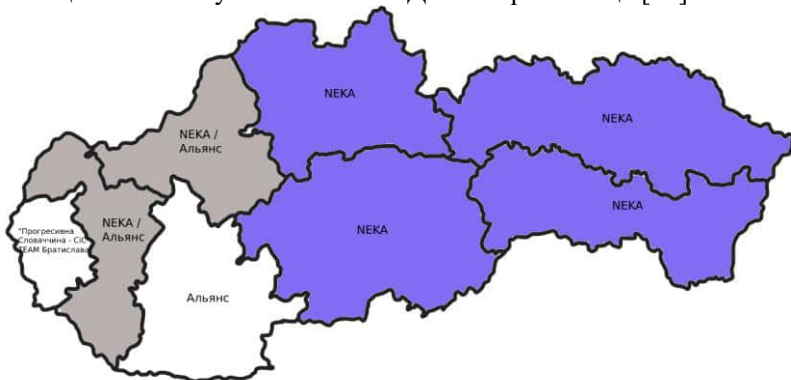

Рис. 4. Електоральна мапа регіонів Словацької Республіки за результатами регіональних виборів 2022 року.

Джерело: підготовлена і розраховано автором на основі даних Бюро Статистики Словацької Республіки [27].

На регіональних виборах 2022 року перемога незалежних кандидатів у центрі та на сході країни свідчить не лише про консервативні настрої місцевих виборців, але й про делегітимізацію традиційних партій. Вибори до Заступітельств країв показали високий рівень довіри до партій тільки у Братиславському та Нітранському краях. У першому випадку переможницею стала трисуб'єктна ліберально-консервативна коаліція у складі Прогресивної Словаччини, СіС та місцевого руху ТЕАМ Братислава. У Нітранському краї перемогу святкує партія угорської меншини Альянс. У регіоні компактно проживає велика угорська меншина, тому результат очікуваний. Альянс став політичним ребрендингом широкого угор-

ського політичного руху (передусім, у складі МІСТ та ПУС), який вперше за всю новітню історію Словаччини не зміг отримати жодного мандату на виборах до Національної Ради у 2020 році. Ще у двох кряях ближче до заходу Словацької Республіки однозначного переможця не було виявлено. У Трнавському краї по 14 мандатів до регіонального Заступітельства отримали незалежні кандидати та угорці з Альянсу (на півдні краю також розмістилась широка угорська етнічна меншина). У Тренчіанському краї порівну мандати (по 19 місць) розподілились між незалежними кандидатами та широкою поліідеологічною коаліцією у складі націоналістів СНП, правих консерваторів Бориса Коллара «Ми – Родина» та блоку номінальних соціал-демократів СМЕР-СД, ГЛАС-СД.

Паралельно зі складом Заступітельств країв обирались Жупани (*Župan*). Тільки у трьох кряях переможці змогли отримати абсолютну більшість голосів: у Братиславському краї переможцем став Юрай Дроба (*Juraj Droba*) від СіС та Прогресивної Словаччини (63,6 %), який вступив на другу каденцію; у Тренчіанському краї пост Жупана з 2013 року безапеляційно утримує представник СМЕР-СД Ярослав Башка (*Jaroslav Baška*), який на цей раз отримав підтримку у 67,25 % голосів виборців; у Кошицькому краї перемогу святкує Растіслав Трнка (*Rastislav Trnka*), з результатом 51,31 % обраний від християнських демократів та партій угорської меншини на другий термін поспіль. Близьким до підтримки половини виборців був Жупан Бансько-Бистрицького краю незалежний Ондрей Люнтер (*Ondrej Lunter*) (47,53 % голосів). Відмічаємо політичну спадковість, адже Ондрей замінив на посаді Жупана свого батька Яна Люнтера (*Ján Lunter*). Також понад 40 % електоральної підтримки зміг отримати кандидат від християнських демократів ХДР та ліберал-консерваторів «Ми – Родина» Мілан Маєрскі (*Milan Majerský*) у Прешівському краї (42,01 % голосів). Це стала другою каденцією Мілана на посту Жупана східнославацького краю. В інших регіонах кандидати на посаду Жупана продемонстрували незначну електоральну підтримку. У Трнавському краї перемагає кандидат від ОЕАНО Йозеф Віскупиц (*Jozef Viskupič*), якого з результатом 38,56 % обирають на другий термін. Трохи більше ніж 30 % голосів набирає у Жилінському краї кандидатка від ОЕАНО Еріка Юрінова (*Erika Jurinová*), єдина жінка, яку було обрано Жупаном. Юрінова також була обрана на повторний термін. Найменшу кількість голосів отримав Бранислав Бецік (*Bra-*

nislav Becik), який кандидував від СМЕР-СД. Лише 27,49 % виборців підтримало Беціка, але цього виявилось достатньо для обрання Жупаном.

Результати регіональних виборів 2022 року в Словачській Республіці сформулювали декілька *електоральних закономірностей*. По-перше, слабкий рівень довіри у традиційні партії на регіональному рівні. На відміну від загальнонаціонального рівня на субрегіональному рівні сталою залишається віра виборця у деполітизацію регіональних органів влади. Вбачається, що професіонали-депутати Заступітельств країв, передусім, вирішують регіональні проблеми, а вже потім турбуються про політичну боротьбу. З цих позицій інститут незалежних кандидатів став визначальним в електоральних преференціях словаків. Проте це стосується переважно депутатів регіональних Заступітельств, при обранні Жупанів ситуація кардинально змінюється – тут переважає партійна приналежність. По-друге, інститут незалежних депутатів часто піддається критиці через, власне, ступінь «незалежності». Словацькі політологи вказують на синхронне голосування незалежних депутатів разом з провладними силами, незважаючи на запевнення в опозиційності під час виборів чи небажання незалежних депутатів приймати непопулярні для Уряду рішення у регіонах [13].

Так чи інакше, але фактор «незалежності» депутатів на регіональному рівні наразі переважає партійні чи ідеологічні преференції словацького виборця. По-третє, найменша динаміка політичної еліти помітна на посадах Жупанів самоврядних країв. З восьми Жупанів шість обирались на повторний термін, один новообраний Жупан є сином впливового політика у регіоні (Ян Лютер), а ще один новообраний Бранислав Бецік переміг із слабо легітимним результатом у 27% голосів. По відношенню до посади Жупана фактор незалежних кандидатів є девіантним. Тільки згаданий Ян Лютер кандидував як незалежний політик, але тут чітко прослідковуються родинні зв'язки. Насамкінець, регіональні вибори 2022 року підтверджують вагому електоральну диференціацію між національним і регіональним рівнем політики. Для регіональних виборів характерні культивация інституту незалежних кандидатів, департизація електорального процесу та слабка ротація регіональних політичних еліт.

Додатки

Додаток А

Виборча явка на виборах до Заступітельств країв у Чеській Республіці (2000–2020 рр.)

	2000	2004	2008	2012	2016	2020	Б
Середньочеський	32,77%	30,73%	42,14%	36,45%	34,76%	40,66%	36,25%
Південночеський ¹	33,13%	30,45%	40,78%	38,59%	36,31%	39,51%	36,46%
Пльзеньський	35,55%	31,34%	40,28%	38,21%	35,74%	38,80%	36,65%
Карловарський	28,44%	24,99%	35,01%	31,57%	30,23%	34,94%	30,86%
Устецький	29,68%	25,37%	37,44%	33,94%	28,94%	31,30%	31,11%
Ліберецький	33,07%	30,83%	38,08%	38,55%	35,91%	40,41%	36,14%
Кратовоградський	34,74%	32,56%	41,72%	38,43%	37,33%	41,01%	37,63%
Пардубицький	36,46%	32,60%	42,61%	39,47%	36,80%	40,87%	38,13%
Височіна ²	35,86%	31,82%	44,88%	41,05%	37,34%	39,65%	38,43%
Південноморавський ³	34,93%	29,71%	41,05%	37,76%	36,84%	38,82%	36,51%
Оломоуцький	34,19%	28,44%	38,50%	35,67%	33,20%	37,29%	34,54%
Зліський	36,07%	30,63%	41,13%	40,34%	38,50%	41,19%	37,97%
Моравсько-Сілезький ⁴	32,24%	27,55%	38,60%	33,17%	30,58%	32,71%	32,47%
	33,64%	29,62%	40,30%	36,89%	34,57%	37,95%	

¹ до 2001 р. називався Будейовицький край (*Budějovice*)

² до 2001 р. Їглавський край (*Jihlavský*)

³ у період 2000–2001 рр. Брненський край (*Brněnský*)

⁴ до 2001 р. Остравський (*Ostravský*)

А – середня виборча явка по рокам проведення регіональних виборів

Б – середня виборча явка у регіоні

Ресурс: власні розрахунки на основі даних Статистичного Бюро Чеської Республіки [7].

Додаток Б

Виборча явка на виборах до Заступітельств країв у Словацькій Республіці (2001–2022 рр.)¹

Краї	2001	2005	2009	2013	2017	2022	Б
Братиславський	23,96%	14,45%	19,46%	21,65%	31,34%	38,60%	24,91%
Трнавський	33,73%	14,50%	20,46%	17,46%	24,74%	42,87%	25,62%
Нітріанський	34,69%	27,67%	21,81%	17,90%	26,83%	43,10%	28,66%
Трєнчінський	21,55%	12,30%	20,59%	17,47%	26,32%	44,80%	23,82%
Жилінський	23,47%	15,69%	23,68%	21,57%	33,84%	48,74%	27,83%
Бансько-Бистрицький	24,16%	18,65%	27,06%	24,59%	40,29%	45,13%	29,98%
Кошицький	21,79%	19,27%	22,93%	17,77%	26,73%	39,70%	24,69%
Прешівський	25,50%	19,47%	26,31%	22,13%	29,40%	47,50%	28,38%
А	26,02%	18,05%	22,90%	20,11%	29,95%	43,74%	

¹ Наводяться результати першого туру голосування

А – середня виборча явка по роках проведення регіональних виборів

Б – середня виборча явка у регіонах

Ресурс: власні розрахунки на основі даних Бюро Статистики Словачької Республіки [27].

Джерела:

1. 2019 European election results. *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/turnout/> (дата звернення: 09.04.2023).
2. 221/1996 Z.z. Zákon Národnej Rady Slovenskej Republiky z 3. júla 1996 o územnom a správnom usporiadaní Slovenskej republiky. *SLOV-LEX*. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1996/221/> (дата звернення: 19.03.2023).
3. 302/2001 Z.z. Zákon zo 4. júla 2001 o samospráve vyšších územných celkov (zákon o samosprávnych krajoch). *SLOV-LEX*. <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2001/302/> (дата звернення: 19.03.2023).
4. 303/2001 Z.z. Zákon zo 4. júla 2001 o voľbách do orgánov samosprávnych krajov a o doplnení Občianskeho súdneho poriadku. *SLOV-LEX*. URL: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2001/303/vyhlasene_znenie.html (дата звернення: 19.03.2023).
5. 80/1990 Zb. Zákon Slovenskej národnej rady zo 16. marca 1990 o voľbách do Slovenskej národnej rady. *SLOV-LEX*. URL: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1990/80/vyhlasene_znenie.html (дата звернення: 19.03.2023).
6. Aktualizácia národnej stratégie regionálneho rozvoja Slovenskej republiky (pôvodná aktualizácia strategického dokumentu na roky 2014 až 2020). Podpora najmenej rozvinutých okresov a regionalny rozvoj. Bratislava, 2021. 177 p. URL: https://www.vlada.gov.sk/data/files/6951_narodna_strategia_.pdf (дата звернення: 08.04.2023).
7. Český statistický úřad. URL: <https://www.czso.cz/> (дата звернення: 21.03.2023).
8. Drahekoupil Štěpán. Krajské a senátní volby 2020: Hořké vítězství pro Babiše, dominance opozice v Senátu. *Heinrich Böll Stiftung v Praze*. URL: https://cz.boell.org/cs/2020/11/02/krajske-senatni-volby-2020-horke-vitezstvi-pro-babise-dominance-opozice-v-senatu#_ftn3 (дата звернення: 19.03.2023).
9. Haydanka Y. *Notable Presidential Elections in the Slovak Republic. Institutional Design, Communication, and Cleavages: Monograph*. Riga: Baltija Publishing, 2021. 62 p.

10. Haydanka Y., Martinkovič M. *Decentralization and Electoral Processes: Political Fragmentation of the Regions in the Czech Republic: Monograph*. Prague: Publishing House Academia, 2022. 118 p.
11. Infographic: how many seats does each country get in the European Parliament? *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20180126STO94114/infographic> (дата звернення: 01.05.2023).
12. Kouba K., Lysek J. The 2020 Czech Regional Elections: A Story of a Winner that Lost. *Regional & Federal Studies*. 2021. 32(4), pp. 485-497.
13. Martinkovič M. Phenomenon of Independent Candidates in the Regional Elections in Slovakia from 2001 to 2017. *Politicus*. 2018. Issue 2, pp. 55–60.
14. NUTS Maps. *Eurostat* – 2023. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/nuts-maps> (дата звернення: 08.04.2023).
15. Piráti a Starostové. URL: <https://www.piratiastarostove.cz/> (дата звернення: 18.04.2023).
16. Počet obyvateľov podľa pohlavia vo všetkých krajoch SR k 1. 1. 2021. *Scitanie.sk*. URL: <https://www.scitanie.sk/obyvatelia/zakladne-vysledky/pocet-obyvatelov/SR/SK0/KR> (дата звернення: 09.05.2023).
17. Regionálne štatistiky. *Štatistický úrad SR*. URL: <https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/themes/regional/> (дата звернення: 11.04.2023).
18. Sněmovní tisk 1170. Novela z. o volbách do Parlamentu ČR. *Parlament České republiky – Poslanecká sněmovna*. URL: <https://www.psp.cz/sqw/historie.sqw?t=1170&o=8&> (дата звернення: 18.03.2023).
19. SPOLU jdeme volit! ODS, KDU-ČSL a TOP 09 startují kampaň pro prvovoliče a mladé. *TOP 09*. URL: <https://www.top09.cz/co-delame/tiskove-zpravy/spolu-jdeme-volit-ods-kdu-csl-a-top-09-startuji-kampan-pro-prvovoliče-a-mladé-28829.html> (дата звернення: 12.04.2023).
20. Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2021. Bratislava: VEDA, 2021. 690 s.
21. Švec Kamil. Analýza: Strany, které patří k nejvíce poraženým. ČSSD a KSČM čelí ztrátě voličské přízně. 04.10.2020. *ČT24 – Česká televize* 24. URL: <https://ct24.cesktelevize.cz/domaci/3198126-analyza-drive-uspech-nyni-propad-cssd-a-kscm-dal-ztraci-pozice> (дата звернення: 19.03.2023).
22. Trendy Česka. Vývoj volebního modelu. *Kantar*. URL: <https://cz.kantar.com/trendyceska/> (дата звернення: 19.04.2023).
23. Ústava České republiky. *Parlament České republiky – Poslanecká sněmovna*. URL: <https://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html> (дата звернення: 29.03.2023).

24. Ústavní zákon č. 347/1997 Sb. *Zákony pro lidi – Sbírka zákonů ČR*. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1997-347> (дата звернення: 10.04.2023).
25. Ústavný zákon č. 460/1992 Zb. *Ústava Slovenskej republiky. Zákony pre ľudí – SK*. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460> (дата звернення: 18.03.2023).
26. Vláda nezvládá? Podle dvou třetin Čechů neumí obhájit boj proti koronaviru. *iDNES.cz*. URL: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/roman-prymula-jan-blatny-vlada-koronavirus-covid-19-pruzkum-zvaladnuti.A201101_200201_domaci_lesa (дата звернення: 22.04.2023).
27. Voľby a referenda. *Štatistický úrad Slovenskej republiky*. URL: <https://volby.statistics.sk/> (дата звернення: 21.04.2023).
28. Voľby do orgánov samosprávy obcí a voľby do orgánov samosprávnych krajov konané v rovnaký deň a v rovnakom čase v roku 2022. *Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky*. URL: <https://www.minv.sk/?volby-selfgov22> (дата звернення: 25.03.2023).
29. Volby.cz – Český statistický úřad. URL: <https://www.volby.cz/> (дата звернення: 18.03.2023).
30. Zákon č. 129/2000 Sb. *Zákony pro lidi – Sbírka zákonů ČR*. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2000-129> (дата звернення: 10.04.2023).
31. Zákon č. 130/2000 Sb. *Zákony pro lidi – Sbírka zákonů ČR*. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2000-130> (дата звернення: 10.04.2023).
32. Zákon č. 131/2000 Sb. *Zákony pro lidi – Sbírka zákonů ČR*. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2000-131#f2029372> (дата звернення: 10.04.2023).
33. Zákon č. 180/2014 Z.z. *Zákony pre ľudí – SK*. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2014-180> (дата звернення: 23.03.2023).
34. Zákon č. 185/2022 Z.z. *Zákony pre ľudí – SK*. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2022-185> (дата звернення: 23.04.2023).
35. Zákon č. 369/1990 Zb. *Zákony pre ľudí – SK*. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1990-369> (дата звернення: 18.03.2023).
36. Zákon č. 491/2001 Sb. *Zákony pro lidi – Sbírka zákonů ČR*. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-491> (дата звернення: 10.04.2023).
37. Župné voľby budú začiatkom novembra. Predseda Národnej rady Andrej Danko stanovil dátum župných volieb. *SME*. 23.06.2017. URL: <https://domov.sme.sk/c/20566195/volby-do-vyssich-uzemnych-celkov-budu-zaciatkom-novembra.html> (дата звернення: 12.04.2023).

РОЗДІЛ 14

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ Й ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ЕТНІЧНИХ МЕНШИН У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Надія КІЧЕРА

У сучасній науці існує безліч концепцій, підходів та методів, за допомогою яких можна досліджувати та аналізувати актуальні етнонаціональні відносини у світі та кожній окремо взятій країні зокрема, відповідно формулювати як теоретичні висновки, так і практичні рекомендації в контексті реалізації державної політики щодо національних та етнічних меншин і не тільки. Подібні рекомендації є дієвим інструментом також для інститутів громадянського суспільства. Особливо важливим та актуальним на сучасному етапі глобального розвитку є пошук практичних інструментів попередження, вирішення та врегулювання широкого кола ризиків, загроз та конфліктів, в основі яких знаходиться етнополітичний фактор. Крім того, етнічні та етнополітичні маркери, це ті інструменти, які в останні роки в деструктивній, дезінтеграційній та маніпулятивній площині часто використовують в окремих країнах та регіонах.

Регіон Центральної та Східної Європи становить фокус наукових інтересів вітчизняних та зарубіжних дослідників у різних сферах та з різноманітних причин, це і дезінтеграція одних та формування нових держав, їх шляхи до демократії, і особливості транзитного періоду, євроінтеграційний вектор зовнішньої політики і особливості його реалізації тощо. Ці процеси мали наслідком не лише поступ у становленні та розвитку демократії, ринкової економіки, правосуддя, формування громадянського суспільства, але і ряд проблем політичного, економічного, а також етнополітичного характеру. Це, зокрема сепаратистські настрої та тенденції, відкриті конфлікти, війни.

Розробка та впровадження політики держави щодо національних та етнічних меншин, яка б передбачала чітке та дієве нормативно-правове й інституційне забезпечення, пропонувала інструментарій

попередження та вирішення етнонаціональних протиріч і сформував сприятливі правові умови для національно-культурного і громадсько-політичного розвитку етносів та націй, конструктивний між-етнічний діалог, є необхідністю та передумовою для збереження стабільності у поліетнічних державах.

Протягом першого десятиліття ХХІ століття окремі держави Центральної та Східної Європи, які зараз є членами Європейського Союзу, отримали левову частку уваги міжнародного співтовариства. Вони переживали безпрецедентний період політичних та економічних трансформацій на шляху до європейської інтеграції, сьогодні є вдалим прикладом інтеграції до ЄС держав із соціалістичним минулим. Звичайно, що політичні реалії та національні інтереси вносять свої корективи, але дієві нормативно-правові, інституційні, публічно-адміністративні зміни заслуговують на увагу. Водночас передові країни у даному поступу, залишаються важливим стабілізуючим елементом для України, яка зацікавлена не лише у дружніх відносинах та взаємовигідній співпраці з провідними країнами регіону, але й у повноцінній європейській інтеграції.

Важливою сферою, яка може стати базою запозичення та адаптування дієвих механізмів та інструментів регулювання, є політика щодо національних меншин та етнічних груп. У даному контексті доречно навести приклад, не лише країн регіону, які вже стали повноправними членами Європейського Союзу, але і тих, які перебувають на етапі переговорів, крім того, тих, на території яких присутні етнополітична нестабільність та конфлікти. Тому увагу варто зосередити насамперед на країнах Вишеградської четвірки, як найуспішніших в євроінтеграційному поступі з чітким законодавством щодо національних меншин та Сербії, яка вирізняється своїми особливостями у непростих стосунках з ЄС та в площині етнополітичної ситуації в державі.

Сфера державної політики щодо меншин зазнавала значних позитивних трансформацій в умовах демократичного транзиту Польщі, Словаччини, Чехії та Угорщини, значні позитивні зміни, принаймні нормативно-правового характеру, були проведені також і в Сербії також в контексті євроінтеграційних прагнень та імплементації міжнародних стандартів у даній сфері. Відповідно до даних останніх переписів та поточних статистичних оцінок в країнах Вишеградської групи проживають представники багатьох національних

та етнічних меншин, не зважаючи на переважну гомогенність держав групи. У Сербії, згідно даних останнього перепису, більше вісімдесяти відсотків населення становлять серби [39].

Приклад країн Вишеградської групи (V4) у сфері етнополітики є безумовно цінний для України. Це стосується не лише правових норм та законодавчих гарантій, а й практичних механізмів функціонування, в тому числі інституційних, та реалізації етнонаціональних концепцій держав щодо національних меншин. Тим більше, що окремі аспекти етнополітичної картини в країнах групи, близькі до українських реалій. Вишеградські країни-сусіди України поділяють схожі тенденції та дискусійні питання в етнополітичній площині, особливо в регіональному вимірі, зокрема, питання ромської меншини тощо. Подібною є ситуація і у Сербії.

Міжнародним співтовариством прийнято ряд нормативно-правових документів, які стосуються захисту прав людини, зокрема національних і етнічних меншин та корінних народів. Серед основних документів, які регламентують права людини та меншин – Всезагальна декларація прав людини, Пакт про громадянські та політичні права, Пакт про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин [4].

До регіональних документів у сфері захисту прав людини та меншин належать Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Європейська соціальна хартія, Хартія основних прав Європейського Союзу. Права меншин представлені в Рамковій конвенції про захист національних меншин, Європейській хартії регіональних мов або мов меншин. Крім того права меншин захищають ряд рекомендацій ОБСЄ, в тому числі розроблені на основі роботи Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин. До таких рекомендацій належать: Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту [3], Ословські рекомендації про права національних меншин у сфері мови [15], Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті [12], Рекомендації щодо використання мов меншин у телерадіомовленні [19], Рекомендації з питань поліцейської діяльності у багатонаціональному суспільстві [18], Болцанські/Боценські рекомендації щодо національних меншин у між-

державних відносинах [2], Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств [13], Таллінські рекомендації щодо національних меншин і медіа в цифрову епоху [20].

Держави долучаються до міжнародних стандартів захисту прав людини та меншин, шляхом імплементації відповідних міжнародних документів у власне нормативно-правове поле. Не виключенням є і країни Вишеградської четвірки та Сербія, де регулярно проводяться моніторингові цикли дотримання та виконання міжнародних стандартів у сфері забезпечення прав національних та етнічних меншин. Так, до базових законодавчих документів у сфері захисту національних меншин у *Словацькій Республіці* належать міжнародні документи, які були ратифіковані державою, а також національне законодавство. Основний перелік прав національних меншин та етнічних груп є зафіксованим в Конституції СР [34]. Конституція забезпечує національним меншинам та етнічним групам право на розвиток власної культури, поширення та отримання інформації на їх рідній мові, спілкування на ній із владою, об'єднання в національні асоціації, створення та підтримку власних освітніх та культурних закладів [34]. До профільних законів також належать Закон СР про використання мов національних меншин [81] (із внесеними змінами та доповненнями, Закон про Фонд на підтримку культур національних меншин [87], які враховують вимоги згаданих вище Конвенції та Хартії. Частиною етнополітики держави є також окремі галузеві закони, які містять положення стосовно національних меншин. Це, зокрема Закон про словацьке телебачення та мовлення [86], шкільний закон [88], Закон про медіа-послуги [82] та інші.

Закон про використання мов національних меншин було прийнято у 1999 році [81]. Відповідно до даного закону мовами національних меншин є болгарська, чеська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська та українська. При цьому, у законах відсутній офіційний перелік самих національних меншин, в тому числі через відсутність профільного закону з питань національних меншин, проєкт якого був розроблений Офісом Урядового уповноваженого з питань національних меншин, публічно обговорюваний з представниками меншин та підтриманий як урядом І. Матовича, так й Е. Гегера, але з початком роботи нової робочої групи проєкту та у зв'язку з урядовою кризою доля закону стала невизначеною.

Дієвим інструментом словацької політики щодо національних меншин є субсидійний принцип фінансування потреб меншин, регламентований профільним Законом про надання субсидій урядом Словацької Республіки в межах його повноважень, який був прийнятий у 2010 році [83]. Закон передбачає надання дотацій у тому числі для соціальних та культурних потреб меншин. Розроблена відповідна електронна система субсидіювання, найбільшим традиційно є фінансування для угорців, ромів та русинів, відповідно до чисельності даних громад. У 2017 році було прийнято Закон про Фонд на підтримку культур національних меншин [87], до підготовки якого було залучено представників національних меншин для кращого розуміння потреб меншин.

Що стосується галузевих законів, які в тому числі зачіпають і права національних меншин, то у 2005 році у Словаччині було прийнято Закон про політичні партії та рухи, який регламентує питання процедури формування, реєстрації, фінансування партій національних меншин. У вище згаданому Законі про освіту, який був прийнятий у 2008 році також гарантуються права національних меншин. Так, наприклад, у законі прописано, що діти, які є представниками національних меншин або етнічних груп, крім права на вивчення державної мови, мають право на навчання на рідній мові, відповідно до умов, передбачених даним законом [88]. При цьому, у навчальних закладах з недержавною мовою навчання, обов'язковим є вивчення державної мови та літератури.

Для кращого ознайомлення національних меншин із законодавством країни з ініціатииви Уповноваженого Уряду СР з питань національних меншин була створена спеціальна Консультативна мовна група, яка співпрацює з Міністерством юстиції підготувала переклади основних пріоритетів влади у сфері розвитку та забезпечення прав національних меншин. У січні 2019 року було підписано довгостроковий Меморандум про співпрацю між Уповноваженим з питань національних меншин та Міністерством щодо забезпечення подальших перекладів законодавчих актів мовами національних меншин на порталі *Slov-lex* [65].

Однак, враховуючи вдосконалення правових та інституційних механізмів, окремі проблеми, у сфері забезпечення прав національних меншин у Словаччині, залишаються. Так, згідно з останніми циклами моніторингу імплементації Рамкової конвенції про захист

національних меншин, Консультативний комітет наголосив на необхідності приділяти більше уваги питанням, що стосуються прав меншин. Їх потрібно вирішувати у тісній співпраці з представниками національних меншин та представниками громадянського суспільства. Це саме стосується правових та інституційних засад, що сприяють рівності меншин. Особливий акцент було зроблено на всебічному вирішенні проблеми нетерпимості щодо ромів, зокрема в освіті. Йдеться про рекомендацію включення ромських дітей до інтегрованих класів. Важливою рекомендацією є активізація зусиль органів влади щодо ефективного захисту ромів від дискримінації шляхом підвищення рівня їх обізнаності про свої права з належним моніторингом із боку правоохоронних органів. Консультативний комітет відзначив необхідність широкого залучення національних меншин, включаючи ромів, до суспільного життя, включаючи їх участь у політичних процесах, а також у державному управлінні [61]. Подібними є рекомендації моніторингових циклів щодо виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Основні рекомендації стосувалися вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх рівнях, вдосконалення підготовки вчителів, які б проводили навчальний процес мовами національних меншин, збільшення підтримки телебачення, радіо, преси мовами національних меншин або регіональними мовами [46, с. 23]. Також було зроблено акцент на ширшому використанні мови ромської меншини.

Важливою складовою етнополітики СР є прийняття урядом законодавчих концептуальних документів у сфері забезпечення прав національних меншин. Національна стратегія захисту та підтримки прав людини в СР містить такі документи як Довідковий матеріал до частини Стратегії з прав національних меншин, Методологію вжиття тимчасових компенсаційних заходів у сфері прав національних меншин та етнічних груп щодо маргіналізованих ромських громад, Звіт про виконання завдань Плану дій щодо захисту прав осіб, що належать до національних меншин та етнічних груп на 2016 – 2020 роки, План дій із захисту прав осіб, які належать до національних меншин та етнічних груп на 2021 – 2025 роки [29]. Також на сайті Офісу Урядового Уповноваженого у справах ромських громад представлені такі документи у сфері забезпечення прав національних меншин, як Стратегія рівності, інклюзивності, участі ромів до 2030 року [69] та План дій щодо реалізації Стратегії рівності, інклю-

живності, участі ромів до 2030 року на 2022 – 2024 роки [72]. Цільові плани дій будуть розроблені відповідно до Стратегії на 2027 та 2030 роки. Плани дій базуються на цілях, викладених у попередньому Плані дій, у актуальному випадку це план на 2016 – 2020 роки, а також на рекомендаціях п'ятого циклу моніторингу виконання Словаччиною Рамкової конвенції про захист національних меншин, а також результатах і рекомендаціях п'ятого циклу моніторингу імплементації та виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у Словацькій Республіці.

На основі функціонування етнополітики Словацької Республіки, аналізу процесів у сфері етнонаціональних відносин щороку публікуються Справи-звіти про становище та забезпечення прав національних меншин у державі [66].

Як свідчили моніторингові цикли профільних комітетів РЄ, *Польща* вважалася країною, яка напередодні вступу і у перші роки членства у Європейському Союзі, мала найкращу, з поміж інших центральноєвропейських країн, нормативно-правову базу у сфері захисту прав національних меншин. Польща ратифікувала низку міжнародних документів у сфері захисту та забезпечення прав національних та етнічних меншин, це зокрема вже згадувана Рамкова конвенція про захист прав національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та інші.

Основоположні права меншин у державі гарантуються основним законом. У статті 32 Конституції Республіки закріплено заборону дискримінації з будь-якої причини, вказано, що всі люди є рівними перед законом. Стаття 35 Конституції РП стверджує свободу збереження та розвитку мови і культури меншин, зокрема, з метою тягlosti їх традицій та звичаїв. Також національним і етнічним меншинам надається право на участь у вирішенні питань, що стосуються збереження власної культурної ідентичності, створення освітніх та культурних закладів [47]. Прийнятий у 2005 році профільний Закон про національні та етнічні меншини і про регіональну мову [73] спонукає державну владу сприяти захисту, збереженню та розвитку культурної самобутності меншин, реалізовувати принцип рівноправності осіб, незалежно від їх етнічного походження. Польща, таким чином, намагається забезпечити підтримку та збереження самобутності кожної меншини, водночас підтримуючи цілісність та

безпеку держави. Національні та етнічні меншини в Польщі мають право вільно обирати та проявляти свою етнокультурну самобутність, тобто мають право на самовизначення, навіть подвійну ідентичність, що закріплено у законодавстві країни, насамперед щодо проведення переписів. Подібні зміни в останньому переписі 2021 року, були внесені також і в словацьке законодавство.

Таким чином, крім ратифікованих міжнародних документів, основними документами, що визначають права національних та етнічних меншин є Конституція РП та Закон «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову». Згаданий профільний закон чітко визначає поняття «національної» та «етнічної меншини», а також перелік меншин, що належать до цих категорій. Згідно ст. 2 «національною меншиною» є група польських громадян, яка відповідає наступним критеріям: 1) є менш чисельною від населення Республіки Польща; 2) істотно відрізняється від решти громадян мовою, культурою або традиціями; 3) прагне зберегти свою мову, культуру або традиції; 4) має почуття своєї історичної національної спільноти та спрямована на її виявлення і захист; 5) її предки проживали на сучасній території Республіки Польща щонайменше 100 років; 6) отожднюється з нацією, зорганізованою у своїй державі. Закон також чітко визначає перелік національних та етнічних меншин [73]. Загалом національними меншинами визнано дев'ять меншин, у той час, як етнічними меншинами – чотири (караїми, роми, татари, лемки). Закон РП Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову забезпечує досить широкий набір мовних прав для меншин, зокрема щодо вживання й написання власних імен та прізвищ. Особи які належать до меншини мають право вільно розмовляти власною мовою як в приватному, так і в публічному житті, поширювати інформацію рідною мовою, навчатися на рідній мові. Даний закон був позитивно сприйнятий національними меншинами.

Відповідно до статті 5 профільного закону, у Польщі забороняється застосовувати будь-які засоби з метою асиміляції. Також забороняється застосовувати будь-які засоби з метою зміни національних або етнічних пропорцій на територіях, де проживають меншини. Польські органи влади зобов'язані застосовувати відповідні заходи з метою сприяння рівності осіб, які належать до меншин у різних сферах суспільного життя, а також з метою забезпечення

конструктивного діалогу меншин та титульного етносу, права якого також повинні бути забезпечені.

Як і в Словацькій Республіці, права меншин згадуються також і в окремих галузевих законах, зокрема це: закон від 7 вересня 1991 року «Про систему освіти» та зміни до нього [79], закон від 29 грудня 1992 року «Про радіомовлення та телебачення» [74], закон від 7 жовтня 1999 року «Про польську мову» [78], закон від 29 серпня 2003 року «Про офіційні назви місцевостей та фізіографічних об'єктів» [77], закон від 12 квітня 2001 року «Виборча Ординація до Сейму РП і до Сенату РП» [75] та інші.

У Польщі діє принцип позитивної дискримінації. Так, згідно Закону про політичні партії, національні меншини в Польщі мають право на створення власних політичних сил. Необхідною умовою є зібрання однієї тисячі підписів, крім того фінансування фонду партії повинно йти від осіб громадян Польщі, що протягом тривалого часу проживають на її території [76]. Крім того, національні меншини мають також привілеї під час виборів. У РП передбачено можливість застосування принципу виборчих переваг для національних меншин. Об'єднанням національних меншин для того щоб пройти в парламент не обов'язково набирати п'ять відсотків голосів. Інтереси національних меншин враховані також при здійсненні процедури формування виборчих округів. Передбачена практика включення представників національних меншин у списки загальнонаціональних партій.

Крім міжнародних стандартів та національного законодавства, у Польщі, як і в Словаччині функціонують незаконодавчі документи у сфері захисту прав національних та етнічних меншин, як, наприклад, Програма інтеграції ромів до 2030 [51]. Державні програми з питань ромської громади приймаються з 2001 року. Також у Польщі функціонує система електронних грантів ESUD, яка є фінансовим інструментом для захисту, збереження та розвитку культурної самобутності національних та етнічних меншин [37].

Варто наголосити, що у Польщі також завершився п'ятий моніторинговий цикл виконання стандартів Рамкової конвенції, відповідно рекомендації є дещо подібними до рекомендацій, які отримала Словаччина, мова йде про посилення ефективності дій влади, у тому числі місцевої, щодо посилення толерантності та терпимості, інклюзії ромів, належного використання коштів, які виділяються на

потреби національних меншин для забезпечення їх соціальних та освітніх потреб, також особливий акцент на використанні і підготовку фахівців із викладання мовами національних меншин (зокрема кашубській) [57]. Перелік доступності мов на всіх рівнях освіти доповнюється у рекомендаціях, сформульованих на основі чергового моніторингу виконання Польщею положень Хартії регіональних мов. Мова йде про не лише про кашубську, але також німецьку, лемківську, українську, білоруську мови [55].

Таким чином, у Польщі функціонують дієві законодавчі та незаконодавчі інструменти регламентування та забезпечення прав меншин, які відповідають міжнародним стандартам та у конкретний спосіб та відповідній сфері суспільно-політичного життя захищають права національних та етнічних меншин, сприяють розвитку їх самотності, збереженню мови та культури.

Угорщина одна з перших країн Вишеградської четвірки, яка створила систему сприяння правам меншин шляхом самоврядування, що пропонує унікальний підхід сприяння участі меншин за наявності таких. Правове регулювання прав національних меншин в Угорщині здійснюється нормами Конституції Угорської Республіки, яка декларує, що національні та етнічні меншини, які живуть у країні, є учасниками народної влади та є одним з державотворчих чинників. Держава повинна захищати національні та етнічні меншини, забезпечувати їхню колективну участь в суспільному житті [42]. Угорщина є державою, де розроблений ефективний комплекс політико-правових й інституційних механізмів щодо забезпечення політичних, соціально-економічних, культурних, мовних та освітніх прав національних та етнічних меншин. Представники національних меншин в Угорщині мають угорське громадянство, водночас зберігаючи власну національно-культурну ідентичність, самотність, популяризують власну мову, традиції, звичаї, обряди.

Так, у Конституції Угорщини прописано, що держава забезпечує колективну участь національних меншин в суспільному житті, збереження та розвиток їх культури, використання рідної мови, викладання на рідній мові, право на використання назв рідною мовою. Закони Угорської Республіки повинні забезпечувати представництво національних та етнічних меншин, які проживають на території держави. Національні та етнічні меншини можуть створювати як місцеве, так і загальнонаціональне самоврядування [42].

Права національних та етнічних меншин в Угорщині також захищені такими профільними законами, як Закон про права національних та етнічних меншин (1993) [26], Закон про права національностей (2011) [24], а також галузевими законами, зокрема Законом про публічну освіту (1993) [25], Законом про Національні збори (2012) [28], Законом про вибори членів парламенту (2011) [23], Законом про виборчу процедуру (2013) та інші. Закон про права національних та етнічних меншин від 1993 року був прийнятий на основі Конституції, оновленої у 1989 році, з метою реалізації конституційних положень щодо прав меншин, заклав основу системи захисту меншин в Угорщині. Даний закон згодом зазнав ряду модифікацій, найважливішою з них було прийняття поправки від 2005 року про вибори представників самоврядування меншин та внесення змін до деяких законів, що стосуються національних та етнічних меншин, які здійснили суттєві інституційні зміни у даній сфері. На сьогодні основні елементи цієї системи домінують у повсякденному житті 13 національностей, визнаних в Угорщині. Нова Конституція Угорської Республіки 2011 року, набула чинності 1 січня 2012 року. Згідно з новою термінологією, щодо представників меншин використовується термін «національності». Відповідно до Закону від 2011 року про права національностей, усі етнічні групи, які проживають в Угорщині протягом принаймні одного століття, становлять чисельну меншість серед населення держави, відрізняються від решти населення своєю мовою, культурою та традиціями та виявляють почуття єдності, яке спрямоване на їх збереження, а також на вираження та захист інтересів їхніх історично сформованих спільнот, є національностями. У новій конституції термін «громадянство» вживається як нейтральний, тоді як «народ» має більше національно-етнічне забарвлення [36, с. 11].

Основний закон передбачає захист національностей, які проживають в Угорщині, описує їх як складові частини держави та політичної спільноти. Відповідно до нового Основного Закону кожен громадянин Угорщини має право вільно заявляти та зберігати свою ідентичність. Крім того, кожен має право користуватися рідною мовою, використовувати назви та імена рідною мовою індивідуально та колективно, розвивати власну культуру та здобувати освіту рідною мовою. Національності, які проживають в Угорщині, можуть створювати місцеві та національні органи самоврядування [42]. Основ-

ними рисами політико-правового статусу національних меншин в Угорщині є: проживання на території Угорщини принаймні сто років; чисельна меншість порівняно з населенням держави; власна мова, культура і традиції; почуття згуртованості, спрямоване на власне збереження та захист інтересів своєї історично сформованої спільноти.

Закон про права національностей містить також положення про самоврядування для національних меншин у сфері освіти та культури, право національностей на власні засоби масової інформації, створення та функціонування національних органів самоврядування та фінансову основу здійснення державних справ у справах громадянства [24]. Законодавство також гарантує право національностей підтримувати контакти зі своїми батьківщинами. Правом користуватися рідною мовою представники національних спільнот можуть як у приватному житті, так і в контактах з державними органами. Колективна участь у суспільному житті, гарантована національним меншинам, частково реалізується шляхом самоврядування.

Відповідно до Закону про вибори членів парламенту національні меншини можуть складати власні списки кандидатів. Список національних меншин повинен включати не менше трьох кандидатів, він не може складатися двома або більше національними самоврядуваннями національних меншин [23]. Відповідно до Закону про Національні збори Парламент створює комітет, що представляє національності в Угорщині.

У 2014 році набули чинності законодавчі зміни стосовно меншин, зокрема прописано концепцію національних меншин та принцип індивідуальної етнічної самоідентифікації [16, с. 309]. Етнічні громади Угорщини, які проживають компактно на певній території мають преференції на представництво в муніципальних органах влади, тобто при наявності в місцевій громаді не менше ніж 30 виборців від однієї з тринадцяти національних меншин, вона має право на мандат в муніципальній раді.

Варто відзначити, що чітке законодавство стосовно меншин в Угорщині, у тому числі у виборчому процесі, а відповідно нормативно-правове регулювання етнополітичної сфери, сприяло зростанню, у тому числі, електоральної участі меншин. Але залишається ряд проблем та недоліків у практичному забезпеченні прав меншин у державі, про що свідчать останні моніторингові цикли щодо ви-

конання Угорщиною Рамкової конвенції та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Так, зокрема у рекомендаціях Комітету Міністрів РЄ від 2021 року наголошується на необхідності посилення забезпечення толерантності та міжкультурного діалогу на всіх рівнях. Також ряд рекомендацій стосуються ромської громади, зокрема щодо забезпечення більш прозорої та ефективної розробки, координації та реалізації політики щодо ромів на місцевому, регіональному й національному рівнях, включаючи представництво і участь ромських громад, особливо в сегрегованих районах, розробки показників, які гарантували б, що така участь об'єктивно вимірюється [60]. Рекомендації стосуються також й інших сфер життя ромів (освіти, медичних послуг, житла). Також резолюція містить рекомендації щодо необхідності покращення роботи профільних інституцій (Управління з питань рівного ставлення, Уповноваженого із захисту основних прав національностей), реалізації стратегій (Національна стратегія соціального залучення Угорщини 2030 та перший План дій на період 2021 – 2024 років) [44]. Необхідною є також розробка довгострокової стратегії та плану щодо освіти всіма мовами меншин, розширення двомовної освіти, популяризація мов національних меншин у публічному просторі [54].

Чехія – країна Вишеградської групи, яка також ратифікувала ряд міжнародних документів у сфері забезпечення та захисту прав національних та етнічних меншин, про які вже згадувалося вище, це зокрема Рамкова конвенція про захист національних меншин, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та інші. Основними національними законами, які регламентують сферу етнополітики держави є Конституція Чеської Республіки та відповідні профільні і галузеві закони. Так, у Конституції Чеської Республіки прописані положення про те, що основні права та свободи людини гарантуються державою незалежно від різних факторів, у тому числі незалежно від етнічної приналежності. Приналежність до національної чи етнічної меншини не повинна створювати особі жодних перешкод в суспільно-політичному житті [35]. Складовою частиною Конституції Чехії є Хартія основних прав та свобод Чехії від 1991 року, в якій національним та етнічним меншинам присвячена третя глава (статті 24-25). У статті 25 Хартії прописано, що громадянам, які формують національні або етнічні меншини, гарантується

всебічний розвиток, у тому числі право спільно з іншими представниками меншини розвивати власну культуру, поширювати та отримувати інформацію на рідній мові, об'єднуватися в національні об'єднання. Громадянам держави законом також гарантується право на освіту рідною мовою, право використовувати рідну мову в офіційному спілкуванні, право на участь у вирішенні питань, які стосуються національних та етнічних меншин [32]. Решта деталей встановлюються профільними законами. В конституції прописано, що в основі прийняття політичних рішень лежить воля більшості, але при цьому повинен бути забезпечений захист прав меншин.

У 1994 році Уряд Чеської Республіки сформулював деякі юридично не зобов'язуючі принципи політики щодо національних меншин документ «Концепція питань, що стосуються національних меншин в Чехії» [49]. Після довгих дискусій, лише в червні 2001 року було прийнято закон щодо національних та етнічних меншин – Закон про права представників національних меншин [27]. Даний закон визначає права представників національних меншин та компетенцію міністерств, адміністративних органів та органів територіального самоврядування стосовно забезпечення прав меншин. Варто зазначити, що даний закон формувався значною мірою на основі Рамкової конвенції. Тут подано визначення основних термінів «національна меншина» та «представник національної меншини». Відповідно до законодавства національна меншина – це спільнота громадян Чеської Республіки, які проживають на території нинішньої Чехії і, як правило, відрізняються від інших громадян своїм спільним етнічним походженням, мовою, культурою та традиціями; вони представляють меншість громадян і в той же час заявляють про свою приналежність до національної меншини з метою об'єднання зусиль для збереження та розвитку власної ідентичності, мови та культури, висловлювання спільних інтересів громади. Членом національної меншини є громадянин Чеської Республіки, який поділяє інше, не чеське етнічне походження і проявляє бажання, щоб його вважали членом національної меншини спільно з іншими представниками, які сповідують те саме етнічне походження [35]. Однак, даний профільний закон не позбавлений недоліків, зокрема що стосується належного рівня захисту від дискримінації на етнічному ґрунті. Право етнічних та національних меншин використовувати власну мову у спілкуванні з владою в першу чергу базується на

Конституції держави, крім того, кожна особа, яка заявляє, що не володіє чеською мовою, має право використовувати рідну мову в суді та органах влади, причетних до злочинів. Витрати, пов'язані з послугами перекладача, покриваються державою. Однак зазначається, що дане питання щодо ромської національної меншини є недостатньо вирішеним з огляду, наприклад, на недостатню кількість перекладачів ромською мовою. Відповідні положення піднімаються в тому числі у цивільному кодексі Чехії, законодавстві у сфері юстицій тощо. Офіційними мовами меншин є лише німецька, польська, угорська, українська.

Відповідно до Закону про меншини представникам меншин дозволяється використовувати імена та прізвища на рідній мові. Але існують суворі умови, визначені законодавством щодо реєстрів імен та прізвищ. Крім того, закон про меншини передбачає, що двомовні географічні назви для населеного пункту, вулиці, громадських місць, будівель органів влади та місцевого самоврядування, можуть також використовуватися. Це право може бути реалізоване лише за умови, що 10% жителів громади є представниками національної меншини і відповідну петицію про двомовну назву підписали 40% повнолітніх громадян.

Представники національних меншин мають право на власні засоби масової інформації. Це передбачено в окремих галузевих законах, зокрема Законі про чеське телебачення (1991), Законі про теле і радіомовлення (2001), Законі про пресу (2000) і підтримується урядовими субсидіями. Відповідно до закону про меншини та положень Хартії (ст. 25) меншинам надається право на навчання рідною мовою, починаючи від закладів початкової освіти і до середньої школи. Хоча закон про меншини не передбачає кількісного мінімуму для дітей меншин необхідного для створення класу меншин, але навчання мовами меншин можливе у системі державної освіти лише у випадку з більш численними меншинами у місцях компактного проживання. Дисперсне розселення ускладнює освіту рідною мовою для нечисельних меншин, яка таким чином стає можливою лише як додаткова у рамках програм різних грантів та позашкільної діяльності. Можливим є процес двомовного навчання.

Чехія не є виключенням у проведенні профільними комітетами РЄ моніторингових циклів з метою оцінки виконання положень міжнародних документів щодо захисту прав національних меншин.

Серед останніх рекомендацій щодо оцінки виконання положень Рамкової конвенції – активізувати зусилля для боротьби зі стереотипами та упередженнями щодо груп меншин, які найбільше піддаються висловлюванню ненависті в суспільстві, реалізувати Стратегію інтеграції ромів на 2021 – 2030 роки у тісній консультації з представниками ромської меншини, розробити відповідні плани дій, які повинні включати чіткі показники, що дозволяють здійснювати моніторинг та оцінку виконання тощо [59]. Рекомендації, зроблені на основі моніторингу виконання Хартії регіональних мов або мов меншин у фокусі уваги також містять питання ромської меншини та популяризації німецької мови [53].

У *Сербії* представлена модель спеціального правового статусу меншин, що включає ознаки національно-культурної автономії, позаяк країна є неоднорідною як в регіональному, так і в національному відношенні. Основні права національних меншин визначені Конституцією Республіки Сербія, а саме щодо заборони будь-якої дискримінації за ознакою національної приналежності [33]. Конституція містить главу, що стосується захисту прав осіб, які належать до національних меншин (частина третя, ст. 75 – 81). Конституція окреслює легальні рамки статусу національних меншин та містить дотичні міжнародні стандарти. У законодавстві також прописується заборона примусової асиміляції осіб, що належать до меншин. Профільний закон, що стосується захисту прав меншин у Сербії був прийнятий у 2002 році – Закон про захист прав та свобод національних меншин [48, с. 7]. Національні меншини можуть брати участь у процесі прийняття рішень або ж самостійно вирішувати питання, що стосуються їх культурних потреб. Із цією метою національні меншини з 2003 року мають право формувати власні ради меншин для реалізації самоуправління у сфері культури, освіти, інформації, офіційного використання мови і писемності [62]. Для створення ради національної меншини необхідно зібрати три тисячі підписів громадян [84]. Ради національних меншин є юридичними особами. Крім рад, законодавством передбачається створення також громадських парламентів, депутати яких збираються щомісяця для вирішення нагальних питань у галузі освіти, культури та інформації. Представники двадцяти національних меншин сформували свої ради національних меншин, які співпрацюють з органами державної влади. Крім цього, дотичні положення, наприклад, стосовно освіти,

культури, мови, містяться також у відповідних галузевих законах Республіки Сербія.

Згідно Закону про культуру РС, меншинам дозволяється створювати національно-культурні товариства та інші структури для їх національного розвитку [7]. Відповідно до Закону про національні ради національних меншин [84], до компетенції рад входить опіка над культурними, мовними, освітніми та телекомунікаційними потребами меншин. Потреба лібералізувати етнополітику після демаршу Косова, зумовила прийняття доповнень до правил використання мов: зокрема, на рівні місцевого самоврядування мова національних меншин може вживатися на рівні з державною сербською [6]. Одним із ключових для нормативного забезпечення етнополітики РС став Закон про заборону дискримінації, який вступив у силу з 1 січня 2010 року і передбачає заборону дискримінації національних меншин, зокрема випадків національних, етнічних чи мовних утисків [5].

Зауважимо, що відповідно до освітнього законодавства, дошкільне виховання здійснюється виключно на сербській мові, або на двомовній основі. Інша норма передбачає використання мови, яку підтримує понад 50% батьків [9]. Водночас, принципи заснування дошкільних закладів є більш толерантними, оскільки регулювати це питання можуть автономії та місцеві громади, на які поділяється територія країни.

У 2007 році у Сербії був прийнятий Закон про місцеве самоврядування, який передбачає, що ключовим суб'єктом формування місцевої політики є громада з чисельністю не менше 10 тисяч осіб [8]. Також у Сербії існує відсотковий бар'єр для національних меншин щодо використання власної мови як офіційної на рівні адміністративно-територіальних одиниць (10 %). Управління на півночі Сербії регламентується Законом про автономну одиницю Воєводина [10]. Відповідно до Закону 2009 року, автономія опікується усіма регіональними питаннями, в тому числі освітніми та мовними.

Національні меншини Сербії можуть також вільно створювати власні політичні партії, що передбачено Законом про політичні партії (ст. 3) [85]. Відповідно до закону, політичні партії національних меншин представляють інтереси меншин, а також захищають їх права у відповідності до Конституції та інших законодавчих актів держави. У законі про політичні партії Сербії чітко визначені статті, що стосуються політичних партій національних меншин. Законом

передбачено зниження кількості підписів, необхідних для створення партії меншини до однієї тисячі, порівняно з рештою партій, які повинні набрати десять тисяч підписів. Однак, водночас, що стосується виборів до парламенту, то партії національних меншин повинні надати десять тисяч підписів за свій список [48, с. 41].

Таким чином, можна говорити про ефективність функціонування системи захисту прав меншин у Сербії. Водночас, упродовж останніх років, спостерігається неузгодженість між політикою стосовно національних меншин та практикою. На думку окремих представників меншин, відбувається тенденція скорочення прав національних меншин, надання їм декларативного характеру, що частково можна пояснити хаотичністю сербської правової системи, неузгодженістю ряду законів з Конституцією країни та політичною ситуацією в державі. Прикладом може слугувати обмеження переліку прав національних меншин у автономному краї Воєводина, що призвело до внутрішньої політичної кризи у відносинах між Сербією та цим регіоном [1]. Зокрема, рішенням Конституційного суду Сербії було зменшені права у сферах мови, освіти, науки, інформації щодо носіїв відмінної від сербської етнічності.

Однак, у контексті реалізації євроінтеграційної політики, Сербія була зобов'язана прийняти План дій для реалізації прав національних меншин згідно з двадцять третім розділом переговорів. Міністерство державного управління та місцевого самоврядування, відповідно до своїх повноважень та реалізації Плану, проводить низку заходів, спрямованих на покращення статусу національних меншин, здебільшого щодо таких сфер, як особистий статус, відсутність дискримінації, культура та ЗМІ, використання мови, демократична участь, адекватне представництво осіб, які належать до національних меншин, у державному секторі [50].

Сербія також ратифікувала Рамкову конвенцію про захист прав національних меншин. Цикли моніторингу виконання пунктів конвенції здійснюється на основі періодичних звітів по виконанню Рамкової Конвенції та висновків Консультативного комітету свідчать про позитивні зрушення у даній сфері, зокрема прийняття Конституції, яка містить главу про захист прав меншин, зміни у кримінальному законодавстві, зокрема що стосується питань недискримінації. Створено ряд інституцій, що займаються питаннями національних меншин. Як свідчать останні моніторингові цикли та

відповідні рекомендації, залишається ряд проблеми у процесах залученості національних меншин до управління, галузях використання мови, освіти, ЗМІ, функціонуванні рад національних меншин, інтеграції та забезпеченні прав ромської громади [58].

Таким чином, аналізуючи, у контексті досвіду для України, законодавство країн Вишеградської четвірки, як повноцінних членів ЄС та Сербії, яка лише знаходиться на цьому шляху, у сфері забезпечення політики щодо національних та етнічних меншин, можемо констатувати, що норми про національні (етнічні) меншини включені в основний текст конституцій держав та регламентуються профільним і галузевим законодавством. Положення відповідних розділів чи положень конституцій держав стосовно меншин переважно носять декларативний, імперативний і описовий характер, відтворюють норми відповідних міжнародних документів про захист прав людини і меншин, але деталізуються у конкретних законах та незаконодавчих документах, таких як стратегії і плани дій. У досліджуваних країнах періодично проводяться моніторингові цикли виконання положень міжнародних документів у сфері захисту прав національних меншин, відповідні висновки та рекомендації є доволі подібними, особливо що стосується ромської громади, використання мов меншин та залучення їх до публічного управління. Також спільною була рекомендація щодо забезпечення можливості декларування подвійної ідентичності для представників меншин під час чергових переписів.

Поряд з нормативно-правовим забезпеченням реалізації політики держави щодо національних меншин, не менш важливим є забезпечення ефективного функціонування етнополітичного менеджменту, відповідних профільних інституцій, як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях для якнайповнішої реалізації принципу субсидіарності. Так, у *Словацькій Республіці*, налагоджена ефективна система інституційного забезпечення політики держави стосовно національних меншин. Починаючи ще з 90-х років ХХ століття у Словаччині функціонували різні політичні та адміністративні інституції, до компетенції яких належало забезпечення прав представників національних та етнічних меншин.

Профільним органом центрального рівня у сфері етнополітики Словаччини є Рада Уряду СР з питань прав людини, національних меншин та гендерної рівності (функціонувала під різними назвами)

[52], до компетенції якої належить захист економічних, соціальних та культурних прав національних меншин та етнічних груп. Як складова частина Ради функціонує Комітет з прав національних меншин та етнічних груп, а також Комітет з попередження расизму, ксенофобії, антисемітизму та інших форм нетерпимості. Важливими складовими етнополітичного менеджменту в Словаччині є Урядовий уповноважений СР з питань національних меншин [64], а також Фонд на підтримку культур національних меншин [40]. Дорадчі структури з питань меншин функціонують при різних міністерствах. Так, при Міністерстві культури діє секція культур національних меншин, обов'язками якої є організаційна та фінансова підтримка розвитку різних етнічних спільнот, при Міністерстві шкільництва – Рада з шкільництва національних меншин, до якої входять представники національних меншин. Зауважимо, що проблема національних меншин та інших етнічних спільнот також є предметом обговорення під час засідань різних комісій парламенту. Необхідно також зауважити, що конституційні права національних меншин у Словаччині захищає також судова система. В окремих регіонах, як, наприклад, у Пряшівському краї (Комісія культури та національних меншин при Раді Пряшівського самоврядного краю), на рівні органів місцевого самоврядування функціонують профільні підрозділи з питань національних меншин.

Рада уряду СР з питань прав людини, національних меншин та гендерної рівності є виборним, дорадчим, координаційним, консультативним органом у сфері захисту базових прав та свобод людини, включно політичних та громадянських прав, права людини належати до тої чи іншої національної меншини або етнічної групи, економічних, соціальних, культурних прав, прав на захист середовища проживання, культурної спадщини, прав дітей, осіб з особливими потребами, забезпечення гендерної рівності. Рада покликана також сприяти міждержавній співпраці для забезпечення права національних меншин на зв'язок з батьківщинами, відповідно до ратифікованих міжнародних документів у даній сфері.

Важливим механізмом забезпечення участі національних меншин у процесі прийняття рішень, які їх стосуються є функціонування Комітету з прав національних меншин та етнічних груп [80]. Це постійно діючий дорадчий орган Ради уряду СР з питань прав людини, національних меншин та гендерної рівності. У Комітеті пред-

ставлено 13 національних меншин. Представники обираються безпосередньо організаціями меншин. Основними завданнями Комітету є розгляд законодавчих та незаконодавчих дій уряду чи органів державної влади, територіального самоврядування чи інших суб'єктів, що стосуються прав національних меншин. Комітет надає стосовно цих дій чи рішень свої висновки, пропозиції, заяви, а також розробляє звіти про використання мов, культурний розвиток, стан освіти національних меншин.

Обов'язки Уповноваженого уряду у справах національних меншин включають збереження, підтримку та розвиток прав представників меншин. У своїй роботі Уповноважений представник керується Статутом Уповноваженого уряду СР у справах національних меншин [68]. Уповноважений має мандат члена Ради СР з питань прав людини, національних меншин та гендерної рівності, водночас він виконує функції голови Комітету з прав національних меншин та етнічних груп. Для забезпечення діяльності Уповноваженого створюється офіс уповноваженого, який входить до складу уряду СР. Членами офісу Уповноваженого представника у справах національних меншин є обрані особи, які займаються питаннями окремих національних меншин. Офіс уповноваженого виконує також функції секретаріату Комітету з національних меншин та етнічних груп. Моніторинг законодавства країни, прийняття поправок з огляду на їх актуальність та ефективності є також основними цілями Уповноваженого. Крім того, Уповноважений співпрацює зі ЗМІ з метою інформування громадськості про становище національних меншин та етнічних груп, а також з метою уникнення можливих проявів нетерпимості, ксенофобії, антисемітизму, антициганізму.

Однією з важливих сфер діяльності інституту Уповноваженого є забезпечення ефективного функціонування системи розподілу субвенцій на культурний розвиток національних меншин. Для цього розроблена програма «Культура національних меншин», яка затверджена урядом СР. Уповноважений представник Словацької Республіки у справах національних меншин для забезпечення якісного та ефективного функціонування цього інституту, яке відповідало б реальним потребам меншин, також проводить регулярні зустрічі з представниками меншин для забезпечення їх прогресивного розвитку або, принаймні, для підтримки існуючого стану мови, культури, освіти національних меншин.

Особливе місце в системі етнополітичного менеджменту Словаччини займає Урядовий уповноважений з питань ромських громад [63]. Його функції стосуються широкого спектру питань інтеграції ромської етнічної групи до словацького суспільства. Відповідно до Статуту Урядового уповноваженого з питань ромської національної меншини, Уповноважений пропонує, координує та контролює діяльність, спрямовану на вирішення проблем ромської меншини в країні. Офіс Уповноваженого функціонує ще з 2001 року, з того часу посаду займали дев'ять осіб. Регіональні канцелярії офісу Уповноваженого функціонують в Банській Бистриці, Гуменному, Кежмарку, Кошицях, Михайловцях, Нітрі, Пряшеві, Рімавській Соботі, Спішській Нувій та Свиднику.

Президенткою Словацької Республіки Зузанною Чапутовою в рамках співпраці з представниками національних меншин було сформовано експертно-консультативний комітет з питань меншин. До комітету були обрані представники меншин, зокрема, для угорської, русинської, ромської та інших меншин [31].

Що стосується Фонду на підтримку культур національних меншин, то метою профільного закону було створення державної установи, основною метою якої є сприяння та забезпечення культурного розвитку та діяльності національних меншин. Фонд є незалежним у прийнятті рішень та розподілі коштів і повинен консультуватися з представниками національних меншин. На виконання функцій Фонду виділяються кошти державного бюджету, європейських фондів та інші джерела надходжень. Питання фінансування проєктів національних меншин вирішуються на конкурсній основі, а також в межах загальних урядових програм. Проєкти розглядає експертна рада. Через малі експертні ради, причетною до формування Експертної ради є Асамблея національних меншин Словаччини. Остання ж формується на виборній основі неурядовими некомерційними культурними організаціями та об'єднаннями національних меншин, які зареєстровані у Словаччині і входять до реєстру культурних організацій [67, с. 5].

У рамках імплементації міжнародних стандартів захисту прав меншин для забезпечення їх процвітання Словацька Республіка розвиває двостороннє співробітництво з певними країнами з питань меншин, зокрема їх батьківщинами. Подібна співпраця налагоджена також і з Україною. Двостороннє співробітництво з Україною здій-

снюється на основі Угоди між Словацькою Республікою та Україною про сусідство, дружні стосунки та співпрацю (від 29 червня 1993 р.). З 1994 року почала працювати міжурядова двостороння комісія – Міжурядова словацько-українська комісія з питань національних меншин, освіти та культури (з оновленою назвою з 2003 року) [65, с. 24-26]. Комісія займається проблемами словацької національної меншини в Україні та української національної меншини у Словаччині, здійснює постійний моніторинг двостороннього співробітництва у сфері культури, освіти, науки, ЗМІ національних меншин тощо. Рекомендації комісії є важливим інструментом діалогу між Словаччиною та Україною, що забезпечує добросусідство. Зустрічі проводяться по чергову у Словаччині та Україні. Представники словацької національної меншини представлені в українській частині Комісії, а представники української меншини – у словацькій частині. Членами Комісії є представники окремих міністерств та запрошені експерти. Комісія формує рекомендації для уряду Словацької Республіки та Кабінету Міністрів України, встановлює неформальні контакти між окремими міністерствами.

Україна та Словаччина активно співпрацюють у реалізації низки програм та проєктів у рамках ЄС, Ради Європи та інших. Комісія сприяє продуктивній культурно-гуманітарній співпраці між Словаччиною та Україною, наприклад, співпраці між вищими навчальними закладами, обміну студентами, аспірантами, викладачами та науковцями. Культурні обміни проводяться в рамках традиційних фестивалів народної творчості, днів культури, виставок, конференцій, інших культурних заходів.

Згідно польського законодавства, всі органи державної влади зобов'язані вживати адекватні заходи для підтримки і захисту прав меншин, збереження і розвитку мов меншин. У Польщі створено також ряд дорадчих органів, спеціальних інституцій, які зайняті у сфері забезпечення прав національних та етнічних меншин. Їх перелік та компетенція з початку 1990-х років часто змінювалися. Впродовж 1997 – 2001 років функціонувала Міжвідомча група у справах національних меншин, на зміну якій у 2002 році прийшла Група у справах національних меншин [71].

Найвищою ланкою в структурі етнополітичного менеджменту Польщі є Міністр внутрішніх справ та адміністрування. Міністр частково залучений до таких питань, як підтримка та реалізація прав

та потреб меншин шляхом вживання заходів та ініціювання програм щодо: збереження та розвитку ідентичності, культури та мови меншини, забезпечення повної громадянської інтеграції людей, які належать до меншин, впровадження принципу рівного ставлення незалежно від етнічного походження, співпраці з компетентними органами, відповідальними за запобігання порушення прав меншинам, аналізу та оцінки правового та соціального становища меншин, включаючи дотримання принципу рівного ставлення незалежно від етнічного походження, поширює знання про меншини та їх культуру та ініціює опитування щодо становища меншин, включаючи дискримінацію, її прояви, а також методи та стратегії запобігання, вживає заходи, спрямовані на збереження та розвиток регіональної мови [41].

До структури Міністерства внутрішніх справ та адміністрації входить Департамент з питань релігії, національних і етнічних меншин [41, с. 150]. Головними функціями установи є розробка пропозицій державної політики стосовно національних меншин, етнічних груп та регіональних мов, підтримка контактів з організаціями меншин та допомога у реалізації їх потреб, робота по захисту прав осіб, що належать до меншин, етнічних груп, які розмовляють регіональною мовою. У складі департаменту діє група з питань культури національних та етнічних меншин, що займається, відповідно, питанням підтримки їх культурного надбання і пропаганди здійснюваних заходів. Відповідно до Закону Про національні і етнічні меншини та про регіональну мову, Департамент є відповідальним органом за питання, порушені в законі [73]. Він сприяє реалізації прав і потреб меншин шляхом проведення заходів в інтересах меншин та ініціювання програм, що стосуються збереження і розвитку самобутності меншин, їх культури і мов, гарантуючи всебічну громадянську інтеграцію представників меншин; забезпечує реалізацію принципу рівного поводження з особами, не залежно від їх етнічного походження. До його компетенції входить також підготовка аналізу та оцінки правового і соціального становища меншин, популяризація знань про меншини та їхні культури, ініціювання досліджень статусу меншин, у тому числі проявів дискримінації, методів і стратегій протидії дискримінації. Ще одним важливим завданням департаменту є вживання заходів для збереження і розвитку мов меншин.

Нагальними проблемними питаннями у сфері етнополітики займається Комітет Сейму Польщі з питань національних та етнічних меншин, який із відповідною метою проводить постійний моніторинг. Комітет був створений у 1989 році. До його компетенції входять заходи щодо збереження культурної спадщини національних, етнічних та мовних меншин, а також захист їх прав та реалізація принципу рівності поводження з особами незалежно від етнічного, расового походження та національності. Комітет залучений до процесу законотворчості з питань меншин, займається аналізом проблем у даній сфері, проводить консультаційні зустрічі з меншинами. Періодично проводяться засідання комітету з проблем окремих національних та етнічних меншин у Польщі [41, с. 152].

Консультативно-дорадчим органом при прем'єр-міністрові Польщі є Спільна комісія уряду та національних і етнічних меншин, яка займається розробкою і оцінкою нормативно-правових актів у сфері захисту прав меншин. До її компетенції належить: оцінка з питань, що стосуються забезпечення прав і потреб меншин, артикуляція пропозицій в рамках заходів, спрямованих на забезпечення реалізації прав і потреб меншин, сприяння розвитку культурної самобутності меншин та регіональних мов, подання законопроектів, що стосуються меншин, пропозицій стосовно правил розподілу бюджетних коштів для підтримки заходів, спрямованих на захист, збереження і розвиток культурної самобутності меншин та регіональних мов, протидія дискримінації щодо представників меншин.

З метою реалізації своїх обов'язків комісія може співпрацювати з органами державної влади, місцевого самоврядування, науковими установами, громадськими організаціями. До складу комісії входять представники органів державного управління та представники меншин, зокрема: Уповноважений у справах релігій та національних та етнічних меншин, міністр, компетентний у сфері державного управління, міністр, компетентний у справах культури та збереження національної спадщини, міністр, уповноважений у справах освіти та виховання, міністр, компетентний у справах державних фінансів, міністр юстиції, міністр, який відповідає за внутрішні справи, міністр з питань соціального страхування, міністр з питань закордонних справ, міністр з питань вищої освіти, президент Статистики Польщі, президент Інституту національної пам'яті, керівник канцелярії прем'єр-міністра та представники національних меншин (вірменської,

білоруської, чеської, німецької, єврейської, литовської, російської, словацької та української) та етнічних меншин (караїмів, лемків, ромів, татар), а також представники громади, що використовують регіональну мову (кашубська).

Захист прав осіб, що належать до меншин входить також до компетенції Спеціального Уповноваженого з прав людини [17, с. 119-120], Уповноваженого уряду з питань рівного ставлення [41, с. 154-155]. До сфери повноважень останнього, відповідно до польського законодавства (Законі від 3 грудня 2010 р. про виконання певних положень Європейського Союзу про рівне ставлення) належить впровадження державної політики щодо рівного ставлення, включаючи боротьбу з дискримінацією за ознаками статі, раси, етнічного походження, національності, релігії, життєвої філософії, віку, інвалідності і сексуальної орієнтації. Справами національних меншин відають також Департамент громадських справ при Міністерстві внутрішніх справ, Міністерство освіти, праці і соціальної політики, Головне статистичне управління [21]. Крім того, проводяться періодичні традиційні зустрічі представників національних та етнічних меншин з президентом Республіки, де вони безпосередньо можуть висловити список проблем меншини. Важливою є практика застосування у Польщі принципу виборчих переваг. Мова йде про зменшення процентного бар'єру для проходження в органи влади політичних сил національних меншин та зменшення кількості необхідних підписів при створенні політичних партій національних меншин. Крім того, етнонаціональний фактор враховується в адміністративно-територіальному устрої Польщі, однак в останній резолюції моніторингового циклу присутня рекомендація щодо доцільності 20-ти відсоткового порогу загальної кількості мешканців гміни для користування допоміжною мовою меншин, відповідно перегляд можливості його зниження.

Відповідальною особою у справах меншин на місцях є воєвода, що здійснює координацію на території провінції з метою забезпечення прав меншин та вживання відповідних заходів при їх порушенні. Його діяльність спрямована, в тому числі, на вирішення проблем меншин, забезпечення поваги до осіб, що використовують регіональну мову. З метою реалізації своїх обов'язків, воєвода співпрацює з територіальними органами самоврядування та громадськими організаціями, зокрема організаціями меншин. Воєвода може

призначати уповноваженого з питання національних та етнічних меншин. Уповноважені представники воєводи для національних та етнічних меншин діють у 16 воєводствах.

Угорщина була однією з перших країн, яка створила систему сприяння забезпечення прав меншин шляхом їх самоврядування, яке сприяє участі меншин. Створена в 1993 році, система самоврядування меншин в Угорщині дозволяє будь-якій із 13 визнаних меншин країни створювати місцеве, регіональне та національне самоврядування. Ці виборні органи, паралельні основним установам, мають право приймати рішення в галузі місцевої освіти, використання мови в державних установах, друкованих та електронних ЗМІ та захисту своїх традицій та культури. Місцеві представники самоврядування мають право надавати інформацію щодо всіх питань державної політики шляхом гарантованого доступу до засідань комітетів місцевих рад, хоча вони не мають інших спеціальних прав щодо цього. Щоб створити регіональний орган самоврядування меншини, 30 осіб у даному муніципалітеті з тієї ж меншини повинні зареєструватися для участі у виборах [70]. Самоврядування тринадцяти меншин підпорядковані Державному секретаріату з питань національних меншин, релігії та цивільних зв'язків Міністерства людських ресурсів Угорщини. Національні органи самоврядування меншин мають відповідні консультативні функції під час підготовки законопроектів, що стосуються освітніх проблем та збереження їхньої культурної спадщини [11, с. 151].

У 2005 році було спрощено систему типів самоврядування меншин, зменшено кількість типів місцевих самоврядувань, залишено лише безпосередньо обраний тип. Крім того, механізм отримання пільгових мандатів в органах місцевого самоврядування також було скасовано. Це було мотивовано загрозою створення нелегітимних самоврядувань. Закон створив повітово-територіальний рівень самоврядування меншин, який раніше існував лише в Будапешті. Для обрання окружних та національних рівнів самоврядування меншин (через непрямі вибори, де обрані члени місцевого самоврядування меншин можуть голосувати через виборчі асамблеї), було запроваджено списки за пропорційною виборчою системою для забезпечення представництва різноманітних груп інтересів та забезпечення того, що самоврядування меншин будуть функціонувати як «парламенти» меншин шляхом сприяння дискусіям та взаємо-

розумінню [36]. Самоврядування етнічних меншин забезпечується, в тому числі, відповідним бюджетним фінансуванням з боку держави.

Слід підкреслити, що питання забезпечення прав меншин в Угорщині стосуються не одного міністерства чи відомства. До системи етнополітичного менеджменту в країні належать Відділ цивільних відносин апарату прем'єр-міністра, який також відповідає за підтримку відносин з неприбутковими організаціями меншин. При міністерстві юстиції діє Управління з питань національних та етнічних меншин, яке було створено ще у 1990-х роках з метою координації державних завдань, пов'язаних з національними та етнічними меншинами, що проживають в Угорщині. Спеціалізація роботи міністерства юстиції забезпечує належну якість правового регулювання та законодавства у сфері забезпечення прав меншин. За зв'язки з національностями також відповідає Міністерство людських ресурсів (Ministry of Human Capacities), зокрема через Державний секретаріат з питань церкви, національностей та зв'язків з громадянськістю, Державний секретаріат з соціальних справ та інклюзії [45, с. 12]. Секретаріат відповідальний за координацію соціальної інтеграції незахищених груп суспільства, зокрема ромів. Питання, пов'язані з меншинами належать також до сфери компетенції відділу громадської освіти та відносин з меншинами в Міністерстві освіти, відділу національних та етнічних питань у Міністерстві національної культурної спадщини, відділу програм ринку праці, відділу соціальних служб у Міністерстві соціальних та сімейних справ. В Міністерстві закордонних справ було створено окремий підрозділ під назвою відділ з питань прав людини та меншин.

Участь меншин забезпечує Форум національних та етнічних меншин при Національних зборах, який є консультативним органом, може брати участь у роботі різних комітетів зборів [45, с. 12]. Починаючи з парламентських виборів у 2014 році, всі національності офіційно були представлені в Національних зборах, як це передбачено законом. Національності вперше отримали невід'ємне право брати участь у роботі Національних зборів через своїх 13 адвокатів [45, с. 10]. Представники національностей беруть участь також у законодавчому процесі через парламентський Комітет національностей в Угорщині. Комітет пропонує Національним зборам акти та проекти, які стосуються національностей в Угорщині. Також функціонує Відділ управління фінансовою підтримкою національностей. Відділ

управляє процесом прийняття рішень у системі, пов'язаній з фінансовою підтримкою освіти та виховання національностей, готує рішення щодо фінансової підтримки національностей зі спеціальних центральних фондів.

Окрім компетентних державних органів, питання та норми, які стосуються національностей в Угорщині розглядає також Уповноважений з фундаментальних прав. Ефективною є робота заступника Уповноваженого з прав національностей, посада якого набула значущості з моменту його заснування. Заступник Уповноваженого отримав додаткові можливості для участі у справах з основних прав національностей. Робота Уповноваженого з фундаментальних прав спільно із уповноваженим зі справ національностей сприяє ретельному та професійному вирішенню питань, що стосуються прав національностей в Угорщині.

У *Чеській Республіці* склалася своєрідна система етнополітичного менеджменту. На рівні законодавчих органів влади питаннями національних меншин відають Підкомітет з питань національних меншин Палати депутатів і Підкомітет із застосування Хартії основних прав і свобод. Питаннями національних меншин займаються також Комітет із питань петицій, Комітет із питань прав людини, Комітет із питань науки, Комітет із питань освіти і Комітет із питань культури Сенату Чеської Республіки [14, с. 153].

У структурі виконавчої влади функціонують два консультативні органи – Урядова рада з питань національних меншин та Урядова рада у справах ромської громади. На регіональному рівні функціонують Комітети з питань національних меншин, робочі групи та дорадчі інституції [56, с. 26-35], Комітети у справах національних меншин на рівні міст і муніципалітетів [56, с. 35-37]. На місцевому рівні створено посади радників із питань ромів, які також допомагають координувати процес інтеграції ромської меншини. Посада координатора радників із питань ромів функціонує на рівні регіональних органів самоврядування. Представники національних меншин є в Консультативній раді Міністерства культури і Консультативній раді Міністерства освіти, молоді та спорту. Існують також спеціальні органи (наприклад, робочі комітети Міністерства праці і соціальних справ), які сформовано в відповідних міністерствах.

Урядова рада у справах національностей була вперше офіційно створена прийняттям конституційного закону № 144/1968, що сто-

сувався становища національностей в Чехословацькій Соціалістичній Республіці. У 1989 році в умовах тодішньої Чехословацької Федерації уряд прийняв резолюцію про проект Статуту Ради національних меншин (національностей). Рада є дорадчим, ініціативним та координаційним органом уряду Чехії з питань політики щодо національних меншин. Поточна Рада була створена відповідно до Закону № 273/2001, що стосується прав представників національних меншин та внесення змін до деяких актів із змінами та доповненнями. Чинний Статут Ради був прийнятий постановою уряду № 530 від 3 липня 2013 року. Раду очолює член уряду, призначений урядом за поданням прем'єр-міністра. Рада має двох голів, перший представляє державне управління, другий – національні меншини. Рада в цілому налічує 31 члена, які були призначені постановою уряду. Вони представляють наступні організації та установи: міністерства на рівні заступників міністрів (Міністерство фінансів, Міністерство культури, Міністерство освіти, молоді та спорту (фізичне виховання), Міністерство праці та соціальних справ, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції та міжнародних справ); Канцелярія Президента Чеської Республіки, Управління громадського захисника прав та Урядовий уповноважений з прав людини; чотирнадцять національних меншин – білоруська, болгарська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська, російська, грецька, словацька, сербська, українська та в'єтнамська (кожна національна меншина висуває від одного до двох представників) [43].

Урядова рада у справах ромської громади була створена постановою уряду Чеської Республіки від 17 вересня 1997 року, згодом вона функціонувала як Міжвідомча комісія з питань ромської громади. У 2001 році Міжвідомча комісія була перейменована в Раду. Рада є постійно діючим дорадчим та ініціативним органом уряду Чеської Республіки з питань, пов'язаних з інтеграцією ромів. Рада систематично допомагає інтеграції ромської громади у суспільство, підтримує співпрацю міністерств, відповідальних за здійснення часткових заходів та виконання завдань, що впливають з урядових резолюцій та міжнародних договорів, стороною яких є Чеська Республіка, збирає, розглядає та подає до уряду інформацію, базові документи та пропозиції щодо створення та застосування державної політики у сфері інтеграції ромських громад [56, с. 26].

На рівні місцевого самоврядування у населених пунктах, де компактно проживають представники національних меншин, можуть також створюватися комітети у справах національних меншин. Водночас у будь-якому населеному пункті, незалежно від кількості представників національних меншин, при необхідності, може створюватися комісія у справах національних меншин. Таким чином, в Чехії функціонує розгалужена система етнополітичного менеджменту як на центральному рівні, так і на рівні регіонів та органів місцевого самоврядування.

Інституції, які відповідають за права меншин та репрезентують їх інтереси в *Сербії* вже частково були розглянуті. Беручи до уваги етнічне розмаїття населення Сербії, Конституція держави передбачає, що правова система країни повинна базуватись на принципах ліберальної громадської демократії. Успішна реалізація етнополітики країни опирається на ефективне функціонування профільних інститутів. Професійний та ефективне державне управління, судова система, незалежні органи (наприклад, омбудсмен, комісар з питань захисту рівності), муніципальні та місцеві органи мають значний вплив на якість захисту та реалізації прав національних меншин.

Характерною рисою більшості центральних установ державного управління (податкової адміністрації, митної служби, кадастру нерухомості, організації публічної влади тощо) є низька чутливість до прав меншин (наприклад, право на використання рідної мови) [48, с. 31]. Тому є необхідність у спеціальних установах з питань захисту прав меншин. Інституційні рамки етнополітики Сербії включають Управління з прав людини та меншин, Раду у справах національних меншин, Крайовий секретаріат освіти, Адміністрацію національних громад, місцеві ради міжетнічних відносин та ради національних меншин [38].

Управління з прав людини та меншин є постійним органом уряду Сербії, що займається питаннями моніторингу та покращення в даній сфері. Раніше ці питання були в компетенції Міністерства з прав людини та меншин, а пізніше адміністрації з питань прав людини та меншин в рамках міністерства. Зміна інституційної структури не була наслідком стратегічного підходу гармонізувати інституційні рамки з проваджуваною етнополітикою. Ключ до успішної імплементації політики стосовно меншин – це створення довгострокової концепції державної влади, що стосується прав національних мен-

шин, відповідних планів дій, що є метою ряду проєктів у Сербії [22]. При цьому відповідати за захист прав людини та національних меншин повинно не одне окреме міністерство, а й інші міністерства та відомства.

Основним державним органом з питань розробки етнополітики в Сербії є Рада з питань національних меншин. Діяльність ради регулюється Законом про захист прав та свобод національних меншин [48, с. 32]. Раду формується урядом з метою збереження, розвитку та захисту національної, етнічної, релігійної, мовної та культурної самобутності осіб, що належать до національних меншин та забезпечення їх прав. Членами ради є представники рад національних меншин. Відповідна рада була створена у 2004 році. Основне її завдання – забезпечення взаємозв'язку та гармонізація інтересів між урядом РС та лідерами національних меншин. В якості консультативного органу, Рада допомагає уряду у підготовці та здійсненні стратегічних рішень, що стосуються політики щодо меншин. Раду очолює прем'єр-міністр Республіки. До складу Ради входять релевантні міністри уряду та очільники всіх національних рад національних меншин. До компетенції Ради належать широкий набір повноважень стосовно реалізації прав меншин.

Захист прав меншин на рівні краю Воєводина забезпечують Крайовий секретаріат освіти та Адміністрація національних громад [48, с. 33]. В межах секретаріату діє сектор для національних громад, до компетенції якого входить реалізація прав меншин, налагодження відносин з церквами та релігійними громадами, надання послуг перекладача у офіційному використанні мов меншин. Міжетнічний діалог на регіональному рівні забезпечують ради з питань міжнаціональних відносин, діяльність яких регламентується вже згадуваним Законом про місцеве самоврядування. Подібні ради створюються в багатонаціональних органах місцевого самоврядування. Вони відповідають за забезпечення національної рівності на регіональному рівні. Однак, в основному подібні ради існують лише формально.

Інституційні рамки політики Сербії стосовно меншин доповнюються національними радами національних меншин, через які національні меншини реалізують своє право на культурну автономію. Національні ради представляють національні меншини, беруть участь у прийнятті рішень, створенні інститутів та організацій в галузі культури, освіти, інформації, офіційного використання мови та

писемності національної меншини [30]. Відповідно до Закону про національні ради, вони є інститутами, через які, представники національних меншин мають право на самоврядування у сфері культури, освіти, інформації, офіційного використання мови та писемності. У практиці функціонування рад національних меншин існують окремі проблемні моменти. Зокрема, нечіткими є положення Закону про національні ради стосовно внутрішньої організації рад, недотримання положень Закону про національні ради та відповідних положень законів про освіту, культуру і т.д., недостатній рівень організації, обмежений технічний та фінансовий потенціал національних рад окремих національних меншин, особливо тих, які є менш чисельними, неналежне ведення документації про роботу рад, порушення процедури обрання рад. Таким чином, незважаючи на те, що теоретично у сфері забезпечення прав людини та прав меншин у Сербії помітний прогрес, але це не зовсім співпадає з практикою.

Аналізуючи інституційну основу етнополітики країн Вишеградської групи та Сербії, можемо говорити про розгалужену систему менеджменту, який сприяє залученню національних та етнічних меншин до публічної політики у статусі як об'єктів, так і суб'єктів політики. Позитивом є міжвідомча співпраця з питань національних меншин у даних країнах, а також залучення представників національних та етнічних меншин. Позитивним прикладом є функціонування самоврядування меншин в Угорщині, на прикладі якої можемо говорити про збалансовану модель національно-культурної автономії меншин та ради національних меншин у Сербії. Ефективними є також системи державного фінансування програм розвитку національних меншин, здійснювані за субсидіарним принципом. Правове забезпечення етнополітики аналізованих країн ґрунтовно підкріплене особливостями функціонування її інституційної основи, але залишається ряд перманентних, невіршених проблем, про що в тому числі свідчать моніторингові цикли виконання міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення та захисту прав національних меншин та етнічних груп, а також формальність як окремих положень законодавства, так і функціонування окремих інституційних механізмів.

Таким чином, питання дієвої, прозорої політики держави щодо національних та етнічних меншин є надзвичайно актуальним в сучасних умовах зростаючої поліетнічності суспільств та регіонів,

зростання конфліктів на етнічній основі, а тим більше – все ширшого залученням інститутів громадянського суспільства до вирішення питань суспільно-політичного значення. Кожна з досліджуваних країн характеризується власним етнічним складом, рівнем гомогенності населення, кількістю національних, етнічних меншин, корінних народів, відповідно і рівнем громадсько-політичної активності меншин. При цьому меншини можуть різнитися за рівнем політичної активності, як до прикладу угорці, у країнах проживання, при цьому це не завжди залежить від чисельності меншини. Але часто в законодавствах досліджуваних держав прописані можливості для меншин, якими можуть скористатися лише найчисельніші спільноти. Крім того, положення меншин в державі, а також їх відносини з титульним етносом значно залежать від влади і може змінювати від виборів до виборів.

Національні меншини, їх інституції виступають однією з ланок громадянського суспільства. Відповідно важливим є вироблення ефективних механізмів співжиття меншин, чітке регламентування їх статусу, забезпечення відповідних умов в суспільстві, але без обмеження прав більшості, відповідно налагодження міжкультурного та міжетнічного діалогу. При цьому, вибір тієї чи іншої моделі політики держави щодо меншин, відповідного державного нормативно-правового та інституційного регулювання обумовлюється цілями, які ставить перед собою керівництво країни, рівнем демократичності держави, політичної культури, особливостями етнічного складу населення, активністю міграційних процесів, історичними факторами тощо. Політика, яка була прийнята у минулому, сьогодні може бути недоречною, викликати осуд громадськості, в тому числі міжнародної, спротив всередині самої держави, відповідно потребує актуалізації. Цьому сприяє і міжнародне співтовариство, яким як на регіональному, так і на глобальному рівнях прийнято ряд міжнародно-правових документів, які стосуються захисту прав людини, зокрема національних і етнічних меншин та корінних народів. Відповідно дані стандарти були імplementовані у національне нормативно-правове поле кожної з досліджуваних країн. Законодавчими органами країн було розроблено і прийнято профільні закони у сфері забезпечення прав меншин, положення про національні та етнічні меншини були включені до конституцій Словаччини, Польщі, Угорщини, Чехії та Сербії, а також ряду

галузевих законів, як наприклад закони про мову, освітні закони, закони про телебачення, виборчого законодавства тощо. Позитивним є досвід прийняття профільних законів, які містять чіткий перелік характеристик, відповідно до яких меншину можна зарахувати до такої, а також чіткий перелік національних та етнічних меншин, як до прикладу у Польщі. Відповідні міжнародні стандарти втілюються також у функціонуванні етнополітичного менеджменту кожної з досліджуваних країн. Положення про відповідні інститути щодо забезпечення прав меншин прописані у профільних законах. Функціонують інституції, до відання яких входять питання меншин при різних органах влади, зокрема законодавчих та виконавчих, а також на різних рівнях влади – від центрального до місцевого самоврядування.

Це є особливо актуальним, зважаючи на компактне проживання меншин у певних регіонах. Громадські організації національних меншин співпрацюють з органами влади, у тому числі у складі консультативно-дорадчих інституцій з питань меншин, окремі представники меншин можуть бути залучені в якості експертів. Кожна інституція у системі етнополітичного менеджменту має свою історію формування, статут, компетенцію, завдання, покликана забезпечувати права меншин у певних сферах громадсько-політичного, культурного життя. Національні меншини також можуть формувати власні політичні партії, громадські організації, ради тощо, які так чи інакше залучені до роботи органів влади та місцевого самоврядування з метою розробки, прийняття та реалізації рішень, які їх стосуються.

Джерела:

1. Анкета запитань та отриманих відповідей Славко Раца, Янко Рамача від 10 вересня 2012 р. Особистий електронний архів.
2. Больцанські/Боценські рекомендації щодо національних меншин у міждержавних відносинах та пояснювальна записка. Червень, 2008. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/6/396662.pdf> (дата звернення: 19.10.2021).
3. Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту і Пояснювальна записка. Жовтень 1996. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/32194_0.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
4. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. *Прийнято резолюцією*

- 47/135 Генеральної асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text (дата звернення: 19.10.2021).
5. Закон о забрани дискриминације. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html (дата звернення: 10.05.2023).
 6. Закон о изменама и допунама службеној употреби језика и писама. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisama.html (дата звернення: 10.05.2023).
 7. Закон о култури. URL: <http://www.parlament.gov.rs/%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8/%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B8-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8/%D1%83-%D1%81%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D1%83-%D0%BE%D0%B4-11-%D1%98%D1%83%D0%BD%D0%B0-2008.1533.html> (дата звернення: 10.05.2023).
 8. Закон о локалној самоуправи. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_lokalnoj_samoupravi.html (дата звернення: 10.05.2023).
 9. Закон о предшколском васпитању и образовању. URL: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-predskolskom-vaspitanju-i-obrazovanju.html> (дата звернення: 11.05.2023).
 10. Закон о утврђивању надлежности автономне покрајине Воєводине. URL: https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%BE_%D1%83%D1%82%D0%B2%D1%80%D1%92%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D1%83_%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%90%D1%83%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%B5_%D0%9F%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%98%D0%B8%D0%BD%D0%B5_%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B5 (дата звернення: 11.05.2023).
 11. Зан М. Особливості функціонування представницької демократії етнічних меншин в Угорщині. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Випуск 23. С. 150-157.
 12. Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті з пояснювальними примітками. Вересень, 1999. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents-/2/5/30340.pdf> (дата звернення: 19.10.2021).

13. Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств. Листопад, 2012. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/396689.pdf> (дата звернення: 19.10.2021).
14. Мелеганіч Г. Тенденції етнополітичного розвитку Чеської Республіки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2014. Вип. 11. С.151-160.
15. Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин і Пояснювальна записка. Лютий 1998. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/4/67545.pdf> (дата звернення: 19.10.2021).
16. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття : навчальний посібник. Ужгород: «Ліра», 2016. 464 с.
17. Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні : Монографія / Кресіна І.О., Коваленко А.А., Лойко Л.І., Стойко О.М., Явір В.А., Вітман К.М., Кіссе А.І., Асланов С.А., Грицяк Д.І., Голденштейн К.О. ; за ред. І.О. Кресіної. К.: Логос, 2011. 400 с.
18. Рекомендації з питань поліцейської діяльності у багатонаціональному суспільстві. Лютий, 2006. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/4/32236.pdf> (дата звернення: 19.10.2021).
19. Рекомендації щодо використання мов меншин у телерадіомовленні. Жовтень, 2003. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/e/32312.pdf> (дата звернення: 19.10.2021).
20. Таллінські рекомендації щодо національних меншин і медіа в цифрову епоху і Пояснювальна записка. Лютий, 2019. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/4/447790.pdf> (дата звернення: 19.10.2021).
21. Швидюк С.М. Інституційні процеси в етнонаціональній сфері Республіки Польща : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Чернівці, 2006. URL : <http://referatu.com.ua/referats/7569/168102> (дата звернення: 18.10.2021).
22. 2023: Serbia is calling. A new action-oriented project and the annual summer school -both will take place in the Republic of Serbia. European Center for Minorities Issues. URL: <https://www.ecmi.de/infochannel/detail/2023-serbia-is-calling-a-new-action-oriented-project-and-the-annual-summer-school-both-will-take-place-in-the-republic-of-serbia> (дата звернення: 14.05.2023).

23. Act CCIII of 2011 On the Elections of Members of Parliament. URL: <https://www.valasztas.hu/web/national-election-office/act-cciii-of-2011-on-the-elections-of-members-of-parliament> (дата звернення: 12.11.2022).
24. Act CLXXIX of 2011 on the Rights of Nationalities. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6547/file/Hungary_act_rights_of_nationalities_2011_en.pdf (дата звернення: 12.11.2022).
25. Act LXXIX of 1993 on Public Education. URL: <http://www.unesco.org/education/edurights/media/docs/c0d134c642af51adb9a5d929a8a65d5c7c510c8.pdf> (дата звернення: 12.11.2022).
26. Act LXXVII of 1993 on the Rights of National and Ethnic Minorities. URL: https://www.minelres.lv/NationalLegislation/Hungary/Hungary_Minorities_English.htm (дата звернення: 12.11.2022).
27. Act on rights of members of national minorities and amendment of some acts. URL: https://www.minelres.lv/NationalLegislation/Czech/Czech_Minorities_English.htm (дата звернення: 12.11.2022).
28. Act XXXVI of 2012 on the National Assembly. URL: <https://www.parlament.hu/documents/125505/138409/Act+XXXVI+of+2012+on+the+National+Assembly/b53726b7-12a8-4d93-acef-140feef44395> (дата звернення: 9.10.2020).
29. Akčný plán ochrany práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám na roky 2021 – 2025. Bratislava, 2021. 31 s. URL: https://www.narodnostnemensiny.gov.sk/share/svnm/spravy-a-koncepcne-materialy/ap_2021_-_2025.pdf (дата звернення: 18.05.2022).
30. Beretka K. Strategy-making of national councils of national minorities in Serbia as a tool of community building. *ENTAN policy paper*. No. 11 (February 2023). URL: https://entan.org/wp-content/uploads/2023/01/Entan-Policy-Paper-No.-11_final.pdf (дата звернення: 15.05.2023).
31. Čaputová predstavila poradný expertný tím pre národnostné a nové menšiny. *Pravda*. 07/06/2019. URL: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/514986-caputova-predstavila-poradny-expertny-tim-pre-narodnostne-a-nove-mensiny/> (дата звернення: 19.10.2020).
32. Charter of Fundamental Rights and Freedoms. Resolution of the Presidium of the Czech National Council of 16 December 1992 on the declaration of the Charter of Fundamental Rights and Freedoms as a part of the constitutional order of the Czech Republic Constitutional act No. 2/1993 Coll. as amended by constitutional act No. 162/1998 Coll. URL: https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/ustavni_soud_www/Pravni_uprava/AJ/Listina_English_version.pdf (дата звернення: 15.05.2023).

33. Constitution of the Republic of Serbia. URL: http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/Constitution_%20of_Serbia_pdf.pdf (дата звернення: 12.11.2020).
34. Constitution of the Slovak Republic. URL: <http://www.slovensko.com/docs/const/const2.htm> (дата звернення: 19.10.2020).
35. Czech Republic's Constitution of 1993 with Amendments through 2013. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Czech_Republic_2013.pdf?lang=en (дата звернення: 15.05.2023).
36. Dobos B. The Minority Self-Governments in Hungary. January, 2016. 37 p. URL: http://www.world-autonomies.info/ntas/hun/Documents/Hungary__2016-01-15.pdf (дата звернення: 19.10.2020).
37. Elektroniczny System Udzielania Dotacji (ESUD). Mniejszości Narodowe i Etniczne. Wsparcie dla mniejszości. URL: <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/elektroniczny-system-udzielania-dotacji-esud> (дата звернення: 10.05.2023).
38. Fifth Report submitted by Serbia Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 1 September 2022. Belgrade, August 2022. 144 p. URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-serbia-en/1680a87637> (дата звернення: 15.05.2023).
39. Final results of the Census of Population, Households and Dwellings, 2022. URL: <https://popis2022.stat.gov.rs/en-us/5-vestisaopstenja/news-events/20230428-konacnirezpopisa/> (дата звернення: 10.05.2023).
40. Fond na podporu kultúry národnostných menšín. URL: <https://kultminor.sk/sk/> (дата звернення: 15.05.2022).
41. Fourth Report submitted by Poland pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 9 April 2019. Warsaw, 2019. URL: <https://rm.coe.int/4th-sr-poland-en/168093ed27> (дата звернення: 19.11.2020).
42. Fundamental Law of Hungary (25 April 2011). URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=54412e794> (дата звернення: 15.05.2023).
43. Government Council for National Minorities. URL: <https://www.vlada.cz/en/pracovni-a-poradni-organy-vlady/rnm/historie-a-soucasnost-rady-en-16666/> (дата звернення: 19.10.2020).
44. Hungary. Social Inclusion. European Commission. URL: <https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/hungary/43-strategy-for-the-social-inclusion-of-young-people> (дата звернення: 10.05.2023).

45. Hungary's Fifth Report on the execution of the Framework Convention of the Council of Europe for the Protection of National Minorities Budapest, January 2019. 84 p. URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-hungary-en/168092522f> (дата звернення: 12.05.2023)
46. Kichera N. Ensuring and protecting the rights of national minorities in the Visegrad countries (on the example of Slovakia). *Pogranicze. Polish Borderlands Studies*. 2020. 8(1), pp. 21-38. <https://doi.org/10.25167/>
47. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (дата звернення: 19.11.2020).
48. Minority Policy in Serbia – Fostering Integration. Analysis and Recommendations for Improving Minority Policy and Integration Process in the Republic of Serbia. Belgrade, 2014. 56 p.
49. Minority Protection and Language Policy in the Czech Republic, by Carolin Zwilling. URL: <http://www.gencat.cat/llengua/noves/noves/hm04tardor/docs/zwilling.pdf> (дата звернення: 19.11.2020).
50. National councils of national minorities. Republic of Serbia. Ministry of Public administration and Local self-government. URL: <https://mduls.gov.rs/en/human-and-minority-rights/national-councils-of-national-minorities/> (дата звернення: 12.05.2023).
51. Programme of Roma Integration 2021-2030. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. Mniejszości Narodowe i Etniczne. URL: <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/programme-of-roma-integration-2021-2030> (дата звернення: 09.05.2023).
52. Rada vlády SR pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť. URL: <http://www.radavladylp.gov.sk/> (дата звернення: 19.11.2020).
53. Recommendation CM/RecChL(2019)3 of the Committee of Ministers to member States on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by the Czech Republic (Adopted by the Committee of Ministers on 19 June 2019 at the 1350th meeting of the Ministers' Deputies). *Council of Europe. Committee of Ministers*. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016809500fe (дата звернення: 10.05.2023).
54. Recommendation CM/RecChL(2019)4 of the Committee of Ministers to member States on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Hungary (Adopted by the Committee of Ministers on 19 June 2019 at the 1350th meeting of the Ministers' Deputies). *Council of Europe. Committee of Ministers*. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016809500ff (дата звернення: 10.05.2023).

55. Recommendation CM/RecChL(2022)2 of the Committee of Ministers to member States on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Poland (Adopted by the Committee of Ministers on 16 February 2022 at the 1425th meeting of the Ministers' Deputies). *Council of Europe. Committee of Ministers.* URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a58f6a (дата звернення: 10.05.2023).
56. Report on the Situation of National Minorities in the Czech Republic in 2019 Issued by: Office of the Government of the Czech Republic. 82 p. URL: <https://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/aktuality/Report-on-the-Situation-of-National-Minorities-in-the-Czech-Republic-in-2019.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).
57. Resolution CM/ResCMN(2020)12 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Poland (Adopted by the Committee of Ministers on 21 October 2020 at the 1386th meeting of the Ministers' Deputies). *Council of Europe. Committee of Ministers.* URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a0112c (дата звернення: 10.05.2023).
58. Resolution CM/ResCMN(2021)11 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Serbia (Adopted by the Committee of Ministers on 15 April 2021 at the 1401st meeting of the Ministers' Deputies). *Council of Europe. Committee of Ministers.* URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a22771 (дата звернення: 10.05.2023).
59. Resolution CM/ResCMN(2021)18 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by the Czech Republic (Adopted by the Committee of Ministers on 8 December 2021 at the 1420th meeting of the Ministers' Deputies). *Council of Europe. Committee of Ministers.* URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?Objectid=0900001680a4d338 (дата звернення: 10.05.2023).
60. Resolution CM/ResCMN(2021)8 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Hungary (Adopted by the Committee of Ministers on 3 February 2021 at the 1394th meeting of the Ministers' Deputies). *Council of Europe. Committee of Ministers.* URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?Objectid=0900001680a14110 (дата звернення: 10.05.2023).
61. Resolution CM/ResCMN(2022)8 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by the

- Slovak Republic (Adopted by the Committee of Ministers on 3 November 2022 at the 1447th meeting of the Ministers' Deputies). Council of Europe. Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a8cf56 (дата звернення: 10.05.2023).
62. Serbian Government. National minorities. URL: <https://www.srbija.gov.rs/tekst/en/130130/national-minorities.php> (дата звернення: 10.05.2023).
63. *Splnomocnenec vlády pre rómske komunity*. URL: <https://archiv.vlada.gov.sk/romovia/1794/statut-splnomocnenca-vlady-slovenskej-republiky-pre-romske-komunity.html> (дата звернення: 19.05.2022).
64. *Splnomocnenec vlády SR pre národnostné menšiny*. URL: <https://www.narodnostnemensiny.gov.sk/> (дата звернення: 15.05.2023).
65. *Správa o postavení a právach príslušníkov národnostných menšín za obdobie rokov 2017-2018*. Úrad splnomocnenca vlády SR pre národnostné menšiny. Úrad vlády SR. 167 s. URL: https://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/7527_sprava-o-postaveni-a-pravach-prislusnikov-narodnostnych-mensin-za-obdobie-rokov-2017-%E2%80%932018.pdf (дата звернення: 17.11.2022).
66. *Správy a koncepcné materiály*. URL: <https://www.narodnostnemensiny.gov.sk/spravy-a-koncepcne-materialy/> (дата звернення: 20.04.2023).
67. *Štatút Fondu na podporu kultúry národnostných menšín*. Bratislava 7. decembra 2017. 13 s. URL: https://www.kultminor.sk/attachments/article/405/Statut_FPKNM.pdf (дата звернення: 10.05.2022).
68. *Štatút Splnomocnenca vlády SR pre národnostné menšiny*. Úrad splnomocnenca vlády SR pre národnostné menšiny. URL: <https://www.narodnostnemensiny.vlada.gov.sk/splnomocnenec/statut-splnomocnenca-vlady-sr-pre-narodnostnemensiny/?csrc=13055691604161972166> (дата звернення: 10.05.2023).
69. *Stratégia pre rovnosť, inklúziu a participáciu Rómov do roku 2030*. *Splnomocnenec vlády SR pre rómske komunity*. 60 s. URL: <https://www.minv.sk/?strategia-pre-rovnost-inkluziu-a-participaciju-romov-do-roku-2030> (дата звернення: 25.07.2022).
70. *The Hungarian Minority Self-Government System as a Means of Increasing Romani Political Participation*. URL: <https://www.osce.org/odihr/25974?download=true> (дата звернення: 19.11.2020).

71. The protection of national and ethnic minorities in Poland. Ministry of the interior. URL: <https://www.msw.gov.pl/en/document/the-60th-anniversary-o/30/The-protection-of-national-and-ethnic-minorities-in-Poland.html> (дата звернення: 19.11.2020).
72. Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity. Dokumenty. URL: <https://www.romovia.vlada.gov.sk/dokumenty/?csrt=12624679571172647429> (дата звернення: 24.07.2022).
73. Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym w języku ukraińskim. URL: <http://www.msw.gov.pl/download/1/2343/ukrainski.pdf> (дата звернення: 20.04.2023).
74. Ustawa o radiofonii i telewizji. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20042532531> (дата звернення: 20.14.2023).
75. Ustawa z dnia 12 kwietnia 2001 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20010460499> (дата звернення: 10.05.2023).
76. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych. Opracowano na podstawie; tj. Dz.U. 2011 Nr 155, poz. 924. URL : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/partiepol/partiepol.htm> (дата звернення: 20.10.2020).
77. Ustawa z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20031661612> (дата звернення: 20.10.2020).
78. Ustawa z dnia 7 października 1999 r. o języku polskim. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19990900999> (дата звернення: 22.10.2020).
79. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/zmiana-ustawy-o-systemie-oswiaty-oraz-ustawy-o-zmianie-ustawy-o-17907725> (дата звернення: 20.10.2020).
80. Výbor pre národnostné menšiny a etnické skupiny. Úrad vlády Slovenskej republiky. URL: <https://www.narodnostnemensiny.vlada.gov.sk/vybor-pre-narodnostne-mensiny-a-etnicke-skupiny/?csrt=13055691604161972166> (дата звернення: 11.05.2023)
81. Zákon č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov národnostných menšín. URL: http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/1277_zakon-184-1999.pdf (дата звернення: 21.04 2023).
82. Zákon č. 264/2022 Z. z. Zákon o mediálnych službách a o zmene a doplnení niektorých zákonov (zákon o mediálnych službách). Zbierka

- zákonov SR. Ročník 2022. URL: <https://www.epi.sk/zz/2022-264> (дата звернення: 09.05.2023).
83. Zákon č. 524/2010 Z. z. Zákon o poskytovaní dotácií v pôsobnosti Úradu vlády Slovenskej republiky. Zbierka zákonov SR- Ročník 2010. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2010-524> (дата звернення: 09.05.2023).
84. Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (Službeni Glasnik Republike Srbije Br. 72/2009). URL: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_nacionalnim_savetima_nacionalnih_manjina.html (дата звернення: 12.05.2023).
85. Zakon o političkim strankama («Sl. Glasnik RS», br. 36/2009). URL: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_politickim_strankama.html (дата звернення: 10.05.2023).
86. Zákon o Rozhlase a televízii Slovenska a o zmene a doplnení niektorých zákonov. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2010-532> (дата звернення: 21.10.2020).
87. Zákon z 10. mája 2017 o Fonde na podporu kultúry národnostných menšín a o zmene a doplnení niektorých zákonov. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2017-138> (дата звернення: 21.10.2020).
88. Zákon z 22. mája 2008 o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov (245/2008 Z.z.). URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2008-245> (дата звернення: 21.10.2020).

РОЗДІЛ 15

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ДИЗАЙН ЕТНОПОЛІТИКИ Й ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО МІНОРИТАРНИХ ЕТНІЧНИХ ГРУП У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (національні case studies республіки Польща, Словацької Республіки, Угорщини та Румунії)

Михайло ЗАН

Вступ. Реформування законодавства про етнічні (національні) меншини в контексті підготовки вступу України до Європейського Союзу є однією з важливих вимог. Поряд із цим проблематика між-етнічних взаємин та етнополітичних процесів є дискусійною проблемою, яка потребує глибокого аналізу, широкого обговорення та врахування етнополітичного досвіду інших країн, зокрема наших найближчих сусідів. На наш погляд, у першу чергу варто зосередитися на етнополітичних практиках Республіки Польщі, Словацької Республіки, Угорщини та Румунії.

Названі держави, як і Україна, є державами з поліетнічним складом, де поряд із «етнічним ядром» представлені групи корінних етнічних громад країни. Вироблені ними моделі етнополітичного менеджменту були апробовані вже в 1990-х роках. Згодом вони вдосконалювалися як нормативно, так інституційно. Відтак мають для Української держави важливий науковий та практичний інтерес.

У контексті нашого дискурсу розглянемо наступні аспекти національних case studies вказаних вище чотирьох країн: 1) етнонаціональна структура суспільства; 2) інституційний дизайн етнополітики; 3) моделі політичної репрезентації міноритарних етнічних груп; 4) етноідентифікаційна та громадсько-культурна дихотомія «русини – українці». Відтак рекомендаційно наголосимо на окремих аспектах, які варто обговорити й з'ясувати їхній евристичний потенціал у контексті трансформації нормативно-правової бази етнополітики України в контексті європейської інтеграції.

Етнонаціональна структура суспільства. Республіку Польщу відносять до типу високогомогенних моноетнічних країн. За даними

перепису населення, який відбувся 31 березня 2011 року, в державі проживало 38 511 824 чол., з яких 97,1 % ідентифікували себе поляками. Польську ідентичність в якості першої ідентифікації назвали 37 310 341 чол., з них – 36 522 211 чол. як єдину. Поряд із цим у структурі етноідентифікації польського населення 83 310 чол. Вказали польську ідентичність як другу [66, s. 90]. Крім цього 871,5 тис. чол. (2,26 %) задекларували дві національні ідентичності: польську та іншу. З цього числа 788 тис. чол. (2,05 %) визначили польську національність як першу, а 83 тис. чол. (0,22 %) – як другу етноідентичність.

Ці показники, з одного боку, засвідчують високий рівень етнонаціональної консолідації польського суспільства, з іншого, успіхи державного етнополітичного менеджменту в конструюванні польської етнонаціональної спільноти.

Принагідно зауважимо, що перепис 2011 року вперше в історії Польщі проводився за особливою методологією. Опитаним дозволяли декларувати приналежність до більше ніж однієї національної або етнічної спільноти. Для полегшення завдання, респонденти могли скористатися деталізованим словником етнонімів або самостійно вписати власну ідентичність. У результаті в польському соціумі було зафіксовано біля 200-х національних, етнічних та етнографічних груп [23]. У подібних обставинах, на відміну від перепису 2002 року, представники етнічних меншин відкрито продемонстрували специфіку етнічної строкатості та етнографічної мозаїчності польського суспільства.

Домінуючою меншиною Польщі за переписом населення 2011 року були сілезці. Якщо в 2002 році сілезцями ідентифікувалося 173 153 чол., то в 2011 році – біля 847 тис. чол. При цьому виключно єдиною ідентичністю сілезьку національність визнали 375 635 чол., у той час як першу сілезьку ідентичність вказали 435 750 чол., а як другу 410 696 чол.

Понад 500 тис. польських громадян вживають сілезьку мову на рівні побутових контактів, з них виключно сілезьку мову – 126 509 чол. Для 140 012 чол. сілезька є рідною мовою [66, s. 96, 98]. Не дивлячись на наявність відповідної етнічної та мовної ідентифікацій, польські законодавці поки що не йдуть на поступки у визнанні сілезької національності та регіональної мови [28].

Таблиця 1

Етнонаціональна структура польського суспільства за результатами перепису населення 2011 року [66, s. 260–261].

№	Етнічні групи	Перша ідентичність	У тому числі як єдина ідентичність	Друга ідентичність	Разом (перша та друга ідентичності)	Паралельно як польська ідентичність
		38 511 824	37 072 615	917 339	38 511 824	-
1.	Польки	37 310 341	36 522 211	83 310	37 393 651	-
2.	Інші	679 613	550 404	834 029	1 467 743	871 440
У тому числі:						
3.	Слєпці	435 750	375 635	410 969	846 719	430 798
4.	Німці	74 464	44 549	73 350	147 814	63 847
5.	Українці	38 387	27 630	12 613	51 001	20 797
6.	Білоруси	36 399	30 195	10 388	46 787	15 562
7.	Кашуби	17 746	16 377	214 801	232 547	215 784
8.	Роми	12 560	9 899	4 489	17 049	7 036
9.	Росіяни	8 203	5 176	4 842	13 046	7 119
10.	Лемки	7 086	5 612	3 445	10 531	3 621
11.	Літовці	5 599	4 830	2 264	7 863	2 961
12.	В'єтнамці	3 585	2 910	442	4 027	1 095
13.	Вірмен	2 971	2 031	652	3 623	1 524
14.	Євреї	2 488	1 636	5 020	7 508	5 355
15.	Словаки	2 294	1 889	947	3 240	1 114
16.	Італійці	1 690	912	6 951	8 641	7 548
17.	Англії	1 560	1 193	8 935	10 495	9 132
18.	Французи	1 506	1 094	6 439	7 999	6 754
19.	Чехи	1 307	969	2 139	3 447	2 176
20.	Американці	1 239	813	10 600	11 838	10 811
21.	Болгари	1 237	885	934	2 171	1 224
22.	Греки	1 083	657	2517	3600	2858
23.	Китайці	1 082	989	457	1 539	497
24.	Татари	1 000	665	916	1 916	1 112
25.	Голландці	860	520	3 067	3 927	3 326
26.	Індійці	831	702	525	1 357	627
27.	Турки	725	542	437	1 162	-
28.	Угорці	710	413	1 018	1 728	1 213
29.	Араби	587	372	741	1 328	851
30.	Іспанці	496	403	3 472	3 967	3 432
31.	Великополяки	468	380	1 047	1 515	1 109
32.	Японці	337	341	1 087	1 460	1 057
33.	Австрійці	327	199	1 381	1 708	1 413
34.	Шведи	325	2 140	1 584	1 909	1 633
35.	Ірландці	301	217	1 830	2 131	1 861
36.	Канадці	297	97	2 694	2 991	2 824
37.	Мазури	252	149	1 125	1 376	1 027
38.	Норвежці	225	151	1 264	1 489	1 307
39.	Бельгійці	218	118	973	1 191	1 039
40.	Австралійці	176	82	1 419	1 595	1 471
41.	Гуралі	96	96	2 839	2 935	2 824
42.	Кочев'яки	19	9	3 046	3065	3 053
43.	Інші	13 089	8 850	20 319	33 215	22 095
44.	Без етнічної ідентифікації	399	-	-	399	-
45.	Невизначена етноідентичність	521 470	-	-	521 470	-

Крім дискусійного питання сілезької етноідентифікації в Польщі, за результатами перепису 2011 року на порядок денний постали декларовані респондентами етнорегіональні та етнодіалектні ідентичності в структурі польської нації. Насамперед істотно зросла чисельність тих осіб, які визначили себе кашубами. Як представники польського субетносу, громада кашубів проживає в межах сучасного Поморського воєводства. Більшість із них одночасно визнають себе як поляками, так кашубами. Якщо в 2002 році кашубами себе назвали тільки 5 062 осіб, то в 2011 році в якості другої кашубської ідентичності задекларували біля 215 тис. чол. Як першу ідентифікацію назвали біля 18 тис. чол., з цього числа як єдину ідентичність 16 377 чол. Серед кашубів є багато відомих людей у польському політикумі. До прикладу, колишній прем'єр-міністр Польщі (16.11.2007 – 22.09.2014) та очільник Європейської Ради (01.12.2014 – 30.11.2019) Дональд Туск/*Donald Franciszek Tusk* за етнічним походженням є кашубом.

Крім мовної меншини кашубів, про свою етнокультурну специфіку заявили діалектно-етнографічні громади великополяків, мазурів, гуралів і кочев'яків (див. табл. 1). Ця ситуація подібна до українських реалій перепису 2001 року, під час якого було зафіксовано субетноси/етнографічні групи гуцулів (21 400 чол.), русинів (10 183 чол.), лемків (672 чол.), бойків (131 чол.), литвинів (22 чол.) і поліщуків (9 осіб).

Необхідно зауважити, що за попередніми результатами останнього перепису населення Польщі, що проводився з 1 квітня до 30 вересня 2021 року, переважна більшість населення – 37 149,5 млн. осіб (97,7 %) – задекларувала польську етноідентичність. Сілезьку етнічність назвали загалом 585,7 тис. чол. При цьому першою ідентичністю, поряд із польською, вказали 231,8 тис. осіб (43,7 %), другою – 353,9 тис. чол. Кашубами в рамках другої етноідентифікації себе визначили 162,2 тис. чол. Першою кашубською ідентичністю визначили 14,6 тис. осіб. Як бачимо, чисельність сілезців і кашубів зменшилася у порівнянні з результатами перепису 2011 року. Так само зменшилася кількість репрезентантів німецької (132,5 тис. чол.) та ромської (11,8 тис. чол.) етнічних громад Польщі. Як результат динамічних міграційних процесів упродовж останнього десятиліття, чисельно зросли громади етнічних українців (79,4 тис. чол.), білорусів (54,3 тис. чол.), англійців (48,7 тис. чол.), амери-

канців (25,1 тис. чол.), італійців (17,7 тис. чол.), євреїв (15,7 тис. чол.), росіян (14,8 тис. чол.), французів (13 тис. чол.), лемків (12,7 тис. чол.), ірландців (10 тис. чол.) і литовців (9,7 тис. чол.) [97].

На відміну від етнічно гомогенної Польщі, *Словацька Республіка* (далі – *СР*) є типовою країною із поліетнічним складом населення. Невелика за кількістю населення держава (5,4 млн. чол.) в етнонаціональній структурі представлена домінуючим «етнічним ядром» – словаками (80,7 %), найбільш чисельними меншинами угорців, ромів і русинів (11,1 %) та представниками інших етнічних груп. Серед загальних тенденцій, які відбуваються впродовж останніх десятиліть в етнонаціональній структурі населення Словаччини варто відзначити:

- 1) зменшення питомої ваги словацької та чеської етнічних груп у соціально-демографічній мозаїці країни;
- 2) динамічне зростання ромської та русинської етнічних громад у результаті процесів реідентифікації;
- 3) збільшення космополітичної групи «невизначених» (див. табл. 2, 3).

Найбільш чисельною етнічною меншиною є угорці, які в основному проживають на півдні Словаччини. Зокрема, в окресах (районах) Дунайська Стреда (Трнавський самоврядний край) та Комарно (Нітранський самоврядний край) угорська громада презентує більшість населення. Окресами з високою часткою концентрації угорського населення є Рімавська Собота, Лученець, Вельки Кртіш, Ревуца (Банськобистрицький самоврядний край), Галанта (Трнавський самоврядний край), Нове Замки, Шаля, Левіце, Нітра (Нітранський самоврядний край), Рожнява, Требішов (Кошицький самоврядний край), Сенець (Братіславський самоврядний край), Кошице та Михайлівці (Кошицький самоврядний край).

Ромська громада Словаччини розселена в країні дисперсно. Водночас найбільш компактні групи ромів зосереджені на теренах Східної Словаччини: райони Кошице, Спішська Нова Весь, Михайлівце, Требішов, Кежмарок, Прешов, Вранов-над-Топльоу, Рожнява, Сабінов, Бардейов [67].

Таблиця 2.

Етнонаціональна структура словацького суспільства (1991–2011 роки) [89].

Етнічні групи	Переписи населення					
	2011		2001		1991	
	Всього	%	Всього	%	Всього	%
	5 397 036	100,0	5 379 455	100,0	5 274 335	100,0
Словаки	4 352 775	80,7	4 614 854	85,8	4 519 328	85,7
Угорці	458 467	8,5	520 528	9,7	567 296	10,8
Роми	105 738	2,0	89 920	1,7	75 802	1,4
Русини	33 482	0,6	24 201	0,4	17 197	0,3
Чехи	30 367	0,6	44 620	0,8	52 884	1,0
Українці	7 430	0,1	10 814	0,2	13 281	0,3
Німці	4 690	0,1	5 405	0,1	5 414	0,1
Моравани	3 286	0,1	2 348	0,0	6 037	0,1
Поляки	3 084	0,1	2 602	0,0	2 659	0,1
Росіяни	1 997	0,0	1 590	0,0	1 389	0,0
Болгари	1 051	0,0	1 179	0,0	1 400	0,0
Хорвати	1 022	0,0	890	0,0	-	-
Серби	698	0,0	434	0,0	-	-
Євреї	631	0,0	218	0,0	134	0,0
Інші	9 825	0,2	5 350	0,1	2 732	0,1
Невизначені	382 493	7,0	54 502	1,0	8 782	0,2

Більшість русинів проживають у Пряшівському та Кошицькому самоврядних краях, зокрема в окресах Меджилабірці, Гуменне, Сви́дник, Бардейов та Стара Любовня [20]. На тлі високих темпів зростання русинської громади відбулось різке зменшення осіб, які декларували українську етноїдентичність (див. табл. 2). Водночас за результатами перепису 2021 року кількість українців збільшилася, що можна пов'язати з наслідками імміграційних процесів (див. табл. 3).

За даними останнього перепису населення Словаччини, що проводився з 15 лютого до 31 березня 2021 року, етнічними словаками себе визнали 4 567 547 чол. (83,82 % за першою ідентичністю) та 55 496 чол. (18,13 % за другою ідентичністю). Серед найбільших репрезентованих етнічних меншин у етнонаціональній структурі словацького суспільства є: 1) угорці – 422 065 чол. / 7,75 % (перша

ідентичність) та 34 089 чол. / 11,13 % (друга ідентичність); 2) роми – відповідно 67 179 чол. / 1,23 % та 88 985 чол. / 29,06 %; 3) русини – відповідно 23 746 чол. / 0,44 % та 39 810 чол. / 13 % [75; 76]. Власне в їхньому громадському середовищі, завдяки створеному державою механізму репрезентації інтересів міноритарних етнічних груп, найбільшою мірою можна зафіксувати й висвітлити процеси політизації етнічності та етнополітичної мобілізації в Словаччині (*про це йтиме мова нижче – М.3.*).

Таблиця 3.

Етнонаціональна структура словацького суспільства за результатами перепису населення 2021 року [75; 76].

Етнічні групи	Перша ідентичність		Друга ідентичність	
	Всього	%	Всього	%
	5 449 270	100	306 175	100
Словаки	4 567 547	83,82	55 496	18,13
Угорці	422 065	7,75	34 089	11,13
Роми	67 179	1,23	88 985	29,06
Русини	23 746	0,44	39 810	13
Чехи	28 996	0,53	16 715	5,46
Українці	9 451	0,17	1 586	0,52
Німці	3 318	0,06	5 255	1,72
Поляки	3 771	0,07	1 511	0,49
Росіяни	3 245	0,06	4 871	1,59
В'єтнамці	2 793	0,05	489	0,16
Китайці	1 207	0,02	68	0,02
Румуни	1 354	0,02	392	0,13
Італійці	1 323	0,02	1 147	0,37
Болгари	1 106	0,02	446	0,15
Моравани	1 098	0,02	951	0,31
Серби	1 084	0,02	792	0,26
Хорвати	967	0,02	1 034	0,34
Албанці	644	0,01	232	0,08
Євреї	596	0,01	1 242	0,41
Французи	567	0,01	670	0,22
Англійці	559	0,01	1 089	0,36
Австрійці	537	0,01	752	0,25
Турки	413	0,01	191	0,06
Греки	378	0,01	351	0,11

Корейці	303	0,01	34	0,01
Ірландці	257	0,01	454	0,15
Іранці	119	0,01	18	0,01
Сілезці	117	0,01	103	0,03
Канадці	84	0,01	550	0,18
Інші	8 888	0,16	11 264	3,68
Невизначені	295 558	5,42	35 588	11,62

За результатами перепису населення 2011 року (дані перепису, що проводився з 1 жовтня до 20 листопада 2022 року офіційно оприлюднені – М.З.) серед 13-ти корінних етнічних громад, які *Угорщина* визнає на офіційному рівні вирізняються наступні: роми – 315 583 чол. (3,16 %), німці – 185 696 чол. (1,86 %), румуни – 35 641 чол. (0,35 %), словаки – 35 208 чол. (0,35 %), хорвати – 26 774 чол. (0,26 %), серби – 10 038 чол. (0,1 %), українці – 7 396 чол. (0,07 %), поляки – 7 001 чол. (0,07 %), болгари – 6 272 чол. (0,06 %), греки – 4 642 чол. (0,04 %), русини – 3 882 чол. (0,04 %), вірмени – 3 571 чол. (0,03 %) та словенці – 2 820 чол. (0,02 %) [62, о. 21].

Таблиця 4.

Етнонаціональна структура угорського суспільства (2001–2011 рр.) [78; 105].

Етнічні групи	Переписи населення (чол.)		Співвідношення чисельності 2011 до 2001 року (%)
	2011	2001	
Угорці	9 213 265 (92,29 %)	9 627 057 (94,4 %)	95,2
Роми	315 583	205 720	153,4
Німці	185 696	120 344	154,3
Румуни	35 641	14 781	241,1
Словаки	35 208	39 266	89,7
Хорвати	26 774	25 730	104,1

Серби	10 038	7 350	136,6
Українці	7 396	7 393	100,0
Поляки	7 001	5 144	136,1
Болгари	6 272	2 316	270,8
Греки	4 642	6 619	70,1
Русини	3 882	2 079	186,7
Вірмени	3 571	1 165	306,5
Словенці	2 820	4 832	58,4
Інші	124 211	128 519	96,6
Всього	9 937 628	10 198 315	97,4

Крім корінних етнічних меншин Угорщини перепис населення зафіксував досить чисельні громади росіян (13 337 чол.), китайців (6 770 чол.), арабів (5 461 чол.) та в'єтнамців (3 500 чол.) [105]. Зауважимо, що впродовж останнього часу на тлі депопуляційних процесів усередині країни та позитивного імміграційного сальдо чисельність представників етнічних меншин і мігрантських груп в Угорщині має тенденцію до зростання. Таким чином, Угорщина поступово трансформується з типу високогомогенної моноетнічної країни на гомогенну країну з поліетнічним складом населення.

За результатами перепису населення, що проводився з 1 лютого до 9 березня 2021 року, чисельність громадян *Румунії* за 10 років скоротилася на понад 1 млн. осіб й становила 19 053 815 чол. Етнічними румунами себе визначили 14 801 442 чол., що складає 89,3 % із числа осіб, які задекларували власну етнічність. Втім, якщо врахувати показник усього населення країни, то відсотковий показник складає 77,68 %.

Румунію можна віднести до типу етнічно гомогенних країн із поліетнічним складом населення. Водночас більша частина країни (23 із 41-го повіту (жудецу) належить до регіонів із поліетнічним складом населення. Прикметно, що в порівнянні з Україною (Одещина, Чернівецьчина та Закарпаття), поліетнічні повіти компактно представляють практично всі географічні ареали Румунії: Північно-Західний

(Біхор, Сату Маре, Марамуреш, Селаж, Бістріца-Несеуд, Клуж); Центральний (Муреш, Харгіта, Ковасна, Алба, Сібіу, Брашов); Західний (Арад, Тіміш, Караш-Северін, Хунедоара), Південно-Західний (Ме-хедінць) та Південно-Східний (Ілфов, Яломіца, Келараш, Джурджу, Констанца, Тулча) регіони.

Таблиця 5.

Етніонаціональна структура румунського суспільства (2002–2021 рр.) [46; 81].

Етнічні групи	Переписи населення					
	2021		2011		2002	
	Всього	%	Всього	%	Всього	%
	19 053 815	100,0	20 121 641	100,0	21 680 974	100,0
Румуни	14 801 442	89,3	16 792 868	88,92	19 399 597	89,48
Угорці	1 002 151	6,05	1 227 623	6,5	1 431 807	6,60
Роми	569 477	3,44	621 573	3,29	535 140	2,47
Українці	45 835	0,28	50 920	0,27	61 098	0,28
Німці	22 907	0,14	36 042	0,19	59 764	0,27
Турки	20 945	0,13	27 698	0,15	32 098	0,15
Росіяни-липовани	19 394	0,12	23 487	0,12	35 791	0,16
Татари	18 156	0,11	20 282	0,11	23 935	0,11
Серби	12 026	0,07	18 076	0,08	22 518	0,10
Словаки	10 232	0,06	13 654	0,07	17 226	0,08
Болгари	5 975	0,04	7 336	0,04	8 025	0,04
Хорвати	4 842	0,03	5 408	0,02	6 786	0,03
Італійці	4 039	0,02	3 203	0,02	3331	0,01
Греки	2 086	0,01	3 668	0,02	6 472	0,03
Євреї	2 378	0,01	3 271	0,02	5 785	0,03
Чехи	1 576	0,01	2 477	0,01	3 941	0,02
Поляки	2 137	0,01	2 543	0,01	3 559	0,02
Вірмени	1 213	0,01	1 361	0,01	1 780	0,01
Македонці	1 089	0,01	1 264	0,01	731	0,01
Русини	834	0,01	548	0,01	257	0,01
Албанці	645	0,01	407	0,01	520	0,01
Інші	19 510	0,12	26 544	0,14	23 445	0,11
Невизначені	2 484 926	13,04	1 236 810	6,15	1 941	0,01

Серед корінних етнічних громад країни представлені угорці (1 002 151 чол. / 6 %), роми (569 477 чол. / 3,4 %), українці (45 835 чол.), німці (22 907 чол.), турки (20 945 чол.), росіяни-липовани (19 394 чол.), татари (18 156 чол.), серби (12 026 чол.), словаки (10 232 чол.), болгари (5 975 чол.), хорвати (4 842 чол.), італійці

(4 039 чол.), євреї (2 378 чол.), поляки (2 137 чол.), греки (2 086 чол.), чехи (1 576 чол.), вірмени (1 213 чол.), македонці (1 089 чол.), русини (834 чол.) та албанці (645 чол.). На офіційному рівні власне ці 20 етнічних груп визнаються державою як національні меншини. Серед представників інших етнічних груп себе задекларували 19 510 чол. У доволі значної кількості громадян Румунії (2 484 926 чол. / понад 13%) інформація про етнічну ідентичність особи виявилася недоступною [77].

Інституційний дизайн етнополітики. Під групами етнічних меншин або міноритарними етнічними групами (англ. *ethnic minority groups*) ми розглядаємо спільноти, які є чисельно меншими за представників етносу («державотворчий етнос», «титульна нація») з яким зазвичай нормативно узгоджується назва держави. Ці меншини відрізняються мовою або діалектом, культурою, звичаями, традиціями, конфесійною ідентичністю тощо [13, с. 146]. У політико-правовому форматі подібні групи розглядають в рамках категорій «національна меншина», «етнічна меншина», «мовна меншина», «корінний народ» тощо.

Принагідно зауважимо, що відповідно до ст. 3 колишнього Закону України «Про національні меншини в Україні» (25.06.1992) до «національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю (курсив наш – М.З.), виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [8]. У новому Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» (13.12.2022) у ст. 1 окреслено зміст поняття національної меншини (спільноти). Нею визнається «стала група громадян України, які не є етнічними українцями (курсив наш – М.З.), традиційно проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність» [7]. Отже, в українському нормативно-правовому полі йдеться про «старий-новий» контекст визнання національними меншинами (спільнотами) будь-яких громадян України, які проявляють групову компліментарність й не вважають себе українцями за етнічним походженням. Відтак дія вітчизняного законодавства поширюється не лише на корінні етнічні громади (поляки, угорці, румуни, молдовани, греки та ін.), але й на

іммігрантські, діаспорні групи в Україні (грузини, чеченці, ассірійці, марокканці, корейці тощо), які інституційно зорганізують власну діяльність у рамках громадських об'єднань (національно-культурні товариства, земляцтва, благодійні фонди тощо).

Водночас, необхідно зазначити, що етнополітичний досвід країн Центрально-Східної Європи засвідчує про чітку диференціацію корінних етнічних меншин та діаспорних груп. Зокрема, «Закон про національні та етнічні меншини і регіональну мову» *Республіки Польща* від 6 січня 2005 року, який містить 6 розділів та 43 статті, розмежовує поняття «національна меншина», «етнічна меншина» (ст. 2) та «мовна меншина» (ст. 19). До першої категорії належать групи польських громадян, які відрізняються: 1) меншою чисельністю; 2) мовою, культурою або традиціями; 3) прагненням зберегти свою мову, культуру або традицію; 4) історичним усвідомленням власної національної спільноти та прагненням для її вираження і захисту; 5) їх предки населяли нинішню територію Польщі щонайменше 100 років; 6) ототожненням себе з нацією у певній країні. Такими меншинами визнаються дев'ять етнічних груп країни: німці, українці, білоруси, росіяни, литовці, вірмени, чехи, євреї та словаки.

До етнічних меншин Закон відносить групи польських громадян, які мають подібні до національних меншин характеристики за винятком ідентифікації себе з нацією в окремій державі. Це чотири міноритарні групи країни – роми, лемки, татари та караїми. Відповідно положень Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин регіональною у Польщі визнається мова кашубів, які компактно проживають в північно-західній частині країни (Східному Помор'ї) [94].

Згідно ст. 35 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року держава забезпечує польським громадянам, які належать до національних та етнічних меншин право на збереження і розвиток власної мови, звичаїв і традицій. Основний документ закріплює право меншин на створення власних освітніх, культурних та релігійних інституцій, а також на участь меншин у вирішенні питань, що стосуються їхньої культурної ідентичності [61].

Ряд законодавчих документів Польщі регулюють питання освітньої, культурної, релігійної самобутності національних та етнічних меншин, їх захист. Зокрема, Закон про систему освіти Польщі від 7 вересня 1991 року передбачає підтримку державними школами на-

ціональної, етнічної, мовної та релігійної самобутності шляхом вивчення мови, історії та культури представників національних та етнічних меншин. Закон про радіо та телебачення від 29 грудня 1992 року зобов'язує державні телерадіокомпанії враховувати інформаційні потреби національних та етнічних меншин Польщі. Кримінальний кодекс, прийнятий 6 червня 1997 року, передбачає покарання за злочини, скоєні на етнічному ґрунті. Закон від 29 серпня 1997 року про захист персональних даних забороняє обробку персональних даних, які розкривають етнічне походження особи. Закон від 7 жовтня 1999 року про польську мову містить положення про те, що в населених пунктах, де присутні національні або етнічні назви і тексти, поряд із польською мовою, можуть супроводжуватися перекладом мовами національних або етнічних меншин. Для цього необхідні відповідні клопотання місцевої адміністрації та дозвіл міністра внутрішніх справ [10, с. 8].

Особи, які належать до меншин, мають право вільного вибору власної ідентифікації. «Закон про національні та етнічні меншини і регіональну мову» не зобов'язує доводити свою приналежність до певної меншини (ст. 4). Представники меншин мають право використовувати рідну мову в приватному та громадському житті. Зокрема, у визначеному Законом порядку на рівні місцевого самоврядування (гміни), де меншина складає не менше 20 %, поряд із державною може використовуватися як допоміжна, мова відповідної меншини (ст. 9).

Окремий (п'ятий) розділ Закону визначає структуру етнополітичного менеджменту. До неї входять у межах своїх повноважень: 1) міністр, який відповідає за питання релігійних віросповідань, національних та етнічних меншин (ст. 21); 2) воєвода (ст. 22); 3) Спільна Комісія уряду та національних і етнічних меншин як дорадчий орган при прем'єр-міністрові (ст. 23). До складу Спільної Комісії з одного боку включені представники від уряду (10 міністрів), секретар, який є співробітником уряду, президенти Центрального статистичного управління та Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва, керівник канцелярії прем'єр-міністра. Друга частина Спільної Комісії репрезентує по 2 представників від білоруської, литовської, німецької, української, лемківської та ромської меншин і по 1 представникові від чеської, вірменської, російської, словацької, єврейської, караїмської й татарської меншин. До складу Спільної

Комісії також включаються 2 представники громадськості з числа кашубської громади Польщі. До функцій Спільної Комісії входить комплекс питань розвитку культурної самобутності національних та етнічних меншин Польщі [94].

Відповідно до виборчого Кодексу (ст. 197) у Польщі представлені виборчі списки комітетів організацій національних меншин, до яких заносять членів зареєстрованих організацій, звільняються від потреби долати 5 % виборчий бар'єр [92]. Цим правом із 1990-х років користуються сілезька та німецька етнічні громади Польщі.

На відміну від Польщі та Угорщини, сусідні Словаччина та Румунія не мають спеціальних законів про етнічні (національні) меншини. Водночас політика визнання міноритарних етнічних груп представлена в інших нормативно-правових документах цих держав. Насамперед, у законодавстві про мову та культуру (Словаччина), нормативно-правових актах, які забезпечують виборчий процес у державі (Румунія) тощо.

Зокрема, ст. 33, 34 Конституції *Словацької Республіки* гарантують забезпечення індивідуальних прав і свобод громадян, які належать до національних меншин або етнічних груп. Серед них – право розвивати власну освіту, культуру, засоби масової інформації, вживати рідну мову на офіційному рівні [93, s. 14–15]. При цьому словацький законодавець не дає чіткого розмежування категорій «національна меншина» і «етнічна група» й не надає конкретного переліку офіційно визнаних меншин. Натомість у контексті головних положень Рамкової конвенції про захист прав національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у Словаччині вдосконалено Закон про використання мов національних меншин СР [102]. Відтак міноритарними мовами визнані дев'ять мов: болгарська, чеська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська та українська мови. Згідно з ухваленими у 2011 році доповненнями до закону, мову національних меншин можна офіційно вживати у тих населених пунктах, де частка меншин перевищує 15 %. Для оптимізації процесу використання мов меншин на офіційному рівні укладені відповідні термінологічні словники з угорської, ромської, русинської та української мов [71].

Ухвалений у 2017 році Закон СР «Про фонд підтримки культури національних меншин» покликаний зберігати та розвивати ідентичність та культурні цінності міноритарних етнічних груп, сприяти

їхній освіті, забезпечувати міжкультурний діалог і порозуміння між громадянами Словаччини [103]. Створений для цього спеціальний фонд, що є юридичною особою, розподіляє кошти для розвитку культури організацій-представників національних меншин у такому співвідношенні: 1) угорської національної меншини – 53 %; 2) ромської національної меншини – 22,4 %; 3) русинської національної меншини – 6,4 %; 4) болгарської національної меншини – 1 %; 5) чеської національної меншини – 3,7 %; 6) хорватської національної меншини – 1 %; 7) моравської національної меншини – 1,4 %; 8) німецької національної меншини – 1,8 %; 9) польської національної меншини – 1,4 %; 10) російської національної меншини – 1,1 %; 11) сербської національної меншини – 0,7 %; 12) української національної меншини – 2 %; 13) єврейської національної меншини – 1,1%; 14) для Ради міжкультурного діалогу та порозуміння – 3 % [6, с. 29–30]. До цього списку 13-ти офіційно визнаних меншин 7 червня 2023 року на державному рівні (за рекомендації Ради уряду Словачкої Республіки з прав людини, національних меншин та гендерної рівності) було додано в'єтнамську етнічну громаду Словаччини [26].

У відповідності до § 3 ст. 12 Конституції СР громадяни мають право самостійно визначати власну національність. Держава забороняє будь-який вплив на прийняття такого рішення та всі інші методи тиску спрямовані на зміну національності [93, s. 7]. Четвертий розділ (ст. 33, 34) Основного Закону гарантує забезпечення індивідуальних прав і свобод громадян, які належать до національних меншин або етнічних груп. До них належать право розвивати власну освіту, культуру, засоби масової інформації, вживати рідну мову на офіційному рівні [93, s. 14–15].

Необхідно відзначити, що через врахування даних перепису населення 2021 року до 638 міст і сіл, де на офіційному рівні можуть вживатися мови національних меншини, додалися ще 125 громад [87]. Зокрема, русини тепер використовують рідну мову в 154-х населених пунктах, у тому числі в містах Меджилабірці та Свидник (до цього було 66 русинських громад, включно з Меджилабірцями) [25]. Загалом із 763 громад, де меншини представляють найменше 15 % жителів, угорська мова репрезентована в 505-ти; русинська – в 154-х; ромська – 121-й; українська – в 18-ти; німецька – в 2-х населених пунктах Словаччини [69].

Із метою координації та співпраці з громадами етнічних меншин Словаччина виробила досить чітку систему етнополітичного менеджменту. Зокрема, в структурі уряду СР передбачена посада уповноваженого представника у справах національних меншин (Ласло Буковскі). Він володіє наступними повноваженнями: 1) забезпечення просування та дотримання національних та міжнародних зобов'язань СР про статус і права національних меншин; 2) розробка, проєктування і реалізація у співпраці з урядом, міністерствами довгострокових заходів щодо збереження, розвитку і заохочення прав національних меншин; сприяння збереженню, захисту і розвитку культурних цінностей та самобутності національних меншин; 3) забезпечення покращення освіти представників національних меншин і т.д. [86]. Варто зауважити, що за часів другого й третього прем'єрства Роберта Фіцо (2012–2018) в Словаччині дещо зросла напруга в стосунках влади та етнічних меншин. Сам прем'єр-міністр категорично заявляв про меркантилізм і громадянську апатію меншин. На тлі скорочення урядових програм на підтримку національних меншин, у першу чергу громади угорців, у червні 2013 року посаду урядового представника у справах національних меншин залишив Ласло Надь.

Консультативно-координаційним органом у сфері захисту прав осіб, які належать до етнічних меншин є Рада уряду СР з прав людини, національних меншин та гендерної рівності (очільником є Марія Колікова, міністерка юстиції СР) [104]. У минулому ця інституція неодноразово змінювала свою назву (Рада уряду СР у справах національностей; Рада уряду СР у справах національних меншин та етнічних груп). Відтак трансформувалася її структура та функціональні повноваження [43].

У структурі Ради уряду СР з прав людини, національних меншин та гендерної рівності серед 7-ми комітетів вирізняється Комітет національних меншин та етнічних груп, який також очолює повноважний представник уряду з питань національних меншин Ласло Буковскі. До Ради входять 38 осіб, зокрема, уповноважений представник у справах національних меншин, уповноважений з питань ромських громад, уповноважений з питань розвитку громадянського суспільства; представники від міністерств: освіти, науки, досліджень та спорту; культури; внутрішніх справ; закордонних та європейських відносин; праці, соціальних питань та сім'ї; юстиції; науковці та

працівники культури [104]. Раніше до Ради включали: 5 представників від угорської меншини; 4 – від ромської; по 2 – від русинської та української; по 1 – від чеської, німецької, польської, моравської, російської, болгарської, хорватської, сербської та єврейської громадських організацій.

Дорадчі органи з питань захисту прав етнічних меншин функціонують також при окремих міністерствах уряду СР. Зокрема, при міністерстві освіти, науки, досліджень та спорту діє рада з національного шкільництва, до якої входять по 3 представники від угорської та ромської етнічних громад та по 1 представникові від русинської, української та німецької меншин [83]. При міністерстві культури СР діє секція розвитку місцевої та регіональної культури та культури національних меншин, яка виконує організаційно-фінансові функції.

Особливе місце у системі етнополітичного менеджменту Словаччини займає урядовий уповноважений з питань ромських громад (із 2021 року – Ян Геро). Його функції стосуються широкого спектру питань інтеграції ромської етнічної групи до словацького суспільства [91].

Парламентською формою захисту прав національних меншин є постійно діючий Комітет Національної Ради СР з прав людини та національних меншин. До його складу входять голова 12 депутатів парламенту Словаччини, серед яких двоє репрезентують ромську етнічну громаду (Петер Поллак (молодший) та Ярміла Ваньова) [95]. Головна роль Комітету полягає у розгляді законопроектів, поданих уповноваженими органами щодо дотримання та просування прав людини, прав національних меншин, інших уразливих груп, захисту персональних даних, рівності жінок і чоловіків, з акцентом на принципі недискримінації. Комітет, зокрема, тісно співпрацює з уповноваженим урядом у справах ромських громад і представником уряду з питань національних меншин.

7 липня 1993 року Закон LXXVII «Про права національних та етнічних меншин» концептуально визначив політико-правовий статус корінних меншин в *Угорщині*. Головними критеріями для нього є: 1) проживання предків представників меншини на території Угорщини впродовж останніх 100 років; 2) громадянство держави; 3) специфічна мовно-культурна ідентичність громади. Визнавши офіцій-

ний перелік із 13-ти етнічних меншин угорське законодавство передбачає також його розширення у перспективі [106].

У новому Законі CLXXIX «Про права національностей» від 18 квітня 2011 року конкретизовано захист прав меншин через: 1) забезпечення підтримки їхньої культури та здобуття освіти рідною мовою; 2) право використовувати власні імена рідною мовою; 3) колективну участь у суспільному житті; 4) сприяння реалізації культурної автономії та забезпечення етнічним громадам права на реальне самоврядування [31, с. 50]. Таким чином, Угорщина офіційно визнає 13 корінних етнічних громад: ромів, німців, румунів, хорватів, словаків, словенців, сербів, русинів, українців, поляків, греків, болгар і вірмен.

Практика перманентного лобіювання спеціального закону про національні меншини з боку Демократичного Союзу угорців Румунії поки що не увінчалася успіхом. Утім на офіційному рівні в *Румунії* наразі визнається 20 національних меншин: албанці, болгари, вірмени, чехи, хорвати, євреї, німці, греки, італійці, македонці, угорці, поляки, роми, росіяни-липовани, русини, серби, словаки, татари, турки та українці. Оновлена в 2003 році Конституція Румунії передбачає представництво етнічних меншин у вищому законодавчому органі держави. Згідно ст. 62 (2) організації громадян, які належать до меншин, що не можуть зібрати достатню кількість голосів для представництва в парламенті, мають право на одне депутатське місце. При цьому зазначається, що громадяни однієї етнічної меншини можуть бути представлені тільки однією організацією [48].

Спеціальною урядовою постановою № 165 від 13 жовтня 2000 року громадським організаціям етнічних меншин було дозволено висувати списки кандидатів у всіх виборчих округах, що призвело до збільшення кількості потенційного електорату [72]. За громадську організацію певної меншини могли голосувати й представники будь-якої іншої етнічної групи Румунії, що примножувало шанси лідерів, репрезентантів малочисельних етнічних громад. Як результат, на листопадових виборах 2000 року до парламентської групи національних меншин увійшли Союз хорватів Румунії (Міхай Радан), Асоціація македонців Румунії (Васіле Іоан Саву) та Культурний Союз русинів Румунії (Георге Фірцак).

Згідно виборчого законодавства Румунії організації етнічних меншин мають право на один депутатський мандат, якщо вони здо-

будуть вцілому по державі число голосів, що дорівнює не менше 10 % (до 2004 року – 5 %) від середньої кількості отриманих голосів по країні за одного кандидата до Палати депутатів [64].

Закон про вибори до Палати депутатів та Сенату № 373 від 24 вересня 2004 року вже трактував саме поняття «національної меншини» як «етнічної групи, представленої в Раді національних меншин». Таким чином, організації етнічних груп, які не представлені в парламенті, автоматично втрачали статус національної меншини як такої. Поряд із цим законом обумовлювалася участь у виборах тих організацій, які не представлені в парламенті. Проте вимоги подібної участі були досить жорсткими. По-перше, такі організації мали в триденний строк з часу створення Центрального Виборчого Бюро представити список своїх членів із числа щонайменше 15 % всієї етнічної групи, яка на останньому переписі населення декларувала відповідну ідентичність. По-друге, якщо кількість представників етнічної групи більше 25 тис. чол., то список членів організації повинен складатися найменше з 25 тис. осіб, які проживають у 15 повітах та муніципії Бухарест. При цьому в кожному регіоні Румунії необхідне представництво не менше 300 чол. (ст. 4(5) [64].

Певні зміни відбулися після прийняття нового закону про вибори до Палати депутатів та Сенату № 35 від 13 березня 2008 року. Насамперед законодавець ще чіткіше врегулював статус національної меншини як такої, що представлена в парламенті Румунії. При цьому для інших організацій дещо зменшувалася вимога щодо реєстрації. Відповідно до ст. 9 (4), якщо спільнота більша за 20 тис. чол., то вимагається список найменше з 20 тис. членів, які проживають хоча б у 15-ти повітах та муніципії Бухарест, при цьому не менше 300 чол. у кожному регіоні [63]. Ці ж вимоги були зафіксовані в новому виборчому законі (ст. 56), який вступив у дію 10 березня 2018 року [65]. Втім і такі умови є практично нереальними для виконання з боку альтернативних, непарламенських організацій етнічних меншин Румунії.

Громадсько-політичні організації меншин із парламентським статусом, фактично закріпили власну монополію на представництво колективних інтересів етнічних громад Румунії. Кожна організація мала право залучати електорат у всіх виборчих округах країни, якщо нею висувається тільки один кандидат на загальнодержавному рівні (ст. 9 (11)). Вказані норми закону призвели до того, що вже на

виборах 2008 року кожна етнічна меншина була представлена тільки однією організацією, яка після попередніх внутрішньо-організаційних виборів висувала одного кандидата. Слід також відзначити, що положення закону не стосуються тих національно-культурних організацій, які формують виборчі списки разом із політичною партією або виборчим блоком політичних сил.

Отож, громадські організації етнічних меншин у контексті електоральних циклів Румунії фактично прирівнюються до політичних партій. Виборче законодавство Румунії трактує саме поняття «національної меншини» як етнічної групи, представленої в Раді національних меншин. Відтак, організації етнічних груп, які не представлені в парламенті, автоматично втрачають статус національної меншини як такої. З іншого боку, громадсько-політичні організації меншин із парламентським статусом, фактично закріпили власну монополію на представництво групових інтересів етнічних громад Румунії.

Як бачимо, румунський законодавець головним зосереджує нормативно-правову базу в площині політичної репрезентації етнічних меншин, що надає оптимальну можливість представництва в парламенті та на рівні місцевого самоврядування. Водночас, на відміну від Угорщини та Польщі, в Румунії так і не прийнятий спеціальний закон про етнічні (національні) меншини. Багато разів з цього приводу в парламенті Румунії відбувалися дискусії, особливо через лобіювання спеціального закону Демократичним Союзом угорців Румунії, який таким способом прагнув законодавчо закріпити положення про національно-територіальну автономію [32, с. 107–108].

Звертаючи увагу на специфіку етнополітичного менеджменту Румунії, зазначимо, що в структурі Адміністрації Президента Румунії Клауса Йоганніса представлені окремі органи влади, до відання яких входять також питання етнополітики. Зокрема, це департаменти: 1) культури, культів та національних меншин; 2) взаємовідносин з державними органами та громадянським суспільством; 3) освіти та досліджень; 4) зв'язків із румунами за кордоном [39]. Прикметно, що паралельно до цього органу, в структурі уряду Румунії діяло окреме Міністерство, а зараз – Департамент у справах румунів звідусіль [50].

У рамках Міністерства культури Румунії представлений Відділ національних меншин [52], який забезпечує дотримання та заохочення основних свобод і прав, закріплених у Конституції, а також

міжнародних договорах і конвенціях, підписаних та ратифікованих Румунією. Головною сферою його діяльності є організація культурно-мистецьких акцій етнічних громад Румунії.

Головне управління у справах меншин і зв'язків із парламентом Міністерства освіти Румунії координує питання розвитку освіти мовами етнічних меншин Румунії. Управління також координує застосування стратегії розвитку та реформування освіти для меншин і має на меті постійне приведення якості освіти для меншин до стандартів ефективності країн Європейського Союзу. За участі Управління організовуються олімпіади та національні шкільні конкурси, призначені для учнів навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин або з вивченням рідної мови. Водночас здійснює моніторинг навчальних підрозділів з навчанням мовами національних меншин або з вивченням рідної мови; співпрацює з генеральними директоратами, департаментами, службами та відділами в структурі міністерства, а також з іншими міністерствами, з Департаментом міжетнічних відносин уряду Румунії, з урядовими, міжурядовими та неурядовими організаціями тощо [51].

Окремою структурою етнополітичного менеджменту Румунії з 1996 року на рівні виконавчої влади став Департамент міжнаціональних відносин [79], який підпорядковується Канцелярії прем'єр-міністра. В 1997 році Департамент створив Національне відділення для ромів із метою координації діяльності ромських організацій та інших урядових установ, які прямо чи опосередковано впливають на соціальну інтеграцію та включення ромів у громадське суспільство Румунії [59, р. 261].

У якості консультативного органу для взаємодії представників громадськості етнічних меншин з органами влади створена Рада національних меншин. Головна її функція полягає в розробці пропозицій уряду Румунії щодо покращення соціального і культурного життя етнічних меншин. Рада національних меншин утворює шість окремих комітетів з питань: 1) культури, культів та засобів масової інформації; 2) з питань фінансів; 3) законодавства та державного управління; 4) освіти та молоді; 5) відносин з громадянським суспільством та міжнародними організаціями; 6) соціальних та економічних питань [47].

Система місцевого самоврядування Румунії базується на принципах децентралізації й представлена місцевими радами та мерами

(прімарями), діяльність яких координують повітові ради. Виконавчу владу контролюючого значення на місцях представляє назначений урядом префект. Названі органи вирішують поточні питання соціально-економічного та освітньо-культурного плану, до яких можуть входити питання й етнополітичного менеджменту. Водночас у структурі повітових рад у ряді поліетнічних регіонів держави функціонують окремі комісії радників (депутатів) у відання яких входить етнополітична проблематика. До прикладу, в Повітовій Раді прикордонного Сату-Маре функціонує комісія з юриспруденції, дисципліни, державного управління, відносин з громадянами, проблем меншин [45].

Моделі політичної репрезентації міноритарних етнічних груп.

Упродовж панування комуністичної влади близько 600 тис. сілезців виїхало з соціалістичної *Польщі* до *Західної Німеччини*. В умовах розпаду Варшавського договору розпочався сілезький етнонаціональний ренесанс. За неофіційними даними в Сілезькому та Опольському воєводствах (разом близько 5,7 млн. чол.) проживає 1,2–1,5 млн. етнічних сілезців. Лідери цієї громади долучилися до створення низки громадсько-політичних організацій, які проводили активну роботу в напрямку реідентифікації жителів Сілезії. Саме тому логічним результатом національного руху в Сілезькому та Опольському воєводствах стало те, що під час перепису 2011 року сілезцями загалом визнали себе більше 800 тис. чол.

Сілезький автономний рух/*Ruch Autonomii Śląska* є надпартійною асоціацією, громадським рухом, який пропагує ідею відновлення довоєнної автономії Верхньої Сілезії (1919–1945). Ця організація була створена ще в січні 1990 року. Її лідер Єжи Гожелік задекларував ідентифікаційний заклик: «Я сілезець, а не поляк!». Утім політична програма руху не містить ознак сепаратизму. Рух бореться за визнання Варшавою сілезької національності й автономний статус двох регіонів – Верхньої та Нижньої Сілезії [30].

Членами Сілезького автономного руху, який з 24 червня 2001 року став «добровільною організацією», стало біля 7 тис. чол. Рух брав участь у 1991 році в парламентських виборах й отримав 40 061 голосів (0,36 %) і два мандати в Сеймі. На парламентських виборах 2001 року два кандидати від руху були включені в списки Громадянської платформи/*Platformy Obywatelskiej*. На виборах 2005 року декілька кандидатів від руху взяли участь у виборах (у списку

Польської селянської партії). У контексті політики європейського регіоналізму сілезькі активісти пропонують запровадити в рамках польського адміністративно-територіального формату влади потужні автономні області, які, будучи фінансово незалежними від центрального уряду, на рівні місцевих громад вирішуватимуть власні справи. Таким чином, національний рух сілезців Польщі базується на послідовному використанні принципу субсидіарності та зміцнення позицій регіонів у Європейському Союзі [84].

У 1996 році заявку на реєстрацію подав Союз Сілезців/*Związek Ludności Narodowości Śląskiej*, який мав на меті політично представляти права сілезької меншини. Наступного року в м. Катовіце, центрі Сілезького воєводства, його було зареєстровано, втім через 2 місяці місцевий суд скасував реєстрацію. Головною перепорою для суддів стало формулювання «сілезька національність» та апеляція до положень Закону про національні та етнічні меншини і регіональну мову 2005 року, який не визнає сілезців ані національною, ані етнічною меншиною Польщі.

Упродовж наступних років усі судові інстанції, навіть Європейський суд з прав людини в Стразбурзі, відхиляли заяви про легалізацію організацій, які в своїй назві мали словосполучення «сілезька національність». Тільки 21 грудня 2011 року в м. Ополе була зареєстрована Асоціація осіб сілезької національності / *Stowarzyszenie Osób Narodowości Śląskiej*. Серед 18 членів-засновників асоціації більшість належать до опольського відділення Руху за автономію Сілезії як регіональної політичної партії. У своїй діяльності Асоціація орієнтується на відродження та підтримання сілезької матеріальної та духовної спадщини, просування позитивного іміджу Сілезії і утвердження серед сілезців активної громадянської позиції [86].

Невизнання сілезців окремою національністю спровокувало появу в середовищі цієї спільноти епізодичних сепаратистських настроїв. Зокрема, 19 березня 2007 року був створений Сілезький сепаратистський рух/*Śląski Ruch Separatystyczny*, лідерами якого стали Грегорз Кот, Даріуш Єрчинські та Марчелі Потемпа. Ініціатори Руху заявляли, що основною метою організації «є національне та територіальне відокремлення або визнання сілезької національності» [74]. В 2003 році істориком та сілезьким громадським активістом Даріушом Єрчинські була видана «Історія сілезького народу», на обкладинці якої написаний девіз «Хай живе незалежна Сілезія!» Йому також нале-

жить ініціатива звернення в 2006 року до генерального секретаря Ради Європи зі звинуваченнями на адресу офіційної Варшави щодо ігнорування інтересів окремого сілезького народу. Однак у травні 2010 року Сілезький сепаратистський рух зупинив свою діяльність. Грегорз Кот в якості кандидата зі списку Сілезького автономного руху до Ради муніципалітету Катовіце отримав лише 51 голос. У своїй програмі Рух за автономію акцентує увагу на фінансовій незалежності Верхньої Сілезії Верхньої та розвитку сілезької культури, відмежовуючись таким чином від сепаратистських лозунгів.

Зазначимо, що на парламентських виборах 2019 року виборчий комітет «Сілезці Разом»/«*Ślonzoki Razem*» (лідер Леон Свачина) кандидувала до Сейму за списком християнсько-демократичної «Польської коаліції». Водночас на виборах до Сенату без електорального успіху було виставлено дві кандидатури: Леона Свачини (26 264 голоси (14,04 %) у виборчому окрузі № 74 (Катовіце) та Павла Геліса (23 807 голосів / 16,02 %) у виборчому окрузі № 73 (Бельско-Бяла) [99].

У свою чергу в серпні 2019 року Сілезький автономний рух приєднався до ліберальної «Громадянської коаліції». Як наголошували автономісти, угоду було укладено лише до осінніх парламентських виборів. Із одного боку, стороною була Громадянська коаліція, з іншого – Сілезька виборча угода, створена наприкінці липня, до складу якої ввійшли Сілезький автономний рух, Сілезька регіональна партія, Соціально-культурна асоціація німців Сілезького воєводства та Німецька спільнота примирення й майбутнього [73].

Варто зауважити, що в контексті останнього електорального парламентського циклу в Польщі можна спостерігати поєднання трьох чинників: політизації етнічності, регіоналізму та етнополітичної мобілізації. З іншого боку, також необхідно констатувати досить поширену практику сегментації громадсько-політичних організацій, адже сілезький лідер Леон Свачина публічно заявляв про те, що «з ним ніхто не говорив про проект і не запрошував до співпраці». Так само очільник Верхньосілезького союзу Грегож Франкі заявляв, що «нічого не знає про створення спільної парламентської делегації регіоналів». Фактично на цьому передвиборчому тлі своєрідний піар-хід був зроблений лідером Сілезької регіональної партії *Śląska Partia Regionalna* (створена 21 червня 2017 року та зареєстрована 12 квітня 2018 року) Генріком Мерціком, який заявляв, що «угода є від-

критою» й до неї запрошуються «всі сілезькі політичні та громадські сили, які хочуть, щоб сілезький голос голосно звучав у польському парламенті» [49]. Зрештою політична домовленість, за визначенням польських медійників стала фактичним (не)порозумінням, адже сам Генрік Мерцік, який балотувався від Сілезької виборчої угоди до Сенату в 74-му виборчому окрузі (Катовіце), зайняв 2-ге місце з чотирьох кандидатів, отримавши 52 117 голосів (27,86 %), у той час як згаданий Леон Свачина («Сілезці Разом») став четвертим із 26 264 голосами (14,04 %). При цьому переможниця виборів у окрузі Дорота Йоланта Тобішовська («Право і справедливість») здобула 71 752 голоси виборців (38,35 %). Таким чином, «етнорегіональний парадокс» виборів полягає в тому, що лідери сілезьких організацій фактично розпорошили голоси відносної більшості тих виборців, які зорієнтувалися власне на етнорегіональний вотум довіри «своїм» на противагу загальнонаціональним політичним партіям [101].

Доволі динамічною в громадсько-політичному вимірі національною меншиною є німецька громада Польщі. Вже з кінця 1980-х років її представники встановили контакти з німецьким урядом, Союзом депортованих та Асоціацією співгромадян. Згодом німецька спільнота отримала представництво на всіх рівнях влади – від місцевого сеймика до парламенту. На початку 1990-х років лідер німецької громади в м. Ополе Йоганн Кролл переміг у місцевих виборах до сеймику, здобувши 1/3 голосів виборців. Таким чином, уперше в новітній політичній історії Польщі етнічним німцям була надана можливість представляти інтереси своєї громади [21, с. 85–86].

Суб'єктом виборчого процесу в Польщі є політична партія «Німецька меншина»/«*Mniejszość Niemiecka*» [36, с. 34]. 1991 рік був справжнім успіхом для цієї політичної сили, адже на парламентських виборах вона отримала підтримку 132 059 виборців (1,18 %) та 7 мандатів у Сеймі Республіки Польща. В наступній електоральній кампанії 1993 року за неї проголосувало вже 64 166 виборців (0,61%), а до парламенту потрапило 4 депутати. На виборах 1997, 2001 та 2005 років кількість прихильників німецької партії зменшилася до 0,3 % і до Сейму потрапили тільки 2 депутати. Вже на парламентських виборах 2007, 2011 та 2015 років «Німецька меншина» отримала тільки 0,2 % та одного представника в парламенті [10, с. 10]. Зменшилася кількість прихильників партії німецької національної меншини навіть в Опольському воєводстві. Якщо до

регіонального сеймику в 1998 року вона отримала 13 мандатів, то вже на виборах 2002 та 2006 років – 7 мандатів, 2010 року – 6 мандатів, 2014 року – 7 мандатів та 2018 року – тільки 5 мандатів [68]. Подібна тенденція пояснюється лібералізацією політичної ситуації в країні та можливістю вільного пересування молоді, частина якої працює в сусідній Німеччині, не справляючи значного громадсько-політичного впливу в Польщі. Крім цього, молоде покоління, порівняно зі старшою генерацією німців, у силу євроінтеграційних процесів не володіє високим рівнем німецької етнічності.

На останніх парламентських виборах, які відбулися 13 жовтня 2019 року, «Німецька меншина» із передвиборчим гаслом «Ополе! Це важливо» в окрузі № 21 (Ополе) отримала 32 094 голосів (0,17 %) [98]. Водночас серед 24 кандидатів найбільшу кількість (13 957 голосів / 3,43 %) й відповідно депутатський мандат у Сеймі отримав Ришард Єжі Галла. Зауважимо, що він має вагомий політичний досвід, адже ще із жовтня 2005 року був депутатом усіх парламентських електоральних кампаній (V, VI, VII, VIII, IX скликання). Займав політико-адміністративні посади (маршал Опольського воєводства у 2002 році), був очільником громадських структур німців Польщі (віце-президент Соціально-культурного товариства німців Опольської Сілезії; голова ради Фонду розвитку Сілезії та підтримки місцевих ініціатив; президент Будинку польсько-німецького співробітництва). В лютому 2018 році разом із громадськими активістами Ришард Єжі Галла офіційно зареєстрував і очолив партію «РЕГІОНАЛЬНА. Меншість з більшістю»/«*REGIONALNA. Mniejszość z większością*». Утім політична партія так і не стала суб'єктом виборчого процесу, зосередившись, за висловлюванням її лідера, виключно на організаційно-технічних питаннях [41].

Виборчий комітет «Німецької меншини» також кандидував і на виборах до Сенату, де в округах № 52 і № 53 (Ополе) отримав відповідно 18 917 (17,03 %) та 30 221 (23,16 %) голосів, що не сприяло успішному результату кандидатів у сенатори Рафаля Бартека та Романа Колека [100].

Зауважимо, що в польському Сеймі (за результатами виборів 2015 року) функціонувала кашубська парламентська група/*Kaszubski Zespół Parlamentarny*, яка об'єднувала 9 сенаторів і 5 депутатів, що пов'язані з кашубами та Поморським воєводством. Провідними гро-

мадськими організаціями кашубів є кашубсько-поморська Асоціація / *Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie*, Кашубський Інститут / *Institut Kaszubski*, Фонд «Кашубський народний університет» / *Fundacja «Kaszubski Uniwersytet Ludowy»*, Асоціація «Путська Земля» / *Stowarzyszenie «Ziemia Pucka»*, Асоціація «Кашубська єдність» / *Stowarzyszenie «Kaszëbskô Jednota»* [44].

Оскільки нормативно-правова база *Словацької Республіки* передбачає функціонування етнополітичних партій як на заганаціональному, так регіональному рівнях публічної політики, то саме на цьому рівні найбільшою мірою свій себе реалізували політичні лідери, представники угорської меншини. Ще на початку 1990-х років політичні сили угорської громади Словаччини були розмежовані за ідеологічними орієнтаціями: Угорський християнсько-демократичний рух декларував консервативну ідеологію, Угорська громадянська партія – соціально-ліберальну, а «Співіснування» – праволіберальну доктрину. Під час виборів 1994 року була створена Угорська Коаліція у складі Угорського християнсько-демократичного руху та Угорської громадянської партії, яка отримала 17 мандатів (10,1 %). Напередодні парламентських виборів 1998 року три політичні партії (Угорський християнсько-демократичний рух, Партія угорської громади та «Співіснування») створили Угорську коаліційну партію (далі – УКП). У результаті до Національної Ради Словаччини УКП здобула 9,12 % голосів та 15 мандатів у парламенті.

У червні 2009 року колишній засновник і лідер УКП (1998–2007 роки) Бела Бугар створив власну політичну силу «Міст»/«*Most-Híd*», яка орієнтується на міжетнічне співіснування та взаємне співробітництво між угорською громадою та словаками й етнічними меншинами країни. Відтак угорська електоральна ніша виявилася розпорошеною між УКП та «Міст»/«*Most-Híd*». Остання на парламентських виборах 2010 року здобула 8,1 % (14 мандатів; 7 – словаків і 7 – угорців), а на виборах 2012 року – майже 7 % (13 мандатів у парламенті). На парламентських виборах у 2016 році «*Most-Híd*» отримав 6,5 % (10 мандатів), а Партія угорської громади 4,04 %, знову не пройшовши до парламенту. Зареєстрований у жовтні 2013 року Угорський християнсько-демократичний альянс здобув усього 0,09 % голосів виборців [11, с. 91].

Зауважимо, що на останніх парламентських виборах 29 лютого 2020 року угорська меншина Словаччини офіційно була представлена двома силами: «Міст»/«*Most-Híd*» та Угорське громадське єднання / «*Maďarská komunitná spolupatričnosť–Magyar Közösségi Összefogás*», яку сформували Партія угорської громади / *Strana maďarskej komunity–Magyar Közösség Pártja*, «Єднання» / «*Spolupatričnosť–Összefogás*» та Угорський форум / *Maďarské fórum–Magyar Fórum*. В результаті голосування коаліційне об'єднання набрало 3,9 %, а «Міст» / «*Most-Híd*» – 2,05 %. Відтак, як резюмував експерт Програми регіональних ініціатив та сусідства Михайло Драпак, через розпорошення голосів етнічного електорату, «вперше в історії незалежної Словаччини угорська меншина не представлена у Народній раді» [6, с. 33].

Ще в листопаді 1989 року Ромська громадська ініціатива (далі – РГІ) підтримала процеси демократизації, чим привернула увагу та здобула підтримку ромів Чехословаччини. У 1990 році РГІ була зареєстрована як політична партія, яка поставила за мету гарантування ромам рівноправного становища у суспільстві, акцентуючи на соціально-економічних і освітніх проблемах ромського населення країни. Згодом, окрім РГІ, були створені інші ромські політичні партії (Політичний рух ромів Словаччини – РОМА, Партія ромської коаліції, Партія ромського союзу Словаччини та ін.), які не мали суттєвого впливу в політичному житті. Слід відзначити, що ромським політичним партіям так і не вдалося здобути вагомої підтримки електорату і безпосередньо бути представленими в словацькому парламенті.

На сучасному етапі ромські політичні сили Словаччини представляють дві партії – «Ромська ініціатива Словаччини» / «*Rómska iniciatíva Slovenska*» (Александр Патколо, Вацлав Каппел) із центром у м. Братиславі та Партія ромської коаліції/*Strana rómskej koalície* (Гейза Адам, Йозеф Равас, Максिमіліан Ешточак) із центром у м. Кошице.

Принагідно варто зауважити, що в середовищі русинських громадських активістів також були спроби політичної самоорганізації. Це відбувалося у рамках організаційного структурування «Піддуклянської демократичної громади» / «*Podduklianska demokraticka hromada*» (травень 1995 року), політичних партій «Регіональний демократичний рух – Схід» / «*Regionálne demokratické hnutie – Východ*».

chod) (жовтень 2001 року) та «Наш край» / «*Náš kraj*» (вересень 2010 року) [9, с. 321]. Однак ці політичні сили не здобули суттєвих результатів у електоральних процесах Східної Словаччини й відійшли на маргінеси суспільно-політичного життя регіону.

Окрім функціонування етнополітичних партій, використання пропорційної виборчої системи також має ряд переваг для етнічних меншин, адже дозволяє включати до списків політичних партій та просувати в політику етнополітичних лідерів. Зокрема, на останніх парламентських виборах 2020 року депутатами Національної Ради Словачької Республіки від популістського партійного блоку «Звичайні люди та незалежні особистості»/«*Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti*» уперше в політичній історії країни стали відразу три представники від ромської етнічної громади (Петер Поллак (молодший), Ярміла Ваньова та Ян Герак) [4, с. 183; 29, с. 188].

Угорщина реалізує власну етнополітичну модель самоврядного представництва етнічних громад на трьох рівнях: 1) загальнодержавному; 2) територіальному; 3) місцевому. Зокрема на загальнонаціональному рівні органи державного самоврядування є дієвим управлінським механізмом функціонування національно-культурної автономії етнічних громад Угорщини. Насамперед це стосується проблем захисту прав меншин у взаємодії з органами виконавчої та законодавчої влади. В структурі державної влади Угорщини органи самоврядування 13-ти меншин підпорядковані Державному секретаріату з питань національних меншин, релігії та цивільних зв'язків Міністерства людських ресурсів Угорщини. Національні органи самоврядування меншин мають відповідні консультативні функції під час підготовки законопроектів, що стосуються освітніх проблем міноритарних етнічних громад і збереження їхньої культурної спадщини.

Таблиця 6.

Територіальні органи місцевого самоврядування етнічних меншин Угорщини (2007–2019) [54, р. 18].

Етнічні меншини	Кількість територіальних органів місцевого самоврядування			
	2007	2011	2014	2019
Роми	20	20	20	20
Німці	11	11	13	15
Хорвати	7	7	7	7

<i>Словаки</i>	6	6	6	6
<i>Румуни</i>	3	3	5	5
<i>Серби</i>	2	2	2	2
<i>Русини</i>	2	3	2	2
<i>Поляки</i>	2	2	1	1
<i>Болгари</i>	2	2	1	1
<i>Греки</i>	1	1	1	1
<i>Вірмени</i>	1	1	1	1
<i>Українці</i>	0	0	1	1
<i>Словенці</i>	0	0	0	0

Відповідно до законодавчих змін, із 2014 року виборці можуть голосувати за списками організацій етнічних меншин паралельно з обранням 93-х депутатів за партійними списками до Національної асамблеї Угорщини. Меншини можуть отримати пільговий мандат, якщо вони досягнуть $\frac{1}{4}$ дев'яносто третьої частини списку виборців (23 829 голосів або 0,2688 %). Оскільки меншинам важко подолати навіть цей виборчий поріг, то з квітня 2014 року очільники 13-ти етнічних громад держави позитивно дискримінованими стали й отримали статус речників від меншин із правом голосу на засіданнях депутатських комісій у парламенті Угорщини. Винятком стала німецька етнічна громада, оскільки на парламентських виборах 8 квітня 2018 року 26 477 голосами виборців (0,46 %) до парламенту Угорщини був обраний представник німецької меншини Імре Ріттер [80, р. 4].

У 2005 році через зміни до законодавства інституційований територіальний рівень представництва етнічних громад Угорщини, який до того функціонував тільки в м. Будапешт. Із метою забезпечення представництва різноманітних конкуруючих груп інтересів етнічних громад країни на зміну мажоритарній запроваджено тип пропорційної виборчої системи (методика д'Ондта). Відтак найбільш репрезентованими на територіальному рівні є роми, німці, хорвати, словаки та румуни Угорщини (див. табл. 6).

У свою чергу локальні органи місцевого самоврядування етнічних меншин Угорщини формуються за мажоритарною системою двома методами. Перший (прямий) полягає у створенні муніципальної ради меншини, якщо понад 50 % від її обраного складу є представниками конкретної етнічної групи. Таким правом користу-

ються ефективно зорганізовані німецька та хорватська громади країни. Другий (опосередкований) варіант передбачає створення окремого органу самоврядування меншини, який може включати найменше 3-х осіб, якщо до складу муніципалітету обрано понад 30 % представників від певної міноритарної громади [96, р. 40]. Ці органи влади етнічних меншин на місцях мають дорадчі повноваження. В першу чергу вони стосуються проблем функціонування освітньо-культурних закладів, засобів масової інформації, застосування рідної мови тощо. Тобто, вони можуть створювати й опікувати школи, бібліотеки, музеї, театри тощо. Місцеві органи самоврядування меншин мають специфічне право вето щодо постанов, які можуть бути винесеними місцевими муніципалітетами з питань освіти та культури меншин. Зокрема, право вето стосується призначення керівників освітніх установ та культурних закладів із компактним проживанням етнічних меншин [32, с. 94].

Державні органи самоврядування етнічних меншин забезпечуються відповідним бюджетним фінансуванням з боку держави. Зокрема на місцевих виборах у квітні 2014 року організації меншин лише на передвиборчу кампанію отримали 298,5 млн. форинтів (954 тис. євро). Державна виборча комісія ухвалила, що третина суми має бути розподілена порівну між 13-ма органами самоврядування національних меншин, в той час як решта повинна бути розподіленою пропорційно чисельності зареєстрованих виборців у кожному списку організації національної меншини. Відтак ромське самоврядування отримало основну частину фінансування – біля 101 млн. форинтів, в той час як найменшу суму (8,4 млн.) отримала болгарська меншина [82].

Таблиця 7.

Локальні органи місцевого самоврядування етнічних меншин Угорщини (1994–2019) [54, р. 17].

Етнічні меншини	Кількість локальних органів місцевого самоврядування						
	1994–1995	1998	2002	2006	2010	2014	2019
<i>Роми</i>	477	768	999	1 118	1 248	1 197	1 208
<i>Німці</i>	162	272	341	378	424	406	406
<i>Хорвати</i>	57	75	108	115	127	112	116
<i>Словаки</i>	51	76	115	116	122	112	112
<i>Румуни</i>	11	33	44	46	71	61	69

<i>Серби</i>	19	35	44	40	48	45	46
<i>Русини</i>	1	10	32	52	75	43	42
<i>Поляки</i>	7	33	51	47	49	41	44
<i>Греки</i>	6	19	31	34	37	35	35
<i>Болгари</i>	4	15	31	38	41	33	34
<i>Вірмени</i>	16	25	31	31	39	32	32
<i>Українці</i>	0	5	13	19	23	16	34
<i>Словенці</i>	6	10	13	11	11	10	10

У цілому показники державної фінансової підтримки самоврядних інституцій етнічних меншин Угорщини постійно зростали: в 1995 році державою було виділено суму в еквіваленті 2,73 млн. дол. США; 2005 році – 11,12 млн. дол. США; 2015 році – 17,41 млн. дол. США; 2018 року – 24,51 млн. дол. США [54, р. 21].

Відзначимо, що нормативно-правове забезпечення місцевого рівня етнополітичного менеджменту Угорщини спричинило ефект зростання електоральної участі етнічних меншин, а відтак і формування відповідних органів самоврядування на місцях (див. табл. 7). Це засвідчують чисельні показники зростання сформованих місцевих органів самоврядування меншин упродовж електоральних циклів 1994–2010 років. Через зміну законодавства в 2011 році для обрання представників етнічних меншин додатково вимагається формування окремого списку виборців відповідної меншини. Відтак на даному етапі втрачені колишні електорально-інженерійні потенції «етно-бізнесу» при формуванні органів місцевого самоврядування. Відповідно чисельність сформованих локальних органів місцевої влади етнічних меншин у 2014 році дещо скоротилася (див. табл. 7).

Варто зауважити, що найбільш динамічно процес формування локальних органів місцевого самоврядування відбувається в середовищі найбільшої за чисельністю в країні ромської етнічної меншини [53, s. 140]. У прикордонному регіоні з Україною, області Саболч-Сотмар-Берег із центром у м. Ніредьгаза, найбільше органів місцевого національного самоврядування сформували саме представники ромської громади [5, с. 60–61].

Загалом ромська етнічна громада пройшла тривалу еволюцію політико-партійного структурування та участі в парламентських виборах (Угорська циганська соціал-демократична партія / *Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja* (1990), партія солідарності

циган / *Cigányok Szolidaritási Pártja* (1994), Демократична партія угорських циган / *Magyar Cigányok Demokrata Pártja* (1998), партія демократичних ромів / *Demokratikus Roma Párt* та партія ромів Угорщини / *Magyarországi Roma Párt* (2002), Форум циганських організацій Угорщини Ромська об'єднана партія / *Magyarországi Cigányszervezetek Fóruma Roma Összefogás Párt* (2006). Маючи слабку електоральну підтримку, ромські політичні сили не можуть отримати належне представництво в парламенті країни [15]. В рамках подібного statu quo ромські лідери Угорщини знаходять підтримку в провідних політичних сил Угорщини. До прикладу, впродовж 1990–1994 років депутатом парламенту від Альянсу вільних демократів – Угорської ліберальної партії / *Szabad Demokraták Szövetsége – a Magyar Liberális Párt* був Аладар Горват (упродовж 2002–2005 років – радник в урядах Пийтера Медьєші та Ференца Дюрчяна). Від цієї ж політичної сили як складової Альянсу лібералів і демократів за Європу впродовж 2004–2009 років депутатом Європарламенту була громадська активістка Вікторія Могачі. У 2010 році до угорського парламенту від об'єднання «Фідес – Угорський громадянський союз» та Християнсько-демократичної народної партії / *Fidesz – Magyar Polgári – Szövetség Kereszténydemokrata Néppárt* увійшли три представники організації «Lungo Drom» (Флоріан Форкош, Йозеф Ворго, Ласло Берені) та Агнеш Остолькан від партії «Політика може бути іншою» [70].

Таблиця 8.

Парламентське представництво етнічних громад Угорщини за результатами виборів 2022 року [60; 107].

№	Назва організації	Представник	Кількість отриманих голосів виборців
Депутат парламенту			
1.	Державне самоврядування угорських німців/ <i>Magyarországi Németek Országos Önkormányzata</i>	Ріттер Імре/ <i>Ritter Imre</i>	24 630 / 0,44 %

Речники від національних меншин			
2.	Державне самоврядування хорватів/ <i>Országos Horvát Önkormányzat</i>	Солга Йожеф/ <i>Szolga József</i>	1 760 / 0,03 %
3.	Державне самоврядування словаків/ <i>Országos Szlovák Önkormányzat</i>	Павлік Антал/ <i>Paulik Antal</i>	1 208 / 0,02 %
4.	Державне самоврядування русинів/ <i>Országos Ruszin Önkormányzat</i>	Гіріц Віра/ <i>Giricz Vera</i>	645 / 0,01 %
5.	Державне самоврядування угорських румунів/ <i>Magyarországi Románok Országos Önkormányzata</i>	Креста Траян/ <i>Kreszta Traján</i>	526 / 0,01 %
6.	Державне самоврядування сербів/ <i>Szerb Országos Önkormányzat</i>	Алексов Любомир/ <i>Alexov Lyubomir</i>	418 / 0,01 %
7.	Державне самоврядування українців/ <i>Ukrán Országos Önkormányzat</i>	Грекса Ліліана/ <i>Grexa Liliána</i>	396 / 0,01 %
8.	Державне самоврядування поляків/ <i>Országos Lengyel Önkormányzat</i>	Ронайни-Слаба Єва Марія/ <i>Rónayné Slaba Ewa Maria</i>	281 / 0,01 %
9.	Державне самоврядування угорських греків/ <i>Magyarországi Görögök Országos Önkormányzata</i>	Кораніс Лаократіс/ <i>Koranisz Laokratisz</i>	232 / 0,00 %
10.	Державне самоврядування словенців/ <i>Országos Szlovén Önkormányzat</i>	Кішни-Кьолеш Еріка/ <i>Kissné Köles Erika</i>	219 / 0,00 %

11.	Державне самоврядування вірмен/ <i>Országos Örmény Önkormányzat</i>	Акопян Нікогос/ <i>Akopjan Nikogosz</i>	163 / 0,00 %
12.	Державне самоврядування болгар/ <i>Bolgár Országos Önkormányzat</i>	Варґа Сімеон/ <i>Varga Szimeon</i>	157 / 0,00 %

Завдяки підписаній угоді між організацією «Lungo Drom» та політичною партією «Фідес – Угорський громадянський союз» депутатом Європарламенту стала Лівія Ярока (2004–2014 роки; з 15.09.2017 року). Тривалий час (із 2002 року) в Національній асамблеї Угорщини ромів представляє очільник Національної ради ромів Флоріан Форкош (17-й у списку «Фідес–ХДНП» на парламентських виборах 2018 року).

На останніх парламентських виборах, які відбулися 3 квітня 2022 року, Державне самоврядування угорських німців здобуло дещо менше, ніж у 2018 році – 24 630 (0,44 %) голосів. Відтак до Національної асамблеї Угорщини знову був делегований Імре Ріттер [50]. Результати голосування та представники від структур державних самоврядувань інших меншин представлені нами в узагальненій табл. 8. Як бачимо, крім депутата від німецької меншини, тут репрезентовані 11 речників корінних етнічних громад Угорщини за винятком ромів, які через внутрішні непорозуміння не представили власний список на виборах і залишилися поза парламентським форматом представництва меншин.

Таблиця 9.

Парламентське представництво Демократичного Союзу угорців Румунії за результатами виборів 2020 року [57; 58].

№	Парламентська група в Сенаті	Парламентська група в Палаті депутатів
1.	Турош Лоранд/ <i>Turos Lóránd</i> (голова)	Чома Ботонд/ <i>Csoma Botond</i> (голова)
2.	Фегир Ласло-Одон/ <i>Fejér László-Ódön</i> (заступник)	Бенедек Захаріє/ <i>Benedek Zacharie</i> (заступник)
3.	Часар Каролз Жолт/ <i>Császár Károly Zsolt</i> (секретар)	Сабо Одон/ <i>Szabó Ódön</i> (заступник)

4.	Антал Іштван-Лорант/ <i>Antal István-Loránt</i>	Надь Сабољч/ <i>Nagy Szabolcs</i> (секретар)
5.	Чеке Аттила-Золтан/ <i>Cseke Attila-Zoltan</i>	Бенде Шандор/ <i>Bende Sándor</i>
6.	Ковач Іріна Елісабета/ <i>Kovács Irina Elisabeta</i>	Біро Розалія-Ібоја/ <i>Biró Rozália-Ibolya</i>
7.	Ласло Аттила/ <i>László Attila</i>	Чип Єва-Андрея/ <i>Csép Éva-Andrea</i>
8.	Новак Левенте/ <i>Novak Levente</i>	Фараго Петру/ <i>Farago Petru</i>
9.	Тансош Барна/ <i>Tánczos Barna</i>	Гал Карой/ <i>Gál Károly</i>
10.		Гайду Габор/ <i>Hajdu Gábor</i>
11.		Келемен Аттила/ <i>Kelemen Attila</i>
12.		Келемен Гунор/ <i>Kelemen Hunor</i>
13.		Колчар Анкетіл-Карой/ <i>Kolcsár Anquetil-Károly</i>
14.		Чаба Концей/ <i>Könczei Csaba</i>
15.		Кулчар-Терза Йожеф-Дьордь/ <i>Kulcsár-Terza József-György</i>
16.		Ладаньї Ласло-Жолт/ <i>Ladányi László-Zsolt</i>
17.		Маляр Лоранд-Балінт/ <i>Magyar Loránd-Bálint</i>
18.		Міклош Золтан/ <i>Miklós Zoltán</i>
19.		Шереш Динеш/ <i>Seres Dénes</i>
20.		Закаріаш Золтан/ <i>Zakarias Zoltán</i>
21.		Апйок Норберт/ <i>Apjok Norbert</i> (до 08.02.2021)

Варто зауважити, що ліберальний підхід влади Румунії щодо презентації у владі фактично спровокував електорально-інженерний ефект так званого «етнобізнесу», «віднайдення забутих етноідентичностей» та організаційне структурування «нових» меншитарних груп. До прикладу, в 1990 році у нижній Палаті депутатів Румунії було представлено 12 депутатів від громадських організацій меншин (роми, вірмени, греки, болгары, українці, серби, поляки, словаки і чехи (як 1 громадська організація), росіяни-липовани, німці, татари, турки).

Вже в 1992 році до парламенту пройшов представник від італійців, 1996 року – євреїв та албанців, у 2000 році – хорватів, маке-

донців і русинів. Таким чином, усі депутати, які представляють меншини країни, за винятком угорців, входять до Парламентської групи національних меншин. Водночас угорська етнічна громада через Демократичний союз угорців Румунії представлена як у Сенаті, так і в Палаті депутатів [12, с. 125].

За результатами останніх парламентських виборів, які відбулися 6 грудня 2020 року, у верхній палаті парламенту Румунії (Сенаті) представлені 9 депутатів від Демократичного Союзу угорців Румунії / *Uniunea Democrată Maghiară din România*. Лідером цієї фракції є Лоранд Турош / *Turoș Lóránd* (див. табл. 9) [57].

У складі нижньої палати (Палаті депутатів), з одного боку, має власне політичне представництво парламентська група з 20-ти депутатів від Демократичного Союзу угорців Румунії на чолі з Ботондом Чомою / *Csoma Botond* [58]. З іншого, представлена група з 17-ти депутатів, лідерів національних меншин Румунії, яку (починаючи з 1996 року (! – М.З.) очолює лідер Союзу вірмен Румунії Варужан Памбукчян / *Varujan Pambuccian* [56]. Зауважимо, що з вищеназваних 20-ти визнаних державою національних меншин словаки й чехи представлені однією організацією – Демократичним Союзом словаків і чехів Румунії / *Uniunea Democratică a Slovacilor și Cehilor din România*. Водночас Асоціація італійців Румунії, у зв'язку з переходом 14 червня 2022 року Анді-Габріела Гросару до групи позафракційних депутатів, вже не представлена у складі Парламентської групи національних меншин нинішньої каденції Палати депутатів Румунії (див. табл. 2) [40].

Таблиця 10.

Парламентське представництво етнічних громад Румунії результатами виборів 2020 року [56].

№	Назва організації	Представник парламентської групи національних меншин	Кількість отриманих голосів виборців
1.	Партія ромів «Про Європа»/Partida Romilor «Pro Europa»	Маня Каталін-Замфір/ <i>Manea Cătălin-Zamfir</i>	14 525 / 0,25 %
2.	Ліга албанців Румунії/ <i>Liga Albanezilor din România</i>	Стойка Богдан-Алін/ <i>Stoica Bogdan-Alin</i>	9 031 / 0,15 %

3.	Демократичний Форум німців Румунії/ <i>Forumul Democrat al Germanilor din România</i>	Ганц Овідіу Віктор/ <i>Ganț Ovidiu Victor</i>	7 582 / 0,13 %
4.	Асоціація македонців Румунії/ <i>Asociația Macedonenilor din România</i>	Станку Іонел/ <i>Stancu Ionel</i> (заступник)	7 144 / 0,12 %
5.	Союз греків Румунії/ <i>Uniunea Elenă din România</i>	Зісопол Драгош Габріел/ <i>Zisopol Dragoș Gabriel</i>	6 096 / 0,10 %
6.	Союз українців Румунії/ <i>Uniunea Ucrainenilor din România</i>	Петрецькі Ніколає- Мирослав/ <i>Petrețchi Nicolae-Miroslav</i>	5 458 / 0,09 %
7.	Демократичний Союз словаків і чехів/ <i>Uniunea Democratică a Slovacilor și Cehilor din România</i>	Мерка Адріан- Мирослав/ <i>Merka Adrian-Miroslav</i>	5 386 / 0,09 %
8.	Громада росіян-липован Румунії/ <i>Comunitatea Rușilor Lipoveni din România</i>	Феодор Сілвіу/ <i>Feodor Silviu</i>	5 146 / 0,09 %
9.	Союз болгар Банату- Румунії/ <i>Uniunea Bulgară din Banat-România</i>	Наков Георгіе/ <i>Nacov Gheorghe</i> (секретар)	4 853 / 0,08 %
10.	Союз сербів Румунії/ <i>Uniunea Sârbilor din România</i>	Крістіч Огнян/ <i>Cristici Ognean</i> (секретар)	4 692 / 0,08 %
11.	Асоціація італійців Румунії/ <i>Asociația Italianilor din România</i>	Гросару Анді Габріел/ <i>Grosaru Andi- Gabriel</i> (до 14.06.2022)	4 170 / 0,07 %
12.	Союз вірмен Румунії/ <i>Uniunea Armenilor din România</i>	Памбукчян Варужан/ <i>Pambuccian Varujan</i> (голова)	3 820 / 0,06 %
13.	Культурний Союз русинів Румунії/ <i>Uniunea Culturală a Rutenilor din România</i>	Фірцак Юліус Маріан/ <i>Firczak Iulius Marian</i>	3 779 / 0,06 %

14.	Союз поляків Румунії/ <i>Uniunea Polonezilor din România</i>	Лонгер Гервазен/ <i>Longher Ghervazen</i>	3 751 / 0,06 %
15.	Демократичний Союз турків Румунії/ <i>Uniunea Democrată Turcă din România</i>	Ібрам Юсейн/ <i>Ibram Iusein</i>	3 540 / 0,06 %
16.	Федерація єврейських громад Румунії/ <i>Federația Comunităților Evreiești din România</i>	Векслер Сільвіу/ <i>Vexler Silviu</i>	3 509 / 0,06 %
17.	Союз хорватів Румунії/ <i>Uniunea Croatilor din România</i>	Ґера Ґіуреч- Слободан/ <i>Ghera Giureci-Slobodan</i> (заступник)	3 345 / 0,06 %
18.	Демократичний Союз турецько-мусульманських татар Румунії/ <i>Uniunea Democrată a Tătarilor Turco-Musulmani din România</i>	Амет Варол/ <i>Amet Varol</i>	2 862 / 0,05 %

Етноідентифікаційна та громадсько-культурна дихотомія «русини – українці». У межах сучасної Польщі регіоном компактного проживання української національної меншини є Вармінсько-Мазурське воєводство та великі міста (Варшава, Краків та ін.). Історично склалося, що на теренах Польщі українська спільнота представляла автохтонне населення історико-етнографічних земель (Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина та Надсяння). У кінці 1980-х – на початку 1990-х років відбувається сегментація української меншини Польщі, яка з одного боку представляє власне українців, з іншого – лемків. У свою чергу в лемківському середовищі присутні два напрямки: одні ідентифікують себе з українською нацією, інші вважають себе окремою етнічною громадою [18, с. 106].

Власне українську національну меншину репрезентують такі організації як Союз українців Польщі / *Związek Ukraińców w Polsce*, Союз українців Підляшшя / *Związek Ukraińców Podlasia*, Союз

українок / *Związek Ukrainek*, Українське товариство / *Towarzystwo Ukraińskie*, Товариство українських вчителів Польщі / *Ukraińskie Towarzystwo Nauczycielskie w Polsce*, Українське історичне товариство / *Ukraińskie Towarzystwo Historyczne*, організація української молоді «Пласт» / *Organizacja Młodzieży Ukraińskiej «PŁAST»* та ін. [55, s. 9].

Представники української громади Польщі беруть участь в політичному житті країни. Зокрема, за результатами парламентських виборів 2007 року депутатський мандат здобув один представник української меншини, обраний за списком Громадянської платформи / *Platformy Obywatelskiej*. До цього депутат був представником у сеймику Вармінсько-Мазурського воєводства. За результатами виборів 2011 року до Сейму також був обраний один представник української громади Польщі. На місцевих виборах 2010 року українська громада не представила своїх виборчих комітетів, кандидати від меншини брали участь у виборчій кампанії на загальних засадах. За результатами виборів один кандидат отримав депутатський мандат у сеймику Поморського воєводства; 13 представників меншини увійшли до складу рад повітів Поморського, Вармінсько-Мазурського, Західнопоморського воєводств; 30 кандидатів вибрано до рад гмін Любуського, Поморського, Підкарпатського, Вармінсько-Мазурського та Західнопоморського воєводств. На посади війта або бурмістра обрані 6 кандидатів, які репрезентують українську меншину, в Вармінсько-Мазурському, Поморському та Нижньосілезькому воєводствах [44].

Об'єднання лемків / *Zjednoczenie Łemków*, створене 30 листопада 1989 року в м. Горлиці, пропагує український етнонаціональний вектор лемківської ідентичності. Тут також розгорнуло свою діяльність Товариство «Руська бурса» / *Stowarzyszenie «Ruska Bursa» w Gorlicach*. В свою чергу легалізоване 7 квітня 1989 року в Лігніці Товариство лемків / *Stowarzyszenie Łemków* відмежовується від української етноідентичності. Його лідерка, краківський літературознавець Олена Дуць-Файфер, відмовляє в належності до лемківської спільноти тим, хто визначає себе ще й українцем. Подібно до етноідентичності в сусідній Словаччині, вона пропагує належність лемків до русинської спільноти. Символом окремішності лемків, які прихильні до Товариства лемків, є фестиваль «Лемківська Ватра на вигнанні», який відбувається в селі Михалів Вроцлавського воє-

водства. В свою чергу паралельний лемківський фестиваль наприкінці липня організовує Об'єднання лемків у селі Ждиня Малопольського воєводства [16].

Окрім громадської роботи, представники лемківської громади беруть участь громадсько-політичному житті на рівні місцевого самоврядування. До прикладу, на місцевих виборах 2010 року були вибрані два радники, які належали до лемківської громади в Нижньосілезькому (Легницький повіт) та Малопольському (Горлицький повіт) воєводствах. Вісім депутатів обрані до рад гмін Нижньосілезького, Підкарпатського та Малопольського воєводств. У одній гміні Малопольського воєводства кандидат-лемко був обраний на посаду вїта [44].

Необхідно зауважити, що впродовж останніх десятиліть в русинсько-українській етнічній громаді *Східної Словаччини* відбуваються неоднозначні процеси. Як мовилось вище, різко зросла частка тих осіб, які декларували русинську етнічну та мовну ідентичність, греко-католицьке віросповідання. Поряд із цим більшість представників молодшого та середнього покоління русинського населення СР переважно словацькомовні, інтегровані в словацький соціум. Будучи автохтонами східнославацького ареалу русини в своїй масі не мають почуття «історичного зв'язку» з Україною. Більше того, в 1990-х роках як у Чехії, так і в Словаччині був змодельований негативний імідж українця (заробітчанина, злочинця) та України. На жаль, на державному рівні України так і не було вироблено загальної стратегії, а головне, чітких дій щодо підтримки словацьких русинів та українців. Власне в цій патовій ситуації словацька влада через залучення експертів і науковців і переглянула концепт єдності русинсько-українського населення Східної Словаччини. Як вдало висловився етнолог П. Леньо, русини-українці стали не повноцінним суб'єктом, а «об'єктом словацького етнополітичного менеджменту» [22].

Із 1990 року в Чехословаччині постали дві громадські структури, які розмежували колись єдиний автохтонний ареал русинів Східної Словаччини: Русинська оброда (укр. м. «Русинське відродження») та Союз русинів-українців (колишній Культурний Союз українських трудящих). Таким чином, виник конфлікт на рівні лідерів думок, інтелігенції, представники якої розпочали далекі від наукових вимог дебати про етнічну ідентичність, а насправді змагання за посади,

вплив і доступ до бюджетних асигнувань. Втратила, насамперед, колись потужна україномовна сфера освіти, культури, масмедіа Пряшівського та Кошицького країв. Відбулося значне зменшення фінансування культурно-мистецьких акцій (зокрема, фестиваль української культури в Свиднику). Все це спричинило скорочення чисельності культурних працівників, переведення на видавничий маргінес єдиної україномовної газети «Нове життя». Український національний театр, який діяв у Пряшеві з 1945 року, вже на початку 1990-х років було перейменовано на Театр імені О. Духновича. Простояння відбувались довкола Руського Дому в Пряшеві [3, с. 54–55]. Довгий час тривали спроби деукраїнізації Музею української культури у Свиднику [34, с. 360–361].

На тлі занепаду українства поступово утверджувалось й набувало особливого статусу, підтримуване державою етнокультурне русинство [18, с. 105–106]. Зокрема, 27 січня 1995 року на базі західноземплінського та східноземплінського діалектів лемківського говору української мови була кодифікована русинська (лемківсько-пряшівська, шарисько-пряшівська) мова. Лексичні та граматичні норми цієї мови, за висновками науковців, зорієнтовані на словацьку мову. Традиційні дерев'яні церкви, ікони, писанки оголошуються вже не українськими, як за часів соціалізму, а карпатськими, словацькими, східнославацькими, східнослов'янськими, візантійськими або слов'яно-візантійськими, східними тощо [1].

Асиміляційні тенденції відбуваються і в царині політичної репрезентації колись єдиної русинсько-української меншини. Ще в рамках Чехословацької державності (1992 рік) представник Союзу русинів-українців Павло Богдан був обраний до словацького парламенту (за списками партії демократичної лівиці); «з русько-українського середовища прийшли й депутати Руху за демократичну Словаччину (HZDS) Степан Куришак та Віра Данієл. У Федеральних зборах до розпаду ЧСФР діяли депутати русько-українського походження Микола Шідик, Ян Зан, Маріян Ковач і Еміль Дуфала» [3, с. 23]. Депутатами національного парламенту були також: Микола Гиряк («Співіснування»), Ольга Глосикова (Комунстична партія Словаччини / партія демократичної лівиці), Василь Турок-Гетеш (Словацька національна партія), Юрій Шпірко («Наша Словаччина»), Люба Кральова («Наш край») [19, с. 252–253].

Спробами об'єднання русинів та українців Східної Словаччини на єдиній громадсько-політичній платформі були створення Піддуклянської демократичної громади (травень 1995 року), політичної партії «Регіональний демократичний рух – Схід» (жовтень 2001 року), політичної партії «Наш край» (вересень 2010 року) [17, с. 138–139, 151–152]. Втім суперечки й непорозуміння між лідерами думок Русинської оброди та Союзу русинів-українців СР не сприяли реальній політичній репрезентації меншини. Більш того, бренд політичної партії «Наш край», яка декларувала представництво інтересів мешканців Східної Словаччини, зокрема русинів, фактично був куплений бізнесменом Борисом Колларом й перейменований на «SME RODINA» (Ми – сім'я) в листопаді 2015 року [42]. Наступного року на парламентських виборах політична партія здобула 6,62 % голосів та 11 мандатів у Національній Раді СР. Поряд із цим відомі представники словацького політикуму мають русинське походження. Серед них – Іван Міклош (міністр фінансів, заступник голови уряду СР (2002–2006; 2010–2012), Роберт Калиняк (міністр внутрішніх справ (2006–2010; 2012–2018), Мирослав Лайчак (міністр закордонних справ (2012–2020), Петер Крайняк (державний секретар міністерства освіти, науки, досліджень та спорту (2016–2020); зараз – заступник мера м. Пряшів) та ін.

Громадсько-культурна дихотомія «русини – українці» в *Угорщині* має свою специфіку, що пов'язана з чисельним переважанням українців-іммігрантів і етнокультурним ренесансом у середовищі русинів, які занали значної асиміляції в угорськомовному середовищі. Відтак стимулом для громадсько-політичної репрезентації, як і для інших етнічних громад країни, русинів стала власне модель самоврядування меншин, про яку детально йшла мова вище.

Зосередивши увагу на форматі політичного представництва української меншини, варто зазначити, що в 1994 році (єдиний виняток із усіх 13-ти меншин – *М.3.*) правом на створення національного органу самоврядування не скористалася саме українська громада Угорщини. Поряд із цим була сформована перша русинська самоврядна громада в с. Мучонь (область Боршод-Обоуй-Земплін). За сприяння тодішнього голови Товариства русинів Угорщини Габрієла Гаттінгера-Клебашко пізніше було створено русинські самоврядні органи в м. Будапешті, с. Біоторбась (область Пешт), м. Шарошпоток та с. Комлошка (область Боршод-Обоуй-Земплін) [24, с. 654].

Впродовж 1994–2010 років їхня чисельність динамічно зростала. Втім через ускладнення виборчого законодавства для меншин дещо зменшилася у 2014 році (див. табл. 7).

За результатами виборів до органів самоврядування меншин Угорщини 12 жовтня 2014 року товариство русинів здобуло 100 депутатських мандатів, решта русинських організацій – 59 мандатів. Державне самоврядування русинів Угорщини очолив Віктор Крамаренко. Колишня голова організації Віра Гіріц (2003–2007; 2011–2014) стала представником русинів у парламенті держави [2]. На виборах 2018 та 2022 років вона знову обрана на цій посаді.

Два територіальні органи місцевого самоврядування русинів Угорщини зосереджені в м. Будапешті (Маріанна Лявинець) та м. Мішкольці (Марія Бан Гергейне Соноцькі). В громадському середовищі представлені також товариства: русинської інтелігенції імені Антонія Годинки (Степан Лявинець); за культуру Карпатського регіону (Андрій Манайло); русинської культури «Будителі» (Тібор Мікловш Попович); русинської солідарності меншин (Тібор Уйоцкі); русинської культури (Ольга Сільцер-Ликович); русинської молоді (Тібор Тьорьок); за інтеграцію русинів до Європейського Союзу (Йожеф Ердьовш) [27].

На виборах до органів самоврядування меншин у 2014 році Товариство української культури Угорщини отримало 70 депутатських мандатів. 29 жовтня того ж року головою Державного самоврядування українців Угорщини було обрано Юрія Кравченка, а колишній очільник Ярослава Хортяні (1-й заступник голови Світового конгресу українців, голова Європейського конгресу українців) обійняла посаду речника української меншини в угорському парламенті. 3 травня 2018 року її змінила Брігітта Суперак. Саморядні органи української громади створені в 9-ти районах Будапешта, містах Варпалота, Вац, Веспрем, Мішкольц, Ніредьгаза, Сегед і Солнок. Державне самоврядування українців Угорщини налічує 15 депутатів, а столичне самоврядування – 7 депутатів [35; 37].

Громадська активність української етнічної громади Угорщини зосереджена головним чином у науково-освітній (Український культурний центр у Будапешті; Інститут україністики; Товариство української інтелігенції Угорщини; недільні школи в Будапешті, Ніредьгазі та Варпалоті) та культурно-мистецькій (жіночий хор «Берегиня»; молодіжний танцювальний ансамбль «Веселка»; україн-

ський драмтеатр) сферах життя. Вагомими є здобутки в царині комеморації (пам'ятник королю Угорщини Андрашу I та його дружині українській княжні Анастасії в м. Тіхань; меморіальна дошка на честь 160-річчя видання у Будапешті Альманаху «Русалка Дністровая»; меморіальна дошка у м. Токай на честь перебування в Угорщині відомого українського філософа Григорія Сковороди; пам'ятник і площа Тараса Шевченка в Будапешті; меморіальна плита на честь Лесі Українки; пам'ятник жертвам Голодомору в Україні в Будапешті; меморіальний знак жертвам Голодомору в Україні у м. Чомор; дні української культури в Угорщині; літературно-художні вечори, присвячені Тарасу Шевченку, Лесі Українці, Михайлу Драгоманову; дні незалежності України тощо) [37].

У багатьох випадках через амбіції лідерів і групові інтереси створюються організації, опозиційні до офіційно представлених у Раді національних меншин і Палаті депутатів *Румунії*. Стосовно української етнічної громади відзначимо, що такою є організація Демократичного Союзу українців Румунії, яка заявила про себе в 1996 році. Відносини між Союзом українців Румунії, який представлений у парламенті та Демократичним Союзом українців Румунії фактично набули формату холодного протистояння [33, с. 115–118], що відобразилося й на розмежуванні електорату української громади. Вже в 2000 році на місцевих виборах представники цієї організації здобули 3 мандати в с. Великий Бичків, 1 мандат – у с. Рускова на Мараморощині та 2 мандати – в с. Мушеніца Сучавського повіту [88, р. 52]. У червні 2009 році українці Сучавського повіту з активу Демократичного Союзу українців Румунії був створений Національний Форум українців Румунії (голова Олександр Мандюк) [38].

Четвертою громадсько-політичною організацією українців став Генеральний Союз Асоціацій гуцульського етносу Румунії, який з 1996 року також «розсіював» електоральні орієнтації представників української меншини Румунії. До прикладу, в 2000 році на парламентських виборах Союз українців Румунії здобув 9 404 голоси, Демократичний Союз українців Румунії – 5 843 голоси, а Генеральний Союз Асоціацій гуцульського етносу Румунії – 1 225 голосів [88, р. 9, 51].

Зазначимо також, що в рамках Союзу українців Румунії створені та функціонують два громадські об'єднання: Союз жінок-українок Румунії (голова Ледія Співалюк) та Організація української молоді

Румунії (голова Алекса Боут). У середині 2000-х років у громадському середовищі про себе заявила Асоціація українців-вчителів Румунії, яку очолив кандидат географічних наук, вчитель із с. Вишня Рівня Марамороського повіту Васіле Куреляк. Асоціація місцевого розвитку «Іван Креван» (менеджер Василь Попович), яка створена в с. Кривий (Repedea) на Мараморощині, багато років поспіль реалізовує низку проектів транскордонної співпраці з українськими партнерами. Однією з нових громадських організацій є Християнсько-культурна асоціація українців Румунії імені Тараса Шевченка, яка видає румунськомовний літературно-мистецький журнал «Maptaua lui Gogol» [90].

Як і Союз українців Румунії, Культурне товариство русинів Румунії/*Uniunea Culturală a Rutenilor din România* (голова Георгій Фірцак; представник у парламенті – його син, Юліус Маріан Фірцак), яке входить до Світової Ради Русинів, має громадську організаційно-опонента – Союз підкарпатських русинів Румунії/*Uniunea Rutenilor Subcarpatici din Romania* (голова Михайло Лаурук). Якщо Культурне товариство русинів Румунії має виразну проєвроатлантичну спрямованість, то Союз підкарпатських русинів Румунії через трійку вихідців із села Вишня Рівня у повіті Марамуреш – Михайла Лаурука (відомий румунський екс боксер, бізнесмен, меценат), Маріуса Семенюка (виконавчий директор організації, вчитель української та російської мов) і Павла Романюка (вчитель української мови, відомий україномовний письменник і прозаїк, член Спілки письменників Румунії (1990) та України (1994 (! – М.З.) – послідовно проявляє проросійський геополітичний вектор. Зокрема, лідер Союзу підкарпатських русинів Румунії Михайло Лаурук активно поширює в соціальній мережі Meta (Facebook) агітаційний контент проросійського спрямування. У багатьох публікаціях присутні фотографії та пряма мова Володимира Путіна тощо. Він залучається до заходів Посольства Російської Федерації у повіті Марамуреш, є заступником голови ради міжнародного центру «Матица русинов», яка зареєстрована в Москві й пов'язана з сепаратистською діяльністю Петра Гецка. Про все це на підставі конкретних фактів проросійської діяльності Михайла Лаурука й свідчень респондентів на Мараморощині йдеться у ряді вітчизняних і румунських аналітичних журналістських розслідуваннях [14, с. 145–146].

Висновки. *По-перше*, в проаналізованих нами країнах Центральної та Східної Європи на законодавчому рівні чітко розмежовані корінні етнічні групи меншин і групи іммігрантів, яких не наділяють правами, подібними до прав національних меншин, як це має місце в Україні. Зокрема, в Польщі представлені 9 національних меншин, 4 етнічні меншини та 1 мовна меншина. В Угорщині – 13 корінних національних меншин. У Словацькій Республіці захищено мовні права 9-ти етнічних громад, водночас розподіляються бюджетні кошти для розвитку культури 13-ти національних меншин країни. Нещодавно до них долучилася в'єтнамська етнічна громада країни. Румунія на офіційному рівні визнає 20 національних меншин, організації яких представлені на рівні вищого законодавчого органу держави. Також зауважимо, що в Словаччині, Угорщині та Румунії окремим суб'єктом етнополітики поряд із українською національною меншиною виступає етнічна група карпатських русинів, а в Польщі – етнічна меншина лемків.

По-друге, в усіх вище розглянутих чотирьох національних case studies використовується власна модель етнополітичного менеджменту, яка дозволяє позитивно дискримінувати міноритарні етнічні групи й включати їх у політику та громадянське суспільство. Зокрема, Румунія презентує парламенську модель політичного представництва національних меншин, Угорщина – субсидіарну модель самоврядування етнічних громад, Словацька Республіка – соціально-культурну модель репрезентації інтересів етнічних груп, Республіка Польща – культурно-представницьку модель етнополітичного менеджменту.

Для реалізації власної моделі етнополітики Республіка Польща практикує зниження відсоткового бар'єру для етнополітичних партій з метою гарантованого їх проходження до парламенту. В Словацькій Республіці до списків провідних політичних партій залучають еліту етнічних меншин. Як у Словаччині, так і в Румунії для проходження до національного парламенту багаточисельна угорська етнічна громада самоорганізовується у рамках загальнодержавної громадсько-політичної сили. Класичну модель резервування місць у парламенті для представників 20-ти визнаних державою корінних етнічних громад виробила Румунія. Подібно до неї, Угорщина з 2014 року також започаткувала представництво речників від 13-ти виз-

наних державою національних меншин на рівні національного парламенту.

На виборах до Сейму Республіки Польща 13 жовтня 2019 року політична партія «Німецька меншина» з передвиборчим гаслом «Ополе! Це важливо» в окрузі № 21 (Ополе) отримала 32 094 голосів (0,17 %). Відтак із 24-х кандидатів найбільшу кількість голосів (13 957 чол. / 3,43 %) й відповідно депутатський мандат у Сеймі отримав досвічений політик Ришард Єжі Галла. Через неузгодженість між лідерами (Леон Свачина, Генрік Мерцік) сілезька етнорегіональна громада немає власного представництва у польському парламенті.

На парламентських виборах 29 лютого 2020 року в Словацькій Республіці угорська етнічна громада була представлена політичною партією «Міст» та коаліцією «Угорське громадське єднання» (Партія угорської громади, «Єднання» та Угорський форум), які відповідно здобули 2,05 % та 3,9 %. Відтак у результаті розпорошення голосів етнічного електорату угорська меншина вперше з часів незалежної Словаччини не представлена в національному парламенті. В свою чергу вперше в політичній історії держави депутатами Національної Ради стали відразу три представники від ромської етнічної громади (Петер Поллак (молодший), Ярміла Ваньова та Ян Герак), які були включені до списку партійного блоку «Звичайні люди та незалежні особистості».

На парламентських виборах 3 квітня 2022 року в Угорщині Державне самоврядування угорських німців отримало 24 630 (0,44 %) голосів виборців. До Національної асамблеї Угорщини, як і в 2018 році, був обраний Імре Ріттер. Речники корінних етнічних громад Угорщини, за винятком ромів, які не узгодили власного кандидата, представлені в національному парламенті. Вони мають право голосу на засіданнях депутатських комісій та безпосередньо впливають на процес прийняття рішень, що стосуються діяльності регіональних структур державного самоврядування національних меншин Угорщини.

За результатами парламентських виборів у Румунії, які відбулися 6 грудня 2020 року, у верхній палаті парламенту (Сенаті) представлені 9 депутатів від Демократичного Союзу угорців Румунії. У складі нижньої палати (Палаті депутатів) ця ж громадсько-політична сила репрезентована 20-ма депутатами-угорцями. Парламентська

група національних меншин представлена 17-ма депутатами, лідерами громадсько-політичних організацій, яку з 1996 року очолює очільник Союзу вірмен Румунії Варужан Памбукчян. Водночас Асоціація італійців Румунії, у зв'язку з переходом 14 червня 2022 року Анді-Габрієла Гросару до групи позафракційних депутатів, вже не представлена у складі Парламентської групи національних меншин нинішньої каденції Палати депутатів Румунії.

По-третє, не дивлячись на чисельну присутність в етнонаціональній структурі Республіки Польща, українська меншина сегментована на українців та лемків, які мають два етноідентифікаційні орієнтири – власне український та самобутній лемківський, в якому також присутній прорусинський громадський вектор. Така ситуація обмежує повноцінну участь української меншини в суспільно-політичних процесах та каталізує процес асиміляції українців Польщі.

У результаті комплексу реідентифікаційних процесів і соціально-політичних чинників громадсько сегментованою («Русинська оброда» та «Союз русинів-українців») стала колись цілісна русинська громада Словаччини. Попри неодноразові спроби, еліта русинів та українців не зуміла організувати регіональну політичну партію. Відтак політичні лідери громади кооптовані в рамках загальнонаціональних політичних сил, окремі з них займали й нині займають авторитетні посади на рівні державної влади СР.

Українська громада Угорщини сегментована внаслідок процесів реідентифікації в середовищі автохтонного русинського, зокрема вірників греко-католицької церкви. Громадська активність української та русинської етнічних громад Угорщини зосереджена головним чином у науково-освітній та культурно-мистецькій сферах. Їхні лідери (Ліліана Грекса та Віра Гіріц) представлені в парламенті Угорщини як речники від меншин.

Українська етнічна громада Румунії з 1996 року сегментована на рівні громадсько-політичних організацій Союзу українців Румунії та Демократичного Союзу українців Румунії. В 2000 році виникає Культурний Союз русинів Румунії, який не маючи чіткої етноідентифікованої електоральної бази, представлений одним депутатом у парламенті та окремими представниками у виборних органах місцевого самоврядування. Останнім часом медійну активність у руслі проросійської геополітичної спрямованості розвиває Союз підкарпатських русинів Румунії.

Рекомендації. Загалом варто констатувати, що наближаючи до реальної мети свій євроатлантичний вибір, Українська держава так чи інакше повинна не лише декларувати рівноправний статус усіх етнічних спільнот у країні, але й виробити чіткий механізм забезпечення їх прав, які мають бути змодельовані в своєрідній «дорожній карті» етнополітичного менеджменту держави. Йдеться про відхід від декларативної пострадянської, транзитно-лібералізованої моделі етнополітики.

Ураховуючи досвід інституційних і діяльнісних векторів етнополітики сусідніх країн Центрально-Східної Європи, зокрема чотирьох проаналізованих нами держав-сусідів, можна рекомендаційно зауважити, що Україні в найближчій перспективі необхідно забезпечити збалансовану нормативно-правову базу з відповідною Концепцією державної етнонаціональної політики та оптимально відредагованим мовним, освітнім, партійним і виборчим законодавством.

Варто також переглянути методологічно застарілий етнографічний концепт щодо етноідентичності карпатських русинів. У контексті словацького етнополітичного досвіду необхідно констуктивно підійти до проблеми врегулювання «ромського питання».

Офіційно визнані етнічні меншини на державному рівні повинні здобути парламентський статус власної репрезентації в політичному житті повоєнної України. Вітчизняний законодавець в перспективі має переглянути норму про доцільність партійно-політичної структуризації етнічних громад у поліетнічних регіонах України (Одещина, Чернівецьщина та Закарпаття).

Джерела:

1. Белей Л. Затоплені асиміляцією. Історія українців Словаччини: від незнання до безпам'ятства. *Тиждень.ua*. Дата оновлення: 18.02.2011. URL: <http://tyzhden.ua/History/16916> (дата звернення: 25.02.2019).
2. Бобинець М. Віра Гіріц про права и перспективи розвою русинів Мадярщини. *Отцюзнина*. 2017. № 3 (5). С. 5–6.
3. Богдан П. 20 років – здобутки і втрати. 1989–2009 / Bogdan P. 20 rokov – víťazstvá a prehry. Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2012. 144 с.
4. Габрин П. Особливості політичної участі та політичного представництва ромів у законодавчій владі Словацької Республіки в

- контексті парламентських виборів 2020 року. *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура*: матеріали V науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та теми забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 25 вересня 2020 року). Ужгород, 2020. С. 181–184.
5. Добош Б. Національні та етнічні меншини в Саболч-Сотмар-Березькій області. *Регіоналістика. Інформаційно-аналітичний журнал Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики*. Ужгород, 2011. № 1. С. 58–62.
 6. Драпак М. Система захисту прав меншин та управління різноманіттям у Словаччині. *Етнополітика Румунії, Словаччини, Швеції та Хорватії. Аналіз законодавства та практики* / С. Герасимчук, А. Демешук, М. Драпак, О. Краєв. Дослідження Ради зовнішньої політики «Українська призма» у співпраці з Державною службою етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) та за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Посольства Швеції в Україні, 2021. С. 14–34.
 7. Закон України «Про національні меншини (спільноти) в Україні». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 20.05.2023).
 8. Закон України «Про національні меншини в Україні». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 06.10.2022).
 9. Зан М.П. Дилеммы этноидентификации и общественно-политического представительства русинов в Словацкой Республике и на Украине. *Русин. Кишинёв, 2021. № 65. С. 316–331*.
 10. Зан М.П. Інституційний дизайн етнополітики та політичне представництво етнічних меншин Республіки Польща. *Регіональні студії*. Ужгород, 2019. № 16. С. 5–13.
 11. Зан М.П. Інституційні механізми етнополітики та політична репрезентація етнічних меншин Словачької Республіки. *Політикус. Науковий журнал*. Випуск 1. Одеса, 2019. С. 88–96.
 12. Зан М.П. Міжнародно-правові стандарти ефективного політичного представництва етнічних меншин: європейські практики та досвід для України. *Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках*. Дніпро, 2020. Вип. 2, Т. 3. С. 119–130.

13. Зан М.П. Особливості етнополітичного лідерства в контексті парламентської репрезентації міноритарних етнічних груп України. *Міжнародні та політичні дослідження*. Одеса, 2020. Вип. 33. С. 143–168.
14. Зан М.П. Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну у контексті реакції з боку світової карпаторусинської громадськості (дискурс-аналіз проблеми). *Регіональні студії / Ужгородський національний університет*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2022. № 31. С. 141–147.
15. Звягина Д.А. Цыгане и венгерское общество: трудности сосуществования. *Современные научные исследования и инновации*. 2016. № 9. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2016/09/71051> (дата звернення: 01.04.2019).
16. Кабачій Р. Останній із... лемків? *Релігійно-інформаційна служба України*. Дата оновлення: 11.08.2013. URL: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/kaleido_digest/53322/ (дата звернення: 15.02.2019).
17. Кічера Н.М. Русини в етнополітиці країн Центральної та Південно-Східної Європи: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2015. 256 с.
18. Клайзнер А.М. Сегментація української меншини у країнах Центрально-Східної Європи (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія). *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4 (5). С. 103–109.
19. Крушко С. Люди нашого роду. 1945–2015. Пряшів: Координаційний комітет реоптантів СР, 2016. 264 с.
20. Курінний О. Історична чисельність та етнічна територія русинів-українців Словаччини у контексті самовизнання національної меншини (корінного народу). URL: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1991/1/Kurinniy_Istorychna%20chyselnist.pdf (дата звернення: 21.02.2019).
21. Лазар Н.В. Становище німецької меншини в Україні, Польщі та Словаччині (спроба порівняння). *Етнічна історія народів Європи. Німці в етнокультурному просторі України*. К.: УНІСЕРВ, 2004. Вип. 16. С. 84–89.
22. Леньо П. Русини-українці як об'єкт словацького етнополітичного менеджменту. *Персонал*. 2009. № 1. С. 54–57.
23. Лоза П. «Заокруглені» результати перепису населення в Польщі. *Наше слово*. Дата оновлення: 03.02.2013. URL: <https://www.nasze-slowo.pl/zaokrugleni-rezultati-perepisu/> (дата звернення: 08.02.2019).

24. Магочій П.Р. Русинське меншинове самоуправління (Русинске меньшинове самоуправленіє). *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів* [текст] / уклад.: Павло-Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла-Роберта Магочія; пер. з англ. Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падяк; карти Павла-Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. С. 653–654.
25. Медвідь П. Буковский вызывать самосправы одсторонити недостатки в области языковых прав. *ЛемFM. Радийо Руской Бурсы*. Дата оновлення: 03.05.2023. URL: <https://www.lem.fm/bukovskyj-vyzyvat-samospravu-odstoroniti-nedostatky-v-oblasti-yazykovykh-prav/> (дата звернення: 28.06.2023).
26. Медвідь П. Словакія офіційно визнала далшу народностну меншину. *ЛемFM. Радийо Руской Бурсы*. Дата оновлення: 07.06.2023. URL: <https://www.lem.fm/slovakiya-ofitsialno-vyznala-dalshu-narodnostnu-menshynu/> (дата звернення: 28.06.2023).
27. Містні і територіальні Русинські Самосправованя. *Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинское Самосправованя*. URL: <http://www.rusyn.hu/ru/telepuelesi-es-terueleti-ruszin-oenkormanyzatok> (дата звернення: 12.04.2019).
28. Мовні пристрасті у Польщі: сілезіанці хочуть регіональної мови. *Голос Америки*. Дата оновлення: 04.09.2012. URL: <http://ukrainian.voanews.com/content/poland-language/1501433.html> (дата звернення: 08.02.2019).
29. Мушинка О. Особливості політичного представництва ромів за результатами виборів до Європейського парламенту (2019) та Національної Ради Словацької Республіки (2020). *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: матеріали V науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та теми забезпечення прав національних меншин»* (м. Ужгород, 25 вересня 2020 року). Ужгород, 2020. С. 184–189.
30. Неменский О. Региональные и сепаратистские движения в странах Центральной Европы. *Српска.ру*. Дата оновлення: 11.07.2008. URL: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=8802> (дата звернення: 12.02.2019).
31. Право на навчання рідною мовою. Центральноєвропейська традиція і приклад Закарпаття / Редактори: М. Товт, С. Черничко. Ужгород: Аутдор-Шарк, 2018. 64 с.

32. Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні: Монографія / Кресіна І.О., Лойко Л.І., Стойко О.М., Явір В.А., Вітман К.М., Кіссе А.І., Асланов С.А., Грицяк Д.І., Голденштейн К.О. / За заг. ред. І.О. Кресіної. К.: Логос, 2011. 400 с.
33. Рендюк Т.Г. Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 150 с.
34. Сополига М. Роль Музею української культури в процесі утвердження української ідентичності населення Пряшівщини. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику 26. Українці в прикордонних областях Карпат: проблеми акультурації, асиміляції, ідентифікації. Матеріали міжнародної наукової конференції. Свидник, 17–18 червня 2011 р. Головний редактор та упорядник: Мирослав Сополига. Свидник, 2011. С. 350–316.*
35. Столичне Самоврядування Українців. *Державне Самоврядування Українців Угорщини.* URL: <http://ukrajinci.hu/onkormanyzat.php?style=hirlista&szur=onk&id=14> (дата звернення: 12.04.2019).
36. Тищенко Ю.А. Забезпечення ефективної участі меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд. К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2012. 49 с.
37. Українська громада в Угорщині. *Посольство України в Угорщині.* URL: <https://hungary.mfa.gov.ua/ua/ukraine-hu/ukrainians-in-hu> (дата звернення: 28.03.2019).
38. Українська діаспора в Румунії. Буковина толерантна. URL: http://buktolerance.com.ua/?page_id=8 (дата звернення: 29.06.2023).
39. Administrația Prezidențială. *Președintele României.* URL: <http://www.presidency.ro/ro/administratia-prezidentiale/departamente> (дата звернення: 29.06.2023).
40. Andi-Gabriel GROSARU. *România. Camera Deputaților.* URL: <https://www.cdep.ro/pls/parlam/structura2015.mp?idm=133&cam=2&leg=2020> (дата звернення: 20.01.2023).
41. Baumgarten M. Partia stała się faktem. *Wochenblatt.pl.* Дата оновлення: 28.02.2018. URL: <http://wochenblatt.pl/partia-stala-sie-faktem/> (дата звернення: 20.12.2022).
42. Boris Kollár premenuje existujúcu stranu Náš kraj na Sme rodina. *SME. Domov.* Дата оновлення: 11.11.2015. URL: <https://domov.sme.sk/c/8068158/boris-kollar-premenuje-existujucu-stranu-nas-kraj-na-sme-rodina.html> (дата звернення: 28.02.2019).

43. Boroňová L. Rada vlády Slovenskej republiky pre národnostné menšiny a etnické skupiny (vznik, zloženie a činnosť). URL: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/chovanec2/subor/44.pdf> (дата звернення: 22.02.2019).
44. Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. *Ministrstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji*. URL: <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480,Charakterystyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html> (дата звернення: 15.02.2019).
45. Comisia 7 – Comisia juridică, de disciplină, administrație publică, relații cu cetățenii, probleme ale minorităților. *Județul Saru Mare. Consiliul Județean*. URL: <https://www.cjsm.ro/2011/09/comisia-7/#more-3139> (дата звернення: 17.11.2018).
46. Comunicat de presă. Primele date provizorii pentru Recensământul Populației și Locuințelor, runda 2021. URL: https://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2022/12/Date-provizorii-RPL_cu-anexe_30122022.pdf (дата звернення: 28.06.2023).
47. Consiliul minorităților naționale. *Guvernul României. Departamentul pentru Relații Interetnice*. URL: <https://dri.gov.ro/w/scurta-descriere-consiliul-minoritatilor-nationale/#> (дата звернення: 29.06.2023).
48. Constituția României. *Cameră Deputaților*. URL: http://www.cdep.ro/pls/dic/site2015.page?den=act2_2&par1=0&idl=1 (дата звернення: 08.10.2022).
49. Czyż M. Śląskie (Nie)porozumienie Wyborcze. *Silesia24*. Дата оновлення: 30.07.2019. URL: <https://silesia24.pl/slaskie-nieporozumienie-wyborcze> (дата звернення: 21.12.2022).
50. Departamentul pentru Românii de Pretutindeni. *Guvernul României*. URL: <https://dprp.gov.ro/web/> (дата звернення: 29.06.2023).
51. Direcția Generală Minorități și Relația cu Parlamentul. *Ministerul Educației Naționale*. URL: <https://www.edu.ro/Direc%C8%9Bia%20Minorit%C4%83%C8%9Bi> (дата звернення: 29.06.2023).
52. Diversitate – Minorități Naționale. *Ministerul Culturii și Identității Naționale*. URL: <http://www.cultura.ro/diversitate-minoritati-nationale> (дата звернення: 29.06.2023).
53. Dobos B. Národnostné menšiny na Maďarsku po roku 1989. *Neznámy sused: Dvadsad' rokov Maďarska (1990–2010)*. Budapest – Bratislava: Terra Cognita Alapítvány – Vydavateľstvo Talentum, 2011. S. 128–144.

54. Dobos B. The Minority Self-Governments in Hungary. *Autonomy Arrangements in the World*. April 2022. URL: <https://webassets.eurac.edu/31538/1661962535-hungary-2022.pdf> (дата звернення: 01.07.2023).
55. Drugi raport dotyczacy sytuacji mniejszosci narodowych i etnicznych oraz jezyka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2009. 43 s.
56. Grupul parlamentar al minorităților naționale. *România. Camera Deputaților*. URL: <https://www.cdep.ro/pls/parlam/structura2015.gp?idl=1&idg=6> (дата звернення: 20.01.2023).
57. Grupul parlamentar al Uniunii Democrate Maghiare din România. *România. Senat*. URL: <https://www.senat.ro/ComponentaGrupuri.aspx?Zi&GrupID=b8faa44f-07a0-4de5-bbc6-0618a4c0a194> (дата звернення: 20.01.2023).
58. Grupul parlamentar al Uniunii Democrate Maghiare din România. *România. Camera Deputaților*. URL: <https://www.cdep.ro/pls/parlam/structura2015.gp?idl=1&idg=5> (дата звернення: 20.01.2023).
59. Horváth I., Scacco A. From the Unitary to the Pluralistic: Fine-tuning Minority Policy in Romania. *Diversity in Action: Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative. 2001. P. 243–271.
60. Képviselő riport. URL: https://www.parlament.hu/web/guest/a-partok-kepviselocsoportjai-es-a-fuggetlen-kepviselok-aktualis-?p_p_id=hu_parlament cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_a uth=pi2tumGd&_hu_parlament cms_pair_portlet_PairProxy_INSTAN CE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcplsql%2Fogy_kpv.ke pv_rip%3Fp_ckl%3D42%26p_call_mod%3D%2523KEPV_RIP_DATE %26p_mezo%3Dnull%26p_mezo%3DPCN%26p_sorrend%3Dnull%26 p_sorrend%3DRE5%26p_biz%3Dnull%26p_head%3D%26p_pcs%3D2 0 (дата звернення: 23.01.2023).
61. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483> (дата звернення: 11.02.2019).
62. Központi Statisztikai Hivatal. 2011. Évi népszámlálás. 3. Országos adatok. Budapest, 2013. 276 o.

63. Lege nr. 35 din 13 martie 2008 pentru alegerea Camerei Deputaților și a Senatului și pentru modificarea și completarea Legii nr. 67/2004 pentru alegerea autorităților administrației publice locale, a Legii administrației publice locale nr. 215/2001 și a Legii nr. 393/2004 privind Statutul aleșilor locali. URL: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act?ida=78207 (дата звернення: 29.06.2023).
64. Lege nr. 373 din 24 septembrie 2004 pentru alegerea Camerei Deputaților și a Senatului. URL: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?id=58521 (дата звернення: 29.06.2023).
65. Legea nr. 208/2015 privind alegerea Senatului și a Camerei Deputaților, precum și pentru organizarea și funcționarea Autorității Electorale Permanente. P. 30–31. URL: <http://referendum2018.bec.ro/wp-content/uploads/2018/09/LEGE-Nr-208-2015.pdf> (дата звернення: 29.06.2023).
66. Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności I Mieszkań 2011 / Pod merytorycznym kierunkiem Lucyny Nowak. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2013. 337 s.
67. Matlovičová K., Matlovič R., Mušinka A., Židová A. Rómovia na Slovensku: Základné charakteristiky Rómskej populácie na Slovensku s dôrazom na priestorové aspekty ich diferenciácie. URL: http://www.unipo.sk/public/media/16282/R%C3%B3movia_na_Slovensku_%282012%29_Z%C3%A1kladn%C3%A9_charakteristiky_R%C3%B3mskej_popul%C3%A1cie_na_Slovensku_s_d%C3%B4razom_na%20priestorov%C3%A9_aspekty_ich_diferenci%C3%A1cie.pdf (дата звернення: 27.02.2019).
68. Mniejszość Niemiecka (komitet wyborczy). URL: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Mniejszo%C5%9B%C4%87_Niemiecka_\(komitet_wyborczy\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Mniejszo%C5%9B%C4%87_Niemiecka_(komitet_wyborczy)) (дата звернення: 15.02.2019).
69. NARIADENIE VLÁDY Slovenskej republiky z 25. januára 2023, ktorým sa vydáva zoznam obcí, v ktorých občania Slovenskej republiky patriaci k národnostnej menšine tvoria najmenej 15 % obyvateľstva. *Slov-Lex. Právny a informačný portál*. Дата оновлення: 01.03.2023. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2023/35/20230301> (дата звернення: 29.06.2023).
70. Négy cigány képviselő lesz az új parlamentben. *Origo*. Дата оновлення: 26.04.2010. URL: <https://www.origo.hu/itthon/valasztas2010/kampanynaplo/20100426->

- negy-cigany-kepviselo-lesz-az-uj-parlamentben.html (дата звернення: 01.04.2019).
71. Odborné terminologické slovníky v jazykoch národnostných menšín. *Úrad splnomocnenca vlády SR pre národnostné menšiny*. Дата оновлення: 08.11.2018. URL: <http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/odborne-terminologicke-slovníky-v-jazykoch-narodnostnych-mensin/> (дата звернення: 25.02.2019).
72. Ordonanță de Urgență nr. 165 din 13 octombrie 2000 pentru completarea art. 5 din Legea nr.68/1992 privind alegerea Camerei Deputaților și a Senatului. URL: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act?id=26135 (дата звернення: 29.06.2023).
73. Pawlik P. Ruch Autonomii Śląska na listach Koalicji Obywatelskiej. *Onet. Śląsk*. Дата оновлення: 09.08.2019. URL: https://wiadomosci.onet.pl/slask/wybory-parlamentarne-2019-ruch-autonomii-slaska-na-listach-koalicji-obywatelskiej/5b75y0t?utm_source=pl.wikipedia.org_viasg_wiadomosci&utm_medium=referral&utm_campaign=leo_automatic&srcc=undefined&utm_v=2 (дата звернення: 21.12.2022).
74. Pietrasz P. Separatyści ślascy na listach PSL? *Wpolityce.pl*. Дата оновлення: 02.09.2011. URL: <http://wpolityce.pl/artykuly/14018-separatysci-slascy-na-listach-psl> (дата звернення: 15.02.2019).
75. Počet obyvateľov podľa ďalšej národnosti v SR k 1. 1. 2021. URL: <https://www.scitanie.sk/obyvatelia/zakladne-vysledky/struktura-obyvatelstva-podla-dalsej-narodnosti/SR/SK0/SR> (дата звернення: 22.12.2022).
76. Počet obyvateľov podľa národnosti v SR k 1. 1. 2021. URL: <https://www.scitanie.sk/obyvatelia/zakladne-vysledky/struktura-obyvatelstva-podla-narodnosti/SR/SK0/SR> (дата звернення: 22.12.2022).
77. Populația de etnie romă are cel mai scăzut nivel de educație. Doar 2 % au absolvit studii superioare, comparativ cu 16 % dintre români și 13 % dintre maghiari – Recensământ. *Edupedu*. Дата оновлення: 22.12.2022. URL: <https://www.edupedu.ro/populatia-de-etnie-roma-are-cel-mai-scazut-nivel-de-educatie-doar-2-au-absolvit-studii-superioare-comparativ-cu-17-dintre-romani-si-12-dintre-maghiari-recensamant/> (дата звернення: 20.01.2023).

78. Population Census 2001 / Factors influencing the ethnic affiliation of the population, 2001. *Hungarian Central Statistical Office*. URL: http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/24/tables/load1_1.html
79. Regulamentul de organizare si funcționare a Departamentului pentru Relații Interetnice. 8 p. URL: http://www.dri.gov.ro/wp-content/uploads/2016/08/ROF_DRI.pdf (дата звернення: 16.11.2018).
80. Report of the Head of the National Election Office on the public administration duties and the implementation thereof on the occasion of the 8 April 2018 Parliamentary Elections / Rapporteur: dr. Ilona Pálffy, Head of the National Election Office, May 2018. Budapest, 2018. 9 p.
81. RPL 2011 – VOLUMUL II: POPULAȚIA STABILĂ (REZIDENTĂ) – STRUCTURA ETNICĂ ȘI CONFESIONALĂ. *Recensământul populației și al locuințelor*. URL: <https://www.recensamantromania.ro/rpl-2011/rezultate-2011/> (дата звернення: 28.06.2023).
82. State awards minority self-governments HUF 300 million campaign financing. URL: <http://www.politics.hu/20140311/state-awards-minority-self-governments-huf-300-million-campaign-financing/> (дата звернення: 22.02.2016).
83. Štatút Rady ministra školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky pre národnostné školstvo. URL: <https://www.minedu.sk/data/att/11812.pdf> (дата звернення: 26.02.2019).
84. Statut Ruchu Autonomii Śląska. *Ruch Autonomii Śląska*. URL: <http://autonomia.pl/statut-ruchu-autonomii-slaska/> (дата звернення: 15.02.2019).
85. Štatút splnomocnenca vlády SR pre národnostné menšiny. *Úrad splnomocnenca vlády SR pre národnostné menšiny*. Дата оновлення: 08.11.2018. URL: <http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/statut-splnomocnenca-vlady-sr-pre-narodnostne-mensiny/> (дата звернення: 25.02.2019).
86. Statut Stowarzyszenia Osób Narodowości Śląskiej wraz ze zmianami przyjętymi przez Walne Zgromadzenie Członków w dniu 25.10.2014 w Rudzie Śląskiej, ul. Goduli 36 – wersja jednolita. Stowarzyszenie Osób Narodowości Śląskiej. URL: <http://slonzoki.org/przykladowa-strona-2/sons-statut/> (дата звернення: 15.02.2019).
87. Szalay Z., Kerekes D. Jazykové práva menšín sa výrazne rozširia. *Rusyn.sk*. Дата оновлення: 09.02.2023. URL: <https://www.rusyn.sk/jazykove-prava-mensin-sa-vyrazne-rozsiria/> (дата звернення: 28.06.2023).

88. Székely I.G. Representarea politică a minorităților naționale în România / The political representation of national minorities in Romania. Studii de atelier. Cercetarea minorităților naționale din România / Working Papers in Romanian Minority Studies / Műhelytanulmányok a Románian Kisebbségekről. Nr. 20. Cluj-Napoca: Institutul pentru studierea problemelor minorităților naționale, 2009. 120 p.
89. Tab. 10. Obyvatel'stvo SR podľa národnosti – sčítanie 2011, 2001, 1991. *Štatistický úrad Slovenskej Republiky*. URL: https://www7.statistics.sk/wps/wcm/connect/1f62189f-cc70-454d-9eab-17bdf5e1dc4a/Tab_10_Obyvatelstvo_SR_podla_narodnosti_scitanie_20_11_2001_1991.pdf?MOD=AJPERES&CVID=knLHmhe&CVID=knLHmhe (дата звернення: 20.02.2019).
90. Ucrainenii din România. *Mihai Hafia Traista. Articole – Eseuri – Critică literară*. Дата оновлення: 30.03.2012. URL: <http://mihaihafiatraistaarticole.blogspot.com/2012/03/ucrainenii-din-romania.html> (дата звернення: 29.06.2023).
91. Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity. *Úrad vlády Slovenskej Republiky*. URL: <https://www.romovia.vlada.gov.sk/urad/?csrt=17678988234269765466> (дата звернення: 29.06.2023).
92. Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20110210112> (дата звернення: 01.07.2023).
93. Ústava Slovenskej Republiky. Účinnosť 1.1. 2011. Žilina: Poradka, 2011. 64 s.
94. Ustawa dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. URL: http://orka.sejm.gov.pl/proc4.nsf/ustawy/223_u.htm (дата звернення: 08.10.2022).
95. Výbor NR SR pre ľudské práva a národnostné menšiny. Základné informácie o výbere. *Národná rada Slovenskej republiky*. URL: <https://www.nrsr.sk/web/Default.aspx?sid=vybory/vybor&ID=165> (дата звернення: 29.06.2023).
96. Watsh N. Minority Self-Government in Hungary: Legislation and Practice. 73 p. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. URL: <http://www.ecmi.de/fileadmin/doc/JEMIE04Walsh30-07-01.pdf> (дата звернення: 05.03.2019).
97. Wstępne wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2021 w zakresie struktury narodowo-etnicznej oraz języka

- kontaktów domowych. URL: https://stat.gov.pl/spisy-powszechnie/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-wstepne/wstepne-wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-ludnosci-i-mieszkancow-2021-w-zakresie-struktury-narodowo-etnicznej-oraz-jezyka-kontaktow-domowych,10,1.html?fbclid=IwAR2PS6uwwJRfIEVlxR-hnQr_z8gOVZWVMOADHuM5fN2qiXsG83V1c7VXc9Q (дата звернення: 26.06.2023).
98. Wyniki wyborów 2019 do Sejmu RP. KOMITET WYBORCZY WYBORCÓW MNIEJSZOŚĆ NIEMIECKA. URL: <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26087/sejm/okr/21> (дата звернення: 20.12.2022).
 99. Wyniki wyborów 2019 do Senatu RP. KOMITET WYBORCZY ŚLONZOKI RAZEM. URL: <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26096/senat/pl> (дата звернення: 22.12.2022).
 100. Wyniki wyborów 2019 do Senatu RP. KOMITET WYBORCZY WYBORCÓW MNIEJSZOŚĆ NIEMIECKA. URL: <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26087/senat/pl> (дата звернення: 22.12.2022).
 101. Wyniki wyborów 2019 do Senatu RP. Senacki Okręg Wyborczy nr 74 [Katowice]. URL: <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/senat/okr/74> (дата звернення: 21.12.2022).
 102. Zákon z 10. júla 1999 o používaní jazykov národnostných menšín. Zmena: 318/2009 Z.z. účinná od 1. septembra 2009; Zmena: 204/2011 Z.z. účinná od 1. júla 2011. URL: http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/1277_zakon-184-1999.pdf (дата звернення: 25.02.2019).
 103. Zákon z 10. mája 2017 o Fonde na podporu kultúry národnostných menšín a o zmene a doplnení niektorých zákonov. *Slov-Lex. Právny a informačný portál*. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2017/138/20220801> (дата звернення: 08.10.2022).
 104. Zloženie Rady vlády Slovenskej republiky pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť. *Rada vlády Slovenskej republiky pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť. Úrad vlády Slovenskej republiky*. Дата оновлення: 19.01.2022. URL: <https://www.radavladyp.gov.sk/zlozenie-rady-vlady-slovenskej-republiky-pre-ludske-prava-narodnostne-mensiny-a-rodovu-rovnost/?csrt=14114248865444952643> (дата оновлення: 29.06.2023).

105. 1.1. tábla. A nemzetiségi népesség száma, 2011. Sajtótájékoztató. 2013. március 28. O. 5. URL: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_sajto_2013_0328.pdf (дата звернення: 05.03.2019).
106. 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. 64 o. URL: <http://www.nemzetisegek.hu/dokumentumok/kisebbssegitorveny/kisebbst-orvmagyar2006.pdf> (дата звернення: 05.03.2019).
107. 2022-es magyarországi országgyűlési választás. *Wikipédia. A szabad enciklopédia.* URL: https://hu.wikipedia.org/wiki/2022-es_magyarorsz%C3%A1gi_orsz%C3%A1ggy%C5%B1l%C3%A9si_v%C3%A1laszt%C3%A1s (дата звернення: 23.01.2023).

РОЗДІЛ 16

ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Маріан ТОКАР

Вступ. Громадянське суспільство в сучасних умовах розвитку людської цивілізації стає амбіційним регулятором публічних відносин між соціумом та державою. Демократичні цінності, які закладені в програму розвитку багатьох світових держав, лягли в основу комунікаційних механізмів взаємодії чисельних інституцій органів державної влади, органів місцевого самоврядування й громадянського суспільства. При цьому останні мають неабиякі соціально-психологічні переваги й суттєво впливають на розвиток публічно-інституційних відносин у державі. Відтак, держава з повагою до суспільства визначає параметри політико-правового взаємовпливу, державного регулювання, політики розвитку інституцій громадянського суспільства, сприяє їх вмотивованій діяльності, стимулює їхнє соціально-консолідуюче призначення. Досвід європейських держав у цьому контексті є безцінним. Особливо важливим є використання успіхів практичної діяльності неурядових організацій у суміжних з Україною державах ЄС, які пройшли подібні трансформаційні суспільно-політичні процеси наприкінці ХХ століття й зуміли ефективно реалізувати суспільно-політичні та публічно-управлінські можливості громадянського суспільства.

Виходячи з необхідності використання позитивного досвіду провідних демократичних країн світу в напрямку розбудови громадянського суспільства й динаміки розвитку його інституцій, а також окреслення актуальних проблем їхнього міжнародного іміджу, варто провести порівняльний аналіз головних тенденцій розвитку системи громадських організацій у країнах Європейського Союзу, Центральної та Східної Європи, які межують з Україною та мають чимало спільних історико-культурних і громадсько-політичних ознак (Польща, Угорщина, Румунія).

На нашу думку, такий підхід сприяв би ефективнішій адаптації держави до вимог громадянського суспільства на сучасному етапі, пришвидшив би вдосконалення державної політики сприяння розвитку його інституцій.

Суспільні запити і правові основи сприяння розвитку неурядових організацій. Глобальна перевага демократії на європейському континенті наприкінці ХХ століття передусім стала можливою завдяки усвідомленню європейцями інтегральних цінностей людського співіснування, уваги до повсякденної життєдіяльності громадян незалежно від рідної мови, національності, раси, релігії. Базові принципи гуманізму, свободи і справедливості стали міцним фундаментом для громадянського суспільства, що стало прикладом сучасного розвитку провідних країн світу. Європейський Союз виник саме як інтегральний демократичний інститут, де відстоювання прав і свобод людини є пріоритетом як континентального громадянського суспільства, так і окремо кожної з держав, що його складають. Проміжною ланкою, яка забезпечує цю важливу місію й виступає інструментом публічної взаємодії держави і суспільства, можна вважати систему громадських організацій. Практика країн Західної Європи показує сталий приклад цього процесу. Але щодо України, з авторської точки зору, цінною можливістю для прискорення ефекту розбудови її громадянського суспільства стало б використання досвіду країн Центральної та Східної Європи, значна частина з яких лише майже три десятки років тому успішно позбулися тоталітарного минулого.

Вважаємо, що здійснення аналізу тенденцій розвитку системи неурядових організацій у сусідніх з Україною державах ЄС можна прискорити завдяки використанню набору важливих для оцінювання рівня розвитку громадських організацій критеріїв, які систематизовано дадуть нам необхідний результативний показник. Серед них, слід наголосити на таких як державна політика, законодавчі норми, громадянська ініціативність та практика публічної взаємодії всіх суб'єктів державотворення.

Обґрунтовуємо використання вивченого досвіду для аналізу саме цих критеріїв тим, що вони дають можливість скласти цілісну картину спільних та відмінних ознак у динаміці розвитку системи неурядових організацій у багаторівневому конструкті на глобальному (порівняння в межах ЄС), національному (суто державно-терито-

ріальний сегмент) і регіональному (локальне територіальне поширення) рівнях й оцінити ефективність їх публічного адміністрування та інституціональної взаємодії з органами державної влади. Перш за все, необхідно погодитися з думкою С. Гололобова, який цілком влучно описує сутність європейської демократичної спільноти: «громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага» [2].

Зазначимо, що на глобальному рівні цільові (спеціальні) закони ЄС щодо функціонування громадських організацій спершу не передбачались. Тільки на зламі XX – XXI століть, вважаємо, внаслідок виключної ролі громадських («неурядових» як прийнято називати в них) організацій у процесі формування і розвитку громадянського суспільства та їхньої активізації в авангарді «третього сектору» переважно в Центральній і Східній Європі та країнах з євроінтеграційним курсом, нормотворчі документи ЄС почали конкретизувати увагу на діяльності неурядових організацій, а європейські інтегратори тиражували думку про їхню виключно перспективну роль у житті євроспільноти [6].

Загалом європейські держави мають давні традиції уконституювання питання пріоритетної ділової активності громадських організацій, про що свідчать приклади Австрії (1867 р.), Фінляндії (1919 р.), Італії (1947 р.), Данії (1953 р.), Греції (1975 р.), Іспанії (1978 р.) та ін. [2].

Отже, діяльність неурядових організацій в Європі переважно опосередковано регулюють міжнародні документи, серед яких, зокрема: Декларація «Про співробітництво з благодійними асоціаціями» Маастрихтського договору (1992 р.), «Європейська Конвенція прав людини» (1950 р.), «Міжнародний пакт про цивільні і політичні права» (1966 р.), «Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права» (1966 р.), «Європейська Конвенція про визнання правосуб'єктності міжнародних громадських організацій» (1986 р.), «Конвенція організацій громадянського суспільства» («Дім для неурядових організацій») (1999 р.), «Ніщцький трактат» (2001 р.), «Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі» (2002 р.), «Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи

державам – членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі № СМ/Рес(2007)14» (2007 р.) та ін. [8; 23; 26].

Динаміка правового нормотворення вказує, що місце і роль неурядових організацій у суспільних процесах дедалі конкретизувалася. У змісті цих документів пріоритет у посередницькій комунікації між політичними і суспільними інституціями надано міжнародним неурядовим організаціям, що не дивно, оскільки вони виступають трансляторами європейської демократичної політики в наддержавному просторі. В основному міжнародні неурядові організації виконують роль медіатора у взаємодії офіційних інституцій ЄС із національними державними і суспільними структурами. Крім того, як вказує дослідниця Ю. Окуньовська, «творення європейської політики за участю громадських організацій дозволяє виробити спільну політику у формуванні європейської громадської думки» [14, с. 227]. Вона ж висловлює думку, що «вперше європейський «третій сектор» в офіційних документах Європейського Союзу з'явився у 90-х рр. ХХ ст. у «Зеленій книзі суспільної політики», датованій 1993 р., а згодом у «Білій книзі суспільної політики» – 1994 р. Першочергова суть неурядових організацій за даними книгами полягала у суспільній діяльності та взаємодії між різними державами та ЄС» [14, с. 227].

Справді, значення цього документа в контексті процесу глобальної децентралізації регіону важко переоцінити. Також погоджуємося з міркуваннями С. Гололобова, що «нормативно-правова регламентація діяльності громадських організацій насамперед створює певні межі для реалізації їх активності, тобто обмежує простір, в якому вони можуть функціонувати, і форми, за допомогою яких вони мають право досягати поставлених цілей...» [1; 4, с. 197], що і впливає на специфіку організації та функціонування інституцій громадянського суспільства. Виходячи з цього, можемо припустити, що згадані перші нормотворчі акти та дати формування Європейського Союзу не випадково збіглися в часі й пов'язані між собою, а в їхньому змісті творцями свідомо віддана провідна роль у своїй перспективі інституціям «третього сектора». Як результат – введений у дію документ, що за своєю суттю без перебільшення сформував ключові правила – «Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі» (2002 р.). Це один із найбільш важливих актів ЄС, який можна назвати «глобальною паспор-

тизацією» громадських (неурядових) організацій. Він накреслив ключові статусні стандарти таких організацій країн ЄС. Вони стосуються визначення неурядових інституцій, основних принципів, цілей, умов заснування і змісту їхніх статутів, правосуб'єктності та управління, власності й фінансів громадських організацій. Особливу увагу приділяємо таким положенням, що розкривають основоположні засади в суспільній підтримці, прозорості й підзвітності, нагляду й відповідальності, відносинах інституції з державною владою [23].

Щодо динаміки розвитку системи неурядових організацій національного рівня, то у шістнадцяти країн ЄС станом на 2017 рік статус громадських організацій як неурядових взагалі не унормований цільовими (спеціальними) державними законами (Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Португалія, Швеція, ін.). Проте в деяких державах, серед яких є і сусіди України, діяльність неурядових організацій регулюється законодавчо і має безпосереднє практичне значення в межах конкретного державно-територіального простору [22]. На нашу думку, це викликано «посттоталітарним синдромом», різницею у рівні розвитку політичної культури і соціальної відповідальності громадян названих регіонів Європи, що й вимагало на початковому етапі чіткого правового реагування держави на тенденції розвитку громадянського суспільства. Відтак, у контексті децентралізованої політики сусідніх з Україною демократичних держав особливо проявився й формат функціонування регіональних неурядових організацій, які співпрацюють з публічною владою для вирішення проблем місцевого значення. Саме на діяльності місцевих неурядових організацій і завершується вертикаль добудови громадянського суспільства й покращення його впливу на буденну життєдіяльність кожного громадянина.

Критерії функціонального сприяння розвитку неурядових організацій. Для України варто було б у цьому напрямку скористатися досвідом хоча б таких сусідніх держав центрально-східноєвропейського регіону як Польща, Угорщина і Румунія, які на зламі 1980-х – 1990-х років майже одночасно здійснили успішний перехід до демократії та продовжують покращувати рівень розвитку держави та соціумного життя. Таким чином, тенденції розвитку неурядових організацій у пропонованих країнах, що можуть слугувати добрим прикладом для України, визначається у наступному функціональ-

ному ланцюгу сприяння: *державна політика – законодавчі норми – громадянська ініціатива – практика публічної взаємодії* [22].

Перший із названих критеріїв – *державна політика* – надзвичайно важливий для усвідомлення норм і правил загальнодержавного життя в межах правлячого політичного режиму. У демократичних країнах політика сприяння розвитку і діяльності неурядових організацій переважно стабільна, суб'єкти публічно-управлінських відносин чітко визначені, так само як і їхні повноваження. У даному контексті важливим є взаємне розуміння важливості співпраці всіх державотворчих сил з метою задоволення публічних інтересів та запитів усіх членів суспільства. Відтак, держава адекватно реагує на необхідність суспільно-корисних дій, визнає соціально-консолідуючу роль усіх здорових інституцій позадержавного сектору та сприяє (у тому числі фінансово) досягненню ними відповідних результатів.

Так, наприклад, Польща є однією із найрозвинутіших країн центрально-східної зони Європейського Союзу серед тих, які успішно подолали негативні наслідки комуно-радянської системи й ефективно реалізують реформи в різних суспільних сферах. Взявши прискорений курс на демократизацію системи публічного управління, політична влада здійснила кардинальні трансформації в напрямку децентралізації, регіоналізації та розвитку громадянського суспільства. Завдяки цьому, вважаємо, Польща постала лідером Центральної Європи в прогресі взаємовідносин інституцій держави і суспільства. Визнаючи провідну роль у перемозі над тоталітаризмом громадського руху «Солідарність», польське суспільство проявило неабияке бажання підтримати традиції розвитку соціумних інституцій, авторитет яких залишається на високому рівні й сьогодні. Тому, на нашу думку, державна політика стосовно неурядових організацій у Польщі відзначається відносною стабільністю. Це стосується й забезпечення відповідного права на об'єднання громадян різних національних меншин, які мають рівні права на свободу, діяльність та участь у державотворчих процесах [24].

Державна політика Польщі, досвідом чого варто скористатися Україні, стимулює грантову, донорську й волонтерську складову функціонування неурядових організацій. Зокрема, позбавляються надмірного фіскально-податкового тиску інституції, які спрямовані на культурні, освітні, туристичні й соціальні проекти. Політична

система дозволяє на регіональному рівні здійснювати локальне фінансування програм, які розраховані на покращення розвитку місцевої життєдіяльності. Тому, місцеві уряди особливо зацікавлені у послугах неурядових організацій і намагаються замовляти допоміжні послуги в неурядових інституціях. Цінним досвідом для України є і можливість для неурядових організацій надання соціально-сервісних послуг, за які офіційно передбачено плату на відповідних контрактно-договірних умовах. Незважаючи на це, кадровий потенціал неурядових організацій залишається досить слабким і наповнюється за рахунок ситуативного волонтерства [28].

Щодо фінансування неурядових організацій у Румунії, то механізм матеріального підживлення громадських об'єднань здійснюється виключно в рамках чинного національного законодавства й має можливості покривати поточні витрати переважно з грантових програм і фондів. Державна ж підтримка може стосуватися тих неурядових організацій, які, внаслідок публічного конкурсу, співпрацюють з державними органами влади на контрактній основі з метою виконання спільних програм розвитку, або ж здійснюють допоміжні соціальні замовлення. Такі субсидії виділяються на покриття витрат, що пов'язані з наданням переважно соціальних послуг окремим видам громадян, котрі виступають у відповідних програмах цільовими групами. Зокрема, поширена практика Міністерства у справах молоді та спорту в Румунії, яке має право виділяти кошти громадським організаціям, які стимулюють молодіжний і спортивний напрями. Загалом у Румунії практикується цільова співпраця міністерських відомств з неурядовими організаціями, а державне фінансування таких програм становить близько 45 відсотків ресурсів «третього сектора» [28].

У країні досить активно використовується практика участі неурядових організацій у мегакорпоративних грантах, які мають на меті виконання комплексних завдань спільно з іноземними партнерами, в тому числі й українськими. До таких міжнародних програм залучаються й різнорівневі владні інституції (від міністерств до регіональних державних структур, університетів, закладів культури та ін.), представництва органів місцевого самоврядування (повітові установи, мерії, громади та ін.) тощо. Фактично гарантами надання проєктних субсидій у формі грантів виступають саме центральні органи державної влади. Тому, вважаємо, що в Румунії взаємодія

органів державної влади та інституцій громадянського суспільства перебуває на високому рівні й регулюється відповідними законодавчими та публічно-управлінськими правилами. Цей досвід аж ніяк не можна ігнорувати українським суб'єктам публічно-управлінських відносин і деякі аспекти вартує використати на практиці в українських реаліях.

У іншій сусідній із Україною державі – Угорщині, наприклад, функціонує Національний громадянський фонд, що опікується розвитком громадянського суспільства й спрямований на надання неурядовим організаціям інституційної та програмної підтримки. Його склад формується з представників публічної влади й неурядових організацій. Щорічно фонд отримує дотації в загальній сумі 1% податкових внесків платників податку, призначених для неурядових організацій [7]. Угорці першими з названих країн ввели в дію таку процедуру. Запроваджена схема, що дозволяє платникам податку передавати невелику частку відповідній неурядовій організації, є доволі прийнятною практикою. Подібна політика сьогодні існує і в Польщі. Позитивним є те, що така практика допомагає налагодити публічні зв'язки між неурядовими організаціями та безпосередньо громадянами, адже останні не мають намір «кидати гроші на вітер», а, отже, звертають увагу на публічне позиціонування інституції в суспільно-державних відносинах. Це частково впливає і на рейтингування організацій громадянами.

Загалом державна політика щодо неурядових організацій в акцентованих країнах є переважно виваженою й перспективно стабільною. Бувають, щоправда, ситуації, які викликають занепокоєння у правозахисників, але не несуть непередбачуваних загроз. Згадаємо, наприклад, проблему, яка виникла в напрямку захисту демократичних цінностей і прав громадян Польщі. Вона стосувалася публічного обговорення проєктів законодавчих актів, спрямованих на впровадження спеціального нагляду за громадськими інституціями, включно з контролем з боку спецслужб, і обмеження їх доступу до іноземного фінансування [5]. Внаслідок цього громадські організації Польщі заявили про безпрецедентний тиск «внаслідок своїх заперечень проти урядового плану судової реформи та через свою участь у мирних громадських протестах у другій половині липня 2017 року» [5].

Однак, слід наголосити, що це є поодинокі випадки, спровоковані переважно правими політичними силами, які тяжіють до більш жорстких методів взаємодії між інституціями держави і суспільства.

Цікаво, що українська дослідниця Г. Калінічева станом на 2013 рік резюмувала, що «досвід Угорщини та Польщі демонструє два різні підходи до розв'язання країнами – членами ЄС проблеми задоволення потреб у разі обмеженості урядових ресурсів. Якщо в Угорщині домінують ліберальні умови функціонування широкого кола ОГС, то в Польщі головна увага приділяється жорстким стандартам дотримання законодавчих норм» [11, с. 11]. Проте, в останні п'ять років в Угорщині уряд В. Орбана крок за кроком звужував повноваження громадянського суспільства, що змінило систему протидії неурядових організацій, активність яких значно зменшилася. Це сприяло тому, що в Угорщині фактично почав встановлюватися «м'який» авторитарний режим (вперше в країні ЄС з часів його створення) [13].

Озвучимо також думку, що Україні варто взяти на озброєння характер публічної взаємодії інституцій держави і суспільства у частині фінансового сприяння за надання соціально-сервісних послуг та їх діджиталізацію, що значною мірою перезавантажить зміст публічно-управлінських відносин. Ми переконані в тому, що цей фрагмент співпраці публічної влади й неурядових організацій сьогодні особливо є на часі й механізми сприяння останнім з боку держави можуть мати реальні взаємовигідні результати. При цьому вважаємо, що державна політика у даному питанні має бути регуляторною та наскрізно прозорою, а публічний характер взаємодії держави і громадянського суспільства – гарантією синергетичної суспільно-корисної дії всіх інституцій з метою забезпечення достойного життя громадян у країні.

Другим важливим критерієм розвитку неурядових організацій у пропонуваніх країнах за нашим функціональним ланцюгом сприяння, що може слугувати добрим прикладом для України виступають *законодавчі норми*. Уже в процесі перших кроків демократизації в Польщі на найвищому рівні особливу увагу завернули на розвиток громадянського суспільства і таких його інституцій як неурядові організації. Їм було присвячено спеціальний закон («Про громадські організації» від 1 січня 1990 р.), згідно з яким вони отримали відповідні умови, зміст і організаційну варіативність діяльності за зви-

чною демократичною процедурою рівних прав та можливостей. Регулювалися й фінансові можливості організацій. Наступні нормотворчі акти продовжили логіку актуалізації громадянського сектору в житті поляків. Так, у Конституції Польщі, у законах «Про фонди», «Про лобістську діяльність», «Про суспільно-корисну діяльність та волонтерство» [15, с. 75-77] відображено гарантовані громадянам права і свободи, в тому числі в контексті громадянської активності й можливостей об'єднання в громадські колективні інституції. Останній із названих закон увели в дію 24 квітня 2003 року. Саме у його у змісті відчутною була основна суть діяльності типових громадських організацій Польщі – «дух волонтерства» [15, с. 76-77]. Цікаво, що значне місце добровільним об'єднанням громадян, щоправда етнонаціональних спільнот, відведено і в законі «Про національні й етнічні меншини та регіональну мову» (2005 р.).

В Угорщині особливо активізувалися публічні дискусії стосовно розвитку системи неурядових організацій впродовж 1994 – 1996 років. До цього в країні діяв Закон «Про об'єднання», прийнятий у 1989 році. Завдяки сприянню тогочасної влади вдалося прийняти «Закон про суспільно корисну діяльність», яким регламентувався спеціальний податковий збір із громадян на користь громадських організацій (1%) та розпочалось формування фондів сприяння їхній діяльності. Практично було дано старт цільовій співпраці різноманітних державних відомств із інституціями громадянського суспільства на контрактно-договірній основі. Вінцем цієї політики стало затвердження комплексної державної програми у вигляді Урядової стратегії Угорщини щодо громадянського суспільства, яка була розрахована на 2002–2006 роки [18, с. 112 – 121]. У її зміст було закладено необхідність нормативно-правової фіксації принципів міжсуб'єктної співпраці та бюджетного сприяння розвитку неурядових організацій.

Відтак, очевидними позитивними моментами у напрямку підтримки діяльності інституцій громадянського суспільства в Угорщині стало створення Національного громадянського фонду й Будапештського сервісного центру, які стали першими великими установами з конкретною місією сприяння функціонуванню неурядових організацій, а також прийняття Закону «Про волонтерство для суспільно корисної діяльності». Упродовж 2006 – 2007 років нормативне поле функціонування громадських організацій поповнили

документи «Принципи розвитку відносин між урядом та громадянським суспільством» та «Про певні заходи задля розвитку відносин між урядом та громадянським суспільством». Останній документ, за словами дослідниці Г. Калінічевої, «можна вважати інструментом регулювання та реалізації Другої стратегії для громадянського суспільства» [11, с. 9]. Відтак, як видно, в Угорщині поступово й достатньо динамічно на межі століть здійснювалося унормування важелів публічної взаємодії інституцій держави і громадянського суспільства у змісті ведення конструктивної політики в напрямку очевидного сприяння останнім.

У Румунії ж інституціоналізація органів державної влади й громадянського суспільства проходила паралельними курсами на основі публічності й взаємної довіри. Визнаючи важливу роль громадян у трансформаційних процесах, державна влада прихильно відгукнулася на формування системи неурядових організацій у останньому десятилітті ХХ століття, діяльність яких отримала відповідну легітимізацію в рамках нормативно-правового регулювання. Офіційно такі відносини регулюються низкою законодавчих актів, серед яких є так звані спеціальні, або ж цільові документи. Зокрема, пряму дію мають Закон «Про соціальний діалог», Закон «Про прозорість ухвалення рішень в державному управлінні» та Закон «Про вільний доступ до інформації, що становить інтерес для громадськості», зміст яких максимально наближений до європейських демократичних стандартів і має відповідальну для держави і суспільства концепцію. Про серйозність намірів влади у напрямку сприяння ефективної взаємодії суспільно-державних інституцій свідчать і рішення Уряду Румунії «Про заснування, організацію та функціонування комісій з питань соціального діалогу в рамках міністерств та префектур» [29].

Виходячи з того, що Румунія є членом Європейського Союзу, за демократичними традиціями її нормативно-правова база була змушена змістовно наблизитися до вимог континентальної структури. Тому закони формувалися й схвалювалися відповідними владними інституціями згідно з принциповими вимогами ЄС. Ключовою ж метою змістовного наповнення законів та їх практичної реалізації було зростання ролі громадянського суспільства у здійсненні державної політики.

Важливою складовою політики спільних дій інституцій держави і

громадянського суспільства, з метою динамічного розвитку демократії в Румунії, на чому наголошується в змісті названих та інших законодавчих документів, є надання консультативних, соціальних та інших послуг, підтримка законодавчих ініціатив вдосконалення правового поля, сприяння розвитку неурядових громадських організацій, збереження і примноження засадничих параметрів громадянського суспільства загалом та його взаємодії з державою. У 2011 році на урядовому рівні було створено загальнонаціональну координаційну структуру – Тристороння національна рада соціального діалогу (ТНРСД) [27]. Функціональною метою її діяльності й було визначено актуальне коло питань у сфері розвитку громадських організацій, серед яких ключовими стали наступні: обговорення поточних проблем розвитку, розробка й впровадження проектних програм, пошук і тісна співпраця з партнерами, сприяння та координація їх роботи, формування бази даних про ініціативи та пропозиції всіх сторін-учасників, зокрема громадянського суспільства, в тому числі й законодавчі. Створення на найвищому державному рівні подібної загальнодержавної структури, до складу якої увійшли представники уряду, Національного банку Румунії, лідери громадянських організацій та профспілкових конфедерацій, свідчить про неабияку зацікавленість усіх суб'єктів суспільно-політичного життя Румунії в її демократичному розвитку. Таку схему, вважаємо, можна запровадити і в Україні.

Якщо ж порівнювати законодавче регулювання розвитку відносин і динаміку нормотворчої активності представників публічної влади й громадянського суспільства в названих державах, що виражається у реалізації законодавчих ініціатив і впровадженні їх положень у життя, то варто зазначити, що в сусідніх з Україною країнах ЄС умови для стабільного та соціально відповідального громадянського суспільства були створені краще й вчасно отримали хороший стимул із боку демократичних інституцій Європейського Союзу, рекомендації яких мали надзвичайно повчальний і прагматичний характер.

Третій і четвертий критерії функціонального ланцюга сприяння й визначення соціально-консолідуючої ролі неурядових організацій, що можна використати з міжнародного досвіду, лежать в основі синергії пріоритетних аспектів *громадянської ініціативи та практики публічної взаємодії*. Так, у 1996 році сталась помітна подія у змісті взаємодії «третього сектору» Польщі та ЄС – було створено першу

«Платформу європейських суспільних неурядових організацій», мета якої полягала у активізації їхньої міжнародної діяльності, що включала в себе об'єднання локальних організацій, які працювали на користь суспільства. Крім «Платформи», активно в роботу включилися й інші міжнародні організації, які перебрали на себе роль суспільно-корисних та вважалися провідними у Європейському Союзі (наприклад, Amnesty International, Caritas, Greenpeace, Charities Aid Foundation) [30, s. 37]. Вони заклали базис під прагматичну складову публічної взаємодії публічної влади й неурядових організацій, яка на сьогодні вже має добрі традиції та успішно сприяє розвитку польського суспільства [28].

В Угорщині вище згадувана резолюція «Про певні заходи задля розвитку відносин між урядом та громадянським суспільством» дала можливість на практиці застосувати принцип децентралізації, що неабияк поживило взаємодію державних інституцій з громадськими організаціями на всіх територіальних рівнях та сприяло укладанню стратегічних планів співпраці з метою надання громадянам затребуваних послуг. Одночасно, цінним для України є угорський досвід у контексті забезпечення прав громадських організацій національних меншин. Зокрема, поруч із можливістю надання сервісних послуг, вони можуть брати участь у місцевих виборчих процесах, що є важливим акцентом державного сприяння розвитку місцевих спільнот у місцях компактного проживання національних меншин [25, p. 20–21].

Отже, впевнено можемо сказати, що для ефективної взаємодії державних органів із інституціями громадянського суспільства потрібний принцип взаємної довіри та відповідальності перед державою, який можна виразити у формі публічного доступу до інформації. В Румунії питання публічності є важливим і принциповим звітом перед європейською та національною спільнотою. Водночас, прозорість і публічність органів влади перед громадянами є важливим критерієм демократичності системи загалом. У Румунії у цьому контексті діє Закон «Про вільний доступ до інформації, що становить інтерес для громадськості», в якому розроблені положення про участь громадськості в розробці та прийнятті суспільно важливих рішень, про доступність у засобах масової інформації та на власних інтернет-ресурсах інформації щодо програмної діяльності, інших дій інституцій, а також про обов'язковість реакції пред-

ставників органів державної влади на різноманітні запити громадян та інституцій громадянського суспільства [29].

Як результат – відчутний синергетичний ефект взаємодії інституцій держави і суспільства. Напрацювання у сфері співробітництва між урядовими інституціями та громадськими організаціями мають сталі традиції в Румунії. Зокрема, таку діяльність координує управління громадянських проблем Департаменту з питань зв'язків із органами державної влади та громадянським суспільством Адміністрації Президента Румунії, а, наприклад, Міністерство юстиції Румунії активно взаємодіє з інституціями громадянського суспільства в питаннях боротьби з корупцією та подолання феномену бюрократії в сфері юстиції. Це один із прикладів профільної взаємодії, коли міністерські відомства напряму співпрацюють з відповідними організаціями. Такий формат публічно-управлінських відносин варто привити і в Україні. Наголосимо, що подібна апробація такого варіанту співпраці здійснюється, хоч і не завжди успішно, в Громадських радах при обласних адміністраціях (наприклад, Закарпатської області).

Варто зазначити, що в Румунії загалом рівень загального авторитету «третього сектору» досить слабкий (у порівнянні з Польщею – *Авт.*), а в контексті співпраці між урядовими і неурядовими інституціями надається перевага формуванню великих корпоративних союзів, зокрема для надання громадянам різного виду послуг. Такі корпорації стимулюються як державними, так і недержавними донорами. Щоправда, в такому тандемі перед веде все ж держава, оскільки вона ініціює вибіркову співпрацю для реалізації, в першу чергу, власних інтересів. Проте, попри таку процедуру дієвість демократії в країні, можливість реального впливу системи громадських організацій на життя держави і суспільства не трактується як обмежена. Динаміка ж структурного зростання інституцій громадянського суспільства в названих країнах за час їхнього перебування у складі ЄС позитивна й мінлива. За цей час зростаюча кількість громадських організацій у цих країнах практично наблизилася до кількісного показника інституцій у інших країнах ЄС.

Наприклад, якщо станом на 2005 рік у Польщі кількість зареєстрованих громадських організацій була на рівні близько 50 тис. одиниць [9, с. 104], то на початок 2020 року їх кількість становила вже 143 тис. офіційно зареєстрованих інституцій [28]. Відповідно

покращуються і якісні показники, оскільки роль неурядових організацій в країні посилюється. Трохи гірша, але все ж стабільно значима ситуація в Румунії та Угорщині. В останній державі приріст неурядових організацій, унаслідок більш концентрованої політики уряду, найменший. У цьому контексті цікавими є дані дослідження щодо рівня довіри до найвпливовіших неурядових організацій у 2005 році. Зокрема, тоді релігійним організаціям довіряли 51% поляків, 44% словаків, 27% чехів, 39% угорців, а профспілковим організаціям – 21% поляків, 27% словаків, 26% чехів, 16% угорців [9, с. 104]. Як бачимо, найнижчі показники в Угорщині, де політика держави й сприйняття її громадянами дають чітку відповідь на активність та вмотивовану задіяність у публічно-управлінських відносинах місцевих неурядових організацій. Так чи інакше, для України цінним прикладом слугує саме ділова активність суб'єктів публічно-управлінських відносин, яка характерна, перш за все, прозорістю рішень, взаємністю дій та соціальною відповідальністю сторін.

Проблема міжнародного іміджу неурядових організацій у контексті європейських цінностей. Щодо міжнародного іміджу українських неурядових організацій та можливостей його покращення, то слід зазначити, що за роки незалежності України досить відчутно зростала процедура пропаганди серед місцевого населення демократичних цінностей і доказовість усіх їхніх переваг для національного державотворення. Ключову роль у цьому процесі відіграли самі громадяни, котрі зробили упевнений вибір на користь загальнодемократичної еволюції держави на зламі 1980-х – 1990-х років. Нова Україна з того часу намагається не змінювати цей стратегічний курс. Щоправда гібридність деяких правлячих політичних режимів щоразу випробовує міцність демократичної вакцинації української нації. Час показав, що цю міцність можна відслідковувати на прикладі діяльності національних неурядових організацій у державотворчих і публічно-управлінських процесах. Завдяки використанню досвіду євроатлантичних партнерів національні об'єднання громадян, які за духом своєї програмної діяльності спрямовані до суспільно-корисної роботи, виступили генераторами пропаганди всього спектру демократизації суспільства.

Значна частина неурядових організацій, що за своєю суттю покликані бути вмотивованими місіонерами і посередниками куль-

турно-освітнього вишколу всіх членів демократичного суспільства, отримали можливість на різних рівнях поширювати демократичні цінності серед громадян України.

Проблеми міжнародного іміджу неурядових організацій хоч і знаходяться на поверхні сучасних публічно-управлінських відносин в Україні, все ж лише частково знаходять відображення в українській джерельній базі. Тому нами взято за основу такі матеріали, які наводять на думку про проблемні аспекти й необхідність науково-дослідницької реакції на їх вирішення. Безумовно, названі вище факти впливають загалом на міжнародний імідж будь-якої держави та громадянського суспільства. В Україні, навіть незважаючи на «вкорінені» в сучасну демократичну модель державного розвитку негативні явища, серед яких такі, що залишилися у спадок комуно-радянським управлінням (корупція, непублічність влади, непрозорість її рішень, міжетнічні й національні відносини тощо), рівень суспільної готовності до ціннісного самовдосконалення постійно зростає.

Крім того, на допомогу місцевому «третьому сектору» приходить міжнародна підтримка у вигляді поширення різноманітних грантових та інших допомогівих програм, стратегій, курсів тощо. Українське суспільство, через представників неурядових організацій адекватно реагує на таку можливість співпраці й залучається до публічного освоєння потенційних можливостей на практиці. Така активність неурядових організацій, фондів, об'єднань є позитивним прикладом покращення міжнародного іміджу України, що не може не тішити всі сторони відповідної публічної взаємодії. На цьому й акцентується увага у розрізі досягнення завдань і мети дослідження.

Наголосимо на тому, що значного зростання міжнародний імідж українського громадянського суспільства відчув у постпомаранчеві часи (від 2005 р.), і не в останню чергу завдяки подальшій актуалізації суб'єктності неурядових організацій. Саме тоді почав свій відлік «частково-інституційний» етап розвитку неурядових організацій в Україні [19, с. 130]. На думку дисертанта, саме впродовж 2006 – 2012 років стали відчутними регенерація проявів класичного громадянського суспільства, вихід інституцій держави і громадянського суспільства на конструктивний публічний діалог, правове коригування спеціалізованого (цільового) законодавства в напрямку адаптації його до вимог європейських і світових демократичних

норм.

Як показує час, щоразу нові спроби державної влади вплинути на контроль над «третім сектором» приводять до того, що громадянське суспільство, відчуючи «просторовий голод», розпочинає активну фазу публічного самозахисту й активізовує свою природну колективну діяльність. Це особливо проявилось під час Помаранчевої революції та у перші роки після неї. Громадяни відчули, що громадські організації справді можуть виступати центрами захисту й реалізації їхніх публічних прав і свобод, потреб та інтересів на засадах спільної громадської мотивації. Відповідно активізувалася й інтелігенція та наукова спільнота України, які зініціювали публічну дискусію з владою з приводу подальшого місця й ролі громадянського суспільства і, зокрема, неурядових організацій у сучасних суспільно-політичних процесах [21].

За прикладом країн Центральної та Східної Європи розпочалася активна фаза публічної взаємодії влади та громадськості, наслідком чого став загальнонаціональний процес складання регіональних цільових програм, сприяння розвитку громадянського суспільства та співпраці органів публічної влади і структур громадянського суспільства [10]. Ця публічна активність пожвавила інтерес до суспільно-політичних процесів в Україні з боку міжнародних інституцій, провідну роль серед яких зайняли міжнародні фонди, діяльність яких була цілеспрямована на сприяння демократичному розвитку України та громадянського суспільства в ній. Активною формою співпраці таких інституцій з громадськими організаціями України стала, зокрема, грантова робота.

Попри те, що за період 2009 – 2012 років правляча влада частково «приспала» масово-публічну активність громадських організацій, значна частина останніх занурилася у грантову діяльність. Це мало два взаємовигідні наслідки. Перший – міжнародні фонди отримали прямий вплив на інтелектуально-діяльнісний потенціал українських неурядових організацій та можливість через їхні структури втілювати різноманітні прояви демократичної ідеології. Друге – громадські організації отримали чи не єдиний шанс, не порушуючи свої статутні приписи, покращити матеріально-технічну базу й уперше публічно себе позиціонувати в середовищі громадянського суспільства як суспільно-корисна інституція.

Тим часом, українська правляча влада формально діяла подвійними стандартами й, із одного боку, пішла на згортання публічного контактування з громадянським суспільством, з другого – на вимогу європейських партнерів консолідувала роботу в напрямку вироблення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, розробки конкретних першочергових заходів щодо її реалізації [17]. Все ж це мало позитивні наслідки, оскільки заключна фаза цього етапу ознаменувалася прийняттям Верховною Радою України та підписанням Президентом України 22 березня 2012 року Закону України «Про громадські об'єднання». До цього часу цей етап розвитку громадських організацій в Україні залишився в історії завдяки кільком правкам від 2005 (ст. 205, ст. 550); 2006 (ст. 215), 2008 (ст. 240), 2009 (ст. 485), 2010 (ст. 496), 2011 (ст. 41) років [16].

Міжнародна підтримка українців не тільки за демократизацію, а й за незалежність України особливим чином проявилася в наступні роки. Трагічні події кінця 2012 – початку 2013 років дали старт новому етапу в динаміці розвитку громадських організацій України – «активістсько-волонтерського». Хронологічно він охоплює період від початку 2013 року до кінця 2015 року. Розпочата Революція Гідності сприяла відродженню «духу волонтерства» в діяльності громадських організацій, що на новий рівень публічного сприйняття підняв категорію «громадська організація». У змісті роботи останніх почали проявлятися модерні публічно-управлінські види (соціально-медичні послуги, креативна індустрія, розвиток місцевих громад тощо). Узагалі публічну активність громадських організацій на цьому етапі можна розділити на дві змістовні частини.

Перша частина – «активістсько-суспільна» – пов'язана з введенням у дію в січні 2013 року Закону України «Про громадські об'єднання», який визначає правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, гарантованого Конституцією України та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення діяльності громадських об'єднань. Незважаючи на чисельні поправки, цей правовий документ сформулював більш-менш чіткі визначення та межі публічного функціонування громадських організацій в Україні. Можна вважати, що цей закон став результатом використання досвіду країн Центральної та Східної

Європи, еволюції суспільно-політичних поглядів представників публічної влади і громадянського суспільства, впливу міжнародних експертів, а на думку деяких дослідників – «істотно змінив концептуальні засади конституційного права на свободу об'єднання (ст. 36 Конституції України)» [1, с. 94]. Чітке визначення формулювання «громадська організація», яке з'явилося у цій редакції закону, активувало громадян до прояву активної автономної громадянської позиції. Найголовніше, що в Законі України чітко розмежовано статусну форму неурядових організацій від політичних партій, вказано на «географію» об'єднань національного та міжнародного статусу й узаконено самоуправлінську суть і невідконтрольність органам державної влади.

Друга частина публічної активності громадських організацій на цьому етапі – «волонтерсько-масова» – стала прямим наслідком Революції Гідності та початком військової окупації Російською Федерацією східних регіонів України (частина Донецької та Луганської областей), анексією АР Крим і, відповідно, масштабним громадським піднесенням українського народу в напрямку не тільки психологічно-моральної, а й матеріально-фінансової допомоги національній армії (ЗСУ) та добровольчим загонам. Це сприяло публічній активізації громадського ресурсу на створення відповідних соціальних умов розвитку свободи особистості та різноманітності демократично-діяльнісних проявів. Значна кількість неурядових організацій у тій чи іншій мірі була залучена до волонтерського руху, що сприяло підняттю авторитету «третього сектора» як в Україні, так і на міжнародній арені й надало значного поштовху в напрямку розвитку громадянського суспільства та змісту публічно-управлінських відносин.

Разом із тим, «волонтерсько-масова» фаза цього етапу неабияк посприяла динамічному перетіканню в «інституційно-внормовану фазу» нового етапу – «суспільно-інституційного», початок якого відноситься до 2018 року. Наступний етап характеризується тим, що громадські організації почали брати активнішу участь у структуруванні простору суспільно-корисних інституцій, готових до публічної взаємодії з ключовими «акторами» держави і громадянського суспільства. Але найцінніший здобуток цього етапу – набуття неурядовими організаціями практики інституціалізаційної діяльності [19, с. 134]. Поступово все частіше представники громадських орга-

нізацій почали брати участь у процесах ініціювання обговорення, подання та прийняття законодавчих актів, впливати на регулювання і контроль кадрових призначень, реалізації антикорупційних програм, вдосконалення публічно-управлінських відносин, а також координації здійснення реформ на всіх рівнях публічного управління.

З початку повномасштабної агресії росії в Україну з лютого 2022 року та введення правового режиму воєнного стану цей процес дещо загальмувався. Але, натомість, активізував нову форму волонтерської активності. Масове створення організацій, спілок, хабів, груп активістів у силу оперативності необхідної допомоги учасникам спротиву почав оминати процедури державної реєстрації, що має відповідне ситуаційне й антикризове пояснення.

Іншими словами, динаміка розвитку неурядових організацій в Україні, досвід країн Центральної та Східної Європи, реформа децентралізації влади з її публічно-управлінським змістом, творення громад, перегляд пріоритетних завдань інституцій громадянського суспільства у напрямку першочерговості суспільно-корисної дії та соціально орієнтованої праці вказує на добрі перспективи досягнення синергетичного ефекту на шляху виконання державотворчих завдань усіма суб'єктами публічно-управлінських відносин. Відтак, неурядові організації виступають важливою синергетичною ланкою таких процесів, і не в останню чергу завдяки підтримці міжнародних партнерів [20].

Виходячи з вищенаведеного, слід підкреслити, що на кількісне і якісне зростання мережі неурядових організацій в Україні за останні роки особливим чином вплинули зарубіжні грантодавці – міжнародні благодійні фонди та громадські організації, дипломатичні, державні та громадські установи демократичних країн Європи (не членів ЄС), Європейського Союзу, США та Канади. Під їхнім патронатом відбулося неабияке стимулювання «третього сектора» в Україні (матеріально-фінансове, кадрово-інтелектуальне, тематично-просвітницьке та ін.). Значна частина діючих до цього і новостворених громадських організацій зайняла просвітницько-пропагандистський простір громадянського суспільства, підтримуючи демократичні цінності, практику захисту прав та свобод громадян, апробацію публічно-управлінських та інформаційно-технологічних інновацій.

Постреволюційні й воєнні кризові явища в публічній політиці часто-густо відображаються на загальному розвитку громадянського

суспільства. Вони можуть мати різноманітне вираження. Проте одним із найнебезпечніших із них у демократичних державах стає порушення балансу публічної взаємодії та комунікації між основними суб'єктами публічно-управлінських відносин. Сьогодні, одним із таких комунікаторів слід вважати й неурядових організацій, які водночас виступають і індикаторами рівня міжнародного іміджу України. Звісно, ще залишається проблема психологічного злому свідомості громадян у питаннях публічно-управлінських відносин. Існує й низка інших проблем. Що ж до мотиваційної діяльності неурядових організацій на сучасному етапі, то можна вирізнити декілька сутнісних проблем (особливостей), що постають у контексті негативних особливостей організаційно-управлінського спектру поширення демократичних цінностей та, відповідним чином, впливають на міжнародний імідж представників громадянського суспільства.

По-перше, є значний ризик зловживання національними неурядовими організаціями в напрямку «грантоїдства», чого вже не існує в країнах Центральної та Східної Європи [12]. Ця суспільно-інституціональна «хвороба» постала з інституційних можливостей грантової діяльності та свідомого потурання «духу волонтерства» окремими громадськими об'єднаннями, які створювалися як механізм заробляння коштів на актуальних суспільних темах і проблемах. Донорські інституції, серед яких є державні й недержавні установи, дипломатичні місії, громадські корпорації та союзи проводять відповідний моніторинг неурядових організацій, постійно змінюють умови конкурсного відбору потенційних партнерів, добре обізнані в життєдіяльності тих чи інших інституцій громадянського суспільства в Україні, формують так звані «чорні списки» «недобросовісних» організацій тощо. Серед останніх позитивних нововведень з боку грантових донорів щодо залучення громадських організацій партнерами фінансованих програм можемо назвати введення обмежень на вік організації (не менше 5-ти років діяльності), обов'язкова наявність дієвого партнера в зоні ЄС та інституційна біографія з наявністю інформації про участь у подібних конкурсах в минулому. На думку грантодавців, такий підхід вказує на якість надання відповідних послуг цільовій групі грантової програми, вдосконалення практичних навиків учасників («акторів»), використання набутого досвіду в подальшій роботі, а найголовніше – унемож-

ливлює потрапляння грантів до рук «нечесних» або «тіньових» неурядових організацій і псевдоактивістів.

По-друге, існують прецеденти неадекватного лобіювання деякими органами державної влади та органами місцевого самоврядування своїх приватних інтересів. Як правило, це відбувається шляхом формалізованого пошуку партнерів (на жаль і серед європейських), не публічне проведення конкурсу та не демократична процедура відбору громадських організацій, прихований зговір між суб'єктами грантової діяльності. У такому випадку грантодавці розраховують виключно на совість учасників грантової програми й забезпечення успішної її результативності. Насамперед, лобіювання інтересів грантової програми виражається в недопущенні до відкритого конкурсу конкурентів умовно «своїх» неурядових організацій тощо. Це також є проявом негативної форми «грантоїдства», що впливає на авторитет публічної влади, довіру партнерів у вирішенні важливих питань місцевого значення, міжнародний імідж неурядових організацій і держави загалом [20].

По-третє, самі неурядові організації ситуативно ставляться до вирішення наявних в державі та суспільстві проблем. Мова не йде про інституції громадянського суспільства, які створені виключно з метою подолання якої-небудь «профільної» проблеми. Візьмемо, до прикладу, умовну неурядову організацію, що за статутними цілями займається гендерною проблематикою і відповідно бере участь у грантовій програмі з питань подолання гендерної дискримінації та інших подібних проявів в українському суспільстві [3]. Відповідно, мережу неурядових організацій такого комплексу дій можна розділити на дві групи.

Перша – це неурядові громадські організації, які створюються безпосередньо носіями гендерних цінностей і легалізуються на основі пропаганди гендерної рівності в суспільстві, визначають це як основний меседж своєї роботи. Як правило, грантова діяльність таких неурядових організацій зосереджена виключно на питаннях гендеру та навколо нього. Такі організації тісно співпрацюють з подібними собі організаціями, можуть об'єднуватися з ними в організаційні коаліції, громадські корпорації чи союзи, є постійними партнерами донорських інституцій, які виносять у пріоритет дослідницько-пропагандистської діяльності гендерні дослідження тощо.

Другу групу складають неурядові організації транссекторального

характеру, тобто такі, які за змістом своєї діяльності виконують різноманітні завдання демократично-ціннісної сфери, а гендерне питання в їхній діяльності не є пріоритетним, актуалізується ситуативно, виключно у разі виникнення програмної потреби, отримання відповідного тематичного гранту, залучення організації до роботи як тимчасового або постійного партнера і таке інше. Подібна практика є поширеною, адже грантодавці зацікавлені в розширенні «гендерної аудиторії» (у даному прикладі), пошуку зацікавлених партнерів, ініціативних і креативних акторів тощо. Хоча загалом, це більше особливість такої участі, а не негативна проблема [20].

Таким чином, бачимо, що проблема публічної актуалізації неурядових організацій в Україні тісно пов'язана з міжнародним супроводом і впливає на міжнародний імідж українських неурядових організацій, які, водночас, виконують функцію своєрідного мірила демократичності та публічності громадянського суспільства в Україні. Попри те, що мотиваційна складова діяльності громадських організацій зосереджена переважно у просвітницькій сутності їхньої роботи, пропаганді демократичних цінностей, поширенні серед громадян культури взаємоповаги, рівності, справедливості, відродження «волонтерського духу» прививає громадянам відчуття соціальної відповідальності та публічної активності.

Отже, внаслідок здійсненого дослідження проблем, можемо констатувати, що на позитивний міжнародний імідж неурядових організацій впливають: проєктно-грантова діяльність, зростання волонтерського руху та намагання вести публічну дискусію з державною владою стосовно стану і перспектив розвитку державотворення. Водночас, на міжнародний імідж неурядових організацій, на наше переконання, впливатиме й уміння вдало використовувати успішний досвід демократичних країн Центральної та Східної Європи щодо внормованих і стабільно-дієвих публічно-управлінських відносин між інституціями держави та громадянського суспільства.

Відтак, наголошуємо й на тому, що слід змінювати застаріле позиціонування неурядових організацій, які часом є замкнутими і локалізованими об'єднаннями громадян та досліджувати аспекти публічної варіативності їхньої діяльності. Це є вимогою мінливого часу, який виносить на порядок денний вмотивоване і прагматичне застосування публічно-управлінських інновацій у різних сферах суспільного буття, робить їх сервісними медіаторами у взаємодії

громадянина, суспільства і держави. Приклад країн Центральної та Східної Європи є тому зайвим підтвердженням. Цінність людини дедалі більше стає центричною, а принцип гуманізму актуалізує завдання загальнолюдського виживання, що скеровує до консолідації громадянського суспільства і держави, а неурядові організації спонукає до виконання соціально-консолідуючої ролі в державотворчих процесах. Тому активна позиція неурядових організацій у питанні захисту демократичних цінностей матиме відчутні позитиви на міжнародній арені, що сприятиме прийняттю України в світі як сучасної повноправної демократичної держави.

Висновки. Таким чином, обґрунтовуємо причинні важелі визнання державою соціально-консолідуючої ролі неурядових організацій у змісті викликів державотворення у країнах Центральної та Східної Європи. Актуалізуємо на механізмах міжсуб'єктної публічної взаємодії в кризових ситуаціях та соціально-консолідуючій ролі неурядових організацій, які впливають на рівень соціальної відповідальності та громадянської культури населення.

Виділяємо декілька найбільш вразливих кризових ситуацій, які мають очевидний вплив на стабільність демократичного розвитку держави й потребують адекватної реакції з її боку в напрямку взаємовигідної співпраці з інституціями громадянського суспільства:

- 1) політична (економічна) криза;
- 2) екологічна (техногенна) катастрофа;
- 3) війна (інший вид збройний конфлікт);
- 4) міжнаціональний (етнічний) конфлікт;
- 5) вірусна епідемія (масовий спалах будь-якої хвороби) та ін.

Вважаємо, що при таких обставинах у державну політику слід закладати механізми сприяння реалізації функціонального потенціалу неурядових організацій, які володіють значним людським капіталом, оперують провідними інтелектуальними, креативними, інноваційними та іншими характеристиками в своїй діяльності. Запропоновано введення «режиму максимального сприяння розвитку неурядових організацій у кризових ситуаціях» за допомогою використання двох публічно-управлінських блоків: державне забезпечення (адекватна оцінка кризової ситуації; прогноз і контроль використання матеріально-фінансових та людських ресурсів; чітке планування дій суб'єктів антикризової програми; ефективне управління, публічно-управлінський та інший супровід; визначення на-

прямів співпраці й статусу організацій суспільно-корисної дії в конкретних кризових ситуаціях), державне стимулювання діяльності інституцій громадянського суспільства (здійснення інформаційно-просвітницької роботи; захист соціально вразливих груп населення; надання соціально-сервісних послуг громадянам; підтримка волонтерського руху й спрощення державно-податкового режиму в змісті супроводу матеріально-технічної допомоги громадянам; здійснення правового та іншого консультативно-дорадчого супроводу; стимулювання процесу діджиталізації сервісних послуг; підтримка прямої комунікації неурядових організацій із територіальними громадами; стимулювання активної роботи в місцях (регіонах) із вразливою інфраструктурою; проведення незалежних експертно-аналітичних досліджень; надання пропозицій щодо вдосконалення шляхів вирішення соціальних проблем; здійснення громадського контролю за діяльністю публічної влади).

Зроблений аналіз європейського досвіду використання державою суспільно-корисного потенціалу неурядової організації та його застосування в українській практиці, окреслює проблеми й міжнародного іміджу неурядових організацій та можливості його покращення. Порівняльний аналіз головних тенденцій розвитку системи неурядових організацій у країнах Європейського Союзу, зокрема Центральної та Східної Європи, які межують з Україною вказує на чимало спільних історико-культурних і громадсько-політичних ознак (Польща, Угорщина, Румунія).

Таку вибірку обґрунтовано тим, що вони дають можливість скласти цілісну картину спільних та відмінних ознак у динаміці розвитку системи неурядових організацій у багаторівневому конструкті на глобальному (порівняння в межах ЄС), національному (суто державно-територіальний сегмент) і регіональному (локальне територіальне поширення) рівнях й оцінити ефективність їх публічного адміністрування та інституціональної взаємодії з органами державної влади. Тенденції розвитку неурядових організацій у пропонованих країнах, що можуть слугувати добрим прикладом для України, визначено у наступному функціональному ланцюгу сприяння: державна політика – законодавчі норми – громадянська ініціатива – практика публічної взаємодії.

Важливо, що напрацювання у сфері співробітництва між урядовими інституціями та неурядових організацій мають мати сталі

форми. А їхніми предметними проявами може слугувати досвід профільної взаємодії, коли міністерські відомства напряму співпрацюють з відповідними організаціями (приклад Румунії), ефективність процедури надання сервісних послуг та її діджиталізації (приклад Польщі) та скоординованої політики сприяння розвитку громадських організацій і, зокрема, етнонаціональних спільнот (приклад Угорщини).

Такий формат публічно-управлінських відносин варто привити і в Україні, для якої особливо цінним прикладом слугує саме ділова активність суб'єктів публічно-управлінських відносин, яка характеризується, перш за все, прозорістю рішень, взаємністю публічних дій та соціальною відповідальністю сторін. Доцільним можна розглядати формування й ефективну діяльність координаційного центру неурядових організацій національних меншин з цілеспрямованою політикою інтеграції в українське суспільство.

Щодо позитивного міжнародного іміджу неурядових організацій, то наголосимо, що на це впливають: прозорість діяльності, проектно-грантова активність, зростання волонтерського руху, намагання вести публічну дискусію з державною владою стосовно стану та перспектив розвитку державотворення, уміння вдало використовувати успішний досвід демократичних країн світу щодо внормованих і стабільно-дієвих публічно-управлінських відносин між інституціями держави та громадянського суспільства.

Джерела:

1. Гаєва Н. П. Критичний аналіз Закону України «Про громадські об'єднання»: деякі міркування. *Часопис Київського університету права*. 2013. №4. С. 91–95.
2. Гололобов С. М. Правові засади діяльності громадських організацій у ЄС: національно-культурний аспект. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2017. Вип. 2 (18). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2017_2_3.
3. Гололобов С. М. Правовий статус громадських організацій України в контексті європейських стандартів. *Молодий вчений*. 2016. № 4. С. 636–640.

4. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]; за наук. ред. В. П. Бека ; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 680 с.
5. Громадські організації Польщі заявляють про тиск з боку влади. URL: https://zmina.info/news/gromadski_organizaciji_polshhi_zajavlji_ajut_pro_tisk_z_boku_vladi-2/.
6. Державне управління: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (гол.), К. О. Ващенко (заст. гол.), Ю. П. Сурмін (заст. голови). К.; Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.
7. Державне фінансування громадських організацій: зарубіжний досвід та рекомендації щодо впровадження в Україні. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/811/>.
8. Диджиталізація: одинадцять порад для лідерів. *Management.com.ua*. URL: <http://www.management.com.ua/tend/tend922.html>.
9. Зеленько Г. Політико-правові механізми інституалізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи). *Курасівські читання: наукові записки*. 2005. Вип. 30, кн. 2. С. 92–105.
10. Іщук С. І. Концептуальні засади реалізації права на свободу об'єднань в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2012. № 2 (6). (Серія «Право»). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12isiovu.pdf>.
11. Калінічева Г. Державна політика підтримки розвитку організацій громадянського суспільства в країнах ЦСЄ. *Віче*. 2013. № 20. С. 7–11.
12. Мороз П. «Третій сектор» по-українськи: гранітоїди чи суспільні діячі? *Цензор.net*. URL: https://censor.net.ua/blogs/1104799/tretyi_sektor_poukranski_grantodi_chi_suspln_dyach.
13. Неприцька Т. І., Неприцький О. А., Києнко-Романюк Є. С. Рецентралізація в Угорщині: наслідок становлення авто-

- ритарного режиму чи економічно обґрунтований крок? *Політичне життя*. 2018. Вип. 3. С. 42–46.
14. Окуньовська Ю. В. «Третій сектор» Польщі в офіційних документах ЄС. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 2 (33). 2017. С. 226–233. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tretiy-sektor-polshi-v-ofitsialnyh-dokumentah-es/viewer>.
 15. Окуньовська Ю. Політико-правова база діяльності громадських організацій Польщі. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 75–79.
 16. Про громадські об'єднання. Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI. *Законодавство України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
 17. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: Указ Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>.
 18. Стратегия венгерского правительства по вопросам развития гражданского общества от 22 октября 2002 г. *Государство и гражданское общество: практика эффективного взаимодействия. Международный опыт* / Сборник статей и документов [сост. Е. Б. Тонкачёва, Г. Б. Черепок]. Минск: ФУАИинформ, 2009. 266 с.
 19. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин: монографія / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. 412 с.
 20. Токар М. Ю. Діджиталізація як оптимізація взаємодії публічної влади і громадських організацій. *Аспекти публічного управління*. Том 8. Спецвипуск. № 1. 2020. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/779/754>.
 21. Токар М. Ю. Поетапний аналіз динаміки розвитку громадських організацій у контексті взаємодії держави і громадянського суспільства. *Демократичне врядування: наук. вісн.* Вип. 22 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С.

- Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. URL: www.dv.lvivacademy.com.
22. Токар М. Ю. Практика ефективної взаємодії публічної влади і громадських організацій: європейський досвід для України. *Ефективність державного управління. Ефективність державного управління*: зб. наук. пр. Вип. 2 (63) / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. URL: <http://edu.lvivacademy.com/article/view/212673>.
 23. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі (прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи). Страсбург, 5 липня 2002 року Документ 994_209, поточна редакція – Прийняття від 05.07.2002. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_209.
 24. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Дебет-Кредит*. URL: <https://docs.dtkr.ua/doc/435-15>.
 25. Bocz, J. The Structural Changes of the Non-profit Sector in Hungary: The Hungarian Non-profit Sector from the early 90's to the mid of 2000. Budapest. 2009. 41 p.
 26. Code of Good Practice, Standards and Benchmarks for the Allocation of Funding for the Programmes and Projects of NGOs (2007). Croatia. Official Gazette. 2007. № 88/01.
 27. Consiliul Național Tripartit pentru Dialog Social. *Ministerul Muncii și Protecției Sociale*. URL: <http://dialogsocial.gov.ro/consiliul-national-tripartit-pentru-dialog-social/?fbclid=IwAR3nM8kheHoGiWVI39nWujftgozpoXk-Vm1ZwV5II6rwYfv5-tZQVM20ej0>.
 28. Fakty o NGO. *Ngo.pl: Portal organizatsiji pozarzagowych*. URL: <https://www.ngo.pl/>.
 29. Legea dialogului social. Lege nr. 62/2011. *Drept Online*. URL: http://www.dreptonline.ro/legislatie/legea_dialogului_social_62_2011.php?fbclid=IwAR3-Ztwj_GjFYFFelv14KUVsphoGfTupnxqswAUyrUAVn1j42cO3GD9tqfM.

30. Sasinowski, H. Społeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji. *Ekonomia i Zarządzanie*. 2012. Tom 4, Nr 1. S. 30–46.

РОЗДІЛ 17

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ У КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

Микола ПАЛІНЧАК, Діана СТЕБЛАК

Вступ. Церква та релігійні організації завжди були невід’ємною частиною держави та мали вагомий вплив в багатьох країнах Європи. Роль релігійного фактору протягом століть європейської історії є визначною. Особливості взаємодії церкви і релігійних організацій та держави в різний період, стало основою для формування вченими різних видів моделей державно-церковних відносин, які характеризували основні особливості їх взаємодії. Є вагома кількість класифікацій моделей державно-церковних відносин, які досліджується багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими (див. *рис. 1*).

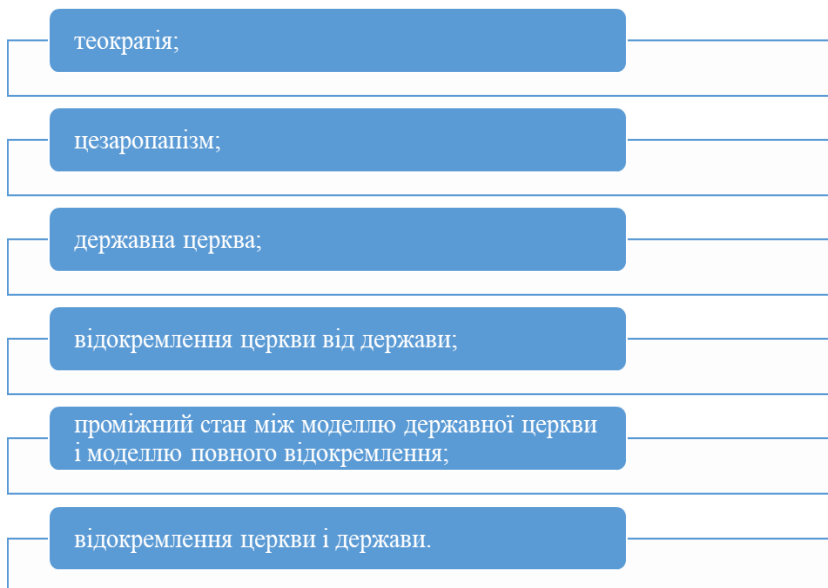

Рис.1. Моделі державно-церковних відносин.

Джерело: [14, с. 125]

Моделі державно-церковних відносин у країнах Центральної та Східної Європи. У країнах Центральної та Східної Європи сформувалися різні моделі державно-церковних відносин, від моделі повного відокремлення до запровадження на законодавчому рівні певної державної релігії.

Чеська Республіка є державою, де відсутн'я офіційна релігія. Це країна, яка є однією з найбільш атеїстичних країн Європи. Станом на 2021 рік відповідаючи на питання про релігійні переконання, 18,7% заявили, що вони вірять у Бога та належать до церкви чи релігійного товариства; відповідь «без віросповідання» 68,3%; а 9% сказали, що вони вірять у Бога, але не належать до жодної церкви чи релігійної громади. Найпоширенішими церквами в країні є: Римо-Католицька Церква (54 % усіх віруючих згідно з до перепису 2021); Євангелічна церква чеських братів і чехословацька церква гуситів. Станом на січень 2022 року в Реєстрі церков і релігійних громад було зареєстровано 44 церкви і релігійні громади. Згідно до законодавства Чеської Республіки, для реєстрації церкви і релігійної громади потрібна певна кількість послідовників [2].

Хартія основних прав і свобод, яка є доповненням до Конституції, передбачає свободу релігійних переконань і вільне вираження своїх релігійних переконань [3]. Хартія основних прав і свобод передбачає, що: «Кожна людина має право вільно сповідувати свою релігію або віру, як одноосібно, так і спільно з іншими, приватно чи публічно, шляхом богослужіння, навчання, практики або виконання обрядів» [4]. Згідно неї кожна людина має право сповідувати чи не сповідувати певну релігію, вільно виражати свої думки та переконання в сфері релігії, релігійні спільноти є відокремленими від держави.

Варто зазначити, що релігійні організації в країні не зобов'язані реєструватися, вони можуть здійснювати релігійну діяльність без реєстрації. Закон передбачає дворівневу систему для релігійних груп, які прийняли рішення реєструватися. Перший рівень, повинно бути не менше 300 повнолітніх послідовників, та ін. Реєстрація цього рівня передбачає обмежені податкові пільги, а саме: «включаючи звільнення від податків на відсотки, отримані за депозитами на поточних рахунках, пожертвуваннями та членськими внесками» [3]. Реєстрація другого рівня вимагає, щоб релігійна група повинна бути

zareєстрована на першому рівні протягом 10 років, публікувати річні фінансові звіти за 10 років до подачі заяви другого рівня, і мати послідовників, не менше 0,1% населення, що становить приблизно 10 700 осіб [3]. Реєстрація другого рівня, надає релігійним громадам, право на пільги, які надані для першого рівня, а також здійснення особливих прав, які передбачають проведення весілля, викладання релігії в державних школах та ін. [3].

У Чеській Республіці 44 zareєстровані релігійні групи, 23 з них першого рівня, а 21 – другого рівня [3].

У країні здійснюється реституція церковного майна. «Закон уповноважує уряд повертати землю чи інше майно, яке було конфісковано в комуністичну епоху і досі перебуває у володінні уряду, 17 релігійним групам.» [3]. Згідно законодавства релігійні громади мали термін до 2013 року, щоб подавати вимоги, щодо реституції церковного майна. І крім реституції майна «Закон також передбачає компенсацію у розмірі 59 млрд чеських крон як компенсацію за безповоротне майно, яке переважно перебуває у володінні приватних осіб або організацій або органів місцевого чи регіонального самоврядування, що підлягає виплаті протягом 30-річного періоду, що закінчується у 2042 році» [3].

Чеська Республіка є однією з найбільш атеїстичних країн Європи. У Чеській Республіці здавна мешкає велика кількість неафілійованого населення, і вчені посилаються на багатовікові історичні причини цього. Не дивлячись на це вагома кількість населення, а саме 51% чехів згодні з тим, що «релігійні інститути відіграють важливу роль у допомозі бідним і нужденним» [13].

Угорщина є світською державою. Згідно до, Конституції країни, передбачається свобода віросповідання, включаючи свободу вибору, зміни чи сповідання релігії, чи переконань. В Угорщині, Конституція забороняє релігійну дискримінацію та висловлювання, що принижують гідність будь-якої релігійної громади, та передбачає автономію релігійних громад [8]. Що ж до релігійної диференціації в Угорщині досить однорідна картина. Як показує перепис 2011 року, кількість тих, хто належить до великих історичних церков, зменшилася, а частка прихильників менших церков, деномінацій навпаки. Також варто зазначити, що кількість тих, хто не належить до церкви чи деномінації, зросла серед опитаного населення.

Понад 7 млн. населення належать до однієї з християнських церков: католицької, кальвіністської, лютеранської.

Загальний відсоток тих, хто стверджує, що належить до менших або нових конгрегацій або релігій, становить лише 1,1%.

Із 286 зареєстрованих релігій в Угорщині є приблизно 150, де кількість послідовників менше 100 [9].

Що до державно-церковних відносин в сфері освіти, то з 1 вересня 2013 року новий Закон про загальну освіту запровадив новий обов'язковий клас: навчання етики або релігієзнавства та етики. Пропонується вільно вибирати між ними. Викладання етики є завданням держави, тоді як релігієзнавство та етика викладає церква [9].

Відповідно до поправки 2019 року до Закону про релігію 2011 року, закон встановлює чотири рівневу систему, у порядку спадання, «заснованих (або зареєстрованих) церков», «зареєстрованих церков» (також званих «зареєстрованих II»), «церков, внесених до списку» (також званих «зареєстрованих I») та «релігійні об'єднання».

Усі з яких можуть отримувати податок на прибуток від платників податків і можуть укладати угоди про співпрацю з державою. Дві найвищі категорії також мають право на державні субсидії, що доповнюють податок на прибуток, а релігійні групи найвищого рівня можуть пропонувати уроки релігійної освіти в школах [8].

Згідно з даними Pew Research Center, незважаючи на те, що відносно невелика кількість людей у багатьох країнах Центральної та Східної Європи говорять, що щотижня відвідують церкву, у середньому 86% у 18 опитаних країнах кажуть, що вірять у Бога. Що до Угорщини, то станом на червень 2015 – липень 2016 років 59 % зазначали, що вірять в Бога [10].

Польща є світською державою. Конституцією Польщі гарантується свобода віросповідання [1]. Згідно до статті 25 Конституції Польщі: «Церкви та інші релігійні організації мають рівні права.

Органи державної влади в Республіці Польща повинні бути неупередженими в питаннях особистих переконань, будь то релігійних чи філософських, або щодо поглядів на життя, і повинні забезпечувати їхню свободу вираження поглядів у суспільному житті.

Взаємовідносини між державою та церквами й іншими релігійними організаціями ґрунтуються на принципі поваги до їхньої

автономії та взаємної незалежності кожної у своїй сфері, а також на принципі співробітництва для особистості та загального блага» [6].

У Польщі уповноважений з прав людини несе відповідальність за забезпечення свобод і прав людини та громадянина, у тому числі свободи віросповідання та совісті, передбачених Конституцією та іншими правовими актами. Омбудсмен незалежний від уряду та призначається парламентом [1].

У країні відповідно до закону кожен має право сповідувати чи не сповідувати певну релігію. «Конкордат зі Святим Престолом визначає стосунки з Римо-католицькою церквою. Окремі закони визначають відносини між урядом та 15 релігійними групами. Окремий закон регулює діяльність інших релігійних груп» [1].

Таблиця 2.

Релігійна структура в Польщі.

Характеристика	2015	2018
Приналежність до церкви або релігійного об'єднання	94.2%	93.5%
Римо-католицька церква	92.8%	91.9%
Православна церква	0.7%	0.9%
Протестантські церкви	0.2%	0.3%
Свідки Єгови	0.3%	0.2%
Греко-католицька церква	0.1%	0.1%
Інші церкви та релігійні об'єднання	0.1%	0.2%
Неналежність до жодної релігії	3.1%	3.1%
Неможливо класифікувати	0.5%	0.5%
Відмова відповідати	2.2%	2.9%

Джерело: [5]

За даними «Звіту про свободу віросповідання у світі за 2022 рік: Польща» кількість православного населення в країні збільшилася, за рахунок більше ніж 1,5 млн. українських біженців.

Серед інших релігійних груп, то в країні також поширені такі релігійні групи, як:

- Лютерани;
- П'ятидесятники;
- Старокатолицька церква маріавітів;
- Польська національна католицька церква;
- Реформатська католицька церква;
- Адвентисти сьомого дня;
- Баптисти;
- Церква Христа;
- Методисти;
- Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів;
- Міжнародна спільнота;
- та ін. [1]

Варто зазначити, що Конституція визнає право на відмову від військової служби з релігійних мотивів, але визнає, що такі особи, які відмовляються від військової служби, можуть бути зобов'язані пройти альтернативну службу відповідно до закону [1].

Польща є однією з найбільш релігійних країн світу. Католицизм є найбільш поширеною релігією в країні. Хоча Римо-католицька церква є найчисленнішою, її правові відносини з державою тривалий час не регулювалися. Конкордат між Святим Престолом та Республікою Польща було ратифіковано Сеймом (нижньою палатою парламенту) 8 січня 1998 року та згодом підписано Президентом.

Що ж стосується державно-церковних відносин в сфері освіти, то найважливішим становищем Конкордату є те, що держава гарантує викладання релігії (як факультативний предмет) за бажанням батьків та учнів у державних школах (дошкільних навчальних закладах, початкових та середніх школах). Детальні правила викладання релігії встановлені Постановою міністра народної освіти від 14 квітня 1992 року про умови та порядок організації уроків релігії в державних школах [7].

Релігійні організації в країні відіграють важливу роль. «Для реєстрації закон вимагає, щоб група подала нотаріально завірнену заяву з особистою інформацією щонайменше 100 членів-громадян; подробиці про діяльність групи у країні; передісторія доктрини та практики групи; статут та фактичну адресу; виявлення відомостей про його керівників; опис ролі духовенства, якщо застосовано; та

інформація про джерела фінансування та методи набору нових членів» [1].

Словаччина є країною, де модель відокремлення держави та церкви. Конституція передбачає, що держава і церква не втручаються в справи одна одної. В країні свобода віросповідання та забезпечується вільне волевиявлення та вираження своїх релігійних переконань.

Таблиця 3.

Релігія в Словаччині.

	Населення за даними перепису населення і житлового фонду					
	станом на 26 травня 2001 року		станом на 21 травня 2011 року		станом на 1 січня 2021 року	
	особисто	у %	особисто	у %	особисто	у %
з релігійною конфесією	4 521 549	84.05	4 100 237	75.97	3 799 331	69.72
немає релігії	697 308	12.96	725 362	13.44	1 296 142	23.79
неідентифікована релігія	160 598	2.99	571 437	10.59	353 797	6.49
Всього	5 379 455	100.00	5 397 036	100.00	5 449 270	100.00

Джерело: [12]

Для того, щоб зареєструвати релігійну організацію, вона повинна відповідати певним умовам. Вимоги до реєстрації релігійних груп включають необхідність подання петиції з підписами не менше ніж 50 000 прихильників. Група, в якій немає мінімум 50 000 дорослих прихильників, необхідних для отримання статусу офіційної релігійної групи, може зареєструватися як цивільне об'єднання для функціонування; при цьому вона може офіційно не ідентифікувати себе як релігійна група [11].

Усі групи, зареєстровані до того, як ці вимоги набули чинності у 2017 році, залишилися зареєстрованими без необхідності дотримання вимог про 50 000 прихильників; жодна нова релігійна група не отримала визнання відповідно до переглянутих вимог [11].

Що ж до релігійної диференціації, то згідно з останнім переписом населення 2021 року, в країні діють різні релігійні організації:

- Католики;
- Члени Євангелічної церкви Аугсбурзького сповідання;
- Греко-католики;
- Не вказали свою релігійну приналежність;

Найменша кількість членів Реформатської християнської церкви, інших протестантів, членів Православної церкви, Свідків Єгови, буддистів, мусульман, іудеїв, індуїстів, Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів (Церква Ісуса Христа) та бахаї [11].

У Словаччині 18 зареєстрованих релігійних груп:

- Апостольська церква;
- Община бахаї;
- Братство баптистів;
- Адвентисти сьомого дня;
- Церква Братства;
- Чехословацька гуситська церква;
- Церква Ісуса Христа;
- Євангелічна церква Аугсбурзького віросповідання;
- Євангелічна громади;
- Свідки Єгови;
- Новоапостольська церква;
- Православна церква;
- Реформатська християнська церква;
- Римо-католицька церква;
- Старокатолицька церква;
- Центральна спілка єврейських релігійних громад [11].

Таблиця 4.

Населення за віросповіданням відповідно до церкви.

	Населення за даними перепису населення і житлового фонду					
	станом на 26 травня 2001 року		станом на 26 травня 2011 року		станом на 1 січня 2021 року	
	особисто	у %	особисто	у %	особисто	у %
Церква						
Римо-католики	3 708 120	81.11	3 347 277	81.64	3 038 511	79.97
Євангелісти	372 858	8.16	316 250	7.71	286 907	7.55
Греко-католики	219 831	4.81	206 871	5.05	218 235	5.74
Кальвіністи	109 735	2.40	98 797	2.41	85 271	2.24
Православні	50 363	1.10	49 133	1.20	50 677	1.33
Інші	111 005	2.43	81 909	2.00	119 730	3.15
Всього	4 571 912	100.00	4 100 237	100.00	3 799 331	100.00

Джерело: [12]

Зареєстровані групи одержують щорічні державні субсидії. Департамент у справах церкви спостерігає за відносинами між релігійними групами та державою та керує розподілом державних субсидій релігійним групам та об'єднанням [11].

Висновки. Отже, релігійний фактор протягом багатьох років є невід'ємною частиною розвитку країн Центральної та Східної Європи і має вагомий вплив на суспільне та політичне життя держав.

Джерела:

1. 2022 Report on International Religious Freedom: Poland. URL: <https://www.state.gov/reports/2022-report-on-international-religious-freedom/poland>
2. Czech Republic. The European Commission. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/czech-republic/population-demographic-situation-languages-and-religions>
3. 2022 Report on International Religious Freedom: Czech Republic. URL: <https://www.state.gov/reports/2022-report-on-international-religious-freedom/czech-republic/>
4. CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS. URL: https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/ustavni_soud_www/Pravni_uprava/AJ/Listina_English_version.pdf

5. Religious affiliation in Poland between 2015 and 2018. Statista. URL: <https://www.statista.com/statistics/1139984/poland-religious-affiliation/>
6. THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF POLAND OF 2nd APRIL, 1997. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>
7. Political, social and economic background and trends. European Commission. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/poland/population-demographic-situation-languages-and-religions>
8. 2022 Report on International Religious Freedom: Hungary. URL: <https://www.state.gov/reports/2022-report-on-international-religious-freedom/hungary/>
9. Hungary. The European Commission. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/hungary/population-demographic-situation-languages-and-religions>
10. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>
11. 2022 Report on International Religious Freedom: Slovakia. URL: <https://www.state.gov/reports/2022-report-on-international-religious-freedom/slovakia/>
12. Political, social and economic background and trends. European Commission. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/slovakia/population-demographic-situation-languages-and-religions>
13. Jonathan Evans. Unlike their Central and Eastern European neighbors, most Czechs don't believe in God. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2017/06/19/unlike-their-central-and-eastern-european-neighbors-most-czechs-dont-believe-in-god/>
14. Палінчак М.М., Галда П.П., Лешанич М.М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах: Навчальний посібник. Ужгород: Поліграфцентр "Ліпа", 2015. 296 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%20%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%20%D1%83%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%20.pdf>

РОЗДІЛ 18

ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПАСТКИ РЕСЕНТИМЕНТУ І МОЖЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

Наталія НЕЧАЄВА-ЮРІЙЧУК

Вступ. Позиція політичних акторів щодо російсько-української війни зумовлена комплексом динамічних факторів. Серед них особливе місце належить минулому, яке сучасники усвідомлюють через пам'ятеві дискурси, сформовані й артикульовані насамперед у рамках державних політик. Упродовж XX століття країни Центральної та Східної Європи пройшли складний шлях формування власних держав із усіма їхніми атрибутами, у т.ч., національних політик пам'яті, які стали першим кроком до конструювання власних політичних ідентичностей у складній системі міжнаціональних і міждержавних відносин.

У пошуках власної національної й політичної ідентичності. Геополітичні потрясіння кінця 1980-х – початку 1990-х років стали епохальним рубежем між добою політико-економічної залежності від радянського політичного дискурсу та політичної суверенізації у геополітичному просторі сучасності. У пошуках власної національної й політичної ідентичності держави колишнього «соціалістичного табору» розпочали складний процес переосмислення минулого через історичні пошуки, документацію злочинів радянської доби, формування інститутів пам'яті та побудову міждержавних контактів у цій сфері у новому форматі. Після розпаду Радянського Союзу політики пам'яті стали складовою державних політик країн Центральної та Східної Європи й продовжують залишатися важливою частиною процесів націє- та державотворення. Вони є потужним інструментом впливу на свідомість як окремого індивіда-громадянина, так і колективну свідомість відповідних націй. У даному випадку мова йде насамперед про використання пам'яті (індивідуальної й колективної) як інструменту впливу на процес прийняття

політичних рішень (у демократичних суспільствах), або прийняття та підкорення існуючому політичному режиму (авторитарні режими та псевдodemократії, як-от Росія та Білорусь).

Російський наступ на Україну, спершу у гібридному форматі, а згодом, у лютому 2022 року, – у широкомасштабному воєнному вторгненні, наочно продемонстрував геополітичну вагу національних пам'яттєвих дискурсів. Намагаючись зберегти Україну у сфері власного політичного впливу щонайменше, російська сторона у своїй пропаганді активно поширювала (й продовжує поширювати) наративи, спрямовані на дискредитацію Української держави. Насамперед використовуючи при цьому як радянські штампи про спільне історичне минуле та «братерські відносини» між російським, українським та білоруським народами, так і останні кремлівські фантазії щодо того, що Українська держава «виникла в результатів дій більшовиків росії та Леніна» [20].

Від часу виникнення Московського царства і до сьогодні політика Москви відрізняється військово-політичною агресивністю. Захоплення нових земель та географічне розширення стало основною метою московських – російських – радянських правителів, від чого потерпали у т.ч. народи Центрально-Східної Європи. І чи не найбільше – Україна. Утвердження російської влади як на українських землях, так і на землях окремих держав Центральної та Східної Європи, насамперед Польщі, відбувалося через військові перемоги та культурне поневолення, де інструменти політики пам'яті фактично були спрямовані на формування нового – російського – геополітичного й соціокультурного простору. І хоча від розпаду соціалістичної системи та Радянського Союзу минуло понад 30 років, політичне міфотворення та пропаганда залишилися основою сучасної політики Кремля. Модерний пам'яттєвий дискурс російської сторони ґрунтується на класичному імперському принципі «розділяй та владарюй», зорієнтований на різні цільові аудиторії та підпорядкований єдиній меті – утвердженню панування «русского мира».

Та незважаючи на системність й тяглість російської політики пам'яті, останній так і не вдалося сформувати єдиний, всіма визнаний й прийнятий пам'яттєвий дискурс. Держави Центрально-Східної Європи зуміли зберегти національний суверенітет й наприкінці ХХ ст. розпочали новий етап державотворення, де національні політики пам'яті відіграють вагомий роль не лише у внутрішній політиці цих

країн, але й у їх зовнішньополітичних орієнтаціях та взаємодії. Сучасна війна Росії проти України ще більше фокусує увагу урядів і громадянського суспільства держав Центральної та Східної Європи на національних інтересах та організації протидії деструктивній російській пропаганді та дезінформації, спрямованій на знищення не лише України, але й на підрив позицій демократичного світу в цілому. Політики пам'яті тим часом виступають тим інструментом, який здатний посилити суспільну резистентність до деструктивних дезінформаційних наративів Кремля, або хоча б ослабити їх вплив.

Пам'ять є складною динамічною семіотичною системою, сповненою різноманітних гетерогенних просторів, наділених множинністю змістів [14, с. 6, 5]. Вона належить до психічних процесів, притаманних живим системам і людині насамперед. Це здатність зберігати, відтворювати й забувати минулий досвід. Філогенетична пам'ять зберігає «досвід, накопичений у ході еволюційного розвитку виду, і базується на безумовних рефlekсах різного ступеню складності» [21]. Онтогенетична (або індивідуальна) пам'ять «втілює індивідуальний досвід особи і ґрунтується на умовних рефlekсах» [21]. Механізми та процеси пам'яті є надзвичайно складними і потребують подальших додаткових досліджень. Основними компонентами індивідуальної пам'яті є: рецепція (сприйняття нової інформації), ретенція (спроможність утримувати нову інформацію), репродукція (спроможність відтворювати отриману інформацію), забування [21]. І у біологічному вимірі, і у соціальному, пам'ять виступає як здатність людини набувати, зберігати та відновлювати спогади. І тут виникає питання: яким чином відбувається повернення індивіда й, відповідно, групи людей / суспільства до тих чи інших спогадів? Моріс Хальбвакс, відомий французький філософ, соціолог, психолог, у своїй праці «Соціальні рамки пам'яті» наголошує, що «спогади як психічні стани перебувають у нашій душі у несвідомому вигляді і знову стають свідомими, коли ми викликаємо їх у пам'яті» [35, с.29]. Логічним висновком з вищесказаного, на думку авторки, є трактування політики пам'яті як свідомого творення та стимулювання певних спогадів у суспільства та індивіда. Звернення до минулого як відправної точки сучасної політики (незалежно від її характеру – демократичної чи авторитарної) є основою сучасної міждержавної взаємодії. Одним із прикладів сучасної суспільної комеморації «миру в умовах ядерної загрози» є головування РФ у

Раді Безпеки ООН. Досвід «холодної війни» та активного ядерного протистояння двох наддержав – СРСР та США, значною мірою вплинув на характер сучасних міжнародних відносин. Одним із геополітичних страхів доби розпаду соціалістичного табору та СРСР був страх «неконтрольованості» поширення ядерної зброї так званим клубом ядерних держав. Тож у 1994 році Україну (як і Білорусь та Казахстан) змусили відмовитися від ядерної зброї в обмін на гарантії безпеки, отримані від РФ, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та Сполучених Штатів Америки [16]. Місце СРСР посіла Росія, яка була визнана наступницею СРСР, зокрема і у Раді Безпеки ООН. Досвід використання ядерної зброї під час Другої світової війни (у Хіросімі та Нагасакі), аварія на Чорнобильській АЕС тощо сформували колективне почуття страху, що й досі впливає на процес прийняття рішень, у т.ч. на міжнародному рівні. Володіння Росією ядерною зброєю формує нові моделі міжнародної взаємодії в умовах війни, коли держава-агресор та держава-терорист продовжують виконувати свої функції у відповідних структурах та інституціях ООН, покликаної зберігати мир на планеті. Взаємозв'язок між сучасним та минулим у контексті ресентименту залишається малодослідженим явищем і потребує особливої уваги з боку науковців й експертів різних сфер. Без подолання політичних привидів минулого світове співтовариство не зможе вибудувати геополітично стабільний й безпечний світ.

Політика пам'яті в умовах російської війни проти України. В умовах російської війни проти України політика пам'яті набуває особливого значення не лише у контексті національному, але й регіональному. Спільність історичного минулого для держав Центрально-Східної Європи накладає відбиток на національні політики пам'яті, з одного боку, й дозволяє вести мову про формування регіональної політики пам'яті як одного із важливих, на думку авторки, засобів подолання історико-політичних стереотипів та політико-психологічних травм минулого.

Одним із перших, хто спробував визначити специфіку відносин між історією та пам'яттю, став уже згадуваний вище дослідник М. Хальбвакс. Він запропонував умовний поділ пам'яті на два типи: індивідуальну та соціальну. Індивідуальна = особиста, внутрішня. Соціальна = колективна, зовнішня. У своїх роботах дослідник про-

слідкував роль і місце історичної пам'яті у процесах соціальної ідентифікації [34; 35].

Звернення до пам'яті в її суспільно-історичному значенні стало поворотом у теоретичному осмисленні минулого та формуванні сучасних практик політики пам'яті, що на початку ХХІ століття перетворилися на потужний інструмент як внутрішньої, так і зовнішньої політики держав Центральної та Східної Європи. З огляду на вищезазначене постає логічне питання: що ми маємо на увазі під поняттям політика пам'яті? Сам термін «політика» походить з давньогрецької мови і має чимало різноманітних визначень і підходів до розуміння: від управління окремою територією до здобуття та утримання влади. Зокрема, державна політика – «це цілеспрямована діяльність органів державної влади для вирішення суспільних проблем, досягнення й реалізації загальнозначущих цілей розвитку суспільства або його окремих сфер»[1].

Категорія «політика пам'яті» має чимало визначень у науковій літературі, порівняльний аналіз яких дозволяє запропонувати наступне робоче визначення: політика пам'яті – складний процес взаємодії різних суб'єктів політики, спрямований на формування ціннісних установок і розуміння минулого, що відповідає національним інтересам (у демократичних державах).

Натомість, державна політика пам'яті є органічною складовою внутрішньої й певною мірою зовнішньої політики держави. Це «сукупність унормованих у концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних й суспільно-політичних заходів із використання (урахування) інформації про історичне минуле в процесах державного (національно-державного) будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації» [23]. Складовою державної політики у ділянці формування історичної та національної пам'яті є меморіальна політика. Окрім того, в науковій літературі часто зустрічаємо термін «історична політика», що, на нашу думку, може розглядатися як синонім політики пам'яті, як окремий напрям державної політики, спрямований на формування історико-пам'яттєвого дискурсу в контексті державного будівництва та націєтворення. Однак у даному тексті авторка надає перевагу використанню терміну «політика пам'яті», який чітко пов'язаний з предметом вивчення й дозволяє зосередитися саме на встановленні важливих зв'язків між історичним досвідом та сучасними потребами

й запитами окремих держав у контексті усвідомлення й творення цілісної картини минулого.

Характерними рисами політики пам'яті є її органічне включення до національної стратегії розвитку держави, відповідність національним цінностям та світогляду суспільства. І хоча український дослідник В. Бабка наголошує на орієнтованості політики пам'яті на актуальні потреби суспільства [2], політичні практики сучасності ставлять під сумнів однозначність даного твердження, виводячи на поверхню питання про суспільне благо та критерії визначення суспільних потреб.

Суспільно-політичний розвиток минулого сторіччя засвідчує, що колективна пам'ять – багатовимірне явище. По-перше, саме колективна пам'ять є основою формування / підтримки громадянської / національної ідентичності. По-друге, колективна пам'ять є змінним (непостійним) явищем, на яке можливо впливати і яке можливо формувати через інструменти політики. І, по-третє, колективна пам'ять – це, на нашу думку, основа суспільної резистентності до політико-економічних викликів сучасності.

Колективна комеморація потребує певної системи символів, які уособлюють події, дати минулого, актуальні для сьогодення. Особливу роль у даному процесі відіграють так звані «місця» або «простори» пам'яті. Даний термін вперше був запропонований французьким дослідником П'єром Нора, для якого «місця пам'яті» – локуси, у яких «пам'ять кристалізується й знаходить свій притулок» [18]. На межі 1980 – 1990-х років П. Нора здійснив дослідницький проєкт «Місця пам'яті», «спрямований на відтворення історії «символічних об'єктів», з якими нація пов'язує свої спогади і цінності» [17]. Реалізація проєкту засвідчила «вибірковість» колективної пам'яті та її детермінованість сучасним потребам та цінностям [17]. Образи минулого формуються у суспільній свідомості крізь призму сучасного, його потреб, вимог, взаємодії різних бачень. Символізм «місць пам'яті» – мінливий, змінний, наголошує П. Нора. Відповідно, час, політичні трансформації тощо призводять до забування / забуття окремих значень або ж їхньої актуалізації та відновлення. І навіть якщо ці місця постійно представлені у певній колективній пам'яті, їхній сенс та символізм змінюються з плином історії та суспільно-політичними перетвореннями. Яскравим прикладом останнього є процеси декомунізації у державах колишнього соціалістичного табо-

ру, зміни підходів до сприйняття та презентації традиційних місць пам'яті для кожного суспільства, зокрема, місць масових поховань військових, що загинули в роки Другої світової війни. Таким чином, колективна пам'ять фокусує увагу на найбільш актуальних для сьогодення подіях / явищах / процесах, що у свою чергу дозволяє державі цілеспрямовано підходити до формування політики пам'яті та, відповідно, реалізації її цілей та завдань у контексті національних інтересів тієї чи іншої доби.

І хоча спроби інтерпретації смислів у просторах / місцях пам'яті призводять до суперечливих дослідницьких результатів, кожен із них є тією частинкою мозаїки пам'яттєвого дискурсу, який формує загальне розуміння минулого у його зв'язку з актуальними запитами та ідентичністю аудиторії. Між просторами пам'яті та матеріальними об'єктами, що «були створені як втілення образів з просторів пам'яті, як втілення символів» або «були наділені людиною таким значенням» існує опосередкований зв'язок [19, с. 249]. Відповідно, сенси та смисли кожного із цих «місць» – «просторів» пам'яті є різним і змінним не лише у часовому вимірі, але й для різної аудиторії. Звертаючись до прикладу місць масових поховань загиблих у війні, зазначимо, що вони можуть сприйматися як сакральна територія минулої слави та героїзму, або ж як «місце травми» у різних смислових навантаженнях, зокрема, й ідеологічних.

На зламі епох – у час розпаду соціалістичної системи, країни Центральної та Східної Європи переживають певний етнонаціональний ренесанс, що супроводжується зверненнями до історичного минулого крізь призму національного відродження та державобудівництва. Більше того, у 1980 – 1990-х рр. у європейських державах формується концепт «подолання минулого» через його певну реабілітацію, що призводить до поширення даного терміну у науковому обігу, а також появу іще одного терміну – «історична політика» (Geschichtspolitik), яким було означено політично вмотивовану інтерпретацію історії [17]. Особливо складним процес формування та наступної реалізації політики пам'яті був і залишається у державах Центральної та Східної Європи, що, на нашу думку, зумовлено насамперед політизацією історичного минулого та використанням останнього в якості політичного аргументу у внутрішньо-суспільному та міждержавному діалозі.

В умовах активного переформатування міждержавних відносин на тлі російської військової агресії в Україну національні політики пам'яті у державах Центральної та Східної Європи перетворюються не лише на інструмент державних політик, але й на об'єкт російської дезінформації та політичного маніпулювання. Як засвідчило дослідження «330 відтінків російської дезінформації: досліджуємо інформаційний простір Східної Європи», здійснюване аналітиками з 14 країн упродовж червня – жовтня 2022 року, найбільша кількість дезінформаційних повідомлень, поширюваних, до прикладу, у Польщі щодо України, розкривала наратив «Країна Х [Польща – *Н.Н.-Ю.*] не повинна допомагати Україні через їхні минулі історичні конфлікти» [39]. Даний приклад є показовим щодо посилення уваги до комеморації як важливого процесу колективної самоідентифікації у сучасному геополітичному просторі, зокрема з боку окремих політичних акторів (у даному випадку маємо на увазі Російську Федерацію), які намагаються зберегти й посилити свій вплив на процес прийняття політичних рішень в іншій державі.

Сучасна російська пропаганда у своїй діяльності значною мірою ґрунтується на неподоланому обраним для її впливів суспільством травматичного досвіду, що у свою чергу призводить до ресентименту як підґрунтя національних політик, зокрема, в державах Центральної та Східної Європи. І тут політика пам'яті є важливою складовою або подолання історичних травм минулого й суверенізації держави на всіх рівнях, у т.ч., політико-психологічному, або ж, навпаки, призводить до триваючої залежності від тих держав, які у минулому визначаються тими «ворогами», які й призвели до колективної психологічної травми. Тож, на погляд авторки, політика пам'яті є або повинна бути як елементом політичного менеджменту, так і складовою політичного маркетингу. З одного боку, через неї здійснюється системне управління суспільно-політичними процесами, а з іншого – впроваджуються в практику актуальні дискурси та наративи, які сприяють завоюванню та / або утриманню політичної влади [2].

Серед основних функцій політики пам'яті: 1) надання значущості події (символічна); 2) трактування події для потреб поточної політики (інтерпретаційна); 3) вплив на формування національної ідентичності (ідентифікаційна) [22]. Політика пам'яті, відповідно, – це вияв політичного інструменталізму у використанні минулого для

конструювання національної ідентичності, адже без національної історії, як наголошував відомий американський вчений С. Гантінгтон, немає нації [36, с. 185]. Ключовим елементом політики пам'яті, на думку авторки, є символічна політика, спрямована на конструювання і збереження легітимності влади, підтримку довіри до її представників та інституцій.

Сучасні політики пам'яті є вибором та формуючим впливом держав на систему суспільно-політичних цінностей [22] як всередині них самих, так і за їхніми кордонами. Їхнє формування та наступну реалізацію можемо умовно представити наступною схемою: повернення уваги громадськості до попереднього колективного / індивідуального досвіду через події, явища, процеси тощо, актуалізація минулого – трансформація колективної пам'яті відповідно до актуальної системи суспільно-політичних цінностей. Перші дві ланки даного ланцюжка можуть змінювати свої позиції, однак кінцевою метою і результатом є трансформація колективної пам'яті та актуалізація суспільно-значущих історичних подій для сучасників.

Остання декада ХХ – початок ХХІ століть ознаменували повернення держав Центральної та Східної Європи до національного історичного минулого з метою пошуку нових місць пам'яті, здатних об'єднати суспільства у нових геополітичних умовах. Перед відповідними урядами та політичними елітами країн цього регіону постало питання: що пам'ятати і як пам'ятати? Відповіді на ці запитання були запропоновані в затверджених стратегіях та концепціях політик пам'яті тощо, що реалізуються як урядовими, так і недержавними інституціями. До урядових відносимо насамперед державні інститути національної пам'яті, міністерства (освіти, науки, культури тощо), державні ЗМІ. До неурядових належать різноманітні громадські формування, які: а) організовані живими очевидцями подій, їх учасниками чи постраждалими; б) виступають за збереження та відновлення традицій; в) науково-просвітницькі організації тощо [6]. Діяльність у сфері політики пам'яті може бути як пріоритетною для даних інституцій (до прикладу, товариства репресованих чи інститути національної пам'яті), так і одним із ряду видів діяльності (міністерства освіти чи культури, до прикладу, чи національно-культурні товариства тощо).

Сучасні держави здійснюють формування політики пам'яті через впливи на різні сфери життя суспільства як об'єкта політики у

найбільш вигідному форматі для себе, що особливо яскраво виявляється під час електоральної боротьби та підготовки до виборчих перегонів. Влада таким чином втручається у сфери, де реалізація владних відносин у традиційному розумінні відсутня [13]. Як зазначив французький дослідник М. Фуко, влада «завжди діє причинно й цілеспрямовано, її тактики завжди раціональні й спрямовані на досягнення найбільшого ефекту» [Цит. за: 13]. Політики пам'яті, здійснювані різними політичними режимами (тоталітарними / авторитарними і демократичними) принципово відрізняються між собою за цілями та засобами [6]. Тоталітарна (авторитарна) офіційна політика пам'яті спрямована на абсолютний контроль над колективною пам'яттю, що у свою чергу призводить до активного використання маніпулятивних практик в історичній політиці. Держава здійснює жорсткий контроль над пам'яттєвими дискурсами та просторами пам'яті, не дозволяючи «опортуністичних» інтерпретацій і проявів інакомислення. Діяльність демократичних режимів спрямована на виявлення та задоволення суспільних потреб, що знаходить своє відображення у політиках пам'яті, метою яких є формування громадянської ідентичності через діалог, відкритість, спільну активність різних суб'єктів її формування.

Форми реалізації політики пам'яті є типовими для всіх режимів, однак мета, цілі й характер їхнього здійснення віддзеркалюють сутність політичного режиму: від пошуку й збору інформації до її публікації та презентації через заходи культурно-освітнього, суспільно-політичного характеру, діяльність урядових та неурядових інституцій та організацій тощо.

Формування та реалізації державної політики пам'яті. Схематично процес формування та реалізації державної політики пам'яті можна зобразити наступним чином:

I етап: актуалізація наявних суспільних образів минулого.

II етап: корегування моделей колективної пам'яті без кардинальних змін.

III етап: якісне перетворення старих / впровадження нових моделей пам'яті.

IV етап: формування нових ідентичностей, оцінок, моделей та способів поведінки.

V етап: використання закріплених ідентичностей, установок, зразків поведінки для реалізації суспільно-значимих завдань політичної діяльності [2].

Реалізація політики пам'яті відбувається на нормативно-правовому рівні (через прийняття відповідних законів та інших нормативно-правових актів), а також через систему освіти, науки, культури, суспільно-політичні та соціально-економічні відносини. Формування нових пам'яттєвих дискурсів – процес тривалий й особливо складний у періоди переходу від тоталітаризму (авторитаризму) до демократії, про що свідчить новітній досвід країн Центральної та Східної Європи. У даному аспекті визначення, дане президентом Польщі А. Дудою поляків як нації, «для якої історичний вимір є дуже важливий також і в оцінці сучасної політики» [28], на нашу думку, характерне і для всіх інших народів регіону. Наприкінці ХХ століття поляки, угорці, чехи, словаки пережили етнічний ренесанс, результатом якого стала поява нових незалежних суб'єктів політики на карті світу.

Інституційна складова процесу. Ще однією «об'єднуючою» особливістю держав Центральної та Східної Європи після розпаду соціалістичної системи стало утворення спеціальних інституцій, сферою компетентності яких стало визначення та формування політики пам'яті. Так, до прикладу, у Польщі, у Чехії, і в інших державах регіону першим кроком на шляху до інституціоналізації пам'яті стала реабілітація в'язнів комуністичного режиму, створення відповідних комісій щодо розслідування злочинів комуністичних режимів тощо.

Польща стала однією з перших держав регіону, де політика пам'яті (або ж історична політика), здійснювана державою, отримала поширення й потужний відгук з боку громадянського суспільства. Вона суттєво впливає як на внутрішньополітичні процеси, так і на характер міждержавної взаємодії, насамперед із сусідніми державами. Така ключова інституція як Інститут національної пам'яті у Польщі був створений у грудні 1998 року. Цим було започатковано системну роботу не лише з документами та архівами, але й співпрацю з громадськістю щодо «віднайдення» минулого в його трагічних й суперечливих розуміннях і потрактуваннях сучасниками подій.

Розпад соціалістичного табору й можливість самостійно формувати власну внутрішню та зовнішню політику сприяли швидкій інтеграції Польщі до європейського політичного простору та пам'яттєвого дискурсу. Пошуки «точок опори» власної політичної та громадянської ідентичності, виявлення «місць пам'яті» та активна робота у напрямку реконструкції минулого з наступною прив'язкою до потреб і запитів сучасного стали характерними рисами суспільно-політичного та культурно-ідеологічного буття Польщі, як і низки інших держав Центральної та Східної Європи. На відміну від інших держав регіону, зокрема, учасниць Вишеградської групи (Чехії, Словаччини, Угорщини), Польща від самого початку російської гібридної агресії в Україні стала одним із найбільших адвокатів євроатлантичної інтеграції України, просуваючи інтереси нашої держави на міжнародній арені. Враховуючи непростий спільний історичний досвід, політичний інтерес радикально налаштованих сил у самій Польщі, а також дії російського агресора з його наступним [дез]інформаційним втручанням у внутрішні справи Польщі, геополітичний вибір останньої на користь України, на думку авторки, є вагомим свідченням початку процесів політично відповідального переосмислення минулого. Осмислення, яке перебуває в тісному зв'язку з сучасністю та конструюванням нових форм і змісту регіональної солідарності у протидії російському авторитаризму та мілітаризму.

Актуалізація питання політики пам'яті на сучасному етапі. Незважаючи на триваючу війну, питання політики пам'яті перебувають у фокусі постійної уваги політичної еліти та громадськості Польщі, залишаються актуальними, зокрема, у контексті електоральних перегонів і партійних дискусій. Для Польщі, як і для інших держав регіону, характерні дві основні тенденції у сприйнятті минулого: його героїзація, з одного боку, та погляд на минуле з позиції «жертви», з іншого. Серед періодів, які стали колективними «місцями пам'яті», – XVIII століття (три поділи Польщі, в результаті яких остання зникла з геополітичної карти Європи як суверенна держава), знищення Польської державності в роки Другої світової війни, окупація, радянське домінування та національне відродження кінця XX століття. Водночас окремі історико-політичні наративи, що стосуються українсько-польської взаємодії, досить часто актуалізуються також з [не]помітної подачі російської пропаганди, яка різ-

ними способами й у різних формах намагається посилювати анти-українські настрої у сусідній Польщі [30].

На початку 1990-х років Польща чітко визначила свої зовнішньополітичні пріоритети у досягненні членства у ЄС та НАТО, у той час як Україна значно триваліший час не могла чітко визначитися зі своїми геополітичними пріоритетами. Відтоді можна вести відлік новій національній політиці пам'яті у Польщі, започаткованої Ю. Марошевським та Є. Гедройцем. Серед завдань, які вона покликана була вирішити: пошук спільного діалогу з Литвою, Україною та Білоруссю, визначення участі Польщі у трагічних подіях ХХ століття, насамперед Голокості, сприйняття польським суспільством трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 роках тощо [38]. Історичні пошуки разом із відповідними політичними рішеннями сприяли прийняттю Спільної заяви Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» у 1997 році, яку підписали Л. Кучма та А. Квасневський. У Заяві наголошується на важливості суспільного діалогу та «утвердження ідеї українсько-польського порозуміння і єднання» [27]. Серед подій, які були й залишаються суспільно дражливими для обох сторін – Волинська трагедія, операція «Вісла», паціфікації [25]. Спільна Заява Президентів 1997 року і наступна Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії, прийнята парламентами двох держав 2003 року [11], засвідчили усвідомлення важливості даної події як в історичному, так і у модерному політичному діалозі.

З 1999 року почалася і триває робота Інституту національної пам'яті – Комісії з переслідування злочинів проти польського народу (далі Інститут – *Н.Н.-Ю.*), до завдань якого входить збір та ведення документів органів державної безпеки (1944 – 1990 рр.), здійснення розслідувань нацистських і комуністичних злочинів тощо. Відповідно до Закону про Інститут національної пам'яті – Комісію з переслідування злочинів проти польського народу, обов'язком Польської держави є пошук фактів вчинення таких злочинів і компенсація збитків усім тим, хто постраждав від порушення прав людини, насамперед у добу нацизму та комунізму. Законом визначено періоди тоталітарних режимів у Польщі, сутність злочинів нацизму, комунізму, проти людяності тощо, а також структуру та основні завдання й напрямки діяльності Інституту [55].

Також серед його завдань визначено наступні: наукові дослідження історії ХХ століття насамперед та здійснення освітньої й просвітницької діяльності (зокрема через проведення лекторіїв, семінарів тощо). Необхідно підкреслити, що статутним завданням Інституту є пошук місць вічного спочинку людей, які загинули у боротьбі за незалежність та соборність Польщі [44]. Виконання цього завдання у ХХІ столітті стало одним із вагомих подразників польсько-українського непорозуміння.

Внаслідок приходу до влади правої консервативної партії «Право і справедливість» у 2015 році у Польщі відбулося посилення уваги до подій на Волині у роки Другої світової війни. Упродовж останнього десятиріччя правляча польська еліта активно впроваджує волинську проблематику у внутрішньо- та зовнішньополітичний дискурс [38]. Пошуки історичної правди українською та польською сторонами призвели до суперечливих результатів: якщо для польської сторони однозначно винними у волинській трагедії була ОУН-УПА, то для української сторони дана сторінка в історії була далеко не такою однозначною. Власне, в роки Другої світової війни, як і у перше десятиліття після її завершення, саме ОУН-УПА системно виборювала незалежність України від радянських та німецьких загарбників. Поступовий відхід від радянського минулого з його історичними стереотипами підживлений актуальними подіями сучасності (насамперед, Революцією Гідності та наступною гібридною агресією Росії проти України) сприяв глорифікації даної сторінки української історії, усвідомленню важливості патріотизму та громадянської позиції у боротьбі за державну незалежність та суверенітет, в цілому – до формування нового пантеону героїв України, включно з вояками ОУН-УПА.

Прийняття Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» «викликало обурення у польських партнерів» [38]. Підставою для цього стало офіційне визнання Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) й т.п. «борцями за незалежність України у ХХ столітті», яких Українська держава визнає такими, що «відіграли головну роль у відновленні української державності, закріпленої Актом проголошення незалежності України» і щодо яких держава забезпечуватиме політику щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті [10].

У відповідь на це Польський сейм разом з Польським Інститутом національної пам'яті розробив та ухвалив резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА» [38]. Аналіз подій того часу дозволяє вести мову про так звані війни пам'ятей, що відбувалися у 2015 – 2016 роках поміж обома сторонами. Кожна із них прагнула утвердити власну інтерпретацію подій минулого у колективній історичній пам'яті, причому не лише на національному, але й на регіональному рівнях щонайменше. І наступними кроками, які посилили суперечності та суттєво ускладнили конструктивний діалог між українською і польською сторонами стало:

1. Прийняття рішення що введення мораторію на пошуково-ексгумаційні роботи на польських похованнях ХХ століття на території України за часів президентства П. Порошенка.

2. Підписання А. Дудою закону про Інститут національної пам'яті, яким було передбачено «поправку про покарання за заперечення злочинів українських націоналістів проти громадян Другої Речі Посполитої» [8].

Ці й наступні за ними кроки як української, так і польської влади посилили напругу між двома державами, що у свою чергу призвело, на нашу думку, до популістських заяв на кшталт ініціювання процедур, метою яких є «не допустити до Польщі людей із України, які «мають вкрай антипольські погляди»» [7]. Водночас усвідомлення політичними елітами обох держав стратегічної важливості тісної кооперації та взаємодії у відповідь на російську агресію жорстко спонукали до розгортання конструктивної й ефективної співпраці у геополітичній площині між Україною та Польщею.

Проте необхідно визнати, що окремі факти минулого, зокрема трагічні події на Волині були й продовжують залишатися потужним подразником і перешкодою в українсько-польському порозумінні. 2023 рік – рік 80-х роковин цієї трагедії, з нагоди чого Сейм Польщі схвалив Резолюцію про Волинську трагедію [43], у якій наголошується на відповідальності ОУН-УПА за події 1943 року, необхідності визнання провини та вшанування пам'яті жертв задля польсько-українського примирення. У Резолюції підкреслено важливість здійснення ексгумації, гідного поховання загиблих під час трагедії. Також звертається увага на тривалості процесу побудови польсько-українського примирення, що вибудовується представ-

никами обох народів [53]. Перед цим, 7 липня 2023 р. глави УГКЦ та Польської римо-католицької Святослав Шевчук та Станіслав Гондецький «підписали спільне звернення до річниці Волинської трагедії, в якому засудили злочини 80-річної давнини і закликали до примирення» [9].

Погляди польської та української сторін на події 80-річної давнини суттєво дотепер відрізняються. Однак ця різниця не повинна визначати характер міждержавної взаємодії, особливо в умовах війни. Україна наразі погодилася на початок пошукових ексгумаційних робіт на могилах поляків, полеглих у 1943 році від рук вояків УПА у містечку Пузники на Поділлі [9]. Враховуючи фактично розпочаті виборчі перегони до польського Сейму чергова актуалізація даного питання у суспільно-політичному дискурсі є прогнозованою. Водночас відверта й цинічна військова агресія Росії проти України вивела на порядок денний визначальні питання екзистенційної ваги, де спільна боротьба проти російського загарбника є пріоритетом як офіційної політики Варшави, так і позицій польського громадянського суспільства, переважна більшість якого, а саме 65% (станом на травень 2023 р.) готові й надалі підтримувати Україну [37].

Позиція громадян щодо минулого й сучасного є фундаментальною основою, а також і смисловою рамкою для процесів прийняття політичних рішень у демократичних державах, що здійснюється на різних рівнях управління. Зважаючи на російську війну проти України, необхідно враховувати інформаційну складову та її вплив на формування громадської думки. Політичні наративи, у т.ч., пропагандистські, відіграють суттєву роль у формуванні політичних образів сучасних держав регіону, де Польща виступає найбільшим прихильником України, а Угорщина – одним із найбільших опонентів нашої держави у її боротьбі проти російського агресора.

Результати соціологічних досліджень 2023 року засвідчують, що 54 % громадян Угорщини покладає відповідальність за вторгнення на Росію (у порівнянні з 48 % минулого р.) [42]. І хоча позиція угорського уряду щодо надання військової допомоги є абсолютно однозначною, 90% угорських респондентів підтримують тезу про те, що їхня країна повинна продовжувати підтримувати українських біженців, оскільки вони постраждали від війни [42]. І це – найвищий показник з-поміж держав регіону (опитування було проведене в

державх Балтії, Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Болгарії та Угорщині).

Всупереч офіційній позиції В. Орбана та правлячої політичної партії «Фідес», ставлення угорських громадян до війни й до партнерства з Росією є далеко не таким однозначним, як його намагається представити російська пропагандистська машина. Більше того, спостерігаємо стійку тенденцію до критичного переосмислення ситуації – війни в Україні, насамперед, та геополітичної взаємодії у даному контексті. На думку авторки, вагому роль у формуванні громадської думки в Угорщині відіграє політика історичної пам'яті, закріплена нинішньою конституцією держави. Історико-політичні наративи, що знайшли своє відображення найперше в Основному Законі Угорщини, закріплюють позитивну оцінку революційних визвольних змагань у XIX та XX століттях, у т. ч. революції 1956 року, що була брутально придушена Москвою. Останнє не дає можливості вибудувати ті історичні містки, які б дозволили російській пропаганді вести мову про «тяглість дружніх відносин» чи «стратегічного партнерства» Угорщини та Росії й тим більше про особливу роль останньої у формуванні угорської державності. Так, конституційно закріпленими в Угорщині є наступні національні свята: 15 березня (в пам'ять про революцію 1848 – 1849 р.), 20 серпня у пам'ять про заснування держави та її засновника короля Св. Іштвана та 23 жовтня у пам'ять про революцію 1956 року [47]. Відзначення жодного з них не сприяє формуванню позитивного образу Москви серед угорців.

Сучасний етап у розвитку національної політики пам'яті в Угорщині розпочався з 2012 року, коли увійшла в дію Конституція 2011 року, прийнята за часів нинішнього прем'єр-міністра Віктора Орбана. Сама Конституція була досить потужно розкритикована європейськими політиками й не тільки ними, оскільки ряд її положень за словами тодішнього голови Європарламенту Мартіна Шульца «топче» основоположні європейські цінності» [4]. Однак у ній чітко визначені ключові історичні події, які визнаються найважливішими у процесі формування Угорської держави та угорської нації. Наголошується на важливості історичних досягнень угорської корони та угорського народу й підкреслюється невизнання комуністичної конституції 1949 року, а також заперечується термін давності для нелюдських злочинів, скоєних проти угорської нації та її

громадян під час правління націонал-соціалістичної та комуністичної диктатур [47]. Дана конституція – політико-правове закріплення негативної оцінки ролі комуністичного режиму у розвитку угорської державності. Злочини того часу повинні бути розслідувані, а злочинці покарані, що також зафіксовано окремою статтею Основного Закону. Ним також визначається і сфера діяльності Комітету національної пам'яті [48]. Завданням останнього є «реалістичне дослідження» діяльності комуністичної влади насамперед, з відповідними правовими наслідками для злочинців [47].

Аналіз сучасної політики пам'яті у сусідній з Україною Угорщині засвідчує актуальність «проблеми Тріанону» для угорського політичного класу та суспільства. Особливе значення це має для правлячої нині «Фідес» та її лідера В. Орбана, які у своїй політичній риториці наголошують не на тягlostі радянської – російської політики, а на втратах Угорщини після Першої світової війни та несправедливості Тріанонського договору. Так, після розгортання російської збройної агресії проти України у лютому 2022 року в ЄС постало питання щодо нафтового ембарго проти Росії, підтримати яке В. Орбан відмовився. Основною причиною було названо втрачений вихід до моря через Тріанонський договір, що призвело до втрати близько двох третин угорської території [12].

Втрата відчуття імперської величі в результаті Тріанону стала випробуванням для угорської політичної еліти, причому як у XX, так і у XXI столітті У 2009 році, за часів першого терміну перебування на посаді прем'єр-міністра, В. Орбаном було започатковано програму «Імпульс» [32] та проєкт «Тріанон 100» [52], де основним завданням дослідників, залучених до їхньої реалізації, є вивчення історії XX ст., зокрема різноманітних аспектів Великої війни та Тріанонського договору. На офіційній сторінці проєкту «Тріанон 100» знаходимо публікації історичного характеру, з яких читач може дізнатися про суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток Угорщини на межі XIX – XX століть із позицій, закріплених конституцією 2011 року. Водночас у публікаціях, присвячених румунсько-угорським відносинам, присутні елементи неперодоланої історичної образи. Наприклад, на цьому чітко наголошується в одній із статей, де війна 1918 – 1919 років визначається як основна подія, яка призвела до тривалої депресії серед угорського

населення, а наступне приєднання Трансильванії до Румунії чітко означасться як «румунська окупація» [41].

Сучасний уряд Угорщини послідовно й системно здійснює ревізійніську політику щодо можливості повернення втрачених після підписання Тріанонського договору земель. 4 червня визначено як День національної єдності, основна мета якого дати кожному угорцю за національністю відчувати належність до єдиної нації, «єдність якої не можуть зруйнувати навіть державні кордони, і це вказує на особисту ідентичність угорців та всієї спільноти взагалі» [26]. Політичний популізм, помножений на історичну травму Тріанона, знайшов своє виразне виявлення в електоральній підтримці політичної партії «Фідес» та її лідера В.Орбана упродовж понад десятиліття. За цей час (2010 р.) були прийняті поправки до «Закону про громадянство Угорщини», які набрали чинності вже з 1 січня 2011 року. Нині діє спрощена процедура отримання громадянства Угорщини для громадян інших держав, які були громадянами Угорщини до 1920 року (Тріанонського договору), або у 1938 – 1945 роках, «вільно володіють угорською мовою і не становлять загрози національній безпеці країни» [31]. Таким чином, реалізація ідеї Великої Угорщини у XXI столітті набула нових форм, де ревізійнізм і великодержавницькі sentimenti використовуються як фундамент для створення єдиного угорського громадянського простору. А відкриття Меморіалу національної єдності у 2020 році в Будапешті, на якому викарбувані назви українських міст як угорських міст [29] є свідченням сучасної угорської «real politics» як щодо сусідніх держав, насамперед Румунії та України, так і у контексті культивованої нинішнім режимом політики національної пам'яті. На нашу думку, позиція Угорщини в межах ЄС також може розглядатися як свідчення політичного ресентименту, де Будапешт у різних форматах висловлює свою незгоду насамперед не з ЄС в цілому, а з державами-переможницями у Першій та Другій світовій війнах, а також, що доволі парадоксально, і з Німеччиною, яка, будучи одним із ініціаторів обох воєн, змогла відродитися й стати потужним геополітичним гравцем.

Тут можна помітити певну дихотомію угорських історико-політичних наративів. Якщо Комітет національної пам'яті основну увагу звертає на дослідження комуністичної диктатури з усіма її руйнівними наслідками для Угорської держави, то В. Орбан та

підтримувані урядом історичні проекти є фактично ревізійністськими за своєю суттю й обґрунтовують несправедливість умов Тріанонського договору та важливість посилення ролі та впливу Угорщини на життя своїх співвітчизників, які «в результаті Тріанону» опинилися за кордонами сучасної Угорщини. Останнє також чітко закріплено у конституції і знаходить системне підтвердження у заявах угорських політиків щодо захисту прав угорської національної меншини у сусідніх з нею Румунії, Україні, Словаччині тощо [24].

Артикуляція тези про недостатній рівень захисту прав національних меншин, зокрема, в Україні, на думку авторки, засвідчує глибинність «травми Тріанону», яка з історичного дискурсу перейшла у сучасні політико-пропагандистські наративи й активно використовується як внутрішньополітичними угорськими акторами, так і російською пропагандою, метою якої є знищення Української державності, у т.ч., й «чужими руками».

Як і в Угорщині та інших державах Центрально-Східної Європи, у Словаччині формування політики національної пам'яті розпочалося з досліджень злочинів комуністичного режиму. Власне, зародження сучасної політики національної пам'яті у Словаччині й у сусідній Чехії розпочалося ще у період існування спільної федеративної Чехо-Словаччини (1990 – 1992 рр.) [5]. Саме тоді, після розпаду соціалістичної системи та краху комунізму в об'єднаній на той момент державі впровадження демократичних принципів та свобод відбувалося паралельно з процесами декомунізації та започаткування історичних досліджень тоталітаризму у його радянській формі. 4 жовтня 1991 року був прийнятий Закон № 451/1991, згідно з яким особа, що претендує на посаду у державних органах та організаціях (§1 Закону) Чеської та Словацької Федеративної Республіки повинна засвідчити відсутність співпраці (роботи) в органах комуністичної влади Чехословаччини у період з 25 лютого 1948 року до 17 листопада 1989 року, зокрема, органах державної безпеки, керівних органах Комуністичної партії тощо, а також навчання в Університеті імені Ф. Держинського та інших вищих партійних школах того часу, у т.ч., у СРСР [59].

У 1990-х роках у Чехії і Словаччині було ухвалено закони, що засудили комуністичний режим. Так, зокрема, у Законі Чеської Республіки від 9 липня 1993 року наголошується на відповідальності

комуністичної партії за системне «знищення традиційних цінностей європейської цивілізації, свідоме порушення прав і свобод людини, морально-економічний занепад, що супроводжувався судовими злочинами та терором» проти громадян, а також «зловживання вихованням, освітою, наукою та культурою у політичних та ідеологічних цілях» [58].

Словацький Закон «Про аморальність та протиправність комуністичної системи» від 27 березня 1996 року визначає комуністичний режим як «аморальний, незаконний, осудливий та спрямований на придушення основних прав і свобод», а Комуністичну партію Чехословаччини та Комуністичну партію Словаччини як «злочинні організації», які несуть відповідальність за спосіб правління у державі з 1948 року до 1989 року. [57]. Варто зазначити, що загальна характеристика злочинності комуністичного режиму в обох вищеназваних законах перегукується, що є цілком логічним у контексті історико-політичного досвіду обох держав у XX столітті.

Хронологічні рамки «часу несвободи» [40] – комуністичного режиму – 1948 – 1989 роки, який у Словаччині на початку ХХІ століття був доповнений добою нацизму й охопив в цілому період від 18 квітня 1939 року (приєднання до держав Осі) до 31 грудня 1989 року (завершення Оксамитової революції та прихід до влади уряду В. Гавела), у той час як у Чехії він був поділений на два періоди: нацизм та комунізм, де нижня хронологічна межа – 30 вересня 1938 року (підписання сумновідомої Мюнхенської угоди) [5], а верхня, як і Словаччині, – 31 грудня 1989 року. Визнання тотожності двох режимів – нацизму та комунізму, їхнього руйнівного впливу на державотворчі процеси в обох республіках, не зважаючи на різний історичний досвід, стало необхідною й невід’ємною складовою процесу європейської інтеграції двох держав. Входження у спільний європейський простір неможливе без засвоєння суспільством демократичних цінностей і свобод, а останнє – без визнання трагічних сторінок історії та колективного подолання негативного історичного досвіду. На сучасному етапі робота над дослідженням насамперед комуністичного минулого триває як у Чехії, так і у Словаччині. Обидві держави приділяють вагому увагу політиці національної пам’яті, інституціоналізація якої відбулася на початку ХХІ століття.

Після «оксамитового розлучення» обидві держави поступово формують власні політики пам’яті, які, хоч і суттєво перегукується

між собою, однак набувають виразної індивідуальності. 19 серпня 2002 року в Словаччині було прийнято Закон №553/2002 «Про оприлюднення документів про діяльність органів державної безпеки у період з 1939 до 1989 років та про створення Інституту національної пам'яті, а також про внесення змін в окремі законодавчі акти (закон про пам'ять народу)» [60]. Даний Закон став правовою основою наступного створення Інституту національної пам'яті. До його юрисдикції віднесено наступні завдання: запис, збір, надання, публікація, менеджмент та використання документів органів безпеки Третього Рейху (Німеччина) та СРСР, а також органів безпеки держави, які були створені та функціонували у період з 18 квітня 1939 року до 31 грудня 1989 року (період, який надалі в Основному Законі Словаччини називається «вирішальний період»). Ці дії стосуються злочинів, вчинених проти осіб словацької національності або словацьких громадян інших національностей, насамперед нацистські, комуністичні, злочини проти миру, людства, військові злочини, інші репресії, спрямовані проти свободи, демократії та вільного існування демократичної Словаччини [60].

Відповідно до Закону, у 2002 році було засновано Інститут національної пам'яті (далі ІНП – *Н.Н.-Ю.*), який є державною юридичною особою та знаходиться у Братиславі. Основними його завданнями є опрацювання й зберігання архівних документів, насамперед ХХ століття, а також популяризація ідеї історичної справедливості [50]. У короткій довідці про ІНП йдеться про важливість здійснення історичних пошуків відповідно до Закону 2002 року, а також наголошується на зобов'язаннях Словацької держави щодо покарання злочинців та спокутування провини перед усіма тими, хто «постраждав від держави, що порушила права людини та власні закони» [50]. ІНП має право висувати клопотання про кримінальну відповідальність за скоєні злочини [5], що, на нашу думку, надає додаткові інструменти впливу на громадську думку та суспільно-політичні орієнтири для політичного вибору власних громадян.

На сайті ІНП знаходимо матеріали, присвячені історії ХХ століття, насамперед, й сучасним подіям у регіоні. Зокрема, з нагоди річниці початку російського військового наступу на Україну Інститут національної пам'яті Словаччини оприлюднив Заяву, в якій засуджується військова агресія Росії проти України, як широкомасштабний наступ від 24 лютого 2022 року, так і «восьмирічний

конфлікт», який передував цьому. Важливим, з нашого погляду, є те, що Інститут національної пам'яті звертається до всіх громадян Словацької Республіки «не поширювати пропаганду режиму В. Путіна, не намагатися захищати російські злочини, скоєні в Україні, і підтримувати захист України» [56].

Словаччина сьогодні знаходиться у переліку держав регіону, які найменше підтримують Україну у війні проти російського наступу, про що свідчить відповідна соціологія [42]. Та водночас її політика національної пам'яті чітко спрямована на розкриття злочинів комуністичного режиму, однак без встановлення подібності чи тим більше тяглості радянської комуністичної політики та сучасної російської, що дозволяє проводити певні аналогії з діяльністю угорського Комітету національної пам'яті. Досліджуючи архівні документи минулого сторіччя, виявляючи злочини проти людяності і т.п., що їх чинили нацисти та комуністи у Словаччині, колектив Інституту національної пам'яті активно працює і зі зверненнями, надаючи відповіді на запити фізичних та юридичних осіб, а також здійснює системні наукові пошуки, результати яких публікуються у журналах та монографіях [51], презентуються на конференціях, семінарах тощо. Відзначимо, що заперечення державотворчої ролі комуністичної доби в історії Словацької держави негативно сприймається російськими істориками [15], однак, на нашу думку, є важливим кроком для розриву деструктивних політичних зв'язків із Москвою, енергетичної й політичної залежності від неї.

У сусідній Чехії акцент на вивченні комуністичного минулого було зроблено у самій назві інституції. У 2008 році розпочала свою діяльність державна установа – Інститут дослідження тоталітарних режимів у Чехії, створення якої відбулося за активної участі словацьких колег [5]. Основний напрямок роботи – дослідження тоталітарного минулого Чехії за часів а) нацизму (1939 – 1945 рр.) та комунізму (1948 – 1989 рр.). Важливою складовою цих досліджень є турбота про суспільну безпеку від сучасних викликів та загроз, якої можливо досягнути лише «знаючи принципи, на яких будувався контроль над суспільством у минулому» [49].

Щодо форм роботи, то це, передусім, наукові дослідження, співпраця зі ЗМІ (виступи, публікації тощо), освітня діяльність, наукові конференції, оцифрування документів тощо. На офіційному сайті установи знаходимо різноманітні матеріали: від архівних документів

та світлин до наукових публікацій, включаючи журнальні статті, монографії тощо [54]. Креативною формою популяризації результатів дослідницьких проєктів виявився цикл коміксів, підготовлений Асоціацією Post Bellum, що записує свідчення ветеранів війни, політв'язнів тощо. Провідні чеські та словацькі митці підготували 13 коміксів на основі записаних асоціацією спогадів й створили унікальний проєкт, який сприяє формуванню інтересу до історії навіть тих, хто не дуже нею цікавиться [45].

У цілому ж, на думку авторки, політики пам'яті у названих державах є їх відповіддю на безпекові виклики й загрози, осмислені з позицій набутого колективного історико-політичного досвіду. Об'єднуючою рисою даних політик, як вже відзначалося вище, є активне звернення до нацистського та комуністичного минулого як злочинних періодів в історії цих держав. Створені інститути пам'яті, хоч і з різними назвами, основну увагу у своїх дослідженнях звертають на вивчення саме злочинів нацизму та комунізму, визначення наслідків названих історичних періодів для наступного розвитку державності. Для них усіх притаманний певний рівень політичного ресентименту, що посилює вразливість суспільств та держав регіону від російської пропаганди, основне завдання якої утвердження політики «російського ретроімперіалізму» [Див.: 46]. Наслідком реалізації останньої може стати втрачений безпековий простір та суверенітет держав Центрально-Європейського регіону щонайменше.

У сучасному геополітичному дискурсі політика пам'яті відіграє суттєву роль, зокрема в контексті відновлення старих і формування нових етнополітичних стереотипів. Основна мета російської влади – знищення Української держави та відновлення сфери свого імперського впливу та контролю над регіоном ЦСЄ. Для цього використовуються як традиційні військово-політичні та економічні методи, так і засоби інформаційного впливу й обробки населення, зокрема, пропаганда, політичне маніпулювання, дезінформація тощо. Аналіз сучасних наративів російської пропаганди та дезінформації засвідчує зростаючу увагу Кремля до національного питання та системність зусиль із руйнування позитивної взаємодії між державами та народами у регіоні Центральної та Східної Європи. Цьому сприяє й високий рівень енергетичної залежності від Росії [33], що все ще зберігається в окремих державах регіону, й історичні кон-

флікти, що залишилися неподоланими в науково-політичному та публічному дискурсі.

Так, наприклад, у своєму дослідженні «Етноцид угорців та єврейська змова. Російська дезінформація щодо національних спільнот у соціальних мережах», що здійснювалося у період з 18 грудня 2022 року до 18 квітня 2023 року, команда проєкту «Детектор медіа» виокремила основні наративи та техніки розпропаганди. Дискредитація українців та України відбувалася (й продовжує тривати) через формування образу «ксенофобської» нації, яка здійснює «політику етнічних чисток» щодо національних меншин, насамперед, угорців, ромів тощо. Про так зване упереджене ставлення українців до ромської громади повинні свідчити повідомлення про нібито розклеювання листівок націонал-соціалістичного характеру в Івано-Франківську; до угорців – повідомлення про «масову мобілізацію» українських угорців тощо [3].

Окрім того, велика увага звертається на фокусування уваги різних національних спільнот до невирішених історичних конфліктів і посилення негативних очікувань щодо сусідньої держави через ефемерні загрози, сфабриковані російськими пропагандистами. Так, поляки представляються українському споживачу мережевого контенту як потенційні «окупанти», Польщі приписуються експансіоністські наміри щодо України [3], що, до речі, здійснюється і у контексті взаємодії Україна – Румунія та Україна – Угорщина.

Російська військова агресія проти України та всього демократичного світу актуалізувала дискурси історичної пам'яті як інструменти впливу на суспільну свідомість у контексті відповідної державної політики насамперед. Навіть побіжний погляд на сучасну інформаційну політику Кремля виявляє активне використання механізмів конструювання пам'яті – індивідуальної й колективної, у їхньому багатогранному взаємозв'язку та взаємозалежності. Політики пам'яті, сформовані у державах Центрально-Східної Європи, зокрема, Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині, на нашу думку, перебувають у стані трансформаційного розвитку, де сучасне геополітичне зіткнення відіграє потужну, хоч наразі і не у повній мірі усвідомлену політичними елітами роль. І хоча всі вони не уникли певної ностальгійності та проявів ресентименту у вивченні історичного минулого, а подолання історичних травм потребує додаткових зусиль, виклики сьогодення формують нові зв'язки між

народами, що у перспективі можуть стати основою майбутньої позитивної інституційної взаємодії.

Формування нових змістів і акцентів у колективній пам'яті відповідними державними інституціями вимагає скоординованих й системних зусиль з боку як органів державної влади, так і неурядового сектору. Розглянуті вище приклади держав Центрально-Східної Європи поєднані спільним історичним минулим, що стало поштовхом для посилення уваги на найвищому рівні до злочинів тоталітаризму, насамперед, нацизму та комунізму. При цьому три держави – Угорщина, Чехія та Словаччина не визнають періоди тоталітаризму як державотворчі періоди у національній історії. Останнє є важливим з огляду на розвиток сучасної міжнародної ситуації, спроби утвердження нової форми тоталітаризму – рашизму у геополітичному просторі.

Конструктивна протидія російському мілітаризму можлива лише за умови формування спільного безпекового простору, що вимагає від держав регіону посиленої уваги до різнопланової міждержавної взаємодії, зокрема, і у сфері державних політик пам'яті. Здійснення національних політик пам'яті супроводжується, як правило, війнами або принаймні конфліктами пам'ятей між державами-сусідами. А це, у свою чергу, і є тією слабкою ланкою, яка використовується сучасною російською пропагандою для відновлення й посилення політичного впливу РФ у регіоні. Успішна протидія останньому, як творення спільного безпекового простору, можлива за умови організації та здійснення спільної роботи державних інститутів пам'яті України, Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини у напрямку дослідження подій ХХ століття, насамперед двох світових воєн, злочинів нацизму та комунізму тощо. Серед можливих форм роботи варто використовувати спільні дослідницькі проєкти з проблемних питань історії, тематичні науково-практичні конференції, семінари, практикуми, роботу з архівними матеріалами з їхньою наступною публікацією тощо.

Таким чином, активізація міждержавних зв'язків та здійснення спільних досліджень політики тоталітаризму в історичному та модерному контекстах, на нашу думку, дозволить сформувати резистентність до російської пропаганди та її дезінформаційних наративів, подолати небезпеки зростання конфліктності у взаєминах країн регіону ЦСЄ.

Джерела:

1. Андріяш В.І. Державна політика: концептуальні аспекти визначення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. №9. 2013. <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=626>
2. Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Випуск 6(74). https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf
3. Бідочко Л., Білоусенко О., Півторак О., Руденко С., Сливенко О., Худіш П. Етноцид угорців та єврейська змова. Російська дезінформація щодо національних спільнот у соціальних мережах. URL: https://detector.media/propahanda_vplyvy/article/211647/2023-05-24-etnotsyd-ugortsiv-ta-ievreyska-zmova-rosiyska-dezinformatsiya-shchodo-natsionalnykh-spilnot-u-sotsialnykh-merezhakh/
4. Ваш С. Конституція Угорщини як прояв європейської неслухняності. *Закарпаття онлайн*. 22 березня 2013 року. <https://zakarpatya.net.ua/News/108311-Konstytutsiia-Uhorshchyny-iak-proiav-ievropeiskoi-neslukhnianosti>;
5. Власенко С. Подолання комуністичного минулого як складова політики національної пам'яті Словацької Республіки та Чеської Республіки. *Аспекти публічного управління*. 2023. 11 (1). URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/986>
6. Волянук О. Феномен суспільної пам'яті у площині демократизації політичного життя. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2009. Випуск 13. URL: <http://surl.li/hqwbr>
7. Голова МЗС Польщі пообіцяв не впускати до країни українців із «антипольськими поглядами». *Радіо Свобода*. 02 листопада 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28831677.html>
8. Дуда підписав закон про заборону «бандеризму». 08.02.2018. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2397223-duda-pidpisav-zakon-pro-zaboronu-banderizmu.html>
9. Жабська Є. Сейм Польщі схвалив резолюцію про Волинську трагедію: що має включати примирення. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/sejm-polshchi-skhaliv-rezoljutsiju-pro-volinsku-trahediju-shcho-maje-vkljuchati-primirennja-941257.html>

10. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 09.04.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>
11. Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085-15#Text>
12. Згадав часи імперії. Орбан виправдав відмову Угорщини від нафтового ембарго втратою виходу до моря 100 років тому. NV. 11 травня 2022 року. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/embargo-na-naftu-z-rf-orban-poyasniv-chomu-ugorshchina-ne-pidtrimuye-sankciji-ostanni-novini-50241142.html>
13. Киридон А. «Історична пам'ять у просторі політики пам'яті». *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*. URL: <https://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/5112/5140>
14. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К.: Ніка-Центр, 2016. 319 с.
15. Медушевский Н. Политика памяти в Словакии на современном историческом этапе. *Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения*. 2021. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-pamyati-v-slovakii-na-sovremennom-istoricheskom-etape> (дата обращения: 18.07.2023).
16. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text
17. Метельова Т.О. Політика пам'яті як інструмент національної консолідації: досвід для України. *Актуальні проблеми дослідження історичної пам'яті в Україні та світі*. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4796/1/Polityka%20pamiaty%20yak%20instrument.pdf>
18. «Місця пам'яті». URL: <http://mcmc.tilda.ws/memory>
19. Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Випуск 5-6 (91-92). URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_prostir.pdf
20. Наративи російської пропаганди за пів року до війни з Україною. АРМІЯІНFORM. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/02/naratyvy-rosijskoyi-propagandy-za-piv-roku-do-vijny-z-ukrayinoyu/>
21. Пам'ять. Фармацевтична енциклопедія. URL: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/725/pam-yat>

22. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В.М., Лозовий В.С., Валецький О.Л., Здіорук С.І., Зубченко С.О. та ін.] / за заг. ред. В.М.Яблонського. К.: НІСД, 2019. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf
23. Політика пам'яті в Україні державна. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. Кер. авт. кол. А.М.Киридон. К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. С.329.
24. Президент Румунії розкритикував Орбана за його заяви про «змішування рас». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3539878-prezident-rumunii-rozkritikuvav-orbana-za-jogo-zaavi-pro-zmisuvanna-ras.html>; Лашенко О. Конфлікт України – Угорщини: пастка Орбана чи невдячність Києва? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraine-hungary-orban/31051620.html>
25. Сатпаєв М. Польща vs Україна – Cui prodest? *Український інтерес*. URL: <https://uain.press/blogs/polshha-vs-ukrayina-cui-prodest-81472>
26. Спалек М. «Зробімо Угорщину великою знову». Чому за Орбана сусідня держава стала такою токсичною і чи справді вона виправляється. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/30765/2022-12-01-zrobimo-ugorshchynu-velykoyu-znovu-chomu-za-orbana-susidnya-derzhava-stala-takoyu-toksychnoyu-i-chy-spravdi-vona-vypravlyaietsya/>
27. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_005#Text
28. Сучасна історична політика Польщі: виклики для України. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-03/Polsha-f4a08.pdf>
29. У Будапешті на монументі викарбували Ужгород та Мукачево, як угорські міста (ФОТО). URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/4469012>
30. У Варшаві проросійська демонстрація вимагала зупинити підтримку України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/9/7165363/>
31. Угорське громадянство: як і чому Угорщина «збирає» угорців за кордоном та скільки серед них українців. URL: <https://infopost.media/ugorske-gromadyanstvo-yak-i-chomu->

- ugorshhyna-zbyraye-ugorcziv-za-kordonom-ta-skilky-sered-nyh-ukrayincziv/
32. Угорщина намагається скасувати Тріанонський мирний договір. URL: <https://el-research.center/2023/04/03/uhorshchyna-namahayetsya-skasuvaty-trianonskyy-myryny-dohovir/>
33. Угорщина просить ЄС продовжити виняток із санкцій на експорт російських нафтопродуктів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3730892-ugorsina-prosit-es-prodovziti-vinatok-iz-sankcij-na-eksport-rosijskih-naftoproduktiv.html>
34. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2000. 509 с.
35. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М.: Новое издательство, 2007. 348 с. URL: <http://maxima-library.org/mob/b/469652>
36. Хантингтон С. Кто мы: Вызовы американской национальной идентичности. М.: ООО» М.: Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. URL: <http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%93%D0%A2%D0%9E%D0%9D%D0%20%D0%A%D1%82%D0%BE%20%D0%BC%D1%8B%D0%202004%D0%63%D1%81.pdf>
37. Чи готові поляки продовжувати підтримувати українців: результати опитування. 12 червня 2023 року. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/2038/ci-gotovi-polyaki-prodovzuvati-pidtrimuvati-ukrainsiv-rezultati-opituvannya>
38. Щербakov І. Політика пам'яті як фактор впливу на україно-польські відносини. URL: <https://jts.donnu.edu.ua/article/view/8286>
39. 330 відтінків російської дезінформації: досліджуємо інформаційний простір Східної Європи. Детектор медіа. URL: https://detector.media/propahanda_vplyvy/article/206535/2022-12-30-330-vidtinkiv-rosiyskoi-dezinformatsii-doslidzhuemo-informatsiynyy-prostir-skhidnoi-ievropy/
40. 480/1991 Zb. Časová verzia predpisu účinná od 29.11.1991. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1991/480/>
41. Dokumentumfilm az 1919-es magyar-román háborúról. URL: <https://trianon100.hu/cikk/dokumentumfilm-az-1919-es-magyar-roman-haboruro>

42. GLOBSEC TRENDS 2023. United we (stiil) stand. URL: <https://www.globsec.org/sites/default/files/2023-05/GLOBSEC%20TRENDS%202023.pdf>
43. Hołd Sejmu dla ofiar ukraińskiego ludobójstwa. Uchwała w 80. rocznicę Rzezi Wołyńskiej. 11 lipca 2023. URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/komunikat.xsp?documentId=9902201C2380E6D1C12589E9005F410B&symbol=M_WYDARZENI_A_KOMUNIKAT
44. INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ. O IPN. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/o-ipn/24154,O-IPN.html>
45. JESTĚ JSME VE VÁLCE – PŘÍBĚHY 20. STOLETÍ. URL: <https://www.ustrcr.cz/publikace/jeste-jsme-ve-valce/>; Tři scenáristé. Třináct špičkových českých a slovenských výtvarníků. <https://www.jestejsmevevalce.cz/>
46. Kruglashov A. Eastern Partnership vis-à-vis challenges and doubts. STUDIA I ANALIZY NAUK O POLITYCE. 2020. №1. P.65-78.
47. Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.). URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>
48. Nemzeti emlékezet bizottsága. Офіційний сайт. <https://neb.hu/en>
49. O NÁS. Ústav pro studium totalitních režimů. URL: <https://www.ustrcr.cz/o-nas/>
50. O Ústave pamäti národa. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/o-ustave-pamati-naroda/>
51. Publikácie. Ústav pamäti národa. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/publikacie/>
52. Trianon 100. Офіційний сайт. URL: <https://trianon100.hu/project>
53. UCHWAŁA SEJMU RZECZY POSPOLITEJ POLSKIEJ z dnia 11 lipca 2023 r. w 80. rocznicę Rzezi Wołyńskiej. URL: <https://www.sejm.gov.pl/media9.nsf/files/MPRA-CTMNFJ/%24File/Uchwa%C5%82a%20Sejmu%20w%2080.%20rocznic%C4%99%20Rzezi%20Wo%C5%82y%C5%84skiej.pdf>
54. Ústav pro studium totalitních režimů. Офіційний сайт. URL: <https://www.ustrcr.cz/>
55. USTAWA z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej - Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19981551016/O/D19981016.pdf>
56. Vyhlásenie Ústavu pamäti národa k výročiu ruskej agresie proti Ukrajine. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/vyhlasenie-ustavu-pamaeti-naroda-k-vyrociu-ruskej-agresie-proti-ukrajine/>

57. Zákon č. 125/1996 Z. z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického system. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1996-125>
58. Zákon č. 198/1993 Sb. Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-198>
59. Zákon č. 451/1991 Sb. Zákon, kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky a Slovenské republiky. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1991-451#>
60. Zákon č. 553/2002 Z. z. Zákon o sprístupnení dokumentov o činnosti bezpečnostných zložiek štátu 1939 – 1989 a o založení ústavu pamäti národa a o doplnení niektorých zákonov (zákon o pamäti národa). URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2002-553>
61. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického system. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1996-125>

ПІСЛЯМОВА

Розвиток сучасних суспільно-політичних інститутів і процесів у країнах Центральної та Східної Європи – це добрий дороговказ для майбутньої демократичної, повоєнної України. Це індикатор синергії держави і суспільства з очевидними цілями успішного державотворення.

У пропонованій колективній монографії зроблено детальний аналіз практичних підходів до вивчення багатогранного феномену суспільно-політичних інститутів та процесів у центрально-східному регіоні Європи. Автори роблять сміливі аналітичні припущення й дослідницькі зрізи, візуалізуючи сучасні аспекти політологічного й публічно-управлінського мислення, яке базоване на багаторічних наукових дослідженнях, набутих професійних знаннях і вміннях.

Складні та доволі непередбачувані суспільно-політичні зміни в країнах Центральної та Східної Європи є наслідком глобалізаційних впливів. Вони також розкривають сторінки викликів і загроз для демократії, її протистояння авторитарності, популізму еліт, міжнаціональних та міжрелігійних суперечок і конфліктів, економічних, інноваційно-технологічних та екологічних змін, політичних трансформацій, що врешті призводить до кризи не тільки внутрішньополітичних режимів, а й міжнародних відносин, міжнародного права, принципів національної та світової безпеки.

Досліджена в колективній монографії практика розвитку політичних інститутів та процесів у країнах Центральної і Східної Європи дає можливість більш глибоко й конкретно зрозуміти природу і зміст багатьох суспільно-політичних явищ, а також прискорити специфіку практичних прагматичних підходів та варіативну реакцію на сучасні виклики глобалізованого світу. Цей світ переживає вплив гібридних аспектів на всі спектри сучасної людської цивілізації, а особливо на суспільно-політичні, соціально-економічні, етнонаціональні, релігійні та інші обриси громадянського життя.

Авторський колектив уважно попрацював над практичними основами досліджень таких тематичних спрямувань як: особливості процесу інтеграції країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу і НАТО, антиномія процесів демократизації у країнах Вишеградської групи, політичний вимір транскордонного співробітництва, зміна партійного ландшафту в країнах Центральної та Східної Європи, аналіз електоральних процесів, інституційного дизайну та інституційного забезпечення прав національних і етнічних меншин (спільнот), розвиток громадянського суспільства, процеси сприяння розвитку неурядових організацій, політичної участі в умовах цифрової трансформації Європейського Союзу, державно-церковних відносин, політика пам'яті тощо.

Авторська мотивація у даному виданні була побудована на розумінні актуальних проблем і динаміки практичних суспільно-політичних та публічно-управлінських процесів у країнах Центральної та Східної Європи, досвід яких є цінним для сучасної України, якій після завершення російсько-української війни та повоєнної відбудови слід взяти до уваги чимало успішних практик і ефективних процесів.

І відрадно, що коло фахівців-авторів розширюється й сягає за кордон. У даному виданні, де мова йде про сусідні з Україною держави, було б несправедливо не запросити науковців, які представляють їх. Тому дослідницький матеріал словацьких вчених є цілком вмотивований у змісті даної праці.

У цьому й полягає науковий інтерес та зацікавленість авторського колективу в розрізі перспективних досліджень суспільно-політичних інститутів та процесів. Тому й логіка тематичного подання наукової проблеми розвитку суспільно-політичних інститутів і процесів складається в трилогію – теорія і методологія, досвід країн Центральної і Східної Європи, й нарешті – національна практика. Відтак, невдовзі слід очікувати на логічне продовження і водночас завершення науково-дослідної монографічної трилогії з дослідження суспільно-політичних інститутів та процесів.

ПРО АВТОРІВ

Віра БУРДЯК – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Василь БУСЛЕНКО – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології та публічного управління Волинського національного університету імені Лесі Українки

Євгеній ГАЙДАНКА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Ірина ДУДІНСЬКА – кандидат наук, доцент, директорка Інституту політології Пряшівського університету (Словацька Республіка)

Владислав ДУДІНСЬКИЙ – кандидат наук, доцент, завідувач кафедри громадянської освіти, Інститут політології Пряшівського університету (Словацька Республіка)

Михайло ЗАН – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Галина ЗЕЛЕНЬКО – доктор політичних наук, професор, завідувачка відділу політичних інститутів і процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, член-кореспондент НАН України

Надія КІЧЕРА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Анатолій КЛЮЧКОВИЧ – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Наталія КОНОНЕНКО – кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник відділу політичних інститутів і процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій КОПИНЕЦЬ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету

Мирослава ЛЕНДЬЕЛ – доктор політичних наук, проректор, професор кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Віталій ЛИТВИН – доктор політичних наук, професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

Наталія МАРАДИК – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії політики Інституту політології Пряшівського університету (Словацька Республіка)

Наталія НЕЧАЄВА-ЮРІЙЧУК – докторантка, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Юрій ОСТАПЕЦЬ – доктор політичних наук, декан факультету суспільних наук, професор кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Микола ПАЛІНЧАК – доктор політичних наук, декан факультету міжнародних економічних відносин, професор кафедри міжнародної політики

Віктор ПЕТРИНКО – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Анатолій РОМАНЮК – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

Наталія РОТАР – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

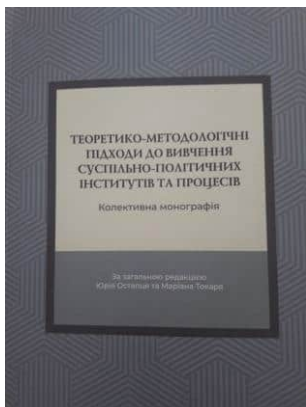
Діана СТЕБЛАК – доктор філософії в галузі політології, доцент кафедри міжнародної політики Ужгородського національного університету

Маріан ТОКАР – доктор наук з державного управління, професор кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету, директор Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики УжНУ

Міхал ЦІРНЕР – доктор філософії, викладач кафедри теорії політики Інституту політології Пряшівського університету (Словацька Республіка)

Геннадій ШИПУНОВ – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРО ПЕРШУ МОНОГРАФІЮ З ТРИЛОГІЇ

Т 33 Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: С. Асланов, І. Вегеш, М. Вегеш, А. Дербак, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, М. Колодій, Г. Кумар, М. Лендъел, Ю. Остапець, А. Романюк, М. Токар, К. Червеньяк, М. Шелемба, Мих. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. 560 с.

УДК 323.2:316.3

Досліджено актуальні виклики теоретико-методологічних підходів до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів крізь бачення шляхів удосконалення демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Зокрема, презентовано теоретико-методологічні основи досліджень децентралізаційних процесів в умовах демократичного транзиту, аналізу місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах, загальнонаціональних і регіональних електоральних процесів в Україні, етнополітичних явищ та процесів крізь призму вивчення феноменів етнополітичної стабільності, проявів етнонаціонального фактора у політичних процесах, політичного представництва міноритарних етнічних груп, політичної суб'єктності етнічних спільнот в Україні та у країнах Центральної та Східної Європи. Також подано авторські підходи до вивчення теоретико-методологічних аспектів соціальної політики і системи неурядових організацій в Україні.

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням теоретико-методологічних засад суспільно-політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й суспільства, державної політики.

ISBN 978-617-596-352-4

Наукове видання

**Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і
Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть**

Колективна монографія

Загальне редагування – Юрій Остапець, Маріан Токар

Виготовлення оригінал-макету – М. Токар

Підписано до друку 20.09.2023 р.
Формат 60х84/16. Гарнітура «Times». Ум.-др. арк. 45, 47.
Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100 прим.
Замовл. № 2430.

ТОВ «Поліграфцентр «ЛІРА»
88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005 р.

П-50 Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бурдяк, В. Бусленко, Є. Гайданка, І. Дудінська, В. Дудінський, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, Н. Кононенко, Ю. Копинець, М. Лендель, В. Литвин, Н. Марадик, Н. Нечаєва-Юрійчук, Ю. Остапець, М. Палінчак, В. Петрінко, А. Романюк, Н. Ротар, Д. Стеблук, М. Токар, М. Цірнер, Г. Шипунов]; Каф. політ. і держ-упр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2023. 680 с.

ISBN 978-617-596-359-3

Пропоноване видання колективу авторів підсумовує дослідження актуальних питань політичних інститутів та процесів у країнах Центральної і Східної Європи у контексті демократичної практики суспільно-політичних та публічно-управлінських відносин. Колективна монографія фокусує увагу на зміні політичного ландшафту в одному з найскладніших регіонів Європи.

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави і громадянського суспільства, державної політики й розвитку демократії в країнах Центральної та Східної Європи.

УДК 321.1:323(4-191.2+4-11)"20/21"